

550.015
HA 1.759

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1966

1. SZÁM

MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 82. ÉVF., 1. SZ. 1—112. I. BUDAPEST, 1966. JAN.-MÁRC.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA I. OSZTÁLYÁNAK
könyvtörténeti, bibliográfiai és dokumentációs folyóirata

Megjelenik negyedévenként

Szerkesztő bizottság

DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MEZEY LÁSZLÓ,
RÓZSA GYÖRGY, V. WALDAPFEL ESZTER

Felelős szerkesztő

KÓHALMI BÉLA

E szám munkatársai: MEZEY LÁSZLÓ, az irodalomtudományok kandidátusa, egyetemi docens, BÜKYNÉ HORVÁTH MÁRIA, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának osztályvezetője, D. SZEMZŐ PIROSKA, az Eötvös Loránd Tudományegyetem munkatársa, MÓDIS LÁSZLÓ, a Kollégiumi Nagykönyvtár igazgatója, Debrecen, HERÉPEI JÁNOS ny. múzeumigazgató, SCHEIBER SÁNDOR főiskolai igazgató, DEZSÉNYI BÉLA, az irodalomtudományok kandidátusa, az Országos Széchényi Könyvtár fősztályvezetője, KOZOSCA SÁNDOR, az Országos Széchényi Könyvtár ny. munkatársa, TURÁNYI KORNÉL, a Danuvia Műszaki Könyvtára munkatársa, BECSKY ANDOR tudományos kutató, HOLLÓS RÓBERT, a Nyomdaipari Tröszt munkatársa, TISZAY ANDOR, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár ny. osztályvezetője, HERVAY FERENC tudományos kutató, VÉRTESY MIKLÓS, a budapesti Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, KELECSÉNYI ÁKOS, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, BORSA GEDEON, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, KOVÁCH ZOLTÁN könyvtáros, Esztergom, HARASZTHY GYULA, az Országos Széchényi Könyvtár fősztályvezetője, VAVRINECZ VERONIKA, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, MUNKÁCSI PIROSKA, az Országos Széchényi Könyvtár h. osztályvezetője, WALLESHAUSEN GYULA, az Agrártudományi Egyetem Könyvtárának h. igazgatója, Gödöllő, KINDLOVITS KÁLMÁN, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, TAKÁCS MENYHÉRT, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, GOMBOCZ ISTVÁN, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, FALLENBÜCHL ZOLTÁN, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, RÓZSA GYÖRGY, a közgazdaságtudomány kandidátusa, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának igazgatója, SZILÁGYI TIBOR, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, NÉMETH BÉLA, az Országos Orvostudományi Könyvtár osztályvezetője, SZENTMIHÁLYI JÁNOS, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, KÓHALMI BÉLA Kossuth-díjas, az irodalomtudományok kandidátusa, ny. egyetemi tanár, FUTALA TIBOR, a Művelődésügyi Minisztérium Könyvtár osztályának munkatársa, HORVÁTH TIBOR, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, DÁN RÓBERT, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, SOMKUTI GABRIELLA, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, HODINKA LÁSZLÓ, a Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára munkatársa, GERGELY CSABA, a KGM Vaskohászati Igazgatóság Számolóközpontjának munkatársa

Technikai szerkesztő: DÖRNYEI SÁNDOR

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű
és a MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el.

Szerkesztőség: Budapest, VIII., Múzeum krt. 14–16. Telefon: 134–400

HA ~~550.013~~
1.759

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYVTÖRTÉNETI, BIBLIOGRÁFIAI ÉS DOKUMENTÁCIÓS
FOLYÓIRATA

LXXXII. ÉVFOLYAM
1966.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM

<i>Bisztray Gyula</i> : Fejezetek a magyar könyvkiadás történetéből	126
<i>Bükyné Horváth Mária</i> : A Landerer család nyomdászati vállalkozása	10
<i>Csapodi Csaba</i> : Az úgynevezett „Liber de septem signis”	217
<i>Fabó Irma</i> : A radikális sajtó kialakulása: Világ 1910—1914.	317
<i>Kókay György</i> : Rát Mátyás röpírata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében	305
<i>Mezey László</i> : A latin írás magyarországi történetéből I—III.	1, 205, 285
<i>Radó Polikárp</i> : Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe	113
<i>D. Szemző Piroska</i> : Kiadástörténet és irodalomtörténet	28

KÖZLEMÉNYEK

<i>Bakos József</i> : Rákóczi György könyvtáranak történetéhez	244
<i>Barcza József</i> : Egy felvilágosodás kori magyar főúri könyvtár árverése	145
<i>Becsky Andor</i> : Szamuely Tibor tábori újságai	50
<i>Busa Margit</i> : A Religio és Nevelés 1849. évi második kiadásáról	157
<i>Csatkai Endre</i> : Nyomdászinas-sorsok a XVIII. században	144
<i>Dán Róbert</i> : Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez	345
<i>Dezsényi Béla</i> : A Honderú válsága 1847 decemberében	152
<i>Dezsényi Béla</i> : A Rajzolatok kiadási és terjesztési problémái az 1830-as évek végén ..	44
<i>Füves Ödön</i> : Egy pesti görög könyvtára 1820-ban	245
<i>Galambos Ferenc</i> : Fülöp Zsigmond és a Darwin e. folyóirat	247
<i>Halász Margit</i> : A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család története	138
<i>Herepei János</i> : Apáczai Debrecenben őrzött könyvbejegyzései	40
<i>Herepei János</i> : Méhes Sámuel lemondása az Erdélyi Híradó szerkesztéséről	156
<i>Hollós Róbert</i> : Ismeretlen Móra-kötet	54
<i>Jakó Zsigmond</i> : Erdély és a Corvina	237
<i>Kelecsényi Ákos</i> : A Nagy István-féle gyűjtemény	158
<i>Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter</i> : A Bedegi Nyáry familia nyomtatató mestere: ifjú Klósz Jakab	331
<i>Kozocsa Sándor</i> : Az „Il principe” első magyar fordítása	47
<i>Markovits Györgyi</i> : Írók harca a szabad sajtóért	163
<i>Módis László</i> : Apáczai Csere János héber könyvbejegyzése	39
<i>Páricsy Pál</i> : A könyvforgalmi zár (1915—1918)	362
<i>Péter László—Reguli Ernő</i> : A Szikra kiadó szegedi tevékenysége	251
<i>Scheiber Sándor</i> : Hermányi Dienes József Talmud-kompendiumának egy kéziratoss példánya	347
<i>Scheiber Sándor</i> : Még egyszer Apáczai Csere János héber könyvbejegyzéséről	43
<i>Semmelweis Karl</i> : Ismeretlen XVI. századi nyomda a mai Burgenland területén ..	338
<i>Tardy Lajos</i> : Egy XVIII. század végi magyar újságró és könyvtáros élete és munkássága	349
<i>Tiszay Andor</i> : A Világirodalmi Szemle négy éve (1935—1938)	56
<i>Turányi Kornél</i> : A Magyar Könyvészet programja	49
<i>Vértesy Miklós</i> : Kronogram minden sorban	346

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Borsa Gedeon</i> : A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete	75
<i>Herepei János</i> : Hornius György Szent genealógiájának magyar kiadása	259
<i>Hervay Ferenc</i> : A XV—XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban ..	63

<i>Holl Béla</i> : Ein unbekannter Klausenburger Melanchton-Druck aus dem XVI. Jahrhundert	376
<i>Holl Béla</i> : Ismeretlen régi magyar iskolai nyomtatványok	168
<i>Holl Béla</i> : Ponciánus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről ..	255
<i>Kelecsényi Ákos</i> : Méliusz Herbariumának két feltételezett kiadása	70
<i>Kovács Zoltán</i> : Illyés András szentírási könyvecskéjének magyar fordítása	81
<i>Nagy Barna</i> : Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben	366
<i>Schulek Tibor</i> : Két ismeretlen löcsei kiadvány 1694-ből	177
<i>Vértessy Miklós</i> : Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában ..	66

FIGYELŐ

<i>Bendefy László</i> : A kataszteri térképek forrásértéke	178
<i>D. B.</i> : Trócsányi Zoltán nyolvan éves	387
<i>D. B.</i> : Vécsey Jenő	386
<i>Dávid Katalin</i> : Hat évszázad könyvdíszítéseinek és miniatúráinak kiállítása a Szépművészeti Múzeumban	184
<i>Dezsényi Béla</i> : J. Voorhoeve	269
<i>Dezsényi Béla</i> : Otto Groth	92
<i>Gábor Dénes</i> : Kurrens nemzeti bibliográfiák Romániában	397
<i>Gombocz István</i> : Az IFLA 1966. évi konferenciája	390
<i>Haraszthy Gyula</i> : A magyar nemzeti bibliográfia fejlődése	83
<i>Kőhalmi Béla</i> : A Magyar Könyvészet újabb kötetei	262
<i>H. Lakatos Éva</i> : Francia könyvkiállítás	400
<i>H. Lakatos Éva</i> : NDK könyvkiállítás	399
<i>Nagy Lajos</i> : A FID C/3 Bizottság budapesti ülészsaka	392
<i>Rózsa György</i> : A hungarika-dokumentáció néhány vonatkozásáról	264
<i>Rózsa György</i> : Megjegyzések egy új amerikai bibliográfiai kézikönyvről	89
<i>Sallai István</i> : Kellner Béla állami díjas	268
<i>Sz.</i> : Orvosi szakkönyvtáros-konferencia	269
<i>Sz. J.</i> : Az Országos Könyvtári és Dokumentációs Tanács	389
<i>Vavrincez Veronika</i> : Zenei incipitek notációjának újabb lehetőségei	90
<i>Vértessy Miklós</i> : 450 évvel ezelőtt	183
Hírek	93, 270, 271, 401

SZEMLE

Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. (Ism. <i>Borsa Gedecn</i>) ..	272
Ambur, P.: 150 ekslibrist puugravüris I. Johansoo (Ism. <i>Galambos Ferenc</i>)	197
Bibliotekovedenie i bibliografija za rubezsom (Ism. <i>Rózsa György</i>)	98
Bibliothek und Wissenschaft II. (Ism. <i>Vizkelety András</i>)	403
Buch und Welt (Ism. <i>Tóth András</i>)	404
Bulling, K.: Die Recensenten der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung 1814—1823; 1824—1833 (Ism. <i>Dörnyei Sándor</i>)	194
Chojecka, E.: Dekoracja malarska ksiąg promotionum i diligentiarum Uniwersitetu Jagiellońskiego XVI—XVIII wieku (Ism. <i>Izsépy Edít</i>)	410
Clair, C.: A history of printing in Britain (Ism. <i>D-a</i>)	273
Denoyer, P.: La presse moderne (Ism. <i>Da</i>)	407
Facsimile Querschnitt durch alte Zeitungen und Zeitschriften I—V. (Ism. <i>Somkúti Gabriella</i>)	411
Gabriel-Robinet, L.: La censure (Ism. <i>D. B.</i>)	408
Hubay Ilona: Incunabule der Universitätsbibliothek Würzburg (Ism. <i>Borsa Gedecn</i>) ..	405
Keynes, G.: A study of the illuminated Books of William Blake (Ism. <i>Dávid Katalin</i>) ..	408
King, A. H. két könyvéről (Ism. <i>Pethes Iván</i>)	278
Lister, R.: How to identify old maps and globes (Ism. <i>Fallenbüchl Zoltán</i>)	102
Literárny archiv (Ism. <i>Kájer István</i>)	190
Livois, R. de: Histoire de la presse française I. (Ism. <i>D. B.</i>)	274
MacDougall, C. D.: The press and its problems (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	195
MacKinney, L.: Medical illustrations in medieval manuscripts (Ism. <i>Dörnyei Sándor</i>) ..	193
Málek, R.—Petrtýl, M.: Kniha a Prazane (Ism. <i>Kindlovits Kálmán</i>)	99
Manuel pratique de reproduction documentaire et de sélection (Ism. <i>Németh Béla</i>) ..	104
McColvin, L. R.—Reeves, H.: Music libraries (Ism. <i>Pethes Iván</i>)	104
Mistler, J.: La Librairie Hachette (Ism. <i>Engel Pál</i>)	406
Papas, W.: The press. — Hudson, D.: The boy's book of the press (Ism. <i>D. B.</i>) ..	196

Parkhi, R. S.: Decimal classification (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	191
Paupié, K.: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte II. (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	276
Perényi József: A történész műhelytitkaiból (Ism. <i>Da.</i>)	191
Ranganathan, S. R.—Neelamegham, A.: Classified catalogue code with additional rules for dictionary catalogue code (Ism. <i>Babiczky Béla</i>)	275
Sallai I.—Sebestyén G.: A könyvtáros kézikönyve (Ism. <i>Csapódi Csaba</i>)	186
Šamurin, E. I.: Geschichte der Klassifikation (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	100
Staud Géza: A magyar színház történet forrásai (Ism. <i>Pukánszky Kádár Jolán</i>)	402
Strasser, K.: Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>) ..	193
Strauss, L. J.—Strieby, I. M.—Brown, A. L.: Scientific and technical libraries (Ism. <i>Szilágyi Tibor</i>)	103
Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	96
15 év a mezőgazdaság szolgálatában (Ism. <i>Walleshausen Gyula</i>)	98
Turner, E. S.: The shocking history of advertising (Ism. <i>Da.</i>)	409
Uhlmann Aladár: A kohászat az Egyetem Tizedes Osztályozás keretében (Ism. <i>Babiczky Béla</i>)	272
A vezetés és igazgatás korszerű tudományos megalapozása (Ism. <i>Rózsa György</i>) ...	103
World press (Ism. <i>Gombocz István</i>)	101

BIBLIOGRÁFIÁK

Bánó Zsuzsa: Kurrens szakfolyóiratok Vas megye könyvtáraiban (Ism. <i>D. B.</i>) ...	109
Bibliografia literaturii Romîne 1948—1960. (Ism. <i>Gábor Dénes</i>)	202
Bibliografia východneho Slovenska 1945—1964. (Ism. <i>Futala Tibor</i>)	108
Bibliografija izdanja u Narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. (Ism. <i>Hadrovics László</i>)	415
Bibliographie zur Geschichte der Stadt Leipzig (Ism. <i>Horváth Tibor</i>)	109
Botka Ferenc: A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája (Ism. <i>Sándor László</i>)	413
Brasseur, P.: Bibliographie générale du Mali (Ism. <i>Dán Róbert</i>)	110
Briant, E. T.: Music librarianship (Ism. <i>π.</i>)	415
Bücherkunde Ostdeutschlands und des Deutschtums in Ostmitteleuropa (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	281
The Concise Cambridge Bibliography of English Literature 600—1950. (<i>Szentmihályi Andrea</i>)	414
Dias, R. W. M.: A bibliography of jurisprudence (Ism. <i>Takács József</i>)	201
Dummer, G. W. A.—Robertson, J. M.: The electronics book list (Ism. <i>Gergely Csaba</i>)	112
Gábor Imréné: Kommunista röplapok bibliográfiája 1919—1944. (Ism. <i>Munkácsi Piroska</i>)	279
Guide to the world's abstracting and indexing services (Ism. <i>Kóhalmi Béla</i>)	107
Gyorstájékoztatók a magyar és a külföldi könyvtártudományi irodalomról (Ism. <i>Somkuti Gabriella</i>)	111
Hajdu E.—Hámori B.—Haraszthy Gy.: Közgazdasági bibliográfia IV. (Ism. <i>K. I.</i>)	197
List of current serials (Ism. <i>Németh Mária</i>)	279
A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954. (Ism. <i>Szentmihályi János</i>)	105
A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája (Ism. <i>Ferenczy Géza</i>)	200
Mazal, O.—Unterkirchner, F.: Katalog der abendländischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek (Ism. <i>Berlász Jenő</i>)	198
Mostra codici ed edizioni dantesche (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	283
Munkácsi Piroska: Az 1961. és 1962. évi grafikai plakátok és metszetek (Ism. <i>Dávid Katalin</i>)	280
Saginati, L.—Calcagno, G.: La collezione dantesca della Biblioteca Civica Berio di Genova (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	282
Shunami, S.: Bibliography of Jewish Bibliographies (Ism. <i>Scheiber Sándor</i>)	203
Technical books in print 1964—1965. (Ism. <i>Hodinka László</i>)	111
Tezla, A.: An introductory bibliography to the study of Hungarian literature (Ism. <i>Szentmihályi János</i>)	106

MEZEY LÁSZLÓ

A latin írás magyarországi történetéből

I. A kezdetek írástudói és írásuk

A latin írás történetének legrégebb magyarországi emlékei kódexek. Az egykorú és megbízható források és ezek adatai is róluk szólnak, megírásukról, a könyvbetűről, a „litteraról”. ISTVÁN király ismeretes rendelkezése, a magyar egyházi szervezet első alapvetéséről előírja, hogy minden tíz *villa* templomot építsen, s még jórészt félnomad lakosaik lábas jószág állományukból juttassanak valamit a pap és „keresztelő egyháza” fenntartására. Ez utóbbi felszereléséről különben a király fog gondoskodni. Papot a püspök küld, úgyszintén könyveket is.¹ Ehhez a kezdeti és minimális könyvvállományhoz tartozó könyveket nem nehéz megjelölni, szinte darabonként. Mindenekelőtt szüksége volt az új egyháznak és papjának egy *Sacramentariumra*, amely a mise imádságait tartalmazta, és amelyben meg lehetett találni a szentségek kiszolgáltatásának szertartásait is. Ez utóbbiakat sokszor egy külön kódex, a *Baptismale* vagy *Agendarium* foglalta magába. Kapott továbbá a keresztelő egyház egy *Bibliothecát*, azaz bibliát, amelynek az elejére vagy a végére be volt másolva a *Comes*, a vásárnapokra és ünnepnapokra rendelt szakaszok felsorolása. De az is lehetséges, hogy a püspök falusi papját külön evangéliumos könyvvel is ellátta. Mindenképpen megvolt a *Zsolttárok könyve*, amelyhez hozzá másolták a himnuszokat. Talán volt még egy *Liber responsalis*² is, hogy az új falusi egyház papja klerikusával a szolozsma éneklését azonnal elkezdhesse. Bizonyosan az *Antiphonale Missarum*³ sem hiányzott. Mindezeknek írása, mint említettük, *könyvbetű* volt: pontosan leírt, jól olvasható XI. századi *minuszkula*, a karoling írás ekorbéli leszármazottja.⁴ Ez az írás a század vége felé, amikor LÁSZLÓ király a „propter seditionem”, azaz a pogány lázadás miatt elpusztult egyházak újjáépítéséről rendelkezik,⁵ már kezd megtörni, egy új betűtípus jelentkezésének első jeleként. ISTVÁN királynak ez az intézkedése igazít minket útba a latin írás történetét kutató vizsgálódásainkban. Az írás története

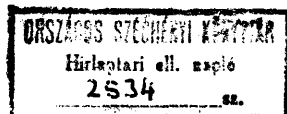
¹ *Decretum S. Stephani*. II. c. 34. *Corpus iuris Hungarici*. Magyar törvénytár. I. Bp. 1899. 36–37. l.

² A felsorolt könyvek meghatározását megadtam: *Az írásbeliség kora. Könyv és könyvtár a magyar művelődésben*. Bp. 1962.

³ Így rendelte már a karoling egyházi törvényhozás: *Capitula de presbyteris admonendis*. Monumenta Germaniae historica. Legum sectio 12. Cap. Regum Francorum ed. A. BORETTUS I. 1883. 237. l. Még kifejezettebb GUNDECAR eichstätti püspök (1057–1075) intézkedése: „Quisque presbyterorum clericum habeat, vel scholarem, qui cum eo psalmos cantet et lectionem legat et in missa respondeat.” LURZ, G.: *Mittelschulgeschichtliche Dokumente Altbayerns, einschliesslich Regensburgs*. 1. Monumenta Germanica paedagogica 41. Berlin, 1907. 149. l. *Decretum Gregorianum*. L. 3. T.t. 1. c. 3.

⁴ CENCETTI, G.: *Lineamenti di storia della scrittura latina*. Bologna, 1954. 199–204. l.

⁵ *Decretum S. Ladislai*. I. c. 7. *Corpus iuris Hungarici*. I. 52–53. l.

4967

ugyan elsősorban az írástechnika története. Az írás technikai változásai azonban az írást használó társadalomnak vele szemben támasztott igényei szerint alakulnak. Ez utóbbiak viszont az írásbeliség intézményeinek és az írástudó rétegnek a vizsgálata során mutatkoznak előttünk konkrét formában. Egy adott korszak írásbeliségi intézményeinek és a bennük működő írástudók tevékenységének a vizsgálata teszi előttünk világossá, hogy az írásgyakorlat két ága, a könyvírás és a használati írás, vagy ahogyan nem ok nélkül mondani szoktuk: „littera” és „nota” közül,⁶ melyik inkább a társadalmi írás-használat hordozója?

Ami már most a további vizsgálódás alapjául szolgáló hazai írásos emlékanyag számbavételét illeti — csak a XI—XII. század fordulójáig terjedően —, a hazai könyvanyag alig felmérhető pusztulását tekintve még aránylag elég sok kódex tanúskodik a XI. századi magyar székesegyházi és apátsági scriptoriumok könyvmásoló tevékenységéről. A sort két folio nyitja meg: egy XI. század első feléből származó *Sacramentarium* kis töredéke. A kódexet, amelynek egykor két lapnyi része volt, az 1074-ben alapított garamszentbenedeki apátság nyerte ajándékba talán Esztergomból vagy egy akkor már létező bencés kolostorból, talán Pannonhalmáról vagy Zoborról.⁷ Bizonyára kezdettől fogva az esztergomi főszékesegyház tulajdonába tartozott az a három XI. századi kódex, amely ma is ott található, vagy oda visszakerült. Ezek: egy XI. század első feléből származó zsoltároskönyv⁸ és egy a század második felére utaló tractatus kódex, a legrégebb hazai iskoláskönyv részlettel,⁹ továbbá egy OLÁH Miklós érsek és TELEGDI Miklós pécsi püspök és esztergomi nagyprépost címerét feltüntető díszes kötésű evangelistarium.¹⁰ Mind ez az evangéliumos könyv, mind pedig a SZELEPCHÉNYI György esztergomi érsek címerét feltüntető díszes kötésű társa (egykor szintén Garamszentbenedek tulajdona) *Liège-ben* készült, és bizonyára — a század közepén már meglévő — vallon — magyar kapcsolatok útján került Magyarországra.¹¹ A *Szelepcshényi-evangelistariumot* jelenleg a nyitrai káptalan őrzi. Amikor I. LÁSZLÓ király 1094-ben a zágrábi püspökséget megalapította, könyvekkel való ellátására bizonyára úgy fogtak össze a magyar püspökségek — elsősorban az akkor még egyetlen érsekség: Esztergom —, mint ahogyan egyházmegyéje falusi egyházait is a püspök látta el könyvekkel. Jelenleg is Zágrábban őrzik azt az ünnepélyes püspöki áldásokat tartalmazó könyvet (*Benedictio-*

⁶ G. CENCETTI felosztása: *scrittura usuale, cancelleresca, libraria* (i. m. 54—55. l.); a magyar szóhasználat régtől fogva az usualis és libraria lényeg szerinti különbségét így fejezi ki: levél és jegyzés, írás és jegy (nota). Vö. MEZEY László: *Paleográfia. A latin írás története* (Egyetemi jegyzet.) Bp. 1964. 22—23. l.

⁷ Erről a fontos írás-emlékünkről máig csak két rövid emlitésem adott hírt: *Írásbeliség kora* (2. jegyz.), uo. facsimile; a FALVY Zoltánnal közösen kiadott *Codex Albensis* bevezetésében is írtam róla.

⁸ Leírása: RADÓ Polikárp: *Codices latini liturgici* (megjelenés előtt).

⁹ ZOLTVÁNY Irén: *A magyarországi bencés irodalom az Árpád-korban*. Pannonhalmi Rendtörténet. Bp. 1902. l. 436—39. l. MÉSZÁROS István: *Magyarországi iskoláskönyv a XII. század első feléből*. Magyar. Könyvszle. 77 (1961) 371—395. l.

¹⁰ RADÓ P.: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae*. Bp. 1947. 181—183. l. (Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 26.)

¹¹ RADÓ: *Libri liturg.* 176—181. l. SZIGETI Kilián: *A Szelepcshényi-kódex*. Magyar. Könyvszle. 77 (1961) 363—370. l. E kapcsolatokról SZÉKELY GY.: *Wallons et italiens en Europe Centrale aux XIe—XVIe siècles*. Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis. Tom. 6. Bp. 1964. 3—70. l.

nale), amelyet az érsek adott az új püspökségnek.¹² Győrből került oda egy, a főpapi szertartásokat tartalmazó kódex, HARTVIK győri püspök *Agenda pontificalisa*.¹³ Végezetül az általában hahótinak mondott *Sacramentarium*¹⁴ is eredeti őrzési helyén van. Ezt a kódexet azonban Ivo FANCEV után *Szent Margit-Sacramentarium*nak nevezik,¹⁵ miután a hahóti bencés apátság, amelynek korábban tulajdonították — csak mintegy száz évvel később kezdett létezni.¹⁶ A felsoroltakhoz csak néhány éve társult még egy kódex. Ez a legrégebb teljesen hangjelzett (neumás) kódexünk a székesfehérvári káptalan iskolájában másolt antifonás könyv.¹⁷

Egy töredék és nyolc kódex tájékoztat tehát az első király által elrendelt kódexmásoló tevékenységről. A legkorábbi magyarországi írástörténeti helyzet rekonstruálását ezek egymagukban még nem teszik lehetővé. Az írásgyakorlatnak a kódexekben, azok írásában általában nem képviselt ágát, a használati írást, ennek kaligrafikus formáival az oklevelek képviselnék. Eredetiben megmaradt oklevél a XI. századból nem sok van. Legrégibb a tihanyi apátság alapítólevele (1055),¹⁸ ugyancsak a tihanyi monostort érdekelte DÁVID herceg adománylevele, GUDEN és ACHA adománylevelei a veszprémi Szent Mihály székesegyház részére,¹⁹ LÁSZLÓ király pannonhalmi összeíró levele,²⁰ végül a zobori alapítólevél, illetőleg adománylevél és a veszprémvölgyi adománylevél megújítása.²¹ Tudjuk azonban, hogy ebben a korban Európa nagyrészen — Magyarországon is — az oklevelek írása a könyvírás. A *használati latin írás* magyarországi sorsáról, a megmaradt igen kevés oklevél sokat talán nem is mondhat. A másik ág, a „littera” jobb megismerése tekintetében hasznuk így sem jelentéktelen. Az oklevél tisztázása, de esetleg maga a fogalmazás is

¹² KNIEWALD Károly: *Esstergomi Benedictionale (XI. század)*. Magy. Könyvszle. 65 (1941) 213—241. l.

¹³ KNIEWALD Károly: *Hartwick győri püspök Agenda Pontificalisa*. Bp. 1941.

¹⁴ KNIEWALD Károly: *A „hahóti kódex” (zagrabi MR 126. kézirat) jelentősége...* Magy. Könyvszle. 62 (1938) 99—112. l.

¹⁵ Véleményét idézi KNIEWALD: *i. h.* 99. l.

¹⁶ A hahóti monostor, amelynek a tulajdonában lett volna a kérdéses *Sacramentarium*, Somogyvár alá rendelt volna nem világos, sőt igen kétséges. A somogyi apát jogait bizonyító oklevelet SZENTPÉTERY (*Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I. 32. sz.) hamisnak mondja. A HAHÓTI nemzetségből származó DÖBRENTÉIEK egy XV. századi pápai szuplikációjából az tűnik ki, hogy Somogyvár a hahóti Szűz Mária plébánia egyház birtoka volt, és nem az apátsági monostoré (*Monumenta Romana Episcopatus Vespriensis*. III. 169. l.). Az utóbbit III. BÉLA korában a nemzetség egy tagja, BUZÁD fia ARNOLD alapította nemzetségének temetkező helyéül (FEJÉR: *CD III/2* 408; *Hazai Okmánytár* VII. 23.). Így tehát FANCEV véleményét kell elfogadnunk, mindazonáltal oly módosítással, hogy a břeunovi Szent Margit apátságban kódexünk archetypusát másolták, amelyről a Břeunovból alapított Szent Márton pannóniai monostorában (Pannonhalma) másolták a magyar szentekre vonatkozó szövegekkel bővített, Zágrábba került példányt. Megfontolandó marad azonban továbbra is SÖRÖS nézete (*Életrészett apátságok*. PRT XII/B 423. l.) a szerémségi Garáb tekintetében.

¹⁷ FALVY Z. — MEZEY L.: *Codex Albensis. Ein Antiphonar aus dem 12. Jhd.* Bp. — Graz, 1963.

¹⁸ *Pannonhalmi Rendtörténet*. X. 487. és facs. 16. l. BÁRCZY Géza: *A pannonhalmi alapítólevél mint nyelvi emlék*. Bp. 1955. 127. l. SZABÓ Dénes: *Magyar nyelvemlékek*. Bp. 1960. facs. 73. Facsimile még: ERDÉLYI László: *A tihanyi apátság kritikus oklevelei*. (Értekezések a történettudományok köréből XXI.) 21. l. *Monumenta historiae Hungariae diplomatica*. 2. sz.

¹⁹ FEJÉRPATÁKY László: *Oklevelek II. István korából*. Bp. 1895. (Értekezések a történettudományok köréből XVI/4.) facsimilek mellékleteken.

²⁰ FEJÉRPATÁKY László: *Kálmán király oklevelei*. Bp. 1892. 55. l. facsimile uo.

²¹ SZILÁGYI Sándor: *A magyar nemzet története*. II. 243. l. facsimile.

rendszerint az érdekelt oklevélnyerő által történt.²² Így tehát a két tihanyi, LÁSZLÓ király összeírásában a pannonhalmi, GUDEN adomány-levelén a veszprémi, illetőleg KÁLMÁN király levelében a zabori scriptorok keze munkáját kell látnunk.

Bár törvényszövegek és elbeszélő források nem szólnak róla, mégis biztos alapon áll FEJÉRPATAKY, SZENTPÉTERY, KUMOROVITZ ama felfogása, hogy az első király curiájában valamiféle kancelláriai szervezetnek kellett léteznie.²³ Ez a kancellária vagy a királyi írásbeliséggel is foglalkozó capella²⁴ azonban a XI. század zavaraiiban széthullott. E nézet helyességét újabban ODILO Cluny-i apát ISTVÁN királyhoz intézett levelének egy helyével is bizonyítottuk, hol a király referendáriusairól történik említés.²⁵ A referendárius viszont már a karoling capellában is magasabb, a csak leíró vagy tisztázó scriba, meg a regisztráló és formulázó notárius fölött, a kancellária vezetői után következő tisztviselő. A dolga az volt, hogy az ügyet előadja, a dispoziációt átvegye és lejegyezze az oklevél-szerkesztő notárius számára.²⁶ E joggal feltételezett királyi kancellária megszűnése után a király környezetében már csak notáriusokat találunk.²⁷ Elégséges alap szolgál azonban annak feltételezésére is, hogy e notáriusok társainak tekintsük a királyi és hercegi káplánokat is, akikről ismételten megemlékeznek forrásaink.²⁸ A királyi kápolna és az udvari írásbeliség közismert kapcsolata szolgáltatja e feltevésünk alapját. A magyar állam első évszázadának zavaros viszonyai, valamint e kor Európa nagy részében igen lecsökkent érdeklődése az írás használata, az írott szó segítsége, a „scripturae adminiculum” iránt,²⁹ az egyszerűbb megoldáshoz, a fejletlenebb intézményhez való visszatérést eléggé megmagyarázzák. A királyi udvar jegyzője („aulae regiae notarius”) vagy akár a capellánusok sem vállalták, nem is vállalhatták az oklevéladás minden fázisának az ellátását. Ha valaki királyi oklevelet vagy királyi pecsétet igényelt saját levelére, a tisztázást, esetleg a formulázást is vállalnia kellett. Nem így volt ez az első király idejében. A pannoniai Szent Márton monostorának alapítólevelét a XII. század második felében interpoláló kéz, a XI. század első fele császári okleveleinek írása szerinti, valóban kancelláriszerű betűket igényezett utánozni. A királyi notárius tehát a formulázást vállalta, bizonyos esetekben, a királyi alapításoknál — ha a tihanyi alapítólevelet: „in presenti cartula, notarii manu adsignata”, így értelmezzük — a birtokok és szolgáltatások összeírását tartalmazó cartulákat, esetleg poliptikákat. Ez utóbbiak azután összegezve, szinte nyersen és nem kancelláriszerű dispositio-formulázással kerültek be az ok-

²² SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Bp. 1928. 52—53. l.

²³ FEJÉRPATAKY László: *A királyi kancellária az Árpád k. korában*. Bp. 1887. 10—18. l. SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. 41. l. KUMOROVITZ Bernát Lajos: *Die erste Epoche der privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI—XII. Jhdt.)*. Studia h. st. 1960. 4—5. l.

²⁴ KUMOROVITZ Lajos: *A királyi káplánvispán oklevéladó működése*. Regnum. 1942—3. Uő: *A budai várkápolna és a Szent Zsigmond-prépostság történetéhez*. Tanulmányok Budapest múltjától. 15. köt. Bp. 1963. 126. l.

²⁵ MAKKAJ László—MEZEY László: *Árpád- és Anj u-k ri levelek. XI—XIV. szd.* Bp. 1960. 86. l., hol mindenesetre a fordításban csak „udvari írástudókról” olvasunk, holott a latin eredetiben „referendarii vestri” áll.

²⁶ SCHIAPPARELLI: *Note paleografiche*. (ld. 50. jegyzetben).

²⁷ FEJÉRPATAKY: *Kancellária* (23. jegyzet) 16—17. l.

²⁸ Uo. és KUMOROVITZ: *Die erste Epoche* . . . i. h.

²⁹ HAJNAL István: *Magyarországi írástörténet az írásbeliség felújulása korából*. Bp. 1921.

levélbe (Tihany, Dömös).³⁰ A királyi notáriusok és a kapellánok látták el a királyi magán- és diplomáciai levelezést. Már ISTVÁN király ilyen hivatalos levélben jelentette be a pápának egyházszerző intézkedéseit, melyeket az jóváhagyólag záradékoltt: „consensit et subscripsit”.³¹ Ilyen levelekről tudunk I. GÉZA,³² I. LÁSZLÓ,³³ KÁLMÁN,³⁴ II. BÉLA³⁵ királyok uralkodása idejében. Ez azonban nem igazi kancelláriai munka volt, s a királyi jegyző, ismét a notarius legeredetibb fogalmának megfelelően — mikor még „notákkal” jegyzett, azaz gyorsírt — titkári szerepkörben tűnik fel.³⁶

A most elmondottak írástörténeti következményeit úgy fogalmazhatnánk meg, hogy kancellária nem léteben, az udvaron kívül készült királyi oklevelek írása könyvírás, mégpedig textualis formata: a székesegyházi vagy apátsági scriptorium terméke. Legrégibb királyi okleveleink írására csupán — mint említettük — a pannonhalmi alapítólevél XII. század utolsó negyedéből származó, interpolált másolatából következtethetünk. A korai gót textuálishoz szokott kéz a XI. század eleji, lényegében minuszcula írásos császári oklevelek nyújtott és hurkolt végű betűszárait is igyekezett utánozni — durva esetlenséggel.³⁷ Hasonló vagy még ügyetlenebb kísérlet tanúsága III. ISTVÁN egy oklevele.³⁸ További emlékeink — amik megmaradtak — a már említett két forma, a püspöki és a monasztikus között oszlanak meg. Az előbbihez sorolhatók GÜDEN és ACHA adománylevelei a veszprémi egyház számára. A monasztikus formát is több oklevél mutatja, mint fentebb már láttuk. A finomabb könyvbetű használatának — oklevélírásként — bizonyára kedvezett a századfordulón Magyarországra érkező pápai oklevelek finom „luccai” minuszculája.³⁹ Még feltűnőbbben itáliai hatást sejtet egészen szokatlan olaszos ductusával és formájával KÁLMÁN király adománylevele a zobori apátság részére. Mindezeket összefoglalva azt mondhatjuk, hogy okleveleink írásának a megvizsgálása — néhány ügyetlen modorosságtól eltekintve — a ductust

³⁰ Hasonló esetnek tekinthetjük a bakonybéli és a garamszentbenedeki apátságok részére adott okleveleket: SZENTPÉTERY: *Kritikai jegyzék*, 20, 22. sz. KOMJÁTHY Miklós kitérő analízise a tihanyi alapítólevélről lényegében azonos eredménnyre jutott: *A tihanyi apátság alapítólevelének kritikájához*. Levélt. Közl. 24 (1960) 34—78. l.; meg kell végül említeni: a formulás részek, főleg az arenga és a diszpozíció esetleges színvonalbeli különbségéből már MURATORI (*Dissertazione sopra le antichità italiane*. I/1. Roma, 1755. 144—145. l.) a kiállítás két fázisára és az abban részt vevő személyek különbözőségére következtetett; ugyanígy: SCHUPFER, Fr.: *Duplici redazione del documento italiano nel medio evo*. Arch. stor. ital. 5. Ser. 41 (1908) 345—678. l.

³¹ HARTVIK „benedictionis apostolicae litterae”-t említ (SZENTPÉTERY: *Scriptores Rerum Hungaricarum*. II. 423.), úgyszintén a *Legenda Maior* (uo. 576); a *Krónika* viszont csak annyit említ, hogy az elküldött jelentésre „apostolicus consensit et subscripsit”. A 806. évi thionvillei szerződés egy példányát, amely NAGY KÁROLY fiai között felosztotta a frank birodalmat, elküldték a pápához aláírásra: „haec omnia litteris mandata sunt et Leoni papae, ut his sua manu subscriberet, per Einhardum missa . . .” *Annales regni Francorum* (Hannover, 1895. 121. l.).

³² GOMBOS Albin: *Catalogus fontium*. 2583, 2584, 2586. SZENTPÉTERY: *Kritikai jegyzék*. 18. és 19. sz.

³³ Uo. 31. sz.

³⁴ Uo. 34., 35. és 36. szám.

³⁵ GOMBOS: *I. m.* 2563.

³⁶ CENCETTI: *I. m.* 375—377. l. a notarius eredeti jelentése szerint azonos a görög takhygraphos-szal, ami gyorsírónt jelent: ERMONT, A.: *Dictare „dicter”, allemand dichten*. Rev. Études lat. 29 (1951) 159. l.

³⁷ Vö. SYBEL—SICKEL: *Kaiserurkunden in Abbildungen*. Berlin, 1891.

³⁸ FEJÉRPATAKY: *II. István oklevelei*. 110. l.

³⁹ II. PASCHALIS Pannonhalmi részére kiadott 1102. évi bullája az első: *Pannonhalmi Rendtörténet*. I. 589. l.

illetően szigorúan a littera vonalán tart minket.⁴⁰ A sokféle ismeret és tanulság (documenta) között az írást illetően ez lenne tehát minden, amit a kialakuló magyarországi latin íráskultúra az országba jövő írástudóktól tanult.⁴¹ S ha ezeknek a vendégeknek az írástudását csak a scriptoriumok hasznosították volna, kétségkívül így is lenne.

Az élet változóságaihoz, események, érdekek, jogok nyomon követéséhez, rögzítéséhez inkább való volt a nota, mint a littera.⁴² A jegyzetelő, használati írás többet és gyorsabban tudott tenni az írás oltalmára („scripturae patrociniūm” mondják majd a XIII. századi oklevelek arengái), mint a lassú és ünnepélyes kivitelezésű littera, a könyvbetű. A magyarországi írástörténeti fejlődés erőteljesebb vonalát nem is a kódexek és az írásukat utánzó korai oklevelek írásának ismerete és elemzése fogja feltárni. Ezeknek a „ductusa” semmit sem sejtet a „nota” fürgé, ötletes, gyors vonalainak a hazai ismeretéből és gyakorlatából. Azt jelenti-e ez, hogy Magyarországon csak kódexmásoló scriptorok — akik alkalmilag oklevelet is tisztáztak könyvbetűvel — képviselték az írástudók rendjét? A XI. század művelődésének fő hordozója már nem annyira a szerzetes, mint az előző századokban, hanem a klerikus.⁴³ Klerikusnak lenni hivatalt jelentett, mégpedig nem is csak az egyházi hivatalt. Jelentette egyúttal a hivatal viseléséhez szükséges ismeretek birtokát is.⁴⁴ A klerikus egyszerűen a kor írástudója volt, aki „litteratura”-jával állt elsősorban kora és a társadalom rendelkezésére.⁴⁵ A litteratura a latin tudást, a deákul tudást jelentette⁴⁶ és egyúttal a latin betű és általában az írás, a jegyzetelő írás ismeretét is. Az igazi klerikus nemcsak másolt, hanem a szó modernebb értelmében is írt. Neve — mint tudjuk — később klerikus-deák, egyszerűen deák, latinul „litteratus”. Ekkor azonban a deák még a klerikussal egyértelmű. Ahogyan Deáki falu neve: villa clericorum.⁴⁷ A mi szempontunkból, a hazai írástörténet szempontjából pedig azért is érdemes megismerkedni velük, mert ha már használati írással írt emlékeket a XI. és XII. század nem is hagyott reánk, az ilyen írásgyakorlat egykori meglétére a vele élő írástudók hazai szereplésére vonatkozó lényegesebb adatok talán tájékoztatnak.

Az ISTVÁN királynak tulajdonított intelmekben szó van a különféle idegen országokból érkező jövevényekről, akik egyebek között mindenféle tanultsággal is hasznára vannak ennek az országnak.⁴⁸ LÁSZLÓ király első törvényében pedig már arról is szó van, hogy az ilyen vendég (hospes) klerikus is lehet, valamint hogy egy püspök vagy ispán szolgálatába állhat: „si quis

⁴⁰ FEJÉRPATAKY: *III. István oklevelei*. 42. 1. és SZENTPÉTERY: *Kritikai jegyzék* 43. sz. Megjegyzendő azonban, hogy az írás olaszos ductusa, aminek még KÁLMÁN nevének olaszos helyesírása — „Colomagnus” — is megfelelné, egyáltalán nem párosul az igen fejlett itáliai gyakorlatnak megfelelő szerkesztéssel. Az egész inkább egy „memorialis” típusú feljegyzésnek látszik, vagy a zobori monostor *Liber traditionuma* vagy *Liber Sancti Hippolyti* elnevezésű birtokkönyvből származó kivonatnak. Az írás jellege mindenesetre e feltevés mellett szól.

⁴¹ *Morum institutio*. c. 6. §. 2.

⁴² CENCETTI: *I. m.* 377. 1.

⁴³ GOFFE, J.: *Les intellectuels au Moyen Âge*. Paris, 1959.

⁴⁴ GRUNDMANN, H.: *Litteratus — illitteratus*. Arch. Kulturgesch. 40 (1958) 171—205.

⁴⁵ *Uo.* 174. 1.

⁴⁶ *Uo.* 178. 1.

⁴⁷ *Pannonhalmi Rendtörténet*. I. 87. 1.

⁴⁸ Ld. 41. jegyzet.

clericus in hanc patriam veniens, alicui episcoporum, vel comitum adhaeserit”.⁴⁹ A törvényhelyben annak a lehetősége szolgál meglepetéssel, hogy a vendég, jövevény klerikus nem csak püspökhöz csatlakozik, annak szolgálatába állhat — ami a szó *csak* egyházi értelmezése esetében természetes is —, hanem ugyan-
 ezt teszi egy ispánnal. Mi lehetett a dolga egy klerikusnak az ispán oldalán? Ha püspökhöz ment, bizonyára a székesegyházi klérust szaporította, énekelte a zsolozsmát, másolhatta a kódexeket. Az ispánnál sem az egyik, sem a másik nem igen lehetett a klerikus sajátos „officiuma”. A comesek klerikusairól tényleg nem sokat szólnak forrásaink. Mégis KÁLMÁN király *I. Decretumának* 79. cikke némi következtetést enged rájuk és munkájukra. Arról van itt szó, hogy az ispánok az adódénárokat Szent Mihály ünnepéig küldjék el, mégpedig a nevek megjelölésével, biztos számadás szerint: „nominatim, sub certo scribentes numero . . .”⁵⁰ Nem is lehet kétség a tekintetben, hogy az adólajstromokat nem az ispán írta. Azért volt mellette a klerikus, esetleg még több is, hogy ezt a munkát és más, a hivataloskodással járó írásbeli munkát is elvégezze. Ezt a hivatali tisztet, officiumot nevezték klerikusi szolgálatnak még akkor is, ha betöltője egyáltalán nem gondolt az egyházi pályán előrehaladásra. Ehhez az ún. nagyobb egyházi rendek felvételére lett volna szükség. Az ilyen klerikusi szolgálatot végzők közül több ugyanúgy beérte a világi állapottal, mint FULCO hospes. Ugyanis FULCO csak vendégnek nevezi magát 1145-ben a pannonhegyi Szent Márton javára tett végrendeletében.⁵¹ Családjáról is megemlékezik írásában, de magát klerikusnak sem nem tartja, sem nem nevezi. Elmondja azonban, hogy amikor az országba jött, ÁLMOS herceghez csatlakozott, egészen mint a törvény mondja: „Almo duci adhaesissem”. Ezt azért tette, mert klerikusi szolgálatokat akart végezni — studio servitutis clericalis — ő, a nem egyházi állapotú klerikus. S amikor ura meghalt, SERAPHIN érsek, azután MÁTÉ, NÁNA, MARTYRIUS, PÉTER és PÁL veszprémi püspökök mellett teljesített klerikusi szolgálatot,⁵² ámbár maga „ordine”,

⁴⁹ *Decretum S. Ladislai*. I. c. 18.

⁵⁰ *Decretum Colomanni*. I. c. 79.; KÁLMÁNNak ez az intézkedése teljesen beleillik abba a szemléletmódba és gyakorlatba, amivel a középkori államvezetés a klerikusok írástudói szolgálatait igénybe vette, tehát mint jegyzőket alkalmazta. MURATORI NAGY KÁROLY vonatkozó capitularéjához — „ut unusquisque episcopus, vel abba et singuli comites suum notarium habeant” — ismerteti az itáliai duxok és comesek notariusainak a működését (i. m. 141—144. l.). Működésüket és hatásukat az írástechnika fejlődésére elemzi ugyanígy SCHIAPPARELLI, L.: *Note paleographice*. Arch. stor. ital. Serie 7. vol. 5 (1926) 3—23. l. A karoling gyakorlat: GANSHOF, F.-L.: *Charlemagne et l'usage de l'écrit en matière administrative*. Moyen Âge. 57 (1951) 1—25. l. a későbbi francia gyakorlat: BOÜARD, de A.: *Manuel de diplomatique française et pontificale. II. L'acte privé*. Paris, 1948. 129—135. és 191. l. n. 1.; a bailli-k és prévot-k mellett: LOT, F.—FAWTIER, R.: *Histoire des institutions françaises au moyen âge. II. Institutions royales*. Paris, 1958. 164—166. l.; szorosabban KÁLMÁN intézkedésére vonatkozik azonban az egykorú angol monarchia pénzügyigazgatásában a sheriff és clerkjének szerepe: BOUSSARD, J.: *Les institutions financières de l'Angleterre au XIIe siècle*. Cah. Civilis. médiév. I. (1958) 475—494. l. Hangsúlyozni kívánom végül, hogy a hivatkozott helyek csupán példák egy időben és térben egyetemes európai gyakorlatból, s a két király, LÁSZLÓ és KÁLMÁN intézkedései is ebben az összefüggésben mutatják be a magyar ispánok mellett működő klerikust nem egyházi, hanem teljesen világi funkcióban.

⁵¹ SZENTPÉTERY: *Kritikai jegyzék*. 73. sz.

⁵² *Pannonhalmi Rendtörténet*. I. 598. l. A belgiumi ninovei premontréi apátság krónikája így mutatja be NOBBERT magdeburgi érseket és egy ideig főkancellárt pályája kezdetén: „Norbertus . . . officio clericus, ordine subdiaconus . . .” *Chronicon Balduini Ninoviensis*. Collection de chroniques belges inédites. Recueil des chroniques de Flandre. II. Ed. J.—J. DE SMET. Bruxelles, 1891. 693. l.

azaz egyházi rendje szerint bizonyosan nem volt klerikus, de „*officio*”, azaz hivataloskodása és litteratúrája szerint az volt. Litteratúrája viszont nem volt jelentéktelen. Van olyan vélemény, hogy urát, ÁLMOS herceget Konstantinápolyba is elkísérte, és tőle származna IMRE herceg legendája.⁵³ Az bizonyos, hogy az IMRE herceg sírjához zarándokoló és ott a herceg közbenjárására, bűneinek bilincsetől megszabaduló KONRÁD esetének a leírásában nemegyszer az írásbeliség, az oklevéladás, a pecséthasználat szabályosságaiiban ismerős, járatos klerikus-szerzőt kell sejtenuk.⁵⁴

Mindezekből joggalkövetkeztethetünk arra, hogy mint a középkor egyházi és világi hivatás között ingadozó írástudó rétege, az „*ordo clericorum*” kezdetől fogva nálunk is jelen van. Írástudását az egyházi és állami igazgatás vagy személyi jellegű írásbeliség veszi igénybe. A fentebbi példákön kívül szó van a püspökök által klerikusok részére kiállított ajánló és igazoló iratokról (*commendatitiae litterae*).⁵⁵ A királyi hivatalos és diplomáciai levelezésen kívül tudunk olyan levelekről, amelyeket királyaink korok nevezetesebb embereivel váltottak. Ilyen levélváltás leírását olvassuk OTTO bambergi püspök életírásában, a püspök és II. BÉLA között.⁵⁶ Természetesen a vak király csak meghallgatta a neki felolvasott leveleket: „*auditis litteris*”. Az írásbeliség Európa nagy részében ekkor még megállapítható elsorvadása ellenére KUMOROVITZ Bernát arra figyelmeztet, hogy a KÁLMÁN király által elrendelt „*cartula sigillata*”, az írásnak — Magyarországon — még e korban is, az eddiginél szélesebben értelmezhető használatára mutatnak.⁵⁷ Ezek a pecsétés írások ugyanis a keresztények és zsidók között létrejött ügyletekről készültek, a vásártartó falu papja, esetleg más klerikus által készített rövid feljegyzésszerű adásvételi szerződésesek voltak. A dolog természete szerint nem ritkán kerülhetett sor ilyen írások megszerkesztésére, ami viszont az eddig sejtettnél sokkal számosabb írástudó réteg meglétét feltételezi.

A klerikusok már nemcsak a vendégnépek közül kerültek ki, hanem itthoni iskolák neveltjei voltak. A csak néhány éve ismeretes esztergomi iskoláskönyv,⁵⁸ igaz, hogy csak igen röviden, de mégis tartalmazza a levélszerkesztés,

⁵³ ERDÉLYI László: *Árpádkor*. Bp. 1922. 248. l.

⁵⁴ Leírja ugyanis a legendában szereplő pápai levél pecsételésének módját („*car-tamque confessione illius in scriptam et cera circumdatam proprioque annulo sigillatam illi porrexit*”), valamint hogy FÁBIÁN fehérvári prépost (rector!), akit kancellárnak nevez („*Fabiano cancellario*”), miként törte fel a pecsétet és nyitotta fel a levelet (SZENTPÉTERY: *Scriptores*. II. 357. l.). A szemléletes előadásmód ugyan valóban klerikus tájékozottságra mutat, de nem szabad elfelejteni, hogy a pápai gyűrűspecsét (*annulus piscatoris*) használata csak a XIII. század második feléből mutatható ki (GIRY: *Manuel de diplomatique*. 699—701. l.). Másrészt viszont IV. KELEMEN — aki először tesz a halászyűrűről említést — hangsúlyozza, hogy nem „*sub bulla*” ír, hanem csak „*sub annulo piscatoris, quo Romani Pontifices in suis secretis utuntur*” (GIRY: *I. m.* 692. l. i. j.) — nem zárja ki a korábbi használatot, csak a kancelláriai gyakorlatban mondja eljárását újdonságnak. De akár ismerte FULCO vagy a *Legenda* más szerzője a pápai pecséthasználatot, akár nem, a gyűrűs pecsét „*titkos*” jellegével (GIRY: *I. m.* 652—653. l.) tisztában volt.

⁵⁵ *Decretum S. Ladislai*. I. c. 17.: „*Si quis hospes clericus in hanc patriam sine commendatitiis litteris episcopi sui venerit...*” MARCZALI Henrik: *Enchiridion... A magyar történet kútjainak kézikönyve*. Bp. 1901. 89. l.

⁵⁶ GOMBOS: *I. m.* 2563.

⁵⁷ KUMOROVITZ: *Die erste Epoche...* 15. l. és *Turul.* 1944—46. 31—32. l.

⁵⁸ MÉSZÁROS: *I. m.* 9. jegyz.

az „ars epistolandi”-ra vonatkozó legszükségesebb ismereteket.⁵⁹ A klerikusi pálya, az írástudás mesterségének elsajátítása, úgy látszik, nagyon is sok fiatalember számára lett vonzóvá. Az első esztergomi zsinat (KÁLMÁN király alatt) 65. kánonja tiltja, hogy egyesek, feltehetően a várnépekből (de civili populo: civis castrensēs), némelyeket iskolázásban részesítsenek (litteras docuerit), vagy klerikussá tegyenek (clericum fecerit).⁶⁰ A zsinati intézkedés megfogalmazása párhuzamos, sőt egymást kölcsönösen feltételező jelenségnek mondja azt, ha valakit a deákosságra oktatnak, azaz a literatúrában, a latin nyelvi ismeretekben és az írástudásban kiképeznek és azt, ha valakit klerikussá tesznek. Ennek a deákosságnak társadalmi hasznát legkonkrétebben viszont a „civilis scientia”, a retorika, a közügyekben jártasság jelentette. Ennek meg az írásban rétorikodás, a levél megszerkesztése, a fogalmazni tudás volt a gyakorlatra váltásnak legmindennapibb formája.⁶¹ Ezt bizonyítja a hazai oktatás legrégebb hazai formáját őrző esztergomi vagy fehérvári iskoláskönyv jegyzet-kivonat. Ebben már a „sermo epistolaris” leglényegesebb tudnivalóit is feljegyezve találjuk. Ezt az iskolai felkészülést a legkorábbi magyar írástörténeti helyzet most felvázolt képe érthetőnek és indokoltnak mutatja. A klerikus, a deákok ez első hazai képviselője, a magyar állam — és nemcsak az egyház — első évszázadához már hozzátartozott. Ebben a vonatkozásban természetesen a klerikusi mivolt nem annyira egyházi, hanem világi írástudói, literatúrájával a közt szolgáló vonásai rajzolódnak ki élesebben: a *servitus clericalis*. Vajon ez a literatura magába foglalta-e a klerikusi szolgálat írástechnikáját, a notát, a jegyzést? A latin írás nota vonala, Magyarország kezdeti írásbeliségének a XII. század első évtizedéig terjedő első korszakában eredetiben fennmaradt, ilyen jellegű emléket nem hagyott. De egy ilyen gyakorlat megléte és viszonylag elterjedt volta a megszólaltatott források szerint aligha kétséges. Kérdéses marad még az írásnak magának, legrégebb emlékeink litterájának vizsgálatából adódó tanulság.

⁵⁹ Uo. és Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár: Mss. III. 184. „Oportet autem puro et simplici eloquio dictare, id est usitatis et pene vulgaribus verbis, et sententiam verbaliter extruere; uterisque propriis verbis, vel aliunde translatis; in omni dicendi genere pompam et curiositatem vites...”

⁶⁰ MARZALI: *Enchiridion*, 113. l.

⁶¹ MARRAI—MEZEY: *Árpád-kori és Anjou-kori levelek XI—XIV. sz.* Bp. 1960. *A levél a középkorban* c. fejezet 5—20. l. és hozzá az irodalom 309—312. l.

BÜKYNÉ HORVÁTH MÁRIA

A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai

A magyar nyomdászat történetében HELTAITól KNERIG nem egy, nemzedékeken keresztül aktívan működő nyomdászcsaládot tartunk számon. A XVIII–XIX. század egyik jelentős nyomdászcsaládját a LANDERER-dinasztia. E család történetének: kiadói, nyomdászati, valamint könyvkereskedői tevékenységének a teljes feldolgozása messze meghaladná egy folyóiratcikk terjedelmét, ezért a továbbiakban csak a legkiemelkedőbb LANDEREREket vesszük sorra. Véleményünk szerint azonban egy ilyen korlátozott terjedelmű, de átfogó jellegű tájékoztatásnak is van létjogosultsága, mivel — a sok részlet-tanulmány mellett — a család nyomdásztevékenységének éppen az összefoglaló bemutatása hiányzik még nyomdászattörténeti szakirodalmunkból.

A LANDERER-család több más magyarországi nyomdászcsaládhoz hasonlóan német eredetű. Az alapítóról, a bajor származású LANDERER János Sebestyénről, aki német telepésekkel érkezett hazánkba a XVIII. század elején, viszonylag keveset tudunk. Ő alapította a harmadik budai nyomdát (az első HESS Andrásé volt) az 1720-as évek elején.¹ A nyomdaalapítás egyúttal a nyomdászcsalád magyarországi tevékenységének a kezdetét jelentette. A későbbiekben a LANDEREREK egy időben több magyarországi városban is rendelkeztek nyomdával. A család nyomdásztevékenységét legszemléltetőbben úgy mutathatjuk be, ha az egyes városokban működő LANDERER-nyomdák történetét külön-külön tárgyaljuk. Az összefoglaló tájékoztató érdekében áttekintő táblázatot is adunk (lásd a 26. lapon), hogy az összes magyarországi nyomdák hány bál papírost dolgozhattak fel 1817-ben, ill. az 1821–1822. évek valamelyikében, és ezekből az adatokból összehasonlító képet nyerünk az egyes LANDERER-nyomdák termelői kapacitásáról.

A budai Landerer-nyomda

Imént említettük, hogy a LANDEREREK első magyarországi nyomdája Budán kezdte meg működését. Ez a nyomda sokáig Buda egyetlen nyomdája volt. Eleinte kizárólag ponyvairódmalmat, álmoskönyveket és abcécskönyveket adott ki. A művészeti és az irodalmi ízlés fejlesztésében e budai ágnak jelentősebb szerepe nem volt. A nyomda eleinte privilégium nélkül működött, pedig a XVIII. században nyomdák nyitása általában privilégiumhoz volt kötve, amelyet a Helytartótanácsra keresztül kellett kérvényezni. Az alapítás után kb. három évvel, 1726-ban a budai nyomda alapítója, LANDERER János

¹ Az alapítás éve bizonytalan. FIRTINGER Károly *Ötven esztendő a magyarországi könyvnyomtatás közelmúltjából* című tanulmányában (Bp. 1900) 1723-ra teszi az alapítást (31. l.), GÁRDONYI Albert *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a XVIII. században* (Bp. 1917. 4. l.) című tanulmányában, valamint *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig* című gyűjteményes kötet (Bp. 1963. 249. l.) az 1724. évet jelöli meg az alapítás évéül.

Sebestyén meghal; ekkor az özvegy veszi át a nyomda vezetését, mivel fiai még kiskorúak. 1728-ban az özvegy a nyomda művezetőjével: NOTTENSTEIN János Györggyel köt házasságot, így a nyomda egy ideig NOTTENSTEIN név alatt működött. Neki sikerült először 1728. április 28-i kelettel egy tíz esztendőre szóló kizárólagos szabadalmat (privilegium exclusivum) elnyernie német nyelvű ábécéskönyvek, katekizmusok és evangéliumskönyvek nyomtatására.² 1733-ban NOTTENSTEIN katalógust ad ki a műhelyében megvásárolható nyomdatermékekről. A katalógus címe: *Catalogus librorum in typographia Budensi apud Joannem Georgium Nottenstein reperibilium*.³ GÁRDONYI Albert szerint ez a katalógus „bizonyoságul szolgál arra, hogy a nevezett könyvnyomdász figyelemreméltó tevékenységet fejtett ki. . . Már a könyvkereskedői katalógus kiadása is arra vall, hogy a budai nyomda szakavatott vezetés alatt állott, mert az irodalmilag jóval fejlettebb Németországon is csupán a 18. század második évtizedében lesznek divatosakká az ilyen katalógusok, amelyek a könyvek címein kívül az árakat is megjelölik”.⁴ De mit is adott ki NOTTENSTEIN? Melyek a nyomda irodalomtörténetileg is érdekes termékei? Itt jelentek meg pl. BALASSI Bálint és RIMAI János istenes énekei, GYÖNGYÖSI István költői művei, LOSVAI Selymes Péter *Toldija*, számos széphistória köztük *Argirus históriája*, *Salamon históriája*, *Trója város históriája* stb. 1737-ben NOTTENSTEIN meghal, ekkor a nyomda vezetése az özvegyre marad, aki 1752-ig intézi az ügyeket, ekkor a nyomda tulajdonjoga LANDERER Lipót Ferencre, az alapító idősebbik fiára száll. Ezzel csaknem egyidejűleg Lipót Ferenc öccse, LANDERER János Mihály a reá eső örökségrészből megvásárolja ROYER János salzburgi születésű pozsonyi nyomdász nyomdáját, és ezzel 1750-ben megalapította a pozsonyi LANDERER-nyomdát, amely több mint fél évszázadon keresztül jelentős versenytársa lett az országban működő többi nyomdának.⁵

Az ifjú LANDERER Lipót Ferenc egyik első ténykedése az volt, hogy ki akarta terjeszteni a nyomda szabadalmainak a körét, és ennek érdekében újabb szabadalmak megadásáért folyamodott. Terve azonban csak részben sikerült: csak annyit ért el egyelőre, hogy a régi szabadalmakat újabb 10 esztendőre meghosszabbították. 1755 végén sikerült kalendáriumok kiadására is jogot szereznie.⁶ A budai nyomda Lipót Ferenc sikeres folyamodványai révén szerzett szabadalmak segítségével sem tudott nagyobb eredményeket elérni. A városi tanács 1754. ápr. 27-én kelt jelentéséből⁷ ismeretesek azok a nyomdai termékek, amelyeket a budai nyomda 1746 és 1754 között előállított, és ezek sem mennyiségileg, sem tartalmukat tekintve nem voltak különösebben figyelemre méltók.

LANDERER Lipót Ferenc 1764-ben bekövetkezett halála után özvegye, Katalin vette át a nyomda vezetését. Eseményekben és a nyomda fejlődése

² GÁRDONYI Albert (*I. m.* 5. l.) utal NOTTENSTEIN szabadalom-kérvényének levéltári jelzetére, valamint arra a körülményre, hogy a nyomdásznak sajtótermékeit egyházi (katekizmusok, evangéliumskönyvek), valamint világi (ábécéskönyvek) hatóságoknak cenzúráztatásra be kellett mutatnia.

³ PETRIK nem ismeri. Említi GÁRDONYI Albert: *I. m.* 15—19. l. és közli hasonmását, valamint betűhű szövegkiadását.

⁴ 1710-ből ismeretes a nagyszombati Academia nyomdájának a kiadványkatalógusa, szintén árakkal. Egyetlen ismert példánya az Akadémiai Könyvtár Ráth gyűjteményében van.

⁵ A pozsonyi LANDERER-nyomda részletes történetét lásd később.

⁶ GÁRDONYI: *I. m.* 6. l.

⁷ A jelentés eredetijét lásd az Országos Levéltárban (HTAN. iratok. Miscellanea. fasc. 48. nr. 240.).

tekintetében igen gazdag idő volt ez. Erre az időszakra esik a budai LANDERER-nyomda fénykora. Páratlan eréllyel és kiváló szaktudással intézte a nyomda ügyeit, amely ekkor már 49 féle betűtípussal dolgozott; magyar és német szövegeken kívül tudott még latin, francia és görög szövegeket is nyomtatni. Ha a XX. század távlatából nézzük a XVIII—XIX. századi magyar nyomdászok történetét, sokszor elmosódnak és lényegtelennek tűnnek azok a pereskedések és érdekellentéti súrlódások, amelyek gyakori eseményei ekkoriban a tipográfus életének. Katalin működése sem volt mentes az ilyen peres ügyektől, sőt állandó harcban állt a többi nyomdával, és nemegyszer lefoglaltatott olyan kiadványokat vetélytársai nyomdájában, amelyek előállításá özvegy LANDERERNÉ könyvműhelyének a kizárólagos joga volt. GÁRDONYI Albert kimerítően tájékoztat e peres ügyekről: a SPAISER—LANDERER-féle kalendáriumügyről, özv. LANDERERNÉ tankönyvszabadalmát ért sérelmi ügyéről stb.⁸

Katalin nyomtatványainak a jellegéről képet nyerünk, ha áttanulmányozzuk azt a GÁRDONYI Albert által⁹ közölt jegyzéket, amely a nyomda 1773 és 1784 közötti termékeit sorolja fel. Figyelemre méltó változás a kinyomtatott könyvek évenkénti anyagában az, hogy a tudományos jellegűek száma növekedést mutat. Ezt a jelenséget a nagyszombati egyetem Budára való költözésével hozhatjuk összefüggésbe.

Nem csak nyomdászati eseményekben volt gazdag Katalin műhelyének 1802-ig tartó korszaka. Fiát, Mihályt a MARTINOVICS-féle összeesküvés tagjaként emlegetik. Hogy valóban fő részese volt-e az összeesküvésnek, az nem mutatható ki teljes biztonsággal, de mindenesetre bizonyíték van arra, hogy kapcsolatban állt a per főbb szereplőivel. A politikai vonatkozások megvilágítása előtt tekintsünk bele, a teljesség kedvéért, az ügy családi vonatkozásaiba is. Lipót Ferenc halála előtt végrendeletileg nem gondoskodott gyermekeiről, viszont a nyomda teljes tulajdonjogát házassági szerződésében feleségének biztosította, és ezzel örökösödési vitákra adott alkalmat, elsősorban az egyetlen fiú (a négy leánytestvér mellett), a nyomdában művezetőként működő Mihály számára. Ez annál is inkább jogot formálhatott a tulajdonban való részesezésre, mivel a nyomdában végzett munkájával tetemesen hozzájárult a vállalkozás felvirágoztatásához és atyja adósságainak visszafizetéséhez. Az intézkedni szerető, katonás természetű özvegy nem engedett nagy érvényesülési lehetőséget a tehetséges és nagyon is öntudatos fiúnak. Ez a körülmény bizonyos érzelmi ellentét forrása lett. Ezek után elfogadhatónak látszik RÉVAY József azon megállapítása,¹⁰ hogy LANDERER Mihály érzelmi elhagyatottsága miatt sodródott bele a MARTINOVICS-féle összeesküvésbe. Az anya és fia közötti érzelmi és megértésbeli távolság tanújele az is, hogy Katalin semmiről sem tudott, csak miután 1794. dec. 11-én éjjel elhurcolták az összeesküvés részeszeit, köztük LANDERER Mihályt is; csak akkor tudta meg, hogy mibe sodródott a fia, és hogy milyen titkos nyomtatványokat állítottak elő saját nyomdájában.

⁸ GÁRDONYI: *I. m.* 24., 31. l.

⁹ Ezt a jegyzéket Katalinnak a Helytartótanács számára kellett összeállítania, és a Helytartótanács illetékes osztálya: a departamentum revisionis librorum ennek a segítségével ellenőrizte visszamenőleg, hogy megkapta-e a kötelező példányokat. GÁRDONYI: *I. m.* 19. l.

¹⁰ RÉVAY József—SCHÖPFLIN Aladár: *Egy magyar könyvkiadó regénye.* Bp. é. n. 16. l.

A családi és pszichikai összetevők mellett nem szabad lebecsülni azonban azokat a társadalmi mozzanatokot és azokat az ismeretségi szálakat sem, amelyek Mihályt a MARTINOVICS-féle társasággal kapcsolatba hozták. Polgár-családból való származása már eleve bizonyos fogékonysággal vagy legalábbis kíváncsisággal ruházta fel őt MARTINOVICS programja iránt. Megismerkedett LACZKOVICS Jánossal és az ő, valamint ismerősei befolyása alatt tagja lett a MARTINOVICS-féle társaságnak. Pincébe csempészte egy sajtóját eladás ürügye alatt, és a két kátét éjjel sajátkezűleg ki is nyomtatta.¹¹ LANDERER Mihály perében a királyi tábla nem látta bizonyítottnak, hogy a titkos társaság szervezetéről, végső céljairól teljes tudomással bírt-e, ezért tízévi fogházra ítélte. A tájékozatlanság mellett a királyi tábla további egyhító körülménynek tekintette LANDERER Mihálynál azt, hogy benne a katekizmus átolvasása megbotráncozást váltott ki.¹² De ugyanakkor LANDERERNél, mint nyomdásznál, forradalmi iratok olvasása, nyomása és terjesztése súlyosbító körülményként esett latba.¹³ BENDA Kálmán szerint LANDERER Mihály a bíróság előtt azt vallotta, hogy az 1792-ben megjelent, élesen egyház- és uralkodóellenes röpiratot, a *Status Regni Hungariae*-t LACZKOVICS és DELI Vuk nyomtattatták nála, de a számlát DELI Vuk fizette, amiből ő arra következtetett, hogy ő a szerző. LACZKOVICS is úgy nyilatkozott, hogy DELI Vuktól származik a kézirat. Így hát DELI Vukot is kihallgatták (1795), aki azt vallotta, hogy LANDERERNél mindössze kétszer járt, és akkor is a bécsi Ferenc-csatornával kapcsolatos nyomtatványok elkészítése ügyében. Elismerte, hogy HAJNÓCZYVAL, LACZKOVICSsal és MARTINOVICSsal jó viszonyban volt, de hozzátette, hogy ezektől a készülő összeesküvésről semmit sem hallott. Mivel az említett röpirat szerzőségének a kérdését nem sikerült tisztázni, ismét kihallgatták LANDERERT, már mint a kufsteini börtön rabját, de ő a már korábban mondottakat ismételte el. Így hát a szerzőség kérdése a híroság számára tisztázatlan maradt.¹⁴

SZENTMARJAI vallomása a titkos társaságról és a röpiratokról (1794. szept. 1.) különösen terhelő volt LANDERER Mihályra nézve. Ő azt vallotta, hogy ami a Magyarországon működő titkos nyomdát illeti, ez nem más, mint a LANDERER-nyomda. Ennek a bizonyítására hivatkozott arra, hogy amikor ő ROUSSEAU egyik művét fordította, LACZKOVICS eljött hozzá, és sürgette a fordítás elkészítését azt hangoztatván, hogy ő a művet (illegálisan) LANDERERNél ki fogja nyomtattatni. Ebből SZENTMARJAI arra következtetett, és ezt vallomásába bele is vette, hogy LANDERER más hasonló titkos nyomtatásokra is vállalkozhatott. Hivatkozott LACZKOVICS egy másik kijelentésére is, amely szerint LANDERER az ő (ti. LACZKOVICS) és MARTINOVICS által készített brosrák közül ki is nyomtatott néhányat a cenzúra megkerülésével. HAJNÓCZYRA vonatkozólag is úgy vélte tehát SZENTMARJAI, hogy ő is hasonló módon nyomtattatta ki a nevezett LANDERERrel néhány felvilágosult gondolatokat tartalmazó művét.¹⁵

A Hétszemélyes tábla először halálra ítélte LANDERER Mihályt. A halálos ítéletet a királyi kegyelem 10 évi súlyos börtönre változtatta, mivel felség-

¹¹ STEINHOFER Károly: *A könyv története*. Bp. 1915. 1. rész. 40. l.

¹² Vö. SZIMONIDESZ Lajos: *A jak binus Landerer Mihály pöre 1795-ben*. Magyar Könyvszle. 1942. 389. l.

¹³ FRANKNÓI Vilmos: *Martinovics és társainak összeesküvése*. Bp. 1880. 361. l.

¹⁴ Ma már közismert, hogy az említett káté szerzője MARTINOVICS volt. A perre vonatkozólag ld. BENDA Kálmán: *A magyar jak binus k iratai*. Bp. 1952. 3. köt. 131. l.

¹⁵ Vö. BENDA: *I. m.* 2. köt. 121. l.

sértésben nem találtak vétkesnek. Augusztus 7-én (1795) és az ezt követő három napon szállították SZABÓT, ERDÉLYIT, BATSÁNYIT, LANDERERT és VERSEGHYT a kufsteini börtönbe.

Katalinnak nagy része volt abban, hogy a halálos ítéletet sikerült megváltoztatni: szóban és írásban többször fordult fia ügyében a királyhoz. A börtönbüntetést LANDERER Kufsteinben, majd Spielbergben töltötte. A tíz évi börtönviselés fizikailag is és szellemileg is nagyon megtörte, kiszabadulása után rövidesen meghalt.¹⁶

Felvetődik a kérdés, mi volt LANDERER Mihály szerepe a MARTINOVICS-féle összeesküvésben, mennyiben tette magáévá a magyar jakobinusok eszméit, mit fogadott elezek célkitűzéseiből, és egyáltalában milyen megfontolások vezették a mozgalom sorába. Közvetlen adatok híján csak következtetéseink lehetnek. Ismeretes, hogy a MARTINOVICS-féle társaságok szűkebb vezetősége a vezéreszméket nem közölte a mozgalom minden tagjával. Sok olyan résztvevője volt az összeesküvésnek, akik bizonyos dolgokról tudtak, a forradalmi eszmék egyikét-másikát magukévá tették, de az átfogó egésszel nem voltak teljesen tisztában. Az a tény, hogy LANDERER ellen a röpiratok terjesztésén kívül más közvetlen bizonyíték nem volt, arra vall, hogy ő is a mozgalom külső résztvevői közé tartozott. A felvilágosodás eszméit, mint korának művelt, olvasott embere és mint nyomdász különösképpen ismerhette. Haladó gondolkodású polgár volt, ezért minden olyan eszmével rokonszenvezett, amely a felvilágosodás ügyét szolgálta. Ugyanakkor azonban nem volt forradalmi gondolkodású ember, a mozgalom végső célkitűzéseit nem ismerte és egyes jelek (vö. 4.1. + jegyzet) arra vallanak, hogy nem is értett volna azokkal mindenben egyet. A mozgalom uralkodóellenes voltával mindazonáltal tisztában kellett lennie; az a tény, hogy politikai tartalmú nyomtatványokat, titokban, a cenzúra megkerülésével kellett kinyomtatnia, arra utalt, és arra utalt a nyomtatványok tartalma is. De végső soron még ez a tény sem bizonyítja, hogy a mozgalom végső céljait ismerte volna, és hogy ezekkel egyetértett volna. Abban az elhatározásában, hogy sajtójával az összeesküvés rendelkezésére állt, bizonyos elvi megfontolásokon kívül, más okok is vezethették. Szerepet játszhatott ebben LACZKOVICS-csal való személyi kapcsolata, talán ez utóbbi egyénisége; lehet, hogy kapcsolatuk több volt egyszerű ismeretségnél, lehet, hogy szoros baráti szálak fűzték egymáshoz a két embert. Nem volt tehát forradalmár, de korának felvilágosult polgára lévén, egyes eszmék, személyi kapcsolatok és sajátos életkörülményei kapcsán került a mozgalomba.

De nézzük tovább a budai LANDERER-nyomda sorsát! Miután Katalin feddhetetlen volt az összeesküvés ügyében, zavartalanul tovább folytathatta a nyomda vezetését 1802-ben bekövetkezett haláláig. Ezután a nyomda tulajdonjoga leányára, Annára szállt, aki szintén haláláig, 1833-ig vezette a könyvnyomó üzemet.

A budai LANDERER-nyomda 1802 utáni korszakára vonatkozólag mind az általános, ill. szaklexikonokban, mind pedig a nyomdászattörténeti feldolgozásokban kevés adatot találunk. Ezért fokozottan érdekes néhány idevágó egykorú adat közlése. A *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évi 12. kötetében (78—86. l.) TRATTNER János Tamás, a neves pesti nyomdász *Magyar Országai Könyvnyomtató Műhelyek 1817-dikbeli állapotjok* címmel összeállítást közöl a korabeli

¹⁶ Mint érdekességet jegyezzük meg azt, hogy a jakobinus mozgalomban PAITZ-HOFFER Antal 42 éves lakatos volt LANDERER mellett az egyetlen igazi polgári származású szereplő. Vö. BENDA: *I. m.* 2. köt. 7. l.

magyar nyomdák legfontosabb adatairól. Ebben LANDERER Anna nyomdájára vonatkozólag a következő sorokat olvassuk:

„Budán, Landerer Anna (Leány), Váltó és régi közönséges kellendős Könyveket, Német Kalendáriumot Negyed, Tóthot Negyed, Magyart Nyöltzad Rétkben nyomtat; tart 1 Factort, 2 Szedőt, 4 Nyomatatót; feldolgoztathat Esztendón által 115 Bál Papirost.”

Az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában *Fol. Hung. 784* jelzet alatt *Hazai könyvnyomtatások (tipográfia) leírásai* címmel található egy kézirat, amely a *Tudományos Gyűjtemény*beli adatközlésnek láthatólag egy későbbi változata. E kéziratot változatnak LANDERER Anna nyomdájára vonatkozó része a következő:

„Budán: Landerer Anna (leány): Váltó és tulajdon költségén régi közönséges, kelendős könyveket, német és tót kalendáriumot negyed-, egy magyart nyolezad-rétben nyomtat. Tart 1 factort, 2 szedőt, 4 nyomtatót; feldolgozhat esztendőnként 36 bál papirost.”

Az említett kézirat szerző nélküli, mégis teljes határozottsággal állíthatjuk, és ezt teszi KOVÁTS László, a kézirat szövegének a közlője is,¹⁷ hogy a szerző ennél is TRATTNER János Tamás. A magát meg nem nevező szerző adatközlése elején hivatkozik ugyanis arra, hogy már 1818 előtt volt hasonló közleménye, de azt most „néhány fontos dologgal” szaporítja. A kézirat egy adatából kiindulva biztosan állíthatjuk, hogy az 1821 előtt nem keletkezett, 1822-nél, a kassai WERFER-nyomda indulási événél pedig nem lehet későbbi. A két adatközlés egybevetéséből az tűnik ki, hogy LANDERER Anna nyomdája az 1817 és 1822 közötti időszakban jelentősen hanyatlott: 115 bál helyett immár csak 36 bál papirost dolgoz fel évente.

LANDERER Anna 1833-ban bekövetkezett halála után GYURIÁN és BAGÓ, a nyomda egykori művezetői veszik át az üzemet. 1847-ben pedig GYURIÁN kilép a vállalkozásból, és ettől az időponttól kezdve a Vizivárosban működő egykori LANDERER-nyomda BAGÓ Márton tipográfiajaként él tovább.

A pozsonyi Landerer-nyomda

A budai nyomdánál jóval jelentősebb mind a könyvkiadás és üzletvezetés, mind pedig a technikai felszereltség szempontjából a pozsonyi LANDERER-nyomda. Éz a nyomda, mint már említettük, úgy született meg, hogy LANDERER János Mihály, a nyomdászdinasztia alapítójának a fia, 11 000 forintért megvette ROYER János Pál 1715-ben alapított nyomdáját. Az adásvétel 1750-ben történt. Az ez év január 19-én kelt adásvételi szerződés 110 000 forintban állapítja meg a nyomda értékét, de LANDERER a nyomdát ezen érték tizedrézéért vásárolja meg. Ennek az a magyarázata, hogy LANDERER az üzemet terhelő súlyos adósságokat is átvette.¹⁸ Itt említjük meg, hogy LANDERER János Mihály a későbbiek folyamán is vásárolt nyomdászati berendezéseket: 1775-ben megvásárolta a feloszlott jezsuita rend nyomdaberendezéseit, és ezzel 1775-ben Kassán, majd 1784-ben Pesten fióközemet létesített.¹⁹

¹⁷ *Könyvnyomdáink a jelen század harmadik tizedében.* Magy. Könyvszle. 1899. 359–66. l.

¹⁸ Budai végrendeletek. I. sorozat. 1729. sz. Idézi: GÁRDONYI: *Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedés önállósítása korában.* Magy. Könyvszle. 1944. 157. l.

¹⁹ A pesti és a kassai LANDERER-nyomda történetét lásd később.

Amikor a ROYER-féle nyomdát megvette, a leltár szerint ez volt a raktáron levő könyvkészlet:²⁰

1570 példány	Magyar Evangyéliom,	458 példány	Morgenstern,
3000 „	„Lenkötelecske”,	1150 „	német katekizmus
900 „	magyar katekizmus,	184 „	Ethica Symbolica,
572 „	Arca domini,	735 „	Catechisis Minor,
1114 „	cseh Evangyéliom,	620 „	német Principia,
1757 „	Seelenwecker,	500 „	szláv Principia,
1058 „	Rojkska Ruze,	202 „	Grammatica Slavonica.

LANDERER János Mihály hamarosan hírnévre tett szert kiválóan vezetett nyomdája révén. Sikereit az is elősegítette, hogy a pozsonyi könyvpiacot 1770-ig egyedül uralta. 1770-ben kizárólagos, harminc esztendőre szóló szabadalmat kért nyomdája számára. Ezt a szabadalmat nem azért kérte, mintha a pozsonyi könyvpiac olyan nagy kereseti lehetőséget biztosított volna, hanem azért, mert az ország legfőbb hivatalai: a Helytartótanács, a Kamara itt székeltek, és az országgyűléseket is itt tartották, márpedig ezek hivatalos nyomtatványait LANDERER nyomdájában állították elő. Ez volt a nyomda legfőbb kereseti forrása, ennek tulajdonítható nagyarányú fellendülése is. Az említett szabadalmat LANDERER János Mihály nem kapta meg, mert egy alkalmazottja, PATZKÓ Ferenc, aki jól ismerte a vállalkozás üzleti titkait, megtámadta a folyamodványt. PATZKÓ egy másik pozsonyi nyomda alapítására kért engedélyt, és ezt 1770. okt. 15-én meg is kapta. Elsősorban arra hivatkozott kérvényében, hogy LANDERERék túl magas árakat szabnak a nyomdájukban készült hivatalos kiadványoknak; ezzel a fogással elérte azt, hogy az ő nyomdája számára biztosították szerződésileg tíz évre a Helytartótanács és a Kamara nyomtatványainak az előállítási jogát.²¹

A nyomda megvásárlását követő évben LANDERER János Mihály nyomtatott könyvjegyzéket adott ki: *Catalogus librorum qui apud J. Michaellem Landerer civem et typographum Posoniensem venales prostant*. Ebben felsorolja latin, magyar és német nyelvű kiadványait. Ezek egy része a budai LANDERER–NOTTENSTEIN-nyomdában készült, és örökrészülni kapta őket. A kiadványok másik része a ROYER-nyomda terméke volt, amelyeket az adásvételi szerződés szerint 3 000 forint értékben vett át.²² Saját kiadványai még alig lehettek, hiszen a nyomda még alig működött az ő kezelésében. A nyomda eleinte szabadalom nélkül dolgozott, de a megvásárlást követő második évben LANDERER János Mihály már megtette a szabadalom megszerzéséhez szükséges lépéseket. Ha kizárólagos pozsonyi nyomdára szóló szabadalmat nem is sikerült elnyernie, a nyomdai szabadalmat 1752. szept. 1-én megkapta.²³ Folyamodványában a szabadalom kívül azt is kérte, hogy tiszti címtárral ellátott latin, magyar, német, valamint tót nyelvű naptárt adhasson ki; megkapott szabadalmában azonban a naptárkiadás nem szerepelt. Ugyanebben a folyamodványban kiadványai védelmére tízévi utánnomási tilalmat is kért, de ezt sem kapta meg.

Szabadalom hiányában is nyomtatott olyan könyveket, amelyek előállítása más nyomdák kizárólagos joga volt. Ez számos panasztétel és pereskedés

²⁰ STEINHOFER: *I. m.* 1. rész. 81. l.

²¹ Vö.: GÁRDONYI: *I. m.* Magy. Könyvszle. 1944. 158–9. l.

²² Országos Levéltár. Kancelláriai Iratok. *Conceptus expeditionum Anni 1750 mart.* nr. 9. Idézi GÁRDONYI: *I. m.* 1944. 157. l.

²³ Országos Levéltár. Kancelláriai Iratok. *Conceptus expeditionum Anni 1752 september.* nr. 13. Idézi GÁRDONYI: *I. m.* 1944. 158. l.

forrásául szolgált: többek közt e révén került szembe LANDERER János Mihály SPAISER Keresztély pozsonyi könyvvarussal,²⁴ sőt egy alkalommal saját nyomdász dinasztiaja egy másik tagjával, Katalin nevű sógornőjével, aki 370 forint 40 krajcár értékű katekizmust, német evangéliumos és ábécés könyveket koboztatott el tőle, mert ezek előállítására Katalin kizárólagos joga volt.²⁵

LANDERER János Mihály kiadványai tartalmilag érdekesek, értékesek és újszerűek voltak. Szemelvényképpen megemlítünk néhányat: BARCZAFALVI SZABÓ Dávid: *Szigvart*, BESSENYEI György valláselméleti munkái, DUGONICS András regényei (*Fetelka*, *Aranypercekek*, *Gyapjas vitézek*, *Jeles történetek*), FALUDI és BALASSI művei, a külföldiek közül VOLTAIRE, LESSING stb. egy-egy munkája magyar fordításban. Kiadásában egyesítette a LANDERER- és ROYER-hagyományokat, átvette és folytatta a törvények (*Articuli dtaetales Posonien-ses*) kiadását, továbbra is kiadta a Szentháromság Egylet beszédeit — másfelől a LANDERER—NOTTENSTEIN-hagyományok folytatásaképpen iskolakönyveket és naptárakat adott ki. Mindkét cég hagyományait egyesítette a hírlapkiadásban. 1764-ben megindította a *Pressburger Zeitungot*. Szerkesztője Karl Gottlieb WINDISCH. Hetenként kétszer jelent meg. Kiadói sikerét LANDERER nem utolsó sorban e lapnak köszönheti. Itt kell megemlítenünk azt is, hogy LANDERER nyomtatványai nemcsak tartalmukat tekintve, hanem tipográfiai is értékesek voltak. Betűit maga rajzolta, műkedvelő rézmetsző is volt. Kiadványaira jellemző általában az, hogy egy-egy lapon aránylag kevés betűt találunk; az elrendezés és az arányok igazi művésze.

1765-ben LANDERER János Mihály privilégiumot kapott 5 évre az 1764—1765-i országgyűlés törvénycikkeinek a kizárólagos nyomtatására. Ettől kezdve a pozsonyi LANDERER-nyomda fő kereseti forrása az országgyűlési kiadványok nyomtatása lett. Nemcsak a közvélemény becsülte sokra LANDERER János Mihály tipográfiai munkásságát, hanem az uralkodó, II. JÓZSEF is: 1784-ben a Temes megyei Fűskút községre nemesi levelet és egyben Fűskúti előnevet kapott.²⁶

LANDERER János Mihály nemeslevele ellenére is elsősorban vérbeli üzletember volt, és nem riadt vissza egy-egy haszonnal kecsegtető üzleti fogás (utánnomás stb.) alkalmazásától. Erre vall például a híres heidelbergi káté ügy. A dolog úgy kezdődött, hogy a debreceni református előljárók 1778-ban II. JÓZSEFhez folyamodtak, hogy a híres heidelbergi káté újabb magyar kiadását városukban nyomathassák ki. A debreceni városi nyomdának ugyanis szabaddalma volt református egyházi vonatkozású könyvek előállítására. Az engedély ügye éveken keresztül elintézetlen maradt, végül 1780-ban az a meglepő hír terjedt el, hogy a szóban forgó heidelbergi káté magyar kiadása immár meg is jelent Pozsonyban a katolikus LANDERER János Mihálynál. Mindez persze nagy felháborodást váltott ki a református debreceniek körében, de még nagyobb lett a felháborodás, amikor a pozsonyi kiadású kátét összehasonlították az eredetivel: kiderült ugyanis, hogy a LANDERER-féle kiadásból több sarkalatos hittétel kimaradt a cenzúra meghagyása alapján. A keletkezett perpatvar végül is a debreceniek számára előnytelen befejezést nyert: a továbbiak-

²⁴ A SPAISER Keresztély—LANDERER János Mihály-féle kalendárium-ügy részletes ismertetését ld. GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat...* 23—26. l.

²⁵ GULYÁS Pál: *A könyvkiadás Magyarországon a XVI—XVIII. században (1527—1773-ig)*. Magy. Könyvszle. 1944. 128. l.

²⁶ ILLÉSY—PETTKÓ: *A királyi könyvek*. Bp. 1895. 125. l.

ban ők is csak a cenzúra által jóváhagyott kihagyásos változatban tehettek közzé a kátét.²⁷

János Mihály, a pozsonyi LANDERER-nyomda megalapítója 1795-ben meghalt, de az általa alapított nyomda még évezedekig virágzott tovább az utódok kezén. Halála után fia, LANDERER Mihály János vette át a nyomda vezetését. Hogy ekkorra már mennyire fellendült az üzlet, és hogy milyen nagy volt a papírszükséglete, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy saját, Nyitra megyei, óturai papírmalma már nem győzött elég papírt gyártani a nyomda számára, és így a TAUBER-féle dejtei gyárból is kellett papírt vásárolnia. Nyolc könyvsajtó dolgozott ekkor a nyomdában. LANDERER Mihály János apja nyomdokain haladt a kiadványok színvonala tekintetében is, és így a magyar irodalom legjobb alkotásai jelentek meg kiadásában. Ő adta ki az első példányokat a „román” műfajból. 1805–1807 között sorozatot indított meg *Landerer Mihály téli és nyári nyomdája* címmel. 13 kötet regény jelent meg ebben a sorozatban. Ezek legnagyobb része német művek átültetése, ill. fordítása volt. Maga is meg volt elégedve vállalkozása sikerével. „Történetek és románok mely nagyon gyönyörködtetik édes magyar hazámnak tudós olvasóit — értesít egyik híradásában — elegendőképpen meg vagyok győztetve az eladott példányok számából.” E sorozat köteteit évről évre elvitette a pesti vásárra is. E vállalkozás megszűnésével a kedveltebb műveket újabb és újabb kiadásokban jelentette meg LANDERER Lajos még az 1820-as években is.²⁸

1810-ben meghalt LANDERER Mihály János. Hogy milyen nagy népszerűségnek örvendett még a távoli országrészekben is, azt legjobban az a dicsőítő vers mutatja, amely a *Magyar Kurír* 1798-i évfolyamának 2. kötetében jelent meg róla PERETSÉNYI NAGY László, Galsa város esküdt nótáriusa tollából. Nyomdászati és kiadói működését kortársai is elismerték; kiadványait az olvasóközönség nagy érdeklődéssel fogadta.

LANDERER Mihály János halála után a pozsonyi nyomdát átmenetileg a vállalat művezetői irányították. A nyomda ekkori állapotára vonatkozólag maradt fent a következő korabeli feljegyzés:²⁹

„Posonyban: Fűskuti Landerer Mihály örökösei; Váltó, magok költségén pedig igen sok régi kellendős, néha új Könyveket is nyomtatnak; ezeken kívül készül egy Német és Magyar Kalendárium Negyed, egy Toth tizenketted rétbén; tartanak 1 Factort, 2 Szedőt, 3 Nyomatót, 1 Könyvrakót; Esztendőn által feldolgoztathatnak 100 Bá Papirost.”

LANDERER Mihály János fia és utóda LANDERER Lajos volt. Ő a nyomdász-dinasztia utolsó, de ugyanakkor a legkiemelkedőbb alakja, aki 1824-ben, nagykorúsága után a pesti nyomdával együtt a pozsonyit is örökölte. A polgár éles szemével felismerte, hogy a kereskedelem központja lassan Pestre tevődik át, és ő, e felismerése alapján, egyre inkább a pesti nyomdáját részesíti előnyben a pozsonyival szemben, ennek felvirágoztatásán munkálkodik. Működése alatt a pozsonyi nyomda fokozatosan hanyatlani kezdett, mindjárt 1824-ben 7 sajtót elvitetett a pozsonyi nyomdából, és csak kettőt hagyott meg. A pozsonyi nyomda egyedüli működési területe ettől kezdve az országgyűlési kiadványok előállítására lett. 1848-ban, mikor az országgyűlés Pestre költözött,

²⁷ SZILÁGYI Ferenc: *A heidelbergi káté*. Pest, 1869. 9–10. l.

²⁸ GYÖRGY Lajos: *A magyar regény előzményei*. Bp. 1941. 78–79. l.

²⁹ Ez a feljegyzés is TRATTNER János Tamástól származik az 1817. évből.

LANDERER Lajos végképp megvált Pozsonytól: nyomdáját örökáron eladta volt ügyvezetőjének, SCHREIBER Istvánnak.

A pozsonyi LANDERER-nyomda csaknem egy évszázadon keresztül állt az első helyek egyikén hazánk könyvtermelésében. Mind a kiadványok megválogatása, mind pedig a kivitel tekintetében már a korabeli külföldi nyomdák-
kal is felvette a versenyt, és mint a magyar irodalmi értékek egyik első közre-
adója, jelentős szerepet játszott a hazai irodalmi élet megteremtésében.

A kassai Landerer-nyomda

Amikor MÁRIA TERÉZIA 1773-ban feloszlatta a jezsuita rendet, LANDERER János Mihály 7 600 forintért megvásárolta (1774-ben) a rend kassai nyomdáját; így alakult meg a kassai LANDERER-nyomda. A LANDERER-család kezelésében levő nyomdák között ez volt a legkevésbé jelentős, és egyben ezzel kapcsolatban rendelkezünk a legkevesebb adattal. LANDERER János Mihály Kassán jelentős könyvkereskedelmet is folytatott nyomdájában, bár szabadalma csak a saját nyomdájában előállított kiadványok árusítására jogosította fel. Üzletében állandó raktárt tartott a budai és a pozsonyi LANDERER-nyomda kiadványaiból, és ezeket ott árulta. Nyomatott könyvjegyzékei is bizonyítják egyébként, hogy másutt készült könyveket is árusított. 1777. évi könyvjegyzékét mint kassai könyvnyomtató és *könyvkereskedő* adta ki. (A könyvjegyzék címe: *Catalogus librorum, qui apud Johannem Michaelem Landererem typographum et bibliopolam Cassoviensem venales prostant*). E jegyzékben kizárólag pozsonyi és kassai nyomdájában készült könyvei szerepeltek. Kiadványai magyar, német, latin és szlovák nyelven jelentek meg; nyelvek szerinti megosztási arányuk a következő: 55 magyar, 30 német, 48 latin és 3 szlovák mű.

Tudvalevő, hogy a XVIII. században a nyomdász még általában megrendelésre nyomtatott: a nyomtatás költségei a szerzót vagy a mecénást terhelték. A könyvkereskedelem fejlődésével azonban a nyomdász egyre gyakrabban nyomtatott könyveket a „saját költségén” is. Érdekes ebből a szempontból megvizsgálni LANDERER János Mihály kassai kiadványait; de ezentúl is érdemes figyelmet fordítani nevezetesebb könyveire:

Házi és úti új kalendárium. 1774—1795. (Saját költségén.)

VANIER Jakab: *Paraszi majorság.* Ford. BARÓTI SZABÓ Dávid. (Saját költségén.)

BESSENYEI György: *Az amerikai Podotz.* 1776.

GESSNER *Idylliumi.* Ford. KAZINCZY Ferenc. 1788.

KAZINCZY Ferenc: *Magyarország geographicaja.* 1775.

KAZINCZY által szerkesztett *Orpheus* című folyóirat 2. kötete. 1790—1791.

BARÓTI SZABÓ Dávid: *Új mértékre vett . . . versek.* 1777.

BARÓTI SZABÓ Dávid *Kisdud szótára.* 1784.

BARÓTI SZABÓ Dávid *Verses koszoruja.* 1786.

Haus und Reisekalender. 1774—1795. (Saját költségén.)

5 különféle latin nyelvű iskolakönyv. (Saját költségén.)

Latin nyelvű vizsgaértekezések és alkalmi kiadványok.³⁰

A fenti listából láthatjuk, hogy KAZINCZY Ferenc több művét nyomatta LANDERER János Mihálynál. Úgy látszik, KAZINCZY igen ügyelt a nyomdai pontosságra, mert nemegyszer felháborodva ír a pontatlan nyomdászmunkáról:

³⁰ STEINHOFFER Károly: *A kassai könyvkereskedelem története 1712-től a jelenkorig.* Bp. 1907. 11—15. l.

LANDERER János Mihály nyomdájával kapcsolatban az sem tetszett neki, hogy a nyomtatványok elkészültére túl sokáig kell várni. Id. RÁDAY Gedeonhoz 1788 májusában írott levelében ezzel kapcsolatban pl. a következőket olvassuk:

„El-készült végtére az én Gesznerem is, melyet esztendőnél tovább tartott kezei között Landerer. Nem tudom mitsoda szerentsétlenségből a Bárótyz Tisztelőihez tett ajánlásom ki-maradott a nyomtatásból . . . Én ezt a nyomtatást nem nézhetem boszankodás nélkül. Teli vagyok hibákkal, és ezenn felül a Landerer emberei oly motskosan nyomtatták, hogy sok exemplárokat el-kellene hányni.³¹

Az alapító LANDERER János Mihály 1795-ben bekövetkezett halála után egy évvel a virágzó kassai nyomda LANDERER Ferenc kezére került. LANDERER János Mihály fia ugyanis, aki apjától három nyomdát örökölt (a pozsonyit, a pestit és a kassait), a kassait unokaöccsének, LANDERER Ferencnek adta át. Nincsen feljegyzésünk arról, hogy milyen módon szállt a nyomda tulajdonjoga az említett Ferencre: vétel vagy adomány útján? Mindenesetre, akár vette, akár ajándékba kapta, remek üzlethez jutott ezzel a nyomdával, és maga is jó üzletember levén, még tovább is fejlesztette a vállalkozást. Ő bocsátotta útjára például az első magyar nyelvű regénysorozatot 1797-ben: a *Rózsa Szín Könyvtárt*. Regénysorozatát a „szépnemnek” ajánlotta. A tervezet szerint kéthavonként jelent volna meg egy-egy kötet „szép nyomtató papíron, szép betűkkel, rózsaszín boríték alatt, gyönyörű réze metszett képekkel.” A kéthavonkénti megjelentetést persze nem sikerült megvalósítania, de jó néhány számot kiadott: így 1803-ig összesen 10 „román” jelent meg a sorozatban 13 kötetben.³² Sok népies kiadványt is készített, amelyekkel a felvidéki piaci könyvárusokat látta el. Ezenkívül folytatta elődei (egyrészt a jezsuiták, másrészt nagybátyja, LANDERER János Mihály) német és magyar nyelvű kalendárium-sorozatát. 52 féle latin nyelvű kiadványt is közzétett, ami e fajtából tekintélyes szám. 1813-ban egy egészen új vállalkozást indított meg: költsönkönyvtárt állított fel a városban.

TRATTNER János Tamás már említett *Tudományos Gyűjtemény*beli cikkében LANDERER Ferenc kassai nyomdájának 1817. évi állapotára vonatkozólag a következőket olvashatjuk:

„Kassán, Fűskuti Landerer Ferentz, már mostan csupán csak Váltó Munkákat nyomtat, az előtt itten Attya életében igen sok szép új Magyar könyvek készültek; tart 1 Szedőt, a' ki egyszersmind nyomtat is; feldolgozhat Esztendőn által 18 Báll Papirost.”

Mintegy 4–5 évvel később a már ugyancsak említett TRATTNER-féle kézirat a nyomdával kapcsolatban a következőket közli:

„Kassán: Fűskuti Landerer Ferencz; csupán csak váltó munkákat nyomtattat; tart egy subjectust, a ki szed és nyomtat; feldolgozthat esztendőn által 12 bál papirost. (Eladásra kitétetett, a kinek kedve volna, megveheti.)”

A fenti leírás tanúsága szerint a kassai LANDERER-nyomda 1821 táján azon a ponton volt, hogy a LANDERER-család tulajdonából más tulajdonába menjen át. A tulajdoncsere 1822-ben meg is történt, mikoris a nyomdát WERFER Károly osztrák származású kassai nyomdász megvásárolta.

³¹ KAZINCZY Ferenc *Levelezése*. Közzéteszi VÁCZY János. 1. köt. (1763–1789.) Bp. 1890. 180. l.

³² GYÖRGY: I. m. 78. l.

A pesti Landerer-nyomda

A pesti LANDERER-nyomda a nyomdász-dinasztia utolsó tagjának: LANDERER Lajosnak a kezén valóban első helyre került a korabeli magyar nyomdák sorában. De a nyomda legnagyobb felvirágoztatójának a szereplése előtt nézzük meg röviden a nyomda korábbi korszakának a történetét is.

A pesti nyomdát LANDERER Lajos nagyatyja, LANDERER János Mihály alapította 1784-ben, amikor megvásárolta ROYER Pál pesti nyomdáját. Az alapító számára a ROYERÉKTŐL megvásárolt tipográfiának csak másodlagos jelentősége volt, fő vállalkozása, a pozsonyi nyomda ugyanis csaknem minden energiáját lekötötte. Halála után (1795) fia, LANDERER Mihály János vette át a nyomda vezetését, de ennek leányvállalat jellegét ő is fenntartotta. 1810-ben, az utolsónak említett LANDERER halálakor az örökös, LANDERER Lajos még csak 8 éves, így nem tudja átvenni a nyomda irányítását; nagykorúságáig, 1824-ig BLŐSZL, a nyomda régi művezetője áll a nyomda élén. TRATTNER János már korábban idézett összeállításában az 1817. évről vonatkozó adatközlés a következő:

„Pesten ... Fűskuti Landerer Mihály Örökösei, (a Pozsonyi Tipographiának Filiája) Nyomtattatnak Váltó és a magok költségén régi kellendős Könyveket: tartanak 1 Factort, 2 Szedőt, 1 Nyomatót, feldolgoztathatnak 50 Báll Papirost.”

Az 1821—1822. évek valamelyikére pedig a következők vonatkoznak:

„Pesten: Fűskuti Landerer Lajos; nyomtattat váltó és maga költségén rég kelendős könyveket. Tart 1 factort, 3 szedőt, 4 nyomtatót, 1 könyvrakót. Esztendőn által feldolgoztathat 90 bál papirost.”³³

Láthatjuk tehát, a két állapotleírás egybevetéséből, hogy a nyomda BLŐSZL művezető irányítása időszakában is fejlődött, és igen jó, szakértő kézben volt.

LANDERER Lajos eredetileg nem készült nyomdásznak; katonatiszt szeretett volna lenni, és mint kadét szolgált is az egyik magyar gyalogezredben. 1824-ben, az örökség átvételekor mégiscsak rászánta magát a családi mesterség folytatására. Örökségül két nyomdát kapott: a pozsonyit (amely már mintegy fél évszázados múltra tekintett vissza) és a pestit (amely ekkor még nem volt nagy jelentőségű).

LANDERER Lajos olyan korban élt, amely a magyar történelem egyik legmozgalmasabb korszaka, amikor a HABSBURG-uralom alatt szenvedő magyar nép felkelt, hogy kivívja szabadságát. LANDERER Lajos kortársai a reformkor nagyjai: VÖRÖSMARTY, KÖLCSEY, KOSSUTH, PETŐFI. Kiadói politikájában tudatosan a haladó és a magyar nyelvű műveké az elsőség; technikai újításaival nyomdáját országszerte az elsők közé emelte, olyanná, hogy a korabeli külföldi nyomdákkal is felvehetette a versenyt. Az ő kiadásában jelent meg a *Pesti Hírlap*, amely — mint tudjuk — a 48-as magyar szabadságharc egyik legfontosabb előkészítője volt a reformkorban: KOSSUTH sajtóorgánuma. De ugyanakkor LANDERER Lajossal való összekülönbözése miatt hagyta el KOSSUTH a lapot. Röviddel ezután mégis rábízta KOSSUTH a szabadságharc oly fontos tényezőjének megszervezését, mint a bankónyomda, amelyet mintaszerűen, nagy szakmai tudással és az ügy iránt érzett kitartó lelkesedéssel el is látott. LANDERER Lajos helyes üzleti érzékkel megsejtette, mint már a pozsonyi nyomda tár-

³³ Vö. 17. jegyzet.

gyalásakor említettük, hogy a fejlődő irodalmi és kereskedelmi élet központja Pest lesz, és a pesti nyomda fejlesztésére fordította a fő gondot. Amikor a nagyszombati egyetemet nyomdájával együtt végleg Budára helyezték, a család Pestre költözött.

A pesti nyomda felvirágoztatásának első állomása és alapfeltétele bizonyos technikai újítások bevezetése volt. A 20-as évek elején LANDERER Lajos sokat utazott, utazásai befejeztével nagy tervekkel érkezett vissza hazájába, amelyek közül nem egyet meg is valósított: Bécsben megtanulja a könyvmást, londoni útjáról pedig a vassajtó és a gőzzel hajtott gyorsajtó tervét hozza magával. 1833-ban elkezdte a kedvelt és divatos Congrève guilloche és iris nevű színes nyomtatást. Erre a célra pesti nyomdájában külön nyomdai osztályt szerel fel. Csaknem minden kiváló munka horítólapja és egyéb színes nyomdai munka nála készül. Könyvborítók, színes csomagolópapír, előzék-papírok, hirdetőcímkék előállításával már eleve különleges helyzetet teremtett nyomdája számára a többi pesti és budai nyomdával szemben: olyan „pepecselő” munkára vállalkozott, amelyre a korabeli nyomdák nem vállalkoztak volna, s ezzel nagy rokonszenvet keltett megrendelői körében. A Nemzeti Színház első színlapját is ő készítette nemzeti, kék és kávé színben.

A 40-es években, amikor társul HECKENASTTAL, újabb külföldi útra indult, immár társával együtt. Ennek az útnak az eredményeként elsőnek hoztak magukkal Londonból ólommetező gépet, nagy Columbian-sajtót és az azóta is sokat utánzott angol betű mintáinak egész sorozatát. A 40-es évekre a LANDERER-nyomda a korabeli ipari fejlettség viszonyai között nagyüzemnek számított: 4 gyorsajtó, 5 vassajtó, 32 szedő- és 5 nyomtatómunkás dolgozott benne.

A HECKENASTTAL való társulás a 40-es évek elejére esik, és igen sokat lendített a vállalkozáson. A LANDERER és HECKENAST céget 1841. január 21-én jegyezték be a pesti váltótörvénytörvényeknél. Ezt követően programjukat meghatározó körlevelet adtak ki.³⁴ LANDERER Lajos nyomdáját, mint említettük, mintaszerűen rendezte be, ami igen sok pénzt emésztett fel. Ennek következtében mintegy 20 000 forintnyi adóssággal volt megterhelve a nyomda. HECKENAST Gusztáv, aki pesti könyvkiadó és könyvkereskedő volt, rendelkezett annyi tőkével, hogy nemcsak a LANDERER-nyomdára nehezedő adósságokat fizette ki a társuláskor azonnal, hanem pár éven belül kb. 40 000 forint értékben vásárolták a már említett korszerű gépeket: pontosabban 2 gyorsajtót, több vassajtót és újabb betűkészleteket. LANDERER részéről tehát a HECKENASTTAL való társulás gondolata és véghezvitele ésszerű és üzletileg előnyös lépés volt. HECKENAST viszont, mint már említettük, pusztán könyvkiadó és könyvkereskedő volt, önálló nyomdával nem rendelkezett, és évek óta a LANDERER-nyomdában nyomatta kiadványait. Ennek kapcsán merült fel benne is a társulás lehetősége — hiszen saját nyomdában nyomtatni az általa kiadott műveket: nagy fellendülést jelentett az ő számára is.

A közvetlen indítékot a társulásra az a tény szolgáltatta, hogy LANDERER lapkiadói kérelme, nevezetesen a *Pesti Hírlapé*, folyamatban volt. Pest város tanácsa az előfizetők biztosítására kauciót követelt tőle. Felszólították tehát, hogy kösse le e célból könyvnyomtató intézetét, s ha ez nem elég, helyezzen letétbe megfelelő összegű készpénzt, az erről szóló „biztosító levelet” pedig

³⁴ HARASZTI Károly: *Landerer Lajos könyvnyomdász és Heckenast Gusztáv könyvnyomdász cég társulásának története*. Bp. 1913. 13. l.

terjessze be.³⁵ Mint már az imént utaltunk rá, a nyomda ekkor 20 000 forint adóssággal volt megterhelve. A lapindításhoz szükséges anyagi követelményeknek nem tudott tehát megfelelni. Ezt hidalta át a HECKENASTTAL való társulás, aki kifizette az adósságokat, és most már ketten írták alá a *Pesti Hírlap* előfizetőinek jótállási okmányát.

Az egyesülést a konkurens vállalatok nem nézték jó szemmel, és valóságos szövetkezet alakult nyomdász körökben annak elérésére, hogy ne kapják meg az engedélyt, és hogy megbuktassák a vállalkozást. Sikerült is öt évig sok kellemetlenséget okozniok, végül azonban LANDERERnek, az ő közismerten megnyerő modorával, sikerült Bécsben személyesen elintéznie a társulás engedélyezését.

Különösen TRATTNER, BEIMEL és KÁROLYI nézték rossz szemmel a társulást, nyilvánvalóan kenyéririgységből. A legrosszabb indulatról tanúskodó rágalmakat találták ki mind LANDERERre, mind HECKENASTra, nem kímélve a társuló feleknek sem üzleti, sem emberi becsületét. LANDERER és HECKENAST azonban szívósan és határozottan tudta kivédeni ezeket a támadásokat.

TRATTNERék már 1841. január 23-án feljegyzést küldtek a Helytartótanácsához, amelyben elpanaszolják, hogy LANDERERnek még a privilégiuma sincs meg a nyomdához, és máris társas vállalkozásba akar fogni, és hogy a többi nyomdásznak az a kívánsága, hogy a már kihelyezett közös cégtáblát a Hatvani utcai [ma Kossuth Lajos utca] Horváth-házról a Helytartótanács vetesse le. Közben LANDERERék sem maradtak tétlenül: újabb és újabb beadvánnyal kérték a közös vállalkozás engedélyének megadását. Hogy nyilvánvalóan kenyéririgység volt a fő ok, amiért a társulást az említettek meg akarták akadályozni, azt mi sem bizonyítja jobban, mint azok az érvek, amelyeket LANDERER és HECKENAST ellen beadványukban felhoztak. Felemlítették pl. HECKENAST ellen, hogy bel- és külföldi könyvkereskedő is, hogy ugyanakkor kölcsönkönyvtárral bír, és hogy tulajdonosa a *Pester Tageblatt*nak, végül sok más mellett még azt is, hogy HECKENAST nem is tanulta a nyomdász mesterséget. Ám ezen vádak egyike sem tartalmazott olyasmit, ami jogilag kizárta volna a társulás engedélyezését, hiszen minden alapot nélkülöző többek között még az a vád is, hogy HECKENASTnak nincsenek olyan érdemei a magyar irodalmi művek kiadása terén, ami feljogosítaná őt erre a vállalkozásra. Ezen a ponton a közfelfogással is ellentétbe kerültek, hiszen minden literátus ember tudta, hogy a magyar írók, költők legkiválóbb munkái az ő kiadásában jelentek meg: EÖTVÖS, JÓSIKA, KÖLCSEY, KISFALUDY Károly, KISFALUDY Sándor, SCHEDEL stb. művei.

A városi tanács ezen ármánykodások ellenére is pártolólággal terjesztette a Helytartótanácsához a társulási kérelmet azzal, hogy HECKENAST magatartása ellen nemcsak hogy semmi kifogása és észrevétele nincsen, hanem e tekintetben minden ajánlásra méltó. 1846-ban zárult le véglegesen a hosszú harc, amellyel végül már a császári udvarig mentek. 1846-ban közli a budai Helytartótanács a társuló felekkel, hogy a király engedélyezte a társas céget (1846. március 31). Erre a csatát veszített konkurrensok visszavonultak, LANDERER és HECKENAST pedig az elgondolásuk szerinti formában folytathatták kiadói tevékenységüket.³⁶

³⁵ HARASZTI: I. m. 11–12. l.

³⁶ HARASZTI: I. m. 25–27. l.

A szabadságharcot megelőző negyedszázad, amikor LANDERER Lajos nyomdája és HECKENAST Gusztáv könyvkiadó vállalata a virágkorát élte, nemcsak a politikai életben, ámde az irodalmi életben is, a könyvkiadói és nyomdai politikában is mélyreható változásokat hozott. A közönség műveltebb része már megszerette a könyvet, folyóiratot, újságot, és ez egyben már piacot, mégpedig egyre növekvő piacot jelentett a vállalkozók számára.

LANDERER és HECKENAST a könyvnyomtatási igények rohamos növekedésével mindenben lépést tudott tartani. Jól átgondolt, nagyvonalú könyvkiadás volt az ő munkájuk. Az elmaradhatatlan naptárak, vallásos könyvek, ábécés könyvek mellett már első helyen az imént említett egyre bővülő piac: az irodalom igényeit kielégítő, mindmáig elismert szellemi értéknek számító művek álltak. Ilyen jellegű kiadványaik a 40-es években például ezek voltak:³⁷

JÓSIKA Miklós regényei 45 kötetben,
KISFALUDY Sándor munkái 6 kötetben,
KÖLCSEY Ferenc munkái 6 kötetben,
EÖTVÖS József *Karthusijának* német fordítása,
JÓSIKA Miklós regényeinek német fordítása,
HUGÓ Károly drámái,
FÉNYES Elek: *Magyarország leírása*,
Adalbert STIFTER német novellái 4 kötetben,
BEZERÉDY Amália ifjúsági műve: *Flori könyve* (ez utóbbi szövegének könyvművészeti kiállítása és szép metszetei általános feltűnést keltettek).

Ezenkívül nyelvtanító könyvek, szótárak, tankönyvek és különféle sorozatok jelentek meg a cég kiadásában. Ilyen sorozat volt például az *Ifjúság Olcsó Könyvtára*, az *Olcsó Iskolai Könyvtár*. LANDERER és HECKENAST kiállításában jelent meg az első magyar zsidónaptár az 1848. esztendőre. A 272 lap terjedelmű naptárt acélmetszetekkel díszítették, és kottamellékletet is tartalmazott. Az igen nagy tekintélyű FÉNYES Elek *Gazdasági Mezei Naptárát* szintén LANDERER és HECKENASTnál nyomták. Természettudományos és orvosi művek is jelentek meg náluk. Kiadványaik tipográfiai formája, mint ezt már fentebb említettük, a korabeli nyomdatechnika legmagasabb színvonalát érte el.

A könyvkiadás, ti. az egyes könyvek kiadásának a rohamos fejlődése mellett a XIX. század elején felélénkülő politikai, irodalmi és művészeti élet a lapkiadást jövedelmező vállalkozássá tette Magyarországon. LANDERER Lajos már a 20-as években próbálkozott lapkiadással, amikor 1824. május 10-én elvállalta a TOLDY és KOVACSÓCZY által szerkesztett *Aspasia* című almanach nyomtatását. Ezután a 30-as évekig nagyobb szabású ilyen vállalkozása nem volt. 1840-től kezdve azonban egymás után adja ki a folyóiratok és hírlapok évfolyamait. 1840-ben indítja meg a *Budapesti Szemlét*, 1841-ben a *Világot*, 1843-ban az *Életképeket*, 1841-ben a *Pesti Hírlapot*, majd a szabadságharc folyamán az *Esti Lapokat* és 1845-ben a *Pester Zeitungot*. Ez a lapkiadói tevékenység mind terjedelmét, mind jelentőségét illetőleg túlmutat jelen tanulmányunk tematikáján, ezért erről más alkalommal fogunk majd szólni.

Nem lenne teljes képünk LANDERER Lajosról, ha az 1848–49-i szabadságharc alatti tevékenységéről nem emlékeznénk meg néhány szóval. Gondolhatnánk arra, hogy már a hírlapkiadói tevékenységet is bizonyos fokig forradalmi tettek tekintsük. Ezt a szemléletet azonban el kell vetnünk: ellene szól ugyanis az a tény, hogy LANDERER Lajos egyszerre egymással hom-

³⁷ Vö. RÉVAY—SCHÖPFLIN: I. m. 43. l.

lokegyenest ellenkező politikai nézeteket valló lapok kiadásával foglalkozott, így hát lapkiadásában nagyobb része volt az üzleti érdekeknek, mint politikai nézeteinek. Két vállalkozása azonban már tagadhatatlanul politikai pártállásával, sőt szociálpolitikai nézeteivel kapcsolatos.

Az egyik az volt, hogy 1848-ban LANDERER indítványára alakult meg a *Vándor és beteg könyvnyomdászokat segélyező egyesület*. Az egyesület alaptőkéje még a főnökök adakozásából, a felavatási, felszabadulási pénzekből adódott. Az egyesületbe tartozók megfogalmazták alapszabályaikat is. Több éven keresztül: 1848. júl. 1-től 1853. márc. 31-ig állott fenn, mikor is feloszlatták. Pénztárnoka TRÄGER Antal volt, a LANDERER és HECKENAST cég ügyvivője.³⁸ Elismerésre méltó szociális felfogását tükrözi egy másik kezdeményezés is: a Kerepesi (ma Rákóczi) úti Belezna kertben LANDERER Lajos egy helyiséget bérelt és tartott fenn állandó jelleggel a nyomdász tanonciskola számára.

Az 1848. márc. 15-i forradalmi események egy része a LANDERER-féle nyomdában játszódott le. Itt nyomtatták ugyanis a magyar szabad sajtó első termékeit: a *Nemzeti dalt* és a *12 pontot*. A LANDERER-nyomda munkásai csatlakoztak elsőként a forradalmi megmozduláshoz. A LANDERER-nyomda ezen szerepléséről nem kisebb szemtanúk, mint PETŐFI és JÓKAI értesít bennünket naplójában, visszaemlékezéseiben.³⁹

Még néhány szót kell szólnunk LANDERERnek a szabadságharchoz való viszonya kapcsán a bankjegynyomdáról, amelynek szervezője és vezetője mindvégig a nyomdász volt. KOSSUTH a *Pesti Hírlap* kiadása ügyében támadt viszályuk ellenére sem bízta másra a bankönyomda megszervezését és vezetését, mint LANDERER Lajosra. Már 1848. május végén megkezdték a tárgyalásokat a kérdésben, meg is állapodtak, és LANDERER hozzáfogott a szervezéshez. Először megfelelő szakembereket, ügyvezetőket, majd munkásokat nyert meg a vállalkozás számára. A rajzok és minták készítését egy európai hírű magyar mesterre, TYROLER József-re bízta. Magyar munkások mellett külföldről érkezettek is dolgoztak, főleg németek. Sok nehéz problémát kellett megoldani a személyi és szervezeti kérdéseken kívül is. A gépek legnagyobb részét külföldről hozatták, nevezetesen 2 gyorsajót Bécsből, egyet Londonból, ezenkívül 20 könyvnyomdai és 15 könyomdai vassajót és több segédgépet állítottak fel.⁴⁰ Műhelynek a Károly-kaszárnya (ma a Fővárosi Tanács központi épülete) belső (a mai főposta felé eső) részét alakították át.

A nyomda ügyrendjét németül fogalmazták meg. Egyetlen példány ismeretes belőle; a debreceni Déri Múzeum birtokában van. Az ügyrend állapította meg a munkaidőt a bankönyomdában, amely reggel 7-től 12-ig és délután 2-től este 7-ig tartott. A nyomdászok heti bére 20 forint volt. Munkábalépésük előtt esküt tettek; sok volt közöttük a nemzetőr. Sötétkék egyenzübbonyt hordtak.

A nyomda papírszükségletét a neusiedeli papírgyárból szerezte be. Külön erre a célra készített papírt vásároltak rizsmánként 20 forintért, ami az akkori papírarakhoz képest (5–8 forint) igen magas volt. Körülbelül 50–60 nyomtató munkás dolgozott állandóan.⁴¹ A litográfiai osztályon mintegy 30–40 embert foglalkoztattak. Az egy- és kétforintos Kossuth-bankók már augusztus 6-án megjelentek, szeptemberben az 5 és ennél nagyobb címletűek is.

³⁸ Vö. a *Gutenberg* című folyóirat 1. évf. (1866) 1. szám.

³⁹ PETŐFI Sándor *Összes prózai művei és levelezése*. Bp. 1960. 401–409. l. JÓKAI Mór: *Írások életemből*. Bp. 1960. 90–92. l.

⁴⁰ FARAGÓ Miksa: *A Kossuth bankók kora*. Bp. 1911. 114. l.

⁴¹ Vö. NOVÁK László: *A nyomdászat története*. Bp. 1928. 5. könyv. 30. l.

A magyarországi nyomdák papírfeldolgozási adatai 1817-ben, ill. 1821- vagy 1822-ben

A nyomdák neve és székhelye	A felhasznált évi papírmennyiség bálokban	
	1817	1821-2
Buda, Királyi Universitás	1500	1300
TRATTNER János, Pest	648	600
Debreceni Városi nyomda	280	200
STREIBIG József, Győr	130	150
WEBER Simon, Pozsony	120	35
LANDERER Anna, Buda	115	36
LANDERER Mihály örökösei, Pozsony	100	120
ELLINGER István, Kassa	70	85
WEINMÜLLERNÉ, Komárom	64	80
KLAPKA József, Temesvár	60	70
SZIEZ Antal örökösei, Sopron	60	50
LANDERER Mihály örökösei, Pest	50	90
JELINEK Vencel, Nagyszombat	50	45
BELNAY György, Pozsony	50	50
Sárospataki Kollégium	50	50
GRÜN Orbán, Szeged	45	50
GOTTLIEB Antal, Vác	45	40
STEPHANI János, Besztercebánya	36	36
SULOZER János, Selmecbánya	36	30
PATZKÓ Ferenc, Pest	35	90
Egri Érseki nyomda	30	36
TICHY Károly, Nagyvárád	30	22
SZAMMER Mihály, Veszprém	30	30
JANKOVITS János, Újvidék	28	28
SZNISEK Károly Gáspár, Pozsony	26	90
SZIGETHY Mihály, Miskolc	25	25
STOTZ János, Kismarton	20	20
PERGER Ferenc, Szombathely	20	20
SAMMER Mihály, Székesfehérvár	20	54
DIWALT János, Eszék	18	18
PUPE Henrik, Eperjes	18	18
LANDERER Ferenc, Kassa	18	12
GOTTLIEB Antal, Máramarosziget	18	18
PODHORÁNSZKY Mihály, Lőcse	15	15
MAYER József Károly, Lőcse, később Rozsnyó	15	24
GÖNYEY Gábor, Nagykároly	12	20
ENGEL Krisztián, Pécs	10	10

Technikai és művészi kivitelüket tekintve a kor kiváló minőségű papírpénzei voltak ezek. A móri csata vesztés hírére a nyomda elmenekült pesti helyiségeiből. Szolnokon, majd a debreceni kollégium épületében kapott helyet. 1849. május 21-én, Szob visszavételekor megint Pestre költözött. KOSSUTH lemondásakor, augusztus 11-én a nyomda szétzüllött. A nyomdászok egy része menekülés közben fogságba esett, más részüket katonai bíróság előtt vonták felelősségre a nyomdában való működésükért; sokan több évi börtönbüntetést kaptak. LANDERER Lajos a bankónyomdában vitt vezető szerepéért kényszerült hosszú ideig bújdosni a szabadságharc utáni években. Amikor a szigor megenyhült, vidéki birtokán húzódott meg, ahol 1854 februárjában meghalt.

A rendelkezésre álló forrásokat áttekintve igen érdekes, sokszínű egyéniség bontakozott ki előttünk LANDERER Lajos személyében. Talán éppen ez a

sokszínűség volt a gátlója annak, hogy LANDERER Lajos munkásságát vagy még inkább emberi magatartását egész tisztán lássuk, és megfelelően értékeljük. Végeredményben, össz munkásságát tekintve LANDERER Lajos elévülhetetlen érdemeket szerzett a magyar nyomdászat és könyvkiadás történetében, kora hasonló vállalkozásai között pedig feltétlenül az első hely illeti meg őt.

A LANDERER és HECKENAST cég nem szűnt meg a szabadságharc bukása után, még ha a cég egyik tulajdonosának, LANDERER Lajosnak bujdosnia kellett is, mivel HECKENAST, a másik tulajdonos, tovább vitte az ügyeket. Ő lett végül — az örökösökkel való megegyezés alapján — a vállalat egyedüli tulajdonosa, amikor LANDERER Lajos meghalt. 1873-ban azután nyomdáját és kiadó-vállalatát eladta az akkor alakult Franklin Társulatsnak, és ezzel az egykori LANDERER és HECKENAST cég története végérvényesen lezárult.

MÁRIA BÜKY-HORVÁTH: DIE FAMILIE LANDERER UND IHRE BUCH-DRUCKERUNTERNEHMUNGEN

Verfasserin versucht eine allgemeine Geschichte aller Landererschen Offizinen zu geben, sie ist nämlich der Meinung, daß der Mangel einer zusammenfassenden Beschreibung der buchdruckerischen Tätigkeit der LANDERERS nicht nur für die Buchdruckergeschichte, sondern auch für die ungarische Literaturgeschichte nachteilig ist. Obwohl es vom Anfange des XVIII. bis Mitte des XIX. Jahrhunderts, wo die LANDERERS ihre Druckarbeiten ausführten, in Ungarn schon viele größere Städte gab, wie Preßburg, Pest, Ofen, Kaschau, Raab, Debrecen, Kolozsvár (Klausenburg in Siebenbürgen), Zagreb (in Kroatien), stellte die Familie LANDERER nur in den vier ersterwähnten Städten Buchdruckereien auf. Wie wurde die erste LANDERER-Druckerei in Ungarn unmittelbar nach der Türkenzeit zu Ofen errichtet? Warum haben die LANDERERS gerade in den Städten Ofen, Preßburg, Kaschau und Pest Buchdruckereien gegründet? Was für einen Einfluß hatten die LANDERER-Offizinen, bzw. die von ihnen herausgebrachten Publikationen auf die damalige literarische und politische Welt in Ungarn? All diese Fragen werden eingehend erörtert. Auf Grund der Angaben der buchhändlerischen Tätigkeit, auf Grund der Analyse damaliger maschinellen Presse-einrichtungen und schließlich auf Grund der Zahlen, die sich auf die jährliche Papierbearbeitung einzelner zeitgenössischer Druckereien beziehen, versucht Verfasserin auch festzustellen, welche wirtschaftliche, bzw. Kapitalkraft die in Frage stehenden Buchdruckerunternehmungen besitzen könnten. Der Aufsatz enthält auch einige Angaben, die etwa die soziale Lage der damaligen Buchdrucker, bzw. Druckarbeiter beleuchten. Zwei Tabellen wurden dem Aufsatz beigefügt. Die eine darunter gibt das Gründungsjahr, bzw. die Einstellungszeit der LANDERER-Druckereien an, samt den Angaben die sich auf die Dauer der „Betriebsleitung“ einzelner Familienmitglieder beziehen; die zweite Tabelle enthält vergleichende Angaben, damit der Leser feststellen kann, wie große Papierbearbeitung (in Balen) die einzelnen Landerer-Offizinen im Verhältnis zu den anderen in Ungarn tätigen Druckereien besaßen.

D. SZEMZŐ PIROSKA

Kiadástörténet és irodalomtörténet

1881. július 26-án VAJDA János a következő levelet intézte az Athenaeum Irodalmi és Nyomdai RT.-hez:

„Az Athenaeum Igazgatóságának.

A szerelem szótára cím alatt francia német források után, körülbelül a hasonló című francia mintára, az Athen.-kiadásában megjelenő művekhöz hasonló kiadásban, legalább tizenöt ívnyi terjedelemben, szándékom könyvet állítani össze, a címlapon nevemnek mint szerkesztőnek vagy összeállítóknak kitételével; s azon hitemben, hogy ezen, a minden rendű és nemű ifjúság, egyáltalán az olvasni képes összes nagy közönség előtt kedves könyv legtartósabb és legszélesebb elterjedésre számíthat, kész vagyok annak kiadási és elárúrási jogát az Athenaeum társulatnak egyszer mindenkorra átengedni; a kézirat átadásakor kifizetendő 350 olv.: háromszáz ötven forint tiszteletdíj fejében. A kéziratot még ez évben átadom. Az utolsó revisio átolvasására magamat kötelezem, nemcsak de sőt e jogot magamnak követelem, azonkép a szokásos tíz darab szerzői tiszteletpéldányt is.

A t. igazgatóságának válaszát kérve, vagyok

hazafiúi tisztelettel

Budapest, július 26-án 1881.

Vajda János¹

Az ajánlatot az Athenaeum azonnal elfogadta, minthogy a könyvet 1882-ben az alábbi belső címlappal megjelentette: *A szerelem szótára és kalauza. Szólamok, kifejezések, bókok; történelmi, hitregei adalékok általán; a szerelemre vonatkozó ismeretek gyűjteménye; annak különféle viszonyaira alkalmazott levelezési mintákat és a házasságra vonatkozó életelveket, tanácsadásokat tartalmazó függelékekkel. Hazai és külföldi források után összeállította V. J. Budapest, 1882. Az Athenaeum R. Társ. kiadása.*² A 315 lapra menő munkát az író és a kiadó előszava vezeti be, amely szerint a szerelmes ifjúság a költők és a tudósok leghálásabb közönsége, fogékonyságuknál fogva velük lehet és kell megkedveltetni minél szélesebb körben az olvasást s ezáltal „előmozdítani a tömeg értelmi színvonalát, oly nemes cél, melyre nálunk inkább kell törekedni íróknak és kiadóknak, mint a már előhaladottabb nyugati nemzeteknél: e szempontok már elégséges magyarázatát és indokolását adják a célnak, mely a mű szerkesztője és kiadója szemé előtt lebegett.” A jó ízlést, az általános műveltséget terjesztő népszerűsítő irodalom művelését tekintik a legfontosabb feladatuk-

¹ A levél az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában található.

² VAJDA az Athenaeummal először 1872-ben került kapcsolatba, amikor a Kisfaludy-Társaság gondozásában kiadta *Kisebb költemények* c. válogatását (252 l.); 1878-ban ugyancsak az Athenaeum jelentette meg *Hítárgazatok* c. politikai röpiratát QUINTUS álnéven (47 l.); *A szerelem szótárával* lezárult e kiadóval való kapcsolata.

nak — francia minták után ugyan³ — a polgárosodás fokán levő magyar közönség számára.

A mű derekát a 128 lapra terjedő ún. szerelmi szótár alkotja, amely alfabetikusan tárgyalja az ember szerelmi, házassági életében előforduló érzelmi mozzanatokot: például gyűlölség, hűtlenség, keserűség, szakítás stb. A költő éppen ezt a szótárrészt használja fel költeményeknek, a hitregék alapján a görög érzelmi élet eszményeinek a beszövéseére, mert szerinte „a szerelemben van az élet költészete, a szerelem korszakában a legfogékonyabb az emberi lélek a költészet szépségei iránt”; ez a rész hivatott a társadalom legszélesebb, olvasni tudó rétegében emelni a társalgás hangjának finomságát, megszerettetni a költészetet. E szempontnál merül fel VAJDA e művének műfaji kérdése.

Amennyiben csupán a XIX. század kiadását tekintjük, majdnem mind-egyik kiadónak vidéken, fővárosban van „levelező könyve”, „közönséges levelezője”, „minden alkalmi köszöntések könyve”, „házi titoknok”, „hölgyek titkára” stb.⁴ A század elején különösen a német—magyar, magyar—német levelező könyvekre volt a német, illetőleg magyar nyelven beszélő közönségünknek szüksége, hogy a levélminták segítségével megkönnyítse magának a magán- és a hivatalos érintkezést. E könyvek bizonyos fokig a nyelvtanulást is támogatták, és az elmagyarosodásban, asszimilációban is szerepet játszottak. Velük párhuzamosan alakult ki a VAJDA János-féle típus, amely csupán a magánérintkezést szolgálja, mégpedig az érzelmi életre korlátozódva és ott is egyedül a szerelem vonatkozásában; ha ezt a típust tekintjük, a XIX. századtól majdnem mindegyikben található némi aforisztikus elmélkedés a szerelemről, ehhez kapcsolódnak hazai nagyobb — sokszor kisebb — lírikusaink szerelmi lírájából kölcsönzött versidézetek: gyakran egy-egy strófa vagy rövid egész versek. Előfordulnak külföldi lírikusok is:

³ A francia minta valószínűleg a Budapesten 1879-ben Lampel—Wodianernél megjelent Arthur de CONDÉ: *Le petit français comme poète de famille et de déclamateur. Nouvelle collection complète de compliments et de bouquets pour le jour de l'an et les fêtes en poésie et en prose . . .* (278 l.)

⁴ Példaként kiragadjuk: *Legújabb meg bővített és megjavított magyar—német levelező könyv.* Pest, 1816, TRATTNER. 500 l. 8r. (Üzleti és érzelmi levelek. Alt. útmutatások. Aforisztikus gondolatok a szerelemről.) — FARKAS Elek—KÖVY István: *A pesti és budai házi secretárius, vagyis: a közönséges élet akármely helyezetésében megkívánható levelezésre példák.* Végére a magyar válog. emlékkönyvekbe való versek. Egy geográfiai szókönyvvel bőv. kiadás. Pest, 1830, WIGAND Ottó. 404 l. (A két KISFALUDY, BERZSENYI, BATSÁNYI, KISS János, SZENTJÓBI, KÖLCSEY, VITKOVICS, VERSEGHY költeményeivel.) Ugyancsak e társszerzők 1835-ben HECKENAST Gusztávnál — WIGAND sógoránál és egyben utódánál — adnak ki *A legújabb magyar—német házi titoknok* címmel 500 l. terjedelemben közéleti, kereskedelmi, tiszti és szerelmi levelezőt emlékkönyvi verssekkel. STAUT József: *Közönséges levelező.* Kassa, 1835, WERFER Károly. 612 l. 8r. BAUMANN K.: *Allgemeines Gratulations und Complimentirbuch. Anhang eine Sammlung anziehender Declamationsstücke aus den neuesten Dichtern.* Pest, 1839, HECKENAST Gusztáv. 334 l. Minden alkalmi köszöntések és szavaltai s emlékkönyvi költemények; próbatélel beszédek. Minden viszonyi levelek s különféle írásbeli föltevények: nyugtatóványok, térítvények, kötelezvények sat. az ifjúság számára. Irta és részint gyűjté és módosítá STANCSICS Mihály. Pesten, 1841, EGGENBERGER József és fia akad. könyvtár 128 l. 16r. FARKAS Elek: *Legújabb házi titoknok.* Pest, 1856, HECKENAST Gusztáv. 336 l. 8r. *Házi titoknok.* Pest, 1871, KILIÁN, VERŐCZI Sándor: *Legújabb levelező könyv.* Pest, 1871, HECKENAST Gusztáv 160 l. (A kiadó hangsúlyozza, hogy a magyar nép számára, vagyis az elmagyarosodó pesti, ill. hazai közönségnek a családi és közéletben előforduló levelek. *A Közhasznú családi könyvtár sorozatában jelentette meg.*) CSONGOR Béla: *Legújabb, legteljesebb levelező könyv.* Bp. 188? RÉVAI. 271 l.

legtöbbször németek. VAJDA 1861-ben már megjelentetett egy *Hölgyek titkárát, vagyis legújabb levelezőkönyvet nők számára . . . szerelmes levelekkel . . . emlékkönyvbe való válogatott versekkel, a keleti virágnyelv magyarázatával s betűrendbe szedett szótárával*; közölte a virágok jelentését, hozta neves emberek, írók, írónők válogatott leveleit (pl. PETŐFI, KÁRMÁN), életbölcseelkedő írásokat, főleg amiket nőkről írtak, végül nem mellőzte a nő egészségére, szépsége ápolására, fenntartására vonatkozó gyakorlati tanácsokat sem. A könyv névtelenül jelent meg, KOMLÓS Aladár meg is jegyzi szép és alapos VAJDA-monográfiájában, hogy először BÓKA László sorolja a név nélkül megjelent művet a költő művei közé.⁵ BÓKA így ír erről: „1860-ban szerződött Heckenast Gusztávval egy *Hölgyek titkára* című szerelmi levelezőkönyv szerkesztésére. A szerződésre 1872. december 25-én Heckenast sajátkezűleg jegyezte rá: Von der Umarbeitung der 3. und folg. Auflagen ist J. Vajda mündlich zurückgetreten.”⁶ Tehát e munka HECKENASTnál — aki, mint már láttuk, szívesen volt gazdája e műfajnak — két kiadást is megért, továbbiakat VAJDA, akkor már a *Vasárnapi Újság* és politikai melléklapjának: a *Politikai Ujdonságok*nak a munkatársa, nem vállalt. Sem BÓKA, sem KOMLÓS nem foglalkoznak a *Hölgyek titkárával*; BÓKA csupán azért említi, hogy VAJDA e korszakának nagy termékenységét még ilyen tárgyú írásával is példázza. Említi temérdek cikkét a *Magyar Sajtóban*, *Nővilágban*, arra azonban nem is gondol, hogy a *Hölgyek titkárának* szerzője egyben a HECKENAST Gusztáv kiadói tulajdonában levő *Nővilág* című divatlapnak a szerkesztője is, és mint ilyen, éppen folyóiratából meríthette levelezőkönyve gondolatát. Valószínűleg HECKENAST is ösztönözhetette erre, miután keresett és jövedelemező vállalkozásnak bizonyult. A *Hölgyek titkárának* fejezetei ugyanolyan tárgykörű írások, mint amilyeneket az eleinte népszerű divatlapnak, a *Nővilágnak* hasábjain találhatunk a női szépségről, annak ápolásáról, szerelemről, házasságról, férfi és nő viszonyáról.⁷ 1857. március 8-án a *Nővilágban* egy kis hírrel találkozunk: „E lapok szerkesztője *Szépség könyve* című almanachot szándékozik alapítani, melyben válogatott szerelmi költemények között a haza legkitűnőbb szépségű hölgyeinek acélba metszett arcképei fognak megjelenni; ez almanach még ez év végén meg fog jelenni.” (9. sz. 143. l.) A *Nővilág* nagy népszerűsége — nagy kelen-dősége miatt számait újranyomják — hasonló vállalkozásokra ösztönzi a szerkesztőt és a kiadót, a mű azonban nem jött létre, lehet, hogy a beígért acélmetszetek költségétől riadt vissza HECKENAST, mert helyette 1858-ban VAJDA szövegével megjelentetett *Magyar képek albuma* címen, BARABÁS Miklós rajzai után készült acélmetszetekkel egy „képeskönyvet”, melyben egykori *Iris* c. folyóiratának jó néhány képét nyomta újra.⁸ Ugyancsak 1858-ban VAJDA válogatásában megjelent költeményes kötet is: *Nemzeti lant* címen az újabb magyar költők verseiből, a költők arcképeivel,⁹ s ezek a képek is már kaphatók voltak HECKENASTnál a mű kiadása előtt.

A *Hölgyek titkárához* már egészen közel visz bennünket a *Nővilág* 1861. júl. 1-én megjelent cikke: *Keleti virágnyelv* címen, mely bár névtelen, de

⁵ KOMLÓS Aladár: *Vajda János*. Bp. 1954. 338. l.

⁶ BÓKA László: *Vajda János*. Bp. év n. 71. l.

⁷ A *Nővilág* (1857. jan. 1.—1864. szept. 25.) 39. és egyben utolsó számában jeleníti be HECKENAST a lap megszűnését, érdeklődéshiányra hivatkozva.

⁸ Vö. D. SZEMZŐ Piroska: *Vándorló képek illusztrációink történetében*. Magy. Könyvszle. 1959. 367—380. l.

⁹ *Nemzeti lant*. Újabb költőink válogatott versei. Összeállította VAJDA János. 2 köt. Pest, 1858, HECKENAST Gusztáv. X, (2) 244 l. arcképmell., X, (2) 228 l.

minthogy előfordul a *Hölgyek titkárában*, kétségtelenül VAJDA-tól származik. „Az ágyúk a csatatéren döröghetnek, a frázisok parlamentekben pattoghatnak, a cselszövészek hálói a diplomáciai kabinetekben szövethetnek, azért a 'virágnak megtiltani nem lehet, hogy ne nyíljék, ha jó a szép kikelet,' — s ameddig tavasz lesz a természetben, halál az életben, addig szerelem és költészet szünetlenül működnek és díszlenek virágaik... Nem lesz azért hát érdektelen az alábbi virágnyelv közzététele, mely régi dolog ugyan, de olyan régi, mely mindig új marad, — megjegyezvén egyébiránt, hogy e szótár teljesen újdonszerű összeállítás és sem lapban, sem könyvben nálunk még nem jelent meg. Semmi kétség, hogy a virágnyelv keletről származik, s azokból nevezetetik is keletinek” — írja a költő mintegy 330 címszóból álló, alfabetikusan rendezett szótára elé, melynek több virágnévhasználatát német forrásra utal, például: boldogság = tárnics-Tauesenguldenkraut, érzelem = érzike-Simmkraut, igazságosság = szattyó-Huflattich, kevély = czámoly-Aglei stb. ti. VAJDA melléje teszi német megfelelőjét.¹⁰

A *Nővilág* 1861. júl. 15-én már hirdeti a megjelent *Hölgyek titkárá*t Irodalom-rovatában: „Mennyire helyes és gyakorlatilag célszerű felfogással van szerkesztve e közhasznú könyv, legjobban megítélheti a kegyes olvasónó az előszóból” írja VAJDA, és a könyvből vett sorokkal magyarázza létjogosultságát; kizárólag nők számára összeállított levelezőkönyvre már csak azért is nagyobb szükség van, mert a férfiak a felsőbb iskolákban alapos képzést nyernek, a hivatalokban is gyakorolják a fogalmazást. A nőknek szűkebb társadalmi helyzete csekélyebb tudományos képzettséget igényel; ennél fogva a *Hölgyek titkára* útbaigazító tankönyv és mintául szolgál az életben előforduló levelezéshez. Nők számára szerkesztett levelezőkönyv eddig nem jelent meg, és éppen ezt a hiányt akarja a szerkesztő és a kiadó pótolni nehezebb fogalmazású, nem családi és nem bizalmas viszonyokra alkalmazható levélpéldáival és a levélfogalmazás alapszabályaival. Hangsúlyozzák, hogy nem a „bevezetett képesítések” gondoltak.¹¹

Ez a 220 lapos könyv azonban még nem tartalmazta a későbbi *Szerelem szótárának* a sajátosságait, bár ez is már társadalmi — nőtársadalmi — nevelőeszköz, nyelvkönyv, tankönyv és poétai illusztráció a művelődni vágyó hölgyek számára, az institut de beauté titkaival, és a gondolatközlésre alkalmazott szótárformát is innen vehette. A *szerelem szótára* mindemellett még társadalomfilozófiai és családjogi szempontból is foglalkozik a szerelem és a házasság kérdéseivel,¹² „hasznos könyv kíván lenni az élet elhatározó mozzanataiban minő szerelem és házasság viszonyaiból fejlődhet.¹³ 32 lapon értekezik erről népszerűsítő formában; 8 lapot szentel a vele járó szokásoknak és szer-tartásoknak, csupán 52 jut a vallomástevő szerelmi levelezésre.

Mindez, még ha VAJDA tollából származik is, csupán a kuriózum erejével hatna, és az, hogy a nagy költő szerelmi levelezőkönyv szerkesztését vállalta, irodalmi működésében a *Nővilág* szerkesztésének, valamint a *Hölgyek titkárá*-nak összefüggő vonalába tehető, nem utolsósorban létfenntartásával is indokolható. E munkáját azonban két dolog teszi jelentősebbé: először is itt alkal-

¹⁰ *Nővilág*. 1861. 13. sz. 203—205. l.

¹¹ Uo. 14. sz. 220. l.

¹² Az Országos Széchényi Könyvtár régi katalógusában tárgyi címszó alá volt a könyv besorolva: csak javaslatunkra — a V. J. szigla feloldásával — osztották be VAJDA János művei közé.

¹³ Előszó.

mazott versidézeteit saját lírájából merítette, másodszer a házasság és szerelem problémái, bármennyire is elméleti síkon mozognak, szorosan összefüggnek a költő saját életével.

A saját lírának szerepeltetését eddig nem vették észre irodalomtörténe-szeink, KOMLÓS Aladárnak is elkerülte a figyelmét, bár könyvében foglalkozik *A szerelem szótárával*, és ő is hangsúlyozza a költő életével való kapcsolatát.

A *küirtás* címszóról írja a költő: „a szerelemben, úgy mint egyéb dologban is, legtöbb esetben célhoz vezet. A megátalkodott szerelem elszívleli, ha néhányszor visszautasítják; egyszer azután mégis eljön a pillanat, melyben meghallgattatik. De akkor azután e pillanatot nem szabad elszalasztani, mert:

Elszalasztott óra kéjét
meg nem hozza egy öröklét.”¹⁴

E két sor a *Pesti Napló*ban 1880. június 6-án *Vége van...* címmel megjelent VAJDA-vers középső szakaszában fordul elő variánsan:

„Elszalasztott óra üdvét
Meg nem hozza egy öröklét!”

Az idézett két verssoron kívül valamennyi saját strófáját a *Találkozások. Budapesti életkép* című, 1877-ben megjelent verses művéből kölcsönözte.¹⁵ Ezek sem hagyhatók említés nélkül, mert variáns sorok találhatók bennük. Így az *erdő* címszóban: „hogy miköze van az erdőnek a szerelemhöz, megmagyarázzák a következő versszakok:

Erdő a szerelem hazája,
Ivadja viruló tavasz.
Mint ékes szentegyház imára,
A szerelemre hangol az.
Az ibolyának illatárja
Lelkünket át- meg átjárja.
Dall a madár, cseveg az ér,
Mosoly a fény, eget ígér.

Kizöldült a hervadt reménység,
A bu, a gond elrejtezik;
Föltámad a régholt eszménykép,
És újra él, emlékbén, itt.
Elváltozik, elkoreshul minden,
Mi emberi, mulékony itt lenn;
Csupán az erdő mindig az,
Mi volt: örökké szüz, igaz.

Kinek még nincsen szeretője,
Kit szenvedély már nem vakít;
Ha kimegy a szép zöld erdőre,
Szeret, bár azt sem tudja, kit.
Az ifjú a jövendőt rejtve,
Az agg a multa emlékezve,
Az életunttal felkiált:
Ah, mégis szép ez a világ!”¹⁶

Egybevetve e strófákat *Összes versei* 1955-ben megjelent kiadásával az első strófában:

¹⁴ *A szerelem szótára*. 80. l.

¹⁵ *A szerelem szótárában* idézett strófákat a Szépirodalmi Kiadó által 1955-ben sajtó alá rendezett VAJDA János *Összes versei* c. kötettel vetjük egybe.

¹⁶ *A szerelem szótára*. 48–49. l. *Összes versei. Találkozások. A sétahanversenyben*. 24–26. strófák, 525–526. l.

Ivadja viruló tavasz *helyett* Ivadja a nyíló tavasz;
Mosoly a fény, eget ígér *helyett* Inceleg a fény, eget ígér.

A második strófában:

És újra él, emlékbén, itt *helyett* És újra él emlékbén itt.
Csupán az erdő mindig az *helyett* Maga az erdő mindig az.

A harmadik strófában:

Kinek még nincsen szeretője *helyett* Kinek még nincs is szeretője,
Kit szenvedély már nem vakít *helyett* Kit szenvedély már nem hevít,
A házasságról című fejezetben ugyancsak a *Találkozásokból* idézi verseit,
de ezekben nincsenek variáns sorok:

„Érzéki szenvedélynek átka!
Amily nagy, oly tűnő e láz;
Mintha kiesap a kémény lángja
És egészen leég a ház.
A test, a hajlék porrá égett,
Földönfutóvá lesz a lélek,
És koldul egyre és rabol,
Amint lehet és ott ahol.

Lassan gyullad bár, haj mi más a
Valódi boldog szerelem.
Ez házi tűzhelyed parázsa,
Mely meg-megújul szüntelen.
És éldegél halkán, lobogva,
Majd nyájasan, majd meg pattogva,
De mindig érted és belül,
Sohasem a házon kívül...”¹⁷

A *csábítani* címszóban: „Csalni, rászedni valakit hazug ígéretekkel; szerelmet ígérni nőnek és ezzel visszaélni. . . A jó embereken is megesik, hogy sajátságos, ellenséges behatások folytán a szenvedély elragadja őket és bűnbe keverednek, de ezek azután maguk is elvesznek az áldozattal — ezekből válnak a tragédiák hősei:

Nem, nem lehet, — sóhajt magába —
Megcsalni a természetet.
Becsületes szívnek, hiába,
Hálátlan a hazug szerep.
A könnyel, mit egy könny ébreszt föl
Egy csalódott leány szeméből:
Afroditei mosolya,
Kegye nem ér föl, nem soha!”¹⁸

Variáns sorai:

A könnyel, mit egy könny ébreszt föl *helyett*

A kinnal, mit egy könny ébreszt föl —

Fentebb már jeleztük, hogy KOMLÓS Aladár is említi *A szerelem szótárát*: „nem egyszerű commerce-munka, mindenképpen nagyobb figyelmet érdemel, mint amilyenben eddig részesült” írja róla.¹⁹ Állítja is, hogy VAJDA egyéni-

¹⁷ *A szerelem szótára*. 141. l. *Összes versei. Találkozások. A Dunán*. 35–36. strófák. 555. l.

¹⁸ *A szerelem szótára*. 31–32. l. *Összes versei. Találkozások. A Dunán*. 558. l.

¹⁹ KOMLÓS Aladár: *I. m. Vajda János házassága*. 254–278. l. Vö. a továbbiakban KOMLÓS vonatkozó idézeteit e fejezet szerint.

ségéből, szelleméből, házassága tapasztalataiból sok minden átcsillan rajta. Illusztrálására több címszavát idézi: állhatatosság, hízélgő, szemtelenség. Szerinte a költő itt vonja le házassága tanulságait: a rossz házasságokat legtöbbször a döntés elhírtelenkedése okozza, és ettől igazi szabadulást csupán a halál jelenthet. Indulatos, féktelen, hirtelen ember már akkor mondjon le arról a nőről, aki iránt szerelemre gyulladt, mikor észleli magán az érzést. KOMLÓSNak teljesen igaza van, hogy ezek önjellemző sorok. Irodalmunkban ismert, hogy VAJDA 53 éves korában szinte meglátásakor beleszeretett a 19 esztendőös gyönyörű BARTOS Rózába, és alig három hónapi ismeretség után 1880. június 27-én feleségül vette. 1882. március 5-én pedig már kiteszi az asszonyt lakásából, útiköltséget ad neki és Bécsbe költözteti. 1886. június 7-én hozta meg az esztergomi érseki Főszentszék — polgári házasság még nem lévén — válókeresetére az elválasztó döntést a VAJDA részéről vallott „matrimonium non consummatum” és az alperesnö erkölcselen múltja és jelene indokolásával. A polgári bíróság pedig BARTOS Róza tartásdíjkeresetét, a szentszéki ítéletre hivatkozva, elutasította. VAJDÁNÉTól csupán férje neve viselését nem vonták meg. VAJDÁNÉ egész életében arra törekedett, hogy az ellene felhozott vádat megcáfolja, és haláláig igazságtalan rágalomnak minősítette. Hivatkozott férjének ismeretségük kezdetétől a válásig küldözgetett szerelmi vallomásokkal, megbánásokkal tele leveleire és a válásuk után nem sokkal nála tett, gyakori bécsi látogatásaira. Elromlott házasetüket VAJDA különös, rendellenes természetével, betegsége hajlamos fizikumával, de főként nagy-nagy szegénységükkel magyarázza kiadatlan emlékirataiban, melynek savahihetőségét KOMLÓS erősen kétségbevonja.²⁰ Bár elismeri: „Könnyebb kinyomozni e házasság külső tényeit, mint belátnunk a férj lelkébe. Meg kell vallanunk, hogy ez ma sem teljesen világos előttünk. . . De voltak órák, napok, amikor szerette Rózát. S ha mindennapi dolog is, hogy egy férfi meggyűlöl egy nőt s mégsem tud ellenállni bájainak, annál feltűnőbb, hogy valaki, aki szerelmes a feleségébe, csodálja a szépségét s mégis távortartja magát tőle. Mily gyűlöletes lehetett ez a szép nő, ha Vajda képes volt erre! Egyelőre minél többet tudunk e házasságról, annál rejtélyesebb előttünk. Maga Róza azzal magyarázza házasságuk elromlását, hogy Vajda nem bírta elviselni szegénységüket.”

VAJDA házassága ügyének kinyomozását KOMLÓS nagymértékben előbbre vitte, de ugyanakkor a „férj” vádjainak és feleségével szemben tanúsított magatartásának ellentmondó volta is erősen megnövekedett BARTOS Róza javára. Tényként szólnak erről a hozzá írt szerelmes versek is: a három ROZAMUNDA-vers: *Csillagok*, *Páros dalok*, *Ha szépet látok*. Szerintünk Rózának *Az üstökös* c. gyönyörű költeményhez is valószínűleg több köze van, mint KOMLÓS véli (megj. *Nemzet*. 1882. dec. 24.). KOMLÓS úgy véli, hogy VAJDÁT a társtalanság ragadja meg e csillagban, hogy „forogni körbe nem tud, nem akar”; saját képére rajzolt üstökös ez — mondja, s igazolására idézi:

Imádja más a változékony holdat,
A kacéron keringő csillagot;
Fenséges Niobéja az égboltnak,
Lobogó gyász, én neked hódolok.

Tudvalevő, hogy VAJDA Rózát nevezte — érintkezésük egész folyamán — Niobénak. Nemegetszer még a neki címzett borítékokra is ráírta. Róza, a

²⁰ Az *Emlékiratok* a készülő VAJDA-kritikai kiadásban fognak megjelenni.

gyászosan lobogó, fenséges Niobé e költemény-hódolatot engesztelésül kapta gyötrőjétől.

Minderre azért kellett kitérnünk, hogy meghatározzuk *A szerelem szótárának* jelentőségét VAJDA házassága vonatkozásában, és ennek alapján rámutathassunk a költőt elmarasztaló okokra is.

A *házasság* címszóban VAJDA a következőket mondja: „Az elválást a katolika egyház meg nem engedi, csupán azon egyetlen esetben, ha a házasság felek közt a házasság csak megkötve, de az együttélés után is valósággal végrehajtva nincs (ratum sed non consummatum). Ez esetben a felek esküje és bizonyítékok alapján a házasság érvénytelennek nyilvánítatik a pápa által, miután megelőzőleg a felek már tetteleg elváltak egymástól. Egyéb esetben legfőleg az ágytól és asztaltól való elválást hagyja helyben a kath. egyház. . . Az egy férfi és egy nő közötti házasság látszik legtermészetesebbnek, de hogy ez sem tökéletes, az való, csakhogy másfelől bizonyos az is, hogy tökéleteset, mint bármely más emberi dologban, úgy ebben is létrehozni lehetetlenség. . . A franciák foglalkoznak ennek megreformálásával, de ezt csak akkor sikerül majd létrehozni, ha a modern társadalom is gyökeresen átalakul. Mert a házasság legszorosabb összefüggésben áll az összes politikai társadalmi intézményekkel, nevezetesen a vagyon és rendek, osztályok, az öröklés, a kereset kérdéseinek berendezésével. Ameddig személyes vagyon, vagy éppen örökölhető rang és birtok lesz, addig fennmarad a házasság is. Teljesen mellőzhető csak azáltal lenne, ha valósulhatna a nihilisták, communisták ábrándja, mely munkát és vagyont közössé nyilvánítana, s az egész emberiséget egy közös családban volna képes egyesíteni. . . A házasság merevségén hágitana, ha a nők keresetképességét a társadalom kiszélesítené; mert a házasság szükségessége ebben rejlik: a nő utalva van arra, hogy a férfi alárendeltje, eszköze legyen. A házasság a legnagyobb politikai kérdések egyike, mely a társadalom gyökeres átalakulása nélkül nem reformálható.”

A szerelem szótárának kéziratát VAJDA 1881 végén adhatta át kiadójának; anyagát nyilvánvalóan már a *Nővilág* szerkesztése folyamán gyűjthette; a katolikusok házasságának felbontási oktényezőiről, ha máshonnan nem, HECKENAST Gusztáv kiadásában: SCHÖLLER und F. J. SCHOPF: *Praktisches Handbuch über das in Ehesachen der Katholiken zu beobachtende Verfahren nach dem Ehegesetze vom 8. Oct. 1856*. . . c. műből is értesülhetett, melyet 1861-től hirdetett a *Nővilágban*, valamint ugyancsak HECKENAST kiadásában, F. J. SCHOPF: *Gründlicher Rathgeber in allen vorkommenden Eheangelegenheiten der Katholiken* c. könyvéből (1862.) —, és felhasználta saját esetében is szerzett ismereteit.

A nőkérdést, a nő társadalmi helyzetének problémáit a haladás szellemében szemléli, ezért ítéli a házasságot a legnagyobb politikai kérdések egyikének, ezért szimpatizál merev intézménye megreformálásának gondolatával, a „communisták ábrándjával”. Ebben a korszakban politikai lapjaink, a *Vasárnapi Újság*, a *Fővárosi Lapok*, mondhatnánk valamennyi számottevő orgánumnunk foglalkozik e kérdéssel: a nőemancipációval, a női jogegyenlőséggel, a nők munkajogával. A fővárosban és a vidéken egyre több önálló mű tárgyjalja.²¹

²¹ ILLÉSSY György: *A nők munkaképessége és munkajoga különösen szellemi téren*. Pest, 1871. SZABÓ Richárd: *Nők világa*. Pest 1871. BENEDEK Aladár: *Czecczil levelei*. Pest, 1872. LEWALD Fanny *levelei a nők munkaképesítéséről*. Ford. RÉVAY Sándor. Pest, 1872. SZEMÁK István: *Nőkérdés és nőnevelés*. Kassa, 1874. GELLÉRI Mór: *A nők munkaköre*. Bp. 1879. SOMOGYI Géza: *A nőkérdés hazai viszonyainkra való tekintettel*. Bp. 1879. HORVÁTH József: *Tanulmányok a nőemancipáció köréből*. . . Arad, 1881.

Ez az időszerűség ösztönzi a haladó koreszmék iránt annyira fogékony HECKENASTOT is e szellemtől áthatott újabb és újabb nőorgánumoknak megindítására: 1867-ben BENICZKY Irma szerkesztésében a *Divalvilág*, 1871-ben EGLOFFSTEIN Amália szerkesztésében a *Nők Lapja* indul, de egyik sem maradhat fenn egy évnél tovább. HECKENAST Lipcséből hozta magával, sógora: WIGAND Ottó közvetítésével a leghaladóbb társadalompolitikai műveket s nem lehetetlen, hogy VAJDA tőle kaphatott információkat BEBELnek a nőről és a szocializmusról vallott nézeteiről, minthogy HECKENASTnak szokása volt írógárdáját a legújabb politikai irodalommal és eszmékkel is megismertetni.²² VAJDA szerint a nő keresőképesége sok tekintetben segítene a házaselet nehézségein, és ezzel is alátámasztást nyer VAJDÁNÉ indokolása szegénységükkel.

Szólunk kell még a Házasság c. fejezetében a költő néhány olyan önjellemző soráról, mely ugyancsak BARTOS Róza személyét tisztázza: „... Az életkor különbség: a férfi legfeljebb tíz évvel legyen idősebb a nőnél; ha a nyavalyás, dörmögő öregség egyesül a dévaj, füрге, meggondolatlan ifjúsággal: az ilyen viszonyból semmi esetre sem származhat boldogság. — A tudatlan, de tanulékony nővel csak eleinte van baj, vesződség. A hígvelejű, merőben ostobával már mérhetetlen, kétségbeejtő a kellemetlenség.”²³ És mindez VAJDÁN is bekövetkezett. Ezek szerint hogyan tudott volna a 34 évvel idősebb, rendkívül művelt, kiváló szellemi képességekkel megáldott költő a 19 éves tanulatlan s a maga nemében együgyű, egyszerű fruskából magához illő élettársat nevelni. A házasság felbomlásának mindez döntő pszichikai oka volt.

Idéznünk kell még *A szerelem szótárából* egy szakító mintalevelet, Félix írja Rózához:

„Kisasszony!

Sem a harag, sem a féltékenység nem íratják velem e levelet, de mindenesetre egy mélyen megalázott szív és az ön megfoghatatlan könnyelműsége által megsértett szerelem. Ön azt mondja, hogy engem szeret? Hogy szentségteleníthet meg ön ily szent nevet? Hogy ejtheti ki azt anélkül, hogy pirulna? . . . szíve nem érti meg az enyémet és ön méltatlanul visszaél egy emberrel, ki egész boldogságát helyezte önbe. Hiába tagadja, hogy másnak hódolata kedves ön előtt, nagyon is igaz, hogy esküjét megszegi. Hálátlan! mit tettem, hogy ily bánásmódot érdemeltem. Lakolnom kell, hogy önt annyira szerettem? Azon lesz, hogy magát igazolja; de most már nem leszek többé áldozat; erős vagyok: láttam, hallottam és most már tudom, hogy mihez tartsam magam.

Kétségbeesésem borzasztó lesz, de nem leszek többé áldozatja egy kacérnak, ki egy szerető szívet összezúz. (A levelet itt be lehet fejezni, de ha a szerelmi viszonyt tovább folytatjuk, a következőt lehet hozzáadni:)

Az égre kérem, Róza, nyugtassa meg szívét annak, ki egész életén az öné, egyedül az öné óhajtott lenni.”²⁴

Íme a féltékeny, öregedő VAJDA gyanakvó kitörése az ifjú, kacér feleséggel szemben. A valósághoz mily hű sorok, csak hogy a költőnek már nincsen bátorsága — legfeljebb cinizmusa — a záradék kitételéhez saját életébe, megállt a „szerető szív összezúzásánál”.

²² BEBEL, August Ferdinand: *Die Frau und der Socialismus*. Zürich, 1879. 1895-ben Budapesten megj. magyar fordításág (*A nő és a szocializmus*) számos cikk foglalkozik vele.

²³ *A szerelem szótára*. 148. l.

²⁴ Uo.

VAJDA Szerelmi szótára e kiadói műfaj terén — nemcsak nálunk — külföldi viszonylatban is a legritkább típusok közé tartozik: a „hölgyek titkáranak” ezúttal egyéni élete adta a példákat és mintákat és saját költészete a poétai illusztrációkat. Nem tudni, hogy kortársai észrevették-e, mert ha a *Vasárnapi Újság*ban visszhangját keressük, csupán arról értesülünk, hogy a könyv egyik ismert írónk műve, nem nevezik meg, aki az általánosan vonzó tárgykör számára kézikönyvet óhajtott adni, és ezzel a legszelesebb rétegű hölgyközönséget a társalgás hangjának finomságára, ízlésre akarta nevelni. A házasságról szóló fejezetek életbölcselemi és erkölcsi elveket tárnak az olvasók elé, a levélminták a tisztesség határai között mozognak, tehát illemre oktatnak.²⁵ Valószínűleg nemcsak a könyv és a költő egy életszakaszának sok azonos vonatkozásából ismerték fel az írói körök a szerzőt.

VAJDA az Athenaeumhoz intézett levelében még saját neve alatt kívánja munkáját sajtó alá rendezni, és végül is monogrammá zsugorítja nevét. *A szerelmi szótár* megvalósításának a gondolata VAJDA házassága elején keletkezett, mikor anyagi megalapozására egyszerre nagy tevékenységet fejt ki: pénzt akar keresni. *Összes költeményeinek* sajtó alá rendezésébe kezd (megj. 1881, AIGNER Lajos), megjelenteti ifjú feleségéhez írt, más ihletésből született költeményeit a fővárosi lapokban, *Magyar birodalmi politika* címmel, P-i Z-th A-1 jelzéssel politikai röpiratot ad ki (megj. 1881, AIGNER Lajos), és a *Nővilág* nemcsak *A szerelem szótára* számára szolgál forrásként: kiválogatja belőle ott megjelentetett elbeszéléseit, és kiegészítéssel, HOMONNAI Béla álnéven kiadja azokat is (*Elbeszélések*. Bp. 1881, Franklin). *A szerelem szótár*ában szerzőségének az elleplezésével talán a régen napvilágot látott cikkek újrakamatoztatását akarta homályba burkolni, lehet viszont azért is, hogy ő sem tartotta a nem irodalmi műfajt magához méltónak, vagy miután legszemélyesebb gondolatait és érzéseit vetette papírra, nem akarta magát a nyilvánosság előtt azonosítani azokkal.

A későbbi levelezőkönyv-típusok, mint például, talán a századfordulón, a Franklin Társulat által kiadott MÉHES András-féle *Szívek tolmácsa* már e nemben a legtökéletesebbet akarta nyújtani.²⁶ Mint az előszó írja: „minden más ilyenemű munkát felülmúljon és nélkülözhetővé tegye. . . A könyv végén található emlékkersek pedig a legjelesebb írók műveiből úgy vannak összeválogatva, hogy azokat számtalan esetben pontosan lehet alkalmazni.” 180 verset közöl ötvennél több magyar költőtől (234—274. l.), valamennyi nagy és kis lírikusunk szerelmi költészete képviselve van, természetesen VAJDA is, a németek közül GOETHE és LENAU.

1930 körül SZEGEDY Jánostól *A levélírás művészete* címmel már modern levelező könyv jelenik meg Révainál. Levélmintái „a levélnek, mint írásbeli társalgásnak, a könnyedségre törekvő írott bizalmas, vagy társadalmi, illetőleg hivatalos érintkezésnek” eszközeiként jelennek meg. Ez már a modern forma, a tökéletes titkár, miként a párizsi LAROUSSE-kiadó kínálja: „*Le parfait secrétaire.*”

Századunk első felében még felbukkannak a szerelmi levelezők, társalmi munkának alacsony műveltségű, írni-olvasni alig tudó tagjai: a háztartási alkalmazott nők vallanak ezúton ligetben, bakakorzón szerzett szívük választottjainak. A mai típus az üzleti levelezőkönyv már csak szándékában hasonlít a XIX. század hasonló vállalkozásaihoz.

²⁵ *Vasárnapi Újság*. 1882. szept. 3. 36. sz.

²⁶ MÉHES András: *Szívek tolmácsa*. Szerelmi levelező. Az életben előforduló minden alkalomra. Emlékkersekkel megtoldva. Bp. év n. Franklin

A férfiak régebben is saját fejük és szívük gondolatait vetették papírra, inkább a nők fordultak szerelmi levelezőkhöz, mert miként ILLYÉS Gyula *Szerelmes levelező* c. tanulmányában találóan mondja, a nők tárgyilagosabban ítélik meg érzelmeiket, nem híveik azok papírra vetett boncolgatásának: „Ők a koncepció megtestesítői, sejtik a szabályt, jó írásmű csak az izgatottság elmúltával származhatik, az ihletnek is csak a végén látja hasznát az ember; feldúltan nem lehet írni. Az okos azért egyáltalán nem ír, vagy legfeljebb csak válaszol. . . Ők kezdettől fogva sejtették, amire az emberiség a múlt század közepe táján jött rá, hogy a levél, kiváltképp a szerelmes levél nem irodalmi műfaj, annál kevésbé sikerül, mentül inkább annak készül.” Semmi sem jellemzi jobban a „hölgyek titkárai” által sugallt leveleket, mint ILLYÉS e sorai: „Minél áradzóbb egy szerelmes levél, annál könnyebb elküldeni bárkinek. Annál személytelenebb.”²⁷ Éppen ezért nem irodalmi, hanem kiadói, mégpedig a XIX. században igen jövedelmező kiadói műfaj volt a szerelmi levelező.

Végül ami az irodalom- és kiadástörténetet illeti: *A szerelem szótárának* útját nyomozva tagadhatatlanul fontos adatokra bukkantunk mindkettő számára. Éppen ezért szeretnénk az irodalomtörténészeket ezúton is a kiadástörténetnek maguk számára is kamatoztatható hasznára figyelmessé tenni.

PIROSKA D. SZEMZŐ: VERLAGSGESCHICHTE UND LITERATURGESCHICHTE

Verfasserin stellt an Hand von Belegen dar, wie die Geschichte des Buchverlags für andere Geschichtszweige, namentlich für die Literaturgeschichte nutzbar gemacht werden kann.

Zur Unterlage dient im Aufsatz eine an sich nicht sehr bedeutende Buchgattung nämlich das Korrespondenzbuch.

Einer der größten ungarischen Lyriker des 19. Jahrhunderts, János VAJDA, war der Verfasser eines Korrespondenzbuches mit dem Titel: *Wörterbuch und Führer der Liebe (A szerelem szótára és kalauza)*. Pest, 1882, Athenaeum-Verlag). Die genaue Untersuchung des Werks und der Umstände unter denen es entstand, ergibt eine Reihe unbekannter Daten zur Biographie und zur literarischen Schöpfung des Dichters, Daten die bisher garnicht oder doch nur zum Teil von der ungarischen Literaturgeschichte beachtet wurden. Der Dichter gibt als Beispiele zur Abfassung von Liebesbriefen und zur Aufklärung in Liebes- und Ehefragen eigene Werke und Erfahrungen aus seinem eigenen Leben an.

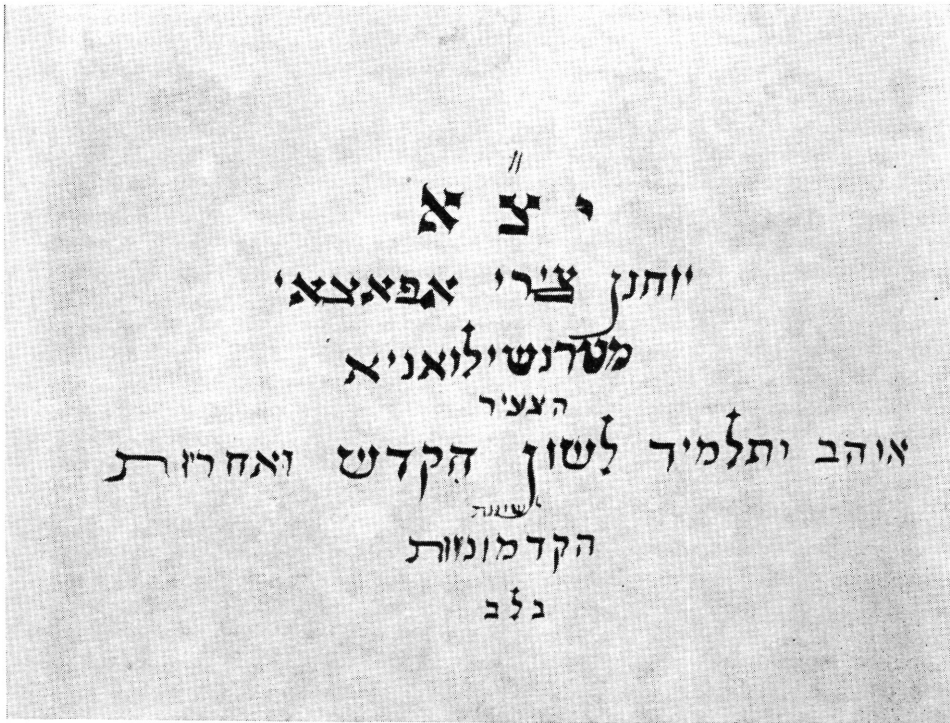
Der Zusammenhang zwischen den scheinbar beziehungslosen Angaben und Beispielen im Korrespondenzbuche mit dem Lebenslauf des Dichters erhellt manche Fragen der VAJDA-Biographie.

²⁷ ILLYÉS Gyula: *Ingyen lakoma*. Bp. 1964. *Szerelmes levelező*. 326—333. 1.

KÖZLEMÉNYEK

Apáczai Csere János héber könyvbejegyzése az *Irodalomtörténeti Közlemények* (1964. 478—479.) lapjain kétségtelenül több sajtóhibával jelent meg — átírásban. A folyóirat 1965. évi 1. számában, a 86. lapon megjelent a helyesbített átírás, ami azonban fotokópiáról és nem az eredeti bejegyzésről készült, és így annak utolsó szava ismét csak helyesbítésre szorul. Az átírás helyesbítésével együtt azonban fordítási *félreértések*-ről is esik szó.

Mivel mindenképpen fontos, hogy az irodalomba ne kerüljön át tévesen sem az átírás, sem pedig a fordítás, szükségesnek látszik még egyszer foglalkozni a szöveg helyességével. Álljon itt faksimilében maga a szöveg, ami sok vitának az elejét veszi.

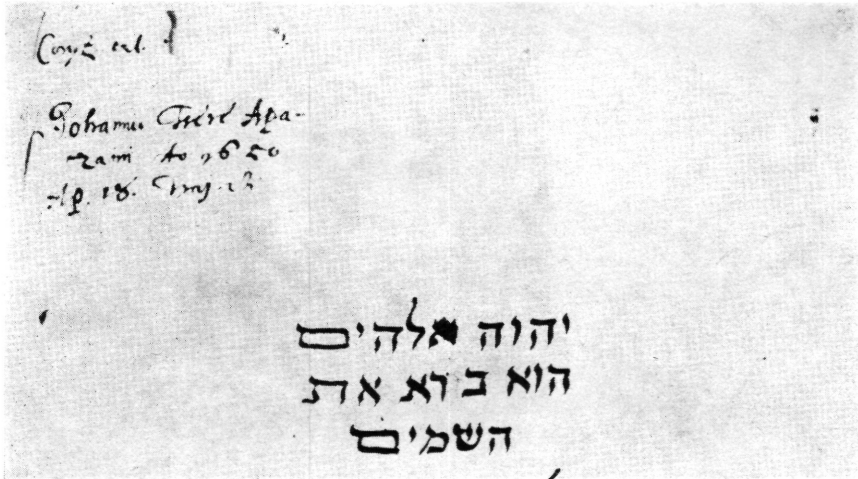

1. A Debreceni Kollégiumi Nagykönyvtár 202 jelzetű kötetében APÁCZAI tárgyalt héber bejegyzése

Az átírásnál az utolsó szóra azért kell nagyon vigyázni, mert a fotomásolat — és így a faksimile is — nem adja vissza azt a két vékony vonalkát: rövidítési jelet — ami pedig az eredetiben a második és harmadik betű között ott van. Ennek megfelelően az átírás csak ez lehet: *bél''b*, tehát semmiképpen nem: *beléb*.

Az értelmezésnél viszont a *mittränsilvánijá'* szó után álló *häccä'ir*-t semmiképpen nem lehet APÁCZAI-ra vonatkoztatni — még ha a nyelvtani nem szigorú figyelembevételét ez mutatná is helyesebbnek —, mert egyrészt alig lenne értelme, másrészt pedig akkor — ugyancsak nyelvtani szabály szerint — APÁCZAI neve után kellene állania. Közismert viszont, hogy a „*kis Erdély*”, sőt „*kis haza*” kifejezések általánosan használtak voltak. APÁCZAI is kétségtelenül hazája „parányi” voltára utal bejegyzésében.

Az utolsó szó értelmezésénél pedig, már a rövidítési jelle tekintettel is, de logikai megfontolás alapján is, nem utolsósorban a szó elhelyezése miatt is csak helynévre gon-

2. Ugyanazon kötetben az APÁCZAI tulajdonát jelző bejegyzés és héber nyelvű bibliai mondat

olthatunk. Hogy aztán az *l* és *b* rövidítés Lugduni Batavorumot jelöli vagy esetleg más helyet, azt lehet tovább nyomozni. A hollandiai akkori egyetemi városokat figyelembe véve a Lugduni Batavorum látszik megnyugtatónak.

APÁCZAI református teológus volt, a héber nyelvet „holt nyelv”-ként tanulta a *Szentírás* megértése céljából, héber nyelvre legfeljebb szórákozásból fordított valamit, mint a jelen bejegyzést is. Ha fordítása nem egyezik is pontosan a héber nyelv minden szabályával, annyi e bejegyzésből is megállapítható, hogy az alapelemeket jól ismerte.

A fentiek alapján a bejegyzés helyesen értelmezett fordításának részünkről ezt tartjuk: „Kijött Apáczaí Cseri János a kis [vagy: parányi] Erdélyből, aki szereti és tanulja a szent nyelvet és más keleti nyelveket L[ugduni] B[atavorum]ban.”

MÓDIS LÁSZLÓ

Apáczaí Debreczenben őrzött könyvbejegyzései. APÁCZAI CSERE János a *Magyar Encyclopaedia* előszavában többek között arról számol be, hogy GELEJI püspöktől külső országokbeli akadémiákra küldetvén, ott „az alaposabb és magasabbrendű hit-

Vida Tall 2' Sem 33

M. I. T. H. VII. V. XVIII

M. E. V. Y. O. R. S. Z. A. G. K. I. S. V. I. T. A. T. O. T. E. R. G. G. Y. E. T.

E. S. E. G. Y. S. Z. O. R. O. S. K. A. P. U. S. A. K. I. X. A. Z. S. O. K.

Hivatalosok közzül igen kevesen mennek be az
 örök életre. AVAGY az sok különböző Vallás
 sokk valóságos Proba köve. H. Ellyen minden
 P. A. P. I. S. T. A. L. u. t. h. e. r. a. n. u. s. C. a. l. v. i. n. i. s. t. a. es A. s. s. m. e. n. i. a. n. u. s. z. e. h.
 g. o. j. a. n. a. k. i. g. a. r. a. v. a. g. y. m. e. g. s. o. z. a. l. o. s. z. e. j. e. s. i. n. a. l. u. j. a. r. o. K. i.
 h. a. s. v. o. l. e. t. e. s. t. k. y. e. k. e. l. l. e. t. t. e. s. s. e. n. m. e. g. s. l. a. c. h. a. t. t. a. r. a. m. i. n. t. h. a. a. d. t.
 a. z. r. e. j. e. n. I. n. d. e. n. b. o. l. d. o. g. u. l. e. P. r. o. p. h. e. t. a. k. A. p. o. s. t. o. l. o. k. es E. v. a. n. g.
 e. l. i. s. t. a. k. s. z. L. e. l. i. k. k. e. l. s. o. l. l. o. s. a. j. o. k. k. i. b. e. l. e. t. o. n. y. e. l. e. n.
 i. n. l. a. j. d. o. n. F. i. l. e. j. v. e. l. h. a. l. l. a. n. a.

1- Bibliának először Sida Be.
 lité annak nálma Görg nyelvé.
 ki a taltor könyvej a P. A. es E.
 alcait oly megvratuloe fia igyeje. ki
 csak egyedül magan a K. igaz val.
 lának. es az kegyes életnek meg
 szathalaltá legyulaja.
 Könyv. 2. 3. vers.
 L. u. d. m. e. g. s.

X E. r. 29. 12.
 E. r. 31. 14.
 E. r. 32. 15. 16.
 X E. r. 39. 27. 28. 72.
 I. J. o. h. n. 4. 28. 9. 10.
 X X J. o. h. n. 5. 5. 7. 8. 9. 17. 20. 29. 25.
 X J. o. h. n. 12. 24. 32.
 X X J. o. h. n. 17. 11. 18. 19.
 J. o. h. n. 27. 20.
 X X X J. o. h. n. 31. 11. 12. 13. 29. 25. 26.
 X X X J. o. h. n. 1. 7. 8.
 X X 2. 23. 22. 13.
 X X 2. 23. 23. 23. 29.
 2. C. o. r. 17. 9.
 2. C. h. o. 29. 7.
 X X X 2. C. h. o. 39. 14. 21. 30. 31.

2 C. h. o. 25. 12.
 X E. p. h. 6. 14.
 X J. e. h. 8. 12. 15. 18.
 J. e. h. 9. 3.
 X J. e. h. 119. 100.
 J. e. r. 20. 5. 6.
 X X X E. s. a. 8. 19. 20.
 X E. s. a. 30. 4. 9.
 J. e. r. 6. 10.
 X X J. e. r. 23. 20. 27. 28.
 J. e. r. 25. 12. 13.
 X J. e. r. 30. 2. 7. 11. 25.
 E. z. e. 20. 19.
 M. a. t. t. 9. 9.
 M. a. t. 4. 8. 7. 10. 3. 4. 5.
 S. u. l. 15. 2. 3. 6. 9.
 M. a. r. 22. 19.
 M. a. r. 12. 20.
 X X X M. e. 10. 29. 31.
 X X L. u. c. 29. 25. 28. 27. 47.
 X X X J. o. h. n. 5. 39.
 X J. o. h. n. 20. 21.
 X X X J. e. h. 17. 10. 11.
 X J. e. h. 20. 22.
 X X X R. o. m. 19. 4.
 X X X I. C. o. r. 4. 5.
 2. C. o. r. 2. 17.
 X X G. a. l. 6. 10.
 X X E. p. h. 2. 20. 21.
 X P. h. i. l. 3. 19. 10.
 X X X 2. T. i. m. 3. 15. 18. 17.
 2. T. i. m. 1. 20. 21.
 X X X 4. p. o. 22. 14. 19.

APÁCZAI egyik munkájának saját kezűleg frott tervezete

tudomány oltárán áldozni készülvén, a héber nyelv tanulmányozását vettem elő. Ezt még a tudós Árkosi Benedek úr javallatára kezdettem volt meg,¹ de a néma mesterek vezetésével egyedül istentől segítve (senki sem volt ugyanis abban az időben a fehérvári kollégiumban, aki e szent nyelvet tanította vagy tanulta volna).²

E sorokból megállapítható, hogy hazájában csak könyvből tanulgatott, ezzel szemben hihető, hogy a külsőországokbeli egyetemi előadások voltak tanulásának lehetőségei, ami azonban tudvalevőleg csak a nyelvtan és a könyvolvasás elsajátítására készíthette elő a szorgalmas diákot, de a nyelvhasználat igazi szellemébe csak hosszas és anyanyelvű szakértővel való állandó gyakorlás útján mélyülhetett volna el, erre azonban talán nem is törekedett, hiszen neki nem is volt célja héber nyelvű könyvek írása, hanem csak a biblikus szövegek eredetiben való tanulmányozhatása. Tekintettel tehát arra a körülményre, hogy APÁCZAI Hollandiában a héberen kívül más keleti nyelveket, továbbá a görögöt, valamint számos elméleti tantárgyat sajátított el, egyáltalában nem volt lehetősége a nyelvek szellemébe tökéletesen behatolni.

A Debreceni Református Nagykönyvtárban APÁCZAINAK néhány olyan könyvére találtam, amelyet saját kezű bejegyzéseivel tett megbecsülhetetlen értékűvé. E könyvekre, amelyeket az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1964. évi 4. számában ismertettem, szükséges itt újra visszatérnem, részben azért, hogy e fontos bejegyzések képét is bemutassam, részben pedig azért, mivel közleményemben — bevallom, hogy az én elnézésemből — a latin nyelv betűire átírt héber szövegbe hibák csúsztak be. Emiatt azután a héber nyelv tudós szakembereinek adtam gondot a szöveg helyes értelmezésében és APÁCZAI nyelvtudásának értékelésében.³

E könyvek egyike DUVAL János 1632-ben Párizsban megjelent *Dictionarium Latino-Arabicum* c. könyve.⁴ Ennek hátsó belső borítólapján a többek között azt találtam bejegyezve: „Johannis Tsere Apatzaini Ao 1650 Ap. 18. Trajecti.” E sorokban az alább elmondandók miatt jól megjegyzendő a családnév CSERE (TSERE) alakja. Ezzel szemben a hátsó második órlepon héber betűkkel írt szövegben „Jöhänän Cseri Apácâi” saját magamegnevezése olvasható. Ezt figyelembe véve, a leghatározottabban kijelenthetem, hogy APÁCZAI egy és ugyanazon időben semmiképpen sem írhatta családnévét két különböző alakban, ezt pedig annak tudatában állíthatom, mert tekintetbe veszem az „i” végződésű családnévek fejlődési menetét. Minthogy pedig egyik régebbi dolgozatomban APÁCZAI összes magamegnevezését táblázatba foglalva, már megállapítottam, hogy 1653-ig mindéig csak a „Csere” s csak külső országokból történt hazatérése után használta a „Cseri” névalakot.⁵ Ebből azután önként következik, hogy a Debrecenben talált héber szövegű bejegyzése semmiképpen sem lehet egyidejű az 1650. évi könyvvásárlás időpontjával, sőt csakis 1653 után már hazájában rajzolta be könyvtárának e kötetébe. Ha tehát tekintetbe veszem SCHEIBER Sándor megállapítását APÁCZAI héber nyelvi tudásával kapcsolatosan, ki kell mondanom, hogy a hasonlóképpen kiváló hebreista EISLER Mátyás jóindulatú véleménye ellenére sem sajátította el tökéletesen a héber nyelvet.

Emellett azután — bár magam egyáltalában nem értek a héber nyelvhez — mégis azt hiszem, hogy MÓDIS Lászlónak a megelőző lapokon közölt indokai alapján abban is mindjárt egyet kell vele értenem, hogy a szöveg utolsó betűi egy helynév rövidítése, s

¹ ÁRKOSI Mihály Benedek 1647—1650-ben volt a fehérvári kollégium akadémikus mestere. (H. J.-nak ÁRKOSIRÓL írott cikke kéziratban.)

² BÁN Imre fordítása a BARTA—KLANICZAY: *Szövegyűjtemény*. 1. köt. 554. l.

³ SCHEIBER Sándor: *Apáczaí Csere János héber bejegyzése*. Irod.-tört. Közl. 1965. 86. l. és MÓDIS Lászlónak a *Magy. Könyvszle.* jelen számában közölt cikke.

⁴ Könyvtári jelzete: E 202.

⁵ *Apáczaí Csere — Apáczaí Cseri*. (Kéziratban.)

ezért a mondatban is jó helyet foglalnak el. Ugyanis a bejegyzés szerint APÁCZAI kijött Erdélyből, s ezért azt is meg kellett neveznie, hogy ugyan hová? vagyis oda, ahol kedvvel tanulja a szent nyelvet és más keleti nyelveket.

Tudjuk, hogy APÁCZAI először Franekerában iratkozott be az egyetemre, ahol ekkor COCCEJUS János, a kor egyik legkiválóbb hebreistája tanított,⁶ APÁCZAI azonban itt még aligha foghatott hozzá e nyelv tanulásához, hanem csak ismerkedhetett az egyetemi élettel és szokásokkal s ezenkívül az AMESIUS hagyatékaképpen itt élő puritánus szellemmel, ellenben a nyelvek tanulására még nem fordíthatott időt. Erre mutat az a helyzet, hogy mintegy hat hét múlva már eltávozva e városból, a nemkülönben jeles tanárokkal ékes Leydában iratkozott be az egyetemre. Itt ERPENIUS és GOLIUS voltak a keleti nyelvek professzorai,⁷ akiknek hihetőleg szorgalmas tanítványa volt. Mindezeket a körülményeket latolgatva, merem hinni, hogy APÁCZAI héber nyelvű bejegyzésének végén levő rövidítést inkább Lugdunum Batavorumra kell feloldani, megjelölvén, hogy komolyan csak itt kezdett hozzá a héber nyelv tanulásához. Erre azután nemcsak a MÓDIS László által meglátott rövidítési jel lehet bizonyíték, hanem az a helyzet is, hogy ez a szó a felirat legvégén egymagában külön kiemelt sort alkot, holott ez akár a megelőző sorban is jól elférhetett volna, mint ahogyan ezt MÓDIS is világosan megindokolja.

Ugyane könyv hátsó belső borítólapjára ugyancsak héber betűkkel írta fel APÁCZAI: „Jahve az Isten, Ő teremtette az eget.”

A Ref. Nagykönyvtárban a fenti kötetten kívül APÁCZAI könyvtárának egy másik kötetét is megtaláltam. Ez egy nem kevésbé fontos bejegyzését tartalmazza. E kötet BRANDMYLLERUS Jakabnak az 1620–22. években Baselben megjelent néhány művét foglalja magába.⁸ A kötéstábla elülső belső borítólapján minden megjelölés nélkül, de APÁCZAINAK határozottan felismerhető kezevonásával¹² egy, eddig ismeretlen szerzőjű s csak az 1656. évi váradi s az 1676. évi kolozsvári kiadásában ismert *Menyország ki nyitottat egyetlen egy szoros kapúja*⁹ című művecskének első tervezetét, illetve fogalmazványát tartalmazza,¹⁰ tanúsítván, hogy e munkácska föltétlenül APÁCZAI alkotása. Az eddigi bizonyítás megismétlését e helyen mellőzve, az *Irodalomtörténeti Közleményekben* közölt megállapítások helyességének támogatására a kézírásról még 1962-ben készített fénykép lenyomatát mutatom be.

Egy harmadik kötetben, amely ERPENIUS Tamás 1625-ben Lugdunum Batavorumban megjelent *Psalmi Davidis Regis & Prophetarum Lingva Syriaca* c. munkáját tartalmazza,¹¹ a hátsó őrlapon „Joh. Tsere Apatz Trajecti Ao 1650 Martii 21” bejegyzést találtam. APÁCZAI könyvtárának e darabja azt bizonyítja, hogy tulajdonosa a szíriai nyelvet is tanulta, s netalán éppen az itt első- és harmadikként bemutatott könyvek 1650-ben Utrechtben történt megvásárlása vall arra, hogy ekkor és itt kezdett az arab s a szír nyelv tizetesebb tanulásához.

HEREPEI JÁNOS

Még egyszer Apáczai Csere János héber könyvbejegyzéséről. Hálás vagyok MÓDIS Lászlónak, hogy figyelmeztetett a héber bejegyzés utolsó szava felett szereplő rövidítési jelre, amely a fotokópián nem vehető ki. Így abban, hogy helynévvel van dolgunk, fel-

⁶ BÁN Imre: *Apáczai Csere János*. Bp. 1958. 94. l.

⁷ *Uo.* 95–96. l.

⁸ Könyvtári jelzete: *B 56*.

⁹ *RMK I.* 915., 1130.

¹⁰ E megállapítás nagy jelentőségű indoklását lásd BÁN Imre: *Megjegyzések H. J.-nak Apáczai ismeretlen műveiről szóló közleményéhez*. Irod.-tört. Közl. 1964. 483. l.

¹¹ Könyvtári jelzete: *E 201*.

tétlenül igaza van neki is, HERPEI Jánosnak is. A csatolt éles fényképen viszont az első szó (שׁוֹ) felett is látható rövidítési jel! Rájöttem, hogy ez a következő sorban szereplő név abbreviatúrája: שׁוֹשׁוֹן שׁוֹשׁוֹן. Eszerint a „kijött” igéhez semmi köze. (Hacsak nem szánt a szónak kettős szerepet, amit alig hiszek.) A továbbiakban nem kell exegézisemen változtatnom, hiszen világos, hogy a שׁוֹשׁוֹן ugyanúgy reá vonatkozik, mint az utána következő többi jelző. Ha ennyire vitte a héber nyelvben, azt a legegyszerűbb nyelvtani szabályt kellett tudnia, hogy minden ország- és helynév nőnemű. A fordítás szerintem tehát így hangzik: „A. Cs. J. Apáczai Cseri János Erdélyből, a fiatal, aki szereti és tanulja a héber nyelvet és más keleti nyelveket Leidenben.”

SCHIEBER SÁNDOR

A Rajzolatok kiadási és terjesztési problémái az 1830-as évek végén. Érthető okokból nehéz ellenőrizni azt, amit a régi szerkesztők és lapkiadók egy-egy hírlap vagy folyóirat jövedelmezőségéről mondanak. KOSSUTH *Pesti Hírlapjának* — politikai és társadalmi hatása mellett — nagy anyagi sikere elfelejteti, hogy a lapkiadás a *Pesti Hírlapénál* jóval kisebb példányszám mellett sem járt feltétlenül ráfizetéssel.

MUNKÁCSY János a *Rajzolatok* 1837. évi 50. számában (megjelent június 22-én) a következő elszámolást közli az 1835-ben indult divatlap bevételeiről és kiadásairól az 1837. év első felében:

		fr.	krj.
		p.	p.
23 rézkép metszése	kerül	240	—
ugyanannyi rézlap	”	27	36
” rézkép nyom. 11 500 példányban	”	62	52
” ” papirosa	”	115	12
18 ” füstése 9 000 ”	”	150	—
52 szám nyomtat. 26 000 ”	”	624	—
52 ” pap. legk. 30 000 ív	”	360	—
Ide vetve nem többet csak 5 külföldi lapot		73	—
Az összes költség tesz		1652	40

(A képek példányszáma azért kisebb, mint az összpéldányszám, mert 1836-tól kezdve MUNKÁCSY képek nélkül is fogadott el előfizetést. A nyomtatott példányok száma 500, de ebből 100 különböző címen járó ingyen példány. A képek nagy része színes, ezért kell a „füstés” — ami kézzel történik —, de egy kisebb részük, elsősorban az arcképek, fekete-fehér.)

„A lapokért eső 5 p. forint díjból — folytatja MUNKÁCSY — 24 p. krajczárt levonván a fenséges kir. kincstár részére, 24 krajczárt a postai tisztviselő urak számára, 12 p. krajczárt pedig a félvnyi boríték költséget egészen nem is födezőt, borítékra, marad tisztán 4 p. fr. mely, 400 előfizető után ad: 1600 p.fr.
ebből levonva 1652 „ „ 40 kr.
kihiánylik 52 p.fr. 40 kr.”

Tehát MUNKÁCSY évi 52 ft. 40 kr.-t fizet rá lapjára. De valószínű-e ez? Miből fedezné MUNKÁCSY a deficitet? Irodalmi munkásságából, színművei jövedelméből aligha. Hivatala nem volt, mint később NAGY Ignácnak vagy FRANKENBURGNak. Cikkeket majdnem kizárólag csak saját lapjába írt.¹ De különben is, a lap honoráriumot (úgy látszik) nem fizetett, hiszen nem utolsó érdekessége ennek a számvetésnek, hogy az írói és a szerkesztői munka díjazása teljesen hiányzik belőle. Pedig a *Rajzolatok*nál két évvel fiatalabb *Athenaeum* már rendszeres, megállapított tiszteletdíjakat fizetett.²

¹ Szinnyei: *Magyar írók élete és munkái.*

² DEZSÉNYI Béla — NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve.* Bp. 1954. 53. l.

Mecénás vagy éppen valami hivatalos szubvenció nem jöhetett tekintetbe. MUNKÁCSY és társai (KUNOSS, NAGY Ignác, FRANKENBURG, TÓTH Lőrincz, GAÁL József, SUJÁNSZKY, PAJER, REMELLAY) kezdők még. Amellett minden hivatalos nemzeti fórummal (Akadémia, Kisfaludy-Társaság) harcban állnak. De nem valószínű az sem, hogy valami Bécsből kiinduló reakciós szerveződés zsoldosai lettek volna: a reakció akkor még ilyen értelmiségi segédcsoport szervezésére nem gondolt (valószínűleg az 1841-ben indult *Világ* körül alakult ki először ilyen). De maguk a nevek, még a két konzervatív papköltő sem engednek ilyen gyanút. Honoráriumra azonban valószínűleg csakugyan nem tartottak igényt ezek a fiatalok, és bizonyára nem kért pénzt átlátszóan oktató célú novelláért a legszorgalmasabb munkatárs, KARACS Teréz sem. A jellegzetes álnevű alanyi költők: „Bérezhavi”, „Bustavi”, „Légtükry”, „Sósrévi” szintén nem tarthattak igényt munkásságuk pénzben is nyilatkozó értékelésére.³

MUNKÁCSY adatát részben sikerül ellenőrizni, ha elővesszük a *Rajzolatok* eredeti, 1835. december 26-án kötött nyomdai szerződését a „M. K. Tudomány-Egyetemi Könyvnyomtató Intézet”-tel.⁴

Ennek bennünket érdeklő pontjai:

„1-ször. A k. Könyvnyomtató Intézet felvállalja a fennevezett Szerkesztő Ur [MUNKÁCSY] folyóiratának Nyolcszáz példányban, garmond betűkkel, s tulajdon postapapirosán való nyomtatását oly kötelezéssel, hogy minden héten kétszer, ugymint Szerdán és Szombaton, legfeljebb délutáni két óráig, azt a Sajtó és hidegprés alul a Szerkesztő Urnak, saját érte küldendő Embere által kezéhez szolgáltatja.

2-szor. Minden ivnek első lehuzatja akar nyáron, akar télen egyaránt át fog küldetni a Szerkesztő Urhoz a Censura végett. [Ez nem volt magától értetődő: a nyomda Budán volt, a szerkesztő Pesten, s télen több hétre felszedték a hajóhidat.]

3-or ...

4-er. Kötelezi magát az Intézet, hogy e folyóirat új és olyan jó és szép betűkkel, mint a mellyek a Sajtó Betüöntődjében készülhetnek, és olyan fekete s jó festékkel fogja nyomtatni, melly színét nem változtatja.

Ellenben

5-ör. A Szerkesztő Ur elfogadván a K. Intézetnek fenebbi ajánlásait, kötelezi magát, hogy Folyóiratának nyomtatási árát, ivenként Kilencz frt. 43 kr. p.pzel [pengő pénzzel] számlálván, minden félév végével rendszeresen kifizeti.”

Az okmány szerint tehát egy ív nyomtatása 9,43 frt-ba került, 800 példány esetén. A tervezett példányszámot úgy látszik nem tudta elérni MUNKÁCSY, ezért 1837-ben már csak 500 példánnyal számol, s ebből is csak 400 a fizetett, a többi 100 ingyen kerül kiosztásra. Akárhogyan is van, a kisebb példányszám mellett az egy ívre eső nyomdaköltség sokkal kisebb nem lehetett, nagyobb bizonyosan nem.

Heti kétszeri megjelenést számítva 52 egyíves szám mellett ez 490,36 ft-ot jelentett, mintegy 130 forinttal kevesebbet a MUNKÁCSY által megadottnál (624 ft.). Megjegyzendő, hogy MUNKÁCSY számvetése idején a *Rajzolatokat* már nem az Egyetemi Nyomda készítette, hanem (a szintén budai) GYURIÁN és BAGÓ. Lehet, hogy az árban mutatkozó kis különbséget a változás és az eltelt idő magyarázza. A papír-ár nem gyakorolt befolyást a számvetés tételére, mert a papírbeszerzést a szerződés szerint az Egyetemi Nyomda, majd nyilvánvalóan annak utódai is MUNKÁCSY-ra bízták. MUNKÁCSY előfizetési felhívásaiban többször hangoztatja a papír jó minőségét: az első nyomdaváltozáskor (1837. jan. 5.), amikor LANDERER veszi át az előállítását (ettől 1837. júl. 5-én GYURIÁN) — hangsúlyozza, hogy a papír javulni fog (1836. dec. 28-i szám): „A Rajzolatok jövő 1837-re, az eddiginél valamivel karesúbb, de szebb és csinosabb negyedrést

³ GULYÁS Pál *Álnévlexikona* egyiket sem tartotta érdemesnek azonosítani.

⁴ Idézve a nálam levő egyik példányról.

alakban, egészen új öntetű angol közép garmond betűkkel, hetenként egy ívnyi finom velinen . . . fog megjelenni.”

MUNKÁCSY számítását a papír- és nyomdaköltséget illetően többé-kevésbé meggyőzőnek fogadhatjuk el. Az illusztrációkra (színes divatképek, és — ritkábban — fekete-fehér arcképek, utóbbiak egy „nemzeti képtár” c. sorozatot alkotnak) vonatkozó összehasonlító vizsgálat sem hoz a szerkesztő-kiadót meghazudtoló eredményt. Különbösen is, a képek szép kiállítására MUNKÁCSY még nagyobb gondot fordított, mint a szöveges lapokéra. SZÉCHENYI Istvánné képét BARABÁSSAL rajzoltatta (1836. júl. 13-i szám). Az első évfolyamban TORSCH Leó, azontúl túlnyomóan PERLASZKA Domokos szignatúráját látjuk a képeken, mint a metszetek készítőit, mindkettő a kor közismert és elismert mestere.⁵ A rézmetszés történetében azt találjuk, hogy a metszetek ára nagyon változó, de megközelítőleg annyi, vagy inkább valamivel magasabb, mint MUNKÁCSY írja.⁶

Még a postát és a kézbesítést terhelő költségek pontosságát is igazolják az egykorú források. MUNKÁCSY idevágó költségkimutatásában a „fenséges kir. kinestár” alatt a postakinestár értendő, és ez valóban 24 kr-t számított példányonként és évenként. Az egykorú posta-szabályzat azt is kimondja, hogy ezenkívül a megrendelést közvetítő postahivatalnak („posta tisztviselő uraknak”) is jár 24 kr.⁷ Végül a szerkesztő minden 10 előfizetőért egy ingyen példányt ígér s nyilván ad is az előfizetegyűjtőknek.

Bár nem hisszük, hogy ez MUNKÁCSY számításait, bevételek és kiadások egyensúlyát végleg eldöntené, meg kell említenünk, hogy egy jövedelmi forrásról hallgat a BAJZA Józseffel polemizáló harcias szerkesztő. Ez a forrás a hirdetések díja. Az újsághirdetés, mint rendszeres, nyilvántartott jövedelmi forrás ebben az időben Magyarországon még nem szerepelt. De kétségtelen, hogy az innen eredő bevétellel számolnak a kiadók. Az 1835. évi folyamban közölt másfél lapos, köszönő levelekkel s a hírverés egyéb egykorú eszközeivel tarkított reklám a hajnövesztő és dúsító „svájci fűolajról” (235—236. l., majd még egyszer megismételve a köv. számban) — nyilván nem szíveségből jelent meg. De máshol is találhatunk hirdetéseket, bár nem minden számban. És bizonyára nem csalódunk, ha a divatképeket magyarázó leírásokban feltüntetett ruhaszalomonokról és más cégekről is feltesszük, hogy lerótták hálájukat teljes címük közléséért. A divatleírások és a divatüzlet összefüggéseinek a felderítése talán adatot fog szolgáltatni divatlapjaink kiadási viszonyainak teljes megismeréséhez.

A *Rajzolatok* folytatásaként megjelent nagy formátumú *Budapesti Rajzolatok*, majd a *Sürgöny* már rendszeresen, sokszor az utolsó lap $\frac{3}{4}$ részéig terjedő mértékben hoznak hirdetéseket, és az előfizetési felhívásokban a hirdetési tarifát is közlik (pl. 1839. júl. 30.): „. . . felvétetik e politikai lapok mellé, kisebb jelentéseknél 5., nagyobb hasáb sorától 4 pengő krajczárral számítva, hirdetése mindannak: mi a kereskedés, szorgalom, műipar, fényűzés, gazdaság mezejébe tartozik. Hirdetések: adás, vevés, szerződés, haszonbérlet, csődület, árverések iránt. Tudakozások: hivatal, foglalatosság, keresetmódok, pénzadás vagy kölcsön után; szóval: a beiktatási díjak legkisebb felesigázása nélkül, mindenféle hirdetmények és jelentések, a fennkitett jutalmas [jutányos] árért fognak közöltetni.”

MUNKÁCSY valószínűleg nem sokat kereshetett a *Rajzolatokon*, de bizvást hihetjük, hogy nem is fizetett rá divatlapjára. Mentségére — ha ilyenre szükség volna — felhozhatnánk, hogy mégsem az anyagi siker volt az igazi célja. Ismételten megkísé-

⁵ PATAKY Dénes: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 38., 47., 233—234. l. PATAKY nem említi a PERLASZKA által illusztrált lapok közt a *Rajzolatokat*.

⁶ *Uo.* 39. l.

⁷ DEZSÉNYI Béla: *A magyar hírlap útja kiadó és közönség között a XIX. század első felében*. Magy. Könyvszle. 1943. 413—428. l.

relte, hogy lapját politikai orgánummá alakítsa át: ez több visszautasítás után a helytartóság részéről 1838 második felétől kezdve sikerült is, akkor a *Rajzolatok* címe *Budapesti Rajzolatokra* változott, majd 1840. ápr. 5-től *Sürgönyre*.⁸ Tehát MUNKÁCSY ambíciója a politikai újságírás, nem a pénzszerzés. Talán kezdettől fogva ez volt a terve, amikor a divatlapot megindította, és nincs egészen kizárva, hogy erre mutató elszólás, amikor a *Rajzolatokat* mindjárt az első számon „napi lap”-nak nevezi. A nyugati napilapok az egykorú írókra általános vonzóerőt gyakoroltak, hiszen BAJZA is kért engedélyt napilap kiadására, akár előtte öt évvel KISFALUDY Károly.

Nem ennek a közleménynek a keretébe tartozik már, de érdemes utalni arra, amit tudomásom szerint a magyar sajtó története eddig nem vett észre: hogy MUNKÁCSY szerkesztői működésének valóságos új korszaka kezdődik, amikor a politikai lapra elnyert engedély alapján 1838 júliusától kezdve *Budapesti Rajzolatok* címmel teljesen átalakítja letűnt folyóiratát. A *Rudapesti Rajzolatok* már nagy alakban, ívrét formában jelenik meg, mint eddig egyetlen magyar újság sem, és utána is jó ideig csak a majdani *Pesti Hírlap*. Tördelése és rovatozása a nyugati sajtó képét tükrözi — ezt szintén csak a *Pesti Hírlap* valósítja meg ilyen teljességgel. Egyáltalán, a *Pesti Hírlap* tartalmából Munkácsynál csak egy hiányzik — igaz, ez a leglényegesebb — a vezércikk.

MUNKÁCSY maga is öntudattal utal erre előfizetési felhívásában (1839. dec. 31.): „Lapjaink külső csinossága ellen, úgy hisszük, eddig sem volt panasz, s hogy jövődőre sem leend, tettel fogjuk bebizonyítani. Új évtől kezdve lapjainkat új öntetű betűkkel adhatjuk, mostani nagyságában, sokoldalúságában és tömörségében. Különösen figyelemzettjük a közönséget eddig adott s ezután is adandó azon czikkelyeinkre, mellyek más lapok felett lapjainkban egyedül és kirekesztőleg állottak és állani fognak, s mellyek nevezetesen a kereskedést, ipart, gazdaságot, pénzügyi dolgokat . . . érdeklik.”

A *Sürgöny* politikai tartalma is elgondolkoztató: a lap elején hozza a kritikus 1839/40-i országgyűlés híreit — persze még nem részletes tudósításokat, de néha feltűnően terjedelmeseket. Már idézett előfizetési felhívásában valamiféle középutas politikát hirdet, de a programban a „haladás” szó is megcsendül . . .

Köztudomású, hogy a *Sürgöny* engedélyének megszerzése útján teremtett LANDEBERER formai alapot a *Pesti Hírlap* megindítására 1841-ben.⁹

Talán többet is köszönhetett a *Pesti Hírlap* a *Sürgönynek*, mint lapengedélyét?

DEZSÉNYI BÉLA

Az „Il principe” első magyar fordítása. Majdnem három és félszázados késéssel került az *Il principe*, Niccolò MACHIAVELLI világhírű műve a magyar olvasók kezébe.¹ 1848-ban PERLAKY Sándor (1812—1870) ügyvéd fordításában *A' fejedelem* címmel adta ki Pesten a TRATTNER—KÁROLYI cég a fordító rövid előszavának (Halimba [Veszprém megyei falu, egyébként az író álneve is] Oct. 20. 1847) a kíséretében. A fordítás szövegét megelőzi a *Machiavelli* című bevezető tanulmány; forrását a fordító a következőképpen jelölte meg: „Philosophie du droit, par Lerminier. Paris 1831”. Első *Principe*-fordításunk szó szerinti hűséggel adja a szöveget, sajnos, néhol elég homályosan. Hat évtized követte az első kísérletet, amikor 1906-ban ORBÁN Dezső sikerült munkája, a mű második fordítása megjelent, a Franklin Társulat kiadásában a GYULAI Pál szerkesztette nép-

⁸ Az átalakulás történetéről ált. FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. Bp. 1887. 268. l.

⁹ FERENCZY: *I. h.*

¹ A *Discorsit* 1862-ben fordította magyarra PADOS János orvosdoktor, róm. kat. plébános (1820—1872) *Értekezések Titus Livius római történeteinek X. első könyve fölött* címmel (Pest, 1862, Lauffer és Stolp. XVI, 517, XI 1).

szerű *Olcso Könyvtár* sorozat 1446—1449. számú köteteként. Ez az átültetés a PERLAKY-félenél nemcsak modernebb, de jóval világosabb is. Három évtizeddel később LÁNYI Margit tett kísérletet 1939-ben megjelent *A fejedelem* fordításával,² a Phönix Kiadó *Klasszikus Írások* sorozatában Rodolfo MOSCA előszavának kíséretében. A műnek gördülékeny, jó fordítását adta gazdag jegyzetapparátussal felszerelve. JUHÁSZ Vilmos fordításában, magvas bevezetésével jelent meg a negyedik *Principe*-fordítás 1942-ben az Officina Kiadó *Officina Könyvtár* sorozatának 7/8. köteteként, NAGY FRIGYES *Antimachiavell* című támadó iratának a társaságában. Végül 1964-ben a Magyar Helikon adta ki az ötödik fordítást LUTTER Éva átültetésében. A fordítás stílusa könnyed és gördülékeny, majdnem olvasmányos.

Kutatásaink során előkerült az *Il principé*nek egy további, hatodik fordítása is, mely azonban időben megelőzi mind az ötöt.³ LÁSZLÓ Gyula egyetemi tanár egy alkalommal felhívta a figyelmemet, hogy gyűjteményében egy nagyobb kézirat van; megtekintéskor láttam, hogy *A fejedelem* egy régi, ismeretlen fordításáról van szó. Előző tulajdonosától még megkaptam a kézirat előtörténetére vonatkozó hozzáintézett érdekes levelet és a mű fordítójának, KAZINCZY Gábornak a fordítás idejében készült fényképét. Az említett levélből az *Il principé*re vonatkozó részt közöljük: „A Kazinczy-féle „Principe” fordítással kapcsolatban! Kazinczy Lajosnak 48-ban adjutánsa volt az én Zolnay Sámuel nevű dédnagybátyám. Így Kazinczy Lajosnak és Gábornak is egy-egy arcképe is maradt nálunk”.

KAZINCZY Gábor fordítása 1844-ben készült a Zemplén megyei Berettőn levő ősi birtokán. A címlap bizonyossága szerint „1844 novemb.” A kéziratot a fordító nyilván a saját passziójából készítette. A nemcsak gondosan szöveghű, de igényes műfordítást — a kézirat bizonyossága szerint — 1856-ban elővette, és lényeges javításokat eszközölt rajta.

A 22×28 cm nagyságú 56 fehér íves levélből (112 lap) álló füzetet halványkék borítólap fogja össze. Külső oldalán KAZINCZY Gábor 1856-i írásával csak ennyi található: „Machiavelli 1856”, a hátsó borítófedélen piros ceruzával: „Kazinczy Gábor”, alatta kék tintával: „Kazinczy Gábor fordítása”. A füzet belső lapján: „A fejedelem Nicolo Machiavelli után. — Berettó. 1844. novemb.” A füzet első négy levele érintetlenül maradt, a tulajdonképpeni szöveg csak az 5. levéltől ([1.] laptól) az 56. levélig (103. lapig) terjed, a [104.], helyesen [112.] lap üresen maradt.

Az írás jól olvasható, tiszta, vékony-hegyű tollal íródott, míg a 12 évvel későbbi javítások vastagabban vannak részben magába a szövegbe, részben a szokásos korrektúrai jelekkel a nagyon széles margóra írva. A szövegjavítások olyan méretűek és annyira energikusan átírtak, hogy igen sok helyen az eredeti, első fogalmazást már nem lehet rekonstruálni.

A fordítás művészi tolmácsolás, finoman árnyalt és gazdagon választékos, messze felülmúlja a PERLAKY-féle elsőnek ismert átültetést, művészi és irodalomtörténeti bece pedig az összes eddig ismertekkel összevetve, vitán felül álló. A beces irodalomtörténeti emlék elkerülte a kutatók figyelmét; sem SZINNYEI József a *Magyar írók élete és munkái*-ban nem említi,⁴ sem KAZINCZY Gábor monográfusai nem ismerik. A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában őrzött, főleg TOLDY Ferencel évtizedekig folytatott levelezésének a részletes áttanulmányozása sem derített fényt a kézirat eredetére vagy céljára nézve. Sőt a KAZINCZY Gábor hagyatékáról készített feljegyzésekben sem szerepel.

² 1944-ben 2. kiadásban is megjelent, de már a fordító előszavával.

³ Szemelvényeket fordított KARDOS Tibor is a *Világirodalmi antológia* 2. kötetében (Bp. 1955. 565—569. l.).

⁴ 5. kötet. Bp. 1897. 1291—1299. has.

Feltevésünk szerint KAZINCZY Gábor fordítását 1844-ben magánszorgalomból készítette, s azt nem szánta kiadásra. Mivel az eredeti mű érdekelhette, kiváltképpen óhajtotta, hogy az magyar nyelven is keze ügyében legyen. Évekig nem foglalkoztatta az *Il principe* problémája, majd 1856-ban ismét elővette, és a fordítást az eredetivel összevetve, gondosan kijavította, mondhatnók modernizálta. Talán ekkor foglalkoztathatta a szeretett mű kiadásának a gondolata, mert ebben az időben vált egyre sűrűbbé TOLDY Ferenczel való levelezése is, aki állandóan kéziratokat sürgetett, elsősorban folyóirata, az *Új Magyar Muzeum* számára, de nyoma van annak is, hogy TOLDY önálló művek kiadására is késznek látszott.⁵ Lehet, hogy egy ilyen jellegű felszólításra vette ismét kézbe a *Principe* fordításának porosodó kéziratát, és dolgozta át, majd — talán a nagyobb terjedelem gátló akadálya miatt — adta ismét íróasztala fiókjának, az enyészet, illetve az akkor alig remélhetett felfedezés számára.

Hogy KAZINCZY Gábornak milyen *Principe*-kiadás állhatott rendelkezésére, erre nem tudunk megnyugtató választ adni, mert sem az Országos Széchényi Könyvtár, sem a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, sem az Egyetemi Könyvtár állományában található MACHIAVELLI-kiadások alapján nem sikerült a kérdésre választ kapni, az azonban majdnem bizonyos, hogy eredeti olasz szöveg után dolgozott, mégpedig — gyanításunk alapján — egy 1813-i milánói gyűjteményes kiadás állhatott rendelkezésére.

KOZOCSA SÁNDOR

A Magyar Könyvészet programja. Nemzeti bibliográfiánk előfutárai sorában figyelemre méltó helyet foglal el a MAGYAR Mihály könyvkereskedő (1820—1860) által 1855—56-ban kiadott *Magyar Könyvészet*. Ezt MAGYAR az általa és EGGENBERGER által 1842 és 1848 között szerkesztett *Irodalmi Hirdető* folytatásának szánta, s ezért ebben a legújabb irodalom kurrens közrebocsátása mellett az 1849—55. évek retrospektív bibliográfiáját is publikálni kívánta.

Könyvtárainkban a *Magyar Könyvészet* füzetei csak nagyon hiányosan maradtak fenn, s ezekből alig következtethetünk arra, hogy a szerkesztő mily szempontok szerint határozta el a bibliográfiájába felvett műveket. Ismereteinket értékesen egészítik ki a levéltári adatok (Országos Levéltár, Abszolutizmuskori Levéltárak, Militär- und Civil-Gouvernement iratai 13.796/3.633—II.—1856). Az iratok szerint MAGYAR Mihály könyvkereskedő és a pesti Landesgericht könyvbecsüse 1855 júliusában indította meg bibliográfiáját, de elmulasztotta, hogy annak megjelentetéséhez a hatóságok engedélyét is elnyerje. 1856 tavaszán e körülményt jelentették a Katonai és Polgári Kormányzóságnak, s ez arra az álláspontra helyezkedett, hogy a periodikusan megjelenő könyvjegyzékek szakfolyóiratoknak tekintendők, s így a *Magyar Könyvészet* kiadásához céljának, tartalmának az ismertetése mellett utólag engedélyt kell kérni. MAGYAR Mihály 1856. június 14-én kelt engedélyt kérő beadványában a következőképpen határozza meg a *Magyar Könyvészet*be felvett műveket: 1. Magyarországon bármely nyelven megjelent elsősorban irodalmi értékű könyvek, továbbá zeneművek és műnyomatok, 2. a külföldön megjelent, Magyarországon terjeszthető magyar nyelvű vagy Magyarországra vonatkozó művek.

Bár az abszolutizmus hatóságai engedélyzték a megjelenését, a *Magyar Könyvészet* még 1856-ban megszűnt. A vállalkozás folytatását kell látnunk a MAGYAR Mihály kiadásában megjelent *Kalauz* c. folyóirat bibliográfiai rovatában, majd 1858-tól a *Magyar*

⁵ KAZINCZY Gábor és TOLDY Ferenc kiadatlan levelezése a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában található.

Sajtó c. hírlap rendszeresen közölt *Magyar Könyvészetében*. MAGYAR Mihály beadványából az is kitűnik, hogy célkitűzése túlnő egy kereskedelmi jellegű könyvjegyzék keretein, és így joggal tekinthetjük a *Magyar Nemzeti Bibliográfia* egyik előfutárának.

TURÁNYI KORNÉL

Szamuely Tibor tábori újságai. SZAMUELY Tibor írói öröksége koránt sincs még összegyűjtve. Kora ifjúságától gyakorolta írói mesterségét. Tudjuk róla, hogy a háború előtt különböző lapokban már megjelentek a *Huszdik Század* és a Galilei Kör hatására írt cikkei, a kor haladó szellemétől érintett antiklerikális dolgozatai. Kötetre is előkészített belőlük. Az első világháború kitörése megakadályozta kiadásukban.

Örökségében rendőri igazolvány található arról, hogy a *Népszava* munkatársa is volt. KUN Béla 1918 elején való találkozásukra emlékezve SZAMUELYT úgy jellemezte, hogy „nem volt régi marxista, de jól ismerte Marx és Engels főmunkáit, sokat olvasott Lenin műveiből. Marxista műveltsége felülmúlta a szociáldemokrata vezérkar ismereteinek átlagát.”

Mégis milyen más világ tükröződik az alig ismert, közvetlen a forradalom előtti írásaiban, mint azokban, amelyeket a Nagy Októberi Forradalomban vagy a Magyar Tanácsköztársaság idején írt.

SZAMUELY fejlődésének a regisztrálására mellőzhetetlenek az előzmények, a kiindulás egyes fokainak a megkeresése.

Ilyen, alig ismert mozzanata életének, amikor tábori újságokat írt, szerkesztett becsúggal, szatirikus hevülettel, kora retrográd cselekményeinek a kigúnyolására.

1. *Lövészarok és Vidéke*. SZAMUELY Tibort először felmentették a bevonulás alól. Háborúellenes sajtónyilatkozatai miatt az engedélyt azonban visszavonták. A front katonai vasfegyelmére gondolhattak, amikor a 65-ös közös gyalogzred illetékesei mégis engedélyezték a *Lövészarok és Vidéke* c. tábori lapocska megindítását. A *Lövészarok és Vidéke* nagy kockás papíron, tintaceruzával írva és indigóval másolva jelent meg. Minden számát gondosan cenzúrázták, helyenként megtalálható rajta a cenzor grafitceruzával írott megjegyzése.

Mindössze négy számban jelent meg, időben nem telett többre, mert SZAMUELY Tibor két hónapi rövid fronton léte után 1915. május 14-én orosz fogságba esett.

A *Lövészarok és Vidéke* első száma 1915. április 15-én, utána április 16-án, majd április 22-én és május 4-én jelent meg. Nem érdektelenek minden szám elején SZAMUELY más és más módon jelentkező bevezetői.

1. szám: „A lap megjelenési ideje egész bizonytalan. A szerkesztést kényszerűségből Szamuely Tibor önkéntes káplár, adjutáns végzi.

A kiadás joga, a bevétel minden reménye nélkül Tyra A. törzsőrmesteré.”

2. szám: „Megjelenik az első szám váratlan sikerére való tekintettel másodszer is. Az előfizetési ár az olvasók gavallériájára van bízva. Küldeményeket II. Zug Főhadiszállásra fogadnak el.

Szerkesztési munkát kétségbeesett igyekezettel Szamuely Tibor önkéntes káplár végzi még mindég. A kiadás dicsősége, a bevétel bizonytalanságára való tekintettel Tyra András törzsőrmestert illeti.”

3. szám: „Megjelenik váratlan sikerére való tekintettel egyre gyakrabban. A szerkesztés munkáját, most már felsőbb parancsra, Szamuely Tibor önkéntes káplár végzi. Minden kiadás és bevétel Tyra őrmesteré.”

4. szám: „Megjelenik a legbizonytalanabb időközökben. Előfizetni szivar és ital-neműekkel is lehet. Szerkesztő Szamuely Tibor még mindig csak önkéntes káplár. Kiadó Tyra András törzsőrmester, főhadiszállásmester. A harmadik számból értesülünk, hogy a tisztikarban bizonyos áthelyezések történtek, de a helycsere nem hozott rendszer-változást, mert a lap megmaradt.”

Játékos, egyben gunyoros szavak ajánlják a bevezető mondanivalóit. Csípős megjegyzések, véleményadás, rosszallás, lesújtó görbetükrök jelennek meg SZAMUELY tevékenysége nyomán. Katonaságról, feljebbvalókról, gonosz bánásmódról, a tehetetlen kicsi emberek vergődéséről.

A *Lövészarok és Vidéke* megjelenési helye máris cenzúrázott; illetve a cenzor grafitceruzával kihúzta. Kis igyekezettel kiolvasható. Az első cikk is *Húsvéti szeretet-adományok* címmel a cenzúra martalékává lett.

SZAMUELYnek a cenzor megengedte, hogy az üresen maradt ablakban, egy önkritikai mondatot helyezhessen el: „A túlságosan nagy igényekről tanúskodó cikket, szerénytelen és méltatlankodó hangja miatt a cenzúra elkobozta.”

A cenzor elfogadta. SZAMUELY észrevette a cenzor gyengeségét, a rést tágitotta. SZAMUELYtól az első oldalra hálaverset követeltek. Valamelyik akkori lapból versecskét vágott ki, beragasztotta:

„Nincs még veszve Lengyelország
Él, remél mi általunk,
Amit elvett a zsarnokság
visszavijja hős karunk.”

A vers ennél is rosszabb második szakasza után SZAMUELY a következő megjegyzést fűzi: „Ez a vers a megrendelt hálaverset helyettesíti.”

Ezredének kémeiktől rémüldöző tisztikarát sokféle formában teszi nevetségessé. *Hadnagy uram* című cikkében fiktív kémet küld az orosz vonalak mögé. A kém levélét közli, melyben beszámol küldetése teljesítéséről. A kém örvendezve jelenti, hogy a muszkák milyen szívélyes, ostoba emberek. Fogalmuk nem volt arról, miként bukkant fel az ő lövészárkukban. Azt állították, hogy már várták, testvérnek szólították. Nem vették észre, hogy hadállásait kémleli. Etették, itatták minden jóval, majd elküldték Szibériába világot látni. A kém ezzel teljesen egyetértett, úgysis szándékában volt a muszkák itteni hadállásait is kikémlelni.

A cenzúra homályosnak tartotta a jelentést, kiegészítette: „Igen vakmerő, bátor katona (a magyar kém), a kémörjáratból, amelyre önmaga vállalkozott egyedül, nem jött többet vissza”.

SZAMUELY több kémhistóriát közölt lapjában. Fantáziája a kis emberek védelmében hozta létre gunyos írásait, amelyekkel a tisztikart támadta.

Hogy útelnek halálra egy kémkedő katonát című cikke egy hadbíróági tárgyalás előzményeit mondja el. Alig szól a főhősről, akit úgysis meghallgatása nélkül felkötnek. A bírósági tárgyalást előadásnak mondja, ahol a tanúk tartanak együgyű előadásokat a szerencsétlen katona terhére, aki nem érdekli őket. Kifogást a tisztelendő úr tett, de nem a vádlott érdekében, hanem az alig várt ebéd ellen, mert a szakács tésztát főzött. A hadbíró uraknak meg a villásreggeli a gondjuk, nem a vádlott, akinek a sorsa elfogatása pillanatában eldőlt.

SZAMUELY a számára lehető keretek között merész szavakba öntött felvilágosító munkát végez. *Elkészett és komolytalan tudósítás a zászlószentelési ünnepélyről* szóló cikkében rosszallásának ad kifejezést, hogy tűző napsugárban a legénység ezrei órák hosszat szenvednek, és az excellenciás báró PFLANZER-BALTIN hadseregparancsnok úr nem érkezik. SZAMUELY leírást ad a végre érkezőkről, a vörösposztós parancsnokról és vezérkaráról, akiket azért nem látott meg a muszka, mert még a kardjuk szíja is csukaszürke volt. Apróbb baleseteket okozott a ministráló baka, aki kiborította a kehelyből a megszentelt bort. A táborig tisztelendő úr bor híján kénytelen volt vizet hörpinteni. Így legalább megváltoztatta a közmondást: bort prédikált és vizet ivott. Egy másik közvitéz, aki

szuronyos fegyverével az oltár mellett őrködött, e ritka látványosságtól annyira rosszul lett, hogy sietve fel kellett váltani.

Körvadászat a harctéren c. cikkében RÖSZLER patrul muszkának nézte az egyik nyulat és vitézül szerteszt szaladt tőle. TAUSZ Lajos hadnagy rókát sejtett és drótcspadát állított fel, de a róka lerágta a bedrótozott fatörzset, és megszökött a dróttal együtt. TYRA törzsőrmester, a *Lövészárok és Vidéke* kiadója éjjeli farkasvadászatot kutyát lőtt. SZAMUELY a kimúltnak „kémkutya” címet adományozott. *Új elő nem fizetőinkhez* c. cikkét SZAMUELY így kezdi: „Május elseje elmúlt odahaza pazar pompával, mert virítanak a legszebb házbérgondok és a gyöngyvirág. A lapokban most jelennek meg a legszebb és a leghangzatosabb előfizetési felhívások. Illő tehát, hogy mi is — a legszebb és legritkább gyümölcse a világháborúnak — előfizetőink, illetve elő nem fizetőink hatalmassá nőtt táborában, meghordozzuk a véres kardot . . .” Utána kifejti, hogy a *Lövészárok és Vidéke*, mint a sajtószabadság szülötte, él is mindenkor ezzel a szabadsággal, amelyet bűn és erkölestelenség volna megnyírni, mert mindenkiel szemben az igazságért harcol, hízegést vagy megalázkodást ne várjon tőlük senki sem. Elég ha hivatalos ügyekben kénytelenek a katonai szolgálati szabályzat kínai copfja előtt térdet, fejet hajtani. A lövészárokban, pár száz lépésnyire a muszkáktól, megengedik maguknak azt a luxust, hogy a lap belenyúl az emberek veséjébe, ha mindjárt ez a vese az övék is véletlenül. Terror és fenyegetés nem téríti el őket kitérített céljuktól. A halál ügyis százezer alakban várja őket.

A cenzor grafiteruzás megjegyzése: „Előfizetési díjnak egy üveg pezsgőt küldtem, azon megjegyzéssel, ha mégegyszer mernek ilyen tiszteletlenül írni, hát a szerkesztő és a kiadó 10—10 botot kap, de meztelenre.”

II. *Dauria*. A botozásra nem került sor. SZAMUELY a *Lövészárok és Vidéke* 4. számának megjelenése után 13 nappal esett orosz fogságba

Dauria város Mandzsúria határán a burját dombok között, ide került hosszas gyaloglás és vonatozás után SZAMUELY Tibor. Huszonöt éves volt akkor. Alig helyezkedett el a hadifogolytáborban, újra kézírásos újságot kezdett írni, *Dauria* címmel. A *Dauria* megjelenési dátumai: 1915. XII. 15., 1916. I. 2., 1916. I. 9.

Közel hatvan magyar hadifogoly lapról tudunk Szibériában.¹ SZAMUELY lapja nincs közöttük. Most adunk róla számot először.

A lap külső megjelenési formájában, „tördelésében”, cikkeinek azonos szellemében, hírei elhelyezésében, a hírek kiválasztásának a módszerében hasonlít a *Lövészárok és Vidékéhez*, mégis megtalálhatók a megfelelő különbségek is.

A *Dauriában* a cenzor vagy a cenzúrázás nyoma nem található, következésképpen új szavak, új fogalmak tűnnek elő SZAMUELY szótárából.

„Kancsuka országa”, „orosz horda”, „rabló kozákok”, „rablánc”, új orosz nevek, új orosz városok jelentkeznek.

Megvesztegethető örök, sikkasztó orosz tisztok sorjáznak. Nem ritka az ilyen kitétel: tífusz, fekete himlő, tetű, új fogalmak, amit a 65-ös gyalogezred hazai lövészárkában nem lehetett kiejteni: Béke, ezzel együtt jelenik meg az álhírek rovata és a vöröskeresztről híresztelt jótékonyágok. A *Dauria* hasábjairól eltűntek a hazai parancsnokok és TYRA törzsőrmester úr. A tisztok megmaradtak zászlótlól ezredesig.

A cári Oroszország 50—75 rubellel boldogítja őket havonta. A legénység élelmezésére fordítandó összegeket a táborot őrző orosz tisztok jórészt elsikkasztják. A magyar tisztok saját parancsnokaik fegyelme alatt élnek. Kötelező megvesztegetési pénzeket szolgáltatnak saját kasszájukba, és a maguk módján, a katonai hierarchiának megfelelően

¹ TERBE Lajos: *Szibériai magyar lapok 1915—1921*. Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1958. Bp. 1959. 258—284. 1.

tartanak össze. A fogság helyzetében is imperialista álmoktól terhesek, az akkor még létező „Nagy-Magyarország” területére büszke fiai. Úgy vélik, hogy nekik e leválasztott állapotban is hűen kell szolgálniuk a császárt, illetve FERENC JÓZSEFET, a királyt. Előírások, merevek, a legkisebb nézeteltérésre segédek megjelennek, hosszú jegyzőkönyveket vesznek fel, azokat eldugják ruháik bélésebe, hogy majd hazaviszik, és akkor jön az elszámolás.

SZAMUELY állandó kemény hadakozása (amelyért megfelelő fizetséget kap a végén, magyar tisztjei törbe csalják és három bordáját betörik) lényegében nem tér el attól a módszertől, amit a *Lövészarok és Vidék*ekben gyakorolt. Fantáziában dús, a tényleges és lényeges kérdésekre rátapintó és ingerlően gúnyos. Kiforgatja és nevetségessé teszi a hatalmas teljét mutogató, mindent eluraló Paprika Jancsi tisztek kóccal bélelt táborát.

A *Dauria* bevezetője, a *Mit akarunk* című cikk eltérést mutat a *Lövészarok és Vidéke* bevezetőjétől, ami ott a 4. számban jelent meg, meglehetősen kimunkált körülmények között.

SZAMUELY, a politikus a *Lövészarok és Vidék*ekben lépésről lépésre, számtól számig hegyezte tollát, és észrevette, hogy jó fogadásra talál. A pusztá megjelenés tényével és széleskörű olvasottságával előkészítette a legmagasabb rangú tiszteket is, nyugodjanak bele, hogy az alantas tisztek és a legénység is igényel jogokat, az emberi méltóság jelenlétének halvány reményét.

A *Dauriában* más előfeltételek voltak. A hadifoglyok mély sebektől gyötörtén, nyomorult, embertelen körülmények között, hónapokon keresztül vándorolva érkeztek a kijelölt szállásra. Piszokban, lerongyolódva, eltetvesedve, csaknem minden orvosi segítség nélkül. A járványok megtizedelték őket.

SZAMUELY lapja a legénységnek is szólt, akiket némileg vigasztalni is kellett. Vidítani, örömet és reményt elhinteni közöttük, sorsukat enyhíteni. A *Dauria* mindhárom számán ez az irányelv fut végig. A kritikát a tisztek gőgje, kivételezettsége, viszonylag nélkülözésmentes életmódja, botránnyaik, nyegle nyafogásaik, a legénység gondjait semmibe vevő magatartásuk és a velük összejátszó megvesztegetett orosz tisztikar ellen alkalmazza.

SZAMUELY megrendülten látja a hazájukat, otthonukat vesztett, legénységi népvándorlást, s szelíden mondogatja: nem akar oktatni, sem meggyőzni, inkább mulatni, ha ugyan szabad és lehet mulatni a szomorú rabságban. Kéri, hogy a bohókás lapot ne vegyék komolyan, álarc és színes festékekkel terhelt a lapocska, s csak arra jó, hogy megjegyzéseiknek nyilvánosságot adjon. A festékes clowni mosoly sarkában azonban ott ül az ugrásra kész SZAMUELY teljes fegyverzetében, és már a következő közleményeiben újra ütőképesen rombolja a korlátokat.

A *főhadnagy úr levele neje önmagységához* című, az első két számban folytatott írásában SZAMUELY a nem dolgozó, unatkozó tisztikar semmittevéséből eredő ábrándjait jellemzi. Haszontalanságaikat a közkatonák nehéz, mindennapi munkájával szemben. A főhadnagy úr az így keménységére, az orosz barbarizmusra panaszkodik, mert a kantin még mindig nem árul ananászt, libamájpástétomot, az oroszok újabbban megtiltották a konyhakos, hajnalig tartó zenés multságokat. Utálja a hideget. A vaját baltával vágják. Szerencéssek, akik vakok, bénák, félkarúak, mint invalidusok hazamehetnek.

Mindenki hazamegy c. élcében SZAMUELY az álhíreket gúnyolja. Nem létező csereberéket hajt végre. Fiktív megállapodásról beszél a hadviselő felek között, amelynek értelmében kicserélik a jogászokat, tekintettel arra, hogy Oroszországban nagy a jogtalanság. Kicserélik a tanítókat, nehogy még nagyobb legyen az orosz analfabéták száma. Legeslegvégül kicserélik az összes álhírterjesztőket, mert ezekre nincs szüksége egyik államnak sem.

A *nyomor leleményes* c. eszmefuttatása Hadifogoly János, az éhes katona pénzszerzési töprengéseit szedi csokorra. Elkoptatott lehetőség tisztektől könyöradományt gyűjteni. Talpnélküli bakancs, cafatokban lógó nadrág jó ajánlólevél. Mákos süteményt vagy mogyorós cukorkát árulni rossz üzlet. Lopott fát eladni 20 napi bezárást jelent. „Nem marad más hátra, mint tetűszínházat alapítani, mert ez esetben a tagok szerződ-tetése a legkönnyebb és a fizetésük a legkevesebb.”

A Nemzetközi Vöröskereszt feledhetetlen emlékü képviselője volt Oroszországban BRÄNDSTRÖM Elza, a pétervári svéd követ leánya. Gyógyszerekkel látta el a kórházakat. Fertőtlenítőket, fürdőket és mosodákat állított fel. Ruhát, fehérneműt osztott, és pénzádományokkal segítette a legénységet. Az orosz hatóságoknál engedményeket, jobb elhelyezést és a munkaviszonyok megjavítását igyekezett kieszközölni. Fogolytáborról fogolytáborra járt, s megjelenésével erőt öntött a hadifogoly legénységbe. SZAMUELY *Legyen szerencsénk* címen felvetette, mi lenne akkor, ha az előkelő magyar társadalom szíve a félmilliónál több szerencsétlen magyar hadifogoly ügyében is megdobbanna. Mit hozna magával Sebesülváry Sárka grófnő? „Négy estélyi ruhát, három látogató ruhát, hat utazó ruhát, nyolc pongyolát, két svéd udvarlót, két tucát svéd keztyűt, nyolc doboz kalapot, hat pár cipőt, egy tucát arcfátyolt, két manikűr készletet, hat liter Eaux de Cologne-t, három üveg Rosa Centifolia parfümöt, száz darab Szent István Társulati lelkimannát, négy Gáspár-féle bajuszkötőt, egy színházi látcsótokot, egy elhasznált belépőjegyet a Beketov cirkuszba, egy átszállójegyet a Köztemető útra a tifuszbetegségek és még több ilyen nélkülözhetetlen tárgyat. Most már kint vagyunk az összes vizekből.”

SZAMUELY másik szatírájában, a *Kószolóban* a hadifogoly legénység élelmézésével foglalkozik. Ennek a megjavítására versenyt ajánl a szakácsok között. Mert abból a kevés, rossz anyagból, amit az orosz kincstár ad a foglyok élelmézésére, művészet kihozni az ennivalót.

A *Készülődés a győzelemre* című orosz helyzetképben SZAMUELY az oroszok győzelmi esélyeit is mélyen leértékeli. Elmeséli, hogy hadifogoly cipészeket és szabókat rendeltek ki — bár a nemzetközi egyezmény ezt tiltja — csizmák és egyenruhák készítésére, harcha induló orosz katonák részére. De a felügyelő orosz altisztek kieszelték, hogy mahorkával megvesztegetik a hadifoglyokat. Mennél kevesebbet dolgozzanak, hogy mennél későbbre készüljenek el a megrendelések.

A *legújabb álhírek* rovatában SZAMUELY kegyetlen egyenességgel jelenti be: „Vasárnap 17, hétfőn 22 ember halt meg feketehimlőben a legújabb foglyok közül, akiket az oroszok mind meztelenre vetkőztetve raktak ki a kórház lépcsőházába, hogy megfagyjanak. A feketehimlős halottakat az orosz parancsnokság nagyszerűen felöltöztetve temetteti el, tiszta fehérneműben és téli ruhában és ezt az intézkedést azzal indokolja, hogyha nem jut ruha az élőknek, legalább a halottaknak legyen.”

SZAMUELY kordokumentumai irodalmi megnyilvánulásai a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előtti magyar katonai és hadifogolyállapotoknak. Ezekből a hadifoglyokból kerekedett ki a százezer híres magyar internacionalista. Nem kis mértékben SZAMUELY segítségével.

BECSKY ANDOR

Ismeretlen Móra-kötet. Egy vidéki antikváriumban MÓRA-köteteket keresve, egy eddig ismeretlen című került a kezembe: *A jó öreg Dugonics*. 1935-ben, tehát MÓRA halála után jelent meg a *Hátrahagyott művek* sorozatban, s első áttekintésre megállapítható volt, hogy az ugyanabban a sorozatban korábban megjelent, közismert *Napok, holdak, elmúlt csillagok* című kötet változata. Nem új szedésről, mégcsak nem is a meglévő szedésről vagy matricáról nyomódott, hanem a *Napok, holdak* . . . korábban kinyomott,

de be nem kötött íveiből készült. Akkoriban szokás volt ugyanis, pénzügyi okokból, a kinyomott könyv íveit csak a kelendőség ütemében bekötni, kisebb-nagyobb tételekben. Jelen esetben is nyilván ez történt, mivel a szóban forgó kötet ívjelző, úgynevezett normaszövegében végig, minden ív első lapján ez olvasható: „Móra Ferenc: Napok, holdak”. A különbség a két kötet között annyi, hogy *A jó öreg Dugonicsból* hiányzik *A Petőfi mítosz* című írás, amely a *Napok, holdak*ban a 41–47. lapon található. Ezeket a lapokat — egy fél ívet — kötés előtt egyszerűen kivágták. A fél ív utolsó lapja azonban már a 48. lap, amelyen a következő, *Petőfi morzsák* című tárca kezdődik. Ezért egy levelet egy laposan kinyomtak a 48. lap szövegével, rányomták a lapszámozást, így: „41–48”, s a megmaradt fél ívvel — 33–40. lap — együtt beragasztották a megfelelő helyre, a hajtogatott és fűzött ívek közé. Levágták és újranyomták a tartalomjegyzéket is, s abban is megtalálható a különös lapszám: „41–48”. S mivel a hiányos szövegű kötetet nem hozhatták forgalomba változatlan címmel, új címet is kerestek. A legkínálkozóbb megoldást választották, a kötet első írásának a címét, s ezzel újranyomták a címlapot is. A kötésre is természetesen az új cím került. Mindezt a kötet alapos könyvkötészeti-technológiai vizsgálata is bizonyítja.

Hogy miért, miként született ez a különös kötet, azt jelen pillanatban csak találgatni lehet. Vajon a még bekötésre váró ívekből megsérült-e a szóban forgó harmadik ív, vagy hivatalos közbelépésre kellett kihagyni az említett lapokat, avagy az abban az időben nem ritka „saját zsebre” való kibocsátás esete történt, egyelőre nem tudni. Megkísértem a lehetséges szálokon nyomozni, de eredménytelenül. A MÓRA-család nem tud róla. A kötet a Genius Kiadónál jelent meg (Lantos Rt.), s a Révai Nyomdában készült. Felkerestem HAJÓS Antalt, KÖHLER Józsefet és DEMETER Tibort, a Genius, illetve a Lantos Rt. egykori munkatársait, azonban a kötetet nem ismerték. A Révai Nyomda, mint megérdeklődtem, a régi munkalapokat nem őrzi. Átnéztem az Országos Levéltárban a Révai Kiadó még rendezetlen anyagát, márcsak azért is, mert a Genius később beolvadt a Révaiba, de ott sem találtam semmi nyomot. MARKOVITS Györgyi, aki *Üldözött költészet* című kötetének összeállításához átnézte e korszak minden vagy majdnem minden fellelhető irodalmi vonatkozású rendőrségi, bírósági vagy ügyészégi anyagát, szintén nem találkozott ezzel a kötettel, mint azt szíves volt közölni velem. Hiába fordultam WEBER Józsefhez, az egykori Csokonai Könyvterjesztő tulajdonosához, s ugyancsak hiába több antikváriumhoz, volt könyvkereskedőhöz, így a budapesti Központi Antikváriumhoz és a szegedihez is. Nyilván nem tud róla VAJDA László sem, ki a Magvető Kiadónál megjelenő MÓRA Ferenc *Összegyűjtött művei* sorozatban a *Napok, holdak* . . . kötet szerkesztője volt, mert feltétlenül megemlítette volna a kötet jegyzetében. Nem szerepel CSONGOR Győző MÓRA-bibliográfiájában, sem FÖLDES Anna MÓRA-monográfiájában, nincs meg egyetlen magyarországi közkönyvtár állományában sem, amint az az Országos Széchényi Könyvtár Központi katalógusából megállapítható. A fentebb említettek — már akikkel személyesen tárgyaltam — nemhogy a kötet létrejöttének a körülményeiről nem tudtak, de magát a kötetet sem látták soha, nem is hallottak róla.

Hozzá kell azonban még tenni az ügyhöz, a teljes igazság kedvéért, hogy 1936-ban, tehát egy évre rá, ismét a teljes szöveggel, az eredeti címmel jelent meg a kötet, ezúttal már Révai Könyvkiadó jelzéssel.

Valószínűnek látszik, s a család és a kortársak véleménye is efelé hajlik, hogy az említett feltételezések közül a „saját zsebre” való kibocsátás esete áll fenn. Talán valami ügynök szerzett egy kisebb, sérült krúda-tételt a nyomdától, s kiadó, örökösök tudta nélkül kibocsátotta a saját kezére. Az is lehet, hogy a megszerzett tétel nem volt sérült, mégis végrehajtották a leírt manipulációt, hogy „új” MÓRA-kötettel léphessenek a piacra.

A MÓRA-kiadások történetében egyébként előfordul egy némileg hasonló eset, ez azonban még a szerző életében történt, s nyilván az ő és a kiadó tudtával vagy szándékára. A *Beszélgetés a ferdetoronnyal* című kötet kinyomott, de még be nem kötött íveiből hasonlóképpen elhagytak egy ívet, újat nyomtak helyette, más szöveggel, új címlapot, tartalomjegyzéket, s változott címmel (*Vasuti kaland*) került forgalomba. Ez a kötet ismert, csak nagyon ritka, s hogy így áll a dolog, ahogy leírtuk, és nem újonnan nyomott kiadásról van szó, mint általában hiszik, azt a kötet papiros-technológiai vizsgálata bizonyítja: a változatlan részek a *Beszélgetés* . . . kötet csontszínű, bordázott papirosán, az újonnan nyomottak viszont bordázatlan, szürkés, úgynevezett volumen-papiroson olvashatók. (Ívjelző normaszöveg ebben a kötetben nincs.) Egyébként a következő kiadás itt is az eredeti szöveget, az eredeti címmel adja, miként az előbb tárgyalt kötetnél.

A jó öreg *Dugonicssal* kapcsolatban meg kell még jegyeznünk, hogy mint unikum, gyanúsna is volna tekinthető, azonban a könyv technológiai vizsgálata kétségtelenül bizonyítja a nagyüzemi munkát, s így aligha készült egyetlen példányban. Mindenesetre jó volna, ha előkerülne belőle több példány, s még jobb, ha adatok kerülnének elő létrejöttének a körülményeiről.

HOLLÓS RÓBERT

A Világirodalmi Szemle négy éve (1935—1938). A magyarországi „népfront-korszak” egyik legjelentősebb kritikai folyóiratát mind ez ideig nem dolgozták fel a kutatók. MÁTÉ György könyvében¹ nem tud róla, a Párttörténeti Intézet kiadásában megjelent négykötetes sajtóbibliográfia² sem, ugyancsak nem említi SERFŐZŐ Lajos, aki tanulmányában a KMP tevékenységét tárgyalja a munkáskultúrában és a sportban 1925 és 1945 között (Bp. 1963). Nem veszi fel a „pártlapok” közé a *Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből 1935—1945* című gyűjtemény (Bp. 1964) sem. Egyedül KISFÉTER András említi néhányszor *Munkásírók csoportja* című cikkében.³

Mi az oka ennek? Talán az, hogy a lap számai a megjelenésüket követő politikai viharok között elkallódtak, és teljes évfolyam nem található sem az Országos Széchényi Könyvtárban,⁴ sem a Párttörténeti Intézetben.

Pedig az 1935—1938-as évek mozgalmas korának fontos dokumentuma a *Világirodalmi Szemle*, amely harcos, kommunista kiállásával űrt töltött be az illegális és félillegális magyar munkásmozgalom harcaiban.

A Kommunista Magyarországi Pártja 1935 végén fogott hozzá új politikai irányvonal kidolgozásához. Nem volt egyszerű dolog. A magyarországi munkásmozgalom helyzete bonyolult feladat elé állította az irányítókat. A korábbi szektás politika bizonyos vonatkozásokban még mindig hatott a tömegekre, így hátráltatta a VII. Kongresszus határozatát: a *marxizmus alkotó alkalmazását*. A KMP ugyan előrelépett a kijelölt úton, de néhány lényeges kérdésben maga sem látott mindent tisztán. A cél a *munkásegység* és a *népfront*, a politikai szabadságjogok megteremtése volt — vagy legalábbis a megmaradt szabadságjogok megvédése és egy erőteljes, harcos front kialakítása a fasiszmus ellen. A Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága ösztönözte és segítette a magyarországi párt problémáinak a megoldását, de a kijelölt feladatok végrehajtásá-

¹ *Szikrától lobban a láng*. Bp. 1951.

² *A magyar munkásmozgalmi sajtó bibliográfiája*. Bp. 1951.

³ *Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből*. Szerk. SZABOLCSI Miklós, ILLÉS László. Bp. 1964.

⁴ 1965 őszétől az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárában a kutatók már kézhez kaphatják — részben fotokópiában — a teljes folyóiratot.

ban nem intézkedhetett. A KMP Prágában megalakított új vezetősége kidolgozta az új irányvonalat, és azt 1936-tól a *Gondolatban*, majd 1937-től a *Dolgozók Lapjában* népszerűsítette. Ennek az irányvonalnak a szolgálatában állt a *Világirodalmi Szemle*, amely a külföldi lapszemelvények és könyvek útján tágitotta a KMP tagjainak a marxista szemléletét. A program akcióegységét szolgálva, az árgus-szemekkel vigyázó GÖMBÖS-kormány cenzúráját akarta kijátszani, ami többé-kevésbé sikerült is a szerkesztőknek.

A kibontakozó fasiszta rendszer minden eszközt megragadott, hogy a nemzeti függetlenségi mozgalmakat és a kommunisták munkáját megbénítsa. Elszigetelte a párt ifjúsági szervezeteit, és terrorintézkedésekkel félemlítette meg a békemegmozdulásokat. A faszizmus elleni küzdelemben a következetes harc hátráltatta a jobboldal intézkedéseit és a jobboldali szociáldemokraták áruló politikáját. A kommunisták egyedül álltak ebben az időben, mert a magukat demokratáknak valló pártok halogatták a KMP-val való összefogást, és helyett passzivitásra ösztönözték a polgári gondolkodású tömegeket. Ezt a politikai passzivitást próbálta a maga erejével kiegyenlíteni és harcossá tenni a *Világirodalmi Szemle*.

Ez idő tájt olyan jelentős antifasiszta csoportosulások keletkeztek, mint a Márciusi Front, a Független Színpad Munkaközössége, a Történelmi Emlékbizottság. Programjukat magáévá tette a *Világirodalmi Szemle*. KISFÉTER említett cikkében meg is jegyzi, hogy a *Világirodalmi Szemle* munkájában ekkor már fellelhetők voltak a népfront-politika bizonyos jegyei.⁵

A *Világirodalmi Szemle* megjelenése idején kezdődött az abesszín háború, majd a spanyol polgárháború, továbbá Ausztria megszállása és az első magyar zsidótörvény megjelenése. Erre az időre esett OSSIETZKY, BARBUSSE, TUCHOLSKY és JÓZSEF Attila halála. Mindegyik eseménnyel foglalkozott a lap, olykor több ízben is. Miután 1930-ban a 100%, majd 1933-ban a *Társadalmi Szemle* is megszűnt, 1935-ig, a *Gondolat* és a *Világirodalmi Szemle* majdnem egyidejű megjelenéséig KASSÁK Lajos *Munka* című kultúrbeszámolója jelent csak meg időközönként a munkásság számára, nem számítva a rövidéletű *Új Harcos* 1933-ban kiadott négy számát.

A *Gondolat* és a *Világirodalmi Szemle* tehát fontos útmutatója volt ebben az időben a munkásságnak. Talán ez indokolja, hogy a *Világirodalmi Szemle* mindvégig 3000 példányban jelenhetett meg. Mikor a *Gondolat* 1937-ben megszűnt, a *Világirodalmi Szemle* egy ideig egyedüli sajtóorgánuma volt a szocialista baloldalnak. Mikor a fasiszta elnyomás 1938-ban beszüntette megjelenését, minden óvatos politikája mellett, a KASSÁK-féle *Munka* is követte sorsát. Ekkor azonban már rendszeresen megjelent a Szovjetunióban az *Új Hang*, így nem maradt betöltetlen a kommunista sajtó-tájékoztatás feladata. Sajnos, a második világháború kitörésével ez a sajtóorgánum is beszüntette megjelenését, és ettől kezdve hazánkban egyedül a *Világirodalmi Szemle* volt szerkesztőinek a kezdeményezésére indított, új típusú folyóirat-almanach sorozatok (a *12 költő*, *Mai könyv*, *Új almanach*, *Tollal és szerszámmal*) folytatták a kulturális harcot, ezekből a kezdeményezésekből születtek később a *Hét hang*, a *Mérleg*, a *Március*, a *Magatartás*, a *Mérték* és végül 1943-ban a *Munkások* című antológiák. Mindegyikük egy-egy folyóiratszámot helyettesített. Az első ilyen antológiák szerkesztői VÉRTES Jenő, Csömöri József és TISZAY Andor voltak. (Utóbbi rendőri felügyelet alatt állt, s így nem szerepelhetett nyilvánosan mint szerkesztő.) A későbbi almanachok szerkesztői munkáját CSÖMÖRI József, VAÁD Ferenc, FÖLDEÁK János és NAGY István vállalta. A *Világirodalmi Szemle* e mellékhajtásaival azonban itt most részletesebben nem foglalkozunk. KISFÉTER András *Munkásírók* című, említett tanulmányában dolgozta fel őket. Ezúttal nem foglalkozunk a *Világirodalmi Szemle* kiadványaival és könyvsorozatával, az *Unitas*

⁵ I. m. 485. l.

könyvekkel sem, csak utalunk arra a messzire ható kultúrunkára, amit a lap köré csoportosult írók, munkásírók és pártmunkások a lapszerkesztés, a vitacikk-írás, a szépirodalom, a társadalomtudomány és a szociográfia, valamint a párhuzamosan indított és szervezett szemináriumszerű oktató munka terén fejtettek ki.

A lap köré csoportosult munkatársak között találhatunk ún. ellenzéki szociáldemokratákat, kommunistákat, harmadikutasokat, falukutatókat, sőt polgári radikálisokat is. Tehát a *Világirodalmi Szemle* megvalósította a VII. Kongresszusnak azt az irányvonalát, hogy egybe kell tömöríteni az összes antifasiszta, haladó gondolkodású szellemi irányítókat, akik hajlandók voltak az új egységfrontban együttműködni.

A *Világirodalmi Szemle* megindulását 1934 Szilveszter éjjelén VÉRTES (Weisz) Jenő⁶ Wahrmann utcai lakásán határozták el. Fejenként — előlegül — 100 pengőt adtak a meginduláshoz (VÉRTES, REMÉNYI, SZILÁGYI, TISZAY és FÜZES). Tanácsadó SÁNDOR Pál volt. A lap így 1935 májusában már meg is jelenhetett. A felelős szerkesztői tisztelet REMÉNYI (Hofmann) Árpád⁷ vállalta, a kiadásért SZILÁGYI Béla⁸ felelt. A szerkesztőségnek KÖRMENDI Zoltán⁹ ajánlott fel helyiséget lakásában (VIII. ker., Mária u. 34. IV. em.). Mivel időközben KÖRMENDI is rendőri felügyelet alá került, a *Szemlét* a következő számokban már a lapot nyomó RADÓ-nyomda (VI., Hajós u. 25.) címére jelentették be. A lap összeállításában VÉRTES Jenő és TISZAY Andor segítettek, a nyomdai kivitelezésben REMÉNYI Árpád dolgozott, míg a lap egységes stilizálása FÜZES Györgyre¹⁰ hárult. A lap terjesztését főleg a HOFMANN-féle szeminárium tagjai és néhány könyvkereskedés (SZENES Népszava könyvesboltja, KUDELKÁNÉ Mentor könyvkereskedése stb.) végezték.

A lap hivatalosan nem állt egyik politikai fórum szolgálatában sem, mert ilyen nyílt kiállással hamar magára vonta a hatóságok figyelmét. Ezért helyet adott sokszor a lap szerkesztőinek a felfogásával ellentétes hangú írásoknak is, hogy ezzel is takarja eredeti célkitűzését. (Ezt a taktikát sikeresen használták már az egykori *Cikkcakk estéken*, ahol minden politikailag fontosabb véleménynyilvánítás előtt valami badarságot keverték a műsorba, amelyen a közönség nevetett, és így egy pillanatra elvonta a figyelmet a politikai agitációról.) Így dolgozott az egykori „hírhedt” *Új Magazin* is, amikor fasisztaellenes cikkeit és szépirodalmi közleményeit a hirdetések

⁶ VÉRTES Jenő a harmincas évek elején került a mozgalomba. 1898-ban született Budapesten szegény iparos családból. A *Világirodalmi Szemle* megindulása idején a GESZTI—MÜLLER-féle olajszállítási cég könyvelője volt. Kultúrtörténeti írásai több helyen jelentek meg. Kapcsolatban állott a Vörös Segéllyel, amelynek aktivistája is volt. Az ő kezdeményezésére és anyagi támogatásával jelentek meg a *Világirodalmi Szemle* és az *Unítás könyvek*. Szemináriumokat is tartott, és szoros barátságban állott REMÉNYI Árpáddal, valamint e sorok írójával. 1943-ban feleségével együtt munkatáborba vitték, ahol 1944-ben elpusztult. Felesége a felszabadulás után még visszatért, de az elszenvedett kínzások következtében 1948-ban elhunyt.

⁷ REMÉNYI (HOFMANN) Árpád, az *Újság* kiadói tisztségviselője a MSZDP baloldali csoportjához tartozott, amiért sok kellemetlensége volt a párton belül (BRAUN Somával). Szemináriumának, amelyet több éven át tartott a különböző munkásokonokban, állandóan 30—40 hallgatója volt, akik közül többen ma ismert kommunista vezetők. A fasiszták 1943-ban feleségével együtt elhurcolták. A koncentrációs táborból egyikük sem tért vissza. Leánya, HOFMANN Judit, ma MÁRIÁSSY Félixné filmíró.

⁸ SZILÁGYI Béla abban az időben textilmérnök volt. Tagja a KMP-nek. A felszabadulás után indiai, majd angliai követ. Jelenleg a külügyminiszter helyettese.

⁹ KÖRMENDI (FRIM) Zoltán író, polgári foglalkozása könyvelő volt. Már fiatal kora óta részt vett különböző munkásmozgalomban. E sorok íróját is ő vitte el 1917-ben a Galilei Kör ifi-csoportjába (VI. Anker köz 2.). Ő mutatta be VÉRTES Jenőnek, akinek a közvetítésével fizették rendszeresen a Vörös Segélyt és a börtönagitáció fillérjeit.

¹⁰ FÜZES György irodalomtanár volt, de a faji üldözés miatt nem tudott tanítani, így magántisztviselőként dolgozott. A második világháború utáni időben sem ő, sem a felesége nem jelentkeztek többé. Őket is elpusztították a fasiszták.

közé tördelve jelentette meg, ezeknek a kéziratát ugyanis a cenzorok már lusták voltak átnézni.

REMÉNYI Árpád szerkesztő az első számban óvatosan határozta meg a *Világirodalmi Szemle* programját: „... irodalmi tájékoztatót kívánunk adni és ezen keresztül irodalmi szemléletet...”, hogy milyen szemléletet, arról hallgatott.

A lap egyes számainak az ára 30, majd a III. évfolyamtól kezdve 40 fillér volt. Alakja a szokásos nyolcadrét, csak a III. évfolyam decemberi száma jelent meg kis, tizenhatodrét formában.

A lap harmadik számától a felelős kiadói tisztet ÜRMÉNYI Tibor¹¹ látta el, mert SZILÁGYINAK már több kellemetlensége volt akkori munkahelyén az iránta „érdeklődő” hatóságok miatt. Ez az állapot azután a lap II. évfolyamának a második számában újra megváltozott, amikor a lap felelős szerkesztői és kiadói tisztét LERNER Gábor néven jegyezték. E név mögött ERDŐS László¹² rejtőzött, aki ezt a számot CSÖMÖRI Józseffel együtt szerkesztette. Ez volt egyben a lap folyamatos megjelenésének az utolsó száma, mert ettől kezdve minden folyamatosan kiadott időszaki lap megjelenéséhez belügyminiszteri engedélyre volt már szükség.

A *Világirodalmi Szemle* így gyakorlatilag 1937 márciusában megszűnt! De a *Szemle* munkatársai ebbe nem nyugodtak bele, és addig próbálkoztak az újbóli megjelenéssel, míg 1937 decemberében kiadhatták a III. évfolyam decemberi számát, nem jelezve azon, hogy hányadik száma az az évfolyamnak. Ezen szerkesztőként VÉRTES Jenő szerepel, felelős szerkesztő és kiadóként pedig VAJDA Pál R., aki mind a szerkesztőséget, mind a kiadóhivatalt a saját lakásán jelölte meg. (VAJDA ugyanis addig nem vett részt a munkásmozgalomban, így mint „új fiú” tiszta lappal kezdhette működését.)

VAJDA Pál R. merészsége nem ismert határt! Nem törődve az engedélyekkel, a lap további számait a protestáns lapkiadó Kálvin téri, templomi nyomdájával nyomatta ki, amelynek vezetője LOMBÁR László (az egykori szociáldemokrata ifi)¹³ fedezte a hatóságok előtt. Így a IV. évfolyam első két száma (az 1938. januári és márciusi) meg is jelenhetett, ám ekkor a rendőrség végleg lecsapott a kiadványra, VAJDÁT pedig többszöri beidézés után megbírságolta, a lapot egyben betiltotta, a nyomdát pedig megróttá. Mindez azért történt, mert egy titkos rendőri jelentés¹⁴ azt hangsúlyozta, hogy a lap igazi szerkesztője TISZAY Andor, aki rendőri felügyelet alatt álló, nyilvántartott kommunista. Így az eljárást ellenem is megindították.

A *Világirodalmi Szemle* további megjelenésének minden lehetősége tehát füstbe ment. Pedig a lap igen szép munkatársi névsorral dicsekedhetett. A lap a négy év alatt összesen 11 számban jelent meg 416 lapon, átlag 32 számozott lapon négylapos, színes borítóval. A megjelenések sorrendje a következő: I. évf. 1935. májustól decemberig 6 szám (május, június, július, szeptember, november, december), II. évf. 1936. januártól márciusig 2 szám (január, március), III. évf. 1937 csak egy szám (december) és IV. évf. 1938 2 szám (január, március).

A négy év alatt közel 70 magyar és 30 külföldi íróat szólaltatott meg, akiktől mintegy 200 tanulmányt, cikket, verset, novellát, drámarészletet, útleírást, hozzászólást, riportot és könyvismertetést közölt.

A világirodalom nagy klasszikusai közül ARISZTOTELÉSZTŐL és SHAKESPEARE-TŐL hozott részleteket (az utóbbit SZABÓ Lőrinc fordításában). Az újkori klasszikusok közül BRECHT egyik versét RADNÓTI Miklós, Clifford ODETS egyik színdarabját pedig VÉRTES

¹¹ ÜRMÉNYI Tibor a *Szó és Tett* című szépirodalmi és társadalmi folyóiratnak volt a szerkesztője. Lapja 1935 júliusában olvadt be a *Világirodalmi Szemlébe*.

¹² Ma ismert író.

¹³ LOMBÁR nyomta 1933-tól KASSÁK *Munka* című kultúrsmérlését is.

¹⁴ Eredetije a Párttörténeti Intézet irattárában.

Jenő fordításában közölte. Langston HUGHES amerikai néger költő verseit és a spanyol polgárháború két jeles költőjének, Rafael ALBERTinek és Herrera PETERÉnek két költeményét TISZAY Andor fordításában, MARTIN DU GARD, FEUCHTWANGER, Egon Ervin KISCH és SILONE prózai műveit, valamint egy sor gyarmati verset és közmondást ugyan-csak TISZAY Andor fordításában közölte a lap. Utóbbiak közé álneven besempeszték HIDAS Antal néhány versét is! A társadalmi kérdésekkel foglalkozó külföldi cikkek írói közül megemlítjük J. G. BERGER (Haifa), Lujo BRENTANO, FEUCHTWANGER, M. KALLUS (Párizs), KANTOROWITZ, A. LE FLEUR (Párizs), Heinrich MANN, Kurt PETZOLD (Basel), Romain ROLLAND, Agnes SMEDLEY, SONDEREGGER (Svájc), S. V. SPARKEY (Boston) és Johann WYSS (Bern) nevét. Fel kell hívnunk a kutatók figyelmét Romain ROLLANDnak az 1935 júliusi számban megjelent eredeti cikkére (*Az író szerepe a társadalomban*), amelyet kizárólag a *Világirodalmi Szemle* számára küldött ARANYOSSI Pálon keresztül, aki a tanulmányt fordította is (ez nincs feltüntetve a lapban). ARANYOSSIN kívül voltak a lapnak bécsi, berlini, londoni és amerikai tudósítói is.

A magyarországi munkatársak közül csak három szerzőtől közölt a lap prózát, és pedig BÁLINT Györgytől az azóta klasszikussá vált szatírárt: *A tintahalat* (amelyet éveken át műsorra tűztek a munkásszínházak) és a *Világirodalmi Szemle* novellapályázata első két jutalmazottjának, ENCZI Endrének és LÁSZLÓ Gyulának egy-egy elbeszélését. A magyar társadalomtudományi és kritikai szerzők közül ARANYOSSI Pál (Párizs), ARATÓ Tibor, ASCHER László, BAJOMI (LÁZÁR) Endre, BÁLINT György, BECSKI Andor, BENEDEK Marcell, BERDA Ernő, BORDÁS Géza (New York), BÖLÖNI György (Párizs), BUCHINGER Manó, CSÖMÖRI József, DARVAS József, DÖMJÉN Miklós, ERDŐS László, FALUDY György, FÁBRY József, FEHÉR József, FÜZES György, GARAI János, GRÓ Lajos, HALÁSZ Ferenc, IGNOTUS Pál, JÁNOSSY Antal, KELEMEN János, KESZTHELYI Zoltán, KISKOZÁRI Béla, KÉTHLY Anna, KÖLCSEY Piroska, KÖRMENDI Zoltán, LÁSZLÓ Pál (Párizs), LÁZÁR Vilmos, LITZMANN (BONYHÁDI) Jenő, LUKÁCS Imre, MÁNDI Teréz, MÁRIA Béla, MÁTRAI Ede (Bécs), NAGYPÁL István (SCHÖPFLIN Gyula), NÉMETHY Viktor, PÁLÓCZY HORVÁTH György, PERNEKI Mihály, M. POGÁNY Béla, RÁTZ Kálmán, REMÉNYI (HOFMANN) Árpád, SOM István, SALLÓ László, SZATMÁRI Ferenc, SZÉKELY Béla, SZILÁGYI Béla, TISZAY Andor, VAJDA Pál R., VERES Péter, VÉRTES Jenő, VETŐ Miklós, ZÁDOR István, ZEMPLÉNYI István, ZILAHY Lajos és ZSELLÉR István (Pozsony) nevét említjük meg. Ezek közül állandó munkatársai voltak a lapnak: ARANYOSSI, CSÖMÖRI, DARVAS, FÜZES, KÖRMENDI, LÁZÁR, MÁNDI, NAGYPÁL, REMÉNYI, SZILÁGYI, TISZAY és VÉRTES. A könyvismertetők között húsznál többen szerepeltek, a fentiekben kívül KOVÁCS Ernő, GERGELY Győző, GÁRDOS Mariska, MOUSSONG Piroska, PÁLOS Tibor és ZOLTÁN Dezső.

A *Világirodalmi Szemle* munkatársai és szerkesztői „nem akadályozták a kommunisták antifasiszta propagandáját” — írja VÉRTES György GOLDMANN Györgyről szóló monográfiájában (a kézirat 79. lapján). — Sok kemény harcos nőtt ki soraik közül.” Ezek a munkatársak azonban sok mindenben nem értettek egyet a túlzó baloldaliak (pl. a forrófejű CSÖMÖRI stb.) mindent lekicsinylő „pártosságával”. Ennek a példáját megtalálhatjuk, ha elolvassuk DARVAS kritikáját CSÖMÖRI vitaindító cikkéről, amely az első számban jelent meg *A mai magyar irodalom* címmel.¹⁵ De a lap ugyanabban a számban hoz egy másik irodalomkritikai cikket is NAGYPÁL István tollából a csődbe került Új Szellemi Frontról, amelyet a szerző igen helyes baloldali szemlélettel bírál. Ezt az irodalomkritikai vonalat tartják a szerkesztők a következő számokban is (BÁLINT György: *A fasizált giccs*, ERDŐS László, SALLÓ István és ASCHER László ponyvaellenes cikkei, a FALUDY—VILLON vita). A lap tájékoztatja olvasóit az akkori világirodalmi

¹⁵ DARVAS kritikáját ld. I. évf. 2. sz. 26—28. l.

problémákról is (BÖLÖNI: *A lázadó Ady*, LUKÁCS: *A történelmi regények divatja*, ARANYOSI: *A párisi írókongresszus*, KÉTHLY: *Ankét a „könnyű” irodalomról*, LÁZÁR Vilmos: *Geopolitika a fasizmus szolgálatában*, REMÉNYI: *Könyvek és újságok Abesszíniáról*, VERES Péter: *Tudomány vagy világnézet*, ARATÓ Tibor: *Élet a síneken* [JÓZSEF Attila haláláról], HALÁSZ: *Skót nemzeti irodalom*, TISZAY: *Magyar könyvek a háborús Spanyolországról*, VÉRTES Jenő: *Történelem riportkönyvekben* stb.). Ezenkívül számos kritikát és cikket közölt az akkori fontos, haladó irodalmi termékekről és szerzőikről (Madelon LULOFS, ARAGON, EHRENBURG, FALLADA, KATAJEV, KISCH, MALRAUX, TRAVEN, ZISCHKA, SILONE, FEUCHTWANGER, HUGHES, BARBUSSE, JOYCE, TAMÁSI, Sinclair LEWIS, TUCHOLSKY, KIPLING, OSSIETZKY, PITKIN, MARTIN DU GARD stb.), és beszámolt előadóművészeti kérdésekről is (VÉRTES: *Színházi szemle 1934—35* [név nélkül], TISZAY: *Japán munkásszínházak* [név nélkül], MÁNDI: *A Harmadik Birodalom színházpolitikájáról*, *A tréfa vége* [a Die Katakombe bezárása], VÉRTES: *A kor drámája*, BORDÁS: *Chaplin új filmje*, BAJOMI: *Párisi krónika* [irodalom, színház], FÁBRY: *Hogyan kell filmet írni?* PERNEKI: *Francia színházak* stb.).

A lap pártos színvonalának a gyengeségét elsősorban néhány igen aktív, jó-hiszemű, de eléggé le nem higgadt „kritikus” állásfoglalás zavaros eszmeisége okozta. Utalunk itt az első számban megjelent CSÖMÖRI-féle ankétára a magyar irodalomról, ahol a szerző csak úgy ontja a meg nem gondolt jelzőkkel teletűzdelt kritikai véleményeket a magyar irodalom olyan nagyjairól, mint MÓRICZ Zsigmond (aki szerinte könnyen kapacitálható primadonna volt), továbbá a Nyugat-nemzedék „konzerválódott széplelkei” közül GELLÉRT Oszkár, BABITS Mihály, SCHÖPFLIN Aladár, akik „elefántesontorony menedékekben tanyáznak”. Szól a „megfeneklett utánpótlásról” (VAS István és WEÖRES Sándor) és KASSÁK Lajosról is, akit „szokás a proletariátus írójaként elkönyvelni, bár csak annyiban munkásíró, hogy ő maga proletár és munkásokról ír”. (Ebben a megállapításban ütközik ki talán leginkább CSÖMÖRI szektássága!) Szerinte a szocialista költők sorában HOLLÓS-KORVIN Lajos és PERNEKI Mihály a legismertebbek (!), míg a szocialista eszmékkel „kacérkodó” költők között ILLYÉS Gyulát, JÓZSEF Attilát, ZELK Zoltánt és RADNÓTI Miklóst említi NAGY Lajossal együtt, és ide sorolja SÉRTŐ Kálmánt is! Mindezt 1935-ben . . .

A lap bomlását az 1935. szeptemberi 4. számban megjelent NAGYPÁL István-cikk megjelenése okozta, amelynek a címe *Memento* volt. NAGYPÁL igen helyesen az antifasiszta egységfront mielőbbi megalakulását sürgeti, amelyet a Kommunista Internacionálé VII. Kongresszusának a határozata is leszögezett. A cikkíró hivatkozik Kovács Imrének a *Válaszban* megjelent *Hulló magyarság* című tanulmányára,¹⁶ amelyben a szerző meggyőző erővel festi le a német ajkú parasztság magyarellenese törekvéseit és a magyar szegényparasztok hátrányos helyzetét. De NAGYPÁL kritizálja az akkori baloldali (haladó) folyóiratok (*Gondolat*, *Világirodalmi Szemle*, *Munka*, *Szocializmus*, *Mai Figyelő*) szürke, felszínes, mindent leegyszerűsítő stílusát, és ír a munkáspártok szektás széthúzásáról is, amely nehezíti egy antifasiszta front megalakulásának a lehetőségét.

NAGYPÁLnak ez a kíméletlen kritikája egyben önkritika is volt! Kiállása keresztelte az akkori megalkuvó szociáldemokraták álláspontját, akik nem akartak „egy tálból cseresznyét enni” a kommunistákkal! REMÉNYI Árpádot, akármennyire is haladó gondolkodású volt, élethelehetőségei a Szociáldemokrata Párthoz fűtétek, mert kenyerének egy részét onnan kapta. Maga, bár életében soha nem volt ellensége a kommunistáknak, és tanításaiban mindig első helyet biztosított a Szovjetunió eredményeinek, mégsem tudott egészen kivetkőzni szociáldemokrata pártsovinizmusából. A mindig feloszló és újjáalakuló, illegális kommunista pártot nem tekintette nyugodt életbázisnak családja biztonsága szempontjából, de talán az élet nehéz küzdelmeiben nem is akarta a nehezebb, a bizonytalanabb utat választani. A lapban ugyan közölte, hogy nem ért mindenben

egyét NAGYPÁL cikkével, és az abban foglaltakra kimerítően válaszolni fog, vitacikke azonban soha nem íródott meg, mert az események más, fontosabb dolgokat hoztak. VERES Péter ugyan válaszolt az 5. számban megjelent *Tudomány vagy világnézet* című cikkében NAGYPÁL egyes megállapításaira, de az egységes antifasiszta szellemi front megalakulására ő sem reagált! Így minden maradt a régiiben, ám az az eléggé kedvező világnézeti egység, amely addig megvolt a *Világirodalmi Szemle* munkatársai között, mintha ekkor megbomlott volna.

REMÉNYI Árpád érezte, hogy talpa alól lassan kicsúszik a biztos talaj. Lemondott a lap szerkesztésével járó felelősségről, és átadta azt a kommunistáknak azzal az ígérettel, hogy továbbra is támogatni fogja őket cikkeivel (amit meg is tett). De a REMÉNYI Árpád személyi garanciájában rejlő anyagi bázis, továbbá a lap terjesztésének a problémái — mivel szemináriumának a tagjai azután már lanyhábban dolgoztak ezen a téren — aláásták a lap megjelenésének a lehetőségeit. A szerkesztők és a munkatársak ezért elhatározták, hogy a *Világirodalmi Szemlét* beolvasztják a népfront politikai szellemében szintén újjászervezett *Gondolatba*. Ezt az elhatározásukat közölte is a *Gondolat* 1936. júniusi számában (312. l.) a következő szöveggel:

„A Világirodalmi Szemle szerkesztőségével történt megállapodásunk értelmében lapjuk kényszerű, időleges szüneteltetése alatt a *Gondolat* hasábjain foglalkozunk következő számainkban, a Világirodalmi Szemle című rovatban a világirodalom aktuális kérdéseivel, hogy fönntartsuk a lap címét és tovább vigyük eredeti célkitűzéseit.”

A *Gondolat* azonban nem váltotta be ígéretét, és nem indította meg az ígért *Világirodalmi Szemle* rovatot. A II. évfolyam 4—5. számában kezdett *Szemle* rovatban kizárólag magyari vonatkozású cikkeket közölt a továbbiakban. Az egyelőre szünetelő *Világirodalmi Szemle* munkatársai közül mégis többeknek alkalmat adott arra, hogy a *Gondolatba* írhasanak.

A *Világirodalmi Szemle* mintegy másfél éves szünetelés után 1937 decemberében újra megjelent. Az újraindulás körülményeit fentebb már vázoltuk. A lap azonban ebben a második korszakában sem tudott túljutni előbbi hiányosságain. Talán ez volt az egyik oka végleges megszűnésének. Mégis népfront politikánk egyik legjelentősebb előfutárának tekinthetjük.¹⁷

TISZAY ANDOR

¹⁶ *Válasz*. 1935. 417. l.

¹⁷ A tanulmány megírása óta megjelent a *Magyar irodalmi lexikon* harmadik kötete, amelyben a szerkesztők külön címszót szentelnek a *Világirodalmi Szemlének*. Ebben tévesen azt közlik, hogy a *Szemle* 1936-ban beolvadt az újjászervezett *Gondolatba*, továbbá hogy *Pandora* néven kiadói tevékenységet is folytatott. A *Vértés Jenő* címszó alatt pedig VÉRTES Jenő nyomdász (Bp. 1896. ápr. 8.) összetévesztik VÉRTES (WEISZ) Jenővel — akiről külön címszót nem vettek fel —, és előbbiről azt írják: „Igy lett szerkesztője 1937 decemberétől 1938 nyaráig a népfrontpolitika céljait szolgáló *Világirodalmi Szemle* c. irodalmi és kritikai folyóiratnak”. Pedig a még ma is élő, ugyancsak mozgalmi múltú VÉRTES Jenőnek nincs semmi köze a munkatáborban elpusztult másik VÉRTES Jenőhöz, aki egykor valóban szerkesztette névvel — és név nélkül — megindulása óta a *Világirodalmi Szemlét*.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

A XV–XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban. A Magyar Tudományos Akadémia és az Országos Széchényi Könyvtár a *Régi magyarországi nyomtatványok* kutatására 1961 óta folyamatos és rendszeres kutatómunkát szervezett néhány tudományos munkatárs közreműködésével. Ennek eredményeként egyre élesebben rajzolódik ki a XVI. századi magyar könyvkultúra képe. Számptalan, még a legutóbbi években is felderítetlen részletkérdés megoldódott vagy jelentős mértékben tisztázódott. Sikerült megállapítani minden példányból ismert mű vagy töredék nyomdáját és pontosabb nyomtatási idejét. Külföldi könyvtárakból eddig teljesen ismeretlen magyarországi nyomtatványok kerültek elő.¹ Ezekről és sok eddig csaknem hozzáférhetetlen műről mikrofilm készült úgy, hogy az OSZK-ban már csaknem minden példányból ismert XVI. századi magyarországi nyomtatvány eredetiben vagy mikrofilmen tanulmányozható. XVI. századi nyomdáink működése a feltárt és rendszerezett sok részletadatból lényegesen pontosabban rekonstruálható, mint 35 évvel ezelőtt, amikor GULYÁS Pál könyve² megjelent. Igen sok új példány feltárásával és az eddig említett példányok meglétének az ellenőrzésével új kataszter készült legrégebb nyomtatott könyvemlékeinkről. A következőkben a kutatások eredményeként érdekes számokat beszéltetek a XV–XVI. századi magyarországi könyvekről.

SZABÓ Károly *Régi magyar könyvtárának* a megjelenése óta az ismert XV.³ és XVI. századi Magyarországon nyomtatott és a külföldön⁴ részben vagy egészben magyar nyelven nyomtatott művek száma a következőképpen alakult:

Időpont	Bizonyosnak tekinthető kiadások			Feltételezhető ⁵ kiadások = II	I A I B és II együtt
	Példányból ismert = I A	Csak leírásból ismert = I B	I A és I B együtt		
1879–85 SZABÓ: <i>RMK</i> I–II.	498	97	595	23	618 ⁶
Gyarapodás 1885-től 1912-ig ⁷	73	3	76	1	77
Gyarapodás 1912-től 1965-ig	80 ⁸	44	124	83	207
1965 végén összesen	651	144	795	107	902

¹ *Magy. Könyvszle.* 1955. 114–118. I. 1963. 117., 345. I. 1964. 162–166. I.

² GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században.* Bp. 1931.

³ A XV. sz.-ból csak 5 magyarországi nyomdatermekről tudunk, ebből SZABÓ 2-öt ismert.

⁴ A külföldön — főként Krakkóban és Bécsben — egészben vagy részben magyar nyelven nyomtatott XVI. századi művek száma 61, ebből SZABÓ 43-at ismert.

⁵ SZABÓ és SZTRIPSZKY ezeket nem különítette el a biztosnak tekinthető kiadásoktól. Ez tehát utólagos megállapításunk.

144 műről tehát hiteles adataink vannak, hogy nyomtatásban megjelentek, de már egyetlen példány sem ismeretes belőlük! Még megdöbbentőbb régi könyveink pusztulásának mértéke, ha áttekintjük, hogy a példányból is ismert 651 nyomdatermék napjainkig hány példányban maradt meg:

Egyetlen töredékből vagy csonka példányból ismert	116
2	25
3	11
Több	8
Csak egyetlen, de ép példányból ismert	186
2 példányból ismert, amelyből legalább az egyik ép	77
3	49
4—6	73
7—10	44
11—20	41
21—30	11
30—50	10
	<u>651</u>

A példányból ismert 651 nyomdatermék közül tehát 302-t, azaz 46%-ot csak egyetlen példányból vagy egyetlen töredékből ismerünk, és mindössze 106 kiadványból ismerünk 6-nál több példányt. Ki tudná ezek után megmondani vagy akár csak megbecsülni, hogy hány XVI. századi hazai nyomtatvány pusztult el teljesen úgy, hogy emléke sem maradt fenn?

Legnagyobb példányszámban maradtak fenn a vaskos jogi könyvek (VERBŐCZY: *Decretum*, DECSI: *Syntagma*, *Statuta Saxorum* stb.). Ezek közül is az 1584-ben Nagyszombatban nyomtatott *Decreta . . . Ungariae ab a. 1305 c.* műből ismerünk legtöbb példányt: 46-ot. Viszonylag nagy számban (22—44 db) maradtak még reánk SZÉKELY és HELTAI *Chronicája*, a vizsolyi *Biblia*, TELEGDI és BORNEMISZA postillái, MONOSZLÓI hitvédő könyvei és CALEPINUS bázeli kiadásai. Általában a vastag könyveket jobban megbecsülték és megőrizték, mint a kisterjedelmű nyomtatványokat. A kalendáriumok és az egyleveles alkalmi nyomtatványok alkalmi jellegük miatt különösen veszendők voltak.

Hogy milyen veszteséget jelentenek művelődéstörténetünk számára a nyom nélkül eltűnt művek, azt hozzávetőlegesen sem tudjuk megállapítani. Más a helyzet annál a 144 műnél, amelyeknek egykori létéről biztos adataink vannak, példányt azonban nem ismerünk. Ezeknek tartalma nem minden esetben veszett el teljesen, amint a következő kimutatásból kitétnék:

- 8 műről faksimile vagy film van
- 7 műről szövegkiadás maradt
- 4 szövege kéziratos másolatban megmaradt
- 49 tartalmát más kiadás lényegében megőrizte
- 76 mű tartalma ismeretlen előttünk (ebből 17 naptár és prognosticon).

⁶ A SZABÓ Károly által ismertetett 686 műből le kellett vonni 68-at, mert 17 mind a két kötetben szerepel, 18 nem magyar nyelvű mű külföldi nyomtatású, 11 más szám alatt már felsorolt kiadvány része, 8 későbbi nyomtatvány, 14-ről pedig bizonyítható, hogy nem is létezett.

⁷ Ezt összefoglalta SZTRIPSZKY Híador: *Adalékok Szabó Károly Régi magyar könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez*. Bp. 1912. Itt is csak a valódi többletet vettük tekintetbe.

⁸ A gyarapodás számát sajnálatosan csökkentette az a 38 mű, ami SZABÓ Károly és a művét 1912-ig kiegészítő írók előtt még ismert volt, de ma már nem található. 43 mű viszont szerepelt már SZABÓ Károlynál is, de példány csak utóbb került elő.

Hogy mennyire fontos és sürgős ritka könyvemlékeink fényképen vagy filmen való rögzítése, mutatja az a tény, hogy az elmúlt 80–90 esztendőben 45 unikum elpusztult vagy nyomaveszett.

Az egyes kiadványok eredeti példányszámát illetően sajnos nincs egyetlen hiteles egykorú adatunk sem, és ezért becslésekre vagyunk utalva. A már említett, ma is legtöbb példányban ismert műről, a *Decretáról* tudjuk, hogy 1586-ban még mintegy 400 kötetlen példánya megvolt TELEGDI Miklós pécsi püspök könyvtári hagyatékában.⁹ A könyvet maga TELEGDI adatta ki 1584-ben Nagyszombatban, és így valószínű, hogy az eredeti példányszám 600 és 800 között volt. Több mint száz évvel később MISZTÓTFALUSI KIS Miklós írja *Mentségében*,¹⁰ hogy hazai nyomdászaink 100–300 vagy legfel-

Nyomda	A működés ideje és tartama éveken		A kiadványok	
			száma	terjedelme ívekben ¹¹
Buda: HESS András	1473	1	2	40
Typographia Confessionis	1477–1480	4	3	71
Krakkói nyomdák ¹²	1527–1580	—	27	283
Nagyszében: TRAPOLDNER	1529–1530	2	2	?
Nagyszében: FÜLÖP mester	1544–1548	5	3	210
Bécsi nyomdák ¹²	1536–1583	—	22	364
Sárvár: SYLVESTER	1539–1541	3	3	102
Brassó: HONTER nyomda	1539–1594	56	69	511
Kolozsvár: HELTAI nyomda	1550–1600	51	188	2468
Kolozsvár: HOFGREFF	1554–1558	5	16	170
CORESIEK	1556–1588	33	27	2383
Debreceni nyomda	1561–1600	40	138	1877
HOFFHALTEREK ¹³	1565–1574	10	33	737
LŐRINC diák	1567–1579	12	5	380
BORNEMISZA—MANCSKOVIT nyomda	1573–1599	27	34	2147
Nagyszébeni nyomda	1575–1598	24	26	62
Bártfa: GUTGESELL	1577–1599	23	63	815
Bártfa: KLÖSS	1597–1600	4	17	185
Nagyszombati nyomda	1578–1600	23	41	1261
MANLIUS	1582–1600	19	49	523
Kisebb hazai nyomdák ¹⁴	—	—	15	306
Egyéb külföldi nyomdák ¹⁵	—	—	12	—
Összesen			795	14895

⁹ *Magy Könyvszle.* 1880. 50. l.

¹⁰ Kolozsvár, 1698. *RMK* I 1528. D 1 b és F 5 a. Vö. GULYÁS Pál: *A könyv sorsa Magyarországon.* Bp. 1961. 3. köt. 133–134. l.

¹¹ 77 kiadvány terjedelme az adatok hiánya miatt a kimutatásban nem szerepel; további 52 töredékes vagy csonka mű terjedelme pedig csak a biztosan kikövetkeztethető mértékben szerepel.

¹² Magyar nyelvű kiadványok.

¹³ Debreceni működésüket (1565, 1577–84, 1586–90) a debreceni nyomdához számítottuk.

¹⁴ Óvár, Kassa, Szeged, Abrudbánya, Pápa, Besztercebánya, Pozsony, CALIN diák, IEROMONA LAURENTIE.

¹⁵ Antwerpen, Basel, Genf, Lyon, Róma, Zürich, Velence. Az e helyeken nyomtatott művekben — többnyire szótárakban — a magyar nyelv csak alárendelt szerepet játszik, ezért a terjedelem feltüntetése mellőzhető.

jobb 500 példányt állítottak elő egy műből, a mások költségére nyomtatott műveket pedig 50—100 vagy legfeljebb 200 példányban nyomtatták. A magyar nyelvű könyvek a külföldet ugyanis nem érdekelték, latin és német nyelvű könyveink pedig nem vehettek fel a versenyt a külföldiekkel. A hazai felvevő piac viszont igen szűkkörű volt. Viszonylag magasabb példányszámban készülhettek a mindennapi vagy gyakori használatra készült könyvek: kalendáriumok, tankönyvek, perikopás könyvek, katekizmusok, agendák, énekeskönyvek, liturgikus könyvek, jogi könyvek, históriás énekek.

Ha átlagos 300-as példányszámmal számolunk, akkor 795 mű összpéldánya kerekén 240 000 körül lehetett. Ebből mindössze 2740, azaz alig több mint 1% maradt reánk — ennek is jelentékeny része csonka példány vagy néhány levélnyi töredék. A még nyilván nem tartott példányok valószínűleg nem tesznek ki egy-két száznál többet. Átlagosan tehát 3 példány vagy töredék maradt meg egy-egy műből.

XV—XVI. századi nyomdáink termelékenységét a következő táblázat szemlélteti:

A legnagyobb évi teljesítményt a gyulafehérvári HOFFHALTER-nyomda érte el: 1568-ban 14 mű került ki a műhelyből 246 ív terjedelemben. Csaknem ugyanennyit, két év alatt 485 ívet produkált MANCSKOVIT Bálint, amikor 1589-ben és 1590-ben Vizsolyban kinyomtatta az első teljes magyar nyelvű *Bibliát*. Sőt, valószínűleg ugyanezekben az években készült műhelyében a *Biblia* nagyobb ívméretű félbenmaradt szedése, ami legalább további 40 ívet jelent.

Tanulságos megvizsgálni a 795 művet tartalom, eredetiség, nyelv, olvasottság és továbbélés szempontjából is. Erre visszatérünk,

HERVAY FERENC

Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában. Könyvtáraink régi állományát már többen vizsgálták, de nem foglalkoztak külön a magyar nyelvű irodalommal s azzal a kérdéssel, hogy mi lett a sorsa ezeknek a könyveknek. Pedig ez nemcsak irodalom-, tudomány- és könyvtártörténeti szempontból érdekes, hanem könyvtörténetiből is. Közismert az az aránytalanság, amely az 1711 előtti magyarországi nyomdák és a ránk maradt régi könyvek száma közt fennáll. Számos nyomdának több évi terméséből egyetlen kötet sem ismeretes vagy legfeljebb egy-kettő. A többi nyom nélkül pusztult el. Felmerül a kérdés: vajon ezt a sorsot elkerülték-e azok a nyomtatványok, amelyek nem sokkal megjelenésük után bejutottak egy könyvtárba?

Ebből a szempontból vizsgáltam meg a nagyszombati jezsuita kollégium könyvtárát, azét az intézményét, amelyből a mai Egyetemi Könyvtár fejlődött ki. A vizsgálatra igen alkalmas ez a könyvtár, mert régi katalógusait ma is őrzi, így azt is, amelyet SZENTIVÁNYI Márton 1690-ben kezdett meg, és utódai 1777-ig vezettek.¹ Az állományt 1615 óta, amikor a jezsuiták másodszer telepedtek le Nagyszombatban, nem érte semmi károsodás, sem a cenzúra, sem tűzvész vagy háborús dúlás nem tizedelte meg. Igaz ugyan, hogy 1777-ben, amikor az egyetemmel együtt Budára költözött, az állomány egy része Nagyszombatban maradt, de ez a rész — tudásunk szerint — kevésbé értékes művek másod-, harmadpéldányaiból állt.

Az 1690-i katalógus sok tekintetben érdekes. Szokatlan, újszerű s egyben ügyetlen keveréke a betűrendnek és a szakrendnek. A besorolásban csak az ABC első betűjére van figyelemmel, és valamennyi betűnél szakok szerint sorolja fel a könyveket. A latin

¹ A katalógusról részletesebben ld. VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa*. Magy. Könyvszle. 1957. 368—372. l. Kézirattári jelzete: J 2.

nyelvű művek tizennyolc szakba kerültek, utána a nem latinokat nyelvek szerint csoportosítja, mintha ezek külön szakok lennének: *Graeci, Hebraei* stb. A magyar és szláv könyvek az *Ungarici et Bohemici* jelzéssel ellátott közös csoportba kerültek, de a könyvcímek után álló *Ungaricus, Slovenicè* stb. szó általában kellő felvilágosítást nyújt a nyelvre vonatkozóan, ennek hiányában pedig a szerző neve vagy a nyomdahely tájékoztat.

A katalógusból elég sok könyv címe kimaradt. Az Egyetemi Könyvtár több olyan könyvet őriz ma is, amelyek — a bennük levő bejegyzés szerint — már 1690 előtt bekerültek az állományba, és a katalógusban mégsem szerepelnek. Talán hosszabb időn át kölcson voltak a katalogizálás idején? E hiányok azonban nem befolyásolják lényegesen azt a képet, amit a katalógus nyújt a XVII. század végi és a XVIII. századi állományról.

szentiványiak a címleírás elvi kérdései s az ebből adódó gyakorlati problémák iránt semmi érzéke sem volt. Sok olyan művet, amelynek címlapján megtalálható a szerző neve, csak cím alatt ír le. Ennél is nagyobb hiba, hogy a nem latin nyelvű és című műveknek is latin címet ad, mégpedig nem fordítást, hanem a tartalom alapján egy teljesen önkényes címet. Ha a szerzőt feltünteti, akkor az impresszum adatok alapján többnyire könnyű azonosítani a műveket a *Régi magyar könyvtár* valamelyik tételével. Például ÁGOSTON Péter *De passione Domini* című munkája minden bizonnyal azonos a *Mirra-szedő Szarandokkal* (RMK I. 1140).

Találunk azonban szerző nélküli, egészen általános, semmitmondó címeket is: *Controversista Ungaricus, Calendarium animae, Dulcedo cordium IESUS*. Ilyen esetekben az azonosításnál legfeljebb az impresszum-adatok segíthetnek.

De még ezek az önkényes címek sem egységesek! Akad olyan munka, amelyikből három példány volt, és három különböző címmel került a katalógusba. Ilyen KOPCHANNAK Pottendorfbán 1668-ban megjelent imádságos könyve, amelynek két példánya a P (*Precatorius libellus Ungaricus, Precatorius Ungaricus*), egy pedig az L (*Liber precatorius*) betűhöz van besorolva. CANISIUS *Catechismus*ának két példánya CANISIUS, kettő pedig a fordító VÁSÁRHELYI nevével található. (Ez utóbbi példát egyébként SZABÓ Károly is követte, mert négy kiadást *Catechismus*, négyet pedig VÁSÁRHELYI neve alatt írt le.)

szentiványi azonban csak a címleírásokban pontatlan, más vonatkozásban egyenesen precíznek mondható. Külsőleg is utal erre írásának a jellege. A betűket nem annyira írja, mint inkább rajzolja. Annyira egyenletesek, hogy a nyomtatás illúzióját keltik. A pontosság megmutatkozik a megjelenési hely és év megjelölésében. Különböző bibliográfiákban utánanézttem közel száz latin nyelvű könyv impresszum-adatainak, s ezek — egy kivételt nem említve — mind helyeseknek bizonyultak. Ezért helyesnek fogadtam el a katalógusban szereplő magyar nyelvű könyvek megjelenési helyét és évét is, bár természetesen egy-egy elírás, két számjegy felcserélése mindig előfordulhat.

A két kötetbe kötött jegyzékben az egyes tételek bejegyzésére a következő öt rovat szolgál: A szerző neve és a könyv címe — Rétnagyság — A megjelenés helye és éve — Kötés — A katalógusba való bejegyzés éve. Ezek közül a két utolsónak az alábbi vizsgálódáshoz nem vehetjük hasznát.

Az Egyetemi Könyvtár régi magyar nyelvű állományánál a legfeltűnőbb a könyvek kis száma! Az anyag semmiképp sem méltó egy olyan nagy intézményhez, mint amilyen a nagyszombati jezsuita kollégium volt. Az itt folyó intenzív nevelő-oktató és lelkipásztorkodó munkára jellemző, hogy a XVII. század elején 77 rendtag működött! A szemináriumban, az egyetemen és a gimnáziumban tanuló, a két konviktusban lakó növendékekkel együtt a létszám több százra tehető. Igaz, hogy a tanítás latinul folyt, és a gimnáziumi oktatás egyik fő célja a latin nyelv minél tökéletesebb elsajátítása volt, de még ezt figyelembe véve is igen kevés a magyar könyv, az egész állománynak nem

egészen 2,8%-a. A katalógus szerint az 1711-ig megjelent magyar könyvek példányszáma 199. Ez kb. 85 művet jelent 110 kiadásban.

A tárgyuk majdnem kizárólag vallásos. 37 mű kimondottan ájtatossági jellegű: imakönyvek, elmélkedések a szentek jelentőségéről, Krisztus szenvedéseiről, az örök boldogsághoz vezető útról. . . 25 mű tartozott a hitvitázó irodalomhoz, egy kivételével valamennyi katolikus szerzőtől. A prédikáció-gyűjtemények száma 9, 6 mű pedig egyéb tartalmú: *Biblia*, katekizmus, énekeskönyv.

A nem teológiai munkák száma összesen nyole, köztük PETHŐ Gergely *Magyar krónikája* és SZENCZI MOLNÁR Albert szótára. Gazdasági vonatkozású munkát kettőt találunk, mindkettőt LIPPAI János írta, a *Pozsoni kertet* és a *Calendarium oeconomicum perpetuumot*. Verseskötetet, az egyházi énekeket, zsoltárokat nem számítva, ugyancsak kettőt olvashattak a kollégiumi könyvtárban, BALASSA Istenes *énekeit* és LISZTI László *Magyar Mársát*. Az oktatást CANISIUS Péternek a teológiai művekhez sorolt *Catechismusán* kívül PERESZLÉNYI magyar nyelvtana és COMENIUS *Orbis sensualium pictusának* egyik kiadása szolgálta.

A tartalomhoz hasonlóan a nyomdahelyek is szűk körre szorítkoznak. A 110 kiadásnak majdnem pontosan a fele — 53 — Nagyszombatban került ki a sajtó alól. Pozsonyban 20, Bécsben 11, Kassán 7, Lócsén 6, Pottendorfban pedig 2 kiadást nyomtak. Augsburgban, Dillingenben, Frankfurtban, Loretumban, Prágában egy-egy kötet készült, és ugyancsak egyetlen kolozsvári nyomtatvány képviselte Erdélyt és egész Kelet-Magyarországot.

A régen meglevő 199 kötetből mennyi maradt korunkra? Az Egyetemi Könyvtár mai katalógusa szerint elég sok könyv veszett el ugyan, de a 85 mű 110 kiadásából 58 mű 68 kiadását ma is megtalálhatják az olvasók. Az egyes meglevő példányok címlapjainak, előzéklapjainak a vizsgálata azonban egészen más, sokkal kedvezőtlenebb eredményt mutat. A posszeszior-bejegyzések arról tanúskodnak, hogy a könyvtár *RMK* I. gyűjteményének a darabjai túlnyomórészt az abolíció idején, vagyis a XVIII. század utolsó évtizedében vagy még ennél is későbbi időpontban kerültek ide. Összesen 16 olyan kötet akad, amelyikben XVII. vagy XVIII. századi „Collegium Tyrnaviense” bejegyzést találunk, tehát az egykor meglevő magyar nyelvű régi anyagnak csupán 8%-a maradt korunkra.

Ugyanakkor az Egyetemi Könyvtár a régi latin, német nyelvű könyveit sokkal jobban meg tudta őrizni. Például az egyetem alapítása előtt beszerzett 26 kötet ősnomtatványból 20 vagy 22 ma is megvan.² DÜMMERTH Dezső az elmúlt években állította össze az 1635-ben már meglevő művekből az *antiquissima gyűjteményt*. Ennek állománya 223 kötet.³ Így önkénytelenül is felmerül az a kérdés, hogy miért éppen a magyar nyelvű könyvek tűntek el olyan nagy számban?

Erre — úgy gondolom — csak egy magyarázat található: az erős igénybevétel, a nagyarányú használat. Ez a 199 kötet volt az egész XVIII. századon át a Nagyszombatban tevékenykedő páterek, az ott tanuló diákok kizárólagos magyar olvasmánya. Akármennyire is erőltették az iskolában a latint, mégis sokan igényelték a magyarul olvasást. Maguk a jezsuita atyák is használhatták ezeket a könyveket a szentbeszédre, lelki gyakorlatokra való felkészüléshez, és sokat adhattak a legfiatalabbak, a latinul még nem jól tudók kezébe, hogy ezzel fokozzák hitbuzgalmukat. Sok példányt olvashattak ronggyá, sok példányt veszhetett el az olvasók, kölcsönzők kezén.

Könyvtörténeti szempontból elsősorban azok a könyvek érdekesek, amelyekből egyetlen példány sem maradt korunkra. Számukat nem lehet egészen pontosan meg-

² VÉRTESY Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár ősnomtatvány-gyűjteményének története*. Az Egyetemi Könyvtár évkönyvei. 2. Bp. 1964. 109—126. l.

³ DÜMMERTH Dezső: *Az Antiquissima gyűjtemény III. kollekcója*. Kéziratban.

határozni a címekből adódó bizonytalanság és az esetleges téves impresszum-adatok miatt, de annyi bizonyos, hogy igen magas, az egész anyagnak 16–18%-a. Ez az adat — egyetlen könyvtár katalógusában 17–20 ismeretlen kiadás — nagyon jellemző a régi magyar könyvek sorsára, pusztulásának nagy mértékére.

A vesztéség irodalomtörténeti szempontból az Egyetemi Könyvtár régi magyar könyvei esetében már nem ilyen jelentős, a kötetek egy részének tartalma ugyanis más kiadásokból ismeretes, a másik résznek pedig — különféle ájtatossági művek — valószínűleg nem lehetett különösebb irodalmi értéke.

Az elveszett és SZABÓ Károly, SZTRIPSZKY által nem ismert műveket az alábbi jegyzék tartalmazza. Beosztása a következő: Sorszám — Megjelenési hely és év — Magyar nyelvű cím, ha ez más, ismert kiadásokból megállapítható — Az Egyetemi Könyvtár katalógusa által adott latin cím — A könyv formája. Kiegészítésül felsoroljuk a mű egyéb kiadásaira vonatkozó vagy a könyv azonosításával kapcsolatos egyéb megjegyzéseket.

1. Nagyszombat, 1606

Controversiæ tres Quaestiones Ungaricæ. 12°.

A latin címből a szerzőre nem lehet következtetni. A könyv fontos adat a nagyszombati nyomda működésére, mert 1604 és 1608 közt egyetlen kiadványát sem ismerjük.

2. Augsburg, 1618

CANISIUS Péter: *Keresztieni Tudományok Revidált Summája.*

CANISII Petri Soc. Ie. *Catechismus Ungaricus.* — *Doctrina Christiana cum Cupris.* 8°.

Három példány két különböző címen leírva. SZABÓ két bécsi és hat magyarországi kiadását ismeri.

3. Pozsony, 1631

KEMPIS Tamásnak *Christus követeséről Négy könyvei.*

KEMPENSIS Thomas. Ungaricæ. 12°.

SZABÓ egy 1648-i pozsonyi és öt egyéb kiadását írja le, az egyik nyomdahely nélkül 1613-ban jelent meg.

4. Pozsony, 1632

PÁZMÁNY Péter: *Igasságra Vezérő Kalauz.*

PAZMANII Petri S. I. *Hodegus seu Kalauz.* 2°.

SZABÓ három pozsonyi kiadását sorolja fel, ezek közül az egyik 1623-ban jelent meg. Feltehető, hogy a katalógizáló felcserélte a megjelenés évének két utolsó számjegyét.

5. Pozsony, 1641

Officium B. M. Virginis. Ungaricum. 8°.

SZABÓ két kiadását említi, közülük az egyik 1643-ban Pozsonyban jelent meg. Ezek címe is latinul kezdődik.

6. Pozsony, 1642

Controversiæ Ungaricæ. 2°.

A cím annyira általános, hogy a szerzőre következtetni sem lehet. Ebből az évből csak egy pozsonyi megjelenési könyvet ismerünk, HAJNAL Mátyás elmékedéseit, ez azonban nem hitvitázó jellegű, formája pedig tizenkettédret.

7. Nagyszombat, 1650

NÁDASI János: *A Boldogságos Szűz Az Halállal Tusakodik Annyá.*

NADASI Ioannis S. I. *Maria Mater agonizantium.* Ungcè. 12°.

SZTRIPSZKY megemlíti egy 1658-i ugyancsak nagyszombati kiadást.

8. Hely nélkül, 1657

Cantus Catholici Régi és Uj Deak, és Magyar Ajátatos Egyhazi Enekek, és Lütaniak.

Cantus sacri Ungarici. 4°.

A SZABÓ Károly által ismert három kiadás közül az 1651-in sincs megjelenési hely. Ld. még a 17. és 19. tételt.

9. Nagyszombat, 1662

Calendarium spirituale Ungaricum. 16° — *Calendarium animæ.* 12°.

Egy mű két példányban, két különböző címmel. LIPPAI ez évben kiadott *Calendarium oeconomicum*-ával (SZABÓ I. 995) nem azonos.

10. Nagyszombat, 1662

TARNOOZI Stephani S. I. *Precatorius.* 12°.

TARNÓCZY első magyarul megjelent műve. Valószínűleg nem azonos a később megjelentekkel.

11. Dillingen, 1663

Regulæ A. Jesus Társaságának.

Regulæ S. I. Ungaricæ. 8°.

Csak egy kiadása ismert: Nagyszombat, 1681.

12. Nagyszombat, 1663

Paduai Szent Antal Solosmaja életének, es csuda teteleinek ... leirasaval.

S. Paduani Antonii Officium et vita. Ungar. 12°.

Az 1675. évi nagyszombati kiadás (SZABÓ I. 1184) címlapja utal erre az első kiadásra: „Ez előtt tizen-két

esztendővel Déákbul Magyarára fordítottot és most ujjonnan ki nyomtattatott." Ezen kívül még egy nagyszombati (1682) és két kassai kiadás ismeretes.

13. Lócse, 1664

Lelki Virágos Kert

Cultus Sanctorum, seu Hortus Spiritualis Ungaricè. 8°.

Ismert kiadása ugyancsak Lócsén jelent meg 1672-ben.

14. Lócse, 1664

LIPPAI János: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum.*

Calendarium Oeconomicum Ungaricum. P. Ioan. LIPPAY S. I. 8°.

SZABÓ két kiadását sorolja fel, közülük az egyik lócsesi, 1674-ből. A katalógusban az évszám harmadik számjegye esetleg elírás lehet.

15. Pozsony, 1665

SÁMBÁR Mátvás: *Az három kérdésre lött summás választételre írott felelet.*

Controversiae, contra Posaházi Praedicantem. Ungaricè. 12°.

SZABÓ I. 1049 alatt regisztrálja ezt a munkát a PÓSAHÁZI könyvében olvasható címmel. Lelőhelyről nem tud. Említést érdemel a megjelenési hely, mert eddig 1651–1668 közt megjelent pozsonyi nyomtatványt nem ismertünk.

16. Pottendorf, 1670

STANKOVICS János: *Rövid és Somma-szerent-valo bizonyítása a' Lutherista és Calvinista Purgatoriumanak.*

STANKOVICZ Joannis S. I. *Purgatorium Luthero-Calvin.* 8°.

Ismert kiadása ugyanebből az évből Loretumban. A katalógus szerint ez a kiadás is megvolt Nagyszombatban.

17. Nagyszombat, 1675

Cantus Catholici Régi és Uj Deak, és Magyar Ajátatos Egyhazi Enekek, és Litaniak.

Cantus sancti Ungarici. 4°.

Lásd még a 8. és 19. tételt. A SZABÓ által ismert három kiadás közül Nagyszombatban jelent meg az 1703-i is

18. Nagyszombat, 1682

PERESZLÉNYI Paulus: *Grammatica linguae ungaricae.*

Grammatica Ungarica Pauli PERESZLÉNYI S. Ie. 8°.

Az egykori példány elveszett, de az Egyetemi Könyvtár később újat szerzett be (RMK. I. 296/a). Az Országos Széchényi Könyvtárnak is van belőle példánya (RMK. I. 1291/a).

19. Nagyszombat, 1685

Cantus Catholici Régi és Uj Deak, és Magyar Ajátatos Egyhazi Enekek, és Litaniak.

Cantus Latino-Ungarici. 4°.

Ld. a 17. tétel jegyzetét.

20. Kolozsvár, 1690

DÍÓSZEGI István: *Lelki fegyver.* 16°.

A könyvet nem SZENTIVÁNYI írta be a katalógusba, hanem egyik utóda magyarul. SZABÓ az egykor népszerű könyvecskének csak a negyedik kiadását ismeri. Ennek címlapja szerint először Belgiumban adták ki magyar nyelven, „most pedig ujjobban negyedszer ki-nyomtattattak Lótsén, 1703. Esztendőben.”

21. Nagyszombat, 1699

BALASSA Bálintnak *Istenes Éneki.* 12°.

Cím a katalógusban is magyarul. Az Országos Széchényi Könyvtárnak van belőle példánya (RMK. I. 1546/c)

22. Nagyszombat, 1702

ROBICA Joannis *Catechismus.* 8°.

A bejegyzés értelmét nem sikerült megfejtenem. Talán CANISIUS *Catechismusát* jelenti? 1702-ben ugyanis ezt újból kiadták Nagyszombatban, s ebből a lócsesi evangélikus gimnázium őriz egy példányt. (Jelzete: 12085).⁴

VÉRTESY MIKLÓS

Méliusz Herbariumának két feltételezett kiadása. MÉLIUSZ Péter *Herbariumát* példányban csak az 1578-i kolozsvári kiadásból ismerjük (RMK I. 141.). KANYARÓ Ferenc azonban ezt már harmadik kiadásnak vélte, amelyet megelőzőtt volna egy 1562-i debreceni és egy 1572 táján megjelent nedelicei kiadás.¹ Véleménye szerint, ha MÉLIUSZ egyszer elkészítette ezt a művet, akkor nyilván meg is jelentette, s ezt az okoskodást még támogatja az a megfontolás, hogy egy ilyen könyv üzletileg is jó vállalkozásnak ígérkezett a nyomdász számára. Elgondolkoztatót viszont, hogy míg a kolozsvári kiadás-

⁴ BORSA Gedeontól kapott felvilágosítás szerint.

¹ KANYARÓ Ferenc: *Mélius ismeretlen és elveszett művei.* Magy. Könyvszle. 1906.

ból tucatnyi példányt ismerünk, addig a másik kettő esetében példányról még csak híradás sem maradt ránk. Ez már KANYARÓnak is föltűnt, s ő a debreceni kiadás egy szálíg való elpusztulását a BALASSI-féle városdúlással, a nedeliceiet pedig az itt megjelent „ariánus” kiadványok elégetésével magyarázta. Kérdés, hogy ezek az események elegendően indokolják-e a példányok teljes eltűntét? Mindenesetre a két kiadás feltetelezését érdemes közelebbről megvizsgálnunk.

1. *Debrecen, 1562.* Ezt a kiadást először SÁNDOR István említette, megjelölve még azt is, hogy negyedrébten jelent meg.² Erről SZABÓ Károly az 1578-i kolozsvári kiadás ismertetésében megjegyezte, hogy „Sándor István gyakran kétségbevonható hitelére” nem vette fel bibliográfiájába. Ugyanakkor megemlítette, hogy a budapesti egyetemi könyvtár példányában „Biankovich”³ 1833-ból származó kéziratos bejegyzése áll, amely szerint a *Herbárium* „Debreczenben 1562-dik esztendőben, szinte 4-ed rébten kijött”. SZABÓ lehetségesnek tartotta, hogy BIANCOVICHnak ez az adata SÁNDOR Istvántól származik, tehát — helyesen — nem fogadta el külön érvnek a megjelenés mellett.

SZABÓ Károllyal ellentétben KANYARÓ e kiadás megjelenése mellett foglalt állást. Szerinte aligha valószínű, hogy HELTAY özvegye az 1578-i kiadáshoz az akkor már hat esztendeje halott MÉLIUSZ kéziratát meg tudta volna szerezni, hanem nyilván az 1562-ben megjelent első kiadást nyomtatta ki újra.

Ezt az érvelést némileg gyengíti — bár nem cáfolja — a kolozsvári kiadás HELTAINÉ által írt előszavának néhány kitétele, amely inkább azt sejteti, hogy a nyomtatás kézirat alapján történt: „az mi időnkbe ... Melius Peter ... orvosságoknak összeszedetésében és magyar nyelvre való fordításában munkálkodott. Azért az írása és külön-külön féle bölc orvosoknak könyvéből egybeszedése és fáradsága a Jámboré volt. A kinyomtatásnak munkája és költsége enyim.”

KANYARÓ, mint láttuk, még azt is hozzáfűzte érveléséhez, hogyha MÉLIUSZ egyszer megírta, akkor nyilván ki is adta munkáját. Kérdéses azonban, hogy 1562-ben készen volt-e már, és főleg megjelenhetett-e?

FIALOVSKY Lajos, a *Herbárium* első ismertetője összehasonlította a művet MÉLIUSZ egyéb munkáival, s a helyesírásból nyert érvek alapján arra az eredményre jutott, hogy a mű hosszabb szünetekkel, egymástól távol eső négy időközben készült, amelyet a szerző közbejött halála miatt meg sem tudott tisztítani a diktálás okozta hibáktól.⁴ FIALOVSKY érvelése azonban nem állja meg a helyét, mert MOLNÁR József újabb vizsgálatai szerint a *Herbáriumban* a könyvet előállító HELTAY-féle nyomda helyesírási rendszere tükröződik.⁵ Mindenesetre MÉLIUSZ debreceni korszakában dolgozott rajta, tehát valamikor 1558—1572 között.⁶ 1562-ben azonban elég nehéz elképzelni megjelenését. Abban az évben az ajánlás kelte szerint február 14-én jelent meg az ARANY Tamás ellen írt munka (*RMK* I. 48.), akivel a könyv megjelentetésére alkalmat adó vita az előző év december 16-án zárult. A rendelkezésre álló két hónap nyilván kellett ennek a könyvnek az elkészültéhez. Esetleg még arra gondolhatunk, hogy már a vita alatt folyt a *Herbárium* szedése, amelybe az 1561. október 1-i előszóval megjelent, Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációs könyv után (*RMK* I. 46.) belefogtak. Ez ellen szól

² SÁNDOR István: *Magyar könyvesház*. Győr, 1803. 2. l.

³ BIANCOVICH János az egyetemi könyvtár tisztviselője volt a múlt században. Ld. SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. 1. köt. Bp. 1891. 1044. has.

⁴ *Math. term. tud. Ért.* 1885. 21—22. l. (Beszámoló a matematikai és természet-tudományi osztály 1884. nov. 17-i üléséről).

⁵ MOLNÁR József: *A könyvnyomtatás hatása a magyar irodalmi nyelv kialakulására 1527—1576 között*. Bp. 1963. 179. l.

⁶ VÖ. BARLAY Szabolcs: *A Clusiusnál található magyar növénynevek kérdése*. Magy. Nyelv. 1948. 71. l.

az a körülmény, hogy Debrecen akkoriban jelentkező „lelki válsága” aligha forgácsolhatta el az összpontosítandó erőket a *Herbáriumra*.⁷ Az ARANY Tamás ellen írt munka után pedig az egriek sürgették az egervölgyi hitvallás megjelentetését, s míg az július 17-én, illetve augusztus 27-én kelt ajánlással meg nem jelent (*RMK* II. 85. és 86.), az alatt a nyomda megint csak nem ért rá a *Herbáriummal* foglalkozni. Közben HUSZÁR Gál hagyja ott Debrecen. Gyakorlatlan kezek közül kerül ki közelebbi dátum nélkül a katekizmus (*RMK* I. 49.), okt. 12-i ajánlással pedig *A kísértet és bűnös ember párbeszéde* (*RMK* I. 50.) s valószínűleg még abban az évben, telán már a Török-féle nyomdavezetés termékeként a *Lélek könyve*. Ezek mind példányban is ismert művek. Ha még elfogadjuk a debreceni énekeskönyv első, MÉLIUSZ-féle kiadásának, valamint az *Evangéliumok és epistolák* és az *Életnek kútjeje* című, töredékes példányban is ismert nyomtatványoknak ez évi megjelenését,⁸ semmiképpen sem marad sem idő, sem munkaerő a mintegy 200 levélnyi *Herbárium* kiszedéséhez.

SÁNDOR István adatából tehát legalább is az évszám aligha állhatja meg a helyét.

Az egyetlen, amivel a könyv megjelenése mellett érvelni lehet, a fentebb már említett anyagi szempont. A *Herbárium* — FIALOVSKY megfogalmazása szerint „a magyar alföld népének szánt olcsó orvosi tanácsadó” — a híres debreceni vásárokon bizonyára kelendő portékának ígérkezhetett. S hogy a vásárral, mint a nyomda működését támogató tényezővel MÉLIUSZék valóban számoltak, azt mutatja az 1561-ben megjelent Krisztus közbenjárásáról szóló prédikációs könyv ajánlása, amely „a magyarországi kereskedő és árus népeknek” szól.

Ismereteink mai állása szerint tehát a *Herbárium* első kiadásának kérdése megnyugtató módon nem dönthető el. Talán helyesen tesszük, ha inkább hajlunk SZABÓ Károly véleménye felé: ez a kiadás aligha jelent meg. Úgyiszlóván egyetlen érv mellette SÁNDOR István adata, de hogy ő honnan merítette, nem tudjuk. Esetleg tételezzük fel merészen, hogy az alábbiakban ismertetett nedelicei kiadást valóban megjelentette HOFFHALTER Rudolf, mégpedig 1572-ben, ennek a (római?) évszámát olvasta tévesen 1562-nek, s a HOFFHALTER nevet látva a művet Debrecenben megjelentnek gondolta?

Vizsgáljuk meg most közelebbről ennek a nedelicei feltételezett kiadásnak a kérdését.

2. *Nedelice, 1573–74 táján.* SZABÓ Károly BEYTHE András *Füveskönyvének* 1595-i kiadásánál (*RMK* I. 278.) megemlítette, hogy „dr. Földy”⁹ kéziratos feljegyzése szerint BEYTHE *Herbárium*a másodszor ZRINYI György nyomdájában Nedelicén jelent meg, ZRINYI Györgynek ajánlva. SZABÓ Nedelicén 1595 után nem ismert nyomdát, az egykor Nedelicén nyomtató HOFFHALTER pedig már 1577-ben újra Debrecenben működött, ezért kétségbe vonta e második kiadásra vonatkozó híradás hitelét.

KANYARÓ figyelt fel rá említett cikkében, hogy FÖLDI *Herbárium*ról beszél, holott BEYTHE a munkáját *Füveskönyv*nek címezte. Szerinte a FÖLDI-féle feljegyzésben névcsere történt, BEYTHE helyett valójában MÉLIUSZt kell olvasnunk, s akkor előttünk áll MÉLIUSZ *Herbárium*ának a debrecenit követő, második kiadása. A magyar füvésztudománnyal foglalkozó FÖLDI kéziratos bejegyzésében ez a névcsere esetleg valóban fel-

⁷ RÉVÉSZ Imre: *Debrecen lelki válsága 1561–1571. Századok.* 1936. 38–75., 163–203. l.

⁸ Ezekre vonatkozólag ld. KELECSÉNYI Ákos: *A Huszár Gál és Török Mihály közötti időszak a debreceni nyomdában.* Magy. Könyvszle. 1964. 169–171. l. és *Három XVI. századi énekeskönyv.* Magy. Könyvszle. 1964. 261. l. BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négyszáz éves debreceni nyomda (1561–1961).* Bp. 1961. 322. l.

⁹ FÖLDI János orvosdoktor (1755–1801). Ld. SZINNYEI József: *I. m.* 3. köt. 180–182. has.

tételezhető, mert GULYÁS Pál szerint BEYTHE annyira MÉLIUSZ nyomán haladt, hogy munkája irodalmunknak talán legszemérmertlenebb plágiuma.¹⁰

Próbáljuk meg elhelyezni ezt a művet HOFFHALTER Rudolf nedelicei nyomtatványai között.

DÖRNYEI Sándor igen valószínű feltevése szerint,¹¹ amikor HOFFHALTER Rafael 1566 végén vagy 1567 elején Váradról Gyulafehérvárra költözött, fia Rudolf Váradon maradt, s önálló műhelyben folytatta MÉLIUSZ támogató nyomdai tevékenységét, míg apja Gyulafehérvárt az unitáriusok számára dolgozott, a valószínűleg 1568 elején bekövetkezett erőszakos haláláig.¹² A gyulafehérvári nyomda özvegyének, majd VÁGNER Gergelynek a neve alatt továbbra is a HOFFHALTER-készlettel dolgozott, míg 1569-ben működésének vége nem szakadt, talán éppen azért, mert Rudolfnak, az örökösnek sikerült megszereznie a nyomdakészletet. Ezután a HOFFHALTER-készlettel nyomott legközelebbi, példányban is ismert nyomtatvány a dunántúli Alsólendván bukkan fel 1573. augusztus 28-i ajánlással (*RMK* I. 96.).

A hányatott életű HOFFHALTER Rudolf nem sokkal előbb érkezhetett Alsólendvára. Ismerjük ugyanis MIKSA császárnak BÁNYFY Lászlóhoz 1574. február 7-én írt latin levelét,¹³ amely szerint: „Értesültünk, hogy lendvai birtokodra *nem éppen régen* — non ita pridem — érkezett és tőled most is támogatást nyert egy bizonyos szentháromságtagadó nyomdász, akit ariánus eretneksége miatt *vajdánk Erdélyből kiűzött*, és hogy az a te birtokon *íleg magyar nyelven* — in lingua praesertim hungarica — eretnek könyveket nyomtat és nyilvánosan árusít.” Majd a továbbiakban figyelmezteti rendeletére, amely szerint „országainkban és tartományainkban külön engedelünk és privilégiumunk nélkül senkinek sem szabad bármiféle teológiai természetű dolgot kinyomtatni és terjeszteni.” Itt nyilván a speyeri birodalmi gyűlésen (1570) született császári rendeletre céloz, amelynek értelmében az új trinitárius és sacramentárius eretnekségek vallóit száműzni kell.¹⁴ Ezt a rendeletet aztán 1571. szeptember 17-én BÁTHORY István erdélyi fejedelem mint „Woyvoda Transilvanus” Erdélyre és a Partiumra vonatkoztatva megismételte.¹⁵

Így utasította ki tehát a „király vajdája” Erdélyből HOFFHALTER Rudolfot. Ez idő tájt a debreceni nyomdászatot is nagyon megnehezítette a cenzúra,¹⁶ így eshetett HOFFHALTER választása Muraközre, ahol akkoriban ZRINYI György dacolva a királyi rendeletekkel, tüzzel-vassal terjesztette a reformációt, s nyomdász nélkül lévén esetleg kereshette is a kapcsolatot HOFFHALTERREL.¹⁷

Ivan KUKULJEVIČ Sakeinski és a horvát források általában úgy tudják,¹⁸ hogy HOFFHALTER Rudolf 1570-ben, ill. 1570 táján Alsólindváról ment Nedelicére a ZRINYI György által felállított nyomdába, ahol kinyomtatta Bučič Mihály protestáns prédikátor-

¹⁰ GULYÁS Pál: *Melius Péter Herbariumának címképéről*. Magy. Könyvszle. 1929. 8. l.

¹¹ DÖRNYEI Sándor: *A XVI. századi szegedi nyomda kérdése*. Magy. Könyvszle. 1963. 361. l.

¹² Ld. ÖTVÖS János: *Hoffhalter Rafael debreceni nyomdász*. Déri Múzeum 1960—61. évi évkönyve. Debrecen, 1962. 43—44. l.

¹³ HÖLUB József: *Nyomdászatörténeti adalék a XVI. sz. derekáról*. Magy. Könyvszle. 1928. 75—77. l.

¹⁴ JAKAB Elek: *Dávid Ferencz emléke*. Bp. 1879. 202. l.

¹⁵ JAKAB: *I. m.* 2. rész. 14. l.

¹⁶ *Bibliotheca Hungarica antiqua*. 5. Bp. 1962. VARJAS Béla kíséző tanulmánya 20—21. l.

¹⁷ TARCZAY Erzsébet: *A reformáció Horvát-Szlavonországban*. Debrecen, 1930. 81. l.

¹⁸ TARCZAY: *I. m.* 23. l.

nak azokat a könyveit (*RMK* II. 133., 134., 135.), amelyeket az 1574. március 8-i zágrábi zsinat elégetésre ítélt.¹⁹

Próbáljuk meg a rendelkezésünkre álló dátumok és adatok alapján HOFFHALTER nyomon követni ezekben az években:

1569	DÖRNYEI szerint megszerzi atyjának nyomdakészletét.
1571. márc. 14.	JÁNOS ZSIGMOND meghal, GULYÁS szerint ezután jut atyja nyomdakészletéhez. ²⁰
1571. szept. 17.	BÁTHORY István cenzúra-rendelete kiúzi Erdélyből.
1573. aug. 28. és okt. 7.	<i>Alsóindva</i> , HOFFHALTER első, példányban is ismert dunántúli nyomtatványában (KULCSÁR György két műve, <i>RMK</i> I. 96. és 97.) az ajánlás kelte.
1574. febr. 7.	<i>Alsóindvára</i> a királyi levél tamúsága szerint „nem éppen régen” érkezett, s főleg magyar nyelvű eretnek könyveket nyomtat.
1574. márc. 8.	A zágrábi zsinat elítéli BUČIČ könyveit, amelyeket a horvát források szerint <i>Nedelicén</i> nyomott.
1574. máj. 12.	<i>Alsóindva</i> , KULCSÁR György harmadik könyvében (<i>RMK</i> I. 114.) az ajánlás kelte.
1574. aug. 13.	<i>Nedelice</i> , a horvát nyelvű WERBŐCZY (<i>RMK</i> II. 136.) ajánlásának a kelte.

Ez az áttekintés lefelől is arról győz meg, hogy BUČIČ könyveinek elítélésekor már legalább fél esztendeje KULCSÁR három könyvével foglalkozott, vagyis BUČIČ munkáival körülbelül 1573 közepén elkészült. 1571 végén Erdélyből kiűzve és 1572 elején megérkezve ezt végre is hajthatta. De hová érkezett?

A BÁNFFYnak írt levél inkább azt erősíti, hogy Alsóindvára, ahol „főleg magyar nyelvű”, tehát idegen nyelvű műveket is nyomtatott. Ezek pedig BUČIČ könyvei lehetnek, tekintve, hogy a később nyomott WERBŐCZYK kívül más idegen nyelvű dunántúli nyomtatványáról nem tudunk. A horvát források viszont — mint láttuk — azt állítják, hogy BUČIČ könyvei Nedelicén jelentek meg. Eszerint Alsóindva előtt 1572 elején Nedelicére ment. Ezt a feltételezést támogatja a királyi levélnek az a kitétele, hogy „nem éppen régen” érkezett Alsóindvára. Ha tehát 1572-ben Nedelicén működött, s ott BUČIČ könyvein kívül kinyomta a *Herbáriumot* is, megmagyarázhatnók SÁNDOR István említett tévedését, hogy a megjelenés évét 1572 helyett tévesen 1562-nek olvasta.

1573 közepén már Alsóindván találjuk, ahol 1574 februárjában utoléri a királyi tiltakozás. Azt a WERBŐCZY-kiadás alapján biztosan tudjuk, hogy most Nedelicére megy, a fentiek szerint talán másodszer, s ebben lelné magyarázatát a horvát források egyöntetű állítása, hogy Lindváról került oda. Egyelőre azonban itt sem tartja ajánlatosnak vallásos könyvek nyomását — így kerül sor 1574-ben a példányban is ismert horvát WERBŐCZYRE. Bár ezután más nedelicei nyomtatványát már nem ismerjük — 1577-ben újra Debrecenben bukkan fel —, de ebbe a „semleges” programba viszont megint csak jól beilleszthető lenne a *Herbárium* megjelentetése.

Lehetséges, hogy HOFFHALTER már évek óta magával hurcolta egykori „munkaadójának” és harcostársának a kéziratát, de különféle vallásos művek fontosabb volta mindig elodázta ennek a megjelentetését, — most sor kerülhetett rá. Vagy inkább MÉLIUSZnak 1572-ben bekövetkezett halálával függ össze a megjelenés? De miért nem maradt ránk példány ebből a kiadásból sem?

¹⁹ ZOVÁNYI Jenő *Cikkei a „Theologiai lexikon” részére*. Bp. 1940. 69. l.

²⁰ GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV. és XVI. században*. Bp. 1931. 140. l.

Csupa olyan kérdés, amely mind azt tanúsítja, hogy a ma rendelkezésre álló adatok szerint a *Herbarium* két ismeretlen kiadásának a kérdése megnyugtató módon még nem dönthető el.

KELECSÉNYI ÁKOS

A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete. Korábbi közleményünkben igyekeztünk megállapítani a két legrégebb magyar sorsvetőkönyv megjelenési helyét és idejét.¹ Azóta több új adat segítségével sikerült tisztázni a mű eredetét, és számos későbbi kiadás összevetésével az érdekes mű utóéletére is több fény derült.

1. A két említett kiadás lényegében ugyanez a mű, bár szövegük között némi stiláris eltérés mutatkozik. Címlapja csak a kolozsvári kiadásnak maradt ránk, ezen a fametszet felett csupán egyetlen szó áll: *Fortuna*. A két kiadás egyike sem árulja el szerzőjét, és eredetét sem jelöli meg.

Helen KAPELUS 1964-ben megjelent munkája² külön fejezetben tárgyalja Stanisław z BOCHNIE vagy másképpen Stanisław GĄSIÓREK *Fortuna* című sorsvetőkönyvét. A lengyel műre vonatkozó és bennünket érdeklő részek Helena KAPELUS munkája alapján az alábbiakban foglalhatók össze.

GĄSIÓREK könyvét — feltehetően először — 1531-ben nyomták ki a krakkói VIETOR-nyomdában. Ebből a kiadásból nem maradt reánk példány. Talán ennek vagy már egy további kiadásnak az emlékét őrizte meg számunkra a Helena UNGLEROVA krakkói nyomdász és könyvkereskedő asszony halálakor (1548) felvett leltár egyik tétele, amely 36 példány *Sortilegiáról* szól.

A lengyel *Fortuna* egy későbbi kiadásából csupán egyetlen levél egy része maradt reánk. KAPELUS említett munkájában közölte is ennek a fényképét. Ennek segítségével megállapítható, hogy a töredék rektóján álló latin nyelvű bevezetés pontos magyar fordítása megtalálható a kolozsvári kiadás A₃ levelének a rektóján az alsó két sorban. Az említett töredék verzóján a lengyel ajánlóvers öt sora áll, a szerző („od Stanslawa z Bochnie”) megjelölésével. A magyar kiadás ezt is hűségesen átvette a negyedik levél rektóján álló és „az olvasónac” szóló versben, csupán a lengyel szerző nevét hagyta ki, ill. helyettesítette az „Olvasásban — is neha pirongat téged” szövegű, semmitmondó sorral. A lengyel töredéket 1570 táján a krakkói ŁAZAR-féle műhelyben nyomták, amely utóda volt a már említett VIETOR-nyomdának.

A varsói Biblioteka Narodowa őrzi — sajnos meglehetősen hiányos példányban — a mű egy későbbi kiadását, amelyet a benne szereplő fametszetek tanúsága alapján 1650 tájt állítottak elő a krakkói PIĄTKOWSKI-féle nyomdában, ahová az említett VIETOR—ŁAZAR-műhely könyvdíszjeinek egy része került. Néhány fametszet, amely kifejezetten a *Fortunához* készült, az 1531. évszámot viseli. A többi, évszám nélküli metszet egy része szerepel VIETOR, ill. ŁAZAR kiadványaiban a XVI. század harmincasötvenes éveiben. Ezek alapján joggal lehet következtetni a fentebb közölt első, 1531. évi VIETOR-féle kiadásra.

Az 1650 tájt megjelent kiadás a címlapján *Fortuna abo sześćście* címet és a *Fortunát* ábrázoló fametszetet viseli. A gazdagoknak és a szegényeknek szóló bevezető vers, a használati utasítás és az előszó mind megtalálható ebben a kiadásban csakúgy, mint a magyarokban. A feltehető 21 kérdést, az ugyanannyi utalótáblát és a versek beosztását, valamint ezek szövegét mind pontosan követik a magyar kiadások.

¹ RMK I. 350 = Bártfa 1616 tájt és SZTRIPSZKY I. 1834/41 = Kolozsvár 1605 tájt — *Magy. Könyvszle.* 1964. 348—354. l.

² Stanisław z Bochnie, *kleryka królewski.* (Wrocław—Warszawa—Kraków, 1964. 184 l.)

Legújabbán Helen KAPELUS és Jan ŚLASKI közös cikkben³ (amelyet szívesek voltak még kéziratban rendelkezésemre bocsátani), további részleteket tisztáztak a lengyel sorsvetőkönyvnek a magyar kiadásokkal való összefüggéseiből. A lengyel és magyar szöveg, illetve az illusztrációk összevetése alkalmat nyújtott a szerzőknek annak a megállapítására, hogy a fordító, aki ha nem is kifogástalanul, de igen jól értette és fordította magyarra a lengyel szöveget, lutheránus volt. A versmérték gondos összehasonlítása alapján az derült ki, hogy a bártfai kiadás szövege a régiebb, a kolozsvárié az újabb. Ez más érvek (helyesírás stb.) segítségével is alátámasztható. A kolozsvári kiadás metszetei helyes testtartásban ábrázolják a szibillákat szemben a bártfai illusztrációkkal, ahol azok tükörképe szerepel. Ebből eddig azt a következtetést vonták le, hogy a bártfai képek készültek a kolozsváriak nyomán. Pedig a helyzet éppen a fordítottja ennek: az eredeti lengyel fametszetek másolásával lettek balkezesek a bártfai szibillák, míg az ezekről készített kolozsvári képeken visszanyerték eredeti testtartásukat.

A fentiek alapján arra kell gondolnunk, hogy Bártfán még Kolozsvár előtt kiadásra került a *Fortuna*. Ebben a lutheránus és Lengyelország közvetlen szomszédságában fekvő városban készülhetett a fordítás. Miután a kolozsvári illusztrációkon az 1594. évszám található, ott nyilván ebben az évben adták ki először ezt a sorsvetőkönyvet. A feltehetően Bártfán készült első magyar kiadás megjelentetésére tehát még ezt megelőzően kellett, hogy sor kerüljön.

A teljesség kedvéért megemlítendő, hogy a XVII. század végén Jan GAWIŃSKI átdolgozta a szöveget, és verstani szempontból alaposan el is rontotta. Ebből a változathoz egy 1744. évi lengyel kiadás ismeretes, a datált fametszetek alapján pedig egy 1689. évi feltételezhető.

Seweryn BĄCZALSKI a XVII. század első felében ugyancsak *Fortuna* címmel hasonló célú művet írt, amely azonban csak címében és a négy soros versek formájában mutat hasonlóságot GĄSIOREK munkájával, a jövendőmondás technikája merőben más, és 21 helyett 31 kérdésre válaszol. BĄCZALSKI művére különben már MAJLÁTH Béla felfigyelt,⁴ de ő — joggal — csak távoli összefüggést talált a lengyel munka és a magyar sorsvetőkönyvek között.

Összefoglalva a fentieket megállapítható, hogy a régi magyar sorsvetőkönyvek eredetije a lengyel Stanisław GĄSIOREK *Fortuna* c. munkája, amelyet 1531-től sok-sok évtizeden át nyomtak Krakkóban. Az eredetileg nagyműveltségű urak (vö. latin előszó) kedvtelésére írt kis mű népkönyvvé vált, és magyar nyelvre lefordítva hazánkban is széles körben elterjedt.

2. Az említett ismertetés során⁵ már szó esett arról, hogy a műnek még számos további kiadása volt, amelyek közül bizonyára csak néhány maradt reánk. Az ilyen rendkívül kedvelt és elterjedt népkönyvek majd minden példányát a szó szoros értelmében elhasználták, majd a teljesen elnyűtt darabok megsemmisültek. Így igazi szerencsének, ill. véletlennek tulajdonítható, ha ezek közül néhány mégis fennmaradt. Az alábbiakban ezek ismertetésén keresztül kívánunk képet adni ennek az érdekes nyomtatványnak a hosszú életéről.

Az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében az alábbi hat kiadást ismerjük (zárójelben a könyvtári jelzet): 1743 (Gymn. 99^c) — 1757 (Gymn. 99) — 1790 (Gymn. 99^a) — 1807 (Gymn. 99^b) — 1817 (295.584) — 1849 (Phys. 242^x).⁶

Valamennyi kiadás ugyanazzal a fametszetes címlapkerettel készült, amelyen felül Komárom város címere, alul a város és erődje távlati képe található. A kép alsó

³ *Polski druk popularny na Węgrzech z dziejów „Fortuny”.*

⁴ *Magy. Könyvszle.* 1887. 33. l.

⁵ *Magy. Könyvszle.* 1964. 353. l.

⁶ MAJLÁTH Béla (i. m. 36. l.) hírt adott még egy 1868. évi kiadásról is.

sarkaiban „I. S. f[ecit]”, ill. az „1707” évszám található. Mind a címer, mind a város-ábrázolás hiteles, így a negyedrészt alakú címlapkeretet nyilván komáromi nyomda céljaira készítette az I. S. betűkkel jelölt fametsző 1707-ben. Ez a műhely nem lehetett másé, mint TÖLTÉSI Istváné, aki már 1707 előtt is dolgozott e városban. Nyomatványai közül csak kis, tizenhatodrészt alakú naptárai ismeretesek 1722-ig. Az 1705. nov. 5-én részére kelt privilégiumban, amelyet TÖLTÉSI 1709-től naptáraiban is közreadott, szerepel az a kitétel, hogy kalendáriumait „akar kiséb, akár Nagyob formában” jelentetheti meg. Tehát foglalkozott nagyobb alakú, azaz negyedrésztű naptárak megjelentetésének gondolatával is. Feltehetően ehhez készült az említett címlapkeret.

Komáromban azonban — eltekintve a Sopronból érkezett SCHMIDT rövid működésétől 1740 tájt — 1723 és 1789 között nem dolgozott sajtó.⁷ A XVIII. század végén, ill. a következő század elején működött nyomdák (WEBER, WEINMÜLLER) pedig más készlettel dolgoztak, mint amelyekkel a *Fortuna* említett kiadásait állították elő. Így ezek nyomdász-meghatározásához az 1849. évi kiadásból kell kiindulni, amely a címlapon található felirat szerint „Budán, Bagó Mártonnál” készült.

A többi kiadás nem közli a nyomtatás helyét, azonban valamennyit ugyanazokkal a fametszetekkel díszítették. A BAGÓ-féle műhely pedig nem más, mint a Budán 1724-ben alapított⁸ LANDERER-féle nyomda utóda. Az egyes kiadásokban használt betűtípusok sorra megtalálhatók az abban az időben impresszummal ellátott LANDERER-nyomatványokban. Tehát a *Fortuna* valamennyi említett kiadása — jóllehet komáromi címlapkeretet hord — a budai LANDERER-nyomdában készült.⁹ Joggal feltehető, hogy LANDERER Budára költöztekor magával hozta a komáromi nyomda berendezését vagy legalább is a címlapkeretet, hiszen TÖLTÉSI műhelye éppen ezekben az években (1722 tájt) szűnt meg. A meglehetősen szabados nyelvezetű népkönyvre nem is kívánta kitenni a LANDERER-nyomda mindenkori, többnyire női tulajdonosa nevét. Sőt a komáromi fametszet még bizonyos mértékben el is terelte a budai műhelyről a figyelmet.

Az azonos fametszetek felhasználásán kívül az egyes kiadások száma is egyetlen nyomda termékei közé sorolják a *Fortuna* említett hat kiadását. Ugyanis az 1743. évi a 2., az 1757. évi a 3., az 1790. évi a 5., az 1807. évi a 6., az 1817. évi a 8. és az 1849. évi a 15. kiadászámot viseli.¹⁰ Az 1743—1849 közötti budai kiadások felépítése, ill. szövege lényegében azonos a már korábban ismertetett és a XVII. század elejéről fennmaradt két — csupán esonka példányban ismeretes — kiadással. Mind a nyolc kiadás összetevéséből az alábbi következtetéseket lehet levonni.

A részletesen ismertetett¹¹ kolozsvári kiadás hiányai, ill. mostani bekötésének a hibái pontosan tisztázhatóak voltak. Eszerint hiányzik a C₁, C₄, E₃, és R₁₋₄ levél. Az E₂ és E₄ levelek töredékeit utólag egyetlen levélre ragasztották össze. A C, D és E ívek egyes levelei ma a következő sorrendben vannak bekötve: C₂ C₁ C₄ C₃ — D₂ D₁ D₄ D₃ — E₂₊₄ E₁.

A kolozsvári kiadás eredeti terjedelme 68, a bártfaié 54, az 1743. évi budai kiadásé 57, az 1757. évié 52, majd az 1790. évié és az összes későbbié 50 levél volt. A sorsvetőkönyv felépítése nem változott, hanem részben a bevezető rész szövegének a sűrűbb szedésével, részben a 12 szibilla 37—37 négysoros versének a tördelésével érték el a

⁷ Vö. BARANYAI József: *A komáromi nyomdászat és a komáromi sajtó története*. Komárom, 1914.

⁸ Vö. FITZ József és GÁRDONYI Albert cikkei a *Gutenberg Jahrbuch* 1934., ill. 1936. évi kötetében.

⁹ Tévedett tehát MAJLÁTH Béla (*i. h.*), amikor az 1757. évi kiadást — nyilván a fametszetes címlapkeret alapján — komárominak tartotta.

¹⁰ A MAJLÁTH Béla által említett (*i. h.*) 1868. évi kiadás a 16. volt.

¹¹ *Magy. Könyvszle.* 1864. 353. l.

terjedelem csökkenését. A kolozsvári kiadásban 6, a bártfaiban 9, az 1743. évben 7, az 1757. évben 9, majd 1790-től mindegyikben 10—10 versszak került egy lapra.

A terjedelem csökkentése során az 1757-i kiadás végén már nem jutott hely az „ez könyvnek megvetelere intő versek”-nek, amely a többi LANDERER-kiadásban megvan, a bártfaiban azonban nem lehet fel. A kolozsvári kiadás reánk maradt példányából hiányzik az utolsó ív, ennek utolsó levelére a szibillák verseiből már nem jutott, így lehet, hogy ott ez vagy más hasonló vers állott.¹²

A budai kiadások — szemben a kolozsvárral — külön címlappal jelentek meg a fentebb ismertetett fametszetes keretben és a két később következő illusztráció feliratából kialakított címmel: *Fortuna, azaz szerencsének, avagy szerencsétlenségnek kereke.*

Ezt követi a Fortuna bekötött szemű nő fametszetes képe.¹³ A kolozsvári kiadás ezzel kezdődik, a budai kiadásokban ennek utánmetszett mása található. „Az gazdagoknak” és „az szegényekhez” c. versek változatlan szöveggel maradtak fenn mintegy három évszázadon keresztül. Ugyancsak a reánk maradt kolozsvári kiadás másik egész lapot betöltő illusztrációját, a „szerenczenec avagy szerenczetlenségnek kereké”-t metszették újra azon a dúcra, amelyet a LANDERER-nyomda használt.

A szöveg változatlan megőrzése szempontjából a legérdekesebb az ajánlás, amely a kolozsvári kiadásban még „Klész Jacob” aláírással szerepel. Ebben a lengyelországi latin eredetiből átvett részek után így írt: „Ez okokból, szerelmes atyámfia, kenszéri-tetem egy néhány esztendővel ez előtt ez Sorsvetés avagy Szerencze könyvet ki nyomtatnom, iollehet nagy költséggel, főkeppen csak az vitézlő magyar nemzetnek kedve-ért, kinec massa magyar nyelven meg eckoraig nem költ . . .” Ezt a személyes hangú előszót — KLÖSZ JAKAB neve nélkül — évszázadokon át csaknem betűhűen megismételték minden kiadás elején.

Ez azt bizonyítja, hogy milyen konzervatív hűséggel, megfontolás és gátlás nélkül vették át az újra és újra megismételt kiadások alkalmával a szöveget. Ezt nem csupán a nyomtató kényelmességével lehet és kell magyarázni, hanem sokkal inkább a könyvet használók igényével, akik nyilván akkor tekintették a sorsvetőkönyvet hitelesnek, ha szövege teljesen megegyezett a korábbi kiadásokéval.

„Az olvasónac” és „tudomány mint élyen ez könyvel az ki meg nem szokta” kezdetű részek is azonos formában és sorrendben maradtak fenn a sok-sok kiadáson és annyi éven át.

A kis kötetben a fentiek után 21 dobótábla, majd 21 utalótábla következik. A dobótáblákhoz ugyanaz a 21 kérdés található a régi kolozsvári kiadásban, mint a LANDERER-félékben. Az egyes dobótáblák közepén egy-egy madár, az utalótáblákon pedig egy-egy emlős képe áll. A kérdések sorrendje csupán a 13—16. táblán cserélődött fel, a 19. és 20. kérdésnél pedig a madár változott meg (daru—réce, ill. páva—gém). E lényegtelen eltérésektől eltekintve minden változatlan a későbbi kiadásokban is.

A kolozsvári kiadásban a *Fortuna* 42 táblájához mindössze 4—4 fametszetes keretet használtak fel, amelyben mind a szedett szöveget, mind a közepén levő állatképet megváltoztatták. Ez a megoldás kétségtelenül kevesebb fametszetet igényelt, de a sok átszedés és beillesztés rendkívüli mértékben igénybe vehette ezeket a kereteket. Ezzel szemben a budai kiadásokhoz minden dobótáblának külön-külön keret készült, és ezekbe került a szedett szöveg, ill. a fametszetes állatkép. Ennek tulajdonítható, hogy több mint egy évszázadon át, ha a végén rendkívül megviselt állapotban is, ugyanazok a fametszetek voltak felhasználhatók. A LANDERER-féle dobótáblák keretei közül öt, az utalótáblák közül pedig négy fekete-fehér, azaz negatív képhatású. A dobótáblák

¹² Vö. *Magy. Könyvszle.* 1964. 353. 1.

¹³ Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdsítés a XVI. században.* Bp. 1961. LXI. tábla 1. sz.

közül ötön a kockaszámok az óramutató járásával ellentétes irányban nőnek, míg a kolozsváriban mindegyik az óra járását követi. Az utalótáblákon az egyes szibillák versszakainak a sorszáma a kolozsvári kiadásban legalább haton az óramutató járásával ellentétes irányban növekszik. Részben másik öt táblán ez a helyzet az 1743. és 1757. évi budai kiadásokban is. Az 1790-i kiadástól kezdve a továbbiakban hat, részben másik utalótáblán is ez a sorrend.

Ez is arra utal, hogy a budai kiadások beosztása és formai kialakulása a 3. (1757) és az 5. (1790) kiadás közé esik, amikor is — amint erről már a fentiekben szó esett — a terjedelem, valamint a versszakok laponkénti beosztása is véglegessé vált.

A táblákat a 12 szibilla szájába adott 37—37 négysoros versszak követi. Az egyes szibillákat fametszetes képeken elevenítették meg. Miután a 3. szibillától kezdve a bártfai kiadás teljes, a további összehasonlítás már a két korai kiadásra is támaszkodhat. A kolozsvári és a bártfai kiadás szibilla-képei mindig ellenkező testtartásúak és egymáshoz nagyon hasonlítanak, így jogos a feltételezés, hogy utánmetszésről van szó.¹⁴ Az első hat, ill. a második hat fametszeten a szibilla azonos testtartású, ez alól csak a 10. kivétel. A LANDERER-féle szibillák már nem ilyen egységes rajzúak: az 1., 5., 7., 8. és 9. szibilla balra fordul, a többi jobbra (a 6. szemben áll). Az 5. kezében levő könyvből az 1616-os,¹⁵ a 9-éből pedig az 1656-os évszám olvasható ki.

Az ábrázolások zöme erősen hasonló a két ismert korai kiadásban találhatóéhoz, azonban az 1., 9. és 12. szibilla esetében (különösen a hajviselet és a kéztartás tekintetében) jelentős eltérések is mutatkoznak.

Ezek alapján arra lehet gondolni, hogy a budai kiadásokban használt fametszetek különböző eredetűek, amelyeket — a komáromi címlapkerethez hasonlóan — feltehetően más nyomdák készletéből vettek át.

Bár a fametszeteken levő évszám maga is utánvésés lehet, felmerül az a talán nem indokolatlan feltételezés, hogy 1616, ill. 1656 után akár egy egész sorozat kiadásban látott napvilágot a *Fortuna*, amint ez az 1594. évszámmal ellátott kolozsvári fametszet¹⁶ alapján is vélelmezhető volt.¹⁷ Mindenesetre az 1743. évi, másodikként jelzett kiadást már számos korábbi előzhetta meg, amelyet részben vagy egészen ugyanazzal a fametszetes készlettel állítottak elő, hiszen az említett kiadásban a 42 tábla közül már mintegy féltucatnyi a használatból eredő repedést mutat.¹⁸ Kétségtelenül meglepő, hogy még 1849-ben is az 1616., 1656. és 1707. évszámmal jelölt fametszeteket használták. Ha ezeket az évszámokat részben utánmetszésnek is tulajdonítanánk, mégis bizonyos, hogy 1743-tól több mint száz éven át ugyanarról az 58 dűcről készültek a *Fortuna* egyes

¹⁴ Vö. SOLTÉSZNÉ: *I. m.* 110. l.

¹⁵ Ez a fametszet a kűméi szibilláról előfordul a korábban GYÖNGYÖSI Istvánnak tulajdonított (vö. *A magyar irodalom története.* 2. köt. Bp. 1964. 186. l.) *Cuma városában épített Daedalus temploma* c. mű 1764. évi kiadásának (Országos Széchényi Könyvtár 187.916) címlapján is, amely Budán „Landerer Ferencz Leopold” nyomdájában készült (vö. PETRIK 2. köt. 8. l.). Ez a körülmény is megerősíti a fentebb közölt megállapítást, hogy a *Fortuna* ismertett VIII. századi kiadásai ebben a műhelyben készültek.

¹⁶ Vö. SOLTÉSZNÉ: *I. m.* LXII. tábla 3. sz. Ezt a metszetet közel másfél évszázaddal később még mindig használták. Megtalálható ez a 15. jegyzetben közölt *Cuma városában...* c. mű egy másik, 1724. évi kiadásának (Országos Széchényi Könyvtár 187.879) címlapján is, amely nem tünteti fel a nyomtatás helyét (vö. PETRIK 3. köt. 7. l.). A betűtípusok tanúsága szerint ez a kiadvány TELEGDY PÁP Sámuel kolozsvári műhelyében készült, tehát ez a szibillát ábrázoló fametszet évszázadokon át ebben a városban maradt.

¹⁷ Vö. *Magy. Könyvszle.* 1964. 349—350.

¹⁸ A MAJLÁTH Béla által (i. m. 37. l.) említett 1707. évi komáromi kiadás nyilván az ezzel az évszámmal ellátott és Komárom városát ábrázoló címlapkereten alapszik. Feltehetően tévesen, hiszen ez a fametszet nem kifejezetten a *Fortunához* készült, mint a szibillák képei.

kiadásai.¹⁹ Az egyes kiadások összehasonlításában utoljára maradtak maguk a jóslásokat tartalmazó kis versek. Érdemes itt megjegyezni, hogy a 12 szibilla 37—37 strófája összesen 444 versszakot tesz ki, míg a 21 dobólap 21—21 beosztása csak 441 utalást nyújt, a 12 szibilla 35—37. versszakjaira ezért nincs utalás.

Az egyes versszakokat a XVII. század elejéről származó két kiadásban és az 1743. évi budaiban még vékony vonalak választják el egymástól. A későbbiekben ezek eltűnnek.

Míg a közel egyidős bártfai kiadás szövege meglehetősen gyakori és lényeges eltérést mutat a kolozsváritól, addig a budai kiadások kétségtelenül a kolozsvárit követik, meglepő hűséggel (pl. 10. szibilla 10. vers).

A változtatásokat a kolozsvárral szemben csak néhány vonatkozásban láthatta szükségesnek az, aki több mint egy évszázaddal később sajtó alá rendezte. Így az ügyefogyott és hibás rímeken helyenként javított (pl. 10. szibilla 3. vers), a néha a blaszfémiát közelítő részeket enyhítette (pl. 10. szibilla 12. versszakának 3. sora), ill. a korábbi kiadások jóslatainak az egyértelműségét homályosította el kissé (pl. 10. szibilla 19. versszak 4. sora) azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy a jóslat minél több emberre legyen vonatkozatható.

Az így kialakított szöveg csaknem minden változtatás nélkül szerepel még az 1817. évi 8. kiadásban is.

Az 1849. évi 15. kiadás azonban nem csupán külsőleg (papír, lapszámozás, tipográfia stb.) korszerűbb formában jelentette meg a *Fortunát*, hanem helyesírása is modernebb, szövege pedig szolidabb lett. Átalakították a már érthetelenné vált korábbi fordulatokat (pl. 11. szibilla 26. versszak 4. sora), letompították a vallásos érzékenységet esetleg bántó részeket (pl. 12. szibilla 37. versszak) stb. Jóllehet a korábbi szabadszájúság zömét is eltüntették ez alkalommal a szövegből, de néhány helyen (pl. 10. szibilla 30. versszak 4. sora) azért ebből még maradt. Így most már olyan mértékig „szalonképessé” tették ezt a korábban meglehetősen faragatlan, igazi népkönyvet, hogy kiadója, BAGÓ Márton 1849-ben már rátehetette a nevét is.

A lényegében eredeti *Fortuna* megjelenését — mai ismereteink alapján — egészen 1868-ig tudjuk figyelemmel kísérni. Érdemes megemlíteni, hogy átdolgozás formájában még tovább is élt ez a mű.

A múlt század nyolecvanas éveiben VÁROSY Mihály nevével (vö. SZINNYEI XIV. 945—8.) Nagykanizsán, mint a *Wajdits József népies füzetek* sorozat 4. száma, *Szibilla*. (*Jövendő-mondó*) címmel jelent meg az egyik ilyen átdolgozás.²⁰ Ez lényegesen egyszerűbb formát választott a 12 kérdés (a *Fortunában* 21) megválaszolására. Elmaradtak a szibillák (jóllehet a cím éppen rájuk vonatkozott) és a rájuk vonatkozó utalótáblák stb. Azonban a kérdésenként 21 válasz, amely négysoros versekből áll, az eredeti szerepüket elvesztett madarak és emlősök szerepeltetése a kérdő táblákon, valamint a címlapon levő Fortuna-kép, amely egyértelműen másolat, mind kétségtelenül a régi sorsvető-könyvre utal.

Már valamivel lazább, de ugyancsak félreismerhetetlen összefüggést árul el a *Fortunával* az ifjabb és idősebb TATÁR Péter műve, a *Szerencsekönyv, mely megfelel a következő hat kérdésre*, amely Pesten BUCSÁNSZKY-nál jelent meg mind magyar, mind német nyelven. A kérdések száma itt már hatra csökken, a válaszadás technikája a fentebb említett VÁROSY-féle átdolgozáshoz áll közel. A kis könyvecske egész felépítése, célja, a négysoros válaszok stb. mind a *Fortunával* való kapcsolatra utalnak. E TATÁR-féle átdolgozás

¹⁹ Csupán a 15. és 16. kiadásból hiányzik a 6. szibilla képe, mert időközben feltehetően használhatatlanná vált, s ezért az elsővel helyettesítették.

²⁰ Országos Széchényi Könyvtár jelzete: 195 369.

2. kiadása 1863-ban, a két következő 1866-ban és 1868-ban jelent meg, azonban ismeretes még a magyar nyelvű változat 12. és 13. kiadása, amelyet BUCSÁNSZKY utóda, RÓZSA adott ki 1888-ban, ill. 1902-ben.²¹

BORSA GEDEON

ILLYÉS András szentírási szentenciás könyvecskéjének magyar fordítása és latin születésnapi köszöntése. A XVII—XVIII. század fordulójának egyik legtermékenyebb tollú, tudós és szorgalmas egyházi írója ILLYÉS András (1637—1712) erdélyi püspök. Ő maga írja 1696-ban, hogy „28 igen hasznos és szükséges egyházi könyvet írt, melyek közül 22-öt világhosszúra is bocsátott”.¹ Különösen szerette a *Szentírást*, s a saját bevallása szerint „midőn pedig azokat olvasnám és megírnám, isteni bölcseséggel telyes válogatotт sentenciákat magamnak, és másoknak igazgatására szorgalmatosan egybe írtam”.²

Ennek a szentírási szentenciákat tartalmazó könyvecskéjének eddig két latin nyelvű kiadását ismertük, magyar nyelvű fordításáról, pontosabban kiadásáról csak a második latin kiadás címlapjáról és előszavából szereztünk tudomást.

Az első latin kiadás Bécsben jelent meg 1696-ban *Divina vitae, morumque hominum fidelium institutio, et doctrina sapientissima, id est: selectissimae sententiae divinae, quas diversis temporibus, ex Sacra Scriptura solerter excerpuit: nunc porro in decem capita distribuens, in lucem edidit* címmel.³

A második latin kiadás Nagyszombatban az akadémiai betűkkel látott napvilágot 1710-ben, s ebben a címlap szövege az „excerpsit” szó után így módosult: „Et ante annos tredecim in decem capita ordinate distribuens in lucem edidit; nunc vero cum melioratione Ungarico quoque donavit idiomate”.⁴

A „melioratio”, a megjobbítás abban állt, hogy ILLYÉS az előszó utánra a bölcseséget mint Isten nagy ajándékát dicsérő versikét iktatott be, a fejezetekben a szentírási részleteket átrendezte, bővítette, s egy 24 pontból álló függelékét csatolt hozzá a szent-atyák mondásaiból.

Amikor 1962 nyarán a régi magyar könyvtár anyagát az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban rendeztettem, kezembe került az „Inc. Hung. III. 31.” jelzetű kolligátum. E valaha szép, deszkára vont, korabeli barna préselt bőrkötésű kötet ILLYÉS András 11 művét tartalmazza.⁵ A kolligátum hetedik tagjában örömmel fedeztem fel a már régóta keresett s a két latin kiadást is megért ILLYÉS András-féle szentírási szentenciás könyv magyar fordítását, amely eddig — tudomásom szerint — sem a szakirodalomban,⁶ sem pedig az Országos Széchényi Könyvtárban készülő új *RMK* bibliográfia nyilván-tartásaiban⁷ nem szerepelt.

²¹ Országos Széchényi Könyvtár ponyvagyűjtemény 26/149 és 35/134.

¹ SZINNYEI József: *Magyar írók élete és munkái*. Bp. (1897). 5. köt. 49. has.

² Az *Igaz tudomány* előszavában.

³ *RMK* III. 3985. Ebből az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár is őriz egy példányt, jelzete: 41.271. koll. 4.

⁴ *RMK* II. 2406. Ebből az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár is őriz egy példányt, jelzete: Inc. Hung. III. 31. koll. 2.

⁵ A kolligátumgyűjtemény tagjai: 1. *RMK* II. 2404. 2. *RMK* II. 2406. 3. *RMK* II. 2407. 4. *RMK* II. 2408. = *RMK* I. 1778. 5. *RMK* II. 2295. 6. *RMK* I. 1763. 7. *Igaz tudomány*. Nagyszombat, 1710. 8. *RMK* I. 1778/b. *Lelki és jó értelmes énekek*. 3. kiad. Nagyszombat, 1710. 9. *RMK* I. 1659. 10. *RMK* I. 1680. 11. *RMK* II. 2409/a. *Vinculum natalitium*. Nagyszombat, 1710.

⁶ PL. CZAKÓ—IVÁNYI—GÁRDONYI: *A királyi magyar Egyetemi Nyomda története 1577—1927*. Bp. 1927. és ZELLIGER: *Pantheon Tyrnaviense*. Bibliographicam continens recensionem operum typis Tyrnaviensibus a 1578—1930. editorum, iconibus nonnullis illustratum. Tyrnaviae, 1931.

⁷ HOLL Béla szíves közlése.

Címlapján ez áll: „IGAZ/Keresztyén Emberek Életének, és erkölcsinek ISTENI Rendelése/ és Böl-/cseséges/ TUDOMÁNYA /az az:/ Válogatott Isteni Sententiák, mellyeket /külömb külömb időben a Szent Írásból ki-/szedegetett; és ennek előtte tizen három esz/tendövel Tíz Fejekre rendszeren osztogatván,/ világgosságra bocsátott. most pedig meg /jobbitással, Magyar nyelvel-is/ meg-ajándékozott. /ILLYÉS ANDRÁS Erdélyi Püspök./ Fametszet. Nagy-Szombatban Nyomtattatott 1710. Esztendőben.” 3 számozatlan és 33 számozott nyolcadrétű lap A⁸ B⁸ C² ívjelöléssel. Ez az 1710-i latin kiadás pontos magyar fordítása.

Az esztergomi kolligátum 11. tagja tulajdonképpen nem ILLYÉS András saját műve, hanem a jezsuiták nagyszombati akadémiai nyomdája által neki felajánlott egy-levéles, 25 × 44 cm nagyságú „vinculum natalitium”, azaz születésnap 42 soros latin köszöntővers: „VINCULUM/NATALITIUM/ILLUSTRISSIMO AC REVERRENDISSIMO/DOMINO, DOMINO/ANDREAE/ILLYES/EPISCOPO TRANSYLVANIENSI./Praeposito Cibiniensi & Sancti Stephani Proto-Martyris de Ca-/stro Strigoniensi, Abbati B. V. M. de Pilisio, Sacrae Cae-/sarae Regiaeque Majestatis Consiliario, & c./OBLATUM”.⁸ Megírásának évét, az 1710. esztendőt az „ab aCaDeMICa typographia tIrnaVIensi Societatis JESU” aláírás római számértékeket jelző betűibe rejtették el az ismeretlen szerzők.

ILLYÉS saját vallomása szerint 1710-ben 73 éves volt, mert a *Recta institutio* az évi nagyszombati kiadásának (RMK I. 1778. és II. 2405.) előljáró beszédében így nyilatkozik: „Írtam Nagy-Szombatban. . . 1710. . . Az én megvénhedet életemnek . . . 73-dik esztendőjében”. 1637-ben született az erdélyi Csikszentgyörgyön. Születésének hónapját és napját életírói⁹ nem közlik, s — tudtommal — eddig nem is sikerült megállapítani. 1710-ben már túl volt a köszöntő versben említett kétszer hét lustrumon, a hetvenes éveit taposta, s mégis még mindig élénk irodalmi működést fejtett ki eleven kapcsolatban állva a nagyszombati jezsuita nyomdával. Innen érthető a nyomda kedveskedése.

Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár kolligátuma talán az ő saját példánya volt. Erre mutat az igényes kötés, a két rézcsat és a nyolc jelzőfül, sőt az is lehetséges, hogy ezt a kötetet adta a nyomda ajándékkul a szerzőnek. Mivel ILLYÉS 1696-tól 1712-ben Nagyszombatban bekövetkezett haláláig megmaradt esztergomi kanonoknak, a könyv sorsa könnyen megmagyarázható: halála után az ottani káptalani könyvtáré lett, s onnan került aztán át a múlt század elején Esztergomba.

KOVÁCH ZOLTÁN

⁸ Ebből BORSÁ Gedeon szíves közlése szerint az Országos Széchényi Könyvtár is őriz egy teljes példányt „RMK II. 2409/a” jelzettel. Az OSzK ILLYÉS András-kolligátumának tagjai: 1. RMK I. 1778. 2. RMK II. 2295. 3. RMK II. 2409/a. *Vinculum natalitium*. Nagyszombat, 1710. E példányt még nem írták le, az erre vonatkozó engedélyt FAZAKAS Józsefnek köszönöm.

⁹ Pl. SZABÓ József, KNAUZ Nándor, NÉMETHY Lajos, SZINNYEI József, KOLLÁNYI Ferenc stb.

FIGYELŐ

A magyar nemzeti bibliográfia fejlődése a gödöllői bibliográfiai konferencia után.

1961 őszén a magyar könyvtárügynek a bibliográfia területén illetékes fórumai — az Országos Könyvtárügyi (Dokumentációs) Tanács,¹ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti, Bibliográfiai és Dokumentációs Munkabizottsága, az Országos Széchényi Könyvtár, a Könyvtártudományi és Módszertani Központ — a magyarországi bibliográfusok és dokumentalisták országos értekezletét hívták össze, hogy a bibliográfia különféle területeinek problémáit, fejlesztésének lehetőségeit megtárgyalják. Ismeretes, hogy a konferencia több szekcióban² tekintette át a magyar bibliográfia ügyének alapvető kérdéseit. Kiindulásul megállapította, hogy a kiadványok mai áradatában a bibliográfia nélkülözhetetlen munkaeszközzé lett minden országban. Még inkább fokozott szerepe van a szocialista társadalmakban, ahol a tudományos és ipari fejlődés üteme meggyorsult.

A Munkaértekezlet körütekintő elemzés után rámutatott arra is, hogy a magyar bibliográfiai tevékenységnek komoly hagyományai és teljesítményei vannak. Mégsem lehetünk teljesen elégedettek eredményeinkkel; hézagok, ún. „fehér foltok” mutatkoznak e munkában, a rendszerességet és szervezettséget sem sikerült minden területen biztosítanunk. Ezért a Munkaértekezlet alapos vita után kidolgozta ajánlásait, amelyeket az illetékes főhatóságok s a magyar bibliográfia ügyének gondozására hivatott szervek elé terjesztett. Ezek az ajánlások ilyen módon a magyarországi bibliográfiai tevékenység távlati fejlesztési tervének tekinthetők.

Kérdés, hogy ma — mintegy négy évi távlatban — mit sikerült megvalósítanunk a gödöllői programból, milyen eredményeket értünk el az egyes szektorokban, milyen akadályokba ütköztünk, munkánknak milyen negatívumai voltak?

Most nem vállalkozhatunk a bibliográfiai terület egészének az elemzésére, ezúttal csupán a *magyar nemzeti bibliográfia* utóbbi éveinek fejlődését kívánjuk röviden bemutatni: vajon mi történt Gödöllő óta, a Nemzeti Bibliográfiai Munkabizottság ajánlásai³ érvényesültek-e a munkában, mit sikerült eddig megvalósítani, s figyelemmel a gödöllői program távlati jellegére, milyen feladatokat kell a következő években a nemzeti bibliográfia területén — akár elméleti, akár gyakorlati síkon — megoldani?

Kiindulásul ma is egyetértőleg hangsúlyozzuk a gödöllői ajánlásokkal, hogy a nemzeti bibliográfia *rendszerének a létrehozása és működtetése* elsősorban a nemzeti könyvtár feladata. Az Országos Széchényi Könyvtár e megtisztelő tudományos és kulturális kötelezettségét bizonyos anyagi és személyzeti nehézségei ellenére vállalja, s főhatóságá-

¹ 1961-ben a mai OKDT még OKT elnevezés alatt tevékenykedett.

² Nemzeti bibliográfia, társadalomtudományok, természet- és műszaki tudományok, továbbá helytörténeti (helyismereti) és ajánló bibliográfia területén.

³ Az ajánlásokat közismertnek tekintjük, e helyen nem ismertetjük azokat. Ld. *Az Országos Bibliográfiai Munkaértekezlet ajánlásai* című dokumentum 3—5. lapjait.

val egyetértésben, annak segítségével, erőfeszítéseit a célok maradéktalan megoldása érdekében egyre fokozza.

Az elmúlt években az Országos Széchényi Könyvtár, mint a nemzeti bibliográfia központi „műhelye” lehetőségeihez mérten előrehaladást ért el e rendszer kiépítésének, illetve működtetésének a realizálásában. E sorok írója nem kíván kritikai elemzést adni a nemzeti bibliográfia utóbbi éveinek a fejlődéséről (a kritikai állásfoglalás rögzítése mások feladata), hanem annak legfontosabb állomásairól szeretne beszámolni.

1. Áttekintésünk időszakában a xerox-offszet technika segítségével 1963-ban megjelent az első — kivételesen kétéves — *kumulatív* kötet⁴ az 1961. és 1962. évek anyagáról, majd 1964-ben követte ezt az 1963. évi anyag bibliográfiai összefoglalása.⁵ E kötetekkel megindult az a rég óhajtott bibliográfiai sorozat, amely a — remélhetőleg egyre fejlődő mutatók segítségével, a kezdeti kisebb hibák kiküszöbölésével — a félhavi számok anyagát összesítve adja az érdeklődők kezébe. E kumulatív kötetek jellemzői: meghatározott válogatás után a másodrendű anyag selejtezése, a címleírások és szakozások egységesítése, mutatók (összesített betűrendes mutató, sorozati mutató, az 1963. évtől kezdve a kongresszusi kiadványok mutatója) készítése. Itt említjük meg, hogy a kurrens nemzeti bibliográfia 1962-től közli a zenei és a szöveges hanglemezek leírásait is.

2. A *Magyar Folyóiratok Repertoriuma* áttekintésünk tárgyidőszakában szintén változásokon ment át. 1962-től kibővítette anyagát a három vezető országos napilap fontosabb cikkeinek a feldolgozásával, majd 1965 januárjától a *MNB*-hoz hasonlóan áttért a xerox-offszet technikára, 1965 májusától a félhavi megjelenésre. E reform azért vált szükségessé, mert a nyomdákra való ráutaltság, az ottani hosszú átfutás több havi késedelmet okozott a *MFR* megjelenésében. Az említett változások segítségével a periodikumok cikkeinek annyira fontos gyors regisztrálása s a füzeteknek az előfizetőkhez való haladéktalan eljuttatása megvalósulhatott. Ezzel párhuzamosan megtörtént a *MNB* és a *MFR* szerkesztési szabályzatának, szakcsoportosításának, mutatózási gyakorlatának az egységesítése is.

3. 1963-ban — az UNESCO támogatásával — napvilágot látott a *másodfokú bibliográfia* 1958—1960. évi gyűjtőköteve is.⁶ Az 1961—64. évek anyaga a szerkesztés stádiumában van, megjelenése — szintén a nemzeti könyvtár kiadásában — 1966-ban várható.

4. Az utóbbi évtizedek egyik legjelentősebb bibliográfiai vállalkozása, a *magyar könyvészet 1945—1960.* évi ciklusának a szerkesztési munkái Gödöllő óta nemcsak felgyorsultak, de 1964 végén az első (IV-gyel jelzett) terjedelmes kötet (művészetek, irodalom, földrajz, történelem) 2000 példányban napvilágot is látott.⁷ E kiadvánnyal kapcsolatban elsősorban azt kell kiemelnünk, hogy ebben jelenik meg először az 1945. év anyaga bibliográfiai feltárás formájában, továbbá azt, hogy e kötetben nemcsak a tudományos szempontból lényeges gyűjtőkötetek nyernek analitikus feltárást, hanem ezúttal először a szépirodalmi anthológiák szerzői is felsorolásra kerülnek a vonatkozó címleírás végén. A következő kötetek remélhetőleg egymás után fogják elhagyni a nyomdát,

⁴ *Magyar Könyvészet 1961—1962.* A magyarországi könyvek, zeneművek és térképek címjegyzéke. (Szerkesztette az Országos Széchényi Könyvtár Bibliográfiai osztálya. Felelős szerkesztő FÜGEDI Péterné.) Bp. 1963, OSZK. XV, 1138, 1 l.

⁵ *Magyar Könyvészet 1963.* Bp. 1964, OSZK. XII, 736 l.

⁶ *A magyar bibliográfiák bibliográfiája 1958—1960.* Összeállította FERENCZYNÉ WENDELIN Lidia, FÜGEDI Péterné, SOMOGYI Andrásné. Bp. 1963, OSZK. 420 l.

⁷ *Magyar Könyvészet. Bibliografia Hungarica. 1945—1960.* A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke. Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. 4. Művészetek, irodalom, földrajz, történelem. (Főszerkesztő SEBESTYÉN Géza. Szerk. KOMJÁTHY Miklósné.) Bp. 1964, OSZK. 615, 1 l. Az 1. kötet (0, 1, 2, 3 főosztályok anyaga) — mire e sorok megjelennek — szintén az olvasók, kutatók rendelkezésére áll.

várhatóan a következő sorrendben: az 1. kötet (0–3 szakok) imprimálás alatt van, a 2. kötet (5, 61, 63 szakok) kézírata nyomdakész, a 3. kötet (62, 64/69 szakok) végső szerkesztése megkezdődött, nyomdábaadása 1966 végén várható. A mutatókötet (5. kötet) címanyaga az előzőekkel párhuzamosan készül, szerkesztési munkái 1967-ben indulnak meg.

Említésre érdemes az is, hogy nemzeti könyvészetünk legnagyobb „fehér foltja”-nak eltüntetése az Országos Széchényi Könyvtár egyik legsúlyosabb gondja. A *magyar könyvészet 1920–1944. évi ciklusára* gondolunk itt. Bár a szerkesztés és a kiadás személyzeti és anyagi okok következtében nem folyhat párhuzamosan az 1945–1960-i évkör kötetének a közrebocsátásával, az előmunkálatok itt sem hiányoznak: az anyaggyűjtés a monografikus művek vonatkozásában befejeződött, a sorozati művek gyűjtése pedig folyamatban van. Remélhető, hogy 1966-ban elkészülnek e másik nagy vállalkozás részletes szerkesztési szabályai is, a gyűjtött tapasztalatok birtokában pedig a kiadási munka szervezeten és folyamatosan meg fog indulni.

A nemzeti retrospektív könyv-bibliográfia (*régi magyarországi nyomtatványok*) új kiadásának előkészítése részben a Magyar Tudományos Akadémia, részben az Országos Széchényi Könyvtár támogatásával, BORSA Gedeon irányításával folyik. Az első kötet (1473–1600) kézírata, amely kb. 1050 tételt tartalmaz, elkészült, s jelenleg a kézirat végleges formába való öntése van soron. Az eddigi tervek szerint az Akadémiai Kiadó 1966-ban veszi munkába, s 1967-ben jelenteti meg nyomtatásban. E munkával párhuzamosan a következő korszak (1601–1650) anyaggyűjtése is előrehaladt, s az 1970-re kiadni tervezett kötet mintegy másfélszer régi nyomtatványt fog feltárni.

Kiadás szempontjából nem áll ennyire szilárdan a *XVIII. századi PETRIK-kiegészítés* ügye. A PETRIK-féle műből hiányoz s Magyarországon fellelhető tételeket a MARKOS Béla vezette csoport összegyűjtötte, s rendezését is megkezdte, azonban e munkálatokat személyzeti okok miatt eddig nem sikerült az 1964-ben újjászervezett Bibliográfiai osztály munkatervébe beilleszteni. Ennek híján az OSZK kutatónapok biztosításával támogatta ezt a fontos munkát, amely szintén nemzeti könyvészetünk egyik századának a hiányait van hivatva eltüntetni. Azonban a szerkesztés, továbbá a lektorálás, majd kiadás munkája a közeli években e területen is intézményes megoldást követel.

5. A monografikus műveket feltáró bibliográfiák mellett az utóbbi években egyre fokozódó hangsúly esik a *sajtótermékeket regisztráló kiadványok* összeállítására.

A gödöllői program óhajának eleget téve a Széchényi Könyvtár 1966-tól kezdődően rendszeresen közre fogja bocsátani a magyarországi hírlapok és folyóiratok éves jegyzékét. Ennek megjelenése a kurrens nemzeti bibliográfia rendszerében ma még feltalálható leglényegesebb hiányt fogja felszámolni.

Intenzív munka folyik a retrospektív sajtóbibliográfiák összeállításának vonalán is. A Magyar Tudományos Akadémia támogatásával, az Országos Széchényi Könyvtár közreműködésével részben kiadásra készen, részben előkészület alatt állnak DEZSÉNYI Béla főszerkesztésében⁸ az *Ephemerides Hungaricae* kötetei, a magyar periodikumok részletes bibliográfiái. E fontos és nagyarányú munka célja a magyar sajtótörténet adatainak a feltárása és ezáltal legújabbkori történelmünk, irodalomtörténelmünk stb. egyik leggazdagabb forrásanyagának a hozzáférhetőbbé tétele a bibliográfia eszközeinek a segítségével.

A teljes anyaggyűjtés — amely eddig elsősorban a nemzeti könyvtár Hírlaptárának az anyagára támaszkodott — az 1705-től 1919-ig terjedő időt öleli fel. A kiad-

⁸ A szerkesztés munkájában több munkatárs részvételével BUSA Margit, DÖRNYEI Sándor és NAGYDIÓSI Gézáne működnek közre.

vány időrendi tagoltságban lát majd napvilágot: egyes kötetei egyéni kutatótevékenység eredményeként, mások munkaközösségi együttműködés révén készülnek el.

Az első kötet, amelynek anyagát BUSA Margit állította össze, már kiadásra készen áll. Ez a kb. 1000 periodika címét magában foglaló kötet nemcsak az Országos Széchényi Könyvtár állományát foglalja magában, hanem még 25 más budapesti és 20 vidéki könyvtár gyűjteményében fellelhető sajtótermékeket is feldolgozza. A bibliográfiai fel-tárást lelőhelykimutatás egészíti ki.

Ezt az első kötetet — ha a kiadást sikerül biztosítani — gyors egymásutánban követnék a következők. A több mint 11 000 címre terjedő kiadvány nemzeti könyvé-szetünk egyik alapvető sorozata lesz.

Amíg a könyvek vonatkozásában a nemzeti bibliográfiai tevékenység országos szinten folyik, addig a sajtóbibliográfiák területén a központi vállalkozás mellett rész-feldolgozásokat (területi és szak szerinti kiadványok) is találunk. Ezek hazai könyvé-szetünk e területen mutatózó hiányait is hivatottak kiegészíteni, s egyben forrásul is szolgálnak (sokszor lelőhely-megjelöléssel) a későbbi feltárás számára is.

A megyei könyvtárak fejlődésükkel s az irántuk támasztott igények fokozatos növekedésével párhuzamosan már a gödöllői munkaértekezlet előtt is jelentettek meg olyan kiadványokat, amelyek egy-egy megye hírlapjainak és folyóiratainak a bibliográ-fiáját és lelőhelyeit (beleértve az OSZK anyagát is) tárták fel a kutatók számára. Utalunk itt KELLNER Béla: *Somogyi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1849—1956* és NAGY László: *A Veszprém megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1820—1956 c. értékes munkáira*, amelyeket több más hasonló célú és értékű sajtóbibliográfia követett a hatva-nas években.⁹

Szakterületi vonalon is élénkebbé vált a sajtóbibliográfiai tevékenység, jelül annak, hogy a kutatómunka és a könyvtári tájékoztatás igényei egyre inkább foko-zódnak intézményeink és bibliográfiáink irányában. Az utóbbi évekből a magyar munkás-mozgalmi sajtó, a mezőgazdasági szakfolyóiratok és a nevelésügyi folyóiratok bibliográ-fiai összeállításait idézzük¹⁰ ismét csak jelül annak, hogy a nemzeti könyvészet nem-csak regionális, de szakmai alapon is gazdagodhat. A repertorizálásra, folyóirataink tartalmi mutatóinak évkörönkénti összeállítására és nyomtatott formában való közre-bocsátására az elmúlt években több jó példa akadt. Ha kiadóink és intézményeink egyre többet áldoznának erre a nem mutatós, de a tudományos apparátus teljessége és ütőképessége szempontjából nélkülözhetetlen munkaeszközökre, sajtóbibliográfiánk egyre nagyobb bázissal tudná támogatni a kutatómunkát.

6. Anélkül, hogy e helyen a nemzeti bibliográfiának a *szakbibliográfiákkal* és egyéb speciális célú bibliográfiákkal való összefüggéseit akár elvi, módszertani és gyakor-lati szempontból érinteni kívánnánk (ez a problémakör külön elemzést igényel), csak éppen futólag utalunk arra, hogy ezek a könyvészeti munkák szintén hozzátartoznak

⁹ BÁRDOS László István—HORVÁTH Géza: *Komárom megyei hírlapok és folyó-iratok bibliográfiája (1789—1961)*. Tatabánya, 1962, József Attila Megyei Könyvtár. 82, 1 l. (FÜLÖP Attila): *A Borsod-Abauj-Zemplén megyei hírlapok és folyóiratok bibliográ-fijája. 1842—1963*. Miskolc, 1964, II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár. 231 l., 1 mell. (Könyvtári füzetek 1.) KRAJEVSZKY Gizella—TAKÁCS Miklós: *Vas megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája. 1777—1963*. Szombathely, 1964, Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár. 111 l.

¹⁰ *A magyar munkásmozgalmi sajtó bibliográfiája, 1948. jún.—1950. okt.* (Függe-lékekkel). [Kiad. a] Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága, Párttörténeti Intézet. Bp. 1963, [Házi soksz.] 356 lev. *Mezőgazdasági szakfolyóirataink bibliográfiája. 3. 1945—1962*. Összeáll. MADOS Lászlóné. Bp. 1963, Mezőgazdasági Kiadó. 75 l. (Az Agrártudományi Egyetem Központi Könyvtárának kiadványai 14.) JÁKI László: *A ma-gyar nevelésügyi folyóiratok bibliográfiája 1938—1958*. Bp. 1962, Tankönyvkiadó. 90 l. (Az Országos Pedagógiai Könyvtár kiadványai.)

— legalább „oldalágon” — a nemzeti bibliográfia rendszeréhez. Az utóbbi évek során az ilyen irányú tevékenység megelénkült. Néhány példa: az egyetemek (Debrecen, Szeged, Pécs, Gödöllő) sorra kiadták oktatóik, dolgozóik szakirodalmi munkásságának az összeállításait; tudósaink életművéről több személyi bibliográfia jelent meg; nem egy szakbibliográfiánk a nemzeti bibliográfia egyes fejezeteihez nyújtott értékes kiegészítő adalékokat.¹¹

Retrospektív nemzeti bibliográfiánk hiányainak a pótlásához az elmúlt években jelentős mértékben hozzájárultak azok a publikációk, amelyeket könyvtörténezeink a *Magyar Könyvszemle* hasábjain, azután a különféle tudományos könyvtárak évkönyveiben tettek közzé. Ezek az értékes adalékok későbbi időpontban természetesen be fognak épülni a nemzeti könyvészet új kiadásába.

Ugyancsak a nemzeti bibliográfia rendszerét tették teljesebbé azok az értékes könyvészeti kiadványok is, amelyek egy-egy kiadvány-típus bibliográfiai adatait tették hozzáférhetővé a kutatás számára.^{11a}

7. A nemzeti bibliográfia négy évi gyakorlatának ismertetése után felmerül a kérdés: *elméletileg* mit oldottak meg a könyvtárosok a gödöllői programból, vajon a magyar nemzeti könyvészet problémái tükröződnek-e a szakfolyóiratokban és egyéb kiadványokban?

Eleve valószínűnek látszott, hogy a gödöllői bibliográfiai értekezlet referátumai, vita-felszólalásai, ajánlásai hosszú időre előremutatóan megszabják a nemzeti könyvészet irányát; az elméleti kérdéseket egyébként sem lehet évente felvetni, legfeljebb a részleteket kell gondosan kimunkálni, továbbá a még megoldatlan elméleti-módszertani problémákat vizsgálat tárgyává tenni.

Valóban ez volt a fejlődés iránya.

A *Magyar Könyvszemle* 1962-ben a gödöllői értekezlet két igen lényeges eredményeket hozó referátumát közölte: KÓHALMI Béláét és FÜGEDI Péternéét.¹² Bár e tanulmányok még a konferencia tárgysorozatának a termékei voltak, de tudományos apparátussal való ellátásuk, egyes részleteiknek az újrafogalmazása s mindenekelőtt szélesebb értelemben vett hatásuk az utóbbi években bontakozott ki.

A gödöllői értekezletet követő fellendülés az elmélet területén egy ideig tovább tartott. A problémákat számon tartó és a feladatokat felsorakoztató cikkek egymás után jelentek meg a könyvtári folyóiratok — elsősorban a *Magyar Könyvszemle* — hasábjain.¹³

¹¹ Ismét csak jellemzésül néhány példa: (APOR Éva—ECSÉDY Ildikó): *Hungarian publications on Asia and Africa. — Magyar szerzők Ázsiáról és Afrikáról. 1950—1962.* Válogatott bibliográfia. [Kiad. a] Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, Magyar Unesco Bizottság. Bp. 1963, Akadémiai Kiadó. 106 l. BENDEFY László: *Magyar geodéziai irodalom. 1948—1960.* Bibliográfia. Bp. 1964, Műszaki Kiadó. 396 l. SÁNDOR István: *A magyar néprajztudomány bibliográfiája. 1945—1954.* Bp. 1965, Akadémiai Kiadó. 463 l.

^{11a} A Magyarországon megjelent színházi zsebkönyvek bibliográfiája. XVII—XIX. század. Összeáll. HANKISS Elemér, BERCZELI A. Károlyné. Bp. 1961, Országos Széchényi Könyvtár. 481 l. — *Az Országos Széchényi Könyvtár grafikai plakátjai 1914-ig.* (Összeáll. MUNKÁCSI Piroska.) Bp. OSZK. 136 l., 40 t. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai, 56.) — [Országos Széchényi Könyvtár]. *Az 1961—62. évi grafikai plakátok és kiadványok.* Összeáll. MUNKÁCSI Piroska. Bp. 1965, OSZK. 453 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 62.)

¹² KÓHALMI Béla: *Retrospektív nemzeti bibliográfiánk 1473—1920-ig.* Magy. Könyvszemle. 1962. 78. évf. 1. sz. 1—17. l. — FÜGEDI Péterné: *A kurrens nemzeti bibliográfia időszak kérdései.* Magy. Könyvszemle. 1962. 78. évf. 4. sz. 278—292. l.

¹³ FÜGEDI Péterné: *Az Országos Könyvtárügyi Tanács Bibliográfiai Munkabizottságának Nemzeti Bibliográfiai Szekciójá.* Magy. Könyvszemle. 1962. 78. évf. 2—3. sz. 235. l. HARASZTHY Gyula: *A magyar bibliográfia néhány problémája a Szakbizottság 1962. évi munkájának tükrében.* Magy. Könyvszemle. 1963. 79. évf. 3. sz. 269—271. l. *Ua.: Bibliográfiai problémák a gödöllői értekezlet után.* Könyvt. Figy. 1963. 1. sz. 1—9. l.

Főleg KÓHALMI Béla volt az, aki a nemzeti könyvészet elméleti és módszertani kérdéseiről legújabbban is véleményét nyilvánította.¹⁴

Az egyetemi előadások jegyzetei és a könyvtárosképző tanfolyamok kiadványai (KÓHALMI Béla, BÓDAY Pál, SZENTMIHÁLYI János munkái) szintén számon tartották, elemezték és rendszereztek nemzeti könyvészetünk történetét és problémáit. Mint újszerű és a nemzeti bibliográfia alkotásainak szemléletessé, szinte érzékelhetővé tett műveként tartjuk nyilván BÓDAY Pál munkáját.¹⁵

Az OKDT Bibliográfiai Szakbizottságának Nemzeti Bibliográfiai Munkabizottsága szintén olyan fórum volt, amely Gödöllő után egyrészt igen jól használható szakmai véleményt nyilvánított a hazai könyvészet néhány kérdéséről, s így ezen a területen az Országos Széchényi Könyvtár segítségére sietett, másrészt elméletileg is számottevő vitákat rendezett a gödöllői ajánlásokban szereplő néhány fontos problémáról. Talán nem érdektelen, ha e munkabizottsági viták — különben írásban is beterjesztett — referátumait felsoroljuk: tájékoztatás a *Magyar Könyvészet* 1920—1944 közötti ciklusának munkálatairól (KOMJÁTHY Miklósné), beszámoló a régi magyarországi nyomtatványok készülő repertóriumáról (BORSA Gedeon), a XVIII. századi magyarországi nyomdatermékek bibliográfiája (MARKOS Béla), a *Magyar Könyvészet* 1945—1960. évi ciklusa (KOMJÁTHY Miklósné), a magyar bibliográfiák bibliográfiája (SOMOGYI Andrásné), a magyarországi folyóiratok és hírlapok évi jegyzéke (DEZSÉNYI Béla), az egyetemi jegyzetek a magyar nemzeti bibliográfia rendszerében (HERNÁDYNÉ NÉMETH Zsófia, REGULI Ernő), a szekundér kiadványok nemzeti bibliográfiai feldolgozása (FÜGEDI Péterné). E bizottsági munka egyetlen negatívumának az tekinthető, hogy e referátumok nem értek tudományos publikációkká.

E rövid áttekintés is világossá teszi, hogy bár Gödöllő óta illetékes könyvtárügyi szerveink — inkább gyakorlatilag, mint az elméleti analízis területén — valóban sokat tettek nemzeti könyvészetünk kurrens és retrospektív rendszerének a fokozatos kiépítése érdekében, de tennivalónk azért még garmadával akad. Annál is inkább hangsúlyoznunk kell ezt, mert néhány jel arra mutat, hogy az utolsó két évben az elméleti érdeklődés, a problémák tudományos elemzése lankadóban van. A kérdések elméleti felvetése nélkül pedig aligha léphetünk előre. Ezek közül e helyen is a következőkre szeretnénk felhívni a figyelmet:

- a hungarica bibliográfia és dokumentáció problémái,
- a nemzeti bibliográfia és a szakbibliográfia összefüggései,
- helyismereti bibliográfia és nemzeti bibliográfia,
- a magyarországi hivatalos kiadványok bibliográfiai feltárásának lehetőségei és módszerei,

- a magyarországi kutatói jelentések, a félig publikált és nem publikált tudományos anyag bibliográfiai regisztrálásának elvi és gyakorlati kérdései,
- a nemzeti bio-bibliográfia kérdései,
- a nemzeti könyvészet és a hazai tudomány, nemzeti bibliográfiánk és a külföld.

Íme a gyakorlati tennivalók egész sora mellett az elmélet, a kutatómunka is egész sor feladat megoldását kéri és várja.

HARASZTHY GYULA

¹⁴ *A művek sorsa és a bibliográfia*. Magy. Könyvszle. 1963. 79. évf. 1—2. sz. 4—26. l. A „*Magyar Könyvészet*” új korszaka elé. Az 1961/62-es és az 1963-as kumulációról. Magy. Könyvszle. 1965. 81. évf. 2. sz. 177—181. l.

¹⁵ *Képes olvasókönyv a magyar nemzeti bibliográfiához*. Bp. 1964, OSZK. Könyvtár-tudományi és Módszertani Központ, XI, 301 l. (A könyvtárosképzés füzetei.)

Megjegyzések egy új amerikai bibliográfiai kézikönyvről. A tájékoztatási munka gépesítésére irányuló kutatásokkal, kísérletekkel egyidejűleg és azokkal párhuzamosan változatlan intenzitással folynak a tájékoztatás „hagyományos”, „klasszikus” munkaeszközeinek, gyűjteményeinek a jobb feltárására, áttekintésére, szintézisbe való összefoglalására irányuló erőfeszítések. Ezen erőfeszítések egyik eredménye B. S. WYNARNak, a denveri egyetem könyvtárosképző tanszéke¹ munkatársának új „bibliográfiai kalauz” jellegű tankönyve.²

A vállalkozás méreteit tekintve a kötet jóval szerényebb, mint a MALCLÈS- vagy KIRPICSEVA-féle munkák, több tekintetben azonban frissebb — nem az anyagszolgáltatás vonatkozásában, ami természetes —, a földrajzilag jóval szűkebb területet jól áttekinthető elemző módszerrel fogja át. A földrajzilag szűkebb terület azt jelenti, hogy a kötet gyakorlatilag elsősorban az Egyesült Államokban megjelent reference-munkákra korlátozódik.

Egyetemi tankönyv funkcióját betöltő „bibliográfiai kalauz”-ról levén szó, az egyes fejezetek szöveges bevezetőket tartalmaznak (*Historical background*) a különféle típusú reference-munkákhoz, amelyeket azután tételesen ismertet.

A kötet felépítése megfelel kettős jellegének, tehát mint tankönyv a didaktikai, mint általános bibliográfiai kézikönyv, „kalauz”, mint „tájékoztatási műszer” (hogy KÓHALMI Béla találó kifejezését használjam) a reference-könyvtárosi szempontoknak tesz eleget.

Felépítése a következő: a „reference munka” (1.) fejezet a tájékoztatási munkák elméletével, használatával, kiadási tendenciáival stb. foglalkozik bevezetésként. A bibliográfiával foglalkozó (2.) fejezet a bibliográfiák típusait, készítésük „mechanizmusát” tárgyalja, míg a következő (3.) rész az indexelés és az indexek problémáit, ideértve a központi címjegyzékeket. Az első három fejezet tehát a reference-munkáknak azokat a típusait elemzi és írja le, amelyeknek előállítási „műhelye” par excellence a könyvtár. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy az e típusú reference-kiadványok előállítója csak könyvtár lehet, mindenesetre az effajta tájékoztatási műszerek előállítása legközelebb áll a könyvtári tevékenységhez. Más a helyzet a kötet soron következő három fejezetében tárgyalt reference-kiadványtípusokkal, mint amilyenek az enciklopédiák és évkönyvek, a szótárak és a biográfiaiak. A szerző e három reference-kiadványtípust is az első három fejezet beosztásához hasonlóan ismerteti (bevezetés, történeti előzmény, típusok).

Valamennyi fejezet erőssége a konkrét ismeretanyag leírása, a reference-munkák részletes ismertetése. Mindez szerencsésen párosul az egyes kiadványtípusok lényegre utaló, tömör ismertetésével.

A kötet fő gyengéje, használatának a korlátja — az egyébként elvileg általában helyesnek tekinthető — *válogatásnak a szemléletében* keresendő, és talán ezen túlmenően a reference-munka jellegének a megítéléséből is következik. A reference-munka természeténél fogva „internacionális” jellegű. Ugyanis a könyvtári munka egyik ága sem annyira *nemzetközi forrásanyagigényes*, mint éppen a tájékoztatási tevékenység, ez aligha szorul bővebb indoklásra. Amennyire egyet lehet érteni azzal, hogy egy bibliográfiai kalauz ne törekedjék a teljességre — ilyesmi ma már egy-egy tudományágon belül vagy nemzeti keretben is aligha megvalósítható —, annyira fontosnak kell tekinteni egy nemzetközi igényű kézikönyvben a válogatás mikéntjét. Márpedig a WYNAR-kézikönyv nemzetközi igényű is, nem is, mindenesetre USA-központú, és igen kis mértékben öleli fel a más országokban megjelent reference-munkákat (leginkább még angol kiadványokat és csekély

¹ Graduate School of Librarianship, University of Denver.

² WYNAR, Bohdan S.: *Introduction to bibliography and reference work. A guide to materials and sources.* 2. ed. ser. enlarged. Denver-Littleton, 1964, Colorado Bibliographic Institute. 209 l.

mértékben német, francia és szovjet címeket vesz fel). Jogosult és indokolt természetesen egy ország (nemzeti és nemzetközi) reference-irodalmáról is bibliográfiai bevezetőt készíteni, ez didaktikai és tájékoztatási szempontból is igen hasznos lehet, de akkor így kell megvonni a határokat, a nyelvterületek és az országok körének a tisztázatlansága azonban zavarbaejtő.

Ily módon a kötet a jelzett pozitívumai mellett jóval kisebb igényű, mint a mércének tekinthető MALCLÈS-mű, a WINCHELL- vagy akár a SZENTMIHÁLYI—VÉRTESY-féle kézikönyv. E megjegyzések figyelembevételével is, a WYNAR-kötet hazai reference- és könyvtárosképző gyakorlatunkban is használható munka mind módszertani, tipológiai, mind pedig forrásismereti szempontból.

RÓZSA GYÖRGY

Zenei incipitek notációjának újabb lehetőségei. Zeneművek feldolgozásánál a zenei dokumentációban minden kérdés többé-kevésbé tisztázott vagy a tisztázás útján halad. Mindeddig azonban nem sikerült megnyugtató módon megoldani sem a címleírásban, sem a dokumentációs munka során a dallamlejegyzésnek a hagyományostól eltérő lejegyzési módját. A tematikus katalógusok, a népzenei gyűjtemények számára felbecsülhetetlen lenne minden olyan rendszer, amely lehetővé tenné dallamok kódszerű lejegyzését. Mind a mai napig az az eljárás, hogy a dokumentált mű leírása után a címleíró (vagy gyűjtő) szabályosan meghúzza az öt vonalkát és kézzel feljegyzi a kívánt dallamot. Bár ismeretesek egyes zenei rövidítési módok, gyorsírásszerű jelek — pl. a nagy zeneszerzők rövidítési jelei —, ezek azonban mindig egyéni, egy személyhez fűződő megoldások maradtak. Megnyugtató feloldásuk — gondoljunk csak a neumára, a tabulatúrás feljegyzésekre — mind a mai napig nem sikerült. Értelmezésük az átíró elképzeléseitől, tudásától függően számos, de nem hiteles variánsát eredményezték a zenetörténeti kutatásnak. Még legtisztább ma a népzenei feltárás gyakorlata, hiszen itt a népdalok hangnemét, szerkezetét, a metrumot, az ambitust stb. egyezményes — és ami nem közbömbös: egyértelmű — jelrendszerrel rögzítik. Magának a konkrét dallamnak a hagyományostól való eltérése jelölésére azonban a népzene kutatók sem tudtak megnyugtató megoldást találni.

Különösen közlelő érinti a probléma a tudományos kutatás mellett a zenei könyvtár feldolgozó munkáját, valamint a zenei dokumentációs tevékenységet. A hagyományos, kézzel írott feljegyzések a céduลาสokszorosításkor kizárólag akkor vihetők át, ha a sokszorosítás xerox-ofszet eljárással történik. Itt is fennállhat annak a veszélye, hogy a nem gyakorlott kottaíró lejegyzései olvashatatlanok lesznek. Valami olyan rendszert kell találni — mindaddig, ameddig a zenei lejegyzésre alkalmas írógép elterjedtebbé nem válik —, amelynek a segítségével a közönséges sokszorosító gépek lehetőségeit is ki lehessen használni. (Írógép, nyomdai eljárások a metszésen és fénymásoláson kívül.) A megoldásra váró probléma rendkívül sokrétű, és megvalósítása — noha nagy lehetőségeket hordoz magában — meglehetősen kétséges. A létesítendő rendszer a következő fő feltételeknek kell, hogy megfeleljen:

1. Nyújtson a rendszer lehetőséget zeneművek vagy dallamok incipitjének kódolására úgy, hogy azt katalóguscédulára rá lehessen vezetni, és segítségével a lejegyzett dallamot gyorsan és pontosan identifikálni tudjuk.

2. Tegye a rendszer lehetővé az alkalmazást központi katalógusok, mutatók, tematikus katalógusok, nyomdai és kiadói jegyzékek, kritikai kiadások, bármilyen dokumentumban levő dallamfeljegyzések notációjára.

3. Válgják a rendszer a kutatói jelentéseknek, a kutatási jelentés mellékleteinek, a ténymegállapító kutatásnak, az anonym művek lejegyzésének és a csoportosításnak a biztos eszközüvé.

Ha ezt a három alapkövetelményt a notációs rendszerünk mint alapkövetelményt teljesíteni képes, akkor a következő feltételek megoldásával kell számolni:

1. Határozza meg egyszerűen, de teljes pontossággal a hangmagasságot és a ritmust. Oly mértékig kell kidolgozni, hogy az alkalmazott szimbólumok mint zenei lejegyzésmód mnemotechnikus lejegyzésre nyújtsanak módot. Ennek a lejegyzésnek alapfeltételként kell követnie az írógép lehetőségeit, amely csak egysoros linearításban és mindig balról jobbra tartóan való lejegyzésre ad módot. Itt legfeljebb felsorral mélyebbre vagy magasabbra helyezhetünk el jeleket (az adott jelünk alá vagy fölé, ill. melléje), a gép visszahajtására vagy a henger nagyobb mérvű eltolására, ill. csúsztatására nincs lehetőségünk. A rendszernek olyan egyszerűnek kell lennie, hogy laikusok is pár perces tanulmányozás után megérthessék. Feltétlenül és azonnal visszakódolható legyen hagyományos notációs formára.

2. A rendszernek alkalmasnak kell lennie minden zenei notációra a gregorián zenétől a szeriális zenéig.

3. Egyetemesen érthetőnek és nemzetközileg elfogadhatónak kell lennie. A rendszernek lehetővé kell tennie az elektronikus számítógépeken való alkalmazást, beleértve a kódolást, tabulálást, adatvisszakeresést stb.

Ezeket az alapkövetelményeket tüzte ki céljával Barry S. BROOK és Murray GOULD is, *A közönséges írógépen való zenei lejegyzés* című tanulmányában. BROOK professzor, aki New Yorkban a Queens College-ban tanít, hallgatóival, különösképpen M. GOULD segítségével dolgozta ki a rendszert. A megbízhatóság vizsgálatát, amely először a klasszikus zene időszakára terjedt ki, az IBM számítógépeinek a segítségével dolgozták ki és ellenőrizték. Vizsgáljuk meg most már közelebbről rendszerüket, milyen lehetőségeket hordoz magában. A rendszer két fő csoportra oszlik. Az első kódcsoporthoz a tempó, az előjegyzést és a metrumot határozzák meg. A második részben az incipitet, a dallamvagy témakezdetet, az abszolút hangmagasságokat, a hangjegy értékét, a szüneteket és más egyéb tényezőket jelölik.

BROOK rendszerének lényege, hogy megfelelő kódjel-csoportosítással jelöli a dallamra (a műre) vonatkozó általános adatokat — tempójelzés, metrum, előjegyzés —, valamint a dallam abszolút hangjait valamennyi módosulásával egyetemben képes lejegyezni. A szabályzat is e két fő kérdéscsoport köré koncentrálódik. Első részében meghatározza a lejegyzendő dallam tempójelzését, előjegyzését és metrumát. Gondol ezeknek a jelzescsoportoknak a művön belüli változásaira is, és ezzel lehetővé teszi, hogy pl. egy szimfónia esetében akár a különböző témacsoportokat is notálhassuk. Magának a tényleges dallamnak a lejegyzésére is számba veszi a hagyományos zenei notáció valamennyi jelcsoportját, mint pl. az előkét, a hang időtartamát, szünetet, fermátát és még számos más elemet. Sajnálatosan kimarad azonban a rendszerből a dinamika jelzésének a lehetősége és számos, a zenei notációban egyértelmű és fontos előadási utasítás és jel. A rendszer megfelelőképpen sematizál, bár érzésünk szerint gyors munkára nem alkalmas, az írógép segítségével történő lejegyzésnél pedig kifejezetten lassúnak tűnik még kellő gyakorlat után is. Hozzá tehetjük talán még azt is, hogy gyakorlott zenész számára a lejegyzendő dallamot elénekelhetjük, és akkor a lejegyző automatikusan írja a hangértéket, hangmagasságot és más szükséges jeleket. Gépelésnél azonban — és ez a lejegyzés külső képére is vonatkozik — a diakritikus jegyek tömkelegében elvész a tényleges dallam.

Úgy tűnik, mintha a rendszer rendkívül bonyolult lenne. Az igazság azonban az, hogy a rendszernek nem bonyolultsága a legnagyobb hátránya, mert érzésünk szerint

rövid gyakorlattal átállhatunk valamilyen dallam ilyen lejegyzésére. A veszély és hiba másutt rejlik. Először: a rendszer csak monódia lejegyzésére alkalmas. Egyidejűleg megszólaló két vagy több hang jelölésére nem alkalmas, noha — BROOK a szabályzat elején ezt már eleve megmondja — bizonyos esetekben ez fontos lehet. Másodsor: a lejegyzés nem gyorsabb a hagyományosnál, sőt bizonyos esetekben annál lényegesen nehezkesebb. Harmadsorban: a zeneileg képzettek számára rendkívül szokatlan. A zenész egyidejűleg látja, pl. az adott dallam abszolút hangmagasságát és metrumát, de vele egyidejűleg vizuálisan is érzékeli, pl. a különleges hanghatásokat is, mint pl. a staccatot.

Mindezeket azonban még mellőzhetnénk, hiszen az alkalmazásnak nagy erényei vannak, közöttük említsük meg elsősorban azt, hogy nincs szükség kottavonalakra, kottafejekre stb., hanem írógépen valóban lineárisan jelölhetjük a dallamokat. Érdemi- leg azonban a rendszer kénytelen mellőzni számos, a zenetudományban még ma is élő és igen fontos hagyományt. Így pl. mintegy évszázada bevett szokás az, hogy az abszolút hangmagasságot mindig és kizárólagosan az egyvonalas c-hez mérten határozzuk meg. Ami azt jelenti, hogy nem írhatunk nagy G-t még kezdőhangként sem egy kis — g — hang jelöléseként. A zenében ezt 1, 2, 3 stb. vonalakkal jelöljük fölfelé, lefelé pedig a kis oktávát kis hanggal, a nagy oktávát nagy hanggal, ill. számjegy segítségével regisztráljuk. Így tehát az abszolút hangmagasság meghatározásánál a kiindulási pont legalábbis erősen vitatható. Maga az egész rendszer — amely elsősorban az angol nyelvű zenetudományi nyelvezetre támaszkodik — néhány, a zenész számára alapvetően fontos tényezőt elhanyagol. Így pl. nincs lehetőség a dinamika jelölésére, de nem tudjuk jelölni az egyéb megszólaltatásbeli finomságokat sem — pizzicato stb. További nehézséget jelentene és különlegesen bonyolulttá tenné a rendszert, ha a romantikus zenétől innen vagy a barokktól visszafelé tartó korok zenéjét szeretnénk segítségével átírni. Az egész rendszer szemmel láthatóan a klasszikus zenén alapul némi kitekintéssel a barokk és a romantika zenéjére. Elképzelhetetlennek tartjuk, hogy szeriális vagy akár punktuális zenét — hogy az ennél modernebb notációkról ne is beszéljünk — segítségével regisztrálhassunk. Azt mondhatná erre bárki, hogy erre semmi szükség nincs. Ha azonban meggondoljuk, hogy az alkalmazási terület, így többek között a könyvtár és dokumentáció ezt a lehetőséget feltétlenül igényli, akkor nem fejezhetjük be a feltárás illetén lehetőségét a romantikus, esetleg az impresszionista zenénél.

Összegezve: BROOK és GOULD notációs rendszerének alkalmazása számba jöhet a barokk, klasszikus és romantikus zenét feldolgozó repertóriumok és dokumentációk, valamint a könyvtárak ilyen állománya feldolgozásánál. Nyilván a szerzők is gondolkodnak további módosítási, bővítési és ami még fontosabb, egyszerűsítési eljárásokon. Egyébként csak örömmel üdvözölhetünk minden ehhez hasonló kísérletet.

VAVRINECZ VERONIKA

Otto Groth. A felszabadulás után, 1948-ban megjelent *Geschichte der deutschen Zeitungswissenschaft* című művében foglalta össze annak a kutatási területnek az alapjait, módszereit, problémáit, amelynek mindmáig világviszonylatban is legtekintélyesebb képviselője. Hetvenhárom éves volt már akkor, tavaly töltötte be kilencvenedik életévét. A sajtótudomány nyugatnémetországi vezető folyóirata, a *Publizistik* vaskos, több százlappos különszámot adott ki az évfordulóra.

A GROTH-bibliográfia címekben nem gazdag. Az említett, 300 lappos módszertani kézikönyvön kívül lényegében csak két önálló művet mutat fel — ezek viszont az utóbbi ötven évben kialakult, önálló rendszerrel és módszerekkel dolgozó, egyetemi színvonalon mozgó nemzetközi sajtókutatás méretben, tartalomban, adatgazdagságban leghatalma-

sabb összefoglaló kézikönyvei. Az első *Die Zeitung*, 1928—1930 között jelent meg 4 kötetben, több mint 2500 oldalon. A második, a legújabb, nincs még befejezve: *Die unerkannte Kulturmacht. Grundlegung der Zeitungswissenschaft* címmel jelenleg az 5. kötetnél tart, összesen 7 kötetre van tervezve.

Ebben a rövid megemlékezésben nem vállalkozhatunk a *Publizistik* különszámának, még kevésbé GROTH könyveinek behatóbb ismertetésére. Inkább a tisztelet adóját rójuk le a kilencvenéves és még mindig aktív tudós előtt, aki nemcsak rendkívüli szellemi energiáról, de nehéz időkben emberi jellemzilárdságáról és bátorságról is bizonyosságot tett. Münchenben, Frankfurtban és Stuttgartban élte le életét, jelenleg is Münchenben lakik. Nem tudós volt elsősorban, hanem gyakorló publicista, a *Frankfurter Zeitung* tudósítója, majd vezető belső munkatársa. Baloldali nézeteit sem az újságírásban, sem elméleti munkáiban nem leplezte. 1933-ban nyugdíjba ment, a náciizmus idején meggyőződésével ellenkező állást nem vállalt. Alapítója és első elnöke volt a német köztársasági sajtó szövetségének.

1945-ben a bajor újságírók szövetsége elnökévé választották. 1946-ban és 1947-ben ő rendezte az első tanfolyamokat az új német újságírógárda kiképzésére. Rendkívüli egyetemi tanári címmel és aranydiplomával tüntették ki. A német sajtótudományi szövetségben, mint tiszteleti tagnak, ma is irányító szerepe van. Nagy művének befejezésén változatlan energiával dolgozik.

DEZSÉNYI BÉLA

A Nemzetközi Társadalomtudományi Dokumentációs Bizottság budapesti ülészaka. A Comité International pour la Documentation des Sciences Sociales, amely az Unesco konzultatív szerve, első alkalommal tartotta teljes ülészakát szocialista országban 1965. október 4. és 7. között. A 4 napos tanácskozáson részt vettek a nemzetközi társadalomtudományi társaságok képviselői (pl. a szociológiai társaság főtitkára), továbbá az Unesco Társadalomtudományi Főosztályának a képviselője, összesen 18 fő. Magyar részről a Bizottság teljes jogú tagjaként RÓZSA György, a közgazdaságtudományok kandidátusa, az Akadémiai Könyvtár igazgatója és levelező tagként NAGY Lajos, az Állam- és Jogtudományi Intézet tudományos főmunkatársa.

Az ülészakon megvitatásra kerültek a nemzetközi társadalomtudományi bibliográfiai sorozatok fejlesztési kérdései, a Bizottság gondozásában megjelenő ún. interdiszciplináris tanulmányosorozat tematikája, a nemzetközi állam- és jogtudományi dokumentáció fejlesztési lehetőségei, a Bizottság távlati kutatási programjának az irányelvei, továbbá szervezeti és személyi kérdések. Ez utóbbiak során a Bizottság 4 tagú Irodájába beválasztották a magyar teljes jogú tagot, és teljes jogú tagnak kooptálták a szovjet delegátust, aki eddig levelező tag volt.

A Bizottság tagjai két alkalommal közösen és külön szakmai programok keretében is találkoztak a társadalomtudomá-

nyok, illetve a társadalomtudományi dokumentáció magyar képviselőivel. A Bizottság munkájának az ismertetésére a későbbiekben visszatérünk. A CIDSS-re vonatkozó dokumentáció egyébként az érdeklődők rendelkezésére áll a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában.

Magyar irodalom. Húsz év könyvkiadása. (Kiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban.)

A kiállítás imponálóan gazdag válogatásban tárja elénk az elmúlt húsz év szépirodalmi termését, kiadóink és nyomdaírók munkásságát. A látogató előtt felsorakozik klasszikusaink és élő íróink minden jelentősebb műve, az *Olesó könyvtár* kiadványaitól kezdve a *Helikon kötetekig*. Könyvkiadásunk számszerű eredményeit szemléltető táblázatok ismertetik, amelyek többek közt tájékoztatnak arról, hogy ebben az időszakban ADY Endre művei 37 kiadásban összesen 430 000 példányban, ARANY János művei 79 kiadásban 1 174 500 példányban, JÓKAI Mór művei 197 kiadásban 6 123 440 példányban, JÓZSEF Attila művei 77 kiadásban 422 500 példányban, MIK-SZÁTH Kálmán művei 77 kiadásban 3 489 830 példányban, MÓRICZ Zsigmond művei 238 kiadásban 4 423 170 példányban, PETŐFI Sándor művei 62 kiadásban 1 063 100 példányban jelentek meg. De a felsoroltakon kívül ott találjuk számos kiadásban GÁRDONYI Géza, TÖMÖRKÉNY

István, KRUDY Gyula, KOSZTOLÁNYI DEZSŐ KARINTHY Frigyes, BABITS Mihály és más, már nem élő írónk műveit is. E két évtized egyik legjelesebb kiadói vállalkozása a *Magyar klasszikusok* kilencvenöt kötetből álló sorozata volt, amely a legrégebbi időktől RADNÓTI Miklósig gyűjtötte egybe nagy írónk kiemelkedő munkáit. Megindult és az elkövetkező években befejeződik ADY Endre, ARANY János, BATSÁNYI János, JÓKAI Mór, JÓZSEF Attila, JUHÁSZ Gyula, MIKSZÁTH Kálmán, PETŐFI Sándor és TÓTH Árpád műveinek kritikai kiadása. De a statisztikák azt mutatják, hogy a klasszikusaink iránt megnyilvánult érdeklődés mellett — különösen az utolsó évek folyamán — ugrásszerűen megnőtt az érdeklődés a mai magyar irodalom iránt is, prózai és költői művek iránt egyaránt. Jól példázza ezt FEJES Endre *Rozsdatemető* c. regényének 200 000-es példányszáma, s az az adat, amely szerint a hazánkban kiadott szépirodalmi művek átlagos példányszáma húsz év alatt 4900-ról 10 700-ra emelkedett.

A kimutatások arról is tájékoztatnak, hogy míg 1945-ben magyar szerzőknek mindössze 140 kötete jelent meg — 380 000 példányban, tíz év múlva, 1955-ben már 378 művet 4 274 000 példányban adtak ki, 1964-ben pedig a kiadott művek példányszáma majdnem elérte a hat milliót.

A kiállítás nagy meglepedésünkre tanúskodik arról, hogy a magyar szépirodalmi művek az elmúlt nyolc-tíz év folyamán egyre szebb köntösben jelennek meg, egyre több a szép kötésű, kitűnő könyvművészek által gondozott s szépen illusztrált könyv. Szépirodalmi könyvkiadásunk is nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy kiadványaink több alkalommal nemzetközi elismerést is arattak.

A könyvkiadás 1948-ban történt államosításától 1955-ig a Szépirodalmi Könyvkiadó adta ki a magyar szépirodalmi műveket. 1955-től megosztotta feladatát az akkor megalakult Magvető Könyvkiadóval. E két kiadón kívül — melléktévékenységként — a Kossuth, a Zrínyi és a Tánácsos Könyvkiadók adnak ki még időnkint magyar szépirodalmi műveket. E szép kiállítás az ő munkájukat dicséri.

B.

Felsőoktatási Szakirodalmi Szemle címmel 1964 végén tartalmában és méreteiben egyaránt jelentős dokumentációs vállalkozás látott napvilágot. „A tudomány rohamos fejlődése az utóbbi fél évszázadban — de különösen az utóbbi évtizedben — nagyon kézzelfoghatóvá, aktuálissá tette azt a problémát, hogy az oktatás hogyan

tud lépést tartani a tudomány esodálatos fejlődésével” — írja előszavában MOLNÁR János miniszterhelyettes. Az egész világon átalakulóban van ennek megfelelően az oktatás rendszere. Egyetemi könyvtáraink egy csoportja — bevonva az Országos Pedagógiai Könyvtárat — „a megközelítő teljesség igényével kísérli meg átfogni és rendszerezni a világ felsőoktatásának tapasztalatait.” Az új kiadvány két sorozatban: A) műszaki és természettudományok, B) társadalomtudományok vonatkozásában tárja fel egyrészt az oktatásügyi szakfolyóiratok, másrészt az egyes tudományágak és országok legjelentősebb szakfolyóiratainak e témakörbe tartozó közleményeit, de feldolgoz könyveket is. A félénkint megjelenő szemle címléírások, annotációk, referátumok és fordítás-kivonatok formájában ismerteti a legfrissebb irodalmat. Az *I. Általános rész (Művelődéspolitikai, Felsőoktatási intézmények, Az oktató személyzet, A hallgatók, A felsőoktatási létesítmények fejezetekkel)* mindkét sorozatban azonos, a további részek is azonos rendszerezési elvek alapján (*Az oktatás tartalmi kérdései, Az oktatás módszerei és eszközei, A tanulmányi munka rendje, ellenőrzése, Nevelési kérdések a felsőoktatásban, Felnőttoktatás, Diploma utáni tanulmányok fő fejezetek*) már a speciális irodalmat dolgozzák fel.

A kiadvány összeállításában részt vevő könyvtárak (Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtára, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtára és az Országos Pedagógiai Könyvtár, valamint a csak az A) sorozatban közreműködő veszprémi és miskolci egyetemi könyvtár) értékes segítséget nyújtanak a felsőoktatás irányítói és dolgozói számára, s egyúttal a könyvtári együttműködés szép példáját is szolgáltatják.

A német sajtó mikrofilm-archívuma.

A német levéltárosok egyesületének sajtó-, rádió- és filmarchívum-szakosztálya 1965. évi rendes ülészaka alkalmából Hamburgban megalapította a *német nyelvű sajtó mikrofilm archívumát* (Mikrofilmarchiv der deutschsprachigen Presse). Az alapító közgyűlés SEEBERG-ELVERFELDT levéltári főtanácsost (Bonn) elnökké választotta, a vezetőség tagjai lettek rajta kívül K. KOSZYK, Dortmund város sajtókutató intézetének az igazgatója, W. BARTON könyvtári főtanácsos (Bremen). Az alapítók névsorában szerepelnek még A. HOCH, a müncheni kortörténeti intézet vezetője, K. HOMFELD, a Bundenstet sajtó- és tájékoztatási hivatalának vezetője, W. LEIMBACH

az össznémetiség kérdései archívumának vezetője (Bonn) és W. PETERS a szociáldemokrata párt elnöksége sajtóarchívumának vezetője.

A mikrofilmarchívum székhelye Dortmundban lesz. Feladata a német nyelvű időszaki nyomtatványok, mindenekelőtt a XIX. és XX. századi újságok és folyóiratok mikrofilmre vétele, a filmek tárolása és a közönség, elsősorban a kutatók és oktatók számára hozzáférhetővé tétele. Ezzel tulajdonképpen a szakosztály már néhány évvel ezelőtt megkezdett munkáját fogja erősebb ütemben folytatni.

Az új intézmény azt is célul tűzte ki, hogy minden, a hírlapmikrofilmezéssel kapcsolatos kérdés tudományos feldolgozását, valamint e téren a nemzetközi kapcsolatok kiépítését is fel fogja karolni. Együtt kíván működni más országok hasonló szerveivel és intézményeivel, kapcsolataikat német viszonylatban kívánja hasznosítani. Különösen szoros együttműködésre törekszik a frankfurti német nemzeti könyvtárral és a brémai állami könyvtárral.

DA.

Politikai plakátok 1945–1965. (Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában.) A belépőt a Galéria előcsarnokában az 1919-es Magyar Tanácsköztársaság három legszebb, méreteiben is impozáns plakátja fogadja: URZ Béla *Vörös katonák előre!* BERÉNY Róbert *Fegyverbe! Fegyverbe!* és PÓR Bertalan *Világ proletárjai egyesüljetek!* című plakátja.

Maga a politikai plakátkiállítás 10 földszinti kis teremben meghitt közelségben fogadja a szemlélőt. A 195 plakátalkotást felölelő tárlat húsz év politikai plakátművészetének a történetét mutatja be időrendben.

Az első plakátok között vannak ÉK Sándor harcra és a szabad életre buzdító plakátjai, a Felszabadulás utáni plakátok, az új nagy nemzeti összefogás, az újjáépítés plakátjai, a választási plakátok és a 3 éves terv plakátjai.

A legtöbb politikai plakát a nagy történelmi évfordulók megünnepléséhez kap-

csolódik. Ezek a felszabadulási évfordulók, május elsejék, alkotmányünnepek és a forradalmi november hetedik évfordulók alkotásai. Megtaláljuk a Párt, a Szakszervezet és a Népfront kongresszusi plakátjait. Nőnap, Gyermeknap, Bányásznapi, Építők Napja, továbbá néhány politikai vonatkozású kiállítási plakát alkotják a politikai plakátművészet tematikáját a kiállításon. A tárlaton nemzetközileg elismert plakátot is találunk, FILÓ: *Nem* című horogkeresztekkel kivert katonacsizmát ábrázoló és a német újrafelfegyverkezéssel ellen küzdő plakátját.

A kiállítás lehetőséget nyújt a 20 éves eredmény vizsgálatával politikai plakátművészetünk tanulmányozására és a tanulságok levonására.

A jubileumi kiállítás plakátját és katalógusát PAPP Gábor tervezte összhangban és nagyon izléselesen.

MUNKÁCSI PIROSKA

Alkalmazott grafika. (Kiállítás a Kosuth Nyomda kis kultúrtermében 1965.) Az inkább csak szoba nagyságú kultúrteremben, az épület 3. emeletén, körülbelül 60 darab került kiállításra. Elsősorban könyvborítók, néhány plakátterv, prospektusok, naptárgrafika, hanglezgrafika, csempegrafika és kötésterv.

Első ilyen irányú kiállítása négy fiatal grafikusnak: FEKETE Józsefnek, MAYER Gyulának, PÉCSI Gábornak és SZABÓ Árpádnak. Mind a négyüknek a nyomdászati tanult szakmája, így ebben az esetben az alkalmazott grafika művelői egyben kivitelező szakemberek is. Alkotásaik nemcsak grafikus tehetséget, de jó nyomdai szakismeretet is elárulnak. A kiállított művek részint kivitelezett munkák, részint tervek. Kár, hogy a művész-nevek mellett ezt nem tüntetik fel. Könyvborítóik jó rajzkészségről, kompozícióról, egyéni grafikáról és finom színérzékről tanúskodnak. A Malév, az Ibusz és a Nemzetközi Vásár számára készült plakát- és prospektusrajzok, a film, színházi és kiállítási plakáttervek jól megfelelnek a modern reklám követelményeinek.

MUNKÁCSI PIROSKA

SZEMLE

Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Szerk. Zuzana ADAMOVÁ, Karol ROSENBAUM, SZIKLAY László. Bp. 1965, Akadémiai Kiadó. 595 l. — **Dejiny a národy. Literárnehistorické studie o československo—maďarských vzťahoch.** Vedecký redaktor: Julius DOLANSKÝ redakce sborníku: Zuzana ADAMOVÁ, Karol ROSENBAUM, László SZIKLAY. Praha, 1965, Nakladatelstvo Československé Akademie Véd. 365 l.

Két országban egyszerre kiadott két kötettel teszük le cseh, szlovák és magyar irodalomtörténészek a jó szándékú tudományos közeledés közös alapkövét. Azonkívül, hogy ez a könyvkiadás történetében is ritka esemény említést kíván, — első pillanatra úgy látszik, hogy a két kötet azonos tartalma csak néhány sokoldalú és gazdag bibliográfiai összeállítással és három folyóirattörténeti tanulmányával szolgált rá a magyar könyvtörténészek és bibliográfusok figyelmére.

Csakhogy a nemzeteket összehasonlító témakör szükségképpen túlmutat az irodalmon, az irodalomtudományi szempontú és módszerű kutatást kiszélesíti olyan problémakörök felé, mint az írásbeliség keletkezésének, az irodalom hagyományozásának, a közvetítő személyeknek, az intézményeknek, a sajtótermékeknek a története. Egy kissé tehát mindig a tudománytörténet és a művelődéstörténet felé közelíti súlypontját. A komparatiztika ilyenformán túlvezet önmagán — mint azt már a kötet cseh címe és élesen megfogalmazva a kötet egyik legfontosabb összefoglaló fejezetének a szerzője (JÁN MIŠIÁNIK) kifejti. És ez a kötet a nemzetek irodalmi tudománytörténeti összehasonlításának az útján egyben egy fontos új fejlődési stádiumot jelent. Míg régen ablakokat kerestünk a népek irodalmi arculatának összehasonlítása, kölcsönös tükrözése segítségével — ablakokat elsősorban nyugati népek felé, amilyeneken át a germán függönyön túlra, vágyva-vágyott szabadabb terekre nyílik kilátás — addig ma minden bizonytal

tudományosabb, de nemzetpolitikai vonatkozásban is jobban értékesíthető szempontokat látunk: a szomszédok kölcsönös megértésének, az egyenrangúak együttműködésének a példáit és lehetőségét. Ezért határtalanul fontos kiemelni a közvetítők közül például egy Anton STRAKA személyét (a kötet külön fejezetet szentel neki), aki meggyőződése szerint irodalmat közvetít, de a féltékeny sovinizmus kiolvassa cselekedeteiből a politikai háttérrel — sőt azt, ami már a közvetlen politizálásban is túlmutat, azt a többletet, ami majd az írástudókban új témákat, de eszméket is támaszt, egy távolabbi horizonton új gondolati és életformákat világít be.

A cseh, a szlovák és a magyar irodalom — mondja a kötet előszava — elsősorban saját nemzete fellendülését szolgálja; a nemzet, a nép nevelésének a tendenciája talán sehol, a világ egy másik tájának az irodalmában sem volt meg olyan erős mértékben, mint éppen Kelet-Európának abban a — nyugati — felében, ahol nemzetek élnek. (8. l.) Csak véletlen-e, hogy például a svájci irodalom történészei több évtizeddel ezelőtt már ugyanebben a szempontban, a politikai és pedagógiai műfajok előtérbe állításában látták nemzeti irodalmuk fő sajátosságát? Ahol több nép él egymást mintegy körülölelve, nem ugyanígy van-e mindenütt? S éppen csehszlovák—magyar vonatkozásban nem feltűnő-e, sokszor mennyire hasonló vagy éppen közös a módszer, a látásmód akkor is, amikor rétegek és osztályok érdekei vagy vélt érdekei szembehelyezik egymással a nemzeteket és országokat?

E néhány általános észrevételten túl a két azonos tartalmú, párhuzamos kötet minden tanulmánya önálló ismertetést is érdemelne. Kezdve Julius DOLANSKÝ szép bevezető áttekintésével (*Irodalmaink a századok ritmusában*), amely az egész csehszlovák-magyar komparatiztika összefoglaló szempontjait fekteti le, kijelölve a súlypontokat és a további kutatás irányait.

A továbbiakban a kötet három részre

tagozódik: a régi irodalom kapcsolatai, a XIX. század kapcsolatai és a XX. század kapcsolatai.

Az első rész ismét összefoglaló tanulmánnyal kezdődik: JÁN MIŠIÁNIK tanulmányát az érintkezések fő mozzanatait a XVIII. század végéig. Ebből a tanulmányból már idéztünk. KÁROLY Sándor a huszta mozgalomnak a magyar írásbeliség történetére tett döntő hatását foglalja pregnáns pontokba, kiemelve az első bibliafordítás helyesírását, amely nem az egyes betűk és jelek használatában, hanem elvszerűségében követi a HUSZ-féle helyesírási rendszert. ANGYAL Endre a barokk, KÄFER István a Rákóczi-kor költészetének egy részletét helyezi élesebb világításba az összehasonlító módszer segítségével.

A második főrészt nem összefoglaló cikkel, hanem SZIKLAY László ílyennel is felérő, adatgazdagsága mellett sok fontos elvi kérdést is felvető KOLLÁR-tanulmányával kezdődik. Rámutat, hogy a hatalmas KOLLÁR-irodalom főleg a politikus íróval foglalkozik, tudománytörténeti helyének, népiessége meghatározásának, költői arculatának a mérlegelésében csak újabban mélyült el. Racionalizmus, klasszicizálás és romantikus elemek összefonódása jellemző KOLLÁRRA: az összefonódás ellentmondásosságát az oldja fel, hogy a szlovák nemzeti és irodalmi fejlődés átmeneti korszakában vagyunk. Ebben az átmeneti korban döntő jelentőségű az a harminc év, amelyet KOLLÁR Pesten töltött. KOLLÁR pesti évtizedei s főleg itteni — magyar és nem magyar — személyes kapcsolatainak a feltárása: ez adja SZIKLAY cikkének a gerincét. JAN NOVOTNÝ a magyar reformkor, RICHARD PRAŽAK az 1848—1867 közötti évkör cseh—magyar kapcsolatát vizsgálja, az utóbbi cikk gazdag tényanyagából nemcsak történelmi, de egy érdekes, általánosítható következtetés is adódik. Abból, hogy ebben a korszakban csehek sűrűn fordítanak magyarból, viszont csehből az egyetlen *Királyudvari Kéziratot* tette át RIEDL Szende, az látszik, hogy a cseh irodalom ekkor még nem jelentett a magyarok számára olyan értéket, amelyet érdemes lett volna átvenni. Figyelemre méltó még Miloslava KNAPPOVÁ cikke és a hozzártatóz terjedelmes bibliográfia BRÁBEK és MAYERHOFFER, a XIX. századi magyar regényírók két cseh népszerűsítőjének a munkásságáról.

Részletes elemzést kívánna a harmadik rész bevezető tanulmánya DOBOSSY László tollából. Ez ismét összefoglaló, irányt jelölő tanulmány a XX. századi cseh-szlovák — magyar kapcsolatok útjáról, gátló és előmozdító tényezőiről. Nagyon érdekes a „hagyományos antagonizmus” diag-

nóza és definíciója, az új együttműködés személyi és szervezeti tényezőinek a rövid bemutatása ZALKA Máté és Jaroslav HAŠEK barátságától a folyóiratok és hírlapok szerepéig, végül a Sarló-mozgalom és STRAKA Antal szerepe. Már méltattuk STRAKA személyét és HANA KINDLOVÁ róla szóló külön tanulmányának a jelentőségét. Az *Apolló* c. budapesti folyóirat történetét az egyik legalaposabb fejezetben külön is megvilágítja Jaroslava PAŠIAKOVA, a folyóirat szerepét a cseh és a szlovák költészet propagálásában ANGYAL Endre. Még két folyóirat-történeti tanulmányt találunk a második részben: BOTKA Ferenc a *Kassai Munkás*nak a cseh irodalom magyar ismertetése terén végzett erőfeszítéseit, CSUKÁS István a *Nyugat* és a modern szlovák líra kapcsolatait fejtegeti.

A kötet szerkesztői jó munkát végeztek. Bár a bevezetésben elhárítják maguktól a kölcsönhatások teljes áttekintésének a feladatát, mégis azt látjuk, hogy a cikkeket egy jól átgondolt egységes koncepció látószögéből írták meg vagy válogatták össze. Az összbenyomás az összehasonlító kutatás eddig megtett útját éppúgy megőrizi munkájuk nyomán, mint a jövő kutatóira váró fehér foltokat. Az ismertetésünk elején mondtakra visszatérve, ha hiányt érzünk, úgy ez éppen az igen gazdag folyóirat- és hírlaptörténeti terület viszonylagos elhanyagolása. A három, címében is sajtótanulmányt ígérő cikk inkább a folyóiratok irodalmi tartalmával, a kritikai és elvi cikkek közvetlen hatásával foglalkozik. A pozsonyi hírlapkiadó-műhely a latin nyelvű, de szlovák—magyar tartalmú *Nova Posonienskával* (amely egyébként műfajában a cseh COMENIUS egy gondolatát valósítja meg), majd az 1780-as évek magyar és szlovák (de cseh nyelvű) hírlapjaival — akár az ezekről már eddig feltárt anyag pusztá összefoglalásával, elvszerű rendezésével — foglalkozhatott volna egy külön cikk. És a magyar és cseh reformkor sajtókapcsolatai is figyelmet érdemelnének (bár NOVOTNÝ utal rájuk). Itt a kötetben joggal sűrűn szereplő, a magyar—cseh kapcsolatok feltárásában az 1930-as években úttörő SÁRKÁNY Oszkár kutatásai mutathatnák az irányt.

Néhány kisebb hibát teszünk csak szövé. A 307. lapon a fejezetem elöl elmaradt a névelő. Fontosabb: az, igaz, korai alapítású, de csak rövid ideig élt és tudunkkal nem sok eredményt hátrahagyó pécsi egyetemet nem lehet a prágai mellé állítani. (73. l.) Végül nem *René Saint-Taillandier* a csehekről és magyarokról szóló francia könyv szerzője, hanem *Saint-René Taillandier*.

Kitűnően használható és a bibliográfus-

sok által örömmel fogadható a kötetet lezáró három irodalom-összeállítás cseh, szlovák és magyar írók műveinek a kölcsönös fordításairól. Ezeket érdemes lenne éves kiadványban folytatni.

DEZSÉNYI BÉLA

Bibliotekovedenie i bibliografija za rubezsom. Szbornik. Vüpuszk 13. Moszkva, 1964, Kniga. 159 l.

A Lenin Könyvtár által kibocsátott gyűjteményes kötet-sorozat 1964. évi 13. száma sokrétű és gazdag áttekintést nyújt a külföld könyvtártudományáról és tudományos bibliográfiai tevékenységéről. Tartalmának változatosságát érzékeltetik a következő címek: *Az iráni könyvtárak* (N. M. SZAFAROVA), *Szabadpolc-rendszer a kapitálista országok általános tudományos nagykönyvtáraiban* (V. M. OSKINA), *A nyugat-berlini közkönyvtárakról* (E. S. JASKINA), *Amerikai könyvtárosok a katalógusokról* (A. J. KUSUL), *A külföldi nemzeti könyvtárak nyomtatott katalógusairól. Tartalmi, szerkezeti és módszertani elemzés* (V. A. AMBARCUMJAN) stb. *Magyar vonatkozású közleményt is találunk a kötetben az Országos Széchényi Könyvtárról* A. N. KIRIK tollából, továbbá ismertetéseket az IFLA XXIX. ülészakáról, a *Knihovna c. csehszlovák könyvtárügyi elméleti-tudományos gyűjteményes kötetéről* és még egyéb ismertetéseket is.

Egyes közleményeket jól válogatott bibliográfia egészít ki (pl. Irán könyvtárügye, szabadpolc-rendszer a tudományos könyvtárakban, nyomtatott katalógusok, ez utóbbihoz igen hasznos *kronológiai táblázatokat* is közöl a szerző a Bibliothèque Nationale, a British Museum, a Deutsche Staatsbibliothek és a Library of Congress nyomtatott katalógusairól), a bibliográfiaiak mellett jegyzetapparátus segíti elő az egyes témákban való eligazodást.

A gyűjtemény majd valamennyi közleménye nemcsak az elméleti, hanem a gyakorlati munkát is kívánja szemlálni, *szerencsésen kapcsolja egybe az elméleti és gyakorlati igényeket.* A magyar könyvtárosok szempontjából túl az általános tájékoztatást nyújtó közleményeken, mint amilyen például az iráni könyvtárügyről vagy a lengyel nemzeti könyvtárról szóló ismertetés, különös érdeklődésre tarthatnak számot hazai könyvtárügyünk feladataira való tekintettel a *tudományos könyvtárak szabadpolc-rendszeréről és katalógusairól* szóló tanulmányok. Mindkét témára érdemes volna valamilyen vita-

fórumot találni az illetékeseknek, illetve a vonatkozó tanulmányokat részletesen ismertetni (esetleg rövidített fordítás formájában) a hazai tudományos könyvtárosokkal.

RÓZSA GYÖRGY

15 év a mezőgazdaság szolgálatában. Az OMgK tevékenysége. Cikkgyűjtemény. (Szerk. MIKÓ András.) Bp. 1964. 208 l. (Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ közleményei 7.)

Három intézmény egyesítéséből született az Országos Mezőgazdasági Könyvtár és Dokumentációs Központ, és a többszörös átszervezés nem mindig szerencsés útját járta végig, míg mai arculata kialakult.

Bár egy intézet története mindig tanulságul szolgálhat, mégsem annyira a múlttól, mint inkább a jövőbe is pillantó jelenről van gazdagabb mondanivalója a kiadványnak. Bizonyítja ezt szerkezete is: a kötet első — összterjedelmének kb. háromnegyed — részében az élő, korszerű könyvtárról vall, s csak a terjedelem negyedében emlékezik vissza a botladozások és próbálkozások korszakára.

A tanulmányok sorát GÁL Andorné nyitja meg. Vázolja az OMgK gyűjtőkörét, az állománygyarapítás elveit és módszereit. PATAKY Ernő a szétszágazó dokumentációs szolgáltatásokról ír. Vizsgálja a szaktájékoztatás iránti igényeket, s ezek alapján állapítja meg a kiadványokkal szemben támasztott követelményeket, a szerkesztési alapelveket, s ezek fényébe állítja a fontosabb külföldi, továbbá a hazai mezőgazdasági dokumentációs kiadványokat. Látolgatja a nemzetközi együttműködés lehetőségeit, és megjelöli a továbbfejlesztés irányát. HERPAY Balászné a tematikus kiadványokkal, különösen a legkedveltebb műfajjal, a témadokumentációval, Gecse Gyula pedig az egyedi dokumentációs szolgáltatásokkal foglalkozik, ORDÓDY Mária az OMgK olvasószolgálatának a szervezetét, szolgáltatásait és segédeszközait ismerteti. MOLNÁR Ferenc a szakfordítói tevékenység tapasztalatairól, a szakfordításokkal szemben támasztott követelményekről ír.

Az OMgK, mint hálózati Központ, irányító és módszertani tevékenységet is végez: erről GERGELY Ágnes számol be. ANDICS László *A gazdasági feladatok szerepe az intézet munkájában* címmel írt tanulmányt.

A kiadvány második részében három tanulmány mutatja be az OMgK történetét. GÁSZÁNÉ BÁLINT Judit cikkéből *(A mezőgazdasági dokumentáció fejlődésének rövid*

áttekintése) megtudhatjuk, hogy — néhány szorgalmas kutató jóvoltából — már a húszas években próbálgatta szárnyait a mezőgazdasági dokumentáció (az első kiadványok közül sajnálatos módon kifejejtette a *Mezőgazdasági Sajtószemlé*), de a társadalmi szükségletnek megfelelő kiadványokról csak az utóbbi 8—10 évben beszélhetünk. ARATÓ István a fordítószolgálat fejlődését, TORDAYNÉ PÁTER Erzsébet pedig az OMgK könyvtári részlegének az útját tekinti át.

A 11 beszámolóból kibontakozik az OMgK tevékenységének úgyszólván az egésze. Egyes cikkek között még átfedések is akadnak (s ezek néha zavarnak), de aligha voltak kiküszöbölhetők. A legelmélyültebb két tanulmány — GÁL Andorné és PATAKY Ernő — kiemelkedik közérdekű mondanivalói révén.

Örvendetes jelenség a kiadványnak az az érezhető törekvése, hogy egységben fogja fel a dokumentációt és a könyvtárat, s ezzel véget vet annak a káros elméletnek, amely falat akart emelni e két fontos és egymást kiegészítő szolgáltatási forma közé.

WALLESHAUSEN GYULA

Málek, Rudolf—Petřtýl, Miroslav: Knihy a Prazane. Praha, 1964, Orbis. 392 l.

A mű szerzői kettős cél megvalósítására vállalkoztak: egyrészt vázlatos, de rendszeres és adatszerű történeti áttekintést adnak Prága, Közép-Európa régi kulturális központja könyv- és könyvtárkultúrája 500 éves fejlődéséről, másrészt címtárszerű összeállításban ismertetik a csehszlovák fővárosban jelenleg működő könyvtárakra, könyvforgalmi és más művelődési intézményekre vonatkozó gyakorlati tudnivalókat.

A történeti rész első fejezete a középkori Prága könyvkultúrájának a bemutatása. Prága és a cseh királyság legrégebbi könyvnyomtató műhelye Jan Severýn KRAMÁR és Jan KAMP nyomdája, amely már működésének első évében, 1488-ban három művel, köztük a 610 lapos *Cseh Bibliával* jelentkezik. Mikuláš KONÁČ z Hodiškova aprónyomtatványaival, köztük a mohácsi csatáról szóló beszámolójával a cseh újságírás előfutára. A prágai egyetem keretében működő kollégiumok könyvtárai közül az elsőt még IV. KÁROLY alapította 1366-ban. Prágában már 1431-ben működött a vezető rétegek használatára fenntartott városi könyvtár. A fehérhegyi csatával kezdődő, a második fejezetben áttekintett másfél évszázadban az abszolutizmus béklyói korlátozták a cseh kulturális életet.

1653-ban alapítják a jezsuiták híres kollégiumukat, a Klementinumot nyomdával és könyvtárral együtt. 1719-ben indul meg a *Sobotni (Ouetni) Pražské Poštovské Noviny*, az első rendszeresen megjelenő cseh újság. 1726-ban a Karolinum könyvtárát, az akkori egyetemi könyvtárat megnyitják a nyilvánosság számára. A harmadik korszak a cseh szellemi életben a II. JÓZSEF uralkodása alatt, elsősorban Josef DOBROVSKÝ, a nagy nyelvész kezdeményezésére meginduló fellendülés időszaka. Václav Matěj KRAMERUS kiadóvállalata, a *České expedice* a nyelvfejlesztés és a haladó eszmék terjedésének a központja. 1818-ban a cseh nemesség és polgárság adományából létrejön a Nemzeti Múzeum, amelynek a könyvtára kezdettől fogva nagy szerepet játszik a cseh kulturális életben. A negyedik korszak, az ötvenes évek abszolutizmusa után fokozatosan uralomra jutó nacionalista irányzat kultúrpolitikájának az ideológusa Pavel Josef ŠAFÁŘIK, a nyelvész-régész, a szláv testvériség apostola, már 1846 óta az Egyetemi Könyvtár igazgatója. 1860-ban alapítják a második világháborúig fennálló, nagy tekintélyű *Národní Listy*t, amelynek az irodalmi rovatát hosszú ideig NERUDA vezette. A 70-es években alakulnak meg az egyes prágai kerületekben a munkás társaskörök, amelyek általában komoly könyvtárral rendelkeztek. 1891-ben nyílik meg a prágai Városi Könyvtár. Az önálló csehszlovák állam megalakulásával kezdődő ötödik időszak első jelentős eseménye az 1919. júliusi könyvtári törvény, amely főleg a közművelődési könyvtárak fejlesztését tűzte ki célul. Hamarosan Bibliográfiai Intézet és Könyvtáros Főiskola is létesül. Komoly kulturális tevékenységet fejt ki a Csehszlovák Könyvkereskedők és Könyvkiadók Egyesületének a klubja, a *Kmen*, amelynek hasonló című lapját egy ideig Julius FUČEK szerkesztette. 1920 szeptemberében indul a cseh kommunisták napilapja, a *Rudé právo*. A német megszállással a cseh fővárosban is együtt járt a könyvelkőzés, a könyvégetés, az írók és művészek indexre helyezése. A felszabadulás után a régi és új kiadók (Svoboda, Práce, Mladá Fronta) egymással versengve jelentették meg a háború alatt eltiltott cseh és külföldi írók műveit. A könyvtári hálózatot elsősorban a szakkönyvtárak és az intézeti könyvtárak vonalán fejlesztették. A fejlődést rögzítette és a távolabbi célokat kitűzte az 1959-ben elfogadott új könyvtári törvény. Ennek alapján a könyvtári rendszer központi intézménye az öt nagy könyvtár (köztük az Egyetemi Könyvtár, a Bibliográfiai Intézetből kifejlesztett Nemzeti Könyvtár, a Szláv Könyvtár) összevonása

útján kialakított 3 300 000 kötetes állománnyal rendelkező Állami Könyvtár a Klementinumban.

A mű második fő része — a könyvtári szolgáltatások, a katalógusfajták, a szakrendszerek és a legfontosabb bibliográfiai kiadványok rövid áttekintése után — nagyjában jelentőségüknek megfelelő sorrendben közli 100-nál több prágai könyvtár elhelyezésére, állományára, szolgáltatásaira és katalógusaira vonatkozó legfontosabb adatokat, a nagykönyvtáraknál vázolja a történeti fejlődést is. Ezt követőleg ismerteti az irodalmi múzeumok, levéltárak, könyvkiadók, olvasókörök, könyvesboltok, kulturális központok címtárszerű adatait. Az adattár hasznos kiegészítője a rövid bibliográfia, a név- és tárgymutató, valamint a régi és új könyvtárakról, egyes jelentősebb művekről készült képek. Mindkét rész használhatóságát nagyban emeli a tipográfiai elrendezésnek és a betűtípus kiválasztásának a rendszer követését és a figyelem összpontosítását elősegítő célszerű megoldása.

KINDLOVITS KÁLMÁN

Šamurin, E. I.: Geschichte der bibliothekarisch-bibliographischen Klassifikation. Übers. Willi HOEPP. Red. Werner DUBE. Leipzig, 1964, Bibliographisches Institut. 2 köt.

SAMURIN 20 éven át dolgozott munkáján, amelyhez 10 nyelven gyűjtötte az anyagot. Már 1944-ben erről a témáról írta doktori disszertációját. Később kiegészítette, sőt át is dolgozta azt. Így született meg ez az óriási adattömeget felölelő kétkötetes mű, amelyről W. DUBE a német kiadás előszavában azt írja, hogy a feldolgozott irodalom terjedelmét és az anyag bonyolultságát tekintve az az érzésünk, hogy a szerző e munkájában elérte, sőt néhol meg is haladta azokat a határokat, ameddig egy magában dolgozó tudós eljutni képes.

A feldolgozott osztályozási rendszerek száma jóval nagyobb az eddig ismertettekénél és ismerteknél. Szerepel közöttük néhány tervezet is. SAMURIN ugyanis élesen elítéli az eddigi gyakorlatot, amely csak a nagyobb államok, elsősorban Anglia, az Egyesült Államok s esetleg Franciaország osztályozási rendszereivel foglalkozott, és nagy súlyt helyez az osztályozási gondolat fejlődésének teljes és világos megérthetőségére. Ezért veszi fel a kis államok osztályozási rendszereit éppen úgy, mint a legfontosabb tervezeteket. Így kerülnek könyvébe pl. AMELHON, CAMUS, THIEBAUT, BUTENSCHOEN stb. tervezetei.

Szemmel láthatóan nagy gondot okozott SAMURINNAK az ismertetendő osztályozási rendszerek kiválogatása. Érzi, hogy a túl sok itt nemcsak luxus, hanem zavaró körülmény is. Viszont jól tudja azt is, hogy a tárgyalt rendszerek körét nem szabad túl szűkre sem szabnia. Hangsúlyozza, hogy a reneszánszkor könyvtári és bibliográfiai osztályozásait ismertetve nem elég K. GESNERRE szorítkoznunk. Feltétlenül figyelembe kell venni DE LA CROIX DU MAINE tervezetét is, mert csak a kettő szembeállításából nyerhetünk világos képet a kor felfogásáról. Éppen így nem mellőzhetjük azokat a kevésbé ismert vagy feledésbe merült rendszereket sem, amelyek valamely évtizedekkel vagy esetleg évszázadokkal később született és elirogott rendszer alapjául szolgáltak. Így találjuk meg GARNIER munkájában BONAVENTURA gondolatait. A túlrészletezés és elaprózódás veszélyét ügyes szerkesztési fogással sikerült SAMURINNAK elhárítania. A könyv végére ugyanis terjedelmes fejezetet illesztett *Megjegyzések és bibliográfia* címmel, s míg a fő részben a történelmi szempontból legfontosabb rendszereket elemzi, addig itt sorolja fel mindazokat a szkémákat, amelyek inkább csak a fő részben felhozott adatok illusztrálására vagy bizonyítására szolgálnak.

SAMURIN határozottan állást foglal a bibliográfiai és a könyvtári osztályozás elválasztásával szemben. Ezek szembeállítását, szerinte, mesterséges ellentét és semmivel sem indokolható. A kétféle osztályozás szoros kölcsönhatásban fejlődött. Bizonyításul hivatkozik DEWEY tizedes osztályozási rendszerére, amely eredetileg könyvtári használatra készült, mégis alkalmazták bibliográfiákban is. A brüsszeli változat kifejezetten bibliográfiai rendszerre alakította át. Ezután ismét behatóan a könyvtárakba, ahol ez idő szerint inkább alkalmazzák, mint a bibliográfiákban.

Mi is tulajdonképpen a célja SAMURINNAK hatalmas munkájával? Elmélyült történelmi kutatásai arra szolgálnak, hogy segítségükkel kidolgozza azokat a szempontokat, amelyeket a meglévő osztályozási rendszerek elbírálásában, valamint egy új tudományos osztályozási rendszer kidolgozásában követni kell. Könyve nem csak a múlt felé forduló történeti jellegű munka, hanem sokoldalú, praktikus következtetésekre vezető iránymutatás az osztályozás problémájának jelen és jövő művelői számára.

Elismerés illeti a Lipcsei Bibliográfiai Intézetet, hogy ezt felismerve gondoskodott róla, hogy német nyelven is hozzáférhető legyen. **TAKÁCS MENYHÉRT**

World press. Newspapers and news agencies. Paris, 1964, Unesco. 158 l.

Már több mint egy éve megjelent az Unesconak ez a kiadványa, amely áttekintést ad az egész világ napi sajtójáról és a hírügynökségekről. A könyv adatait a *World communications* c. Unesco-kiadványból merítették. Mondanivalója, statisztikái ma is érvényesek és időszerűek.

A bevezető fejezet felrajzolja a világsajtó fejlődésének általános irányzatait. Ebből kiderül, hogy az egész világon közel 8000 napilap jelenik meg, összesen mintegy 300 millió példányban. Ez azt jelenti, hogy világátlagban minden 100 lakosra 10 napilap-példány jut, ami nagyon is megfelelő lenne, de természetesen az egyes földrészek, ill. országok között még óriásiak az eltérések. Angliában pl. 100 lakosra 50 példány jut, az afrikai átlagszám viszont csak 1.

Az adatok nagyjából a 1964-i helyzetnek felelnek meg. Ezeket a könyv többfelé összehasonlítja az 1954-i adatokkal, és kimutatja, hogy a 10 év előtti helyzethez képest a hírlapok száma az egész világot tekintetbe véve ugyan 20%-kal emelkedett, ugyanakkor viszont a lakosság emelkedése 26%-os volt, tehát a napisajtó fejlődése nem tudott a népszaporulat növekedésével lépést tartani. Igen sok fejlődésben levő ázsiai, afrikai és latin-amerikai országban azonban a sajtó fejlődésének aránya nagyobb mértékű volt, mint a népszaporulaté.

Az Egyesült Államokban 10 év alatt a példányszám 55-ről 59 millióra, Japánban 34-ről 39-re, a Szovjetunióban 30-ról 39-re emelkedett. Ami a napilapféleségek számát illeti, az egyes földrészek között még mindig igen nagy az eltérés. Az összes napilapok 38%-a Európában, 23%-a Észak-Amerikában jelenik meg, míg Afrikára, Ázsiára és Dél-Amerikára mindössze 26% jut, pedig e földrészekben él az emberiség 70%-a.

Az említett időszakban nagy mértékben fejlődött, különösen az Egyesült Államokban, a napilapok előállításának a technikája is. Legújabbban már a mesterséges holdak segítségével is átvettek a napilapok egymástól híreket, és talán nincs messze az az idő, amikor az olvasó saját otthonában, a televízió képernyőjén egy gombnyomásra megjelenik a napilap.

Világszerte növekedett a hírügynökségek száma is. Míg 10 évvel ezelőtt 54 országban 96 távirati iroda, ill. hírügynökség működött, addig ma már 80 országban 155 dolgozik. Különösen sok új hírügynökség létesült Kelet-Európában, Ázsiában és Afrikában. A hagyományos távirati hírközlés helyébe egyre inkább a telex, a

rövidhullámú rádióközlés lép, és egyre nagyobb szerepet kapnak a mesterséges holdak is mint hírtovábbító eszközök. (Ugyanakkor a nagy városokon belüli autós hírtovábbítás a folytonos forgalmi akadályok folytán lelassult, és így ugyanaz a Reuter-iroda, amely a mesterséges holdakkal is dolgozik, postagalambokat is felhasznált városokon belül igen jó eredményekkel.)

Impozánsak egyes ázsiai államok fejlődési adatai. Így pl. Pakisztán 1955 óta megötszörözte a napilapok példányszámát. Ugyanez Indiában megduplázódott, a napilapok száma viszont 330-ról 465-re emelkedett. Erőteljesen terjeszkedett a sajtó Kínában is, ahol a nagy központi lapok 5–6 vidéki kiadást is megjelentetnek, és ezeket mintegy 1000 írásjelre leegyszerűsített formában adják ki. Egész Ázsiát tekintve azonban a sajtó növekedése nem tartott lépést a népszaporulattal, annál kevésbé, mert a különféle írásmódok okozta problémák, a kis mértékű papírgyártás, a fejletlen technika sok akadályt jelentenek még.

Európa sok tekintetben még mindig messze az élen jár. Az utóbbi tíz évben a kelet-európai államok napilapjai félszáz évben alig, de példányszámban annál inkább növekedtek. Angliában, mint említettük 50, Izlandban, Luxemburgban, az NDK-ban és Svédországban pedig 40-nél több napilappéldány jut 100 lakosra. Az európai és amerikai hírügynökség-hálózat fejlettsége közismert. Nagy volt az 1953 óta bekövetkező szovjet fejlődés: 60 új napilap indult, a példányszám pedig úgy emelkedett, hogy 100 lakosra 11 helyett most már 18 jut. A *Pravda* tartja a példányszám világrekordját: 6,3 millió példányban jelenik meg.

A könyv legnagyobb része az egyes országokat, szám szerint mintegy 200 államot és különféle területet sorol fel. Mind-egyiknél 7 fő adat, majd szöveges rész szerepel. A fő tájékoztatások: a napilapok száma, példányszáma, a 100 lakosra eső példányszám, az évi újságpapírteljesítés tonnákban, az évi újságpapírfogyasztás és az egy főre jutó papírmennyiség egy év alatt. Minden országnál szerepel a lakosság száma is. A szöveges rész röviden ismerteti a napilapok fajtáit, utal az egyéb folyóiratokra, közli, hogy többnyire milyen nyelven jelennek meg az újságok, részletezi a hírügynökségeket, azok kapcsolatait más távirati irodákkal stb.

GOMBOCZ ISTVÁN

Lister, Raymond: How to identify old maps and globes. With a list of cartographers, engravers, publishers and printers concerned with printed maps and globes from c. 1500 to c. 1850. London, 1965, G. Bell and Sons. 256 l. (How to identify series.)

Mindenütt az egész világon, de különösen Angliában, az Egyesült Államokban, Francia- és Németországban rendkívül megnőtt az érdeklődés a régi térképek és földgömbök iránt. Ott, ahol viszonylag számos nagy vagyontű ember van, akik szívesen gyűjtenek régiségeket, ritka könyveket és térképeket, hamarosan jelentkezik annak a szüksége is, hogy a műgyűjtők számára jól használható kézikönyveket adjanak ki, amelyek irányítást adnak arra vonatkozóan mit érdemes gyűjteni, és hogyan szerezhet a gyűjtők tájékozódást a régiségek értékelésében. Ez a szükséglet hozta létre ezt a szép kiállítású kötetet is. A szerző nem térképtörténész, hanem könyvkiadó, aki a műgyűjtők számára már nem egy kézikönyvet adott ki. Ezt a kötetet nem kutatások alapján, hanem eredményes kompiláció révén állította össze. Kétségtelenül így is hasznos munkát végzett, ha műve nem is hibátlan, a laikus érdeklődő számára jó bevezetést jelent a kartográfia történetébe.

Az első fejezetben a térképészet történetének a vázlatát adja a legrégebb időktől kezdve — a XVII. századig az egész Európára, ettől kezdve csak Angliára vonatkozólag. Röviden ismerteti a XVIII—XIX. század egyes jelesebb angol térképészeit, értékelve munkásságuk eredményét. A tengerészeti térképeket is ebben a fejezetben tárgyalja. A második, igen rövid fejezet a csillagászati térképekről szól. A harmadik fejezet a térképsokszorosítás módszereit tekinti át, és megtanítja az olvasót, hogyan ismerheti fel a különféle metszési technikákat a térképeken. A negyedik fejezet a térképek díszítéseiről és a jelkulesről szól: ezt a fejezetet bőséges illusztrációanyaggal kíséri, ami megismerteti a laikust, hogyan lehet egy térkép keletkezési idejét a díszítés alapján meghatározni. Természetesen csak nagy vonalakban tárgyalja ezt a kérdést. Az ötödik fejezet a régi föld- és éggömbökkel, a sphaera armillaris-okkal foglalkozik, áttekintve azok történetét, megjelöli, hogy mely föld- és éggömbkészítőknek milyen termékeny volt a munkássága, s nagyjából értékeli is őket koruk földrajzi ismeretei tekintetében. A függelékben egy — az eddigi kartográfia történeti irodalomban kevéssé méltatott — kérdést tárgyal: a régi térképek papíryanagának vízjegyeiről nyújt sok ábrával kísért áttekintést, mégpedig nemzetek szerint is, természetesen

az angol anyag dominál, a magyar térképtörténetek számára annyira fontos német és osztrák vízjegyeket igen mostoha elbánásban részesíti. Majd hét lapon válogatott térképtörténeti bibliográfiát közöl, a legfontosabb kartográfia történeti forrásmunkákat megadja. Hazánkat sajnos egyedül TELEKI Pálnak a japáni szigetek kartográfiája történetét tárgyaló műve képviseli, a német kiadás 1909-ből. Így aztán nem lehet csodálkozni, ha a következő részben, a kötetnek egyébként legnagyobb erősségében, a 131 lapos nemzetközi térképész-jegyzékben Magyarország ritkán szerepel. Sokkal jelentéktelenebb XVIII—XIX. századi angol, német vagy más nemzetiségű térképek megtalálható nevei mellett hiányoznak olyan, európai viszonylatban is kiváló és színvonalas magyar térképészek nevei, mint MIKOVINYI Sámuel, KRAY Pál, GÖRÖG Demeter vagy LIPSZKY János; amellet a jegyzékben szereplő magyarok más nemzetekhez tartozókként vannak elkönyvelve. Így például HEVENESI Gábor „osztrák” (176. l.), talán mert térképe Bécsben jelent meg 1689-ben; még furesább LÁZÁR diák minősítése, akit LISTER „Lazarus, Ungar”-nak nevez névsorában, úgy látszik, nem tudta, hogy az „Ungar” a nemzetiségét s nem a keresztnévet jelzi a legelső magyar térképésznek. Nemzetisége, igaz kérdőjellel, de hollandusnak van jelölve. (190. l.) A legkülönösebb azonban — s ez már rossz fényt vet az egész névsor megbízhatóságára — az, amit a szerző KORABINSZKYRÓL mond. „Korabinsky, J. M. és Townson R. 18/19. századi térképészek. Hollandok?” — írja kérdőjellel s idézi a címet: *Nieuwe kaart van Hongaryen* . . . Hága, 1801. Világos: KORABINSZKY János Mátyás Magyarország-térképészek TOWNSON Robert: *Travels in Hungary* . . . (London, 1797) című művében felhasznált kiadásáról van szó. Ez a térkép TOWNSON munkájának különböző fordításaiban szerepel a megfelelő nyelvű címmel. LISTER honfitársát, TOWNSONT is megteszi hollandus térképésznek, pedig egy kis bibliográfiai utánjárással meggyőződhetett volna, hogy TOWNSON sem németalföldi, sem térképész nem volt. (187. l.)

De az is kétségtelen, hogy a magyar térképtörténet számára is itt volna az ideje, hogy a nemzetközi kartográfiai irodalomnak szánt kiadványokkal egyszer s mindenkorra elejét vegye az efféle hibáknak. LISTER tévedéseit arra indítanak, hogy ismét felvessük a „Monumenta Hungariae Cartographica” megindításának régóta vajdó kérdését!

A vezetés és igazgatás korszerű tudomány megalapozása és a vezetőképzés gyakorlata. BEÉR János, DOBOSSY Imre stb. közreműködésével összeáll. ERDEI Ferenc. Bp. 1964, MTA Szervezéstudományi Bizottsága. 256 l. Soksz.

A recenziálandó kötet két vonatkozásban is figyelemre méltó a könyvtárosok, bibliográfusok, dokumentalisták számára. Egyfelől *témájánál fogva* (valamennyi tevékenységi ágat érintenek szervezési kérdések), másfelől *műfaji szempontból*. Ugyanis a kötet nem más, mint *magas színvonalú témadokumentáció*, amelyet adott esetben egy akadémiai elnökségi bizottság fémlelez, és amelynek összeállítói többségükben egyetemi tanárok, akadémikusok. Ebben a vonatkozásban a kötet egyedül álló a hazai tudományos tájékoztatási irodalomban. Figyelemre méltó a kötet több száz tételt tartalmazó bibliográfiája (a felhasznált szakirodalom 1958—1963. évekből) a 230—256. lapokon. (Itt jegyzem meg, hogy erősen vitatható a bibliográfia országok szerinti csoportosítása, tudományos bibliográfiáról lévén szó a tematikus csoportosítás indokoltabbnak látszana.)

A kötet két nagy fejezetre oszlik számos alfejezettel: 1. A vezetés és igazgatás korszerű tudományos megalapozása; 2. A vezetőképzés gyakorlata.

A kötet magyar viszonylatban *úttörő jellegű*: először ad a hazai szakirodalomban összefoglaló képet — gyűjtőfogalommal — a *szervezéstudományról*, annak mibenlétéről, szakterületeiről, történeti kialakulásáról, funkcióiról, módszereiről és technikájáról, a vezetőképzés elméletéről és gyakorlatáról — színvonalas *dokumentációs tanulmánygyűjtemény* formájában, a külföldi szakirodalom alapján.

Mivel a tudományos munkától elválaszthatatlan a tudományos könyvtár, és a szervezéstudomány egyik igen fontos területe éppen a tudományos munka, hasznos volna, ha a kötet ismertté válna tudományos könyvtáraink körében is.

RÓZSA GYÖRGY

Strauss, L. J. — Strieby, I. M. — Brown, A. L.: Scientific and technical libraries. Their organization and administration. New York, 1964, Interscience. 398 l. (Library Science and Documentation 4.)

A második világháború alatt és után, amikor a szakkönyvtárak hihetetlen gyorsasággal, gomba módra növekedtek és szaporodtak, mind sürgetőbben szükségessé

vált egy szakkönyvtári kézikönyv. Az általános igény kielégítésére, az amerikai szakkönyvtáros-szövetség (Special Libraries Association of America) tudományos-műszaki osztályának támogatásával, Lucille J. STRAUSS szerkesztésében jelent meg 1951-ben az a kézikönyv (*Technical libraries; Their administration and management*), amely ettől kezdve másfél évtizeden át a szakkönyvtári munka standard összefoglalása maradt, s amelynek a jelen kötet szinte teljesen átdolgozott és jelentősen kibővített új kiadása.

Az új kiadás lényegében megőrizte elődjének szerkezetét és fejezetrendjét, tartalmilag azonban teljesen korszerűsítették.

A kötet a *hagyományos* szakkönyvtári módszerek és eljárások kézi- és tankönyve. A szerzők véleménye az volt, hogy lehetséges ugyan, hogy a nem-hagyományos módszerek — különösen a nagy könyvtárakban — széles körű alkalmazásra fognak találni, az azonban biztos, hogy mindig szükség lesz könyvtárak tervezésére, megfelelő kiadványok kiválasztására és beszerzésére, gyorsan kikereshető rendben való tárolásukra és belőlük meghatározott információk szolgáltatására.

Az előszó tanúsága szerint a kötet — a fenti korlátozással — a szervezési módszerekbe és a legfontosabb funkciókba való általános bevezetés keretein belül négyféle célkitűzést kíván megvalósítani: 1. ki akarja elégíteni a gyakorló szakkönyvtárosok igényeit; 2. szakmai és bibliográfiai, alapeszközt akar a kezdő szakkönyvtárosok kezébe adni; 3. tankönyvül kíván szolgálni a könyvtároshallgatóknak és egyéb érdeklődőknek; 4. képet kíván adni a könyvtár szerepéről és szervezetről az olyan intézményeknek, amelyek könyvtárat akarnak létesíteni.

Az utóbbi csoport, a könyvtár alapításának a gondolatával foglalkozó intézmények számára csak a könyv első négy fejezete igazán fontos, amely az általános bevezetés után a személyzeti, költségvetési, elhelyezési és berendezési kérdéseket ismerteti. A többi fejezetek az állomány gyarapításával, katalógizálásával és osztályozásával, a nem-könyv jellegű dokumentumok feldolgozásával, az olvasószolgálattal, a tájékoztatás szétszágásával és a referensszel, illetve irodalomkutatással foglalkoznak. A könyv a kérdéseket általában erősen gyakorlati szempontból, számos példa bemutatásával közelíti meg. A nyolevantalapos függelék általános és egyes szakterületekre vonatkozó referensz-eszközöket sorol fel, ez a miniatűr másodfokú bibliográfia a referensz-gyűjtemény hasznos kiindulópontja lehet.

A hasznos kézikönyv gyakorlott könyvtárosok számára talán kissé túl alapfokú, de a gazdag kiegészítő irodalom és jegyzetanyag őket is kárpótolja.

SZILÁGYI TIBOR

McColvin, Lionel Roy—Reeves, Harold: *Music libraries.* Completely re-written, rev., ext. by Jack DOVE. Vol. 1—2. (London, 1965), Deutsch. 2 db.

Az antikvár kereskedések közel három évtizede magas árfolyamon jegyzik MCCOLVIN és REEVES alapvető fontosságú zenei könyvtári kézikönyvét. A Deusch kiadó cég ezért régi és sokat sürgetett követelésnek tett eleget, amikor a művet Jack DOVE átdolgozásában, az eredeti megfogalmazás tiszteletben tartásával ismét kiadta.

Lionel Roy MCCOLVIN az angol zenei könyvtári élet kiemelkedő egyénisége. Túlzás nélkül állíthatjuk róla, hogy mindaz, ami a zenei könyvtárak fejlődése terén az 1930-as évektől történt — közvetve vagy közvetlenül — neki köszönhető. Személyében kiváló zenetudós és lelkes szakkönyvtáros ötvöződik. Legfőbb célkitűzése — már 1924-ben, első publikációjában, a *Zenei közművelődési könyvtárban* is azt tükrözi —, hogy a zenét a könyvtárak segítségével minél szélesebb rétegekhez juttassa el. A KODÁLY-i mottót: „legyen a zene mindenkié” — a nagy hagyományokkal rendelkező angol zenei életben a maga könyvtári eszközeivel már igen korán igyekezett megvalósítani. Barátjával és harcostársával, Harold REEVES zeneműkiadó és bibliográfussal 1937-ben adta ki először a most újra megjelenő kétkötetes művét. Jack DOVE — az átdolgozó — Hove városi könyvtáros, aktív muzsikusként a Royal College of Organist és a Royal College of Music, e két nagy hírű angol zenei testület tagja. Nagy hagyománytisztelettel, az eredeti mű szellemének megfelelően frissíti fel az anyagot. Az első kötetben általános zenei könyvtári ismereteket találunk. A XX. századi angol zenei élet rövid fejlődésének történeti összefoglalása után a gyakorló zenei könyvtárosnak szánt ismereteket összegezi, kezdve a rendelkezésre álló folyóiratokon és katalógusokon, a kiadók és kereskedők tevékenységének ismertetésén keresztül az egyes könyvtári tudnivalóig, mint pl. a címléírás, osztályozás stb. A második kötet válogatott bibliográfia. Ebben DEWEY zenei osztályozási csoportjainak a beosztásában közli a beszerzésre javasolt műveket. A két kötet hézagpótló jelentőségű, bár néhány sajnálatos hiányosságra fel kell hívni a figyelmet.

Ilyen pl. az, hogy az első kötet, amely a gyakorlati ismereteket hivatott közölni, csak a legáltalánosabb tudnivalók szintjén mozog. Ki kell emelnünk az angol könyvtárak adatainak széleskörű ismertetését, valamint a világ vezető zenei könyvtáraitól nyújtott áttekintést. Csak sajnálhatjuk, hogy a népi demokráciák közül csak a csehszlovák és a lengyel könyvtárak ismertetési kaptak helyet. (Ez is felhívja a figyelmet az ezen a téren mutatkozó adósságainkra.) A második kötet E. T. BRYANT 1959-ben kiadott *Music librarianship* c. művének a kiegészítése. Sajnálatos, hogy ez a kötet is — mint az első —, csaknem kizárólag az angol zenei könyvtárosok számára készült, és például olyan fontos terület közlését, mint a zenei könyvtári szakirodalom, csaknem teljesen mellőzi. A könyv újabb kiadását mégis örömmel kell üdvözölnünk, mert BRYANT, HINRICHSSEN és mások közelmúltban megjelent zenei könyvtári publikációival együtt hasznos segédesszközként forgathatjuk.

VAVRINECZ VERONIKA

Manuel pratique de reproduction documentaire et de sélection. Paris, 1964, Gauthier-Villars. 341 l. (Publication FID 353.)

A kézikönyv az Unesco támogatásával a FID kiadványaként jelent meg; Paul POINDRON állította össze André CHONEZ, Raymond GAUDRIault és Edouard JAQUEMIN közreműködésével.

A FID egy igen korszerű kérdésben, a könyvtári és a dokumentációs munka fejlesztésében kívánt segítséget nyújtani ezzel a kiadvánnyal, elsősorban a kevésbé fejlett országok szakemberei számára.

A könyv két önálló fő részre tagozódik: az első a könyvtári és dokumentációs tevékenységgel kapcsolatos sokszorosító eljárásokkal és gépekkel, a második a selekcióval foglalkozik.

A reprodukcióval foglalkozó részben először az „újra előállítás” fogalmával ismerkedünk meg, majd az egyes sokszorosító és másoló eljárások részletes taglalása következik, mégpedig a következő sorrendben: gépirás, hektográfia, stencilezés, fénymásolás, ofset sokszorosítás („Rotaprint”), címléírás („Adressograph”, „Adrema”), sorkizárásos író-szedőgépek (nálunk ismert típusa a „Vari Typer”), mikro-kártya- és mikrofilmkészítés, kontakt fénymásolás, Verifax eljárás, Copyflo eljárás, „klasszikus” fényképezés, diazo eljárások („Océ”, „Entoçe” stb.), végül a xerográfia. Az egyes eljárások ismertetése kap-

csán az elméleti kérdések tisztázása után a szerzők az illető eljáráshoz szükséges gépekkel, készülékekkel (és vázlatosan azok működésével), anyagokkal (lemez, előhívó, vegypapír stb.), egyéb berendezési tárgyakkal (bútor stb.), beszerzési és működtetési költségekkel ismertetik meg az olvasót, majd vázolják az eljárás előnyeit és hátrányait. Külön fejezetben foglalkoznak avval, hogy melyik eljárás mely intézményben és milyen célra felel meg, figyelembe véve az intézmények nagyságát, funkcióit, igényeit; azt is megvizsgálják, hogy milyen arányban vannak egymással a beruházási és működtetési költségek. A sokszorosítással foglalkozó rész utolsó fejezete a szervezés, beruházás, felszerelés, a másolatok megőrzésének a kérdését ismerteti, végül a személyzeti és helyiség-igényekre tér ki.

A második rész — az elsőhöz hasonló részletességgel — a szelekcióval foglalkozik. Bevezetésül megállapítja a szelekció helyét a könyvtár és a dokumentáció szervezetében, majd az elméleti és a szervezési kérdések ismertetése után a különféle műveleteket, eljárásokat és azok gépeit, a lyukkártyákat és szalagokat, a kódolás kérdését, a lyukasztás, az ellenőrzés, a feliratkészítés, a visszakeresés kézi, félautomata és automata gépeit, készülékeit ismerteti. E részben is külön fejezetben foglalkoznak a szerzők a könyvtárak és dokumentációs központok számára legcélszerűbb módszer és ehhez tartozó berendezés

kiválasztásával és használatba vételével.

Az ismertettelt eljárások és gépek stb. a ma ismert és a könyvtári és dokumentációs gyakorlatban már bevált legkorszerűbbek. A magyar olvasó számára hátrányos, hogy a bemutatott sokszorosító gépek nagy része nálunk nem ismert vagy nem levő típusú, az itthon használt gépekről nem igen történik említés; számunkra az is csökkenti a könyv használhatóságát, hogy a beruházási, működtetési és egyéb költségeket a szerzők francia frankban adják meg, ami azonban francia könyvről lévén szó, természetes.

Összefoglalva: a szerzők a kérdéseket szintetikus módon tárgyalják meg, az eljárások és gépek, készülékek közül azokat ismertetik, amelyek a gyakorlatban már beváltak; ennek során azonban szinte valamennyi jelenleg korszerűnek mondható eljárással foglalkoznak. A könyv igen alkalmas tankönyvnek, mert az olvasó minden eljárásról rövid, de viszonylag teljes ismertetést talál benne; a kérdéseket jól ismerők számára is hasznos, mert segítséget nyújthat, ha egy intézmény egy új sokszorosítási vagy visszakereső eljárást akar kiválasztani, alkalmazni. Kész megoldásokat a szerzők — helyesen — nem adnak. A könyv használhatóságát elősegíti a sok és gondosan kiválogatott ábra és a bő — magyar szerzőkre is hivatkozó — bibliográfia.

NÉMETH BÉLA

BIBLIOGRÁFIÁK

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954. Szerkesztette: SÁNDOR István. Bp. 1965, Akadémiai Kiadó. 463 l.

Egy adatgyűjtemény, amely valamely tudományág magyar szakirodalmának a felmérését tekintti feladatának, mindenképpen hasznos vállalkozás. E vállalkozás jelentőségét fokozza az, ha olyan tudományterülettel kapcsolatban történik a bibliográfiai adatfeldolgozás, amelynek az irodalmi dokumentumai a tudományterület jellegénél fogva teljes egészükben a magyar és magyar vonatkozású szakirodalom fogalmi köréhez tartoznak. SÁNDOR István vállalkozása — 10 év (1945—1954) magyar néprajzi irodalmának bibliográfiai szintézis jellegű feldolgozása — ezért jelentős, ezért emelkedik ki az utóbbi időkben eléggé elszaporodott ún. nemzeti szakbibliográfiák közül. Egy néprajzi bibliográfia, amely nem szorítkozik a szorosan vett ha-

zai szakirodalom feltárására, hanem nyilvántartja a magyar népre és általában Magyarország népeire vonatkozó hazai és *külföldi* könyveket, tanulmányokat és azok ismertetését; magyar kutatóknak más népekkel foglalkozó munkáit; külföldi szerzőknek hazánkban megjelent műveit; továbbá a határainkon kívül élő magyar népcsoportokra vonatkozó hazai és külföldi irodalmat; regisztrálja a magyar tudósok külföldön megjelent munkáit, a magyar néprajznak mint kutatási területnek a teljes szakirodalmát mutatja be.

Ez a tartalmi teljességre törekvés SÁNDOR Istvánnak, a magyar néprajzi bibliográfia és tájékoztatás fáradhatatlan művelőjének maradéktalanul sikerült.

Elsősorban szembeötlő a feldolgozott anyag gazdagsága. 6020 tétel szerepel ebben a bibliográfiában, amely 60 szakcsoportba rendezi ezt a nagyon terjedelmes

anyagot. Az etnográfia és a folklór minden ágazatában való elmélyülés tette csak lehetővé SÁNDOR István számára, hogy 10 év ilyen meglepően nagyszámú termékét áttekinthetően, világosan rendezze. A szakcsoportokon belüli tagolás tiszta képet ad az egyes részproblémák feldolgozottságáról, az elért eredményekről. A néprajzi bibliográfia nem csupán rendezett címjegyzék, hanem segédtudományi funkciót betöltő alkotás. A vele szemben támasztott alapkövetelményeket SÁNDOR István a következőképpen fogalmazza meg: „Anyagunk elhatárolásában a néprajztudomány fogalmából indulunk ki, figyelemmel a szakterület újabb fejlődésére, az újabban kialakuló szemléletre és módszerekre.” Ebből kiindulva, mivel a tudomány szak — mint egyébként minden korszerű tudományos vizsgálódás — a vizsgált jelenségeket nem összefüggéseiből kiemelve, hanem a gazdasági-társadalmi viszonyokba ágyazottnak szemléli, a bibliográfia kiterjeszkedik mindazon kérdések irodalmára, amely a paraszti kultúra és életmód történeti alulakulását néprajzi szempontból tárgyalja, így azoknak a kérdéseknek az irodalmára is, amely a mezőgazdaság szocialista átalakulásával kapcsolatban a falusi lakosság életmódjának a változására vonatkozik.

Ez a szemlélet alapvetően helyes. A bibliográfus számára azonban új és nehezen megoldható feladatot jelent a volumenében megnövekedett és a „határterületekkel” rendkívül kibővült szakterület bibliográfiai ellenőrzése. Úgy gondolom, a bibliográfiai ellenőrzésnek ilyen értelemben vett megvalósítása növelte meg a bibliográfia terjedelmét, hiszen egy olyan korban, amikor a történeti és irodalomtörténeti kutatás a népi, plebejus hagyományok és mozgalmak felderítésére oly nagy erőfeszítéseket tett, a „néprajzi” vonatkozású szakirodalom rendkívüli mértékben megnövekedett, a néprajz határterületei kitágultak. SÁNDOR István mértéktartását mutatja, hogy erős kritikával végezte az anyaggyűjtést, és nem kezelte a néprajz „segédtudományaként” a történettudományt, az irodalomtörténetet, a nyelvészetet, a geográfiát, a művészettörténetet stb.

Nem tudunk azonban egyetérteni a bibliográfia azon törekvésével, hogy az általa „feltudományos”-nak nevezett irodalom könyvészeti feltárását is elvégezze, hivatkozva arra, hogy ezek a művek esetleg a tudományos kutatás által is felhasználható adatokat is közölnek. A társadalmi tudományi bibliográfiák egyik alapvető problémája mutatkozik abban, hogy a társadalomtudományi kutatások zömében a

kutatás tárgyát képező valamennyi dokumentum feltárása egy szakbibliográfia keretében nem valósítható meg; ésszerű keretek közé csak akkor szorítható, ha a kutatás igényeit kielégítő *szakirodalomra*, vagyis a primer jellegű közléseket tartalmazó dokumentumokra korlátozódik.

Egy bizonyos, ez a kiemelkedő bibliográfiai szintézis a kutatók, a könyvtárosok, a magyar népi hagyományok és népelet iránt érdeklődők széles rétege számára nagyon megbízható, korszerű, tudományos rendszerezési tájékoztatást nyújt a felszabadulásunk utáni első tíz esztendő néprajzi irodalmáról.

SZENTMIHÁLYI JÁNOS

Tezla, Albert: An introductory bibliography to the study of Hungarian literature. Cambridge Mass. 1964, Harvard Univ. Press. 290 l.

Magyar bibliográfus számára öröm és meglepetés. Megjelent az a bibliográfiai kalauz, amely feltárja a magyar irodalom tanulmányozásához leginkább szükséges nyomtatott forrásokat, a legkönnyebben hozzáférhető szövegkiadásokat, a legkorszerűbb és legjelentősebb irodalomtörténeti feldolgozásokat, a magyar irodalom megismeréséhez szükséges bibliográfiai forrásokat.

Ma már általánossá vált felismerés; a gondosan szerkesztett bibliográfiai bevezető egy tárgykör irodalmában való eligazodáshoz úgyszólván elengedhetetlen, különösen ha egyetemi hallgatókat akarunk önálló munkára ösztönözni. Most, TEZLA professzor jóvoltából, lelkes, fáradhatatlan munkája eredményeképpen kezünkben van a magyar irodalomtörténet régen nélkülözött bibliográfiai bevezetője. Szépséghibája — és ez nem a kitűnő szerzőre vet rossz fényt —, hogy nem nálunk, hanem az Egyesült Államokban jelent meg, nem magyar nyelven a hazai egyetemi hallgatók, kezdő kutatók igényeinek a kielégítésére, hanem angolul, a magyar irodalom iránt érdeklődő amerikai közönség számára.

Egyébként nem ritkaság, hogy idegen irodalmak bibliográfiai bevezetőit olyan országokban is elkészítik, ahol az idegen nyelvet és irodalmat oktatják. Kitűnő példa erre ORSZÁGH László máig is jól használható munkája: *Bevezetés az angol nyelv- és irodalomtudomány bibliográfiájába* (Bp. 1944.). Az a tény, hogy az amerikai közönség számára készült a bevezető, határozza meg azokat a szempontokat, amelyeket a szerzőnek munkája közben figye-

lembe kellett venni, és amelyekről egy rövid ismertetés keretében sem szabad megfedkezni.

TEZLA professzort a magyar irodalom iránti értő szeretetén kívül elsősorban az ösztönözte a munkára, hogy a magyar irodalom és irodalomtörténet megismeréséhez szükséges források — a könyvek és folyóiratok — az Egyesült Államok könyvtáráiban szétszóródva a legkülönbözőbb helyeken találhatók. Bibliográfiája, amely egyben lelőhelyjegyzék, útmutatást kíván adni arról is, hogy az Egyesült Államok és Nyugat-Európa melyik könyvtárában áll rendelkezésre a bibliográfiai bevezetőben ismertetett munka. Ez a gondos lelőhelyjegyzék a mi számunkra rendkívül tanulmányos és érdekes. Elsőzben kapunk képet arról, hogy a magyar irodalmat és irodalomtörténetet 112 amerikai és 18 nyugat-európai könyvtárban milyen művek képviselik; ezek a művek hány könyvtárban hol találhatók.

Figyelemre méltó ilyen szempontból a bibliográfia szerzőjének saját tapasztalatai alapján nyújtott értékelése: „Mind a Harvard College Library, mind a New York Public Library régóta törekszik magyar gyűjtemény kiépítésére és azt állandóan fejleszti. A New York Public Library gyűjteménye nagyobb, és jelenlegi gyűjtési tevékenysége is erőteljesebbnek látszik. A Library of Congress, amely szintén már régóta gyűjt magyar anyagot, az utóbbi években BAKÓ Elemér irányítása alatt növelte gyűjtési tevékenységét. A Cleveland Public Librarynek elsősorban magyar írók műveiből jó gyűjteménye van, de azt tapasztaltam, hogy újabban a gyűjtemény nem fejlődik. A három chicagói könyvtár közül egyedül a Chicago Public Libraryt érdemes megemlíteni népszerű szerzőkből álló gyűjteménye miatt. A Columbia Egyetem könyvtárának gyűjteménye feltűnően fejlődött 1959 óta, ami a New York Public Library nagy gyűjteményével együtt azt jelenti, hogy ezen a területen New York az a város, amely a legjobb kutatási lehetőségeket nyújtja... A minnesotai egyetem könyvtára csak nemrég fogott gyűjteménye kiépítéséhez; a szépirodalomra és annak tanulmányozásához szükséges anyagra fordítja a legnagyobb figyelmet, és lehetséges, hogy a gyűjtemény tartalmazni fogja a legfontosabb másodlagos forrásokat és a legjobb szövegkiadásokat.”

A lelőhelyek felsorolása a bibliográfiai bevezetőnek, amely 1295 annotált tételt tartalmaz, talán legfőbb érdekessége, de korántsem legnagyobb érdeme. Az anyag mintaszerű elrendezése, az általános jellegű és szakbibliográfiai források pontos

felsorolása, világos ismertetése és értékelése a magyar irodalomtörténeti és határterületi irodalom korszerű periodizáció alapján történt összefoglalása és végül mintegy 100 magyar író munkásságának bibliográfiai feltárása határozza meg a munka valódi értékét.

Az ismertetett művek és írók száma korlátozott. Bizonyára lehet vitázni a felett, hogy a kevés magyar író között kell-e ismertetni VAS GERE BEN vagy NYIRÓ József munkásságát, vagy hogy az élő írók névsora — DÉRY Tibor, ILLYÉS Gyula, KASSÁK Lajos, MÁRAI Sándor, NÉMETH László, SZABÓ Pál, TAMÁSI Áron, VERES Péter — nem szorulna-e kiegészítésre? Nyilván a külföldi könyvtárak gyűjteményeinek a hiányosságai adnak okot az ilyenfajta kifogásokra.

Egészében egy gondosan szerkesztett, sajtóhibáktól, elírásoktól mentes, kitűnő mutatókkal ellátott bibliográfiai munka fekszik előttünk, amely gyakorlati értékén túl az Amerikában született tudós szerző szép üzenete szülei hazájának.

SZENTMIHÁLYI JÁNOS

Guide to the world's abstracting and indexing services in science and technology. Washington, 1963, National Federation of Science Abstracting and Indexing Services. 183 l.

A hatvanas évek felé már újra égetően szükségessé vált a világ referáló és indexelő szolgálatait által kiadott folyóiratok összefoglaló jegyzékének az összeállítása. 1958-ban egyidőben vetette ezt föl a washingtoni National Federation of Science Abstracting and Indexing Services és a Library of Congress természettudományi és műszaki osztálya. Nem általános, hanem csak a két utóbbi hatalmas és viharosan fejlődő tudományos terület tájékoztató intézeti és ezek sajtójának e világjegyzékét sürgették. A két javaslattevő szervezet munkája és a National Science Foundation támogatása eredményeképpen született meg az újabb *Guide*, amely két korábbi jegyzéket, az 1959-ben kiadott FID-féle *Index Bibliographicus* 4. kiadásának első (Science and Technology) kötetét és a *Guide to U. S. indexing and abstracting services* 1960-ban megjelent *Science and technology* kötetét korszerűsíti.

A munka menete az volt, hogy a Library of Congress említett osztályának a munkatársai — átvizsgálván saját állományukat, továbbá az amerikai National Library of Agriculture és a National Library of Medicine állományát is — 3155 gyűj-

tött címből rostálták ki a világegjegyzékbe felveendő címeket. Így került ki a váltogatásból 40 országból eredő 1855 tájékoztató intézmény és ezek folyóiratainak a címe. (365 az USA-ból, 195 Nagybritanniából, 182 Nyugat-Németországból, 147 Franciaországból, 117 a Szovjetunióból, 79 hazánkból stb.). Nemzetközi kapcsolataink ezen a területen látnivalóan jól működnek, mert pl. a FARAGÓNÉ—JÁNSZKY-féle *Könyvtári tájékoztató* ilyen teljességű összeállítással nem szolgál.

A *Guide*-ben való gyors eligazodást kitűnő táblázatok szolgálják. Az első a tizedes osztályozás alapján ad áttekintést. A tájékoztató szolgálatok *leíró adatait* a rákövetkező *betűrendes fő rész* közli, és ezek a szolgáltatásokat ismertető leírások — a beszolgáltatott adatok változó bősége szerint — 12 kérdésre adnak feleletet. A leírások utolsó sora (vagy sorai) a szolgálatot jellemző *tárgyszavak* sűrített egymásutánja. Ezek a tárgyszavak *külön táblázatban* (Subject index) betűrendbe szedve, a fő rész tételszámaival felszerelve ismét visszakalauzolják a kutatót a részletes leíró részhez. A *földrajzi* mutató országokként sorolja fel a referáló, tájékoztató szolgálatok folyóiratainak a rövidített címeit. Gazdag mutatórendszerét könyvtárosaink figyelmébe ajánljuk.

Lapozgatjuk a *Kalauzt*. Tarka egyvelegben egymás mellett van itt hatósági tájékoztató intézet, országos szakkönyvtár, vállalati, kutatóintézeti könyvtár és dokumentációs iroda. Hatalmas referáló lapok évi száz abstract-nyi referátummal szolgáló kis lapocskákkal. A versengés a dokumentációs központ és szakkönyvtár között már a múlté.

KÓHALMI BÉLA

Bibliografia východného Slovenska 1945—1964. Hlavný red. Ladislav SOTÁK. Košice, 1963—, Štátna vedecká knižnica. Soks.

8. zv. BOHUŠ, Ivan: *Vysoké Tatry 1945—1961.* 1964. 414 l.

10. zv. REPČÁK, Jozef—POTEMRA, Michal: *História a národopis.* 1964. 335 l.

11. zv. **Bibliografia východného Slovenska 1962.** 1963. XXVI, 294 l.

Kelet-Szlovákia — néhány fejlettebb helyétől eltekintve — Csehszlovákia legelmaradottabb területe volt. Ezért a szocialista állam terveiben ez az ország rész mindig az egészét meghaladó fejlesztéssel szerepel. A helyzet illetően való állása teljes mértékben indokolja azokat a regionális bibliográfiai erőfeszítéseket, amelyeknek központja a kassai Tudományos Könyvtár.

A címben felsorolt három kötet a könyvtár legjelentősebb vállalkozásának: Kelet-Szlovákia 1945—1964 közötti évkörre vonatkozó regionális bibliográfiájának eddig elkészült és kiadott része. A 13 kötetre tervezett ciklus az alábbiak szerint válik teljessé: 1. Politikai és közélet, 2. Gazdasági építőmunka, közgazdasági kérdések, 3. Mezőgazdaság, 4. Ipar, 5. Irodalom és nyelvtudomány, 6. Művészet, 7. Természettudományok, egészségügy, sport, 8. Magas Tátra, 9. Közoktatás, kultúra, népművelés, 10. Történelem és néprajz, 11. A terület 1962. évi irodalma, 12. A terület 1963—1964. évi irodalma, 13. Kumulatív mutatók az 1—12. kötethez.

A ciklus beosztása a munkálatok koncepcióváltozásáról árulkodik. A bibliográfiát kezdetben éves összefoglalók formájában képzelhették el, és kiadásához is így fogtak hozzá. Csak az 1962. évi kötet tapasztalatai alapján döntöttek az irodalmat 1945—1961 között feltáró tematikus kötetek mellett. Bizonyosága ez annak, hogy közép-európai méretű régiókban a regionális bibliográfiáknak csupán nagyobb időszakokat felölölő retrospektív válfajai művelhetők a tudományos tájékoztatás igényei kielégítésének reményével.

A vállalkozás az adott területre vonatkozás kritériumát fogadta el alapelveül, és szerencsésen elkerülte a területen való megjelenés szerinti felvétel csábításait. A nemzeti bibliográfiához és repertóriumhoz képest mélyebben tárja fel a területre vonatkozó dokumentumokat. Ezt részben a helyi sajtó publikációinak, részben a hagyományosan fel nem tárt dokumentumoknak (lényeges és más dokumentummal nem pótolható információt hordozó kisnyomtatványok, publikálatlan anyagok, hangrögzítések, rádióműsorok jegyzőkönyvei) felvételével éri el. Minthogy — nemzeti bibliográfiák figyelése, illetve sajtófigyelőszolgálatok előfizetése segítségével — felveszi a területre vonatkozó külföldi (elsősorban: népi demokratikus) anyagot is, a gyűjtés horizontálisan is túllép a nemzeti bibliográfia határain.

A fenti elvek szerint a majdnem két évtizedes tárgyidőszakra összegyűjtött címanyag — a *Magas Tátra* és a *Történelem és néprajz* kötet tanúsága szerint — még árnyalt tárgyi bontásban is olyan kiegyenlített információbőséget kínál, amelynek figyelembevétele a terület gazdasági és kulturális fejlesztésénél már nem nélkülözhető.

A 10. kötet bevezetőjében Ladislav SOTÁK, a ciklus főszerkesztője azt írja, hogy a bibliográfia kiadásával kapcsolatban két lehetőség között választhattak:

vagy várnak még 2–3 évet, s akkorra hibátlanabb művel jelentkezhetnek, vagy — a társadalmi szükségletre hivatkozva — vállalják a nagyobb kockázatot. Mi a nagytávlatú alkotás első kötetének apró, de bosszantó fogyatékoságait (sok a nem autopszia alapján felvett cím, s ennek következtében a felvételek egyenetlenek, az egyes címszavakon belül a fontossági és az időrendi felsorolás tipográfiai megkülönböztetés nélkül keveredik, az alkalmazott stencil-technika szegényes lehetőségeit sem használja ki a publikáció) látva, inkább az első lehetőséget választottuk volna.

Nem lenne baj, ha a további kötetekre kicsit még várnunk kellene, s a hosszabb kihordási időért cserébe körültekintőbben szerkesztett és tipográfiailag áttekinthetőbb köteteket kapnánk cserébe. Az alighanem egyszeri lehetőséget jelentő vállalkozást kár lenne felületi hibákkal és jellegtelen, szürke külalakokkal diszkreditálni.

FUTALA TIBOR

Bibliographie zur Geschichte der Stadt Leipzig. Sonderband 3. Die Kunst. Bearb. von Edith ROTHE. Weimar, 1964, H. Böhlau Nachf. 431 l.

Lipce nyolcszáz éves. Múltjához méltó bibliográfiát kapott, amelyben izgalmas felfedezés is bőven akadna. A nagyszabású és folyamatban levő vállalkozást nehéz megítélni egyetlen kötete alapján, akkor is, ha az önmagában is lezárt részt képvisel. Lipce történetének a bibliográfiáját a szerkesztők mintegy 44 ezer tételes összeállításra tervezték, a jelenlegi harmadik kötet ebből az óriási anyagból 7600 egységet regisztrál. Ebből a város zenei életére 2400, a színházakra mintegy 2000 cím jut, a többi megoszlik az irodalom, képzőművészet, film stb. között. Az anyaggyűjtést 1960-nal zárták le, néhány fontos művet azonban felvettek akkor is, ha 1960 után jelent meg. A lezárás időpontját az indokolja, hogy az 1960 utáni anyag kurrens összeállításokban kapott helyet.

A címanyag rendező elvénél a szerkesztők a szakrendet választották. A szakrend kialakításában elkerültek minden mechanikus ismétlődést, a világosan tagolt, meglepően egyszerű szisztémát a kívánalmaknak megfelelően kombinálták a második rendező elvnek választott szerzői betű-, illetve időrenddel. Akiben jogosan merülnek fel kétségek aziránt, hogy szakrendszerek alkalmasak-e ilyen mennyiségű anyag tematikai visszakeresését biztosítani, az ne sajnálja a fáradságot, és nézze meg a ritka kivételt. A szerkezet sikerült

voltát a szerző is érzi, s ezzel indokolja, hogy egy névmutató kivételével minden más regisztert mellőzött. Persze van egy titka annak, hogy egy bibliográfia világos, áttekinthető, a visszakeresés egyszerű és kézenfekvő legyen: bátran kell szelektálni! Bármennyire is közhely ez a megállapítás, a bibliográfus munkájának a minőségi értékelése mégis azon a ponton fordul meg, hogy képes-e megfelelni a válogatás lényegi funkciójának: kevesebb művel többet adni. (Az sem lehet véletlen, hogy a *Budapest-bibliográfia* kritikusi az egyébként igen jó összeállítást a szerkezet helyenkénti mechanikus jellege mellett elsősorban túlzúsúfoltsága miatt marasztalták el.) A helytörténet komplex jellege miatt természetesen egyetlen könyvészeti munka sem lehet tökéletes. Csak fájlalni tudjuk, hogy Lipce történetének a bibliográfiájában az irodalomról szóló fejezet vérszegényebb, mint pl. a zenei vagy képzőművészeti rész. Az irodalmi anyag egy része ugyanis az *Egyetem* kötetébe került. Tehát széttöredezett. A címek jelentős része természetesen annotált.

Érdekesége a bibliográfiának, hogy szakrendje ellenére kitűnő bibliográfiai segédeszköz. A szakrend megfelelő részénél mindig találunk személyekről szóló részeket: a művész nevét ritkított szedéssel, a név után évszámadatokat a születés és halálozás évével, majd egy-kétsoros megjegyzés arról, hogy az illetőnek milyen kapcsolata volt Lipcésével. Ezután következik a vonatkozó irodalom. A személyek visszakeresését névmutató segíti elő.

Befejezésül annyit jegyünk meg, hogy a szerkesztőknek nem állt rendelkezésére egy gondozott Lipce-gyűjtemény. Az anyagot könyvtárak, levéltárak, múzeumok, egyetemi intézetek, sőt magángyűjtemények gondos tanulmányozásával kellett összegyűjtenie.

HORVÁTH TIBOR

Bánó Zsuzsa: Kurrens szakfolyóiratok Vas megye üzemi műszaki és intézményi könyvtáraiban. (Boríték cím: Szakfolyóiratok lelőhelyjegyzéke.) [Szombathely], 1965, Vas megyei Könyvtárközi Bizottság, Városi Tanács soksz. 45 lev.

A megyei könyvtárak megélni kívánó tudományos kiadó-tevékenységében — amelyben a periodika-címjegyzékek eddig is tekintélyes helyet foglaltak el — új szint csillogtat ez a tudunkkal első megyei szintű központi folyóiratkatalógus. Az összeállítás azokat a folyóiratokat vette figyelembe, amelyek 1965-ben a megye könyvtári intézményeibe jártak. Nem tesz különbséget bel- és külföldi anyag között,

viszont csak szorosan vett szakfolyóiratokra terjeszkedik ki, nem közli a képes újságok, a napilapok, a divatlapok és vicclapok adatait. Elsődleges célja — mint azt szűkszavú, de precíz előszavában mondja — a folyóiratok helyi jellegű könyvtárközi kölcsönzésének az elősegítése.

A betűrendes címjegyzék 720 számozott tételt tartalmaz; ezek jelentős része Vas megye különféle üzemének a műszaki könyvtáraiba jár — a szám elég jelentős ahhoz, hogy a Berzsényi Dániel Könyvtár által felajánlott segítséggel forgalmazva regionális szinten elég messze terjedő kutatói igényt elégítsen ki. A lelőhelyet az egyes könyvtárak országos kódrendszere szerint határozza meg; ezek jegyzéke megelőzi, a betűrendes tárgymutató követi a betűrendes katalógus-részt.

Célja és rendeltetése a kis könyvecskének nem az országos lelőhelyjegyzék kicsinyített változatának a közreadása, hanem konkrét helyi igények kiszolgálása. Sőt, menjünk tovább, ilyen igények felkeltése is mind a helyi szakemberek, mind az átlagolvasók sorában. Ezért jó kezdeményezés, még mindig nem túl bő periodika-bibliográfiai irodalmunk fontos gyarapodása.

D. B.

Brasseur, Paul: Bibliographie générale du Mali. Anciens Soudan Français et Haut-Sénégal-Niger. Dakar, 1964, IFAN. 461 l. (Catalogues et documents 16.)

Az új afrikai államok közül ezúttal a Mali Köztársaság jelentkezett az országra vonatkozó irodalom retrospektív bibliográfiai feldolgozásával. Ez a vállalkozás a dakari egyetem Francia-Fekete-Afrika Intézetének keretein belül, az Intézet dokumentációs kiadványai sorában jelent meg. Mali mint a Francia-Afrika része már az első világháborút megelőző években felkeltette a bibliográfusok érdeklődését. Edmond JOUCLA 1912-ben adta ki Francia-Afrika első bibliográfiáját, amelyben már jelentős szerepet kapott a jelenlegi Mali Köztársaság területére vonatkozó irodalom. Ezt az anyagot számos tétellel bővítette és újra kiadta G. GANDIDIER 1937-ben. A Mali Köztársaság területére vonatkozó angol nyelvű összefoglalás, amely csak a társadalomtudományi publikációkat tartalmazza, 1942-ben jelent meg először.

P. BRASSEUR bibliográfiája teljességre törekszik, nem csupán nyomtatott forrásokból dolgozik, hanem a levéltárakban található iratanyagot is feltárja. Gazdasági intézmények kimutatásait épp úgy megtaláljuk, mint a kéziratos források sokszorosított változatait. A szerző az irodalmat speciális szakrendben dolgozza fel.

A természeti adottságok irodalmával vezetni be a gyűjteményt. Itt találjuk a meteorológiai, geológiai, geomorfológiai, hidrológiai anyagot. A szakbeosztás következő nagyobb egysége a botanika, majd a zoológia. Az egyes állatfajok a szakkutató számára egyértelmű fejlődésrendszertani felosztásban követik egymást. A bibliográfia IV. fejezete a társadalomtudományi irodalmat regisztrálja. Az általános antropológiai, demográfiai, közegészségügyi és szociológiai irodalmat tárja fel a szerző ebben a fejezetben a lehető legrészletesebb bontásban.

Az új afrikai államok egyik különleges jellemvonása, hogy a lakosság túlnyomó többsége nem tartozik az úgynevezett nagy európai vallásokhoz. Ennek megfelelően a vallástörténetek érdeklődésének igen nagy részét az afrikai törzsi vallások kutatása foglalta le. Az európai vallástörténet modern irányzatai mind az afrikai valláskultúrákhoz fordultak tételeik bizonyításakor, így aránytalanul nagy vallástörténeti, etnográfiai és nyelvészeti irodalom alakult ki. Ennek megfelelően a bibliográfia is igen bő anyagot ad e témakörökből. A fentiekkel azonos a helyzet a történelem és az archeológia területén. A kötet külön fejezetet szentel az ásatási eredményeknek, és igen nagy számban szerepelnek az utalások. Az előbbieket az anyag természetének megfelelően időrendben vonultatja fel a szerző. Ez a fejezet az európai művelődéstörténettel áll szoros kapcsolatban. Az ókortól napjainkig több mint ötszáz tudományos értékű utalás jelent meg a különböző európai szerzők tollából. Figyelemre méltó a történelemmel foglalkozó fejezet szerkezeti felépítése. A szerző itt is követi eddigi módszerét, amely az általános művek felsorolása után az időrendet tartja szem előtt, de az egyes korszakokat a tárgyalta területen feltűnő és alábukó birodalmak szerint csoportosítja. Külön fejezeteket alkotnak a francia helytartók, főbiztosok, kormányzók, éles határvonalall elválasztva az európai hódítás előtti korszak irodalmi feldolgozásaitól.

A gazdasági élet, szociológiai témák után a Mali Köztársaság területén élt, illetve élő személyekre vonatkozó biográfiákat találjuk. Itt nem csupán az afrikai származású személyekről találunk irodalmat, hanem a múlt és jelen minden olyan egyéniségéről, aki valamilyen vonatkozásban állott a Mali Köztársaság területén egykor levő francia gyarmati területtel és a mai Malivel.

A bibliográfiát jól használható pontos név- és tárgymutató egészíti ki.

DÁN RÓBERT

Gyorstájékoztató a magyar könyvtártudományi irodalomról. Gyorstájékoztató a külföldi könyvtártudományi irodalomról. Kiad. az OSZK Könyvtártudományi és Módszertani Központja. Szerk. BÓDAY Pál. Ind. 1965. Megj. havonta, ill. kéthetenként.

A Könyvtártudományi és Módszertani Központ évek óta egyre tökéletesíti a hazai és külföldi könyvtártudományi irodalom dokumentációját. A külföldi szakirodalom kurrens regisztrálását 1959-től a *Könyvtári Figyelő* c. folyóirat közölte, 1962-től már önálló kiadványként jelent meg a *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* c. bibliográfia, amely a külföldi irodalomtól kívül a teljes hazai anyagot is feltárta. 1964 decemberében zajlott le Budapesten a szocialista országok könyvtártudományi és módszertani központjainak tanácskozása, ahol ajánlást fogadtak el a nemzeti könyvtártudományi szakirodalom kurrens regisztrálására. E megállapodás eredményeként indította el a Könyvtártudományi és Módszertani Központ 1965-től *Gyorstájékoztató*-ját két sorozatban. A magyar sorozat a teljes hazai könyvtártudományi irodalom bibliográfiáját közli orosz, német és angol címfordítással. Tartalmazza az önálló kiadványokat, a könyvtártudományi periodikumok induló számait, a könyvtári és dokumentációs szakfolyóiratok cikkeit, a szóródás területén jelentkező valamennyi könyvtártudományi vonatkozású cikket, továbbá a szűk publicitását vagy nem publikált dokumentumokat, amelyek a Könyvtártudományi Szakkönyvtárban megtalálhatók. (Kongresszusi anyagok, szakmai beszámolók, jelentések.) A külföldi sorozat a külföldi könyvtári és dokumentációs folyóiratok cikkeit tárja fel magyar címfordítással, valamint a Könyvtártudományi Szakkönyvtár új beszerzésű külföldi könyveit. Mindkét sorozat A4-es formátumú szabadlappalaps rendszerben, egylappos nyomásban jelenik meg, felvágva alkalmas kartoték készítésére is. A tájékozódást helyenként annotációk könnyítik meg. Mivel a *Gyorstájékoztató* nem szakbibliográfia, hanem „újdonság-értesítés”, folyóiratok folyamatosan közölt tartalomjegyzéke — „current contents” —, anyagát nem csoportosítja, hanem a dokumentumok feldolgozási sorrendjében közli. E korszerű tájékoztatási forma nagyobb időszakonként megjelenő mutatók rendszerével válik a visszakeresés eszközévé. (Betűrendes szerzői, testületi, személyi, anonim művek esetén címmutató, valamint tárgymutató.) A negyedévenként megjelenő és folyamatosan kumuláló mutatók idővel ún. referáltsági mutatóvól is kiegészülnek.

A *Gyorstájékoztató* jelentősége, hogy megoldják a kurrens könyvtártudományi

dokumentáció legfontosabb feladatait, a szakirodalom kétirányú közvetítését: a nemzetközi irodalom hazai dokumentációját éppúgy, mint a magyar irodalom külföldi referálását. A nemzetközi visszhang máris igen kedvező, a szerkesztőséghez a világ minden tájáról érkezett levelek, ill. a már nyomtatásban is megjelent ismertetések ezt meggyőzően bizonyítják. (*FID News Bulletin*. 1965. Vol. 15. No. 6. *Scientific Information Notes. National Science Foundation*. 1965. Vol. 7. No. 2. 1—19. 1. *Der Bibliothekar*. 1965. No. 5. 553—554. 1.) Ugyancsak a budapesti értekezlet eredményeképpen indította meg a moszkvai Lenin Könyvtár Módszertani Osztálya 1965 áprilisában a szovjet könyvtártudományi irodalom kurrens szemlét (*Bibliotekovedenie i Bibliografija*).

A *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* c. bibliográfia a jövőben évenként jelenik meg és csak szelektív anyagot tartalmaz.

SOMKUTI GABRIELLA

Technical books in print 1964—5. A reference catalogue. London, 1964, Whitaker. 212 l.

Könnyen kezelhető, jól szerkesztett, tartalmában és formájában is magas színvonalú kézikönyvet, tájékoztató katalógust állított össze az angol könyvkiadók szövetségének technikai és tudományos csoportja. Az 1964 novemberében megjelent könyv célja az volt, hogy átfogó, lehetőleg teljes és gyors tájékoztatást nyújtson a legfrissebb angol műszaki könyvtermésről, azaz mindazon művekről, amelyeknek címei a kiadáskor már ismertek voltak, minden „tengerentúli és hazai érdeklődő” számára. A jegyzék azonban annyiban bizonytalansághat hagyja az érdeklődőt, hogy az ott feltüntetett könyvek a kiadáskor is kaphatók-e már vagy csak későbbi időpontban, s mikor fognak megjelenni?

A mű értékét emeli az a tény, hogy a kiadók legszélesebb körére kiterjeszkedik. 118 kiadó adta össze az anyagot. Ezek adatait, címeit stb. külön mutató tünteti fel. A kiadvány mielőbbi piacra kerülése miatt igen fontos volt a gyors összeállítás. Ebből adódóan aztán pl. a Pergamon és a McGraw—Hill kiadók anyaga egészen, ill. részben már nem volt beilleszthető. Ez annál is inkább sajnálatos hiányosság, mert mindkettő a nagy kiadók közül való. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a kiadók, persze érdekeikből kifolyóan is, igen nagy gonddal állították össze listáikat.

A címek száma 8800. Ily nagyszámú címanyag gyakorlati használatának igazi értékét mind a kiadvány szerkezete adja meg. A mű két fő része a szokásos: elől a szakok szerinti csoportosítás, a második részben pedig ugyanazon művek szerzők és címek szerint is.

A szakcsoportosítás DEWEY 600 csoportján alapul. 27 fő és 135 alcsoportban szerepelnek az egyes művek. E csoportosítás számunkra szokatlan és vitatható is. A 69. csoport egymaga a kémia, a 71. pedig a horológia; a kettő arányának különbsége óriási. Ugyanakkor a kémiai technológia könyvei a 109–122. csoportokban szerepelnek. A művelődési könyvek között szerepelnek a mező-, kert- és erdőgazdaság szakkönyvei is. A csoportokon belül a szerzők betűrendjét követi a felsorolás, amely tartalmazza a szerzőt, a címet, a kiadást, az árat és a kiadót.

A második rész a betűrendes szerzői és cím szerinti felsorolás, a szakrendi rész lapszámaira való utalással. Minden egyes mű tehát kétszer szerepel e részben: szerzője és címe szerint is külön-külön. (A szakrendi részzel együtt tehát háromszor fordul elő minden mű.) Az adatok is mindig teljes formájukkal ismétlődnek, az ide-oda utalás, keresgélés tehát kiküszöbölődik. Ez igen emeli a könyv használhatóságát. A mutatók tipográfiája is igen jó.

HODINKA LÁSZLÓ

Dummer, G. W. A. — Robertson, J. M.: The electronics book list. London, 1964, United Trade Press. 148 l.

Ez a bibliográfia az egyik „legkor-szerűbb” tudomány: az elektronika tárgykörébe vágó könyveket foglalja össze. Ez a rohamosan fejlődő ismeretág — mint ismeretes — a dokumentáció számára is sok lehetőséget teremt a gépi adattárolással és visszakereséssel. Ezért fontos számunkra is az áttekintés az elektronika irodalma felett. A kötetet hivatott szerzők állították össze, G. W. A. DUMMER és J. M. RO-

BERTSON kiváló ismerője az elektronikus áramkörök alkatelémei és megbízhatósága tárgykörének, a jegyzék is több idevágó műveket sorolja fel.

A szerkesztők elsősorban az elektronika műszaki vonatkozásait állították előtérbe. Az általános részben 7, a részletes részben pedig 43 csoportba mintegy 1100 könyvet soroltak, s megadják azok bibliográfiai adatait beleértve árukat is. Az általános jellegű csoportokban a kézi- és segédkönyveket, a szakszótárakat és enciklopédiákat, a táblázatokat stb. találjuk, a részletes rész pedig az elektronikus áramköri elemek és anyagok, áramkörök, készülékek és felhasználásuk, valamint a különféle technikák és technológiák irodalmát ismer-teti. Ezt a beosztást a szerkesztők a további kiadásokban — az igényeknek és fejlődésnek megfelelően — további csoportokkal kívánják kiegészíteni.

A bibliográfia nem törekszik teljességre, a válogatás során az egyes csoportokban szerepel a kérdés néhány alapvető jelentőségű feldolgozása, többséggel azonban az utolsó 4–5 év irodalma. Persze a válogatás sohasem lehet mentes szubjektív szempontoktól. A bibliográfia elsősorban az angol nyelven olvasók számára készült, s ezzel magyarázható, hogy mintegy 90%-ban angol nyelvű műveket tartalmaz. A további könyvek főleg német, francia és csehszlovák művek, viszont olyan fejlett elektronikával rendelkező országok, mint a Szovjetunió és Japán, mindössze néhány angol fordítással képviseltetik magukat.

Előnye az összeállításnak, amely nemcsak az új vívmányokkal és fejlődési irányokkal (maserek és laserek, mikroelektronika stb.) foglalkozó műveket kíséri figyelemmel, hanem tájékoztat olyan problémakörökben is, amelyek az elektronikus készülékek nagy számban és széles körben való elterjedésével kapcsolatban merültek fel (minőségvizsgálat, megbízhatóság, javítás és karbantartás, környezeti hatások).

A kötetet a brit kiadóvállalatok címjegyzéke egészíti ki.

GERGELY CSABA

Helyreigazítás. Folyóiratunk 1965. évi 4. számában a 371. lapon a *Hírek* rovat első bekezdésében a 6–7. sor helyes szövege: „... disszertáció címe: *A demokritosi és az epikureus*”.

A kiadvány előfizethető vagy példányként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21, telefon: 111-010, MNB egyszámú szám: 46, csekkbeírási számla: 05.515, 111-46. Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT ban, Budapest V., Vác u. 22, telefon: 185-612. A POSTA KÖZPONTI HIRLAPIRODA 1. számú HIRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest, V., József nádor tér 1. és bármely postahivatalban. Csekkszámlaszám: egyenli 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizetési díj egy évre 60,— Ft.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1965. XI. 17. — Példányszám: 1100 — Terjedelem: 9,8 (A/5) ív

66.61591 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Mezey László</i> : A latin írás magyarországi történetéből	1
<i>Bükyné Horváth Mária</i> : A Landerer-család és nyomdászati vállalkozásai — Die Familie Landerer und ihre Buchdruckerunternehmungen	10
<i>D. Szemző Piroska</i> : Kiadástörténet és irodalomtörténet — Verlagsgeschichte und Literaturgeschichte	28

KÖZLEMÉNYEK

<i>Módis László</i> : Apáczai Csere János héber könyvbejegyzése	39
<i>Herepei János</i> : Apáczai Debrecenben őrzött könyvbejegyzései	40
<i>Scheiber Sándor</i> : Még egyszer Apáczai Csere János héber könyvbejegyzéséről ...	43
<i>Dezsényi Béla</i> : A Rajzolatok kiadási és terjesztési problémái az 1830-as évek végén	44
<i>Kozocsa Sándor</i> : Az „Il principe” első magyar fordítása	47
<i>Turányi Kornél</i> : A Magyar Könyvészet programja	49
<i>Becsky Andor</i> : Szamuely Tibor tábóri újságai	50
<i>Hollós Róbert</i> : Ismeretlen Móra-kötet	54
<i>Tiszay Andor</i> : A Világirodalmi Szemle négy éve (1935—1938)	56

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Hervay Ferenc</i> : A XV—XVI. századi magyarországi könyvnyomtatás számokban	63
<i>Vértesy Miklós</i> : Magyar nyelvű könyvek az Egyetemi Könyvtár régi állományában	66
<i>Kelecsényi Ákos</i> : Méliusz Herbáriumának két feltételezett kiadása	70
<i>Borsa Gedeon</i> : A „Fortuna” sorsvetőkönyv eredete és utóélete	75
<i>Kovács Zoltán</i> : Illyés András szentírási könyvecskéjének magyar fordítása.....	81

FIGYELŐ

<i>Haraszthy Gyula</i> : A magyar nemzeti bibliográfia fejlődése	83
<i>Rózsa György</i> : Megjegyzések egy új amerikai bibliográfiai kézikönyvről	89
<i>Vavrincez Veronika</i> : Zenei incipitek notációjának újabb lehetőségei	90
<i>Dezsényi Béla</i> : Otto Groth	92
HIREK : A Nemzetközi Társadalomtudományi Dokumentációs Bizottság budapesti ülészaka — Magyar irodalom. Húsz év könyvkiadása (B.) — Felsőoktatási Szakirodalmi Szemle — A német-sajtó mikrofilm-archívuma (Da.) — Politikai plakátok 1945—1965 — Alkalmazott grafika (<i>Munkácsi Piroska</i>)	93

SZEMLE

Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből — Dejiny a narody. (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	96
Bibliotekovedenie i bibliografija za rubezsom (Ism. <i>Rózsa György</i>)	98
15 év a mezőgazdaság szolgálatában (Ism. <i>Wallshausen Gyula</i>)	98
Málek, Rudolf—Petrtýl, Miroslav: Kniha a Prazane (Ism. <i>Kindlovits Kálmán</i>) ..	99
Šamurin, E. I.: Geschichte Klassifikation (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	100
World press. Newspapers and news agencies (Ism. <i>Gombocz István</i>)	101
Lister, Raymond: How to identify old maps and globes (Ism. <i>Fallenbüchl Zoltán</i>)	102
A vezetés és igazgatás korszerű tudományos megalapozása (Ism. <i>Rózsa György</i>)	103
Strauss, L. J.—Strieby, I. M.—Brown, A. L.: Scientific and technical libraries (Ism. <i>Szilágyi Tibor</i>)	103
McColvin, Lionel Roy—Reeves, Harold: Music libraries (Ism. <i>Vavrincez Veronika</i>)	104
Manuel pratique de reproduction documentaire et de sélection (Ism. <i>Németh Béla</i>)	104

BIBLIOGRÁFIÁK

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954 (Ism. <i>Szentmihályi János</i>)	105
Tezla, Albert: An introductory bibliography to the study of Hungarian literature (Ism. <i>Szentmihályi János</i>)	106
Guide to the world's abstracting and indexing services (Ism. <i>Kőhalmi Béla</i>)	107
Bibliografia východného Slovenska 1945—1964 (Ism. <i>Futala Tibor</i>)	108
Bibliographie zur Geschichte der Stadt Leipzig (Ism. <i>Horváth Tibor</i>)	109
Bánó Zsuzsa: Kurrens szakfolyóiratok Vas megye könyvtáraiban (Ism. <i>D. B.</i>)	109
Brasseur, Paule: Bibliographie générale du Mali (Ism. <i>Dán Róbert</i>)	110
Gyorstájékoztató a magyar könyvtártudományi irodalomról — Gyorstájékoztató a külföldi könyvtártudományi irodalomról (Ism. <i>Somkuti Gabriella</i>)	111
Technical books in print 1964—5 (Ism. <i>Hodinka László</i>)	111
Dummer, G. W. A.—Robertson, J. M.: The electronics book list (Ism. <i>Gergely Osaba</i>)	112

TABLE DES MATIÈRES

<i>L. Mezey</i> : Contributions à l'histoire de l'écriture latine en Hongrie	1
<i>M. Büky-Horváth</i> : La famille Landerer et ses entreprises typographiques (Avec résumé en allemand)	10
<i>P. D. Szemzö</i> : Histoire de l'édition et histoire littéraire (Avec résumé en allemand)	28

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>L. Módis</i> : Annotation hébraïque dans un livre appartenant à János Apáczai Csere	39
<i>J. Herepei</i> : Les annotations de Apáczai Csere dans ses livres conservés à Debrecen	40
<i>S. Scheiber</i> : Du nouveau sur la note marginale hébraïque de János Apáczai Csere	43
<i>B. Dezsényi</i> : Les problèmes de l'édition et du colportage à propos de la revue	44
<i>S. Kozocsa</i> : La première traduction hongroise de „Il principe” de Machiavel	47
<i>K. Turányi</i> : Le programme de la Bibliographie Hongroise	49
<i>A. Becsky</i> : Les journaux de camp rédigés par Tibor Szamuely pendant la 1 ^{re} guerre mondiale	50
<i>R. Hollós</i> : Édition inconnue d'un livre de Ferenc Móra	54
<i>A. Tiszay</i> : Quatre ans de la revue „Világirodalmi Szemle” (1935—1938)	56

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>F. Hervay</i> : Chiffres à l'appui sur l'imprimerie de Hongrie dans les XV—XVI ^e siècles	63
<i>M. Vértessy</i> : Livres en langue hongroise dans le fonds ancien de la Bibliothèque Universitaire de Budapest	66
<i>Á. Kelecsényi</i> : Sur deux éditions supposées du Herbarium de Méliusz	70
<i>G. Borsa</i> : L'origine et les éditions successives du livre des sorts de la „Fortune”	75
<i>Z. Kovách</i> : La traduction hongroise du livre biblique de András Illyés	81

CHRONIQUE

<i>Gy. Haraszthy</i> : Le développement de la bibliographie nationale hongroise	83
<i>Gy. Rózsa</i> : Remarques sur un nouveau manuel américain de bibliographie	89
<i>V. Vavríneckz</i> : Nouvelles possibilités de la notation des „incipit” musicales	90
<i>B. Dezsényi</i> : Otto Groth	92
NOUVELLES	93

COMPTES RENDUS CRITIQUES

Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből — Dejiny a narody. (<i>B. Dezsényi</i>)	96
Bibliotekovedenie i bibliografija za rubezsom (<i>Gy. Rózsa</i>)	98
15 év a mezőgazdaság szolgálatában (<i>Gy. Wallshausen</i>)	98
Málek, Rudolf—Petřtýl, Miroslav: Knihy a Prazane (<i>K. Kindlovits</i>)	99
Šamurin, E. I.: Geschichte der Klassifikation (<i>M. Takács</i>)	100
World press. Newspapers and news agencies (<i>I. Gombocz</i>)	101
Lister, Raymond: How to identify old maps and globes (<i>Z. Fallenbüchl</i>)	102
A vezetés és igazgatás korszerű tudományos megalapozása (<i>Gy. Rózsa</i>)	103
Straus, L. J.—Strieby, I. M.—Brown, A. L.: Scientific and technical libraries ..	103
McColvin, Lionel Roy—Reeves, Harold: Musical libraries (<i>V. Vavríneckz</i>)	104
Manuel pratique de reproduction documentaire et de sélection (<i>B. Németh</i>)	104

BIBLIOGRAPHIES

A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1945—1954 (<i>J. Szentmihályi</i>)	105
Tezla, Albert: An introductory bibliography to the study of Hungarian literature (<i>J. Szentmihályi</i>)	106
Guide to the world's abstracting and indexing services (<i>B. Kőhalmi</i>)	107
Bibliografija východného Slovenska 1945—1964 (<i>T. Futala</i>)	108
Bibliographie zur Geschichte der Stadt Leipzig (<i>T. Horváth</i>)	109
Bánó Zsuzsanna: Kurrens szakfolyóiratok Vas megye könyvtáraiban (<i>B. D.</i>) ..	109
Brasseur, Paule: Bibliographie générale du Mali (<i>R. Dán</i>)	110
Gyorstájékoztató a magyar könyvtártudományi irodalomról — Gyorstájékoztató a külföldi könyvtártudományi irodalomról (<i>G. Somkuti</i>)	111
Technical books in print 1964—5 (<i>L. Hodinka</i>)	111
Dummer, G. W. A.—Robertson, J. M.: The electronics book list (<i>Cs. Gergely</i>)	112

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1966

2. SZÁM

MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 82. ÉVF., 2. SZ. 113—204. I. BUDAPEST, 1966. ÁPR.-JÜN.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA I. OSZTÁLYÁNAK

könyvtörténeti, bibliográfiai és dokumentációs folyóirata

Megjelenik negyedévenként

Szerkesztő bizottság

DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MEZEY LÁSZLÓ,
RÓZSA GYÖRGY, V. WALDAPFEL ESZTER

Felelős szerkesztő

KÓHALMI BÉLA

E szám munkatársai: RADÓ POLIKÁRP főiskolai tanár, BISZTRAY GYULA ny. egyetemi tanár, HALÁSZ MARGIT, az Akadémiai Kiadó munkatársa, CSATKAI ENDRE Kossuth-díjas, a művészettörténeti tudományok kandidátusa, ny. múzeumi főigazgatóhelyettes, BARCZA JÓZSEF könyvtáros, Sárospatak, DEZSÉNYI BÉLA, az irodalomtudományok kandidátusa, az Országos Széchényi Könyvtár fősztályvezetője, HERPEI JÁNOS ny. múzeumigazgató, BUSA MARGIT, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, KELECSÉNYI ÁKOS, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, MARKOVITS GYÖRGYI, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, HOLL BÉLA tudományos kutató, SCHULEK TIBOR tudományos kutató, BENEDEK LÁSZLÓ, a műszaki tudományok kandidátusa, a Vízgazdálkodási Tudományos Kutató Intézet munkatársa, VÉRTESEY MIKLÓS, a budapesti Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, DÁVID KATALIN múzeológus, CSAPODI CSABA, az Akadémiai Könyvtár osztályvezetője, KÁFER ISTVÁN középiskolai tanár, TAKÁCS MENYHÉRT, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, DÖRNYEI SÁNDOR, az Országos Gyógyszerészeti Intézet munkatársa, GALAMBOS FERENC tudományos kutató, BERLÁSZ JENŐ, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, TAKÁCS JÓZSEF, a jogtudományok kandidátusa, a Magyar Tudományos Akadémia Titkárságának munkatársa, GÁBOR DÉNES, az Egyetemi Központi Könyvtár munkatársa (Cluj), SCHEIBER SÁNDOR főiskolai igazgató

Technikai szerkesztő: KÓKAY GYÖRGY

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és a MSZ 9651. sz. szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16. Telefon: 134–400

RADÓ POLIKÁRP

Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe

Művelődéstudományunknak két nem minden szempontból kellően méltatott XVI. századi emléket ismertetjük. A fatum libellorum vándorlásra készítette őket. A múlt századi feljegyzések alapján Gyöngyösön voltak, 1942-ben a szegedi alsóvárosi ferences kolostor könyvtárában.

Mind a két kódex mint vendégnyelvmélekek tartalmazója érdekelte a kutatókat, mint ahogyan magyar nyelvemlékeinket a legújabb időkig a latin szövegek mellőzésével adták ki. Pedig felbecsülhetetlen értékek rejlenek ezekben a többnyire máig sem publikált latin szövegekben: magyar néprajzi és vallásos etnográfiai, történeti, művelődéstörténeti, orvostörténeti, liturgiátörténeti, földrajzi adatok és szövegek. Nem is szólunk arról, hogy mennyire fontos a kódex pontos meghatározásához, történeti háttérének felvázolásához az a latin szöveg, amelybe sokszor a magyar részeket beleágyazták.

I. PESTI MIHÁLY BIBLIÁJA 1541-BŐL

A volt szegedi ferences könyvtárban egy 1528-ban megjelent nyomtatott latin bibliát találtam és benne több vendég nyelvemléket. A biblia SANCTUS PAGNINUS, domonkos szerzetes humanista latinságú új bibliafordítását tartalmazza, mint a címlapon hirdeti: „Habes in hoc libro prudens lector vtriusque instrumenti nouam translationem aeditam a reuerendo sacre theologiae doctore sancto pagnino lucensi concionatore apostolico Praedicatorij ordinis.” (1528-as évszám).

Abban az időben egészen a tridenti zsinatig katolikus körökben modernnek számított az ilyen új latin fordítás. A zsinat azután minden újabb fordítást (latin nyelven) eltiltott és a régi Vulgata-fordítás használatát tette kötelezővé. Természetes, hogy Magyarország sem zárkózott el a koráramlat elől: ez a modern fordítást tartalmazó biblia-példány ugyanis már legkésőbb Budá elestekor hazánkban volt, amint a hátsó bekötési tábla belsején olvasható bejegyzés elárulja:

„Biblia hec fuit Michaelis I(itte)rati in Ciu(i)t(a)te Pestiensis prope Budam exist(entis) Anno 1541 cum cesar Turcarum occupauit sibi domum Regiam Budam et postea castra multa in Vngaria etc.”

A magyar szövegek nagyjából szintén ebből az időből valók, egy-két évtized különbséggel. Négy különböző kéz írta őket. PESTI Mihályé a IV. kéz; ő szerintem nem írt semmit sem a könyvbe, csak az említett bejegyzést.

Az első tulajdonos birtokából a könyv ferencesekhez került. Lehet, hogy a szécsényiekhez és onnan Gyöngyösre, sok ferences és egyéb könyvtár

gyűjtőhelyére, ahova több, mint hatvan könyvtárból hordták össze a török idők alatt a könyveket. Az ezt igazoló bejegyzést a címlapon olvashatjuk: „Catalogo Bibliothecae Gyöngyös inscriptus.” A címlap hátsó oldalán pedig ez áll: „Conventus Gyöngyösiensis Ordinis Fratrum Minoruum Reformatorum. Inscriptus Bibliothecae Per Fr(atr)em Joannem Bárkányi. Anno 1662. Szecse-niensem.”

1835-ben a könyv Gyöngyösön volt, mint DÖBRENTÉIÉL olvashatjuk: „Döbrentei Gábor 1835-beli kérésére lett keresés közben taláta Gyöngyösön a' Ferenczes atyák könyvtárában 1836 p. Magócsy István guardian 's hozta Budára 1836. majus 3. ... Mássát vette onnan Frankenburg Adolf 1836. aug. 14. Összeolvasta Döbrentei Gábor.”¹

Megjegyzendő, hogy DÖBRENTÉI Gábor hallatlanul érdekes módon járt el ezeknek a nyelvemlékeknek a közlésénél. PESTI Mihály bibliájából, melyet DÖBRENTÉI „Mihál deák bibliájá”-nak nevez, először leközölte a Régi Magyar Nyelvemlékek II. kötetének második felében (II, II: Vegyes tárgyú magyar iratok) a 39—51. oldalon *Szentírási Magyarázatok Mihál deáktól, azután Mihál deák néhány zsidó s görög szót magyaráz, majd Az betegségekről, melyekről az evangéliomban emlékezet van, azután a régi pénzekről* szóló, tőlem már nem talált szöveget; az egész elé pedig odatette *Az Szent Máté írása szerint való evangéliomnak summaja rész szerint*: a MÁTÉ-evangéliumnak distichonokba foglalt rövid tartalmát. Még mielőtt végleg elkészült volna a kiadás, valaki figyelmeztethette DÖBRENTÉIT, hogy ez mind már megjelent szöveg. SYLVESTER János bibliafordításából szóról szóra kivett részek ezek, de az, aki PESTI Mihály bibliájának üres lapjaira SYLVESTER könyvéből kiírta őket, tudatosan átírta a szöveget más nyelvjárássá. DÖBRENTÉI félt a felsülestől; így a 39—51. oldalak kiadatlan nyelvemléknek vélt szövegeit kiemeltette, és egészen más, sebtében összeszedett szövegeket vett bele; ezek természetesen megbontják az egész nyelvemléksorozat kronológiai sorrendjét. Ezt a szerkesztő elég homályosan megokolja a bevezetésben, amely később készült, mint a kötet zöme. A nyelvemlékek csakugyan az 1. nyomdai íven kezdődnek; a könyv végén pedig a *Magyarázatok s jegyzetek*-ben — akárcsak az elején a tartalomjegyzékben — az újonnan felvett szövegeket hozza. Nem lett volna nagyobb baj, ha a piacra nem került volna ki, úgy látom, jó néhány példány, amelyben mégis az eredeti „MIHÁLY deák”-féle szövegek maradtak meg.

A *Régi Magyar Nyelvemlékek II. kötetének így variánsa keletkezett*, melyet, úgy látszik, eddig nem tettek szóvá. Az újabb, javított szövegben a többi szöveg között DÖBRENTÉI a PESTI Mihály-féle bibliából belevett és a rendesnek számító, kijavított II. kötetben közölt is egy nagyon érdekes magyar nyelvű *kincskereső ráolvasást*, a XVI. század derekáról; IPOLYIT leszámítva, aki néhány sort idéz belőle, ez sem találta meg eddig feldolgozóját. Én már nem találtam meg minden levelet a PESTI Mihály-bibliában, amelyet még DÖBRENTÉI beleírva talált és közölt onnan. Ismertetem tehát, mi maradt még meg és bővebben megbeszéljük a rendkívüli értékű kincskereső ráolvasást.

¹ RMNy II, II (Vegyes tárgyú magyar iratok 44. 1.

1. Az nehéz igeknek magárfagarol mellek az vy testamentomban vadnak a b c zarent (I. kéz műve).

Mint láttuk, ez Sylvester János szövege, nyelvjárási átírásban; megvan a RMNY II. kötetének változatában.²

2. Az ollan ighekrol valo tanullag mellek nem tulajdon igekben vetetnek (I. kéz műve).

Míg az 1. számú szöveg az első bekötési tábla belsején olvasható, ugyanaz a kéz a könyv utolsó nyomtatott levelének hátlapján ezt a szöveget írta át nyelvjárására SYLVESTERBŐL.³

3. Kincskereső ráolvasás (PESTI Mihály bibliája II. kéz).

PESTI Mihály bibliájában a II. kéz a XVI. század első felében egy kincskereső ráolvasó imádságot írt le.⁴ A kincskeresés a középkor kedvelt foglalkozása: a szegény ember így akart nyomasztó társadalmi helyzetéből a legegyszerűbb módon szabadulni. Hazánkban különösen divatos volt a kincskeresés, WLISLOCKI szerint leginkább a magyaroknál divott és iparszerűen űzték.⁵ Nem tudom, ez a vélemény mennyire felel meg a valóságnak. Mindenesetre tény, hogy Pannonia és az egykori Dacia területén nagy sikerrel járt a kincskeresés. Ezt a két provinciát a rómaiak annak idején tervszerűen űritették ki s a lakosság jó része arra gondolva, hogy hamarosan visszatérhetnek, vagyonának egy részét elrejtette. Így valóban hazánk területén más provinciákhoz mérve, aránylag nagyobb leleteket találtak.

Európa-szerte a kincskeresés rengeteg babonával, néphiedelemmel van egybekötve. A kincset őrző szellemeket, a gonosz lelket exorcismussal vagy varázformulákkal akarták kényszeríteni, hogy az általa őrzött kincs helyét elárulja és kimutassa.⁶ Jelen szövegünkben a középkor mértéke szerint azonban nem láthatunk semmi babonás vonást, szellemeket, manókat, vagy a gonosz lelket kényszerítő adiuratiót.

Két imádság volt ebben a szövegben: az első (jelenleg már nincs meg) címe: *Experimentum ad virgas consecratas*, a másodiknak címe: *Alia* (ti. benedictio) *ad virgas*. Mindkét cím világosan szakrális, liturgikus formákat árul el. A kincskeresőt áldják meg ezzel a két formulával; hogy az első is ilyen benedictio, áldás, azt egyrészt a második darabnak címe: „*Alia*”, másik, mutatja; másrészt pedig az első darab szövege is: „*Vezéj és vigy te engemet ez el rejtett kincse és ne mutass se vasra . . .*” (15—16. sor). Meggyőződésünk, hogy a szóban forgó szöveg egy latin középkori benedictio, tehát szentelménynek, Sacramentalénak a fordítása. Ez nyilvánvaló abból, hogy a második rész eleje még latinul maradt meg (27—28. sor), továbbá, hogy semmi babonás vonás a

² RMNY II, II, 43—49. „Mihál deák néhány zsidó s görög szót magyaráz.”

³ RMNY II. változatában 41—43. l. „Szentírási magyarázatok Miháldeáktól.”

⁴ Malachi fo. 303., szövegét l.: 117—118. l.

⁵ H. WLISLOCKI: *Aus dem Volksleben der Magyaren*. München, 1893. E véleményt magáévá teszi H. BÄCHTOLD—STÄUBLI: *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*. Band VII. Berlin, 1935. 1002—1015.

⁶ C. MEYER: *Der Aberglaube des Mittelalters und der nächstfolgenden Jahrhunderte*. Basel, 1884. 290.

szövegben nem található. A XV. században különösen a hazánkhoz közel fekvő bécsi egyetem tanárai, mint pl. NICOLAUS DE JAVOR, erősen küzdöttek a babonás incantatiók, (ráolvasások) ellen.⁷

Küzdelmükben AQUINOI TAMÁS alapelveit tették magukévá: semmit sem szabad mondani, ami bármi módon a gonosz lélekkel összefügg, nem szabad ismeretlen neveket kimondani vagy felírni, nem szabad meg nem történt eseményeket fölhozni, a szent szavakkal nem szabad babonás szavakat elegyíteni, és csak a kereszt jelét szabad alkalmazni.⁸ Ezeknek a követelményeknek teljesen megfelel a mi szövegünk: a gonosz lélek, szellem vagy manó nem talál benne említést, ismeretlen nevek és események sincsenek benne, sem babonás szavak, és csupán a kereszt jelét alkalmazza. SZENT ILONA (Helena) asszonyt említi, ki NAGY KONSTANTIN anyja volt és Jeruzsálemben megtalálta KRISZTUS keresztjét. Tisztelete hazánkban igen nagy volt, ünnepe csaknem minden kézírásos és minden középkorvégi nyomtatott liturgikus könyvünkben megtalálható, a PRAY-kódextől (1192—1195) kezdve február 8-án és április 15-én;⁹ még külön himnuszt is költöttek át, személyére alkalmazva, egy XVI. századi antifonáriumban.¹⁰

Kevésbé ismert, de viszont a bibliából való ennek a ráolvasó szövegnek egyik eseménye: „Miképpen az Jerikó városában az Akantul lopott palást el nem enyészheték és eltűkoltathaték, kit az Jozsue Istennek akaratajából meglele.”¹¹ Józsue ugyanis Jerikó városára kimondotta a nagy cherem-et: semmit zsákmányolni nem szabad, mindent el kell pusztítani. Ezt a parancsot Ákán megszegte, mert megtartott egy babiloni köpenyt és más értéktárgyakat, amiért halállal kellett lakolnia. Ugyancsak a bibliából való a másik esemény, amelyre hivatkozik: a három szent királyoké, kiket a csillag „az mi nemes idvezőjötöknek születésére vezérle” (14. sor). A három napkeleti bölcs, mint az utasok vezérlője, rendkívül népszerű volt a magyar középkorban. Számos misét találhatunk tiszteletükre középkori kézíratainkban.¹²

A ráolvasás latin eredetijét azonban eddig még nem sikerült megtalálni; a magyar szöveg értéke tehát annál nagyobb. A „ráolvasás” szónak az eredete talán ott keresendő, hogy a liturgikus szövegekben gyakran előforduló kifejezést: „*lege quinque pater noster pro wlneribus domini nostri jesu cristi*” mely

⁷ Ad. FRANZ: *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*. II. Freiburg im Breisgau 1912. 431—3.

⁸ *Summa Theologica* II—II, quaestio 96. art. 4.

⁹ KNIEWALD Károly: *A Pray-kódex Sanctoraléja*. Magy. Könyvszle. 1939. 4, 6, 36. — Sikerült kimutatni, KNIEWALD érdemes kutatása óta mennyire többre jutottunk. A PRAY-kódexnél ifjabb liturgikus kéziratok február 8-ára jelzik az ünnepet, összesen négy, RADÓ Polikárp: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae* Bp. 1947. 78, 88, 155 (= febr. 7), 164.; április 15-én még négy kódexben található Radó 74. 89. 115. 143.; május 21-én három kéziratban találtam ünnepét, Radó 70. 108. 112.; május 22-én volt legnépszerűbb az Ilona-ünnep: Radó 60. 74. 89. 115. 119. 127. 156. 159. 173.; október 12-én is két kódexben van meg Ilona ünnepe Radó 81.

¹⁰ „*De sancta elena regina. Gaude felix ungaria gaude de christi munere . . . Elena quam sanctissima de te nascendo produit*”: Jasowi premontrei könyvtár 93. jelz. pálos antifonárium fol. 203'—204. — A himnusz szövege egyébként SZENT ERZSÉBET himnuszának egyszerű átírása. L. Polycarpe RADÓ: *Répertoire hymnologique des manuscrits liturgiques dans les bibliothèques publiques de Hongrie*. Bp., 1945. 12. l. (132. sz.) és 28. l. (243. sz.), továbbá RAJEČEKY Benjamin: *Melodiarium Hungariae mediæ aevi* I. Bp. 1956. XXVIII. l. (132. sz.).

¹¹ Józs 7, 21.

¹² RADÓ Polikárp: *Batthyány Boldizsár misekönyvének hitelessége*. Magy. Könyvszle. 1941. 132—49.

gyakorta fordul elő más liturgikus könyvünkben is, ¹³ magyarra fordították, amint valóban szövegünkben meg is található: „*Olvass öt pater nostert háromszor*” (19. sor). Az előző imádság, a kincskereső megáldása (1—18. sor) ezután következik a tulajdonképpeni „ráolvasás”: a miatyánk elmondása tizenötször, azután újabb imádság, mely egyenesen Jézushoz fordul (22—25. sor).

Talán ezzel a fontos kis emléket művelődéstörténeti és néprajzi szempontból kellően megvilágítottuk. Első közlőjének, a múlt század racionalizmusában nevelkedett DÖBRENTÉINEK rövid véleménye ez volt: „... az akkori bűbajos babonás ostobaság ezen tanuirata...”¹⁴ IPOLYI megróttá ezért, mikor mitológiájában e szövegről mondja:¹⁵ „... mindeddig kevésbé méltatva, mint szükefelfogású közlőjük, Döbrentei méltatlan felmutatása tanusítja; az emlékek 1529—41 időszakbóliak, s kincskereső bűvös vesszők és nyilak, ezen bűvös célra való készítésére, megszentelése vagy áldására, azaz igézésére vonatkoznak.” Hiányosan, kihagyásokkal közli a szöveget; néhány sorral említi csak meg VISKI KÁROLY IPOLYIRA hivatkozva.¹⁶

Jelenleg a szöveget magában rejtő PESTI Mihály-féle biblia lelőhelye bizonytalan. Mint az elején megjegyeztem, Szegeden tanulmányoztam 1942 októberében és 1943 februárjában. Már akkor, sajnos, a szöveg első részét tartalmazó levél hiányzott a könyvből, én már nem találtam. Az egész szöveg megvan DÖBRENTÉINÉL.¹⁷ Mivel elég nehezen olvasható, talán nem lesz hasznos, ha a szöveget, ámbár már közölve van, mégis csatoljuk tanulmányunkhoz. Az első (elveszett) rész DÖBRENTÉINÉL, a második saját átírásom szerint.

„Experimentum ad uirgas consecratas

En keroztelek teghedet zentelt vezze + atyanak + fiunak + es zent lelek neweben, Vronk criftofnak zent teftével, zent verevel, bodogazoynak tiztaffagos zent zwz tejevel, hog amit teneked parancyoelok, abban te chawargo ne leg, ha nem en nekem igazan meg mvtaffadh, es kizerittlek az elo iftenre ki zemelebe harom alatyaban egh, atya fiv es zent lelep (!) iften Es keziritlek az meynorzagbeli zentokre, zent apaftolokra, profetakra, patriar(chak)ra, martiromokra es zvezekre, Es kiziretelek az neg Ewangeliftara zent matera, zent lukasra zent marcera, es zent Janofra.”

Eddig tart a RMNY szövegében megmaradt rész; ez a levél hiányzik jelenleg a kódexből. Folytatása, most már saját átírásom szerint a kézirásos eredetiből, a következő:

„kerlek es parancyoelok teneked, hog te eletted femj nemv igaz dolog kivaltkeppen ez el reytet kinch el ne enyezheffek, mikeppen az zent elona azyon elqt criftus iefus vronknak kereztfaya el nem
5. enyezhetek es mikeppen az iereko varoff aban az akantvl lopot palaft el nem enyezhetek, es el titkoltathatek, kit az iofue, iftennek akaratyabol meg lele, Azon keppen te ellotted ez foldbely el Reytet kynch el ne titkoltathaff ek +

¹³ pl. a passio éneklésénél Jézus halálához érve: „*Flectas genua, lege credo in deum*”, „*Symbolum unam lege*”: Esztergom főszékesegyházi kt. L. II. 7, XV. századi passio-kézirat, fol. 16' és fol. 50'.

¹⁴ RMNY II (Vegyes iratok) 401.

¹⁵ *Magyar Mythologia* II. 3. kiad. Bp., 1929. 154.

¹⁶ *A magyarság néprajza* II. 2. kiad. GYÖRFFY István—VISKI Károly, *Tárgyi néprajz* 370.

¹⁷ RMNY II, II. (Vegyes tárgyú régi magyar iratok CCLXXVII számmal, 44—46.)

10. Atyanak + fiunak + es zent lelok iftennek ne(ve)ben
Es kezerittlek az három zent kiralokra, meleket
az chillag igazan az mi nemes idvezoýteknek zv-
leteffere vezerle, mel ighen igazan ýtet
az cillag vezerle, olyan igazan vezerý
15. es vig te Enghemet ez el Reýtet kincre,
es ne mütas vafra fe Reze fe onra, fe
Batokra, hanem bizonyal araynra ezultre
es tifta kincre, + A(tya) + f(iu) + es zent l(elek)n(eveben)
olvas ot p(ate)r nofterth haromzor, három vtan
20. Mikor az kincek helere meg az veze
aioyt Egybe veffed mond ezt elen keppen,
Uram Jéfus criftus segel meg Arra
amire en maftan Jndwltam az te Jo
wotodbol es nag ergalmaffagodbol ký elz
25. es vralkodol mind örökvl öröke Amen.

Alia ad virgas

- Primo lege quinque p(ate)r n(oste)r pro wlneribus
d(omi)ni n(ost)ri iefu crifti, es ket nylnak az áyat
nylak en tinektek parancýolok atyanak
30. fiwnak es zent lelok iftenek nevevel
es hatalmaff agaual kinek hatalmaff
faganak minden hatalmafok engednek,
ezon iftenek n(eveben) parancýolok en nektek
hog ez el reýtet kincet En nekem
 35. es igazzan meg mutaffatok.

4. Sylvester János: „Az szent Máté írása szerint való evangéliomnak summája” nyelvjárási változata (*Pesti Mihály bibliája III. kéz*).

PESTI Mihály bibliájában¹⁸ a III. kéz a XVI. század dereka táján leírja SYLVESTER János bibliafordításából a négy evangélium versbe foglalt tartalomjegyzékéből MÁTÉ evangéliumát. Az egyes fejezeteket SYLVESTER János egy jól-rosszul sikerült distichonba foglalta tartalmuk szerint; a III. kéz lemásolva az egészset, tudatosan más nyelvjárásra írta át a szöveget.¹⁹

5. „Az betegségekről, melyekben az evangéliomban emlékezet van” (*Pesti Mihály bibliája : V. kéz*).

Pesti Mihály bibliájában a hátulsó bekötési tábla belsején olvasható az V. kéz írása: „Az Betegsegekröl mellekrul az ewangeliomban emlékezet van.” Ebben a „hydropicus” és „paralysis” szavakat magyarázza.²⁰

¹⁸ „Maccabeorum II. fo. 355” után való üres levélen, mindkét oldalon

¹⁹ RMNy II, II. változata: 39–40.

²⁰ RMNy II, II, 50. l. DÖBRENTEI a 3. sorban hibásan közli: „nyýen”, a helyes olvasása a szónak: „nieýen” (= nincsen).

II. PÉCSI FERENC KÓDEXE

A PESTI Mihály-féle bibliával egyidőben tanulmányoztam a volt szegedi ferencesek könyvtárában egy hat leveles, kis papírkódexet. Több kéz írta 1521—1529 között. Legértékesebb része PÉCSI Ferenc plébános magyar verses fordítása 1529-ből. (*Laus sancti Nicolai pontificis*). Ez a kis kódex egykor szintén nyomtatvány levelei közé kötve az egykorú gyöngyösi ferences könyvtárnak volt a tulajdona. Nem tudni, mi módon, nyomtatványától megfosztva, különválasztva találtam Szegeden.

1836. május 3-án DÖBRENTÉI Gábornak az említett MÁGÓCSY István, gyöngyösi gvárdián hat latin könyvet hozott; köztük egy nyilvánvalóan kolligátum-jellegű nyomtatott könyvvel egybekötött hat leveles papír kéziratot. DÖBRENTÉI az Akadémiának nagygyűlésén ezeket jelentette erről a könyvről²¹: „Eredetije (ti. az említett verses fordításnak) könyv levelei közt, mellyben ezek vagynak: De continentia sacerdotum 1510. De sacramentis 1512. 'stb. E' könyv, a' gyöngyösi sz. ferenceseké. Lemásolta Frankenburg Adolf 1837. Összehasonlította Döbrentei Gábor.” 1840-ben közzé is tette PÉCSI Ferenc verses fordítását.²²

Negyven év múlva SZILÁDY Áron már nem tudta megkapni a verses fordítás szövegét. Nem tudta megállapítani, „valjon megvan-e a könyv s benne vannak-e a beirt levelek, vagy külön választva, mint a Gyöngyösi Codex? Valjon Gyöngyösön kell-e keresnünk vagy az Akademia könyvtárában, vagy pedig Döbrentei halála után sajtos boltba kerültek?”²³ A szöveget így csak DÖBRENTÉIBŐL közölhette. Az elveszettnek vélt kéziratot 1895-ben újra megtalálta, amint SZÉCSY Károly elmondja: „dr. Murajda Nándor, a gyöngyösi ferenczrendi ház lelkes és tehetséges fiatal tagja . . . Fölkérésünkre örömmel vállalkozott, hogy a szerzet könyvtárában keresésére indul . . . s alig néhány hét múlva szerencsésen megtalálta Gyöngyösön.”²⁴

Azóta, mint láttuk, a kis kódex nem volt egybekötve semmiféle nyomtatvánnyal, hanem külön választva tanulmányoztam a volt szegedi ferences könyvtárban. A kézírásos könyvecske teljes tartalma a következő:

1. „**Anthoni Manicelli Weliterni Hymnus in div. Nicolaum Pontificem.**”
A végén: „1529.” (I. kéz : Fol. 1—2').

PÉCSI Ferenc magyar fordításának latin eredetije. Szövegének átírása SZILÁDYNÁL található.²⁵

2. „**Peregrinatio Laurentii Taar.**” (I. kéz : Fol. 3.)

Szövegét SZÉCSY közölte.²⁶

²¹ A M. Tud. Társaság Évkönyvei III. Budán, 1838. 115—7. 1. Ez DÖBRENTÉI jelentése az Akadémia 1836. szept. 1—10-iki, VII. nagygyűlésén.

²² RMNy II, II. (Vegyes tárgyú régi magyar iratok) 23—27. 1.

²³ Régi magyar költők tára III. Bp. 1881. 469. 1.

²⁴ Adalékok a régibb magyar irodalomhoz. Irod. tört. Közl. 1896. 387. 1.

²⁵ RM Költők Tára IV. Bp. 1883. 391—4. 1.

²⁶ Irod. tört. Közl. 1896. 402—3. 1.

3. 1529-ből való latin feljegyzés Nándorfejérvár elestéről, a mohácsi vérszóról, a koronázásról (Fol. 3.)

Az eddig nem közölt szöveg a következő:

- „1521. Caesar Scwlamerius.
Hoc Anno est expugnata et capta castrum
Nandoralbensis per Cefarem Turcorum qui fuit
potentiffimus et Capeione vrbis Conftantinopolitani
5. Et deualtauit magnam partem Hungarie 1526. per quem
corruit maxima pars Magnatum ac Nobilum
vnacum Rege Ludouico in campo Mohach hic idem Johannem Regem
Regno
reftituit Hungar(ie)et deualtauit Alemanniam per wluntatem
ipsius Johannis vn. Innumerabiles obfides afportauit
10. Turciam Regnante Ferdinando Rege Alemanie .1.5.2.9.
Quem Magnates coronauerunt contra Johannem Regem
Hungarie Anno Domini 1.5.2.7.”

4. „De uirtute mamortici” (Fol. 3’—4’. II. kéz.)

Az évszám olvasható (Fol. 4. 24. sor): „1528”. Orvosi recepteket találunk itt, erősen konyhai latin nyelven megírva, keverve magyar szavakkal. A kétségtelenül értékes, babonakutatási és néprajzi érdekességre is számot tartó szövegek régi gyógyszertudományunk történetére vethetnek új fényt. Eddig csak néhány sor jelent meg róla: „A gyöngyösi szt. Ferencrendiek könyvtárában van egy kis colligatum a 16. sz. második tizedében nyomtatott különféle művekből s ezek között több 1521—1529-ből való magyar és latin bejegyzés, pl. a momordica növény sokféle gyógyító erejéről, azután recipe a pokolvar ellen, s a legérdekesebb „Contra dolorem capitis: Liga ad wazem (halánték) duas et tertiam particulam ad feyed lagya et liga fortiter ad caput et sanaberis.” (MNY III, 323.) A szövegből nem vehető ki, mit kötött a beteg halántékára és feje lágýára, (talán valami amulettet vagy benedictioval beirt papirost. stb.)”²⁷

Ebben az írásban 15 recept található, a szövegét átírásban lejjebb közlöm.²⁸ Legyen szabad, mint laikusnak, egy-két szót hozzászólnom, várva a szakszerű feldolgozást.

I. recept. (Fol. 3’, 1—4. sor) : „*Contra multas infirmitates Juncturarum et podagrarum*”, ízületi csúz és köszvény ellen ajánlja a „mamortica”-t, mégpedig azt, amelyet a művelés alá nem került hegyoldalokban lehet találni. Olyan növényről van tehát szó, mely hazánkban is ismerős. Ez ugyan a „mamortica”, vagy „mamorticum” variáns-elnevezésen mintha ismeretlen lenne a szakirodalomban.²⁹ Ismeretes azonban a „momordica” néven. Az elaterium egyik szinonimája ez a név: Ecballion elaterium nevű, tökfélé termése elliptikus hosszúkas, szürkés-zöld, nedvdús tartalmát érett állapotban, a magvakkal együtt messze kilövellí magából. Előfordul a mediterrán övekben, valamint Németországban, Angliában, nálunk az Alföld déli részein, a Szerémségben, a Dunántúl déli részein.³⁰

²⁷ MAGYARY-KOSSA GYULA: *Magyar orvosi emlékek*. III. Bp. 1931. 143. l.

²⁸ Lásd 123—124 l.

²⁹ E néven nem található E. REMY: *General-Register zu Tschirch's Handbuch der Pharmakognosie*. Leipzig, 1927.

³⁰ E. HALLIER, *Flora von Deutschland*. Band 22. 16—17. l.

XVI. századi használata Magyarországon roppant érdekes, 13 receptet készít a gyógynövényből és kétféle elkészítési módot ismertet. Külföldön mintha kevésbé használták volna és későbbi adatok vannak róla. Bár már az ókorban DIOSZKURIDESZ is ismerte „szikusz agriosz” néven³¹, legkorábban az esslingeni gyógyszerjegyzék ismeri³² 1550-ben; 1570-ben a legrégebb hivatalosan kiadott gyógyszerészeti dispensatorium³³, a bécsi, rövid receptet is közöl: „Oleum Momordicae. Fit per infusionem pomorum Momordicae in oleo Olivae q. s.” — Angliában 1568-ban *Turners Herball* már momordicaültetvényeket említ.³⁴

II. recept. (Fol. 3', 5—10. sor) : *Sebek ellen* ajánlja a momordica „füvét”, de két lónak fülét is fel kell használni hozzá és csudákat látsz, mondja a recept író („et videbis mirabilia”).

III. recept. (Fol. 3', 11—13. sor) : „*Si aliquis erit tormentosus*”, milyen fájdalmakat ért, nem lehet tudni, de a momordica füve jó, borba áztatva, ha háromszor issza naponta, meggyógyítja.

IV. recept. (Fol. 3', 14—15. sor) : Ugyanígy elkészítve a momordica-fű „*augmentat vires hominis*”.

V. recept. (Fol. 3', 16—28. sor) : „*Pro dolore dencium*”, fogfájás ellen. Ezzel kapcsolatban bővebben mondja el, hogyan kell orvosságot készíteni a momordica „füvéből” (növényéből, herba). „*Accipe vas vitreum vel ollam wlgo mazos fazek*”, ebbe vagy üveg edénybe kell tölteni a kis darabkákra (in minuta) vágott növényt és olajjal tele tölteni, jól le kell szorítani, fedni (opila)³⁵, újévkor szedett homokot kell beletenni és olyan hatásos lesz ez az olaj, mint a balszam.

VI. recept. (Fol. 3', 26—28. sor) : „*Pro conceptione mulierum*” ugyanezt az olajat kell használni.

VII. recept. (Fol. 3', 29—32. sor) : „*In dolore Juncturarum et podagre et in ruptura*”, azaz ízületi bántalmaknál, köszvénynél és „ruptura” esetén, ez a sérv, hernia, illetve minden, ami ennek tüneteit mutatja.³⁶ Itt már olajat a fent leírt módon a növény gyümölcseiből kell készíteni.

VIII. recept. (Fol. 3', 32. sor) : „*In dolore flatu*”, a régi embereket annyira kínozó kólika esetén nyilvánvalóan nagyon használhatott ugyanez az olaj, hiszen a növényben levő (0,7%) keserű elaterin drasztikus hashajtó.³⁷

IX. recept. (Fol. 4, 1. sor) : „*Ad sanandum cicatrices*”, hegesedő sebek gyógyítására ugyanezt az olajat kell használni.

X. recept. (Fol. 4, 1—4. sor) : „*Habentibus emoridas passiones*”, akiknek hemorrhoidás (aranyeres) bántalmaik vannak, a gyümölcsökből készített kenőccsel kell a végbélnyílást kenni („in anos liniendo”). A gyógyszer készítését egészen pontosan leírja: „*De dispositione mamortici*” (5—13. sor).

³¹ *Pedanius Dioscurides* kilikiai orvosnak i. u. 77—78-ban írt művében „*Peri hülész iatrikész*” (De materia medica), vö. TSCHIRCH, *Handbuch der Pharmakognosie* I. Leipzig, 1910. 552, 564.

³² TSCHIRCH i. mű III, 822. 1.

³³ O. ZEKERT: *Dispensatorium pro pharmacopoeis Viennensibus in Austria*. Berlin, 1938. 108. S.

³⁴ TSCHIRCH III. 821. 1.

³⁵ „*Opilare = pillein in Glossis Latino-Graecis Sangermanensibus mss*”: *Du-Cange*, *Glossarium mediae et infimae Latinitatis* s. v.

³⁶ *Ruptura = hernia, Bulla Innocentii III. ann. 1204*”: *Du-Cange* s. v.

³⁷ TSCHIRCH III. 822. 1.

XI. recept. (Fol. 4, 13—26. sor) : „*Apostematibus*”, azaz tályogok gyógyítása az éppen leírt módon készített olajat más középkori gyógyszerekkel kombinálja; „*triacum*”, ez közismert gyógyszer, a papaver somniferum, mák, nedvéből nyert ópium, ezt a viperának, görögül thérion mérges váladékával hozták össze, innen a theriacum név³⁸ A másik rész „*Alimatum*”, azaz éhomcsillapító szer.³⁹

XII. recept. (Fol. 4, 26—33. sor + Fol. 4', 1—14. sor) : „*Pokolwar*” ellen. Most már nem momordicával, hanem más gyógyszerrel gyógyít: urticával, amikor zsenge (quando sunt tenerrimae). Ezeket olajjal keverteti egybe, hozzá ugyanannyi sáfrányt (crocus), a középkor kedvelt orvosságát, a Crocus sativus L.-ét, melyet Alsó-Ausztriában a XIV. század óta a XVI.-ikig sűrűn termesztettek, különösen Bécs környékén,⁴⁰ ezzel még „*pix Juniperi*”-t, „*wlgo fenewzwrok*”, azaz fenyőszurkot kell elegyíteni. A borókafenyőnek (*Juniperus communis*) bogyóját füstölésre használták a középkori gyógyászatban, olaját az arabok vezették be.⁴¹ Ebben a receptben azonban a „*pix*”-et használják fel; a borókafenyő kátrányát, amelyet a fájából száraz desztillációval, azaz hevítésel nyernek. Ilyen címen nem találtam a külföldi gyógyászatban, ahol sok szurokféleséget használtak a középkorban; így pl. az Alphita gyógyszerjegyzéke tud ilyenekről: „*pix alba, resina, greca, liquida, marina, coniza, purcia*”.⁴² Még mézet és sót kell hozzátenni és készen van az orvosság. Rá kell tenni a sebre, tiszta gyolcsba burkolva, három napon keresztül, ez minden mérget a sebhöz von, azután meg kell újítani a kötést három napig és más medicinával gyógyítani „*quod invenire volueris*”.

XIII. recept. (Fol. 4', 15—18. sor) : „*Contra dolorem capitis*”, fejfájás ellen a barackmagot alkalmazza, a „*Grana Persicarum*”-ot. Ezt lisztté kell őrölni, ecettel kenőccsé keverni, hozzáadni két „*trapellá*”-t („*terge ad trapella duo*”). Ebben a formában (trapella) sem a pharmakognosiában nem ismerik,⁴³ sem Du-Cange-nál nem fordul elő. Talán a *Trapa natans* L., a sulyom növényről lehet szó;⁴⁴ ez az onagraceae rendjébe tartozó fajta. A kenőcsöt a halántékre kellett alkalmazni, amelyet mai napig használt alföldi tájszólással „*vakszem*”-nek mondanak, („*ligabis ad duas partes que vocatur wakszem*”).

XIV. recept. (Fol. 4', 19—24. sor) : „*Qui non potest dormire pre nimio dolore capitis*”, ugyanezt az orvosságot ajánlja; de nemcsak a két vakszemre, hanem a kenőcsnek harmadik részét „*ad feyed lagya*” kell kötni.

XV. recept. (Fol. 4', 25—26. sor) : Ugyanezen baj ellen egy második gyógymódot is ajánl: „*Recipe semina Ebulei terrestris*”; nyilván a *Sambucus Ebulus* L., bodzafajtáról szól; ez már a legrégebbi mezőgazdasági műben, CATO MAIOR „*De re rustica*”-jában (Kr. e. II. sz.) gyógynövényként szerepel.⁴⁵ Az Alphita bővebb, 1465 körül keletkezett recenziójában is ismerik ezt a gyógyszert.⁴⁶

Az érdekes receptgyűjteményt teljes szövegével közöljük:

³⁸ TSCHIRCH III. 593. l.

³⁹ BARTS József: *Orvos-gyógyszerészeti műszótár*. Bp. 1884. 22. l.

⁴⁰ TSCHIRCH III. 1466—9. l.

⁴¹ TSCHIRCH II. 44—53. l.

⁴² TSCHIRCH I. 655. l.

⁴³ E. REMY 29. alatt id. mű.

⁴⁴ GEISSLER—MÖLLER: *Realencyclopaedic der gesamten Pharmazie*. Band 10. Wien-Leipzig, 1910. 73. l.

⁴⁵ TSCHIRCH I. 572. l.

⁴⁶ TSCHIRCH I. 639. 646. l.

„De uirtute mamortici”

(Fol. 3')

- Contra multas infirmitates Juncturarum et podagrarum accipe herbam qui vocatur Mamortica et sunt meliores que reperiuntur in montibus que inculta man(ent) et est bona multum in diuerfis infirmitatibus
5. item primo si arcium fuiffet incifa pars alicuius membri in toto ponendo talem herbam cuique frigesceret vlnus erit solidatum perfecte et experientia videtur isto modo Accipe duos equos sew amalia (=animalia) duos et incide eis auriculas et auriculas vnus pone alteri
 10. et e conuerso vnge et videbis mirabilia.
item si aliquis erit tormentosus capiat tribus vicibus in mane de predicta herba cum vino bono et non sentit multum dolorem similiter detruncanti alicuius membri predictam herbam cum vino coque
 15. augmentat vires hominis.
item succus predictae herbe v(ideli)zet pro dolore dencium vbi paciens sentit dolorem oleum predictae herbe est magne virtutis et isto modo fit
Accipe uas vitreum vel ollam vlgo mazos fazek
 20. et imple illud oleo antiquo secundum quod haberi possis et pone intus de predicta herbe incifa in minuta et vas fit plenum quantitatis olei et herbe 2um diferecionem primo opila (?) illud vas bene et pone intus arenam de terra in capite Anni dictum oleum erit magne
 25. virtutis sicut balsamum
item erit bonum pro conceptione mulierum sterilis (!) isto modo primo fauet se bene deinde cum panno lineo affudat se perinde cum predicto oleo vngat matricem
 30. item erit bonum in dolore Juncturarum et podagre et in ruptura liniendo vdi descendunt de fructu ipsius herbe cum predicta herba inlimul faciendo oleum 2m modum supra dictum et ad dolorem flati.

(Fol. 4.)

- item ad sanandum cicatrices vngendum sepe item poma predicta conferuata in vno vase erunt bona habentibus emoridas pallzones seu habentibus sthomasialis in anos liniendo cum pomis que erunt mucida. *De dispositione ma(mortici).*
5. Quando incipit fructificare vnum vas vitreum vlque medium imple cum oleo oliue et illius fructus tenerimos incide et pone ad vitrum vlque implebis vas vitreum et illud fortiter claude cum cera et per solem vlque annum tenebis et preter hoc oleum effunde de eo et in vno morturio
 10. cupreo fortiter deltrue fructum quouique totum fit oleum post hoc claude iterum ad vitrum sicut prius et pone ad aliquod vas componendo ei arenam etiam vtroque parti et iterum per annum serua in sole. *Apostematibus* isto modo debet preparari primo accipe de oleo tantum quantum esset faba
 15. et similiter tantum tiriacum et vnum Alimatum quantum bibere possis semel et has tres materias debent ponere ad vnam ampullam de plombo factam et calefaciatam in tantum quod ille due materie v(ideli)zet oleum et teriacum sint quasi unum et circumuolue vt aliqua pars ibi non remaneat
 20. et repente bibat et statim claudat se et nasum et non statim recipiat sulphurum in tantum in quantum possit sustinere et similiter aliquod modicum debet preparari istomodo vertens (?) ex parte vlgo derekafelewl extrahat per venam magnam et post tantum temporis quantum temporis vnum ouum affari solet faciat minucionem

25. et si de isto oleo aliquod morbum venenosum in vngentibus omnibus proficit *Pokolwar ellen*. Isto modo debet preparari. Paruas vrtices quando sunt tenerime colligat et impleat vnum vas vitreum quantum Lot. (?) et cum predicto oleo impleat totaliter et ponat ad solem ita quod totaliter vrtice putre
30. fiant ut sit totum oleum et si aliqua pars non erit putrefactum destruat in vno mortario et iterum misceat in simul eas et de isto oleo quantum volo recipiat et similiter in eadem mensura tot crocum (?) inponat et tot de pice Juniperi

(Fol. 4'.)

- vlgo fenyewzwrok purum et tot mel et tot fal contictum et in vino cocleare ferreo coquat in tantum quousque totum sit coctum In hoc cognoscitur si est coctum quod illa rubedo magna incipit perire et incipit
5. effe coloris coctinei et tantum quantum est vlnus et si contingat quod illo die accidit vlnus ponitur ibidem ista medicina tunc ipsum totaliter sanabit et non debet impedire Si autem fuerit magnum vlnus ita ut intumuit debet emitti de eo immundicia et sic istam materiam debent
10. apponi et per tres dies debet sic stare omnem venositatem quod habet trahit ad vlnus et eandem Lineum debet renouare iterum debet ad vlnus poni et iterum per tres dies debet stare et post hoc debet curari per aliam medicinam quod inuenire volueris.
15. Item contra dolorem capitis R(ecip)e Grana persicarum et tere nucleum eius q(uas)i farinam et para cum aceto q(uas)i pafum deinde terge ad trapella duo et ligabis ad duas partes que vocatur wakzem et sanabitur proculdubio Uui non potest dormire pre nimio dolore capitis
20. R(ecip)e Nucleum perficulum et tere bene et para cum aceto forti etiam eis pafum et terge ad tres partes in tres trapellis siue papiris et liga ad wakzem duas et terciam particulam ad feyed lagya et liga fortiter ad caput et sanaberis .1.5.2.8.
25. Recipie femina Ebulei terefrtris in vino coquendum et paciens dando sanabitur."

5. „Laus sancti Nicolai Pontificis est endecasyllabon 1529.”

(Fol. 5—6. II. kéz műve.)

PÉCSI Ferenc közismert magyar nyelvű verses fordítása; átírása legjobban megvan Szécsmél.⁴⁷

6. Néhány latin szó magyarítása (Fol. 6', III. kéz.)

Szövege:

„Origha kakukhmadar.
Subus kuba madar.
Sertago serpenyew
Fiscedula seregely
Cotwrnix Berky thywk
Coturnus chyzma
Municeps varzo.”

⁴⁷ Irod. tört. Közl. 1896. 390—3. 1.

POLYKARP RADÓ: ZWEI WERTVOLLE SZEGEDER HANDSCHRIFTEN: DIE BIBEL VON MIHÁLY PÉCSI UND DER KODEX DES FERENC PÉCSI

I. Die Bibel des Mihály PÉCSI befand sich in der Franziskanerbibliothek von Szeged, es handelt sich um die lateinische Bibelübersetzung des SANCTUS PAGNINUS aus dem Jahre 1528. Diese Bibel war 1541, dem Jahre der Eroberung Budas durch SOLIMAN dem Prächtigen, im Besitz eines »MICHAEL *litteratus in civitate Pestiensis prope Budam*«. In dieser Bibelausgabe finden sich drei handschriftliche Zusätze (S. 117—118, 123—124). Die beiden ersten sind eine Transskription der ersten gedruckten ungarischen Bibelübersetzung des Joannes SYLVESTER (1532), die in der Ausgabe von Gábor DÖBRENTEI (RMNy = Régi Magyar Nyelvelmékek = Alte Ungarischen Sprachdenkmäler) eine Variante bilden.

Von grossem Interesse ist der dritte handschriftliche Zusatz, eine Beschwörung für Schatzsucher mit dem Titel »*Experimentum ad virgas consecratas*«. Der Text ist ungarisch geschrieben, der lateinische Titel sowie die lateinischen Überreste im Text (Zeile 26—28.) sichern, daß er aus einem lateinischen Liturgiebuch übersetzt wurde. Nach WILSLOCKI war das Schatzsuchen und Schatzgraben in Europa besonders in Ungarn weit verbreitet (vgl. Anm. 5). Das Volksbrauchtum hat solche Sakramentalien häufig ins Abergläubische verunstaltet, gegen solche abergläubischen Benediktionen kämpfte besonders der in der Nähe von Ungarn lebende Wiener Magister Nikolaus JAVOR (vgl. Anm. 7). Er folgte den Prinzipien des THOMAS VON AQUIN: als abergläubisch galten nur solche Benediktionen und Beschwörungen, in denen der böse Geist, Dämonen, Wichtelmänner bzw. Berggeister vorkamen, oder wo man im Text unbekannte Namen oder Ereignisse, abergläubische Zauberformeln fand, endlich wo man außer dem Kreuzzeichen auch andere Zeichen angewendet hat (Anm. 8). Nichts ähnliches bemerken wir in vorliegenden Formular, der lateinische Originaltext konnte bislang nicht festgestellt werden.

II. Der Kodex des Ferenc Pécsi. Ein handschriftlicher, kleiner Kodex (sechs fol.), aus Papier, geschrieben zwischen 1521—29. Die erste Hand schrieb nach einer lateinischen Hymne zum Hl. NIKOLAUS und der »*Peregrinatio Laurentij Taar*« eine historische Aufzeichnung über »*Caesar Scwlamerius*«, d.h. Soliman den Prächtigen, der Ungarn erobert hat. Der Text ist bisher nicht veröffentlicht.

Die zweite Hand ist die des Leutpfarrers Ferenc Pécsi aus dem Jahre 1528: »*De uirtute mamorticia*«. Er stellt fünfzehn (unveröffentlichte) Rezepte zusammen. In elf Rezepten wird als Arznei die *Momordica* (Eballion elaterium, vgl. Anm. 30) gebraucht, welche schon DIOSKURIDES (77—78 n. Chr.) zu Heilzwecken benützt hat (Anm. 31). In Deutschland kommt sie zuerst im Esslingener Arzneiverzeichnis, vor im Jahre 1550; das Wiener Dispositorium erwähnt sie 1570 (Anm. 33).

Die Indikationen und die Zubereitung findet man in den Rezepten I—XI. Die Indikationen sind folgende. Für Gelenksrheumatismus und Gicht dient Rezept I. Die folgenden sind für Wunden (Rezept II.); als Analgetikum dient III., als Stimulans zur Zeugungskraft IV.; gegen Zahnweh Rezept V.; »*pro conceptione mulierum*« VI.; für Brüche jeder Art VII.; gegen Kolik VIII.; zur Vernarbung von Wunden IX.; gegen Hämorrhoiden X.; »*Apostematibus*« d.h. zur Heilung von Abszessen, mit »*Theriacum*« kombiniert Rezept. XI.

Die zusätzlichen vier Rezepte benützen die *Momordica* nicht mehr, sondern sind aus anderen Arzneimitteln zusammengestellt. Rezept XII. ist gegen »*pokolwar*« (ungarisch) d.h. Milzbrand (Karbunkel), aus *Urtica*, Safran und Wacholderpech (*Pix juniperi*) hergestellt. — Die Rezepte XII—XIII. dienen gegen Kopfschmerzen, es ist eine Salbe aus zerriebenen Pfirsichkernen mit Öl, wozu noch »*trapella duo*« beigemischt wird, wahrscheinlich Wassernüsse (*trappa natans* vgl. Anm. 44). Das letzte Rezept wendet gegen Kopfbeschwerden die Hollunderart *Sambucus Ebulus* L. an (Anm. 46).

BISZTRAY GYULA

Fejezetek a magyar könyvkiadás történetéből.

Babits Mihály három munkájának kiadástörténete

BABITS Mihály három különböző jellegű művéről lesz szó. Fogantatásuk és megvalósításuk körülményei a költő műhelymunkájának megismerése és a magyar könyvkiadás története szempontjából egyaránt tanulságosak.

Mindhárom mű az 1927-től 1945-ig fennállott Magyar Szemle Társaság (a továbbiakban: MSzT) kiadásában jelent meg. E művek egyszersmind SZEKFŰ Gyula (mint a *Magyar Szemle* c. folyóirat szerkesztője) és BABITS Mihály barátságának emlékei.

E kiadástörténeti fejezet forrásanyaga egy súlyos körülmények között megmentett levelezés-töredéken és idevágó egykorú följegyzéseimen alapszik. Az az épülettömb ugyanis, amelyben a MSzT bérelt hivatali helyiségei voltak — az egykori Vilmos császár út (ma: Bajcsy-Zsilinszky út) 26. sz. a. —, az ostrom idején, 1945. január 16-án földig leégett. Midőn 1945. február elején először léptem az elpusztult épület udvarába, a még füstölgő, üszkös romok között néhány iratcsomót találtam: egypár kihajított köteget az irattár pincében elhelyezett részéből. Magát az irattárat a pincébe szorult, otthonuk-vesztett lakók fűtésre használták, eltűzelték. Tisztán a véletlennek köszönhető tehát, hogy e pusztulástól megmentett kötegekben néhány értékes irodalmi emlék is fennmaradt, köztük a BABITS-levelezés töredéke. Sajnos, nem a teljes BABITS-levelezés, mert az irattárnak csak a régebbi anyaga állott az alagsori raktárban, az újabb iratok az első emeleti hivatalban voltak elhelyezve, s ott utolsó ízig elhamvadtak. . .

Elöljáróban vázoljuk a szükséges tudnivalókat:

A MSzT kiadói tevékenysége akként oszlott meg, hogy a folyóiratot SZEKFŰ Gyula, később ECKHARDT Sándor, a könyvkiadványokat pedig a főtítkár (1927—1935: BALOGH József, 1936—1945: e sorok írója) szerkesztette. BALOGH Józsefnek, mint a Gázizzó Rt. egyik igazgatójának (aki egyébként középiskolai tanári oklevelet szerzett) eleinte alig volt kapcsolata a magyar szellemi élet kiválóságaival. Kiadói viszonyát BABITS Mihállyal éppúgy, mint HORVÁTH Jánossal is ezeknek közös barátja, SZEKFŰ Gyula tette lehetővé. SZEKFŰ Gyula igen tapintatos közvetítő és összekötő volt a tárgyalások során. Több ízben segített a kiadói „üzleti érdekeket” a magasabb irodalmi és tudományos érdekekkel összeegyeztetni.

Az első két mű (a DANTE-kommentár és az *Amor Sanctus*) kiadását a MSzT részéről BALOGH József, a harmadikét (*Mi a magyar?*) e sorok írója intézte.

I.

DANTE

— A Magyar Szemle Kincsestára 37. sz. 1930. —

A *Kincsestár* sorozat — a kiadói elgondolás szerint — kisebbfajta enciklopédiának készült. A tudományok különböző ágait kívánta felölelni tíz-tíz kötetes ciklusokban (magyarságtudomány, történelem, irodalom, művészet, természettudományok, orvostudomány, földrajz, közgazdaság stb.). Minden egyes kötet 80 lapra terjedt; ennél sem több, sem kevesebb nem lehetett. A sorozat gyors elterjedését és népszerűségét a jeles szerzők és változatos tartalom, valamint a rendkívül olcsó ár egyaránt elősegítették. A fűzött példány eleinte egy pengőbe, később mindössze nyolevan fillérbe, az egészségvászonkötésű példány pedig eleinte egy pengő hatvan fillérbe, később csak egy pengő hús fillérbe került. A *Magyar Szemle* folyóiratnak mintegy 3000 főnyi *magánelőfizetője* évente hat-hat, tetszés szerint választható *Kincsestár*-kötetet teljesen ingyen kapott „illetménykötet” címén.

Ilyen olcsó árak és ennyi ajándékpéldány mellett a *Kincsestár* sorozatot éppen nem lehetett „lukratív” vállalkozásnak mondani.

A sorozatnak 1928-tól 1945-ig mégis több mint száz kötete jelent meg, s az aránylag szerény írói honorárium (kötetenként 200—300 pengő) ellenére is olyan kiváló szakemberek sorakoztak fel a munkatársak élén, mint BAJZA József, BULLA Béla, FITZ József, HILLEBRAND Jenő, HORVÁTH Endre, KMSKÓ Mihály, KNEZSA István, PUKÁNSZKY Béla, RAPAICS Raymund, SZABÓ Zoltán, SZERB Antal, SZINNYEI József, SZÖLLŐSY Lajos, VOINOVICH Géza, ZIMMERMANN Ágoston stb. — hogy csak az elhunytakat említsük.

Önként értetődik, hogy az irodalmi ciklusba, a legnagyobb írókról a legjobb íróktól keresve kéziratot: egy kis DANTE-kötetért BABITSHOZ fordult a szerkesztőség.

A fennmaradt — sajnos, hiányos — levelezésből megállapítható, hogy az ötlet SZEKFŰ Gyulától származik, akit már régebbi baráti kapcsolat fűzött BABITSHOZ.

A költő különleges ajánlatot kapott a MSzT-től. DANTE-kötetét 5500 példányban jelentetik meg, s így a tízszázalékos honorárium összege a többi *Kincsestár*-honorárium kétszeresére, mintegy 500 pengőre rúgott. De a költőt bizonyára nemcsak a kedvező ajánlat ösztönözte, hanem inkább az a gondolat, hogy barátjának, SZEKFŰ Gyulának olvasótáborához, vagyis egy tőle és a *Nyugat* körétől addig eléggé távolálló „konzervatív” réteghez is szólhasson. Talán klasszikus DANTE-fordítása további népszerűsítésének fokozódását is remélte ettől a kötettől.

A levelezésből látható, hogy a kis DANTE-kommentár megírása BABITSNAK kedvére való munka volt. A fordítás-kötetek jegyzettedelme annak idején nem adott elég lehetőséget magyarázatainak kifejtésére. Mint ahogy VERGILIUS megfogta DANTE kezét, hogy vezetője legyen a pokol bugyrai közt: úgy fogta meg BABITS is az olvasó kezét, hogy mint a legkiválóbb DANTE-szakértő (úgy is mint költő, úgy is mint tudós) vezessen DANTE csodálatos világában, homályos célzásai és bonyolult utalásai rengetegében...

A DANTE-kötet levelezésének éppen a kezdetei hiányzanak. De már az első fennmaradt levél (1928. aug. 28.) utal „a távollevő Szekfű Gyulára”,

az ő „szíves üdvözetét is tolmácsolva” BABITS „szerkesztő úrnak . . .” A főtítkár e levelében hivatkozás történik az előzményekre. Megvan BABITS elvi hozzájárulása, szívesen írja meg a kis kötetet, de minthogy őt, illetőleg egész írói munkásságát szerződés köti az Athenaeum Kiadóhoz: előbb azzal a kiadóval kell rendeznie a kérdést.

A sürgető levelekre BABITS, aki akkor Esztergomban, előhegyi nyaralójában tartózkodik, szeptember vége felé válaszul egy keltezetlen levélben. A szóban forgó ügyet még nem intézte el. „Ugyanis egészen bizonyos vagyok — írja —, hogy ha levélben fordulok az Athenaeumhoz, a válasz csak az lehet, hogy a kérdéses munkát ők [is] szívesen kiadják kívánságom szerint. Erre különben szerződésük is kötelezi őket, s feltűnő is volna, ha egyszerű bejelentés helyett kérdést intéznék hozzájuk. Ez époly kevéssé vezetne eredményre, mint egyenesen kérni levélben az átengedést. — Hanem most, valószínűleg már a napokban, visszaköltözöm Pestre, s alkalmilag személyesen szóváteszem a dolgot az Athenaeumnál, úgy hogy a kérdés ne elvi és hivatalos, hanem könnyed és barátságos elintézését provokáljon, több kilátás lehet az eredményre. — Ilyenfajta elintézésre gondoltam én, s azért vártam, annál is inkább, mert a munkába, közbejött dolgok miatt, úgyszint csak október közepén tudnék belefogni. Akkor, remélem, hamarosan tető alá hoznám.”

November folyamán BABITSnak sikerült rendeznie a kérdést. Megkapta az Athenaeum hozzájárulását ahhoz, hogy a MSzT számára is írthasson egy könyvet.

December 8-án már kész a szerződés. Közöljük teljes szövegét:

1928. dec. 8.

„Magyar Szemle Társaság

Budapest

1) Elvállalom „Kincsestár” című vállalkozásuk számára, hogy 1929. augusztus 15-ig „Dante” címen 80 kis tizenhatodrért oldalra terjedő, mintegy 25 000 szavas kéziratot készítek el; e munkám szerzői jogát ezennel Önöknek átengedem. A szükségnek megfelelően a kefelevonatban a sorozat köteteinek egységes méreteihez képest rövidítem vagy bővítem kéziratomat.

2) Tudomásomul szolgál, hogy Önök a „Kincsestár” egyes füzetait egy pengős bolti árban, a Magyar Szemle Baráti Szövetségének tagjai [vagyis a folyóirat előfizetői] számára 75 filléres bolti árban hozzák forgalomba, és nekem a fenti árnak 10, azaz Tíz százalékát szerzői részesedés (tiszteletdíj) címen térítik meg. E részesedés eladott ezer példányonként számoltatik el és elszámolás után azonnal esedékes. Önök kötelezettséget vállalnak aziránt, hogy könyvem megjelenésének időpontjától fogva minden 8 évben [!], cégszerű aláírással ellátott példányelszámolást juttatnak el hozzám.

3) Önök e könyvből minden valószínűség szerint mintegy 5500 példányt fognak nyomtatni. Amennyiben az első kiadás elkélne, az esetleges további kiadások után engem a fent megállapított tiszteltdíjjal egyenlő részesedés fog megilletni.

4) A nyomdai korrektúra munkáját magam látom el.

5) Önök munkából 20 tiszteletpéldányt bocsátanak rendelkezésemre.

Kiváló tisztelettel
Babits Mihály s. k.”

Az eredetileg 1928 karácsonyára tervezett kiadvány egyelőre az 1929. őszi könyvpiacra tolodott el. A szerződés 3. pontja az akkori viszonyokhoz képest elég nagy példányszámot (5500 példányt) említ, ami — tantiéme-es megállapodásról lévén szó — a szerzőre nézve kedvező; viszont a 2. pont a szokásos 10%-os részesedés kifizetését példátlanul hosszú időre nyújtja el . . . A költő 1929. jan. 5-i válaszlevelében mégsem e kedvezőtlen 2. pontot ki-

fogásolja, hanem csak az 1. pont utolsó mondatát törli: „A szerződést változtatlanul küldöm — írja —, csupán egy mondatot töröltem, mely a kézirat esetleges rövidítésére vagy bővítésére vonatkozik. Ez nem azt jelenti, hogy nem szabom magamat szívesen a megszabott terjedelemhez és a gyűjtemény praktikus céljához: de elvem ellenére volna rövidítésre vagy bővítésre magamat szerződésileg kötelezni.”

A terminus „betartása” iránt érdeklődő kiadónak a költő ismét keltezetlen levélben (kb. aug. 10-én) válaszol Esztergomból: „... a Dante-füzeten dolgozom, s az már hamarosan, de legkésőbb augusztus végéig el is készül. A kézirat nagy része már itt áll készen az asztalomon.”

Utóbb megüzente, hogy munkája valamelyes késedelmet szenved, de szept. 10-re okvetlenül elkészül. Ezt az ígérte meg is tartotta. Szept. 10-én Esztergomból küldte el a DANTE-kommentár kéziratát. A két lapnyi szöveg-többletet a korrektúrára törölte.

A nyomdai munka gyors ütemben folyt, hogy a kis kötet a karácsonyi könyvpiacra, tehát december elejére kész legyen. A nyomdai munkálatokat a MARETICH-Testvérek „Tipográfiai Műintézete” (Bp. Báthory utca 18. sz.) dicséretes gondnal végezte.

Jóllehet BABITS mindhárom, szóban levő munkája megírásában igyekezett pontos lenni, a DANTE-kommentárnak nemcsak megírásával, hanem korrektúrájával is késett — közbejött egyéb dolgai miatt.

Nov. 4-én juttatták el hozzá a tördelt levonatot, s annak visszaküldését egy hétre (nov. 11-re) ígérte. De minthogy 13-ig sem készítette el, a kiadó táviratban és levélben egyaránt sürgeti, mert a korrektúrák késedelve miatt a kötet esetleg nem kerülhet ki a karácsonyi könyvpiacra.

November 22-én végre a költő „sok munkája közben” időt talált a korrektúrára és egyidejűleg imprimálta a kis kötetet.

A nyomda gyors és jó munkát végzett. December 3-án már kézbesítik a szerzőnek az öt megillető 20 tiszteletpéldányt és a honorárium esedékes összegét.

A könyvtörténeti tanulmányoknak általában egyik érdekes fejezete a *könyvcímek* kérdése. Nos, ezzel a kis DANTE-kötettel kapcsolatosan is megemlítjük, hogy BABITS ezt eredetileg *Dante-krónikának* nevezte, s csak a kiadói tárgyalások során kapta végleges címét: *Dante*. A kiadói vélemény szerint ugyanis a *Dante-krónika* cím „a nagyközönségnek ismeretlen problémát adna fel...”

Megjegyzendő, hogy a kötet címlapján évszámként 1930 szerepel. Általános szokás volt az év vége felé megjelenő könyveken a közeledő új esztendő dátumát tüntetni föl, hogy a könyvpiacra tovább tartson az „új”-ság varázsa.

A kis DANTE-kommentárt az irodalom ínyencei örömmel fogadták. A *Nyugat* hasábjain (1930. márc. 1.) ELEK Artur ismertette: „A Dante-olvasás nehéz munkáját könnyítette meg kommentárjával másodszer is Babits...”

A mű akkori „könyvsikerét” mutatja, hogy az első év folyamán (1930. dec. 31-ig) 998 példány kelt el. Egy év múlva azonban (egy 1932. jan. 14-i levél szerint) már „elakadt” a kis kötet forgalma. Beletelt néhány esztendő, míg mind az 5500 példány gazdára talált.

Ma már könyvészeti ritkaságnak számít! Éppen azért kívánatos volna, hogy a jövőben BABITS DANTE-trilógiája ezzel a részletes DANTE-kommentárral együtt kerüljön az olvasók kezébe!

II.

AMOR SANCTUS — SZENT SZERETET KÖNYVE

Középkori himnuszok latinul és magyarul
Fordította és magyarázta Babits Mihály

— A Magyar Szemle Könyvei VI. 1933. —

A fennmaradt dokumentációs anyagnak talán legteljesebb és egyúttal kétségtelenül legértékesebb része az, amely e bilingvis himnológiára vonatkozik.

Az idevágó levelezésből annak idején mintegy tizenkét darabot publikált BALOGH József „*Amor Sanctus. — Babits, a himnusz-fordító*” címen, a *Magyar Csillag* 1943. január 1-i számában (15—24. l.). Minthogy közleménye kissé egyoldalúan világította meg a mű kiadástörténetét, és eltúlozta BALOGH Józsefnek BABITSHoz fűződő „barátságát”, BABITS özvegye egy helyreigazító nyilatkozattal igyekezett realisabb megvilágításba helyezni a tényeket (*Magyar Csillag*. 1943. febr. 1. 186—187. l.).

A *Magyar Csillag* e két közleményére utalva éppen nem lesz érdektelen az *Amor Sanctus*ra vonatkozó levelezésnek azokat a darabjait is bemutatnunk, amelyeket BALOGH mellőzött a *Magyar Csillag*ban, mert azok a célba vett tendenciákat nem igazolják.

Kétségtelen, hogy BALOGH Józsefnek jelentős szerepe volt e himnuszgyűjtemény létrejöttében. Ő maga vetette föl a megvalósítás gondolatát, és mint a középkori latinság egyik szakértője nem egy forrásművet ajánlott a költő szerkesztői (válogató) és fordítói munkájának támogatására.

A levelezésnek a *Magyar Csillag*ban nem publikált, tehát ismeretlen része azért is fokozott figyelmet érdemel, mert rávilágít arra, hogy a kiadvány körüli tárgyalásoknak nemcsak szellemi, hanem anyagi oldalai is voltak. Az iratok között fennmaradt a szerződésmásolat, sőt előkerültek a szerződés-tervezetek is, amelyekből kitűnik, hogy BABITSnak nem sikerült elérnie a honoráriumot illető kívánságait. Egyik levele szerint: a bolti ár 12%-ára tartott igényt, amit a MSZT főtítkára 6%-ra akart redukálni azon a címen, hogy a bilingvis kiadásnak csak a fele a költő munkája, másik fele csak átvett latin versszövegekből áll . . . Végül is a középarányos 9%-ban állapotok meg.

Az *Amor Sanctus*ra vonatkozó tárgyalásokat a MSZT 1930 augusztusában kezdeményezte, a kiadvány tervét pedig szeptemberben körvonalazta. BABITS elég sokáig gondolkozott azon, hogy vállalja-e a szép, de nehéz feladatot. Végül okt. 15-én telefonon közölte, hogy a himnológia elkészítésére elvben vállalkozik, s a munka előtte rokonszenves; de még nehézségeket lát. Elsősorban csak nagyon késői terminust tudna vállalni, másodsorban munkássága más kiadónál le van kötve.

A további, személyes tárgyalások során (okt. 25) BABITS bejelentette, hogy 1931 januárban szívesen hozzálátna mintegy 80—100 himnusz fordításához. A felajánlott honoráriumot azonban „bizonyos fokig kevesli és erre később kíván visszatérni. Amennyiben egyedül jogosított kiadójának, az Athenaeumnak hozzájárulását megnyerni sikerül — amit a közelebbi hetekben meg fog kísérelni —, úgy reméli, hogy a fordítás munkáját 1931 nyaráig be tudja fejezni s a mű esztendőre már megjelenhet.”

Nov. 20-án a MSZT elküldi BABITSnak mintaképpen a PHILLIMORE-féle kis himnuszgyűjteményt. Ugyanakkor sürgetik a költőt, hogy egy hónapon belül tisztázza a kérdést az Athenaeum R. t.-nál, amely kiadói szempontból köti munkásságát. A kézirat benyújtásának határidejéül 1931. június végéig ajánlják: „Bízunk benne — úgymond a kiadói levél —, hogy Szerkesztő Úr himnuszfordításai az olvasók nagy körének fognak örömet és épülést jelenteni, de talán a Fordító is kedvét leli majd ebben a költészetben, melyet még művész meg nem nyitott a magyar irodalom számára.”

1931. január első napjaiban — kétszeres megfogalmazás után — elkészült a szerződéstervezet. Ezt január 8—10. táján mutatták be BABITSnak. A költő több olyan pontot kifogásolt, amelynek anyagi vonatkozása van. (12%-os részesedés helyett csak 6%, a kötött példányok bolti árának alapul vétele helyett a fűzött példányok bolti ára stb.) Végül is a kölcsönös engedmények után kialakított, immár harmadik fogalmazású szerződés 1931. febr. 18-án készült el. Ezt a költő elfogadta és szignálta.

Mint hogy minden kiadástörténetnek legfőbb okmányai az írók és kiadók közt létesített szerződések, — ide iktatjuk az *Amor Sanctus*ra vonatkozó szerződés teljes szövegét:

Budapest, 1931. február 18.

„T.

Magyar Szemle Társaság,

Budapest.

1. Megbízásukból elvállalom, hogy a „Magyar Szemle Könyvei” c. sorozatban (esetleg azon kívül is:) leendő kiadásra, a vállalat szerkesztőjével való egyetértésben kiszemelt mintegy 80—100 középkori latin himnuszt kötött formában magyarra lefordítok.

2. A tervezett kötet az általam ismert vállalat könyveinek garmond-tükrében körülbelül 240, azaz Kettőszáznegyven oldalra terjedhet és pedig cca. 200 oldalt a latin és magyar, oldalpárokon szembeállított szövegek fognak elfoglalni, cca. 16 oldalt egy összefoglaló, bevezető essay, 12—16 oldalt a legszükségesebb jegyzetek, mutatók, tartalomjegyzék stb. töltenek meg, míg 4—5 oldal a címlapok számára marad fenn.

3. Az anthológia úgy tervezetük, hogy a himnuszköltészet fejlődését szent Ambrustól az ellenreformáció koráig tükrözze és magabafoglalja a művelt közönség előtt legismertebb, a genre klasszikusainak tekinthető, liturgikusan is jelentős darabok verses fordítását.

4. Tudomásul veszem, hogy Önök fordításomat egyházi cenzúra alá bocsájtják, valamint azt, hogy a M. Sz. T. szabályzatai szerint minden könyvüket, tehát az itt leköötött fordítást is felkért bíráló olvassa el. Úgy a szerkesztő, mint a bíráló javaslatait igyekezni fogok a magamévá tenni.

5. A mű kéziratát a lehetőség szerint már a nyár folyamán, legkésőbb azonban f. évi október hó 1-ig Önöknek szedésre alkalmas formában, gépiratban, a papirosnak csupán az egyik oldalára írva, átadom; a korrektúramunka egészét, a hasábkorrektúráról az esetleg szükséges gépvezetői elvégzem.

6. Önök e műből előreláthatóan legalább 2400 példányt nyomtatnak. Engem az egészsévszonkötéses példányok ára után számított 9%-os tantième illet meg, a könyvkereskedői árat véve alapul, és pedig a mű imprimálásakor a hozzávetőleg megállapított összeg 33%-a. A tantième további összegei negyedévi elszámolások alapján minden év március, június, szeptember és december utolsó napján kerülnek kezemhez kifizetésre. Engem szerzői tiszteletpéldányként 15 vászonkötésű példány illet meg. További példányokat jogom van 40% engedménnyel vásárolni.

7. Önök e mű kiadását f. év karácsonyára vették tervbe, a mű imprimálása tehát előreláthatólag f. évi december 1-ig meg fog történni. Amennyiben a mű kiadása bármely rajtam kívül álló okból halasztást szenvedne, egyéb igényeim keletkezése nélkül, Önök kötelesek lesznek a fent 6. alatt megjelölt 33%-os tantième-előleget f. évi december hó 1-ig kezemhez kifizetni.

Amennyiben Önök e fordításomat további bármely rajtam kívülálló okból 1932. december 15-ig nem bocsájtanák közre, nékem a mondott időpontban jogom lesz a tantième hátrálékos összegének egészben és azonnal való kifizetését követelni. Az engem megillető tantième teljes összegének ez időpontban történő kifizetésekor Önöknek kívánságukra további két esztendőre haladékat tartozom adni a munka kiadására, melynek végső határideje ilyenként 1934. december 15.

8. Önök fentiek szerint e munka szerzői és kiadói jogait ez első kiadásra megszerzték. Ez első kiadás elkelte után köteles leszek Önöknek felhívására a mű második és harmadik kiadásának jogait 10, illetve 11%-os tantième ellenében, egyebekben fenti megállapodás feltételei szerint átengedni.

Tisztelettel

Babits Mihály"

A szerződés némelyik pontja további tájékoztatásokat igényel.

A szerződés megkötésekor még nem volt neve a gyermeknek, azaz a kötetnek. A végleges cím még sokáig, több mint egy évig nem alakult ki, pedig arra a kiadónak szüksége lett volna az előzetes hirdetésekhez. Csak 1932. július 12-i levelében jelentette be a költő, hogy címet talált a kötetnek: *Amor Sanctus. Szent Szeretet Könyve. Felsőszáz latin himnusz a középkorból.* (Ld. *Magyar Csillag.* id. sz. 19—20. l.)

Minden kiadói ügyletnek egyik legfontosabb kérdése a terminus. A kiadónak tudnia kell a pontos határidőt, amikor megkapja a kéziratot, hogy aszerint ossza be programját, papírkészletét, előkészítse a kötetet, a terjesztéshez szükséges propagandát stb.

A fenti szerződés 5. pontja szerint BABITS 1931. okt. 1-re vállalta a himnuszfordítások elkészítését. A fordítások dolga azonban sokkal nehezebb és bonyolultabb feladat volt, semhogy az egyéb munkálatokkal is foglalkozó költő a kijelölt határidőre elkészülhetett volna. BABITS szeptember végén telefonon bejelentette, hogy a határidő meghosszabbítására van szüksége. A könyv tehát nem jelenhet meg 1931 karácsonyára, ahogy eredetileg tervezték; át kell tenni a megjelenés időpontját 1932 húsvétjára. Ahhoz, hogy a könyv húsvétra a könyvpiacra legyen, a kéziratra febr. 1-én van szükség. BABITS december végi (dec. 31-én érkezett) keltezetlen levelében (ld. *Magyar Csillag.* id. sz. 17—18. l.) erre nézve nem tesz „teljes szigorúsággal kötelező ígéretet”, de maga is nagyon szeretné, ha a mű mielőbb sajtó alá kerülne; iparkodni fog tehát munkáját erre a határidőre lehetőleg befejezni.

1931 decemberétől hosszabb időn át a levelezés minduntalan visszatérő témája: a határidő kérdése. A szerkesztőségnek átlag öt-hat érdeklődő és sürgető levelére érkezik egy-egy válasz BABITStól.

BABITS 1932. február elejére sem tudja benyújtani a kéziratot, a himnológia tehát 1932 húsvétjára sem jelenhet meg! Egy febr. 9-i följegyzés a BABITS-csal folytatott megbeszélésről számol be. A költő közölte, hogy 20 himnuszfordítása készen van, ez kb. 40—50 lap terjedelmet jelent. Összesen kb. 100 lapnyi fordításra van szükség. Most már okt. 1-re tűzték ki a megjelenés időpontját. Ehhez viszont július 15-ig meg kellene kapni a teljes, nyomdakész kéziratot.

Április 1-én a költő átadta a kézirat első részletét: az addig elkészült 22 himnuszfordítást. Április 4-re már kész a himnusz-szövegek próbaszedése. Július 3-án BABITS további 6 himnuszfordítást küld. „Ezzel együtt most már 28 himnusz fordítása” van a kiadónál — írja. „A hátralevő himnuszok fordítása kevesebb nehézséget ad, nemcsak azért, mert most több szabadidőm van s egész napokat szentelhetek e munkának, melynek immár minden elvét és

titkát ismerem, hanem azért is, mert már . . . túl vagyok a nehezén.” (Ld. *Magyar Csillag*. id. sz. 19. l.)

Mostantól sűrűbben váltják egymást a levelek. Július 12-én BABITS újabb 11 himnuszfordítást küld, ezzel 39-re emelkedett a fordítások száma. Július 27-én már 43 himnusz van készen. „A hátralevő 7 himnuszt gondosan akarom kiválasztani, hogy a kötet hiányait lehetőleg kiegészítsék” — írja a költő. (Ld. *Magyar Csillag*. id. sz. 21—22. l.)

Két kiadatlan BABITS-levél tájékoztat az 1932. augusztusi és szeptemberi fejleményekről. Mindkettő keltezetlen.

Az egyik, amelyet bizonyosan aug. 18-án írt Esztergomban, a következő fontos eredményről tudósít: „A himnuszfordítások bevezetésével már majdnem teljesen elkészültem; még egyszer átnézem és pár nap alatt küldöm. Egy részletét a szeptemberi Nyugatban közzé akarom tenni, mert úgy érzem, alkalmas arra, hogy a kötet iránt a Nyugat közönségében nagyobb érdeklődést keltsen. Egyébként még néhány himnuszt csatolok a már lefordítottakhoz, s néhány jegyzetet a könyv végére; de ezekkel is készen leszek még augusztus folyamán. — Kérek szíves értesítést róla, hogy mikor indul meg a szedés és körülbelül mikor kaphatok korrektúrát?”

A MSzT aug. 19-én „kész örömmel járul hozzá a bevezetésnek a szeptemberi Nyugat-ban való részleges megjelentetéséhez”. De azt nyomtatékosan kéri, hogy a bevezetés *egésze* ne jelenjék meg! Ami a nyomdai munkálatok megkezdését illeti, az tüstént megindul, mihelyt a himnuszok teljes sorozata együtt lesz.

A másik, eddig ismeretlen BABITS-levél, amely szept. elején érkezett Pestre, azzal az örvendetes közléssel kezdődik, hogy hiánytalanul teljes a gyűjtemény! „Mellékelve küldöm a hátralékos hét himnuszt, amivel a lefordított himnuszok számát kerek ötvenre egészítettem ki. Egyszersmind e hét ének latin szövegét is mellékelem. — A latin szöveg homlokán mindenik himnusznál jeleztem azt a himnuszt, amely után és amely elé helyezem azt a könyvbe. — Most már csak a jegyzetek vannak hátra, s hamarosan ezek is ott lesznek.”

A könyv műhelymunkájának további része már kizárólag technikai jellegű.

A MARETICH-Testvérek Báthory utcai Tipográfiai Műintézetében megindultak a nyomdai munkálatok. Szeptember közepére kész a himnuszok hasáblevonata. Október 7-én már a teljes versanyag tördelt levonatát küldik BABITSnak, valamint a bevezetés és a jegyzetek hasáblevonatát. Nov. 5-én a költő gyengélkedett, de ez nem zavarta a munkában. Küldik neki a bevezetés és a versanyag végső levonatát imprimálás végett. Nov. 11-én már a jegyzeteket is lehet imprimálni. 16-án a költő imprimálja a teljes anyagot, s még aznap megkezdődik a példányok nyomása. Dec. 19-re elkészültek az első kötött példányok; ezekből tízet mindjárt a szerző kap kézhez.

Az *Amor Sanctus* tehát az 1932. év karácsonyára készült el. A címlapra azonban — az akkori kiadói szokás szerint — a küszöbön álló újesztendő száma került: 1933.

Az *Amor Sanctus* kiadásának történetében külön fejezet illeti az egyházi revízió munkáját. Az egyházi cenzúra „Nihil obstat” jelzését azért ambicionálta a kiadó, mert ilyen módon a katolikus papság részéről megnyilvánult érdeklődés is könnyebben volt kielégíthető, hiszen az egyháziak most már minden külön engedély nélkül vásárolhatták meg s használhatták fel ezt a vallásos

jellegű munkát. Láttuk, hogy a szerződés 4. pontja külön is hangsúlyozta a műnek „egyházi cenzúra alá bocsátását”, valamint azt, hogy „felkért bírálóval is elolvastatják”. BABITS minden ellenvetés nélkül fogadta el e kikötéseket, azzal, hogy „a bíráló javaslatait igyekezni fog magáévá tenni”.

A MSzT a mű egyházi véleményezésére KÜHÁR Flóris bencés tanárt kérte fel, aki a bevezetést és a fordítás-szövegeket egyaránt nagy megbecsüléssel kezelte.

KÜHÁR Flóris két rendbeli levélben tett véleményes jelentést a műről. Az első levél a kötet bevezető tanulmányáról, a második a himnusz-fordításokról szól. Mindkét levelében (1932. szept. 4. és szept. 18.) a költő iránti nagy tisztelettel és őszinte elismeréssel szól a munkáról. Csupán egyes szavak helyett ajánlott a lényegét jobban kifejező módosításokat. Helyesen írja: „Megjegyzéseim nem érintik a Bevezetés irodalmi értékeit, megkapó beállításait, gyönyörű korjellemzéseit, alapos irodalomtörténeti készültségét. Babits irodalmi szempontokkal tárgyal vallási dolgokat; azt hiszem, hogy megfordítva is jó lesz: vallási és tudományos szempontból néhány kiigazítás.” Második levelében a himnusz-fordításokról szól hasonló elismeréssel: „Ezek a fordítások valóban a magyar költészet remekei. Csodálatos a zengésük, a latin eredetihez való páratlanul simulásuk, elmúlt korok lelkéből való éneklésük. Engem, aki igen sok itt közölt himnuszt, szekvenciát gregorián-melodijával együtt szoktam élvezni, a legtisztább öröme hangolt olvasásuk — és a magyar szöveghez is odatársult olvasás közben a korális zengése. Azt hiszem, sokan lesznek így velük . . .” Ezúttal is csak egypár szó, kifejezés árnyalati módosítását ajánlja. Egyetlen tárgyi javaslata: szeretné, ha BABITS kiegészítené a kötetet AQUINOI SZENT TAMÁS *Lauda Sion*-jával; így legalább megvolna benne a ma használatos öt szekvencia. A másik négy már amúgy is megvan: *Veni Sancte, Dies irae, Stabat Mater, Victimae Paschali*. BABITS elfogadta a helyes javaslatot, s az ajánlott ötödik szekvencia is bekerült a gyűjteménybe (ld. *Amor Sanctus*. 186—191. l.).

KÜHÁR Flóris meglehangú méltatása után az esztergomi aula is minden további nélkül megadta az egyházi engedélyt. Érdemes megjegyezni, hogy az engedélyezés ügyét HAMVAS Endre, akkori primási titkár közvetítette.

Ezekkel a valóban megértő intézkedésekkel szemben egészen különös magatartást tanúsított az egyház központi könyvkiadó és könyvterjesztő szervezete: a Stephaneum Rt. A MSzT ismételten kérte a Stephaneumot, hogy vásárló közönsége körében minél hathatósabban terjessze e páratlanul álló himnusz-gyűjteményt. A MSzT igénybe vette HAMVAS Endre és TURI Béla prelátus, országgyűlési képviselő közbenjárását is, — mindhiába! A Stephaneum Rt., végrehajtóbizottságának elnökeivel, MIHÁLYFI Ákossal a élen, makacsul elzárkózott minden együttműködés elől és „nem kívánt példányszámot átvenni a hymnológiából”! Így tehát föl kell jegeznünk, hogy ennek a csodálatos szépségű BABITS-kötetnek az árusításában egyedül az egyház legfőbb könyvterjesztője, a Stephaneum Rt. nem nyújtott segítő kezét. (A harag oka az volt, hogy a MSzT a Stephaneum nyomda 1931. okt. 7-én kelt kedvezőtlen árajánlatával szemben a Tipográfiai Műintézet jóval előnyösebb nyomdai ajánlatát fogadta el.)

Itt említjük meg a szerződés 6. pontjával kapcsolatosan, hogy BABITS a honoráriumot nem egyszerre kapta meg, hanem az eladás arányában, évvégi elszámolás alapján. Az előleges kalkulációk szerint mintegy 2000 pengő honorárium illette meg a költőt, de ez éveken keresztül csak 100—150 pengős

részletekben csörgedezett. Végül 1936—37 táján a költőnek velem közölt kívánságára kiegyenlítettük a teljes hátralékos összeget, függetlenül attól, hogy a szerződés szerinti példányszám még nem fogyott el egészen.

A Tipográfiai Műintézet remekelt a kötet kiállításával. Az *Amor Sanctus*-ból bibliofil-példányok is készültek. A szép kiállításnak meg is lett méltó sikere: a Magyar Bibliophil Társaság 1934. december 10-én kelt határozatával az 1933. év „legszebb könyvei” közé sorolta, s diplomával tüntette ki. „A választmány döntésének indokolása szerint ez a könyv gondos és előkelő tipográfiájával szolgált rá az év legszebb könyve címére.”

A kötetet a *Magyar Szemlében* (1933. májusi sz.) KÁLLAY Miklós, a *Nyugatban* pedig (1933. 10—11. sz.) LACZKÓ Géza ismertette.

Csupán a teljesség kedvéért említjük meg, hogy az *Amor Sanctus* előállítására idején a MSZT részéről fölvetődött egy a *Kincses-tár*-sorozatban kiadandó *Vörösmarty-tanulmány* gondolata is. A terv sokáig húzódott. BABITS-nak Esztergomban, 1935. június havában kelt leveléből a következőket tudjuk meg: „A kis Vörösmarty-életrajz megírásához volna is kedvem: úgysis föl szeretném vetni magamban újból az egész Vörösmarty-problémát. Levelemmel egy időben írok az Athenaeumhoz, s megkérem, hogy mint hajdan a *Dante*-könyvecskét, vagy a *Nyugat* kiadásában megjelent könyveimet, ezt a Vörösmarty-ról írandó tanulmányt is szabadítsa föl szerződési kötelezettségem alól...”

Sajnos, e terv nem valósult meg.

III.

MI A MAGYAR?

Szerkesztette Szekfű Gyula. „A Magyar Szemle Könyvei XV. köt.” 1939.

Ebben Babits Mihálytól: A magyar jellemről. 37—86. l.

E kiadványról közvetlenebbül szólhatok, mert megvalósításában magam is közreműködtem.

A *Mi a magyar?* című kötet SZEKFŰ Gyula egyik legkedvesebb munkája volt, melyet szinte fiatalos szenvedéllyel készített elő. Az akkoriban jelentkező téves és veszélyes nézetekkel, sőt ellenséges állásfoglalással szemben szükségét érezte annak, hogy tisztázza a magyarság mivoltát, ismertető jegyeit, „karakterológiáját”, mégpedig barátainak, a magyar szellemi élet kiválóságainak a bevonásával. Ebből a célból megbeszélésre hívta össze azokat a barátait, akikre leginkább számított.

Az első alkalommal nyolcan gyűltünk össze a *Magyar Szemle* szerkesztőségében. Ott volt RAVASZ László, a MSZT ügyvezető alelnöke, KODÁLY Zoltán, SZEKFŰ ifjúkori barátja, aki zenénk magyarságát fogja kifejteni a kötetben, GEREVICH Tibor, aki a magyar művészet sajátos vonásait domborítja ki, VISKI Károly kiváló néprajztudósunk, valamint ECKHARDT Sándor, aki majd a magyarság külföldi arcképét fogja megrajzolni. És ott volt HORVÁTH János is, akinek a magyar irodalomban megnyilatkozó nemzeti jelleget kellene elemeznie. HORVÁTH János, mint SZEKFŰ Gyula barátja, részt vett a megbeszélésen, de már akkor bejelentette, hogy a feladatot nem vállalja; ezért a neki szánt fejezetet mások között kellett felosztani.

BABITS Mihály nem jött el a megbeszélésre, de SZEKFÚvel már előzetesen közölte, hogy vállal egy fejezetet. Valóban, egy igen szép esszében fejtette ki a benne élő gondolatokat a magyarság, a magyar érzés, a magyar öntudat, a „magyar okosság” természetrajzáról. Az esszét pontosan, időre megírta, míg egypár más munkatársunk — sajnos — hónapokig késett. A költőt bosszantotta az, hogy egyesek pontatlansága miatt a kötet nem jelenik meg a tervezett terminusra. SZEKFÚhoz fordult tehát egy 1939 tavaszán írt, keltezetlen levélben. Idézzük az eddig ismeretlen BABITS-levél némely szakaszát:

„Beszélgetésünk alkalmával említetted, hogy a kiadvány megjelenése bizonytalan idejű halasztást szenved. Amint erre gondolok, úgy érzem, hogy ez a halasztás tanulmányom szempontjából nagyon hátrányos. Mikor megírására vállalkoztam, abból indultam ki, hogy amit írok, az rövid idő múlva nyilvánosság elé is fog kerülni. Ezt a feltevést megerősítették a kiadóhivatal sürgetései is. Később megtudtam, hogy a kötet megjelenését a könyvnapra tervezik. Ezt végső terminusnak tekintettem. A tanulmányt úgy fogalmaztam meg, hogy annak legfőként a mai időpontban kell hatni és szolgálatot teljesíteni (amennyiben egyáltalán hat és szolgálatot teljesít). — Természetesen az ilyenmű tanulmány, ha van valamelyes értéke, azt az értékét hosszabb idő leteltével sem veszítheti el egészen. Mégis, a feladott tárgy és a mai idők irama olyan, hogy megállapításainak és állásfoglalásainak hangsúlya s ereje hónapról hónapra módosulhat és csökkenhet.”

Igy állván a dolog, arra kérte a szerkesztőséget, hogy esszéjét előbb a *Nyugat*ban publikálhassa, amint hogy annak idején (1932-ben) az *Amor Sanctus* bevezetéséből is közölt részleteket, még a mű megjelenése előtt.

Természetesen eleget tettünk a költő kívánságának. Ám közölje tanulmányát előbb a *Nyugat*ban, — kiadványunkat nem éri károsodás. A *Nyugat*-beli közlés csak fokozza a kötet iránt mutatkozó általános érdeklődést.

Ezúttal is ki kell emelnem SZEKFÚ Gyula és BABITS Mihály baráti viszonyát. Ez a kapcsolat az 1920-as évek végétől egyre közvetlenebb és megítéltebb lett, már amennyire két olyan tartózkodó egyéniségnél, mint BABITS és SZEKFÚ „meghitt” és „meleg” barátságáról szó lehet... Barátságukat mindenestre BABITSnak a BAUMGARTEN-alapítványnál viselt kurátori tisztje s SZEKFÚnek ottani tanácsadó-bizottsági tagsága is tovább mélyítette.

A kiadványnak — mint köztudomású — igen nagy sikere volt. Szavára, intelmeire egymás után több visszhang felelt: DÉKÁNY István, JOÓ Tibor, TRÓCSÁNYI György és mások hasonló című tanulmányai stb. Egyik költőnk (REMÉNYIK Sándor) versben fejezte ki a kötet által országszerte kiváltott hatást. (*Páosztortúz*. 1941. jún. 15. sz.)

A MSZT azzal akarta tovább mélyíteni a kötet nevelő munkáját, hogy „Klasszikusai” között (a *Magyar versek könyve*, *A magyar próza könyve* stb. művek sorozatában) egy *Mi a magyar?*-olvasókönyvet készült megjelentetni *A magyar önismeret könyve* címmel. Tartalma: a magyar költők, írók és tudósok idevágó vallomásai és nyilatkozatai a századok folyamán. A gyűjtemény anyaga már-már teljesen együtt volt, de a világháború eseményei miatt kiadására nem kerülhetett sor...

Följegyzésünk mégsem hiábavaló, mert a meg nem valósult könyvtervek számbavétele is hozzátartozik a könyvkiadás történetéhez.

BISZTRAY GY.: HISTOIRE DE L'ÉDITION DE TROIS ŒUVRES DE M. BABITS

Mihály BABITS est l'un des plus importants poètes hongrois de l'entre deux-guerres. C'est aussi pourquoi l'histoire de l'édition de ses œuvres peut compter sur un intérêt public.

La relation avec la Société culturelle „Magyar Szemle Társaság” éditant les trois ouvrages en question a été établie par l'intermédiaire de son ami Gyula SZEKFÜ, historien éminent et éditeur de la revue „Magyar Szemle”. Aussi l'auteur de cet article ayant été corédacteur connaît par expérience l'histoire de l'édition. La correspondance ayant pu servir de source a été en grande majorité anéantie lors du siège de Budapest en janvier 1945. Cet article même s'appuie uniquement sur des fragments de lettres sauvées des ruines carbonisées ainsi que sur des notes personnelles contemporaines.

I. La commentaire de Dante par Babits parut en 1930 comme 37e volume de la série d'études *A Magyar Szemle Kincsestára*. La traduction hongroise par BABITS de l'œuvre de DANTE *La Comédie Divine* est un ouvrage d'une perfection classique. Le volume voulait donc offrir une explication plus détaillée de DANTE et encourager la popularisation de la traduction: en un mot, il voulait faciliter la lecture de DANTE. Le petit volume comprenant 80 pages parut en 5 500 exemplaire, à présent il compte comme une rareté de librairie.

II. Le second ouvrage de BABITS édité par la Société est: *Amor Sanctus — Szent Szeretet Könyve*. Le livre a été publié en 1933 sur 254 pages d'une facture artistique. L'hymnologie bilingue est un ouvrage important parmi les traductions et — en ce qui concerne l'introduction — parmi la série des études littéraires de BABITS. Il a pris trois années pour accomplir ce bel ouvrage, après de longues méditations. Les cinquante plus belles pièces de l'hymnographie latine du Moyen Âge et du XVI. et XVII. siècles ont été traduites en hongrois. Les textes des hymnes d'une musicalité merveilleuse sont de véritables perles de l'art de la traduction. Une édition bibliophile du volume a aussi été préparée. Cette belle édition en reliure parchemin a typographie soignée et distinguée a été honorée du titre «le plus beau livre de l'année 1933».

III. Le troisième ouvrage est une étude caractérologique publiée en 1939 dans un gros volume intitulé *Mi a magyar?* dans l'édition de SZEKFÜ.

SZEKFÜ tint pour son devoir d'élucider l'essence de la nation hongroise, ses signes caractéristiques en s'assurant le concours des personnes prominentes de la vie intellectuelle hongroise. Zoltán KODÁLY y explique le caractère hongrois de notre musique, Gyula SZEKFÜ démontre les directives de l'histoire hongroise, Tibor GEREVICH offre les signes distinctifs de l'art hongrois, Károly VISKI précise les traits ethnographiques, Sándor ECKHARDT donne le portrait de la nation hongroise à l'étranger. Dans un bel essai BABITS exposa ses idées sur la nation hongroise, la conscience hongroise, «l'intelligence hongroise». L'étude a été publiée en partie dans la revue *Nyugat*.

KÖZLEMÉNYEK

A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez. A XVIII. század végén és a XIX. század elején Pesten működő FISCHER család neve nem ismeretlen a szakirodalomban, a róluk alkotott képet azonban most megkíséreljük kiegészíteni, illetve helyenként módosítani.

A magyar könyvkötészet története még ma sem teljesen feldolgozott. Rész-tanulmányokkal találkozunk a különböző korokból, de egyes századok feldolgozása részben vagy teljesen hiányzik. Természetesen hiányosak a FISCHER családra vonatkozó ismereteink is. Működésükkel már többen foglalkoztak, de elsősorban a könyvkereskedelemben folytatott tevékenységüket méltatták.¹ Ebben az időszakban nem választ-hatjuk külön a könyvnyomtatót, a könyvkereskedőt és a könyvkötőt, de e család tevé-kensége elsősorban mint könyvkötőké érdemel nagyobb figyelmet.

Az ismert nevű pesti könyvkötőmesterek közül kiemelkedik a FISCHER család, amelynek egyik tagja, ifjabb FISCHER János, az Európában a XVIII. század folyamán divatos új technikával, a batikkal magas színvonalú kötéstáblákat hozott létre.

Az eddigi szakirodalomban a XVIII. és XIX. századdal ROMHÁNYI Károly össze-foglaló munkája foglalkozik.² Ebben azonban több téves megállapítás is található a korábbi kutatások álláspontjának megfelelően, amikor is feltételezték, hogy a könyveket a kiadás helyén kötötték be. Ezt az elvet az újabb, levéltári adatokon alapuló kutatások megdöntötték. ROMHÁNYI FISCHER Jánost mint XVIII. századvégi könyvkötő mestert említi, aki 1776-ban kapott polgárjogot Pesten. A polgárkönyvben még egyszer, 1806-ban is találkozunk a FISCHER János névvel. Ez azonban már fia, akinek a személye nem volt ismeretes az eddigi szakirodalomban.

A könyvkötő és könyvkereskedő FISCHER család a kor pesti polgárainak tipikus képviselője. Az a tény, hogy korukban kiemelkedő kötéseket hoztak létre, s ugyanakkor a könyvkötés mellett könyvkereskedéssel is foglalkoztak, indokolja, hogy behatóbban foglalkozzunk velük, és a rájuk vonatkozó szórvány adatokat lehető teljessé tegyük.

A XVIII. századi Magyarország könyvkultúrájában jelentős szerepet játszik Pest, amely ekkor válik az ország gazdasági és kulturális központjává. Budának és Pestnek a töröktől való felszabadulása után azonnal találkozunk a városokban letelepedő könyvkötőkkel. A XVIII. század végétől lassan-lassan ez a két város veszi át az irányító szerepet, amelyet eddig a kényszerítő történelmi helyzet következtében Nagyszombat, Pozsony, Debrecen töltött be. A nagy fellendülés egyik alapja, hogy Pest fokozatosan a belső kereskedelem központja lett. Évenként négy vásárt tartottak itt, ahol könyveket is árusítottak. A kulturális fejlődésre nagy hatással volt, hogy az egyetemet és vele az

¹ GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelelem a XVIII. században.* Bp. 1917.

² ROMHÁNYI Károly: *A magyar könyvkötés művészete a XVIII.—XIX. században.* Bp., 1937.

Egyetemi Nyomdát Nagyszombatból Budára helyezték. Pesten működött az ország nyomdájának körülbelül egyharmada is. Ez a könyvkötők számára újabb lehetőségeket biztosított. A XVIII. században a könyvnyomdák mellett könyvkötőműhelyeket is létesítettek. Ismerünk azonban önálló könyvkötőket, akik könyvárusítással is foglalkoztak. Nagyobb városainkban céhekbe tömörülve dolgoztak, így Kassán, Debrecenben, Pozsonyban, majd a XVIII. századtól csaknem valamennyi jelentősebb magyarországi városban kimutathatók. Adataink vannak a pesti céh működéséről is.

A nagyarányú fejlődés mégsem tudta valamennyi könyvkötő gond nélküli megélhetését biztosítani, mert ugyanakkor megnövekedett a számuk, fokozódott a verseny.

A nyomdák nyomtatványaik és kalendáriumaik terjesztésére bizományosokat foglalkoztattak, akik legelőbb esetben könyvkötők voltak. Ezek a bizományosok letelepedtek a kisebb hazai városokban, könyv- és papírkereskedéseikben árusították a bizományba kapott könyveket, és kielégítették a város könyvkötési igényeit is. A könyvkereskedés ekkor még szabad pálya volt, csak a XVIII. század második felében szabályozták. A tiltott könyvek kivételével minden könyvvel kereskedhettek, kötött és kötetlen, új és régi könyvvel egyaránt. A szabályok áthágásának a megtorlására könyveik elkobzását helyezik kilátásba. A század folyamán bevezették a nyomtatványok szabaddalmát is (pl. tankönyvek és kalendárium), s ilyenkor gyakran koboztak el könyvkötőktől és könyvkereskedőktől engedély nélkül kiadott és terjesztett nyomtatványokat. Ezt a büntetést alkalmazták például FISCHER Jánosnál is.³

A könyvvásárlók és könyvgyűjtők között már a XV. századtól találkozunk középnemesekkel és polgárokkal. Ez azonban általánossá csak a XVIII. századtól válik. Fennmaradt iratokban, hagyatéki perekben gyakran találkozunk pap, tanár, orvos, mérnök és diák nevével, akik a könyvkötőnek, illetve a könyvkereskedőnek tartoztak.⁴ Ismerjük még az iskolák mellett létesült könyvtárak, később az egyes városok gyűjtőtevékenységét is, de kötetérténeti szempontból a legjelentősebb főuraink ilyen irányú tevékenysége. A magyar főurak közül néhánynak jelentős könyvgyűjteménye volt, amelynek a fennmaradt részében találhatjuk meg ma is a kötetérténeti emlékeket, sőt nem egyszer a rájuk vonatkozó egyéb iratokat is. Itt kell megemlítenünk BETHLEN Kata, BOD Péter, RÁDAY Pál és Gedeon, az ESTERHÁZYak, KLIMÓ György és JANKOVICH Miklós nevét.

FISCHER János működésének vizsgálatához a legjelentősebb gyűjtemény a Ráday Könyvtár, ahol könyvkötőnk több levéltárilag hitelesíthető munkája ma is megtalálható.

FISCHER János könyvkötő 1776-ban kapott polgárjogot Pesten, ahol a város jegyzőkönyve szerint dolgozott a városnak.⁵ ROMHÁNYI idézett munkájában — ma már tudjuk, hogy tévesen — neki tulajdonítja a két batiktechnikával készített és mester jelzéssel ellátott díszkötést.

Az idősebb FISCHER életéről annyit tudunk, hogy csehországi származású. A polgárkönyv szerint Pilgramból (Bilgram) való, a Belvárosi plébánia házassági anyakönyve szerint prágai születésű. 24 éves, amikor Pesten feleségül veszi Magdalena MÜLLERT (MÜLLNER), Jacob MÜLLER könyvkötő özvegyét. A 34 éves özvegyvel 1776. április 24-én köt házasságot.⁶ Néhány hónappal ezután megkapja a polgárjogot.⁷

³ A Helytartótanács 1788. május 29-i rendelete alapján iskolakönyveket foglaltak le. GÁRDONYI: *I. m.* 29—31. l.

⁴ GÁRDONYI: *I. m.* 47. l.

⁵ ROMHÁNYI: *I. m.* 67. l.

⁶ Budapest-belvárosi plébánia, Belváros Házassági 2. *Matricula copulatorum ab anno 1752—1783.* 279. l.

⁷ 1776. december 17. *Pesti tanácsülési jegyzőkönyv* 1776. 292. l. — ILLYEFALVI Lajos—PALLÓS Jenő: *Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai.* Bp. é. n. 446. l.

MÜLLER Jakab győri származású könyvkötő 1752. június 15-én kapott polgárjogot Pesten.⁸ MÜLLER győri munkásságáról nem maradt fenn adatunk. Ebben az időben Győrben dolgozik még egy MÜLLER Jakab nevű könyvkötő,⁹ kettőjük személye azonban nem azonos. A Pesten is dolgozó MÜLLER Jakabnak itt készített munkái közül ez ideig azonosítani nem tudtunk. Az azonosítást megnehezíti az, hogy halála után FISCHER János lett a műhely folytatója, aki már feltehetőleg megelőzően is legénye volt. Később, a műhely átvétele után szerszámaival, illetőleg azok egy részével tovább dolgozik.

FISCHER János jómódú pesti polgárnak számít, 1786-tól az Ujvilág utcai¹⁰ 384. számú ház az ő nevéen szerepel.¹¹ Anyagi helyzetében nagy csapást jelentett az 1789-i árvíz. Károsodásának a mértékét nem ismerjük, de jelentős lehetett, mert az árvízkárosultak között, akiket a gyűjtésből segélyeztek, találkozunk a nevével: 1791. december 3-án 30 Ft-ot vett át.¹² Ez az utolsó adatunk, amelyben FISCHER János szerepel. A következő években a műhely folytatójaként özvegyét említik a kimutatások. Halálának idejét 1791 végére, illetve 1792 első hónapjaira tehetjük. Feltehető, hogy nem Pesten halt meg, mert a Budapest-belvárosi plébánia halotti anyakönyvében nem szerepel.

Özvegy FISCHER Jánosné munkásságáról mindössze annyit tudunk, hogy férje halála után még hosszú ideig folytatta a munkát. Erről elsősorban a könyvkötő összeírásokból és Pest város tanácsának az irataiból értesülünk. A könyvkötés mellett folytatja a könyvkereskedést is.¹³

Ifjabb FISCHER János 1782. augusztus 28-án született.¹⁴ Apja műhelyében tanult. 1800. március 14-én kelt beadványából, amelyet Pest város tanácsához intéz, arról értesülünk, hogy vándoréveinek a kibővítéséhez kér engedélyt.¹⁵ Ebben a kérvényben Joannes FISCHER könyvkötőlegény mint Johannes FISCHER könyvkötő segéde szerepel. Kérése az, hogy további három évig más körzetben folytathassa vándorlását. Vándorlással után 1805-ben újból Pesten van. 1805. október 2-án házasságot köt Magdalena DURSTMÜLLERINNEL.¹⁶ Ifjabb FISCHER János 1806. május 24-én kap polgárjogot mint pesti származású, katolikus, házassal bíró (könyvkötő).¹⁷ Néhány évig jólmenő műhelye lehetett. Vagyonának alapját felesége öröksége jelentette, aki apja, Leopold DURSTMÜLLER pesti asztalosmester halála után¹⁸ 9234 fl. 19 kr. értékben kapja meg örökségét. Ezen az összegben a Vármegye utcában házat vettek. 1810-re azonban már 4000 ft. adósságuk van. Végrendeletében pedig arról panaszkodik, hogy a ház jövedelméből nem lehet megélni. A háborús idők és a könyvkötők számának a növekedése — mint ő maga írja — megnehezítette a könyvkötőmesterek helyzetét. Elmondja, hogy a könyvkötő mesterségből nem lehet megélni, az életfenntartás is gond a háborús időkben, és ezért a ház eladására kényszerülnek. A 15 000 fl. eladási összegből az adósságok kifizetése után 1200 fl. maradt. FISCHER János anyagi helyzetének a romlása jól mutatja az 1811-i devalváció hatását a polgárokra.

Ő maga eladósodásukat az udvari pénzrendelet következményének mondja. Anyagi helyzetük javítására felesége, Magdalena FISCHER 1812. július 20-án „tabac”-

⁸ ILLYEFALVI—PALLÓS: *I. m.* 216. l.

⁹ B. KOROKNAY Éva: *Győr régi könyvkötészete*. Magy. Könyvszle. 1955. 88—110. l.

¹⁰ Ma Semmelweis utca.

¹¹ Pesti Levéltár, Belvárosi teleklevelek 1780—1798. 96. l.

¹² Pesti Levéltár, Int. a. m. 4447.

¹³ GÁRDONYI: *I. m.* 45. l.

¹⁴ Belvárosi plébánia, Belváros Kereszt 8. 234. l.

¹⁵ Pesti Levéltár, Mis. a. m. 4748.

¹⁶ Belvárosi plébánia, Belvárosi házasságok 3. 70. l.

¹⁷ ILLYEFALVI—PALLÓS: *I. m.* 562. l.

¹⁸ 1806. július 30.

üzlet nyitására kér engedélyt.¹⁹ Kérvényében mint polgárjoggal rendelkező könyvkötő felesége szerepel. Elmondja, hogy foglalkozásukból nem tudnak megélni, mert nincs elég munka. Magdalena FISCHER még 1819-ben is „Tabac-Blätter”-rel foglalkozó személyként van feltüntetve. A budai dohányüzlet úgy látszik jobban jövedelmezhetett, mert a következő évekre jelentős vagyont gyűjtöttek össze. Ezt azonban az 1838-i árvíz következtében nagyrészt elvesztették. Ezek után ismét gondokról panaszkodnak. Azt írják, hogy az évi 360 fl. haszon nem fedezi az életszükségletüket. Az 1844-ből fennmaradt végrendelet fontos támpont, mert itt ők maguk mondják el életkörülményeiket.²⁰ Ezenkívül sok, a XIX. század eleji gazdasági és kézműipari helyzetre jellemző adatot tudhatunk meg belőle; teljes feldolgozása még értékes tanulságokkal szolgálhat.

FISCHER János 1844-ben, felesége, Magdalena pedig 1850 augusztusában halt meg. Végrendeletüket 1850. augusztus 14-én nyújtották be kihirdetés végett Pest város tanácsához a GSCHTALTMAYER testvérek. József, Magdalena és Charlotte GSCHTALTMAYER ugyanis a fő örökösök. Nyilvánvalóan rokonságban állottak az elhunyt könyvkötővel, anyjuk ti. Catharina FISCHER volt. A testvéreken kívül még néhány személy örökölt kisebb összegeket, rajtuk kívül az egyház, a polgári kórház és a szegényház jut adományhoz. A Szénpatak utcai ház,²¹ amelynek 600 ft az évi jövedelme, továbbá a csapások következtében megfogyatkozott berendezés, ruházat stb. a testvéreknek jutott. A GSCHTALTMAYER család szintén könyvkötéssel foglalkozott. Joseph GSCHTALTMAYER (GSTALLMAYERnek írva) könyvkötő nevével az 1799–1801-i összeírásokban is találunk.²² A fennmaradt számlák tanúsága szerint JANKOVICH Miklós²³ számára is dolgozott. 1819 és 1825 között ismét előbukkan a név. Több számla található az Egyetemi Könyvtár iratai között, amelyek szerint GSCHTALTMAYER (GSTALDMAYERnek írva) compactor a könyvtár számára dolgozott.²⁴

1837. június 3-án arról értesülünk, hogy GSCHTALTMAYER József könyvkötő-mestert felvették a pesti polgárok közé.²⁵ Valószínű, hogy ő az előbb említett GSCHTALTMAYER József fia, akiről a FISCHER-féle végrendelet is megemlékezik.

Arról, hogy a FISCHER és a GSCHTALTMAYER könyvkötőműhelyek között milyen közelebbi kapcsolat volt, illetve hogy a ház berendezési tárgyaival együtt a könyvkötő eszközöket is öröklik-e a GSCHTALTMAYER testvérek, adatunk nem maradt fenn, s ma még munkáik alapján sem tudjuk a kérdést eldönteni. Munkájukkal kapcsolatos további kutatások adnak majd erre és még sok más kérdésre feleletet. Műveik azonosítása még szintén elvégzendő feladat. Ezek után vizsgáljuk meg a FISCHER-műhely kötésemlekeit.

Az adatok ismeretében idősebb FISCHER János munkássága is kibontakozik. Az első biztos támpontot a RÁDAY-család levéltárában fennmaradt könyvkötőszámla nyújtja, amelyben 28 mű van felsorolva.²⁶ Ezek közül a Ráday Könyvtár mai állományából eddig 14 művet tudunk azonosítani.²⁷ Ez a kisebb könyvcsoport lett további vizsgálataink

¹⁹ Pesti Levéltár, Int. a. m. 7157.

²⁰ Pesti Levéltár, Pesti Hagyatéki a. n. 5196.

²¹ Pest, Nr. 489.

²² Pesti Levéltár, Classifications-Buch.

²³ OSZK JANKOVICH Miklós hagyatékából eredő iratok, feljegyzések, levelezés. Jan. Analekta 36.

²⁴ Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Könyvkötő-könyv 1783–1825 között 153. Sz. KOROKNAY Éva szíves közlése, akinek e helyütt is köszönetet mondok a munka megkezdésekor adott tanácsaiért.

²⁵ ILLYEFALVI—PALLÓS: I. m. 125. l.

²⁶ RÁDAY-család Levéltára. *Könyvkötők és könyvkereskedők számlái 1735–1799.*
²⁷ A számla alapján azonosított művek: 1. (0.227); 2. (0.2285); 4. (0.4734); 5. (0.3476); 9. (0.4318); 10. (0.5188); 13. (0.2071); 15. (0.686/1); 16. (0.319); 17. (0.2263); 19. (0.2300); 20. (0.2905/1); 25. (I. 90); 26. (0.333/1).

alapja, mert e hiteles munkák ismeretében már el lehetett készíteni a könyvkötőmester által használt bélyegzők és más munkaeszközök mintakészletét. Ennek alapján megállapíthattuk, hogy a Ráday Könyvtáron kívül más XVIII. századi eredetű gyűjteményben is megtalálhatók FISCHER János kötéseai.

FISCHER-kötésekkel találkozunk a szegedi Ferences-gyűjteményben;²⁸ egy másik rendkívül rossz állapotban levő kötetét a pécsi Egyetemi Könyvtár őrzi.²⁹ Az Országos Levéltárból az Iparművészeti Múzeum kötésgyűjteményébe kerültek azok a könyvformájú irattároló dobozok, amelyek egykor a SÁNDOR család iratait foglalták magukba.³⁰ Ezek szintén FISCHER János munkáiként határozhatók meg. A fentiekből, továbbá FISCHERnek ma még teljesen fel nem derített, csak feltételezhető egyéb főúri megrendelőinek a személyéből arra a következtetésre juthatunk, hogy idősebb FISCHER János első-sorban főurak számára dolgozott. Ezt támasztja alá az a tény is, hogy amikor a XIX. század elejétől a nagy magángyűjtemények fejlődése leáll vagy meglassul, a fia arról panaszkodik, hogy nincs elég munkája; feltehetően a család elvesztette régi megrendelőinek a nagy részét.

²⁸ Szeged, Egyetemi Könyvtár, Ferences-gyűjtemény 1479.

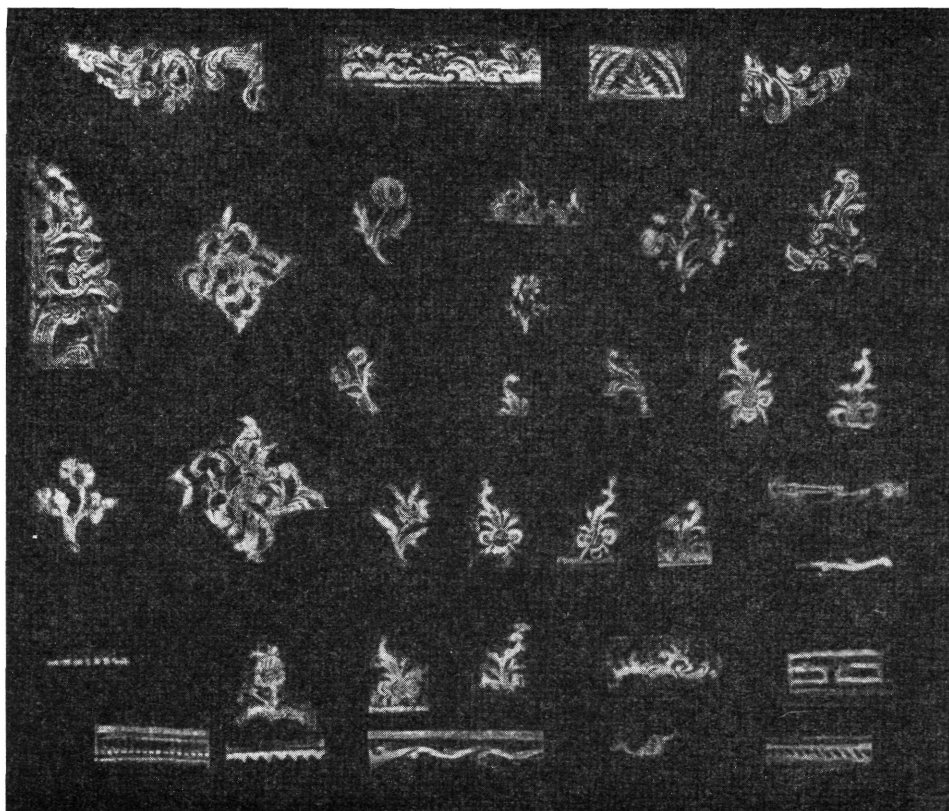
²⁹ Pécs, Egyetemi Könyvtár, KLIMÓ-gyűjtemény 61 123.

³⁰ Iparművészeti Múzeum 52.842. 1–13.

A számla alapján FISCHERnek tulajdonítható könyvkötések kivétel nélkül barna bőrből valók, csak a gerincük díszített. Keletkezési idejüket pontosan meghatározni nem tudjuk, de a nyomtatványok keletkezési idejéből kiindulva, ahol az utolsó kiadási év 1781, és figyelembe véve stílusukat, az 1780-as évekre tehetjük azt. A könyvek táblája legtöbbször márványozott, vaknyomású vonalkerettel díszített. Az aranyozott gerincek díszítése barokk jellegű. Az említett könyvek a késői barokk stílusjegyeit viselik magukon. Ezideig egyetlen olyant sem ismerünk, amelynek a táblája is díszített lenne. A gerincmezők közepében különböző virágok, virágtövek, levelek és madarak, stilizált növénydíszek találhatók, sordíszként növényi díszeket, vonal- és pontdísz-változatokat, apró rocaille-okat és meander szalagot használ.

Hiteles munkáit a gerincmező uralkodó dísze szerint a következő csoportokra oszthatjuk: 1. Kis virág körül stilizált levelekből alkotott négyzet alakú dísz; 2. Virágos ág, rajta madár; 3. Apró virágos ág; 4. Virágos ág, amelyből két szírom lángnyelvszerűen kiemelkedik; 5. Gránátalmás ág; 6. Kétleveles virágtő; 7. Sávozott vonaldísz.

A Ráday Könyvtár behatóbb vizsgálata során megállapítható, hogy FISCHER János más alkalommal is dolgozott RÁDAY Gedeon számára. A már ismert bélyegzőlenyomatok alapján olyan kötéseket is neki tulajdoníthatunk, amelyek elkészítéséről nem maradt fenn számla. Hasonlóképpen csak a díszítési módból határozhatjuk meg az ország más könyvtáraiban levő munkáit is. Ezek kivétel nélkül az első csoportba tartozó kötések.

Ifjabb FISCHER János munkáit levéltári adatok alapján hitelesíteni nem tudjuk. Elsősorban stíluskritikai alapon — a történeti adatok figyelembevételével — tulajdoníthatjuk neki a batikolt díszkötéseket. A két ismert munkán „Fischer Buch-binder in Pest” mesterjelzés található, s ROMHÁNYI ennek alapján tulajdonította e két, s egy jelzetlen — stílusban és technikai kivitelben rendkívül közel álló — munkát idősebb FISCHER Jánosnak. Az utolsó években megtalált batiktechnikával készült s nagyrészt empire stílusú kötések között találtunk még ifjabb FISCHER János munkái közé sorolható kötetet. Ez utóbbi és a jelzett kötések behatóbb vizsgálata után kétséget kizáróan ezek a kötések az ifjabb mester munkái közé sorolhatók.³¹ A díszkötéseken kívül egyéb munkái bizottsággal még nem azonosíthatók.

A FISCHER család munkásságára és a család tagjaira vonatkozó adatok feltehetően még bővülni fognak. A FISCHER könyvkötő és könyvkereskedő család vázolt tevékenysége és a folyamatban levő munkálatok feltehetően elősegítik a magyarországi — s ezen belül a pesti — könyvkötészet XVIII—XIX. századi történetének jobb megismerését.

HALÁSZ MARGIT

Nyomdászinas-sorsok a XVIII. században. Különösképpen jövedelmező mester ségnek a nyomdászatot aligha tarthatjuk a XVIII. században. A legjövedelmezőbb munkákat, például az imádságoskönyvek nyomását az Egyetemi Nyomda foglalta le magának, a református írásműveket a debreceni, a naptárakat csak privilégizált nyomda állíthatta elő, a jogért késhegyre ment a versengés, és ha valamely nyomda mégis megpróbálkozott naptár nyomásával, nemesak elkobozták a terméket, ami nagy kárt jelentett, de még meg is büntették a gazdát. Ilyen pörökkel kapcsolatos iratokban a nyomdászok egyre-másra hivatkoznak a szegénységükre. Nem csoda, ha kisebb nyomdák legfeljebb egy segéddel és egy inással dolgoztak. Aki tehette, ment is más pályára. Pl. a soproni EICHELBERGER Lénárt nyomdászsegéd 1769-ben kávéházat nyitott, miután búcsút mondott tanult mesterségének: „ex labore et sodalitiu servitio dimissus”.¹ FRITSCH Lipót segéd hasztalan keresett állást az egyetlen soproni nyomdában. Tovább vándorolt Bécsújhelyre, ott lopáson kapták, azzal védekezett, hogy csak 17 krajcár ún. Senkkel bocsátották el SIESS nyomdájából.²

Később is, még 1817-ben sem volt a soproni nyomda a SIESS-örökösök kezén valami nagy üzem: „leginkább Váltó Munkákat nyomtatnak; tartanak két Szedőt, két Nyomatót. Esztendőn át feldolgoztatnak 60 Báll papirozt.”³

Érthető, hogy a szülők nem nagyon vitték inasnak gyermekeiket nyomdába. 1811-ben is arról panaszkodik HAYKUL Antal bécsi „Tipográfus”, hogy inasnak „tsupán egy imegben, gatyában s mezítláb, a mellett fején bogarakkal telyes” ifjú jelentkezett. Pedig több efféle hirdetmény is jelent meg, hogy igen kedvező feltételekkel vesznek fel nyomdászinast, felszabadításakor tetőtől talpig új ruhába öltöztetik.⁴ Jobb erkölcs és jobb ruha nagyon is ráfért a századforduló körül a nyomdászinásokra. Mutatja a Bécsben szerkesztett *Magyar Kurir* 1799-ben megjelent egyik hirdetménye (Currens-levél), amelyet a pozsonyi LANDERER nyomdász kérésére adott ki a város tanácsa 1799. szeptember 19-én:

³¹ E kérdés részletesebb kifejtése és bizonyítása egy külön tanulmány feladata.

¹ Soproni Áll. Levéltár. *Fogalmazások könyve*. 1769. 375. l.

² Uo. Ua. 1778. 484. l.

³ *Magyar Országai Könyvnyomtató Műhelyek 1817-dikbeli állapotjok*. Tud. Gyűjt. 1817. XII. köt. 78. l.

⁴ *150 éves hirdetések inas szegődötésről*. Magy. Könyvszle. 1960. 176. l.

„Le-írása: Rende szerént bé szegedött két tanuló Inasok, a kik Sz. Mihály havának 17-dik napján, reggel hat óra előtt minden ok nélkül Landerer Ur Cs. és K. privilegiátus könyv-nyomató műhelyéből el szöktek.

1-ső Pósa Sándor, Szent-Király-Szabadjában, Nemes Veszprém Vármegye helységében született Református vallású, 19 esztendő: nagyságára nézve 5 lábnál valamivel magasabb, vékony termetű, barna színű, fekete öszve kötött haju, szelid tekintetű, szól tsak magyarul, Deákul és kevésbé Németül. — Az elszökés idejekor következendő ruhája volt, tudni illik: buza virág színű fekete sinoros nadrágja, és tsizmája, setét-kék kurta Réklíje, és Lájblíja közönséges, vastag kerekded kalapja, és veres tseresznye színű Salonnal bélelt igen kopott köpönyegje.

2-ik Bodroghy János, Zemplén Vármegyében Bodrog-kereszturi helységből származandó, Catholicus Görög hiten lévő, 14 esztendő, nem épen 4 lábnyi magasságu keskeny és gyenge termetű, barna és kevéssé himőhelyes képű, üstökeletlen kötött fekete haju, komor-tekintetű. Jól beszél magyarul, és közép szerént németül. A szökevénynek ruházatja következendő: szürke színű nadrága, és lájblíja, fekete tsizmája, szürke barát színű Bárány bőrrrel bélel kurta réklie, három szegeletű kalapja, és szürke ujjas köpönyegje.

Mivel pedig mind a két fent említett tanuló inasok meg tiltott, és büntetésre méltó el-távozásokon kívül, ez által a házban meg esett nevezetes lopások miatt fölötte nagy gyanuban tartatnak, azon véget [!] T. N. Vármegyék, N. Királyi városok, és más egyéb Biróságok, illendőképen kéretnek, hogy ezekhez vigyázó szemmel viseltessenek, és mihelyt hatalmok alá jutándanak, ide szolgáltassák. E miatt tött költségek — mindjárt vissza fizettetik.”

A leírás nyomán elképzelhető, hogy a két fiú elég rossz bőrben volt, és hogy ruházatuk rossz karban lehetett. Valami jól tehát alig tartotta őket a LANDERER-nyomda; tán ezért nyúltak a máséhoz. De jellemző az is, hogy Pozsonyban közelebbi helyről nem akadt nyomdászinas, mint Veszprém megye és főleg Zemplén megye.

CSATKAI ENDRE

Egy felvilágosodáskori magyar főúri könyvtár árverése. Bibliográfiáinkban eddig még nem került nyilvántartásba a következő című könyvárverési katalógus: „*Catalogus librorum, ad diversas facultates pertinentium, publica auctione distrahendorum. Die 14ta Januarii 1795. horis consvetis, mat. 9—12 et prom. 3—6. in diversorio extra portam Hatvaniensem immediate sito Romano Regio nuncupato, sub Nro 608. Pestini. Pestini. Typis Francisci Aug. Patzko. 1795.*” Sárospataki példányának¹ egykorú, SZOMBATHY János főkönyvtárostól származó bejegyzése utal a könyvtár tulajdonosára: „*Bibliotheca Beleznaiana*” — levéltári anyag alapján állapítható meg, hogy gróf BELEZNAV SÁMUEL² pilisi tulajdonáról van szó — és derít fényt egységei sorsára:

¹ Helyrajzi száma a Nagykönyvtárban: LL. 394.

² Régi nemesi családból származik. (NAGY Iván: *Magyarország családai czime-rekkel és nemzedékrendi táblákkal*. 1. köt. Pest 1857. 281. l.) Nagyanja az emlékezetes GRASSALKOVICS Antal testvére: Zsuzsa. Nagybátyja a híres bécsi ágens: BELEZNAV Miklós generális. Szülei (BELEZNAV Mihály alezredes, PATAY Erzse) katonai pályára adták, de szakítva vele, pilisi birtokára vonult vissza. 1800. okt. 30-án Pest megye táblabírájaként magyarországi báró lett, öt év múlva pedig elnyerte a grófi címet. 1818. júl. 5-én hasonnevű fiát meggyilkolták. SZINYEI egy munkáját ismeri: „*Carmen auctore S. I. b. de Beleznav compositum cum anno 1805. XI. cal. maii apud suam majestatem sacratiss. Vindobonae servitium camerarii pietate clientelari auspiciaretur additum et carmen idiomate patrio. Pesthini, 1805.*” — A BELEZNAV-gyűjtemény keletkezés körülményeit, fejlesztési módját, eladási indokait a rendelkezésre álló anyag alapján nem sikerült kimutatni. Egy adalékot közöl NAGY Iván: „Az egyetemi könyvtárban ily című könyvnek: *'Campus Martius, sive Institutiones Castrenses, in quibus belli natura, requisita, leges, succincte exponuntur, eorum bono, qui militiae nomen dant. Posonii Anno 1669.* Egykori tulajdonosa Beleznav Farkas így írta bele nevét: Wolfgangi Beleznav 1672. . . ” (I. m. 283. l.)

„Ezen könyveket meg-vette a S. Pataki Ref. Collegium Ao 1795 mense Majo.” Az ő szorgalmazására kerülhettek be egy év múlva olyan könyvek is, amelyek hiányzanak ebből a címjegyzékből.

Ennek az ismeretlen, mintegy 2500 kötetes főúri könyvtárnak a feldolgozása három szempontból nyújt olyan adalékokat, amelyek könyvészeti ismereteinket színezik. A három témakör: 1. Az aukciók, illetve vásárlások körülményei. 2. A katalógus mint egy XVIII. század végi magyar főúri könyvtár katalógusa. Könyvtártörténelmünk számára számottevő adalék benne „szakrendszere”, amelyen keresztül a könyvtár profilja szinte egészében kidomborodik. 3. Az 1796-ban eladásra kínált, illetve vásárolt könyvek árát SZOMBATHY János *Recensio*jában³ feltüntette; belőle a felvilágosodás hatását olvashatjuk ki.

1. BELEZNAY Sámuel könyvtára eladásából azt látjuk, hogy — nívós anyaga ellenére — igen nehezen és részben áron alul tudta csak gyűjteményét pénzzé tenni.⁴

Az első vonatkozó adat BELEZNAY Sámuel 1794. június 21-i keltezésű SZOMBATHY Jánoshoz intézett levele.⁵ (Közöttük — a tartalomból ítélve — előzőleg legalább egy levélváltásnak kellett történnie.) Ebben kéri a már összcseomagolt könyvek árát: 1200 rénes forintot, hogy azután katalógusával együtt elküldhesse. Előrebocsátva: „a Bibliothecam könyvei, egy olyan Collegium által, melyet én, mindég különösen nagyra becsülni kötelesnek lenni esmértem vala magamat, úgy fognak vétettetni s szemléltetni, mint ajándék. . .”⁶ SZATHMÁRY KIRÁLY József 1794. július 17-én pedig már ezt írja: „A Beleznay Sámuel Ötsém Bibliothekájáért, maga meghatározása szerint 1200 Rft ki rendeltetett, igen óltsónak illetvén azt azok, akik esmérik.”⁷ Mégis, a vétel az utolsó pillanatban elmaradt. Feltevésünket két tényezőre alapíthatjuk. Az egyik: SZOMBATHY János katalógusából csak 1795-ben és 1796-ban vásárolt könyvekre következtethetünk. Iskolatörténeti feljegyzéseiben is a következőket olvassuk: „Az 1795. évben június havában elrendeztük a Beleznay-Könyvtárt.”⁸ A másik: SZENTGYÖRGYI KIRÁLY István rektorprofesszor PATAY József főgondnokhoz 1795. ápr. 1-én kelt tájékoztató sorai.⁹ Itt arról panaszkodik, hogy az iskola igen szorult anyagi helyzete miatt nem kezdhettek hozzá a professzori ház építéséhez,¹⁰ amelyet — írja — „szükségesebbnek látom, mint a Pilisi Könyvek megvevését. A mellyek még el nem adódtak. Mert levelet vett Tiszt. Szombati Uram, hogy számunkra tartatnak. Azomba az is megvan írva Pilisrül, hogy már a könyveknek vagyon valami kevés hijjok. Mibül áll pedig az a hijjanosság, nem tudjuk. A Tekintetes V. Curator Ur ugy vélekedik, hogy talám a kótyavetyéhez hozzá fogtak vóltt: de igen ótsón kezdvén menni a könyvek, azt látták ki, hogy ezer tallér sem-fog kijönni. . .” Az 1000 tallér a kért

³ Teljes címe: *Recensio Bibliothecae Beleznaianae facta ao. 1796.* Helyrajzi száma a Nagykönyvtárban: Kt. 1135/b.

⁴ A BELEZNAY-család könyvtárának a vizsgálata is alátámasztja SZARVASI Margit megállapításait: a XVIII. sz. második fele „valóságos aranykora a könyvgyűjtésnek”, de „a XIX. sz. küszöbére érve, mintha ismét ellanyhulna egy kissé a könyvgyűjtés buzgalma.” (*Magánkönyvtáraink a XVIII. században.* Bp. 1939. 3—4. l.)

⁵ Helyrajzi száma a Tiszánineni Református Egyházkerület levéltárában A./XXV., 9186./83. A továbbiakban csak magát a helyrajzi számot írjuk.

⁶ A BELEZNAY-család valóban a pataki kollégium patrónusai közé tartozik. Így BELEZNAY Miklós generális „a Sáros-Pataki Reformatum Collegiumban Nemes Ifjak számára fel-állítandó Convictusra 20 000 Rforintokat állandó fundusul rendelt és Successorit is azoknak le tételére kötelezte légyen.” (A. XXV., 9331/38.)

⁷ A./XXV., 9248./145.

⁸ *Egynémely feljegyzések, melyek a nemes sárospataki helvét hitv. főiskola történetére vonatkoznak az 1783. és következő évekből.* Ford. GULYÁS József. Sárospatak, 1922. 15. l.

⁹ A./XXV., 9326./33.

¹⁰ A felállított jogi tanszékre még 1793-ban meghívott Kövy Sándor elhúzódo lakásproblémájára történik itt utalás.

1200 Ft-ra, az „a mellyek még el nem adodtak” pedig magára az 1794-ben felkínált anyagra utalnak.

A nyomtatott katalógus egységeit címlapja szerint 1795. január 14-én (a pataki példányon tintával február 9-ra van javítva) bocsátották árverés alá. A kevés hiányosság arra vall, csekély számban sikerült könyveket eladni.¹¹ Az el nem kelteknek a Kollégium számára való megvásárlására 1795 májusában adta át a pénzt TOMKA György egyházkerületi pénztárnok egy FEJES István nevű, legációba induló diáknak.¹²

SZOMBATHY említett *Recensiój*ának egyik fejezete még másik, következő évi árverésre is mutat: „Libri auctione publica distracti. Ao. 1796 diet. 13—28 Apr.”

A nyomtatott árverési katalógussal, két nyilvános aukción kívül is propagált könyvállományt tehát csak két év alatt sikerült BELEZNAY Sámuelnek 1794—1796 között eladnia.

2. A katalógus számottevő adaléka „szakrendszere”: az a tárgyi csoportosítás, amelyben kora legmagasabb szintjén álló módon készített címleírásokkal sorolja fel egységeit.

Ami olvasásakor mindjárt szembetűnik, az a romantika hatása: élre veszi a honi történelmi és tudományos irodalmat, ennek a „szak”-nak a beszámolója nélkül. A másik, korára jellemző, pontosabban a barokk szellemre visszavezethető sajátosság: e kiemelés után a tulajdonképpeni „rendszer” első három, illetve négy főosztályának a sorrendje. A mennyiségében is leggazdagabban képviselt teológiát a történet- és jogtudományok, majd a filozófia elé helyezett orvostudomány követik. Egészében pedig az jellemzi, hogy következetes elhatárolásokra törekszik, de az egyes tudományágak közötti kapcsolatok kifejezését meg sem kísérli. Mai szemmel nézve olykor ad absurdum elkülönít, de az elválasztott csoportokat nem rendszerezi. Az alábbiakban a rendszert, mint a katalógus vázát közöljük. Az egyes osztályok után zárójelbe helyezett számok a bennük felsorolt művekre vonatkoznak — így a könyvtár jellege kitetszik, azzal a fenntartással, hogy maga a 163 lapos nyomtatott katalógus az állománynak csak kb. egyharmadát sorolja fel.

Historia Hungariae et rel. Litteratura Patriae. (30)

I. Libri Theologici, et quidem. (318) — 1. Biblia sacra et eorum paraphrases (18). 2. Hermeneutici, Critici, Exegetici (65). 3. Dogmatici (58). 4. Morales (9). 5. Homiletici (39). 6. Polemici (21). 7. Ascetici (23). 8. Libri antiquitatum Ecclesiasticarum (32). 9. Philologici sacri et Subsidiarii (26). 10. Libri hist. naturalis sacrae (6). 11. Miscellanei (31). 12. Dissertationes, Exercitationes, Disputationes (16).

II. Libri Historici (124). — A) Historia Ecclesiastica (39). B) Historia Naturalis (11). C) Mythologia (2). D) Chronologia, Historia Universalis et Statistica (45). E) Historia Subsidia (4). F) Historia litteraria (23).

III. Libri Juridici (24). — A) Jus Ecclesiasticum (16). B) Jus civile (8).

IV. Libri medici (12).

V. Libri Philosophici (69).

[VI] 6. Libri antiquitatum (16).

[VII] 7. Libri numismatici (3).

[VIII] 8. Libri Diplomatici, Genealogici, Heraldici (12).

[IX] 9. Libri politici et statistici (26).

[X] 10. Libri militares (14).

[XI] 11. Libri Itinerum et geographici (33).

XII. Libri Technologici (4).

XIII. Libri artium elegg. et liberalium (5).

XIV. Libri Oeconomici et mercantiles (14).

¹¹ ERASMUSnak Amsterdamban, 1655-ben kiadott *Colloquijáról*, KEMPIS Tamás 1722-i kiadású *Imitatio Christi*jéről, a *Minutii Felicis Octavibus*. Debr. 1757-ről és a *Hand u. Taschenbuch für die Offiziers d. Infanterie*. 1779-ről sikerült néhány jelentéktlenebb szépirodalmi termék mellett kimutatni, hogy közéjük tartoznak.

¹² A./XXV., 9366/73.

- XV. Libri Societatum eruditatum, varii arg. (8).
 XVI. Libri periodici varii arg. (3).
 XVII. Encyclopedici, Anthropológici, Polyanthici (12).
 XVIII. Romanenses (11).
 XIX. Libri Satyrici (10).
 XX. Libri pedagogici (11).
 XXI. Libri classici, arab. graec. latini, germ. (68).
 XXII. Libri Critici, Philologici et Scholastici (71).

Ezután a katalógus 126—141. lapjain kiegészítés következik „Libri post conscriptam Bibliothecam reperti, ad suas rubricas referendi” címmel. Az eddigi szakrendben további 104 egységet sorol fel, amelyek nem változtatják meg a könyvtár összetételéről kialakult képünket. A 141—163. l. az *Appendix*, amely a nyelvi felosztás elvét alkalmazza, és az első, a francia könyvek csoportjában a fenti sémát használja. A másik két csoportban azért nem teheti, mert azok mindössze két olasz és egy angol műből állanak.

A *Catalogus* ezzel a mondattal zárul: „Ad hanc Bibliothecam spectat Telescopium quoque Anglicum cum Appertinentiis, ingentis olim pretii.”

Az időbeli megoszlást tekintve: a katalógus 4 őnyomatványt tartalmaz, kódexet egyet sem. XVI. századi nyomdatermék mintegy 35 mű. A XVII. században megjelentek száma megközelíti a 300-at. A többi zömmel a XVIII. század derekáról való. Így nemcsak azt szűrhetjük le, hogy a feltehetően régebbi keletű családi könyvtár nagyobb arányú fejlesztője BELEZNAV Sámuel édesapja, Mihály volt, hanem a könyvek számarányára is figyelve, felszínre kerül a gyűjtés tendenciája. A tulajdonosok általános gyűjtőkörű modern bibliotékát igyekeztek létrehozni anélkül, hogy a múlt szellemi termékeinek a mellőzésével gyökértelessé és a modernsége törekedve felületesen divatosá tették volna.

Magyar nyelvű nyomtatvány nem fordul elő a katalógusban,¹³ pusztán egy *Remedium pauperum, a melyben találatnak igen hasznos házi orvosságok* című kézirat nyer említést. Az 1796-ban vásárolt könyvek között is mindössze három akad: PÁPAI PÁRIZ Ferenc szótára, egy Debrecenben 1736-ban kiadott énekeskönyv, valamint „Szent-iványi Márton egynehány Magyar munkátskái a vallásról.”

Mint a legtöbb régi feldolgozatlan katalógust, így ezt is érdemesnek bizonyult abból a szempontból átvizsgálni, hogy nem tartalmaz-e retrospektív nemzeti bibliográfiánkat kiegészítő adatokat? Egy olyan kiadást tüntet fel, amelyet SZINNYEI József nem ismer. Eszerint SZEGEDI Mihály *Primatus Romani Pontificis adversus Clar. D. Jo. Baumassen iterum assertus* c. munkája nemcsak Tyrnaviában jelent meg 1748-ban és 1750-ben, hanem harmadik kiadást is megért „Jaurini 1751. g. ap. Greg. Jo. Streibig.” Magáról a könyvről nem ellenőrizhetjük az adatot, mert elveszett, viszont SZOMBATHY János is így írta le a nyomtatott katalógustól függetlenül, elsődlegesen készített *Recenziójában*, ami a sajtóhibát valószínűtlenné teszi. További erősítésül szolgál az a tény, hogy STREIBIG-nyomda működött Győrben kb. 1730-tól 1850-ig.

3. SZOMBATHY János *Recenziójában* feltüntette a könyvek árait.¹⁴ Ha ezeket úgy fogjuk fel, mint egy adott kor értékrendszerének könyvészeti vetületét, példát látunk benne a könyvészet felépítmény jellegéhez. Konkréte azért becsljük ezt az árjegyzéket, mert a felvilágosodás szegényes XVIII. századi magyar irodalmához, sőt, ami fontosabb: elter-

¹³ Igen tanulságosnak ígérkeznek az árlistának más korabeli árverésekkel való egybevetése. Ezt a munkát csak sárospataki szinten, az abban az időben gyakori aukciókkal kapcsolatban végezhetjük el.

¹⁴ A hirtelen és előkészítetlenül, valósággal betört felvilágosodás eszméinek terjedése a XVIII. sz. végén — politikai akadályok következtében — megtorpant. Az egyenes út az lett volna, hogy a megfelelő francia munkák után a kifejezetten magyar vagy magyarországi vonatkozású könyvek beszerzése következzen. Idáig azonban a BELEZNAV-család már nem jutott el.

jedéséhez nyújt adalékot. Jóllehet az „elterjedés”, tehát a haladó szellem itt „csupán” egy értékelő főúrra és az értékeléssel azonosuló provinciális iskolára, a pataki kollégiumra érvényesíthető; igaz, az utóbbit erre nemcsak múltja, de mindenkori szellemisége, egész lényege kötelezte.

Természetesen erőltetett lenne, ha a felvilágosodás egészéről vagy akár magyarországi kihatásairól kialakult nézeteinket akarnánk érvényesíteni ebben a témakörben. Csak azt hangsúlyozzuk, hogy ez az árjegyzék több pontját igazolja.

a) A felvilágosodással, sőt az azt előkészítő évtizedekben kezdett el kibontakozni a tudományos történelmi érdeklődés, a források feltárása és a fejlődésnek ténylegesen impulzusokat adó adatok tudatos értékelése. Könyvészeti velejárója — negatív vetületben — az, hogy az árjegyzék sem az ősnymtatványoknak, sem az Elzevir nyomtatványoknak, mint olyanoknak, különösebb értéket nem tulajdonít.

A négy incunabulum közül Jac. Phil. BERGOMENSIS *Historiája* (Venetia, 1492) mindössze 1 Ft-ra van becsülve. Kedvezőbb elbírálás alá esik már a *Legenda Sanctorum seu Lombardica Historia* (Ulm, 1488), amennyiben ára 2,30 Ft. Belső értékeinél fogva kerül többbe a „Chonica Norimbergensia seu historia universalis Hartmanni Schedelii. Norimb. 1493”: 5 Ft-ot kér érte. Nyilvánvalóan nem azért, mert ősnymtatvány, hanem mert PLINIUS műve, tartja a *Historia Naturalis* (Venetia, 1497) értékét 10,40 Ft-ra.¹⁵

Az Elzevir-kiadások mélyen az 1 Ft alatt értékeltetnek; amit nem magyarázhat kielégítően, hogy a XVIII. század elején ez a nyomda már elveszítette eredeti jelentőségét. A legdrágább közülük egy görög nyelvű *Újszövetség* 1662-ből: 25 krajcár. Patricius FROBENIUS *Jelenések kommentárja* (1746) is csak azért 0,21 Ft, mert hozzá van kötve Henr. ALTING „Exegesis Aug. Confess. Amst. 1647 ap. Jansonius”-a. COMENIUS *Januája* (Amsterdam, 1661) 15 krajcárért kapható, pontosan annyiért, mint 1792-i debreceni kiadása. Két francia munka (Pierre MOULIN: *Anatomie de la Messe*. Leyden, 1638 és Frebrice BASSECOUR: *Sermons de piété, pour revellier l'ame á son salut*. Amsterdam, 1747) ára pedig 1, ill. 3 krajcár. Az utóbbival azonos árban kelt el az avult szellemű *Logica vetus et nova quadripartita* (Amsterdam, 1654) Johannes CLAUBERGIUSTÓL.

Az árjegyzékben a tudományos történelmi érdeklődés pozitív vetülete a modern, ill. megbízható történettudományi munkák magas ára. Az alábbiakban közölt 10 mű a gyűjtemény vonatkozó részlegének keresztmetszetét adva, önmagáért beszél.

BONFINI, Antonio: <i>Rerum Hungaricarum decades</i> . Basileae, 1568.	7,30 Ft
GAJUS, Bartholomeus: <i>Epitome historico chronologico gestorum omnium propheticarum, ducum. . . populi hebraici</i> . Romae, 1751.	18,48 Ft
<i>Thesaurus antiquitatum Romanorum</i> . Tom. 1—12. Vol. 1—6. Traject. ad Rhen. 1694—1699.	120.— Ft
HALTAUS, Christian Gottlob: <i>Glossarium Germanicarum medii aevi</i> . Lipsiae, 1758.	12.— Ft
LUCIUS, Johannes: <i>De Regno Dalmatiae et Croatiae</i> . Vindobonae, 1758.	2.— Ft
<i>Monumentum inedita rerum Germanicarum</i> . Vol. 1—4. Lipsiae, 1739—1745.	40.— Ft
<i>Palatini regni Hungariae bello paceque clarissimi. . . 3. ed.</i> Tyrnaviae, 1760.	1.— Ft
PRAY, [György] Georgius: <i>Annales Regum Hungariae</i> . Vol. 1—5. Vindobonae, 1763—1770.	15,01 Ft
PUFENDORF, Samuel: <i>De rebus a Carolo Gustavo Sveciae rege gestis</i> . Norimbergae, 1729.	15.— Ft
<i>Theatrum Europaeum, oder ausführliche und wahrhaftige Beschreibung aller und jeder denkwürdigen Geschichten. . . Vol. 1—21</i> . Frankfurt am Mayn, 1662—1738.	150.— Ft

¹⁵ A görög—római irodalom klasszikus alkotásait a katalógus kifejezetten a drágább könyvek közé sorolja. Pl. Julius CAESAR *De bello Gallico*ját (Venetia, 1737) 13,12 Ft-ra, egy ugyancsak velencei kiadású ARISTOTELES-kötetet 1552-ből 5 Ft-ra értékeli.

b) A történelmi érdeklődés mellett a földrajz iránti érdeklődés fejlődését is kimutathatjuk. Ahogy az érdeklődés középpontjából a dolgok Istenhez való viszonya kezdett kiesni, hogy átadja helyét az új, az ideológiailag alapozott antropocentrikus és horizontális irányultságúnak, úgy vált belső szükségletté a föld megismerése. Az útleírások, térkép-gyűjtemények stb. irodalma a felvilágosodás hatására kezd nemcsak duzzadni, hanem fokozott megbecsülést is nyerni. Példa rá az árjegyzékből kimásolt 10 tétel.

<i>Atlas mapparum geographicarum generalium et specialium centum foliis compositum.</i> Norimbergae.	22,30 Ft
BARROW, Johann: <i>Sammlung von Reisen und Entdeckungen.</i> 1–2 Bd. Vol. 1. Leipzig, 1767.	2.— Ft
<i>Bilder-Geographie.</i> Leipzig, 1753.	2,15 Ft
HEVESI, [Gábor] Gabriel: <i>Atlas parvus Hungariae seu Geographia Hungariae in 40 tabellas divisae descriptio.</i> Viennae, 1689.	1.— Ft
HÜBNER, Johann: <i>Vollstaendige Geographie.</i> 1–3. Theil. Vol. 3. Frankfurt, 1758.	2,32 Ft
KIRCHERUS, Athanasius: <i>China monumentis.</i> . . Amstelodami, 1667.	6,30 Ft
<i>Novus Atlas, das ist Weltbeschreibung.</i> Vol. 1–4. Amstelodami, 1646.	135.— Ft
<i>Sammlung von Reisen zu Wasser und zu Lande, aus verschiedenen Sprachen übers.</i> Vol. 1–5. Göttingen, 1750–1757.	18,10 Ft
WILLERBRADT, Johann Peter: <i>Historische Berichte und practische Anmerkungen auf Reisen in Deutschland, in die Niederlande.</i> . . Hamburg, 1758.	1.— Ft
WINDISCH, Carl Gottlieb: <i>Beschreibung des Königreichs Hungern.</i> Pressburg, 1772.	1.— Ft

c) A felvilágosodás térhódító szellemére engednek következtetni előkészítő és irányító tényezői közül a természettudományi, valamint a jellegzetesen újkori filozófiai munkák megléte és árai. Miért hiányoznék ennek az áramlatnak a hatása, ha ideológiai pillérei adva vannak? A felvilágosodás korának embere a tapasztalatból, szabad megfigyelésből, kísérletezésből merítő, tehát a sajátos principiumára építő természettudományt, továbbá a tekintélyek ellen s a szabadságért küzdő, önmagának mind instrumentális, mind normatív használatot követelő ráció bölcseleti produktumait tekinti világnézete alapjául. BELEZNAV Sámuel könyveinek az árjegyzékéből annyit mindenesetre leszűrhetünk, hogy az ilyen természetű munkák — drágábbak lévén a korábban hasonló jelentőségű, tehát az orthodox szellemű vallásos irodalmi termékeknel — világnézeti, ill. objektív tudományos értékeinek tudatában volt. Néhány adalék:

BAYLE, Pierre: <i>Dictionnaire historique et critique.</i> Vol. 1–4. Basle, 1741.	40.— Ft
GROTIUS, Hugo: <i>De jure belli ac pacis.</i> 1699.	3.— Ft
<i>Handbuch der Naturgeschichte.</i> Vol. 1–4. Nürnberg, 1770–1774.	4,30 Ft
<i>Mathematisches Lexicon.</i> Vol. 1–2. Leipzig, 1742.	10,30 Ft
NEWTON, Isaac: <i>Arithmetica universalis.</i> Vol. 1–2. Amstelodami, 1761.	5.— Ft
NEWTON, Isaac: <i>Opuscula mathematica, philosophica et philologica.</i>	
Vol. 1–3. Lausanne—Genevae, 1774.	10.— Ft
ROHR, Julius Bernhard: <i>Physikalische Bibliothek.</i> Leipzig, 1754.	10.— Ft
<i>Thesaurus rei herbariae, cum notivis herbarum coloribus et explicatione.</i>	
Norimb. 1750.	40.— Ft
WALCH, Johann Georg: <i>Philosophisches Lexicon.</i> Vol. 1–2. Leipzig, 1775.	10.— Ft
WOLFF, Christian: <i>Jus naturale.</i> Vol. 1–8. Francofurti—Leipzig, 1741–1748.	12.— Ft

d) Az árjegyzék legdöntőbb és legtöbb feszültséggel várt része a teológiai művek értékelése. Kettős ok miatt. Az első: a fentieknek itt van a próbája. Rajtuk keresztül lehet konkrétan lemérni, hogy valóban egy felvilágosult főúr könyvtárát vette meg a felvilágosodás szellemiségének talajt készítő alma mater? A másik árnyaltabb kérdésre enged feleletet következtetni: a felvilágosodás melyik ága gyakorolt, mennyire mélyreható,

milyen módon befolyást rájuk? Felületesen végigfutva az árlista szóban forgó egységein, érthetetlen ingadozásokkal találkozunk. A skála — gerincmagasságtól többé-kevésbé függetlenül — a krajeár és a súlyos forintok között mozog. Milyen elvek szerint?

A *Recensio* ilyen szempontú elemzése erősíti azt a nézetet, hogy „az új szellem felülről rakodott le a magyarságban és a felső tüzes lávaréteg alatt kemény, szilárd és merev kőtömegek maradtak, melyek híven ragaszkodtak ősi politikai és vallásos meggyőződésükhöz.”¹⁶ Ez az általa érintett egyes emberek zömének lelki világában is így érvényes. Könyvészeti vetülete: aktuális, tehát a koreszme felől nézve használható, modern, valamint perspektívatágító (vallástörténeti) és objektív tudományos adatokat rögzítő teológiai művek értékelési kibírják az átlag könyvével való összehasonlítást; de csak ezek. A többiek mélyen alatta állanak. Ez azért fontos adat, mert a XVIII. század végén, sőt a XIX. század első harmadában is még a magyar protestáns teológiai irodalom lényegében és túlsúlyban háborítatlanul orthodox lehetett; a külfölddel ellentétben létre sem kellett jönniük az apológiák sorának. BELEZNAY Sámuel azonban már BAUMGARTENT KÁLVIN felé helyezi, és fontosabb számára egy jelentéktelen, de friss prédikációskötet, mint a *II. Helvét Hitvallás*. Anélkül, hogy a LÖFFLER—ROHRACHER—WEGSCHEIDER-i vonal, tehát a végsőkig konzekvens racionalista teológiai irodalom termékei közül akárcsak egy is képviselve lenne könyvtárában. SZOMBATHY János pedig az ilyen, a német felvilágosodás vulgáris szintjén álló műveket megvásároltatja egyházkerületi költségen. Igaz, hivatali utóda 1823-tól SOMOSY János, a racionalizmus hatása alatt álló első magyar református dogmatikus.

Bizonyít és szemléltet egy részletesebb kimutatás. Milyen munkáknak volt keletük?

BAUMGARTEN, Sigmund Jacob: <i>Evangelische Glaubenslehre</i> . 2. Aufl. 1—3. Bd. Halle, 1760—1765.	3.— Ft
<i>Biblia Germanica, ex versione Mart. Lutheri</i> . Vittebergae, 1555.	12.— Ft
<i>Corpus juris canonici</i> . Coloniae, 1735.	15.— Ft
<i>Evangelisches Bibelwerk, die Heilige Schrift nebst einer vollständigen Erklärung</i> . Vol. 1—19. Leipzig, 1749—1770.	50.— Ft
KING, I. G.: <i>Gebräuche der Griechischen Kirche</i> . Aus dem Englischen. Riga, 1773.	2.— Ft
PICART, M.: <i>Heilige Ceremonien aller Nationen</i> . Vol. 1—2. Zürich, 1746—1747.	18.— Ft

A régebben számottevő befolyást gyakorolt alább kiemelt művek ára a korszellem változását világosan tükrözi.

AMESIUS, Gvillielmus: <i>Lectiones in omnes psalmos Davidis</i> . Amstelodami, 1635.	0,15 Ft
BOSSUET, Jacques Benigne: <i>Doctrinae Catholicae Expositio</i> . Viennae, 1743.	0,10 Ft
BUDDIUS, Johann Franz: <i>Ecclesia Apostolica</i> . Jena, 1729.	0,20 Ft
CALVIN, Johannes: <i>Institutio religionis christianae</i> . Genf, 1612.	0,42 Ft
COCCEIUS, Johannes: <i>Summa doctrinae de foedere et testamento Dei</i> . Amstelodami, 1672.	0,12 Ft
HEIDEGGER, Heinrich Johann: <i>Corpus theologiae christianae</i> . Tiguri, 1700.	0,36½ Ft
LUTHER, Martin: <i>Postilla domestica</i> . Lipsiae, 1598.	0,03 Ft
MARTONFALVY, [György] Georgius: <i>Exegesis libri. . . Medullae Amesianae</i> . Debrecen, 1675.	0,07 Ft ¹⁷

¹⁶ ECKHARDT Sándor: *Újabb adatok a felvilágosodás történetéhez*. Klebelsberg emlékkönyv. Bp. 1925. 525. l.

¹⁷ Hozzájuk viszonyítva a debreceni, 1736-i kiadású *Énekeskönyv* aránytalanul drágának tűnik. Ára: 0,51 Ft.

e) Érdemes azt is megnézni, hogy az újkori szépirodalom maradandó alkotásainak milyenek ezek után az árai? Néhány jelentéktelen név mellett 5 klasszikus tűnik szembe. A számok — LA FONTAINETŐL eltekintve — különösebb meglepetést nem tartogatnak. A hangsúlyt itt is talán nem annyira az árakra, mint inkább a szerzőkre kell tennünk: a döntő az, hogy ismertek, olvasottak; intencióik ellenére vagy folytán, helyet kapnak egy főúri könyvtárban, s onnan csak komolyabb összeg ellenében kerülhetnek tovább. Őt tétel adatait közöljük:

	BOCCACCIO, Giovanni: <i>Il decamerone</i> . Vol. 1—5. Londre, 1757.	5.— Ft
	LA FONTAINE, Jean: <i>Fables choisies</i> . Vol. 1—4. Paris, 1755—1759.	27.— Ft
	MOLIÈRE: <i>Oeuvres</i> . Vol. 1—8. Paris, 1768.	4,30 Ft
1766.	SWIFT, Jonathan: <i>Satirische und ernsthafte Schriften</i> . Vol. 1—8. Zürich,	6.— Ft
	VOLTAIRE, Francois-Marie Arouet: <i>Schauspiele</i> . Nürnberg, 1766.	1.— Ft

f) Végül nemcsak a kuriozitás kedvéért, hanem mert meglétüket a könyvtárra jellemzőnek tekintjük, figyelünk a két legdrágább munkára. Ezek:

	<i>Academiae Scientiarum Petropolitanae commentarii</i> . Vol. 1—35. Petropoli, 1728—1776.	262.— Ft
	<i>Lexicon universale, oder grosses vollständiges Universal-Lexicon</i> . Tom. 1—68. Vol. 1—34. Halle—Leipzig, 1732—1754.	250.— Ft

BELEZNAY Sámuel, ill. a BELEZNAY-család könyvtára a magyarországi felvilágosodás felől érthető. Felkelti az érdeklődést ennek az egész korszaknak hasonló jellegű gyűjteményei iránt; feldolgozásuk nemcsak könyvtártörténetileg vagy könyvészetileg értékes adatokat, hanem pozitív adalékokat szolgáltat egész kultúrtörténetünk számára is.

BARCZA JÓZSEF

A Honderű válsága 1847 decemberében. Ismeretes, hogy 1847 utolsó hónapjában kiéleződtek a *Honderű* elleni támadások, amelyeket a szerencsétlenkezű PETRICHEVICH HORVÁTH Lázár meg rosszul megválasztott segédszerkesztői, NÁDASKAY Lajos és ZERFFY Gusztáv szinte vállvetve idéztek fel maguk ellen. A sértett baloldali közvélemény megsokalta az értetlen támadásokat, különösen PETŐFI állandó becsmérlését, és az a hír is elterjedt, hogy a *Honderű* 1848-ban már nem fog megjelenni.¹ A *Honderű* november 30-án megjelent 22. számában válaszol, azt állítván, hogy bukását minden év végén „jó eleve harangozák vala”, de a jámbor hiedelem sohasem vált valóra.² Most sem lesz így, sőt, a *Honderű* 1848 januárjától kezdve a magyar kiadáson kívül németül is meg fog jelenni, és azoknak a magyar íróknak a műveit, „kik a journalistikai mezőn is működnek”, a német közönségnek is be fogja mutatni „talpraesett fordításban”. A *Pesti Divatlap* erre új vádat emel: „P. Horváth Lázár új német napi lap kiadására is nyert szabadalmat, neve ez új csodaszülöttnek: *Morgenröthe*. — És így most már H. úrnak két organum van kezében, míg a legtöbb magyar laphoz három négy ember is tart tulajdoni igényt.”³

P. HORVÁTH LÁZÁR még ugyanazon héten válaszol az új támadásra: „A *Honderű* kiadási joga új évtől kezdve bizonyos fennlétező régiebb egyezkedések nyomán újra

¹ HORVÁTH László: *P. Horváth Lázár (1807—1851) élete és munkássága*. Bp. 1936. 43. l. A *Honderű* megszűnésére a *Pesti Divatlap* okt. 21-i, 43. számában találunk célzást. 1374. l. *Budapesti Szemle* c. rovat.

² *Honderű*. 1847. 2. köt. 435. l.: *A Honderű 1848-ban*.

³ *Pesti Divatlap*. 1847. dec. 9. 50. sz. 1593. l. (*Budapesti Szemle* c. rovat.)

előbbi tulajdonosára Emich Gusztáv úrra menend át. A Divatlapnak azon aggodalma tehát, mintha ugyanegy személy két kiváltsági jogokkal (!) lenne felruházva, önkénytelenül elenyészendik . . .”⁴

Ha ezeket az idézeteket, amelyek arra mutatnak, hogy 1847 végén a *Honderű* körül komolyabb vészek tornyosultak, mint a szokásos évvégi halálhírek, egymással szembesítjük, és a megszűnés Damoklesz-kardja körül folyó viták eredetét egy kissé messzebb kutatjuk, kiderül, hogy a lap-rivalisok kölcsönös jóslatásait egymás bukásáról nem VAHOT kezdte. Mert a megszűnéssel előbb a *Pesti Divatlapot* fenyegette nem is az ellenfél, hanem a lap kiadási joga körül VAHOT és az előző tulajdonos, ERDÉLYI János között kialakult vita. Ezért írja a *Pesti Divatlap* már október 7-én:⁵, . . . a lapkiadási és szerkesztési celszövények ismét napi renden vannak. Innen magyarázható azon álhír terjesztése is, miszerint e lap szerkesztője ez év végén le akar lépni pályájáról. Igaz ugyan, hogy az önérdék, egyedáruskodás, vágytársi féltékenység, nemtelen bosszú, árulás, hit- és szöszegés, hálátlanság — és több ilyen gyönyörűséges tulajdonok legújabbban válllvetve egyesültek a már annyi vést kiállott Pesti Divatlap megbuktatására; mi azonban nyugodt lélekkel nézzük ez alacsony ostromot . . .” És a következő számban⁶ konkrétan meg is mondja, hogy utódjául ERDÉLYI-t emlegetik. Válaszul közli ERDÉLYI 1844. ápr. 19-ről kelt szerződését a két VAHOT-tal, amelyben az minden tulajdonjogról, felesége nevében is lemondott.

A *Honderű* újjongó híradása VAHOT meneszteséről október 19-én jelent meg a *Heti Szemle* rovatban,⁷ tehát VAHOT panasa után. „Irodalmi bajtársunk Vahot Imre úr viszályba keveredett a Pesti Divatlap előbbi tulajdonosával Erdélyi úrral. Kik a viszály természetét s körülállásait közelebről ismerik, azt gyanítják, hogy E. úrnak nyert pöre van. V. úr maga látszik sejdíteni az eredményt, mert ez ügyben tett minapi nyilatkozatában „vágytársi féltékenységet, nemtelen bosszút, árulást, hit- és szöszegést, hálátlanságot és több ilyen gyönyörűséges tulajdonok”-at sorol elő . . . Már pedig e „gyönyörűséges tulajdonok” közül egy is elég volna megbuktatni akárkit, ha hogy bárkinek is tulajdonosi jogait erősb jogezímek nem védik . . . mint minők a vágytársi féltékenytelenség, nemes önmegtágadás, loyaltás és háládatosság”.

Tehát a laptárs tönkrejutásáról való jóslatást nem VAHOT kezdte. VAHOT október 14-i cikkéből már megtudjuk, hogy a szóbeszéd elindítója a *Nemzeti Ujság* volt — tehát a Gyűlde hírlapja, P. HORVÁTH elvbarátjainak az újságja.^{7a} (A Gyűlde nek, mint ezt más helyen megírtuk, P. HORVÁTH is tagja volt.)

De P. HORVÁTH talán éppen azért volt hangos, mert az ő házatája forgott veszélyben. Legalább erre mutat egy dokumentum, amely — érdekes módon — 1847. december 8-án kelt, tehát mindössze 8 nappal később írták alá, mint amikor a *Honderű* hangzatosan visszautasította a megszűnéséről, illetve HORVÁTH lemondásáról terjesztett híresztelést. Márpedig ez az okmány — EMICH Gusztáv és P. HORVÁTH Lázár közt létrejött adásvételi szerződés — kifejezetten arról szól, hogy P. HORVÁTH eladja (ill. visszaadja) a *Honderű* kiadói jogát EMICH-nek, sőt előre ígéri, hogy ha EMICH új szerkesztőt fog alkalmazni, maga segíti hozzá az új embert a szerkesztői rang hatósági megerősítéséhez.

De lássuk az okmányt, illetve annak HORVÁTH László által hitelesített másolatát:

⁴ *Honderű*. 1847. télelő [december] 14. 477. l. (*Heti szemle* c. rovat.)

⁵ 41. sz. 1310. l. (*Budapesti Szemle* c. rovat.)

⁶ *Pesti Divatlap*. okt. 14. 42. sz. 1341. l. *Ismét lapom ügyében*. (*Budapesti Szemle* rovat.)

⁷ *Honderű*. 1847. Őszhó. 19. 2. f. é. 16. sz. 318. l.

^{7a} A *Nemzeti Ujság* okt. 7-i számának *Vegyes újdonságok* c. rovatában rövid hírt közölt VAHOT távozásáról és ERDÉLYI jogairól.

„Hü Másolata Emich urreali szerződésnek

Petr. Horváth Lázár m/p

Szerződés

Alolirottak a „Honderü” czimü divatlap iránt 1842. év július 14 én kötött továbbá az ezt módosító 1843 év mártz 19 én nem különben ezen most érintett két kötetést felbontó 1844 év május 4 én kelt Szerződvényeket ezennel megszüntetvén, s kötelező erő nélkülüknek nyilvánítván: az érdeklött divatlap iránt mai napon következő megmásolhatlan szerződésre léptünk u. m.

- 1 szor Én Petrichevich Horváth Lázár az eddig általam saját költségemen kiadott Honderüt, a Pesti Salon melléklappal együtt Emich Gustav urnak eladom, 's matolfogva mint egyedüli kizárólagos tulajdonát neki olly kép engedem át, hogy ehhez mai naptól fogva legkisebb igényem többé ne legyen. — E divatlap tulajdonosi joga iránti engedélynek Emich Gusztav Ur személyére leendő átruházását, maga helyén kieszközölni köteles leendek, — valamint az általa ajánlandó szerkesztőnek elfogadtatását, s a „Honderü” névnek netán más névre átváltoztatását is saját befolyásommal bona fide elősegíteni ígérkezem, 's erre becsületszavamat is ünnepélyesen lekötöm.
- 2 szor Én Emich Gustáv a megnevezett divatlapot a fenti feltételek mellet megveszem s kötelezem magamat ezért P. Horváth Lázár Urnak 1000 — ezer ezüst forintot (3 huszast egy forintra számítva) két részletben t.i. 1848 év február 15 én négyszáz ezüst forintot s ugyan azon év július 10 én hat száz ezüst forintot kész pénzben befizetni. E felül pedig a „Honderü” czimü lapnak 1847 november 20 ik napjaig fizetetlen maradt minden restantziait, milyenek p. o. a k. egyetem nyomdájában, a hermaneczi papirgyár számlájában a Párisbol hozott divatképek árszletéből fizetetlen hátra maradt positiok, nem különben azon sommak is, melyeket én az utolsó felévben a maradott párisi képek szállítása és begönyölésére s egyéb folyó kiadásokra előlegeztem — megfizetni köteles leszek, ugyszinte a „Honderünek” f. év végéig való megjelentetésére megkivántató minden költségek általam lesznek fedezendőik. Mely körülményről az illető nyomda és papirgyár igazgatásait azonnal tudositani köteles vagyok.
- 3 szor Azon esetben, ha én P. Horváth Lázár az 1-ső pontban említett feltételt t.i. a Honderü illető tulajdonosi jognak Emich Gusztáv urreali átruházását legfelebb 1848 év július 1-ső napjaig eszközölni képes nem leendnék, az 1847 év II felében, s illetőleg 1848 év július 1-ső napjaig a Honderüért fizetett adosságok, és az arra tett folyó kiadások rovasomra történteknek tekintendők, és én akkor tartozom mindezeket azonnal mihelyt Emich Gustáv ur a számadást előadandja, megfizetni, nem különben a 2-dik pontban említett ezer ezüst forintot szinte azonnal nekie megtéríteni, s egyedül ez esetben fog aztán a régibb 1844 év majus 4-én kötött s felebb is érintett szerződés ismét teljes kötelező erőben lépni. — Végre
- 4 szer Noha szerződő felek ugy megvannak győződve, hogy köztök e szerződés iránt kérdés támadni nem fog, mivel azonban a jó rend azt hozza magával, hogy a nemvárt esetekre is előleges intézkedés tétessék a szerződésben; kölcsönös meg egyezéssel abban állapotak meg, hogy minden e szerződés tárgyában köztük támadható kérdések az 1836. 20 t. cz. értelmében a sértett fél által szabadon választandó biro előtt intéztessenek el.
Melynek nagyobb erejére kiadtuk ezen saját kezünk aláírásával és szokott pecsétünkkel megerősített adás-vevési szerződést.

Kélt Pesten December 8-án 1847

Emich Gusztáv
könyvárus
L. S.

Petrichevich Horváth
Lázár
L. S.¹⁸

¹⁸ A nálam levő szerződés-másolat teljes szövege.

Megjegyzendő, hogy a P. HORVÁTH és EMICH által idézett előző szerződések tudomásom szerint eddig nem kerültek elő. Az Országos Széchényi Könyvtárban és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában nem találhatóak ilyenek. A tulajdonjog valószínűleg eredetileg EMICHÉ volt, az 1842-i és 1843-i „kötést felbontó” 1844-i szerződéssel szerezhetette azt meg P. HORVÁTH.

Csak azért kötötték volna ezt az új szerződést, hogy eleve elhárítsák a VAHOT által valóban azon melegeben előhozott szemrehányást, amely szerint a befolyásos, „gutgesinnt” P. HORVÁTH két lapengedélyt is kap, míg mások egyet sem? A *Honderű* válasza VAHOT utolsó — december 9-én közzétett — támadására erre látszik mutatni. Hiszen a tények is azt bizonyítják, hogy a *Honderű* nem szűnt meg, és 1848 márciusig, az első negyedév végéig, P. HORVÁTH nemcsak szerkesztője, de kiadója is volt. A szerződés tehát csak fiktív jogügylet lett volna, hogy elhárítsák P. HORVÁTH feje felől a túlságosan is irigyelhető anyagi siker látszatát.

Csakhogy kétségtelen, hogy P. HORVÁTHnak a folyóiratból ekkor már nem volt haszna (ha előbb volt is), hanem ellenkezőleg, 1847-ben, általános vélemény szerint, elkedvetlenedett saját lapjától. Eddig nem kutatták, hogy ennek az elkedvetlenedésnek csak a túl mélyen felkavart és méltán a *Honderű* vereségével végződött viták voltak-e okai, és nem játszottak-e közre, vagy nem játszottak-e éppen főszerepet anyagi természetű problémák is. A *Honderű*nek nyilvánvalóan volt deficitje — a szép kiállítás, szövegközi képecskék, bekeretezett lapszélék sokba kerültek, s mint az itt közölt szerződés is mutatja, még drágábbak voltak a Párizsból vásárolt divatképek. Hiszen éppen az utóbbiak ellenértékét nem tudta már P. HORVÁTH az Egyetemi Nyomdánál kiegyenlíteni. A ráfizetés — amelyet P. HORVÁTH eddig talán sajátjából fedezett (legalábbis nincs nyoma annak, hogy a deficitet valamilyen hivatalos szubvenció pótolta volna) — most, a legnagyobb népszerűtlenség idején szökhettett legmagasabbra.

Mindenesetre világos, hogy P. HORVÁTH, akiben diplomáciai ambíciók szunnyadtak, aki eredményesnek hitt körutat tett 1847 tavaszán Keleten, és nyilván már ekkor újra odakészült, nem lehetett boldog sokat támadott szerkesztői állásában, amelyben két vérmesen polemizáló segédszerkesztőjéért is felelősnek tartotta a közvélemény. Adósságainak átvétele, meg egy aránylag alacsony vételár fejében tehát eladta, ill. visszaadta a kiadási jogot EMICHnek, aki — nézzük meg jól a szerződés szövegét — az adósságokat *mindenképpen* átvállalta, míg P. HORVÁTH csak akkor lett volna köteles azokért ismét saját személyében helytállni, ha az adásvételt a hatóság nem szankcionálja, azaz a kiadási jog átruházását nem veszi tudomásul, és az új (ismeretlen) szerkesztőt nem erősíti meg. Az utóbbi aktus érdekében P. HORVÁTH személyes befolyását is hajlandó volt latbavetni, és ezt a szerződés külön paragrafusban ki is kötötte.

P. HORVÁTH pénzzavarára még két tény látszik utalni: 1847-ben a kancelláriához folyamodott a hivatalos hirdetések közlésének a jogáért. Nem kapta meg, mert a kancellária ilyen jogot szépirodalmi lapnak nem adott.⁹ És 1848. március 15 után (!) még egyszer megpróbálta anyagilag kamatoztatni arisztokrata összeköttetéseit: István nádortól 2000 ezüst forint kölcsönt kért, hogy a *Honderű* német párját *Ungarns Morgenröthe* címmel kiadhassa.¹⁰ Mindenesetre hogy csak utolsó, nyilván nagyon kényszerítő pénzzavarában állt elő anyagi igénnyel, azt az egyénileg részvétet érdemlő kis tehetségű szerkesztő erkölcsi mérlegének — némi enyhítő körülményként szellemi zavarkeltésével szemben — talán a „követel” oldalára írhatjuk. A forradalom már ismét „zarándokként” a Keletre utazásra készíti, majd diplomáciai megbízások sikertelen kergetése után 1851-ben meghal.

⁹ FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története 1780-tól 1867-ig*. Bp. 1887. 439—440. l.

¹⁰ HORVÁTH László: *I. m.* 44. l.

A kiadói és szerkesztői jog átruházása nem EMICH és P. HORVÁTH tervei szerint történt meg: A *Honderű* romjain 1848. április 6-án meginduló *Reform* a cenzúra eltörlése után és az új sajtótörvény életbelépése előtt keletkezett, tehát sem engedélyre, sem kaucióra nem volt szüksége. De EMICH az itt közölt szerződés szerint is jogosan vette át a kiadást és alkalmazta szerkesztőül a két egykori munkatársat: NÁDASKAYT és ZERFFYT. „A szabadság, egyenlőség és testvériség nevében. Amen!” Az új lap beköszöntőjében csak a kegyes „Amen” emlékeztet a *Honderű* régi irányára. Persze, az átalakulás nem ment azonnal, még a június 4-én kiadott hosszú program-cikkben is ezt látjuk: „Ámbár szigorúan a Monarchia mellett vagyunk: azonban a nép legszélesebb alapú jogaiért általában s minden egyesért különösen fogunk kifáradhatlanul küzdeni.” Nép és monarchia között csak néhány hét múlva billent határozottan az első javára a mérleg, amikor a *Reform* az ifjúság „egyenlőségi társulatának” szócsövénévé vált, majd még valamivel később beclvadt a radikális baloldal egyesített orgánumába, a *Népelembe*.

DEZSÉNYI BÉLA

Méhes Sámuel lemondása az „Erdélyi Híradó” szerkesztéséről. A magyar hírlapok történetéből ismeretes, hogy az előregedett Méhes Sámuel — országgyűlési követévé történt megválasztása után — lemondott az „Erdélyi Híradó” szerkesztéséről. A tizenhét esztendei, legtöbbször kényes politikai helyzetben megjelentetett lap lelkiismeretes irányításának egyik legnagyobb érdeme, hogy a Metternich-féle elnyomás örvényeit az ő szabad szellemű felfogása mellett csak megfontolt, józan életszemlélete tudta elkerülni.

Méhesnek lemondása érdekében írott felterjesztése szó szerint így hangzik:

„Nagy méltoságu grof fő kormányzo Ur! Kegyelmes uram!

El gyengült egészségem nem engedvén, hogy az Erd. Híradó Szerkesztését s ki adását — kivált a jelen kényes körülmények közt — illő figyelemel s fontolással folytathassam; ezennel aláztatos tisztelettel jelentem Exádnak, hogy én azon lapnak további szerkesztési s kiadási jogáról innejélesen le mondok. — Egy uttal, az el [!] által ürességbe jött Erd. Híradói szerkesztői s kiadói jog meg nyerhetésére bátor vagyok segédemet *Ocsvai Ferenczet* ajánlani, kit is Exád több biztos s hivatalos tudositások nyomán mint erre alkalmas egyént jo oldaláról esmérhet.

Mely jelentésem s kérésem mellett aláztatos tisztelettel maradtam Exádnak aláztatos Szolgája Méhes Sámuel (s. k.)”

A felzetten:

„Nagy mgu id. gr. Teleki Josef ur ö Exjához mint Erdély fő kormányzojához aláztatos kérelme benn irt Méhes Samuelnek Melyben az Erd. Híradó további kiadása s szerkesztése jogáru valo lemondását jelenti.”

A felzetre reá vezetett végzés:

„1165. 848. E. Válasz: Az „Erdélyi Híradó” czimü ujságlap szerkesztése s kiadása jogáru a kérelmes *Ocsvai Ferencz* eddigi segédje részére gyengélkedő egészsége tekintetéből ünnepélyes lemondását elfogadván, ezen jognak nevezett segédjére ruházhatásában olly módon egyezem belé: hogy addig, mig a sajtó szabadság iránt törvényes határozat hozatik, *Ocsvai Ferencz* magát az eddigi vizsgálati szabályokhoz tartani köteles legyen. Kolo'svár Majus 12^{ken} 848.

Gróf Teleki Jo'sef. (s. k.)”

OCSVAI Ferenc, aki hasonlóképpen a református kollégium professzora volt, nem sokáig szerkesztette az ERDÉLYI HIRADÓT, mivel a lap a szabadságharc nagy változásai közepette rövidesen megszűnt.¹

HEREPEI JÁNOS

¹ A fent idézett okirat gyűjteményemben.

A Religio és Nevelés 1849. évi második kiadásáról. A *Religio és Nevelés* 1849. évi január 2—április 22. keltezéssel megjelent, 1—40. számának második kiadásáról nem olvastunk sem az irodalomban, sem a sajtótörténetben. A szerkesztő, DANIELIK János, 1849. április 5-én az első kiadásban tájékoztat arról, hogy tervez második kiadást is: „Számos helyekről érkeztek hozzánk megkeresések lapunk múlt másodfélvi utolsó és utolsó-előtti számainak kipótólása iránt. Eddigelé minden jelentkezőnek kívánságát a legnagyobb készséggel teljesítettük. Most azonban ezen számok már tökéletesen elfogyván, nem tehetünk egyebet, mint hogy azokat, miután úgy látszik, általánosan elvesztek, annak idején újra kinyomassuk, s t. pártolóink példányait, habár áldozattal is, ezen az úton kiegészíteni iparkodjunk.”¹ Ez a közlés április 15-én jelent meg, hat héttel előbb, március 6-án azt hirdeti a szerkesztő, hogy „... teljes példányokkal még szolgálhatunk.” Az első kiadás tehát teljesen elfogyott, a második kiadás viszont olyan kevés példányszámban jelent meg, hogy ma unikumnak számít. Az Országos Széchényi Könyvtár egyik első példányában levő egykorú kézírással készült feljegyzés írója sem tud a második kiadás megjelenéséről: „A harcziás idők miatt csak az itt következő 40. azaz: negyven szám jelent meg és pedig cím és tartalom-jegyzék nélkül.”²

Meglepetés volt, amikor a Szombathelyi Püspöki Könyvtárban megtaláltam a *Religio és Nevelés* második kiadását. Ennek szerkesztője ugyancsak DANIELIK János, kiadója SOMOGYI Károly, és az impresszuma is azonos az első kiadással. További példány van a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában és a szegedi Somogyi Könyvtárban. Ez utóbbi helyen, a második kiadás magának a kiadónak, SOMOGYI Károlynak a példánya volt, aki a kötéstábla előzéklapjának verzójára feljegyezte a következőket:

„Emlékezet okáért megjegyzendő, hogy főtisztelendő Danielik ur az ezen évi első számokat (I. félv 1—40) újra kinyomatta; csakhogy ez új kiadás tartalma sokban egészen elüt az eredetitől, és ennyiben hamisítás. Miért tett [!] ezt, ő tudja legjobban; én csak azt gondolhatom, hogy servivit tempori, mint rendesen.* Én a *Religio és Nevelés* kiadója s tulajdonosa lenni azonnal megszüntem a mint Danielik ur a lapot politikai organummá tenni — még pedig az elnyomó német hatalom szolgálatában! — elhatározta.

Itt-ott boldogult atyám megjegyzései is olvashatók; pld. II. 18. 1.

Hogy nem csak a 3ik de későbbi számokon is nevem áll, mint kiadóé, oka az [?] mert a cautiót nem tette le előbb Danielik ur.**

Megjegyzendő, hogy az első félvből két példány levén egybekötve, az első a 2ik kiadás. Az első kiadáshoz még sem címlap, sem tartalom nem készülvén.

* Lehet azonban, hogy a német kormány alatt egészen úgy, mint először nyomattott, újra ki nem adhatott volna.

** De akkor miképen adhatta ki *először*. Az első kiadásban ugyanis (lásd a 2ik helyen) mindjárt a 3dik szám végén odanyomatta „Szerkeszti s kiadja Danielik János.” És így jelent meg az utolsó szám is, t. i. a 40-dik, április 22-én; mind a német kormány alatt. Ez tehát alig lehetett oka a hamisításnak. Mert végre is hamisítás, kiadónak nevezni azt ki a 3-dik számban laptól határozottan s véglegesen lemondott, még pedig épen azért, mivel nem akart olly lap kiadójának nevezetni amely a nemzetet elnyomó hatalom egy Windisgrätz stb. proclamációját 'Egyházi' lapba fölvenni sietett... Hihetőleg ezt akarta olvasóival elfeledtetni, midőn nevemet a második kiadásba becsépészte. Különböben e két kiadásnak valamint számai nem egyeznek, ugy tartalma is sokban különböző.

E kötetben első helyen a *második* kiadás áll; mert csak ez lett címlappal ellátva; az első hiteles kiadás 2ik helyen, 208 lap után következik. Ebből csak a két első szám jelent meg az én kiadásom mellett. Minthogy tudnillik [!] a lapot még akkor is magam javítottam (legalább az ugy nevezett revizio alkalmával) azonnal a mint benne Windisgrätz proclamációját megláttam, lemondtam a lap tulajdoni jogáról — minden kárpótlás nélkül... jóllehet a több éven át némi tekintélyre juttatott lap kiadása némi előnyökkel

¹ Jelzete: 473. sz.

² Uo.

járt volna, s én semmi, de semmi más jövedelmi forrással nem bírtam. Én nem küldtem Siberiába a honfias érzelmeik miatt üldözött paptársaimat, mint ő; de nem is jutottam az új-épület börtönébe... Elveimet sem nem változtattam, sem meg nem tagadtam; és Isten mégis megőrizte... még a gyalázattól is..."

Enni a kiadó, SOMOGYI Károly autográf kézírása.

Kár, hogy a feljegyzésen nincs keltezés. Kérdés, hogy mikor jelent meg a második kiadás. A *Religio és Nevelés* szünetelt 1849. április 22-től szeptember 27-ig. Megváltoztatta régi alcímét: „Katholikus egyházi folyóirat” helyett itt így jelölte meg a lap célkitűzéseit: „Katholikus Politico- Egyházi és Irodalmi Lap”. Az 1849. december 27. száma ezt közli: „A Religio és Nevelés 1849.-iki első félévi folyama már sajtó alatt van, s 2 frtért p.p. megrendelhető. Az 1848-diki folyam néhány utolsó számaiért, melyek az akkori zavarok miatt a postákon elvesztek, minden felől ostromoltatunk. Megvalljuk, hogy egyetlen-egy megmentett példánynál többet elő nem mutathatunk; különben is ezen folyam alatt mi csak a szerkesztői tisztet viseltük, a lap kiadó tulajdonosa pedig nem mi valánk. Mind a mellett, hogy t. olvasóink kívánságának, mennyire csak lehet, elegettegyünk, Csajághy Sándor úr „Tájékoztatások a’ püspöki és presbyteri kormányhatóság terén” czimű cikkeket, és „Van-e az egyháznak szüksége és mire” című cikkeket, melyek az 1848-diki II. folyamban a 72-dik számtól foglaltatnak, a most sajtó alá bocsátott 1849-diki első félévi folyamba veendjük föl; az utolsó 78-dik számot a tartalom- jegyzékkel együtt anynyiból újra nyomttatván, mennyiből azt a folyam illedelmes bekötése végett is szükségesnek ítéljük. Ezen utolsó (78.) szám a tartalom-jegyzékkel együtt posta útján fog az e végett magokat jelentőknek megküldeni.”

Csaknem félév múlva, 1850. május 7-én olvassuk, hogy „A Religio és Nevelés 1849-dik első félévi folyama már elhagyta a sajtót”. Nem tudjuk, a második kiadás miért készült hosszú hónapokig és hány példányszámban nyomtatták. Úgy látszik, a kiadvány lassan fogyott, mert 1850. június 30-án a szerkesztő DANIELIK János írja, hogy „Az 1849-dik I. félévi újranyomott folyamból körülbelül 200 teljes példány még fennmaradván[!] ha kik azt bírn szeretnék, méltóztassanak eziránt szándékukat a szerkesztőséggel tudatni; a példány a míg telik, minden díj nélkül fog kiadatni.”

Feltűnik, hogy miért nem kellett fizetni a második kiadásért? Még 1850. május 7. szám azt hirdeti, hogy „Ára: 1 frt. 30 kr.p.p.” Nem nyilvánult meg érdeklődés a második kiadás iránt? Ha viszont úgy van, hogy annyi fölös példány volt, s már ingyen is osztogatták, hogyan lehet az, hogy csak három példány maradt ránk?

V. BUSA MARGIT

A Nagy István-féle gyűjtemény. E folyóirat egyik régebbi számában a fellelhető adatok alapján igyekeztünk számot adni NAGY István munkásságáról,¹ most pedig gyűjteményének a sorsát és ennek kapcsán magát a gyűjteményt ismertetjük.

MAKKAI László szellemes megállapítása szerint a magángyűjteménynek két ősi ellensége van: a feleség és a halál.² NAGY István gyűjteménye ez utóbbinak esett áldozatul.

A könyvek és a kéziratok NAGY István 1863-ban bekövetkezett halála után a család (NAGY Istvánné szül. HAJÓS Zsuzsánna, továbbá három gyermek: Rozália, István és Gizella) tulajdonában maradtak, de nem tudjuk, hogy a tudományos kutatás számára hozzáférhető formában-e. SZABÓ Károly 1867-ben a gyűjtemény egy kolligátumáról úgy ír, mintha az a kezében lett volna,³ viszont rá egy évtizedre, amikor csupán címből

¹ Nagy István élete és gyűjtőmunkája. Magy. Könyvszle. 1963. 334—340. 1.

² MAKKAI László: Könyvek — gyűjtők — könyvtárak. Magy. Könyvszle. 1938. 297. 1.

³ SZABÓ Károly: Huszár Gál életéről és nyomdájáról. Századok. 1867. 150—151. 1.

ismert régi könyvek példányait keresi, EMICH Gusztáv válaszából tudja meg, hogy azok közül több megvolt NAGY István könyvtárában.⁴

A magyar tudományos életet a gyűjtő halála után négy évvel kezdi foglalkoztatni a gyűjtemény. Az események a *Századok* rövid, szerző nélkül megjelent híradásaiból elég pontosan nyomon követhetők.

1867. november 8-án az Akadémia történettudományi osztálya HORVÁTH Mihályt kéri fel a könyv- és kéziratgyűjtemény megtekintésére.⁵ Az ügyet, úgy látszik, nem tartották sürgősnek, mert a hagyaték sorsára vonatkozó újabb nyom csak két év múlva bukkan fel: a gyűjtő fiának, NAGY Istvánnak levele TOLDY Ferenchez.

„Pest Juni. 16. 869.

Igen tisztelt Nagyságos Úr!

Van szerencsém Nagyságodnak soraimhoz mellékelve könyvtáram s levélgűjteményem Catalogusát megküldeni. Méltóztassék azt teljes figyelmére méltatni. A könyvtárt — külföldi vevők ígéretéhez képest kik 16 ezeret adnának, a haza iránti kötelességemnek eleget teszek midőn azt az Akademiának 12 ezerért hajlando vagyok oly módon átengedni, miszerint abból Nagyságod kegyes fáradozásaiért 2 ezeret átengedni szerencsémnek tartandom. A levélgűjtemény ára illetőleg értéke darabonként egyre másra Mátrai Ur által 60 krban állapítottatott meg, melyet ha a tud. academia meg nem is venne a Múzeum hajlando átvenni.

Tudván hogy Nagyságod felterjesztéstől függ a vétel lehetősége, midőn tehát becses figyelmét kérném kitűnő tisztelettel maradtam Nagyságodnak

alázatos szolgálja
Nagy István”⁶

A külföldi vevők ígéreteinek, a Múzeum hajlandóságának az emlegetése arra utal, hogy az örökösöket élenkebben foglalkoztatta a hagyaték, mint az Akadémiát, amelynek bizottsága végül is 12 400 forintra becsülte fel a gyűjteményt. Már meg is kezdtek a könyvek szállítását, amikor kiderült, hogy az Akadémia csak részletekben akar fizetni, amibe az örökösök nem akartak beleegyezni.⁷ A huzavona közben az első levél után másfél hónappal, július 31-i keltezéssel NAGY István arról értesíti TOLDYt, hogy „könyv és levélgűjteményemet tegnap LIST, Lipsei könyvkereskedőnek tetemes nagyobb összegért adtam el, mint a miért az az academia által becsültetett.”⁸ Leverten jegyzi meg a *Századok* fenti cikke: „Ekkép jártunk alkudozásunkkal. Most a sok szép hungaricum — mint Waltherr könyvtára — külföldre vándorolt, szét fog szórótni a világba, — s a szegény magyar történetbúvár mehet hazai okmányokat kutatni a londoni British Museumba, Berlinbe, Drezdába stb., List és Francke urak pedig beárulnak részletes eladással legalább 25—30 000 tallért.” A cikk 15 000, nyole év múltán FRAKNÓI 10 000 porosz tallérban jelöli meg a vételárat.⁹ A *Századok* elégikus hangvételű fenti beszámolója vázlatosan ismerteti a gyűjtemény értékesebb nyomtatványait és kézirateit. Eszerint kincseit a XVI. és XVII. századi legritkább magyar nyomtatványok, számos unikum és sok, kivált protestáns egyháztörténeti érdekű kézirat alkotják. Többet fel is sorol a kéziratok közül: ZRÍNYI egy ismeretlen munkája, BERCSÉNYI László eredeti levelezése LESCZINSZKY

⁴ SZABÓ Károly: *XV. és XVI. századbeli nyomtatványok, melyeknek jelenleg egy példánya sem ismeretes*. Magy. Könyvszle. 1876. 68—83. l. EMICH Gusztáv: *Az elveszett régi magyar nyomtatványokról*. Uo. 141. l.

⁵ *Századok*. 1867. 308. l.

⁶ MTA Kézirattár. TOLDY Ferenc levél tárczája. Magy. Ir. Lev. 4° 111. 13. levél.

⁷ *Nagy István könyvtára*. *Századok*. 1869. 679—680. l.

⁸ MTA Uo. 14. levél.

⁹ FRAKNÓI Vilmos: *Schlauch Lőrinc szatmári püspöknek, Török János által gyűjtött könyvtára*. Magy. Könyvszle. 1877. 5—6. l.

Szaniszló lengyel királlyal, BENICZKY Gáspár naplója, THÖKÖLY Imre 1705-i leveleskönyve, a gályarabságra hurcolt protestáns papok összes aktái, HUNYADI Jánosnak Gallipoli mellől 1444-ben kelt levele stb.

A könyvgyűjtemény teljes állagát LIST és FRANCKE 1870-ben kiadott katalógusából ismerjük, amely 1931 kötetet (közöttük számos kolligátum) és 112 történelmi metszetet sorol fel.¹⁰ Ezeknek árát összeadva eladási árként majdnem a teljes vételárat, 9500 tallért kapunk.

A minél nagyobb hasznot, úgy látszik, a cég a kéziratokból akarta megszerezni. Ezekről a *Catalogue* nem ad áttekintést, csupán a bevezetése említi, hogy a mintegy 5000 darabból álló, igen értékes magyarországi vonatkozású kéziratgyűjteményt „en bloc” óhajtják valamelyik könyvtárnak eladni. FRAKNÓI később némileg eltérő számokkal írja le a gyűjteményt: a könyveken kívül még 4000 rőpiratot, 7000 eredeti oklevelet és 100 kötet kéziratot sorol fel.¹¹

A magyar tudományos élet érzékenyen reagál az értékes anyag külföldre kerülésére. EÖTVÖS Lajos szerint „napi sajtónk a strike daczára is egyhangúan felszólalt, utólagosan bár, Nagy István könyvtárának külföldre vándorlása miatt,” s ugyanakkor kifejezi reményét, hogy az unikumnak tartott példányok hazai gyűjteményeink gondos átvizsgálása révén bizonyára itthon is meglesznek.¹² Tárgyilagosabban méri fel a helyzetet a *Századok*, amikor arról ír, hogy „a sok szép magyar unicumot, incunabulát, XVI. és XVII-ik századi ritka editiókat tartalmazó könyvtár, az menthetetlenül szét fog ragadoztatni a világ minden részébe”, s még az a szerencse, hogy a kéziratokat 10 000 forintért megvette a király, tehát azok együtt maradnak olyan helyen, ahová „különös engedély mellett, normális viszonyok között, magyar historiographok is bebocsáttatnak”.¹³

Nemsokára azonban arról számol be a folyóirat, hogy valószínűleg a túlzott ár miatt a királyi vételből semmi sem lett, s az Akadémia krajeároskodása miatt most már a könyvtár is és a kéziratgyűjtemény is hazánkra nézve elveszettek tekinthető. Sejtji is a legvalószínűbb vevőt: a „British Museum nemesak hogy nagy árakat szokott adni a magyar történelmi, kivált protestáns érdekű kéziratok- és editiókért, de rögtön is adja.”¹⁴

1871-ben ugyancsak a *Századok* közli, hogy a könyvtár nagy része egyenkint már el is kelt, és LIST és FRANCKE kiadta a mintegy 5–6000 darabra menő kézirat- és incunabulagyűjtemény katalógusát, amelyet egyelőre még együttesen árulnak. Megállapítja, hogy az iratok között sok az olyan csekély értékű anyag, amely nyugodtan kerülhet magánosok vagy külföldi intézetek birtokába. Egyes darabjait azonban okvetlen vissza kellene vásárolni, de sajnos erre most, EÖTVÖS halála után — állapítja meg — kevés a remény.¹⁵

Az Akadémia THALY Kálmán indítványára mégis úgy dönt, hogy a kéziratgyűjteményt meg kell vásárolni a Nemzeti Múzeum számára, s elhatározzák, hogy fölterjesztést intéznek a miniszterelnökhöz és a kultuszminiszterhez.¹⁶ Harmadfél esztendő múltán LIST és FRANCKE túlzott igényei miatt megszakadnak a tárgyalások,¹⁷ de 1875-ben mégis létrejön az alku. Annak idején a teljes gyűjtemény 12 400 forintba került volna. Most csupán a kéziratokért 7500 forintot fizetnek, s a Nemzeti Múzeum birtokába kerül 4500 darab XIII–XVIII. századi okmány és levél, valamint 92 darab kézirati munka. „Az okmányok és levelek között igen nagy számban vannak olyanok — írja a szerzeményről

¹⁰ *Catalogue . . . d'une . . . collection . . . de feu M. Etienne de Nagy . . .* Leipzig, 1870.

¹¹ FRAKNÓI: *I. m.* 5–6. l.

¹² EÖTVÖS Lajos: *Adalék régi magyar könyvészetünkhöz.* Budap. Közl. 1870. 811–812. l.

¹³ *Nagy István kéziratára.* *Századok.* 1870. 62. l.

¹⁴ *Századok.* 1870. 136. l.

¹⁵ *Századok.* 1871. 161. l.

¹⁶ *Századok.* 1871. 210. l.

¹⁷ *Századok.* 1873. 738–739. l.

szóló beszámolójában FRAKNÓI —, amelyek hazánk politikai, egyházi és kulturai történetének felderítésére legnagyobb fontossággal bírnak.”¹⁸

Egy év múlva — mint láttuk — FRAKNÓI úgy tudja, hogy az eredeti gyűjtemény 7000 oklevelet és 100 kötet kéziratot tartalmazott. Bizonyos jelek azt mutatják, hogy a vétellel mégsem a teljes gyűjtemény került vissza. A BERCSÉNYI László levelezését tartalmazó NAGY István-féle kötetben például a következő bejegyzés olvasható: „A magyar nemzeti Múzeum könyvtárába List és Francke lipcei könyvkereskedő cégtől könyvcseré útján érkezett 1876. Júl. 10én.”¹⁹

Sajnos, sem a cég által kiadott kéziratkatalógus nincs meg az Országos Széchényi Könyvtárban, sem rendszeres szerzeményi naplót nem vezetett még akkor a kéziratár, így pontos képet nem szerezhethünk a gyűjteményről. Csupán egyedenként mutatható ki egyes iratok NAGY István-provenienciája a jellegzetes piros festékű ovális pecsét révén. Mindenesetre a kéziratok zöme visszakerült hazánkba. Egy részük jelenleg is az Országos Széchényi Könyvtárban található, a gyűjtemény zömét képező köztörténeti vonatkozású levéltári anyag pedig az Országos Széchényi Könyvtár levéltárával együtt 1926-ban az Országos Levéltár állományába ment át.

A könyvtár darabonként idegenbe szóródott kötetei közül a magyar tudományos élet természetesen főleg a legértékesebb anyagot, az *RMK*-példányokat sajnálta. A továbbiakban ezek sorsát vesszük vizsgálat alá.

A *Catalogue* és SZABÓ Károly egyesített adatai alapján NAGY ISTVÁN hagyatéka 158 olyan művet tartalmazott, amely az *RMK* I. és II. kötetébe tartozik. Magában a könyvtárban több *RMK*-mű lehetett, amelyeket talán még maga NAGY István eladott vagy elcserélt. Az *RMK* I. 191. és 361. leírásában példányként SZABÓ Károly a keszthelyi FESZTETICS-könyvtár unikumait említi. Ezek a példányok jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban vannak, mind a kettőben ott található NAGY István bélyegzője.

A hagyatéka 158 művéből 60 (köztük 58 magyar nyelvű) XVI. századi, 98 pedig (köztük 60 magyar nyelvű) XVII. századi nyomtatvány. SZABÓ Károly a *Catalogue*-ot gondosan áttanulmányozta²⁰ — több tételénél meg is jegyezte, hogy megvolt NAGY István könyvtárában —, s legfeljebb négy megállapítása szorul ezzel kapcsolatban korrigálásra. A többször is megjelent (pl. *RMK* I 225) *Fons vitae* brassói kiadását — a *Catalogue* Nr. 1149. téves meghatározását átvéve — SZENCZI MOLNÁR Albert prédikációinak (*RMK* I 355.) vette fel,²¹ HUSZÁR Gál énekeskönyvét (*RMK* I. 332) pedig BEYTHE Istvánénak gondolta (*RMK* I. 355.), s így az utóbbi két bibliográfiai tételét egyaránt hibásan írta le.²² Mindössze két olyan mű szerepel a *Catalogue*-ban, amelyet ő nem vett fel, bár esetleg az *RMK* II. kötetébe tartoznak. Az egyik (Nr. 6.) egy *Serius exhibitum comitalium... Soproniensium...* című, 1681-ben esetleg Pozsonyban megjelent munka.²³ A másikat a *Catalogue* Nr. 1374. egy pálos vonatkozású kolligátum utolsó tagjaként így említi: „Pazmann, P., tabula monasterior. ord. S. Pauli sub corona regni Hungariae. S. 1. et. a. in-4.”

Ez a mű sem a *Régi magyar könyvtár* II. és III. kötetében, sem APPONYI összeállításában²⁴ nem szerepel. Egy másik példányáról szövegközléssel együtt a *Magyar Könyv-*

¹⁸ (FRAKNÓI Vilmos): *Jelentés a M. N. Múzeum könyvtárának állapotáról és gyarapodásáról 1874–6-ban*. Magyar Könyvszle. 1876. 226–227. l.

¹⁹ OSzK Kézirattár. Quart. Gall. 39.

²⁰ SZABÓ Károly: *Szenczi Molnár Albert állítólag 1625-ben nyomtatott egyházi beszédeiről*. Magyar Könyvszle. 1880. 97. l.

²¹ SZTRIPSZKY 1805/12. Vö. SZABÓ Károly: *I. m.* Magyar Könyvszle. 1880. 97–102. l.

²² Vö. KELECSÉNYI: *I. m.* 337. l.

²³ Vö. JÜGELT, Karl—Heinz: *Hungarica-Auswahl-Katalog der Universitätsbibliothek Jena*. Weimar, 1961. 124. l. Nr. 293.

²⁴ APPONYI, Alexander: *Hungarica*. 2. Bd. München, 1903. — 4. Bd. München, 1927.

szemle számolt be.²⁵ Széles ívrétű, plakát alakú nyomtatvány volt — NAGY István kolligátumának végére nyilván összehajtogatva került be — amely év, hely és nyomdász megnevezése nélkül hagyta el a sajtót. A Magyarországon létező, valamint elpusztult és megszűnt pálos zárdák neveit sorolta fel latin nyelven, amint azt PÁZMÁNY Péter az 1629-i nagyszombati zsinaton összeállította. A *Könyvszemlében* közölt szövege nagyjából azonos azzal, ami a zsinat határozatairól megjelent könyvben szerepel, de annál részletesebb.²⁶ A leírás a múzeumi példány alapján készült, sajnos azonban ma a példány az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében nem található, HUBAY Ilona sem említi,²⁷ de esetleg egy példányban ismeretlen nagyszombati nyomtatványra gondolhatunk, amely 1629-ben hagyta el a sajtót.

Az említett 158 *RMK*-példányból SZABÓ Károly szerint 15 unikum: *RMK* I. 72., 73., 135. (ezeket már a *Catalogue*-ban sem találta), továbbá 79., 143., 161., 164., 179., 187., 188., 190., 192., 194., 203. és 635. Mivel a *Catalogue*-ban szereplő 12 unikum közül egyről (*RMK* I. 187.) tudta, hogy TÖRÖK János vásárolta meg, véleménye szerint NAGY István könyvtárának 11 unikuma került külföldre. Ezekből hetet megtalált a British Museum-ban,²⁸ később a többi is ott bukkant fel.

SZABÓ Károly óta némileg megváltozott a NAGY István-féle unikumok mérlege. Az *RMK* I. 79-ről kiderült, hogy az *RMK* I. 50. hiányos példánya,²⁹ amelyből ugyancsak hiányos példány van Marosvásárhelyt is, az *RMK* I. 635-ből pedig azóta az Országos Széchényi Könyvtárnak is van példánya. Az így 13-ra csökkent unikumok számát viszont megnöveli, hogy a fentebb említett *Fons vitae*-nek a British Museumban levő példánya szintén unikum, s alighanem annak számít az *RMK* I. 23. PULSZKY által a British Museumot két héttel megelőzve az Országos Széchényi Könyvtár részére visszavásárolt példánya, és az *RMK* I. 49. British Museumba került példánya, mert e két művet Marosvásárhelyt jelenleg nem találják. A mai helyzet szerint tehát NAGY István könyvtárának 13 + 3 = 16 példánya unikum. Ebből 11 van a British Museumban, 1 az Országos Széchényi Könyvtárban, a következő 4-ről pedig nem tudunk:

1. *RMK* I. 72. MÉLIUSZ Péter: *Az igaz keresztyénységnek rövid fundamentuma*, Debrecen, 1569.

2. *RMK* I. 73. TEMESVÁRI István: *Historia az Bátori Istvánnak...*, Debrecen, 1569. Feltehető, hogy ez a példány az azóta antikváriusi forgalomban szétszóródott TÖRÖK—SCHLAUCH könyvtárba került, mert annak nyomtatott katalógusában két helyen is szerepel. ISTVÁN deák, ill. TEMESVÁRI István szerzősége alatt.³⁰ Alapos a gyanú, hogy, ez tulajdonképpen a mű évszám nélküli kiadása (*RMK* I. 351.), amelyet Nagy István az ének keletkezési éve alapján határozott meg 1569-i nyomtatványának.

3. *RMK* I. 135. TINÓDI Sebestyén: *János király testamentuma*. Kolozsvár, 1577.

4. *RMK* I. 187. CSANÁDI Demeter: *Historia de vita ... Ioannis...*, Debrecen, 1582. A négy mű közül ez az egyetlen, amely a *Catalogue*-ban még szerepel. Már SZABÓ

²⁵ *Vegyes Közlemények*. Magy. Könyvszle. 1883. 224—226. 1.

²⁶ *Acta et decreta synodi dioecesanæ Strigoniensis. Posonii*, 1629. *RMK*. II. 454. 121—128. 1.

²⁷ HUBAY Ilona: *Magyar és magyar vonatkozású rölapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban 1480—1718*. Bp. 1948.

²⁸ SZABÓ Károly: *Régi magyar nyomtatványok egyetlen példányai a British Muzeum könyvtárában*. Magy. Könyvszle. 1880. 218—222. 1. Vö. KROPF Lajos: *Régi magyar nyomtatványok a British Muzeum könyvtárában*. Magy. Könyvszle. 1884. 102—110. 1. + Ua: *Régi magyar nyomtatványok külföldi könyvtárakban*. Magy. Könyvszle. 1885. 82—85. 1.

²⁹ KELECSÉNYI Akos: *A Huszár Gál és Török Mihály közötti időszak a debreceni nyomdában*. Magy. Könyvszle 1964. 168—169. 1.

³⁰ MESZLÉNYI Gyula: *Bibliotheca Laurenziana. A szatmári egyházmegyének ... Schlauch Lőrincz ... által ... ajándékozott Török János-féle könyvtárnak névjegyzéke*. Szatmár, 1900. 76. és 170. 1.

Károly tudta, hogy a TÖRÖK—SCHLAUCH könyvtárba került. Ez a kiadás megtalálható a KORNFELD-féle könyvtár nyomtatott katalógusának kéziratos bejegyzésekkel ellátott „házi példányában”.³¹ Sajnos, KORNFELD gyűjteménye külföldön lappang, így nem állapítható meg, hogy NAGY István példányáról van-e szó? Mindenesetre az új *RMK*-kiadáshoz készült példánykimutatás számos átfedést mutat a LIST és FRANCKE-, a TÖRÖK—SCHLAUCH- és a KORNFELD-féle katalógus adataiban. Bár NAGY István sok esetben nem ütötte be bélyegzőjét a példányába — a British Museumban is sokszor csak a vásárlás dátuma (1870. május 25.) ad felvilágosítást³² — de mégis remélhetjük, hogy a KORNFELD-könyvtár előkerülése fényt derít a NAGY István- és TÖRÖK—SCHLAUCH-gyűjtemény sorsára.

Az unikumokról mondottak híven tükrözik az egész NAGY István-könyvtár sorsát is. A 158 *RMK*-peldánynak közel a fele — és éppen az értékesebb, régebbi és magyar nyelvű anyaga — a British Museumba került. Közülük egy (*RMK* I. 215) a második világháború során elpusztult. (Meg kell itt jegyeznünk, hogy az 1870-ben a magyar tudományos élet számára még ijesztő távolságban levő londoni British Museumot ma levelezésének gyorsasága, fényképek és Xerox-másolatok előzékeny küldése révén az *RMK* szempontjából számbajöhető külföldi könyvtárak közül a legközelebbiek közé sorolhatjuk.) A példányok másik felének holléte még felderítésre váró feladat. Az Országos Széchényi Könyvtárban levő NAGY István-pecsétes példányok közül a *Catalogue*-ban mindössze 4 szerepel, az egyiknek azonossága nem is bizonyos, mert BUTSCH augsburgi antikváriustól vásárolták 1878-ban.³³

Említsük meg végül, hogy időben visszafelé leghosszabban OZORAI Imre *De Christo* című (*RMK* I. 5.) munkájának a sorsa követhető: 1760 SINAI Miklós — 1839 JANKOVICH Miklós — 1853 HOROVITZ antikvárius — 1860 körül NAGY István — 1869 LIST és FRANCKE — 1870 British Museum 80 tallérért.

Joggal adhatunk igazat MAKKAI Lászlónak, akinek megállapítása szerint NAGY István gyűjteményének külföldre kerülése az 1929-ben hozott műemlékvédelmi törvényig a legnagyobb ilyen természetű tudományos veszteségünk volt.³⁴

KELECSÉNYI ÁKOS

Írók harca a szabad sajtóért. A két világháború közötti irodalom történetét végigkíséri egy rendkívül fontos folyamat, amely szerves része a magyar irodalom-történetnek: a magyar írók harca a sajtó, az írás szabadságáért.

A Tanácsköztársaság leverése nemcsak a magyar történelem fejlődését törte meg, de törést okozott a magyar irodalom egészséges fejlődésében is. Az irodalom szükségszerűen kettészakad. Létrejön egyrészt a hivatalos, a hatalom által jóváhagyott irodalom, s kibontakozik az az irodalom, amelyet a hatalom tilt, de az olvasó ezt tartja hitelesnek. Az irodalomnak, ha rangjához méltó akar lenni, a valóságot kell tükröznie. De engedheti-e ezt a tükrözést a hatalom? ENGELS *A munkásosztály helyzete Angliában* című művében

³¹ *Bibliotheca Mauritií Baronis Kornfeld. Index librorum Hungaricorum.* Bp. 1913. Kézirat gyanánt. 8. l. utáni bejegyzés. Ez a házi példány jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban található.

³² Vö. KROFF Lajos: *I. m.*, Magy. Könyvszle. 1884. 102—103. l.

³³ *RMK* I. 23. = *Catalogue.* Nr. 111. PULSZKY vétele 1870. augusztus 10-én. *RMK* I. 33. = *Catalogue.* Nr. 1717. TODORESZKU könyvtárából. Vö. KELECSÉNYI ÁKOS: *I. m.* Magy. Könyvszle. 1963. 338—340. l. *RMK* I. 193. = *Catalogue.* Nr. 25. A BUTSCH-cégtől vásárolták 1878-ban. *RMK* I. 220. = *Catalogue.* Nr. 706.

³⁴ *I. m.* 297. l.

megállapítja, hogy a proletár, akit a tőkés rendszer embertelen helyzetbe juttatott, csak lázadás útján mentheti meg emberi mivoltát. Ha az embereket állati sorba taszítják, nincs más választásuk: vagy fellázadnak, vagy pedig csakugyan állatokká fajulnak. A magyar uralkodóosztályok 1919 augusztusától ebbe a tűrhetetlen sorsba akarták süllyeszteni nemcsak a magyar proletariátust, de minden dolgozó réteget. S az írók azért írtak — ki-ki tehetségének hajlamának, egyéniségének megfelelően —, hogy egy elmaradott, útnélküli és víznélküli, orvosnélküli, elegendő iskola- és tanítónélküli, szinte mezítlábas ország felemelkedése érdekében hassanak. A humánumért lázadni kellett, s az írók lázadtak. A szocializmus útját készítették elő, az írói mesterség eszközeit vetve harcba. Védtek az emberi szó méltóságát, a gondolat erejét, a humanizmus civilizált módszereit.

Az engelsi gondolatot — más megfogalmazásban — megtaláljuk TÁNCSICSnál: „A kormányoknak nem az a célja, hogy a cenzúra által a vallást, moralitást alkalmazzák, hanem hogy a nép föl ne világosodhassék, hogy vele baromként bánhassanak.” (*Sajtószabadságról nézetek egy rabnak.* 2. kiad. London, 1846. Utánnymás Bp.: 1945. 16. l.)

A két világháború közötti kor irodalomellenes {korszak volt. S a magyar írók túlnyomó többsége letette a garast a haladás ügye mellett, vállalta a veszélyeket. Állás- és hivatalvesztés, semmibevevés és megalázás, vádak és zaklatások, gyanú és kiközösítés, írások elkobzása, rendőri felügyelet és szabadságvesztés lett osztályrészük a nép és a nemzet érdekében leírt szavaikért TERSÁNSZKYTÓL ERDÉLYIIG. S a sorból nem maradhattak ki a legnagyobbak: JÓZSEF Attila, RADNÓTI Miklós, ILLYÉS Gyula, MÓRICZ Zsigmond. Könyvekben, folyóiratokban, napilapokban; prózával és versekkel, felhívásokkal és tiltakozásokkal álltak ki a kisemmizett nép jogai mellett, az ország és a nemzet fejlődése érdekében.

Az egyenes szó helyett a rejtett beszéd — az öncenzúra kora jött el. LUKÁCS György *Irodalom és demokrácia* című művében (2. jav. kiad. Bp. 1948. 61. l.) megállapítja, hogy „a cenzúra nyomása amúgyis célzásokra, sorok közötti sejtetésekre készítette az írókat; ebből idővel valóságos virtuozitás fejlődött ki. . .” Eszünkbe jut itt PUSKIN szellemes *Levele a cenzorhoz* (1822): „Múzsák zord öre te, ki úzöl szilajon. . . Először is neked nyíltan bevallhatom: Gyakran sorsod miatt elfog a szájalom, Mert eskü kötelez, hogy óvjad, ami ócska. . .” JÓZSEF Attilánál ezzel kapcsolatban számtalan megnyilvánulást találunk:

„Aktába írnék, miről álmodoztam,
s azt is, ki érti meg.
És nem sejtetem, mikor lesz elég ok,
előkotorni azt a kartotékot,
mely jogom sérti meg.”

(*Levegőt!*)

Több dedikációja is erre utal. „Fábry Zoltánnak elvtársi üdvözléssel Bpest, 1931. május 9-én, a kobzás napján.” Vagy „Nagy Lajosnak igaz barátsággal és szeretettel, mint Leckéjének jó tanulója. Döntsd ! Bp. 1931. márc. 21.”

RADNÓTI Miklóst, harmadik verseskötetének, a *Lábadozó szélnek* megjelenése előtt megkérdezte egy polgári radikális hetilap szerkesztője — utalva az *Ujmódi pásztorok éneke* elkobzására —, vajon az új kötettem nem lesznek-e bajok. A költő ironikusan válaszolta: „Mielőtt nyomdába adtam volna ezeket a verseket, előbb ügyvéd nézte át!” S a szerkesztő rezignáltan jegyezte meg: „Ime, ide érkezünk a magyar lírával, az Úr 1933, s a magyar sajtószabadság 85. esztendejében. . .” (TOLNAI Gábor: *Vázlatok és tanulmányok.* Bp. 1955. 119. l.)

ILLYÉS Gyula így érzi az „írás szabadságát”:

„Ceruzám homokra rág a papíron,
 — élményeim gyalog, mentemben írom
 nemzetem tenéked! Követi nyomom
 az utókor, s errébb, két csendőr, lovon.”

(*Falukutatás, Két tanya közt* 1937)

„... mint alvó házat acsargó komondor, őrizte tőlem hazámat a cenzor...” írja BENJAMIN László *Egy nemzedék* című költeményében, és máshol még erőteljesebben fejezi ki ezt a gondolatot:

„Magyar költő, szegény — úgy fojtja a szeges fék,
 — gondok és cenzorok — hogy bennszorul dala.
 És azért könyörög, hogy mint Petőfi, essék,
 mert esni kell! — s ne úgy, mint József Attila.
 Ha megszólal rekedt, kettősjelű szavakkal,
 nem jut szilaj dicsőség, csupán kancsal siker.
 S ő bajlódik tovább számokkal és vasakkal;
 reszel vagy összead — s néha uccát seper.”

(*Óda a fiatal költőkhöz*)

Az öncenzúra végülis odavezet, hogy az író még a témaformálás előtt, tudat alatt nyomja el saját „veszedelmes” gondolatait. Mégis: egymásután látnak napvilágot a forradalmi versek, a társadalmi igazságtalanságokat leleplező kiváló regények, elbeszélések, az egész országot megmozgató szociográfiai irodalom. Hiába az öncenzúra, s hiába a fizikai megtorlás, az igazság mindig megtalálja a maga kifejezési formáit.

Az írástudók az írás szabadságát követelik.

„Cimborálj minden feltörő, keserű, bömbölő szóval...”

Ezer fellázadni indult lélek dacos elseje légy! — írja FÜSI József 1933-ban, *Biztató* című versében.

Ahány író s ahány írói egyéniség — annyi formájú, színű és ízű írás, de egy közös bennük: az írás szabadságának követelése azért, hogy méltó módon tölthessék be hivatásukat, a nép szolgálatát.

„Nem lehet írni, ha az élet millió megnyilatkozását el kell kerülni... Nem lehet írni, ha az emberi életjelenségek szociális hátterét, szociológiai összefüggését tilos földeríteni. Nem lehet írni, ha az észrevevés és észrevétetés helyett állandóan a szemethunyás és elhallgatás a kötelező. Nem lehet írni, ha valamely jelenségből következtetéseket vonva, egy hosszú gondolatsornak már az első mondata után meg kell állni. Nem lehet írni, ha az irodalmi mű sorsát meghatározó minden egyes tényezőnek gondolkodása arra van beállítva, hogy csak helyeselje és védje egy bizonyos körülzárt, retrográd világszemléletnek minden egyes rögeszméjét...” így vádol NAGY Lajos *Magyar író* 1929-ben című írásában. (Századunk 1929. július—augusztus)

Cikkek sora tiltakozik PETŐFI tiltása ellen. ILLYÉS Gyula *A betiltott Petőfi* című cikkében felsorolja az újonnan betiltott verseket: *A nap, a Palota és kunyhó, Az országgyűléshez, A XIX. század költőjéhez* és *Az apostol* (ennek „csak” egy része volt tilos), s megállapítja, hogy ezzel a betiltott PETŐFI-versek száma negyvenre emelkedett. „Szellemi integritásukon esett sérelem — írja. Ha van eszköz a szobor-rombolás megakadályozására, kell módot találni az effajta, annál sokkal súlyosabb sérelem meggátolására.”

BÁLINT György BARTÓK Bélára hivatkozik, mikor a népi írók perbefogása kapcsán készült írói kiáltványról ír cikket a *Gondolat*ba. „A magyar nép zenéjének zseniális kutatója nem tudott hallgatni, mikor látta, hogy börtön fenyegeti a magyar nép nyomorának kutatóit.” (*Bartók a népért*. Gondolat. 1937. november) *Hat. eng. költészet* című, élesen ironikus cikkében pedig a cenzúra bornírtságát gúnyolja, idézve MISKOLCZY Ágost főügyészhelyettes vádbeszédében elhangzott szavait: „Ajánlanám azoknak a költőknek, akik társadalmi problémákkal foglalkoznak, olvassák el a Btk-t az ilyen költemények megírása előtt.” S aztán keserű ironiával reagál a felhívásra: „Nagy változást végeredményben ez sem igen jelentene, hiszen az író mielőtt tollat vesz a kezébe, úgyis sokáig gondol a Btk-ra. Egyre többet gondol rá, egyre kevesebb optimizmussal. Valamikor csak az írás témájára kellett gondolnia, a hasonlatokra, a metaforákra, a mondatok ritmikus felépítésére — és ha költő volt — a versmértékre. Most már a „következményekre” is gondol. Természetes, hogy minden írónak fontos, milyen hatása lesz a műnek. Míg ír, valami láthatatlan hallgatóságot érez maga körül, embereket, kik együtt éreznek vele, kik szívesen fogadják, amit ad nekik. A lelkek visszhangjára gondol, mely nélkül szárny-szegetten és reménytelenül hullnak a szavak. Így volt ez mindig. De most már arra is kell gondolnia, milyen lelki rezgéseket vált majd ki műve az ügyészségen. Láthatatlan bírák arcát idézi maga elé, mint a régi költők a múzsa arcát. „Vajon tetszeni fog-e fenn a kúrián?” — kérdi szorongva, míg egy készülő strófa lüktető, eleven anyaga fölé hajol.

Így ír ma majdnem mindenki. Ki tudja, talán csakugyan jó volna, ha a költők átolvasnák a Btk-t az ihlet gyanús és fegyelmetlen pillanataiban? És ki tudja, akadna talán még biztosabb megoldás is? Mennyivel egyszerűbb volna minden irodalmi kérdés, ha a versek rögtön az ügyészségen készülnének. Igazságügyi tisztviselők írnák a megbízható verseket, *hat. eng. hasonlatokkal*, iktatószámmal és olvashatatlan aláírással a kiadomány hitelül. . .” (*Pesti Napló*. 1933. február 25.)

MÓRICZ Zsigmond pedig néhány évvel később — a *Pesti Napló* 1938. május 5-i számában — ugyanennek a gondolatnak ad kifejezést. „Negyven éve írok, de csak ma jöttem rá, hogy én nem a Múzsza, nem az erkölcsi világrend, nem az abszolút igazság engedélyéből írok, hanem a Vázsonyi János, a Nagy Emil, a Rupert Rezső, a Surgoth Gyula, a Meizner János, meg az Ángyán Béla türelme s jóakarata alapján. . . hogy van az, hogy én hetvenhat könyvet írtam meg s csak most tudom meg, hogy ha eszébe jutott volna egy régi Mikecznek, akkor nem írhattam volna meg éppen azokat a könyveimet, amelyek miatt érdemesnek látszik, hogy írógéphez ültem. . . legnagyobb sajnálatomra az érdekelt fél vagyok, aki egyszerre csak arra ébred, hogy nem otthon a berek, nem idill a csalit, nem boldog fészek a vadon. Hirtelen körülnézek, mint a többi megriasztott vad s minden falevél mögül puskahegyet, minden bokorban géppuskát és minden Kótén ágyúüteget látok s ez mind csak én ellenem van felvonultatva, lövésre készen. . .

Nem ott van a baj, hogy eszmékről az emberek különbözőképpen gondolkodnak, hanem ott, hogy megvan a lehetősége, hogy aki gondolatait szabadon nyilvánítja, azt börtönbe csukják azok, akik saját gondolataik helyett a törvény betűit hangsúlyozzák. . . Nem volna jobb, ha az ügyészek vállalkoznának arra, hogy összeülnek az íróval és közösen megbeszéljük, hogy mit írjon az író?

Esetleg szerzőtársak lennének. Azt úgyis az ügyész tudná legjobban, hogy milyen legyen az a könyv, amely ellen neki nem lesz kifogása.

Így megszűnne az írói felelősség. De nem volna legjobb megszüntetni magukat az írókat? . . .”

VERES Péter Sajtószabadság és nacionalizmus címmel írt nagy cikket ugyanez évben a *Népszava* május elsejei számába. A cikk végén keserűen fakad ki: „Még a tolvajokat és a betörőket is csak megbüntetik, bűnük arányában, de ma már nem húzzák karóba

és nem fojtják a vízbe, csak éppen az író büntetése nincs elintézve az elzárással, hanem egész életére meg akarják bénítani. . . .”

A színes skálát méltó módon fejezhetjük be REMENYIK Zsigmondnak a témába vágó, kéziratban őrzött soraival: „Legnagyobb rövidlátásnak tekintem azt az esetleges kísérletet, amely írótól, gondolkodótól szolgálattelvést, szervilizmust vár el, és követel gazdasági és társadalmi hatalmak irányában, ezáltal alakító erejüktől, sőt mi több, hitelüktől fosztva meg őket, ahelyett, hogy lehetőség és mód adódnék, hogy minden élő embernek kijáró szabadság birtokában éppen a nép, nemzet és végső fokon az egyetemes emberiség javára hasznosíthassák hiteltől meg nem fosztott erőiket. Garanciája ennek a szabadságnak — ha egyáltalán kell garancia — hogy amióta van magyar, európai és világirodalom, íróknak nevezhető írók mindig a társadalmi, gazdasági fejlődés és a dolgozó — akár elnyomott, akár kisémmizett — népesség oldalán állottak. . . .”

Magát az irodalmat is vagy túlbecsülték vagy lebecsülték végletesen. Rettettek tőle, abban a hitben, hogy hatása az igazság és az egyetemes emberi érdekek szolgálatában képes felfordítani és sarkaiból kiemelni a világot, ami nyilvánvalóan esztelen túlbecsülés, — vagy pedig különböző napi követelmények és látszólagos napi szükségletek reklám-szolgálatába állították, semmibevevően. Mindkét felfogás több volt mint tévedés. Az irodalom — már legalább is ami megérdemli ezt a rangot és nevet — sohasem provokált, mindig csak regisztrált. Sohasem végzett kezdeményező aknamunkát, sohasem bujtogatott, csak hangot adott a népesség: a nép, a nemzet és az emberiség ki nem mondott, ha néma és lappangó, de nagyon is élő vágyainak, kívánságainak. Ez volt a feladata és amíg lesz irodalom, mindig ez is marad. Különben mehet zabot hegyezni Kukutyinba, de vele együtt mehet zabot hegyezni egész Európa és az egész emberiség is.”

MARKOVITS GYÖRGYI

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen régi magyar iskolai nyomtatványok. A barokk könyvtárak jellegzetes könyvegysége a kolligátum. Ebben a régi bibliotéka tulajdonosa egybekötve őrizte azokat a kisebb, egy-két leveles nyomtatványokat, amelyeket nem volt érdemes külön be-kötetni; viszont kötés nélkül a könyvtár esztétikai rendjét zavarták. Ezek a régi kolligátumok igen gyakran egészen ritka, az idők viszontagságaiban elkallódott nyomtatványokat is őriznek. Az alábbiakban a budapesti Kegyestanítórendi (piarista) Központi Könyvtárnak a XVIII. század első negyedében összeállított és a szepességi Podolinból, valamint Privigyérről származó hat kolligátumából harminc 1711 előttről való, iskola-, színjátszás- és kiadástörténeti érdekességű nyomtatványt ismertetünk.

A kolligátumok jelenlegi raktári jelzete a következő: A 47, A 48, M 72, M 77, M 78 és Q 7. Ezek közül az A 48. Privigyérről, a többi Podolinból származik. A kolligátumokban található száztizenkilenc színjáték-program és más alkalmi iskolai nyomtatvány 1633 és 1713 közötti nyolc évtizedből való. Közöttük harmincenégy lengyel, négy osztrák és tizenegy már korábban ismert régi magyar nyomtatvány is található. A harminc ismeretlen magyarországi kiadvány a megjelenés időrendjében a következő:

1. RUTHKAY, Stephanus: *Thema Apollineum*. De Spiritu Sancto Paracletio; ab aeterno Patre rerum omnium conditore, et increati Verbi mysterio, humani generis Salvatore, ineffabiliter procedente. Quod . . . Paulo a Chiaplin Chiaplinszky . . . nec non . . . iudicibus et senatoribus Reipublicae Kesmarcensis, Podoliczensis et Lubloviensis . . . obtulit . . . Anno Domini 1639. Leutschoviae, 1639, Laurentius Brever. [4] lev. 4°.

Két latin köszöntő vers, amelyet a szerző 1639. június 5-én CSAPLINSZKY Pál szepességi alkaptánynak és a késmárki, podolini és lublói városi magisztrátusnak ajánlott.¹ Jelzete: M 77/18.

2. *Caput toli in insignibus . . . d[omi]ni c[omitis] Stephani de Csák . . . adumbratum*. Eidemq[ue] . . . parenti colendissimo a Comitibus Stephano, et Ladislao filiis, xenii, et genethliaci titulo, una cum caetera . . . gymnasii societatis Jesu Scepusii juventute, prima subscriberite rhetorica, sub symbolis, scenica explicatum. [Leutschoviae], 1649, [Brever]. [4]. lev. 4°.

Allegorikus színpadi játék latin nyelvű programja CSÁKI István örökös szepesi gróf, a jezsuiták szepesváraljai letelepítőjének tiszteletére.² A darabot a címirat szerint a tanév kezdetén a retorikai osztály új tanulói, közöttük két CSÁKI-fió, adták elő.

A betűk és a nyomdadíszek a löcsei nyomda készletéből valók. Jelzete: M 77/7.

¹ CSAPLINSZKYRÓL vö. BRUCKNER Győző: *A reformáció és ellenreformáció története a Szepességben*. I. köt. Bp., 1922. 240. l.

² CSÁKI Istvánról vö. BRUCKNER: *I. m.* 242–257. l.

3. *Mitra Persica seu infula solaris reverendissimi d[omi]ni . . . Matthiae Tarnoci . . . Quam gymnasium societatis Jesu Scepusii eidem . . . dicavit . . . quando liberalissima manu, bene meritis literariis publicos inter applausus praemia distribueret et electo Ungariae palatino . . . Paulo Palfi, votis Scepusii reversus fuerat. [Leutschoviae, 1649, Brever.] [4] lev. 4°.*

A csanádi püspökké kinevezett TARNÓCZI Mátyás szepesi prépost és PÁLFI Pál nádor tiszteletére írt allegorikus iskolai színpadi játék latin nyelvű programja.³

Az impresszum nélkül megjelent nyomtatvány kiadási évét a címlapon levő kronosztichon rejti. A betűk és a nyomdadíszek a lőcsei nyomda készletéből vannak. A címlapon kéziratos dedikáció töredéke olvasható: „Adm[odu]m Re[veren]do P[at]ri Professori Poeseos. M. Ignatius Mar . . .” (a többi levágva). Jelzete: A 47/16.

4. *Sapientia Salomonis quaesita et possessa quam . . . Mathiae Tarnoci . . . neogymnas Scepusiensis societatis Jesu . . . in scenam dabat. Anno quo primo societas Jesu exercitationibus poeticis Scepusii vigere et innotescere incepit. [Leutschoviae, 1649, Brever.] [6] lev. 4°.*

A bibliai SALAMON király életéből szerkesztett iskoladráma latin nyelvű programja. Az impresszum nélkül megjelent, de a lőcsei nyomda betűivel és könyvdíszekkel készült nyomtatvány kiadási évét a címlapon levő kronogram rejti. Jelzete: M 77/13.

5. *Magnes amoris divini a gymnasium soc[iet]atis Jesu Scepusii . . . Paulo Palfy . . . dedicatus ; nec non ab ejusdem societatis Jesu gymnasii . . . juventute scenice propositus, cum primo facultatem rhetoricam humanitati adjecisset Scepusii. [Leutschoviae], 1650, [Brever]. [6] lev. 4°.*

A három napkeleti király és a betlehemi aprószentek bibliai történetéből alakított iskoladráma latin nyelvű programja.

A betűk és nyomdadíszek tanúsága szerint ez az impresszum nélkül kiadott nyomtatvány a lőcsei BREWER-műhelyben készült. A végén a szereplők névsora található. Jelzete: M 77/8.

6. [PAPCZYŃSKI, Stanisław]: *Immaturum occasum integerrimi juvenis, qui in ipso ingressu accidit . . . Wladislaw Solinski, in collegio Podolinensis lugubri calamo depictum. E voto amoris, ob expressam integerrimae adolescentiae ideam, discipuli sui posthumi auctor reliquit maestis amicis. [Leutschoviae], 1650, [Brever]. [10] lev. 4°.*

Gyászbeszéd a podolini piarista kollégium lengyel diákja, Władisław SOLIŃSKI felett.

K. ESTREICHER (Bibliografia Polska XXIV. 294.) ezt a művet a címlapon név szerint is feltüntetett Maciej Kaz. PIETRASZKIEWICZ-nak tulajdonította, és lengyel nyomda termékének tartotta. Jelzett kolligátumainkban ennek a beszédnek három példányát is megtaláljuk. Ezek közül az M 78/3. jelzetűnek az utolsó lapján ez a beírás olvasható: „Hanc orationem fecit Stanislaus a Jesu Maria . . . Quae in lucem sub nomine supra memorati Authoris prodiit Podolinii.” Az itt jelzett „Stanislaus a Jesu Maria”, családi nevén Stanisław PAPCZYŃSKI tehát ennek a beszédnek szerzője.⁴

Az impresszum nélküli nyomtatvány a betűtípusok és főleg a záródísz tanúsága szerint a lőcsei BREWER-műhelyben készült. A záródísz megtalálható a következő, 7. számmal leírt és pontos impresszummal ellátott lőcsei nyomtatványban is. A példányok jelzete: M. 78/3, M 78/10, M 78/11.

7. RATULOWSKI, Joannes: *Ramus stemmatis gentilitii . . . Matthiae de Lelocz Tarnoci . . . quem . . . in auspicio novi anni M. DC. L. summissee obtulit. Leutschoviae, 1650, Brever. [6] lev. 4°.*

³ TARNÓCZI Mátyás szepesi prépostságáról vö. PIRCHALLA Márton: *A szepesi prépostság vázlatos története kezdetétől a püspökség felállításáig*. Lőcse, 1899. 439–445. l.

⁴ PAPCZYŃSKI-ról vö. FRIEDREICH Endre: *Hanaciuc Ferencz (Franciscus a S. Venceslao e S. P.) élete*. Veszprém, 1906. 19. l. Franco János élete. Vác, 1908. 109. l.

Latin nyelvű újévi köszöntő vers (panegyris) TARNÓCZI Mátyás csanádi püspök, szépesi prépost tiszteletére.

A címlapon egykorú beírás: „Domus Podoliniensis.” Jelzete: M 78/3.

8. *Sapientia Salomónis in Roboamo perdita*, et . . . Georgio Lippay, archiepiscopo Strigoniensi . . . Ab ill[ustriss]ima et prae nobili gymnasii societatis Jesu juventute in scenam data Scepusii; ipsis Feriis ante-cineralibus . . . Anno M. DC. L. [Leutschoviae], 1650, [Brever]. [4] lev. 4°.

SALAMON király fiáról, a bibliai ROBOÁMRól szóló és LIPPAI György esztergomi érsek tiszteletére a szépehelyi jezsuita kollégiumban előadott farsangi iskolai színjáték latin nyelvű programja.

A betűk és a nyomdászjelek tanúsága szerint ez az impresszum nélkül megjelent nyomtatvány is a lőcsei nyomdában készült. Jelzete: M 77/14.

9. *Talasio Serenissimae, ac celsissimae principii sponsae . . . Henriettae* a gymnasii societatis Jesu Scepusii studiosa juventute sub Cybeles schemate in scenam datus, et transeunti eidem serenissimae omine felicissimo acclamatus. [Leutschoviae], 1651, [Brever]. [2] lev. 4e.

RÁKÓCZI Henriette házasságkötésének ünneplésére írt és a szépehelyi jezsuita kollégiumban 1651. június 21-én előadott allegorikus iskolai színjáték latin nyelvű programja.

Az impresszum nélküli nyomtatvány a betűk és nyomdadíszek tanúsága szerint a lőcsei BREVER-műhelyből való. Az utolsó levélen a jelen volt CSÁKI Istvánhoz, a püspök-höz és a kanonokokhoz intézett *Alloquium* olvasható. Jelzete: M 77/6.

10. *S[anctus] Stephanus*. Tragoedia filialis observantiae . . . titulo . . . Stephano de Csak . . . ab illustriss[imis] comitibus Stephano Ladislao[ue] filiis, caeterisq[ue] gymnasii Societatis Jesu Scepusii auctoribus in scenam data. [Leutschoviae], 1651, [Brever]. [4] lev. 4°.

Szent ISTVÁN első vértanúnak az újszövetségből vett történetét feldolgozó iskola-dráma programja.

Az impresszum nélküli nyomtatvány a betűk és a nyomdai díszek tanúsága szerint a lőcsei műhely terméke. A darabot a címirat szerint a szépehelyi jezsuita kollégium diákjai 1651. január 1-én adták elő. Az utolsó levélben a szereplők teljes névsora található. Jelzete: M 72/38.

11. *Hungaria virtute Martis Austriae suae vindicata libertati et Iopsepho primo regi suo ivre volentibusq[ue] proceribus haereditaria*. Honori . . . Casimiri Meiners . . . cum annuos studiorum labores praemiorum censu animaret, ab illustrissima . . . gymnasii societatis Jesu juventute in scenam data Leuchoviae, Mense Junio. Leutschoviae, [1681], Samuel Brewer. [4] lev. 4°.

A török uralmat Magyarországon felszámoló osztrák uralkodóházat dicsőítő allegorizáló iskolai színjáték programja. A darabot MEINERS Kázmér premontrei kanonok („Sancti Norberti Praepositus”), lőcsei plébános tiszteletére adták elő a helybeli jezsuita kollégium növendékei.

A nyomtatás évét a címirat elején levő kronogram rejti. Az előadás napjának helye példányunkon kitöltetlen. A lőcsei rezidencia diariuma szerint az előadás június 14-én, a Szentháromság-vasárnapját követő hétfőn zajlott le.⁵ A nyomtatvány végén a szereplők névsora olvasható. Jelzete: M 72/36.

12. [MÖSCH, Lucas]: *Funebres inscriptiones . . . nobilibus manibus . . . Ioannis Hanczok . . . a gratis benefactori suo scholis piis Prividensibus affixae, anno vindicis atq[ue] salvatoris ex mortis ivgo. Tyrnaviae, [1686], Typis Academicis. [12] lev. 4°.*

⁵ *Diarium Residentiae Societatis Jesu Leuchovienensis*. Vol. 1. fol. 183^v. Orsz. Levéltár, családi levéltárak 139. sz.

Gyászversek a privigyei piarista kollégium elhunyt jötevőjének, HANCZOK János Nyitra megyei jurátus emlékére.

E nyomtatvány szerzőjére és a példányszámra vonatkozólag a privigyei piarista *Historia Domus*ban a következő bejegyzés olvasható: „Hoc anno in Martio pro funere G[ene]r[os]i D[omi]ni Joannis Hanczok obtulit in 300. exemplarib[us] funebrales pa-negyricas inscriptiones impressas in 3. phylaris Domus Prividiensis, auctore P[at]re L[uca] a S[an]cto E[dmundo].” „Lucas a Sancto Edmundo” családi nevén MÖSCH Lukács, abban az időben privigyei rektor volt.⁶

A kiadás 1686-os évszámát a címlapon levő kronogramban is megtaláljuk. A címlapot fametszetű halálfej, az utolsó levelet pedig záródíszként IHS-monogram díszíti. Jelzete: A 48/7.

13. *Filivs viva imago paternae pietatis, et gloriae.* Id est D[ivus] Stephanus Ungariae rex, piissimi et gloriosissimi parentis Geisae . . . Dicitus serenissimo regi Vngariae Josepho I. avgvstissimarvm caesarevm regiarumque majestatum Leopoldi I. et Eleonorae . . . haeredi gloriosissimo. Dum regia munificentia bene meritis de re literaria, primo coronationis anno, in regia urbe Posonii praemia largirentur. In scenam datus a gymnasio Posoniensi societatis Jesu. Mense Septembri, die 21. . . Musices compositore D [omino] Ferd [inando] Tobia Richter. Tyrnaviae, [1688], Joannes Christophorus Beck. Typis Academicis. [4] lev. 4°.

Az uralkodónak ajánlott és a pozsonyi jezsuita kollégium növendékei által előadott iskoladráma programja. A kiadás évét a címirat utolsó mondatának kronogramja rejti. A címlap szerint a színjáték zenéjét FERDINANDUS TOBIAS RICHTER udvari organista szerezte. A címlap hátoldalán, a rövid tartalmi kivonat végén a szerző utal forrásaira: BONFINI és TURÓCZI krónikája, valamint INCHOFER Menyhért *Annales*-e (Roma, 1644) mellett a HARTVIK (CHARTUITIUS)-féle *Szent István-legendát* lehetetlen Laurentis SURIUS hatkötetes legendáriumból (*De probatis sanctorum historiis.* Coloniae, 1570—1575) vagy Jacobus BONGARSIVS szövegkiadásából (*Rerum Hungaricarum scriptores varii.* Francofurti, 1600) használhatta. A nyomtatvány utolsó levelén a szereplők és a zenészek névsora található. Jelzete: M 72/29.

14. *Triumphvs aetatis tenerae, de natura et tyrannide.* Sev S[anctus] Celsvs pver pro fide Christi martyrio affectus. Ab . . . iuventute academici collegii societatis Jesv, in scenam datus. Honori . . . Georgii Fenesi, episcopi Agriensis . . . Dum in agone literario bene meritis praemia decerneret. Cassoviae, 1689. [6] lev. 4°.

CELSUS vértanú történetéről szóló iskoladráma latin nyelvű programja. A darabot 1689. szeptember 14-én a kassai jezsuita kollégiumban adták elő.

A darab forrása a címlap hátán levő tartalmi összefoglalás (argumentum) szerint Simeon METAPHRASTES (LOGOTHETES), X. század második feléből való legenda-gyűjteménye (menologion, SURIUS fentebb idézett feldolgozása alapján) és Michael PEXENFELDER német jezsuita történeti tárgyú beszéd- és példagyűjteménye (*Concionator historicus.* Straubingae, 1672) voltak. Jelzete: M 78/4.

15. *Vox abbreviata, sive* S[anctus] Joannes Baptista jussu Herodis regis capite munitus. Ab . . . juventute archiepiscopalis gymnasii Leutschoviensis in scenam datus. Dum a . . . Joanne Horavath de Moranicz . . . De re literaria bene merita studiosae juventuti praemia distribuarentur. Leutschoviae, 1691, Samuel Brewer. [4] lev. 4°.

Az újszövetségi szentírás elbeszélése nyomán Keresztelő Szent János életéből szőtt iskolai színjáték latin nyelvű programja.

A darabot a lőcsei jezsuita kollégium növendékei az iskola jötevőjének, HORVÁTH János zarándi főispán, császári ezredes és lippai kapitány tiszteletére jutalomkiosztó

⁶ *Historia Domus Prividiensis.* Vol. 1. fol. 18^r. Piarista Központi Levéltár. MÖSCH Lukácsról vö. HORÁNYI, Alexius: *Scriptores Scholarum Piarum.* Budae, 1805. 349. l. SZINNYEI József: *Magyar írók.* 9. köt. 88—89. h. FRIEDREICH Endre: *Halápy Konstantin emlékezete.* Temesvár, 1906. 33—35. l. FRIEDREICH: Hanaciuss . . . 103—109. l. VIÑAS, Thomas: *Index bio-bibliographicus . . . Scholarum Piarum.* 1. köt. 253. l.

ünnepség keretében mutatták be. A címlapon az előadás napjának pontos ideje üresen áll. Ezt kéziratoss forrás alapján tudtuk megállapítani. A löcsei rezidencia naplója ugyanis már szeptember 1-én célzást tesz a készülletekről: „I. Sabbathi . . . Propter Actionem praemialem, quae 13^{ua} currentis produceretur, hodie post prandium ualedixit suis Rhetoribus, et Poetis Magister Alexander Szörényi . . .”. Szeptember 13-án pedig röviden így írja le az előadás megtörténtét: „13 Jouis. Media Secunda promeridiana incipit Actio praemialis, quae durauit usque ad medium sextam, qua finita distributa sunt praemia Maecenate Magnifico Domino Horuath de Moranicz Supremo Militiae Vngaricae Colonello actuali, et Confiniorum Lipensium Capitaneo. Interfuit Actioni Excellentissimus Dominus Comes Csaky Regiae Curiae Iudex cum tota Aula, et copiosi Cives . . .”⁷

A címlap hátoldalán levő argumentumban a szerző forrásként a bibliát idézi. A nyomtatvány végén pedig a szereplők névsora található. Jelzete: M 72/31.

16. *Trias lauretata*. Id est: Sancti Apollonius, Arianus, et Philaemon, persequente christianos Diocletiano martyrurum passi. Et ab . . . iuventute academiae Cassoviensis societatis Jesu, in scenam dati. Dum . . . Georgii Fenyesi, episcopi Agriensis . . . de re literaria bene meritis praemia distribuerentur. Cassoviae, 1692. 4 lev. 4°.

A DIOCLETIANUS császár idejében vértanúhalált halt három ókeresztény férfi történetét feldolgozó iskolai színjáték latin nyelvű programja.

A nyomdahely a nyomtatványon nincsen feltüntetve. A szerző a címlap hátoldalán a darab tartalmát és erkölcsi mondanivalóját összefoglaló argumentumban forrásként SURIUST, Zacharias LIPPELOUS holland származású kölni karthauzinak SURIUS művéből készített *Compendiumát* és PEXENFELDER fentebb idézett *Concionator historicusát* jelöli meg. A nyomtatvány végén a szereplők névsora található.

Az előadást a kassai rezidencia naplója szerint 1692. szeptember 9-én tartották.⁸

17. *Ex fuga victor*. Sive Drasianus ex Antarsylvina, in Arginuum, tenebrum lunae amicum fugiens, ac fugans honori . . . Georgii Andradi . . . A nobili . . . residentiae Rosnaviensis societatis Jesu iuventute, dicatus. Leutschoviae, 1693, Samuel Brewer. [4] lev. 4°.

Allegorikus, szentírási idézeteket megszemélyesítő képekből összeállított, a hűség és lelki erősség erényének diadalát hirdető latin nyelvű iskolai színjáték programja. Az előadás a roznányi kollégiumban 1693 szeptemberében volt, a játék napjának pontos ideje azonban a példányon kitöltetlenül áll. A végén a szereplők névsora található. Jelzete: M 72/39.

18. *Omen victoriarum ex facto augustissimi caesaris Leopoldi primi de restaurandis divorum templis voto conceptum et in magni Geyzae primi Hungarorum regis voto scenice adumbratum ab illustrissima . . . episcopalis academiae Cassoviensis iuventute*. Cvm . . . Octavii Nigrelli . . . munificentia literariis victoribus bene merentibus praemia distribuerentur. [Cassoviae], 1694. [8] lev. 4°.

Német és latin szövegű iskoladráma-program. A színjáték SALAMON, GÉZA és LÁSZLÓ hercegeknek a koronáért való versengését jeleníti meg. A címlap hátoldalán levő argumentumban a szerző forrásként BONFINIT jelöli meg. A nyomtatás helyét nagy valószínűséggel Kassára tehetjük, ahol a darab színre került. A címlapon possessor-bejegyzés: „Bibliothecae Podolinen: Schol. Piar.” Jelzete: M 77/3.

19. *Periculum ex mala societate sive Vitellus in scenam datus, honori . . . Caspari Posgai . . . a nobili, ac ingenua residentiae Rosnaviensis Societatis Jesu iuventute; dum illi praemia liberaliter distribuerentur . . . Leutschoviae, 1694, Samuel Brewer. [4] lev. 4°.*

A rossz barátok társaságába került VITELLUSRól szóló, Rozsnányon előadott jezsuita iskoladráma latin nyelvű programja.

⁷ Idézett kézirat fol. 251v–252r.

⁸ *Diarium collegii Cassoviensis. 1672–1692*. Bejegyzés 1692. szeptember 9-nél. Kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtárban Ab 86/I. jelzettel. Jelzete: M 72/37.

A címlap hátoldalán olvasható argumentum szerint a névtelen szerző a történetet Alonso de ANDRADE spanyol jezsuita egyik beszédgyűjteményéből vette. A nyomtatvány végén a szereplők névsora olvasható. A darabot 1694 szeptemberében adták elő. A pontos nap megjelölése a példányon hiányzik. Nem árulja el ezt a rozsnói rezidencia évkönyve sem.⁹ Jelzete: A 47/15.

20. *Monomachia cruenta, sive singulare Davidis cum Golia certamen . . . Scenice exhibitus a nobili ac ingenua Solnensis societatis Jesu gymnasii juventute honori S[ancti] Francisci Xaverii . . . Sub auspiciis . . . Michaelis Szmuto . . . Dum bene meritis in arena literaria, amplissima munificentia praemia decerneret. Solnae, 1694, Johannes Dadan. [4] lev. 4°.*

DÁVIDnak és GÓLIÁTNak az ószövetségi bibliából vett küzdelméről szóló iskolai színjáték latin nyelvű programja.

A címlap szerint a darabot 1694 júliusában a diákokat jutalmazó ünnepség keretében adták elő. Az előadás pontos ideje a címlapon üresen áll. A nyomtatvány végén a szereplők névsora található. Jelzete: M 72/43.

21. *Mulier fortis ; sive S[ancta] Salomona cum filiis invincta occumbens: Dum ex singulari libertate, et munificentia . . . Casparis Posgai . . . Merita Literariis victoribus praemia decernerentur, a nobili ac ingenua juventute gymnasii archiepiscopalis residentiae societatis Jesu Rosnaviae in scenam data. Leutschoviae, 1698, Brever. [4] lev. 4°.*

A rozsnói jezsuita kollégiumban 1698 szeptemberében előadott iskoladráma latin nyelvű programja.

A bibliából merített darab tárgya a MACHABEUS-fiak anyjának, SALOMONÁnak hősiessége. A címlapon az előadás pontos ideje üresen áll. A példány a benne található korrektúra-jelek tanúsága szerint valószínűleg a darab írójának vagy rendezőjének a kézjegyeit hordozza. A rozsnói rezidencia évkönyve minderről csupán ennyit említ: „Prodierunt in theatro publico Actiones binae ita comparatae, ut etiam ab invitis acatholicis commendationem obtinuerint . . .”¹⁰ Jelzete: Q 7/6.

22. *Deus eucharisticus in ara ignoto Deo . . . Olim per Sidrach, Misach, et Abdenago regi Nabuchodonosor, magistratibus, et populis ejus manifestatus . . . Dum feriis Theophoriae sacris, per urbem ad domum parochialem solenni pompa inferretur, actione salutatus. Ab illustrissima . . . juventute academica Claudiopolitana. Claudiopoli [1700] [6] lev. 4°.*

A kolozsvári jezsuita kollégium növendékei által 1700 úrnapiján nyilvánosan előadott iskoladráma latin és magyar szövegű programja. A darab tárgya NABUKODONOSOR király által tüzes kemencébe vetett három ifjú csodálatos története az ószövetségi szentírásból.

A nyomtatvány megjelenésének évét a címlap utolsó mondatába rejtett kronogram árulja el. A végén, a szereplők névsora után még ez a megjegyzés olvasható: „Accedunt Musici, Tubicines, etc.” Jelzete: M 72/30.

23. *Tragicus Fortunae ludus in coronatis magnorum principum verticibus Conradini Sveviae et Friderici Austriae ultimorum ducum, repraesentatus. Et ab academica juventute episcopalis universitatis soc[ietatis] Jesu Cassoviensis in scenam datus. Dum laudabili munificentia . . . Andreae Petes . . . de re literaria bene meritis proemia distribuerentur. Leutschoviae, 1700, Brever. [6] lev. 4°.*

Iskoladráma latin nyelvű programja. A darab történeti példákban meríti azt a tanulságot, hogy az uralkodó sines védve a bukás olykor még a hóhér bárdja ellen sem. A címlap hátán levő rövid tartalmi összefoglalás Justus LIPSIUS több munkáját említő forrásként. A nyomtatvány végén a szereplők névsora áll. Jelzete: M 72/26.

⁹ Vö. *Historia annua residentiae societatis Jesu Rosnaviensis. 1656—1772.* 9. 1. Kézirat a budapesti Egyetemi Könyvtárban Ab 100. jelzettel.

¹⁰ Bejegyzés az idézett kéziratban az 1698-as évnél.

24. *Lumen Solymae extinctum*. Id est D[ivus] Joannes praecursor Domini, ad Herodis Galilaeae regis Jussu, sub ictu gladii occumbens. Scenice propositus. A nobili ac ingenua juventute, episcopalis gymnasii Scepusiensis. Honori . . . Joannis Sigray . . . Dum annuo palladis labores munificentissime remuneraretur. Leutschoviae, 1700. Brever. [4] lev. 4°.

A szepesváraljai jezsuita gimnáziumban 1700. augusztus 29-én előadott iskoladráma latin nyelvű programja. A darab az újszövetségi szentírásból Keresztelő Szent János történetét vitte színre.

A lőcsei jezsuita ház naplója szerint erre az előadásra a rektor és két tanár is átrándult Szepesváraljára.¹¹ A nyomtatvány végén a szereplők névsora olvasható. Jelzete: M 72/27.

25. *Pastor bonus seu S[anctus] Joannes evangelista revocatum per avia et deviam montium inquirens ac reducens*. Honori . . . Stephani Ladislai Györfly . . . Dum benemeritis literaria ex arena victoribus singulari munificentia praemia decerneret. A spectabili . . . archi-episcopalis gymnasii juventute, in scenam datus. Leutschoviae, 1700, Brever. [4] lev. 4°.

Szt. János apostol életével foglalkozó iskolai színjáték latin nyelvű programja. A címlap szerint a darab 1700 augusztusában került színre a lőcsei jezsuita kollégium jutalmazó ünnepségén. A nap megjelölése mindkét példányon hiányzik. A dátumot a rezidencia naplója árulja el.¹²

A címlap hátoldalán az argumentumban forrásként Caesar BARONIUS bíboros egyháztörténetíró *Annales ecclesiastici* című munkája (Romae, 1588–1607) van megjelölve. A nyomtatvány végén a szereplők névsora található. Példányok jelzete: M 72/25, A 47/9.

26. *Triumphus gloriosus sive novem Stephanorum pro Agria strenue pugnantium gloriosa defensio ac victoria*. Honori . . . Stephani Telekesi . . . Dum annuo Palladis labores praemijs remuneraretur. A perillustri . . . archi-episcopalis gymnasii Agriensis juventute in scenam datus. Leutschoviae, [1700], [Brever]. [6] lev. 4°.

Iskolai színjáték latin nyelvű programja. A darab előadásának és a program nyomtatásának idejét az egri jezsuita kollégium historia domus-ából tudjuk.¹³ A címlap hátoldalán az argumentumban az ismeretlen szerző forrásként a CASTALDO-féle hadjáratot dicsőítő Ascanio CENTORIO munkáját (*Commentarii della Guerra di Transilvania*. Vinegia, 1565) és ISTVÁNYI Miklós nagy történelmi művét idézi. A nyomtatvány végén 168 szereplő diák nevét találjuk. Jelzete: M 72/23.

27. *Triumphus innocentiae interitus inviciae in Finardo et Salvato regia ex prospacia germanis fratribus progenitis*, in scena theatri exhibitus; sub auspicijs . . . Joannis Sigray . . . Cum literariis victoribus tertia munificentia proemia largiretur; a spectabili . . . juventute episcopalis gymnasii Societatis Jesu, Scepusii in capitulo. Leutschoviae, 1701, Brever. [4] lev. 4°.

Az ártatlanság diadaláról költött nevekkal oktató iskolai színjáték latin nyelvű programja. A címlap szerint a darabot a szepesváraljai jezsuita kollégium diákjai 1701. június 27-én jutalomkiosztó ünnepség keretében a szepesi káptalanban adták elő. A címlap hátoldalán levő argumentum megjegyzése szerint a történet forrásául az ismeretlen szerző Johann CARIO frankfurti matematikus-csillagásznak először 1531-ben Berlinben megjelent, később MELANCHTHONtól is átdolgozott *Chronicon*-ját jelöli meg, de hozzáteszi: „reliqua poesis addidit . . .”. A nyomtatvány végén a szereplők névsora olvasható. Jelzet: Q 6/3.

¹¹ Idézett kézirat fol. 246^v.

¹² Idézett kézirat fol. 246.

¹³ Az egri kollégium *historia domusa* Egerben, az érseki könyvtárban található. Mikrofilmje az Országos Levéltárban (1691. sz.). Az említett helyet idézi TAKÁCS József: *A jezsuita iskoladráma (1531–1773)*. Bp. 1937. 39. l. Vö. *Magy. Sion*. 1864. 333. l.

28. *Patriae amor et amator amorem filiorum perduellium*, amori patriae Brutus postponens et religatos ad pulum filios, virgis caesos, capite plexos condemnans . . . Nicolao Josepho Palffy . . . et Juliannae Palfianae prognatae comitissae de Homona . . . familiae Hominianae et Zichianae. A nobili et ingenua gymnasiai Palffyani Prividienensis Scholarum Piarum juventute in vim magnae in tanta nomina observantiae dedicatus. Tyrnaviae, [1701], Joannes Andreas Hoermann. [2] lev. 4°.

A hazaszeretet ókori hőstét, BRUTUST bemutató iskolai színjáték latin nyelvű programja. A példány címlapjának kéziratos megjegyzése szerint „Előadta Holtzhauser Károly”. Ezzel szemben MISKOLCZI István azt állítja, hogy a szerző az iskola igazgatója P. Nicolaus volt, aki két iskolai színjátékot is írt.¹⁴ Jelzete: M 72/41.

29. *Singulare clementiae prototypon*. Id est Edvardus occisori fratris sui scelus condonans, et gratiam viae amore Dei crucifixi liberalibus indulgens. Sub auspiciis . . . Joannis Sigray . . . cum literariis victoribus quarta munificentia praemia largiretur. A nobili ac ingenua juventute episcopalis gymnasiai societatis Jesu Scepusii in capitulo in scena theatri exhibitus. Bartphae, 1702, Typis Civitatis. [4] lev. 4°.

A megbocsátás erényét dicsőítő iskolai színjáték latin nyelvű programja. A címlap csupán az előadás évét árulja el; a hónap és nap helye üresen áll; a hátoldalán levő argumentumban az ismeretlen szerző forrásként Simon de BERTIS firenzei születésű, XV. századi domonkos *Diversorium concionatorum* című beszédgyűjteményét idézi. Jelzet: M 72/24.

30. *Moriens Deus-homo pro homine peccatore*; morte sua de morte humani generis, per esum vetiti in paradiso pomi contracta triumphans. Ab alma, ac venerabilis sodalitate majori B[eatae] Virginis Mariae Elisabetham visitantis, erecta, et confirmata Tyrnaviae, feria sexta Parasceves, sub ipsam flagellantium processionem symbolice propositus . . . Tyrnaviae, 1703, Joannes Andreas Hoermann. [2] lev. 4°.

A nagyszombati Mária-társulat nagypénteki flagellánskörmenetén bemutatott négy szimbolikus bibliai jelenetnek programja latin nyelven. Jelzete: M 72/28.

A harminc bemutatott nyomtatvány könyvészeti és könyvtörténeti adatainak magyarozatához még néhány összefoglaló megjegyzést kell fűznünk. Mindenekelőtt fel-tűnhetik a leírt kolligátumokban található lengyel nyomtatványok nagy száma. Ezt az magyarázza, hogy az 1642-ben Stanisław LUBOMIRSKI krakkói palatinus által alapított podolini rendház 1772-ig, az elzálogosított szepesi városok visszacsatolásáig és az 1666-ban PÁLFFY Pál által alapított privigyei kollégium 1695-ig a lengyel piarista rendtartományhoz tartozott. Így tehát a magyarországi piaristák az iskolai gyakorlat kialakításában igen erős szálakkal a lengyelországi piarista és jezsuita iskolák hagyományaihoz kapcsolódhattak.¹⁵

A leírt nyomtatványok tartalmát tekintve azok között egy alkalmi beszédet (panegyris), három dicsőítő verset és huszonhat iskolai színjáték programot találtunk. Az iskoladrámáról közismert, hogy a barokk pedagógiai elgondolásban milyen nagy szerepe volt ennek az irodalmi műfajnak. Az itt ismertetett valamennyi darab jezsuita

¹⁴ MISKOLCZI István: *A kegyes-tanítórendiek privigyei kollégiumának története*. Vác, 1907. 60–63. l.

¹⁵ A kolligátumokban található közel félszáz lengyel nyomtatvány közül tizenöt ismeretlen; adata nincs meg sem K. ESTREICHER nagy lengyel bibliográfiájában, sem a varsói Biblioteka Narodowa polonika – adattárában. A piaristák lengyel- és magyarországi megletelepedésének történetét összefoglalta: BALANYI György (*Emlékkönyv a magyar-piarista rendtartomány háromszázéves jubileumára*. Bp. 1943. 27–33. l.) GULYÁS János: *A podolini piarista kollégium története (1642–1710)*. Bp. 1933. (Palaestra Calasanctiana 2.)

iskolában került előadásra. Ennek a rendnek az előírásai már a XVI. század második felében az évenkénti színjátszás rendszeres gyakorlatát sürgették. A piaristáknál viszont az iskolai előírások ebben a kérdésben tartózkodóbbak voltak, és kezdetben a tanulók fegyelmettsége, összeszedettsége érdekében a látványosságokat, színdarabokat kifejezetten tiltották. Később azután a piaristáknál is meghonosodott az iskoladráma szokása. A XVIII. század elején gondosan egybekötött hat podolini és privigei kolligátum mindenesetre a piaristáknak a jezsuita gyakorlatot figyelő érdeklődéséről tanúskodik.¹⁶

A hazai iskolai színjátszással foglalkozó újabb kutatások szempontjából a három rozsnyói darab érdemel nagyobb figyelmet (17., 19. és 21. sz.). Esze Tamás két dolgozatában foglalkozott MISSOVITZ Mihály rozsnyói evangélikus rektor kuruckori *Mátyás-* és *Cyrus-drámájával*. A nyomtatott programokra támaszkodó részletes elemzése és a történeti összefüggések megvilágítása során kiderült, hogy MISSOVITZnak a RÁKÓCZI függetlenségi mozgalom támogató darabjai és a korabeli, jobbára HABSBERG-célokat hirdető jezsuita darabok között sok rokon vonás, felépítésbeli hasonlóság figyelhető meg; ugyanakkor viszont a korabeli evangélikus színjátékhoz egyetlen szál sem fűzi. A jezsuita hatás dolgában ESZE Tamás szerint MISSOVITZ diákéveinek színhelye, Rózsnyó kevésbé jöhet számításba; viszont Trecsenben, korábbi rektorságának helyén a jezsuita iskolai színjátszás sokkal fejlettebb volt.¹⁷ A bemutatott három rozsnyói darab a helybeli hagyomány folytonosságáról győz meg bennünket, sőt a historia domus egy idézett megjegyzéséből (vö. 21. sz.) még a helybeli protestánsokra tett hatására is következtethetünk. Nem tartjuk ezért lehetetlennek, hogy MISSOWITZOT hazafias beállítású darabjainak megírásában a korábbi minták, a diákévek élményei, az erős rozsnyói helyi hagyományok is vezethették.

A magyarországi színjátszás kezdeteinek teljes történeti áttekintéséhez — ez vizsgálódásunk módszeres tanulsága — igen hasznosnak látszik a fentebbiekben segítségül vett kézirat forrás-típusok gondos áttekintése. Belőlük sok nem ismert, lappangó vagy egészen elveszett iskolai színjátékra, közöttük sok régi magyar nyomtatványra következtethetünk. Viszont a meglevő programok körültekintő elemzése a hazai művelődésnek eddig még egészen fel nem tárt, sokrétű eszmei rétegződésére világíthat rá.

HOLL BÉLA

¹⁶ A pesti piarista könyvtár ismeretlen iskoladráma-programjait általánosságban említi: M. ČESNAKOVÁ-MICHALCOVÁ (*Z mad'arkých knížnic a archivov*. Slovenska Literatura. 1956. 463—467. l., itt néhány darabot cím szerint is említi, de a bibliográfiai adatokat nem idézi; vö. *Bohemika a slovenika v mad'arských archivech a knihovnách*. Česká bibliografie II. Praha, 1961. 220—226. l.) és DÖMÖTÖR Tekla (*Régi magyar drámai emlékek*. I. köt. Bp., 1960. 230—233. l.). A jezsuita iskoladrámák történetére vonatkozólag vö. *Takács József*: I. m. (A szerző e munkájának harmadik, adatközlő része kéziratban még kiadásra vár!) Az idevonatkozó bibliográfiát összefoglalta: POLGÁR Ladislaus: *Bibliographia de historia Societatis Iesu in regnis olim corona Hungarica unitatis (1560—1773)*. Roma, 1957. 32—34. l. A piarista iskoladrámák magyarországi történetére vö. KOLOZSVÁRI János: *Magyar piarista iskoladráma*. Pécs, 1938. A lengyelországiak legújabb összefoglalása: HAHN, Wiktor: *Pijarski teatr szkolny w Polsce*. Nasza Przeszłość XV. Kraków, 1962. 199—215. l.

¹⁷ Esze Tamás: *A kurucok Mátyás-drámája*. Irod. tört. Közl. 1958. 1—18. l. UA.: *Missovitz Cyrus-drámája*. Uo. 1964. 54—59. l. Esze Tamás a MISSOVITZ-drámák feltűnő jezsuita rokonságának tulajdonítja, hogy ALSZEGHY Zsolt egy tanulmányában (*Égyet. phil. Közl.* 1911. 109—110. l.) MISSOVITZ *Palladium Sacrum*-át a jezsuita darabok közé sorolta. ALSZEGHY egy későbbi munkájában (*A tizenhetedik század*. Bp. 1935) ez az állítás már nem szerepel. E helyen említjük még azt is, hogy az egykori szepesváraljai jezsuita rezidencia háztörténetét, amelyet ALSZEGHY Zsolt a szepesi püspöki könyvtárban használt (*I. m.* 288. l.), nem találtuk; néhány éve elveszett.

Két ismeretlen lőcsei kiadvány 1694-ből. A győri evangélikus egyház könyvtára A—394 szám alatt őriz egy eddig bibliográfiai nyilvántartásba nem vett *RMK II*-be tartozó kolligátumot: egy német nyelvű, címlapjavesztett 24-rét fraktur betűs imádságoskönyvet és egy vele bizonyára egyidejűleg kiadott lutheránus német nyelvű énekeskönyvet, amely 1694-ben jelent meg Lőcsén BREWER Sámuel nyomdájában. Szedéstükre mindkét műnek (élőfejtől őrszóig) 8,5 cm magasságú és 4 cm szélességű, az imádságoskönyv ívjelzése A-tól N_{vij}-ig, az énekeskönyvé A-tól O₋-ig terjed. Az imádságoskönyv címlapos A levele hiányzik, lapszámozása az A_{ij} levéllel kezdődik, ezért az első ív a 22. lappal végződik. Mindkét könyvvecskében ívenként 24 lapot találunk. Az a már jelzett körülmény, hogy az imádságoskönyv ívbetűi mellett római számozás, az énekeskönyvben pedig arab számozás van, arra mutat, hogy a két könyv egyszerre készült. Ezt a papír azonossága is megerősíti, valamint az a korabeli lutheránus gyakorlat, amely imádságos- és énekeskönyvet előszeretettel hozott közös kötésben forgalomba.

A két mű szedése, nyomása igen gondos, német helyesírása következetes és csaknem hibátlan (ami nem állítható az akkori lőcsei magyar nyelvű nyomtatványokról).

Az *imádságoskönyvben* 89 imádság áll, főleg egyéni és családi használatra. Különösen jellemzőek korának vallási és törökháborús nyomorúságára a következők: *Gebet umb Einigkeit des Glaubens* (131. lap), *umb zeitlichen Frieden* (135. l.), *für die Gefangenen* (171. l.), *wider die Türken* (264. l.).

Az *énekeskönyv* 180 éneket tartalmaz, mégpedig a német reformációi énekanyag javából. 82-~~t~~ közülük megtalálunk az 1952 óta szinte az egész német nyelvterületen bevezetett egységes énekeskönyvben (*Evangelisches Kirchengesangbuch*).

LUTHER 37 egyházi énekéből 25-öt közöl, Michael WEISSÉTŐL, illetve a cseh-morva testvérek énekeskönyvéből 12-t, Sebald HEYDENTŐL, a nürnbergi iskolamestertől kettőt. Megvan a MÁRIA magyar királynénak (II. LAJOS özvegyének) tulajdonított ének is (*Mag ich Unglück nicht widerstahn*), viszont Paul GERHARDTnak még csak egyetlen egy énekét hozza.

Feltűnő e kis német énekeskönyvnek a kapcsolata a vele közel egyidőben ugyancsak Lőcsén megjelent magyar énekessel, a *Zöngedező Mennyei Karral*.

Utóbbinak 101 magyar nyelvű éneke közül 39 a németből fordított, s ezek három kivételével mind megvannak a német énekesben, a mindkét könyvben található három latin ének közül pedig kettő azonos. A latin-német kevertnyelvű karácsonyi ének: *In dulci jubilo, Nun singet und seydt froh* magyar megfelelőjét: *In dulci jubilo, Most zengjen énekszó a Zöngedezőben* jelenik meg először.

A könyvészeti adatok a következők:

A: Címlaptalan német imádságoskönyv.

[*Gebetbuch*] [Lőcse, 1694, Brewer Sámuel.] 307, [3]. 24r. (*RMK II*. 1778a) Címlap hiányzik.

Evangélikus Egyházi Könyvtár Győr

B: *Psalmen / und / Geistliche / Lieder / Wie die in Evangelischen Kirchen / dieser Lande / gesungen / werden.*

Leutschau, 1694, bey Samuel / Brewern.

[2], 324, [10] l. 24r. (*RMK II*. 1778b)

Evangélikus Egyházi Könyvtár Győr

SCHULEK TIBOR

FIGYELŐ

A kataszteri térképek forrásértéke. Az Országos Vízügyi Főigazgatóság rendeletére és a Mezőgazdasági Múzeum támogatásával egy, a feladatra legilletékesebb tudományos kutatókból álló munkaközösség megkezdte az Országos Levéltárban az iratesomók között lappangó régi kéziratok térképek felkutatását és kartotékolását. Ezideig — három év alatt — mintegy 7000 eddig ismeretlen kéziratok térkép került elő s ezekről kerekén 5050 kartotéklap készült.¹

Valóban felbecsülhetetlen értéket jelentenek 100, 200, 300 éves térképeink mindenfajta kutató számára. Különösen értékeseknek tartjuk azokat a 200 éves, vagy régiebb térképeket, amelyek az egykori telek- és művelésiág viszonyokat a tulajdonosok neveivel együtt tartalmazzák. Milyen nagybecsű például a *miskolci „Kötél Könyv”*, valamint az azt kiegészítő gazdasági feljegyzések és adólajstromok, amelyekből MARJALAKI KISS Lajosnak sikerült rekonstruálnia Miskolc belvárosának 1702. évi utcarendjét és telek-megoszlási viszonyait². S milyen sok nehézség árán, mert nem rendelkezett korabeli térképpel!

Igen nagy szó nálunk, ha az 1700-as évek dereka tájáról olyan birtoktérképpel találkozunk, amely a XVIII. századi mező- és erdőgazdasági, valamint bányászati viszonyokat és a dülöneveket a tulajdonosokra vonatkozó adatokkal együtt tünteti fel. Ezek, illetőleg az ilyenfajta térképek azért ritkák, mert ebben az időben nem volt nálunk olyan intézmény, amely ilyen jellegű térképeket hivatalból és rendszeresen, az ország egész területéről készített volna.

Az ókorban azonban volt hasonló intézmény. Az újkori, helyes adóztatási alapokra irányuló törekvések hozták létre a korszerű birtoktérképeket. Ezeket a táblázatokba foglalt, ókori fejadó kimutatást jelentő „Capitastratum”, rövidítve: „Catastrum” szó alapján³ kataszteri térképeknek nevezzük.

A kataszteri térképek tehát általánosságban: birtoktérképek. Tulajdonképpen ugyanazok, mint a korábbi idők hasonló céllal készült, de sokkal kevésbé pontos birtoktérképei. A kataszteri térképek készítésével — nem szólván az ilyen célú, kezdetleges, ókori, egyiptomi és kínai térképekről, — Európa minden más kontinenst megelőzött.

Legkorábban Svédországban létesült kataszteri földmérési intézmény. II. Gusztáv Adolf vezette be 1628-ban⁴. Bármilyen kezdetleges volt is, rendelkezett már azokkal a jellegzetes feltételekkel, amelyek csakis a kataszteri térképek készítés körülményeire

¹ BENDEFFY L.: *Több ezer ismeretlen kéziratok térkép feltárása az Országos Levéltárban.* Levélt. Közl. 1966.

² MARJALAKI KISS L.: *A miskolci Kötél könyv 1702-től. Miskolc ősi településű jobbágy- és zsellér háztelkei.* Kny. a Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményeiből. Miskolc, 1958.

³ VUCSKICS Z.: *Az országos kataszteri felmérés múltja és jelene.* *Kataszt.* Közl. 1914.

⁴ [GÁNÓCZY S.]: *A svéd felmérés.* *Kataszt.* Közl. 1914.

jellemzők. Ezek: 1. a földmérést *elfogulatlan* és a *pártatlanságra* esküt tett, *szakképzett* mérnök-tisztviselők végzik; 2. a munka *folyamatos* és *rendszeres*; 3. végcélja az, hogy az állam egész területéről megbízható és előírt pontosságú birtoktérkép készüljön: *végrehajtási utasításba* foglalt egységes elvek alapján; 4. a *földbirtokok határai* látható és *maradandó módon* meg vannak jelölve.

E feltételek közül korábban mindig csak egyesek teljesültek. A mi határjárásai gyakorlatunkban is találunk földfölötti és földalatti határjeleket már a XIII. századból.⁵ Legrégibb határjelünk, amelyet valóban ismerünk, az *Icece-dombi XV—XVI. századi feliratos határkő*⁶, ma a gyulai Erkel Ferenc Múzeum tulajdona. Ennél régibb középkori feliratos kő ezideig nem ismeretes hazánkban.

A kevés háborút látott Svájcban Hans STOHLER tanár fáradhatatlan szorgalommal kutatta fel a régi határjeleket. Egyetlen római oszlopdarabból alakított, bizonytalan korú, de feltehetően XII—XIII. századi Therwil és Oberwil határát jelző kövön kívül⁷ jónéhány XII—XVI. századi eredeti határjelet is talált. Ezek is feliratos kövek.⁸

Feliratos köveket tehát már igen régtől fogva használtak birtokhatárok törései pontos helyének megjelölésére. A földmérést (határjárást) is hites királyi, fejedelmi emberek, (nálunk a káptalanok szerzetes-geometriái) végezték. Mégsem beszélhetünk kataszterről, illetőleg kataszteri térképekről, mert ők sem térképeket, sem telekkönyvszerű kimutatást nem készítettek.

Bármennyire kevéssé ismeretes és szinte hihetetlennek tűnő, az állandó kataszteri földmérés felé a második lépés nálunk: az *Osztrák-magyar birodalmon belül* történt. 1718-ban az osztrák kormányzat elrendelte Lombardiára nézve a *dülönkénti földmérést*. Ez volt a „Censo milanese”-nek nevezett első szervezett, és a mai fogalmak szerint is (a maga korában) korszerűnek nevezhető földadókataszteri munkálat. „*Vetületnélküli*” rendszerben, háromszögelés mellőzésével hajtották végre. 1759-ben fejezték be, s rövidebben életbe is lépett⁹.

A lombardiai tapasztalatok alapján Mária Terézia 1747-ben elrendelte, hogy az úrbéri földeket — a jobbágyok szolgáltatásaival kapcsolatban — az országok, illetőleg tartományok közjoga szerint — földmérés és becslés nélkül írják össze. Ez az úrbéri összeírás nálunk 1748 és 1756 között meg is történt.¹⁰ Agrártörténeti vonatkozásban felbecsülhetetlen értékű munkálat volt.

1785-ben jelent meg II. József korszakalkotó rendelete a földadó szabályozásáról. Ezt földmérés, mégpedig szabályszerű kataszteri jellegű munkálatok segítségével óhajtott végrehajtani. Ezt a földmérést — a katonai felvételtől teljesen függetlenül, de mérnökkari tisztak vezetésével — a hatóságoknak, a községi nótáriusoknak és irnokoknak, valamint a megyei, városi és uradalmi geometráknak kellett volna elvégezniük, a kész birtoktérképek összedolgozásával, 1:3600-as méretarányban. A térképezési munkálatokat részletes birtok- és jövedelemkimutatások egészítették ki. Ezek a munkálatok meg is kezdődtek, de az 1788—1791 közötti török háborúk miatt félbeszakadtak, illetőleg

⁵ BENDEFY L.: *A kunszentmiklósi „Kammenája baba”*. Fejezet szerzőnek: *A magyarság és Középkor* c. művéből; Bp. 1945. 315—323. l.

⁶ BENDEFY L.: *A Gyulai Icece-dombi középkori határkő*. A gyulai Erkel Ferenc Múzeum jubileumi Évkönyve. Gyula, 1960. 47—50. l.

⁷ STOHLER, H.: *Der Grenzstein und die Grenze in Volksglaube und Poesie*. Der Rauracher. 18. Jg. 16. Aesch, 1946. és Uő.: *Die Basler Grenze*. Basel, 1964.

⁸ EGLIN, J.: *Die historische Grenzsteinsammlung auf dem Kirchhof zu Muttenz*. Basel, 1958.

⁹ ANTALFFY A.: *Országos kataszteri felmérésünknek jelen állása és iránya*. *Kataszter*. Közl. 1910. 129—134. l.

¹⁰ BORBÉLY A.—NAGY J.: *Magyarország I. katonai felvétele II. József korában*. A Bécsi Colleg. Hung. Füzetei XII. sz. Bp. 1932.

1790-ben, II. József halálával teljesen meg is szűntek.¹¹ Sajnos, a magyar nemesség — a vármegyék vezetőinek csendes támogatásával — ennek a csodálatosan értékes felvételnek minden eredményét szinte nyom nélkül megsemmisítette.¹²

Hogy milyen értékes anyagot pusztított el az emberi rövidlátás,¹³ ítéljük meg abból, hogy csupán egy 1788-ban hevenyészve készített hivatalos leltár 1677 térképről ad számot.¹⁴ Azonban ez a szám közelről sem teljes, mert ma — nem szólván a szomszéd államokhoz került levéltárakban tárolt hasonló korú térképekről — csak a hazai levéltárakban körülbelül 7000 darab XVIII. századi térképről tudunk.¹⁵ Ebből következik, hogy a szóbanforgó kataszteri felvételhez az 1780-as évek Magyarországnak területén kerekén 20 000 birtoktérkép adatait használhatták fel. Mit jelentene az elpusztult II. József-féle kataszteri földmérési térképanyag ma agrártörténészeink számára, és ugyanúgy nyelvészeinknek és történészeinknek is a régi dülőnevek birtokában!

Ennek jelentőségét csak akkor látjuk valójában, ha tudjuk, hogy az európai országok kataszteri földmérése zömmel csak a XIX. században vette kezdetét.

Hollandia 1806—1812 között végeztette első ilyen nemű földmérését, amelyet — annak tökéletlensége miatt — 1817—1830, illetőleg 1831—1850 között újabb hasonló földmérés követett. Az elsőnek méretaránya 1:5000 a külsőségen és 1:2500 a belsőségen; az utóbbiaké 1:2500, illetőleg 1:1250, a városokban pedig 1:625¹⁶.

A franciaországi első kataszteri földmérés 1808 és 1845 között készült el ugyan-csak 1:5000, 1:2500 méretarányban. Újabb már csak e század elején követte.¹⁷ A szomszédos Luxemburgban 1818 és 1824 között volt az első kataszteri földmérés, s ezt 1844-ben nyilvántartási úton helyesbítő felvétel követte.¹⁸

Dánia kataszteri felmérésére 1810-ben került sor 1:4000, illetőleg (a városokban) 1:800 méretarányban. Az újabb földmérés 1863-ban vált szükségessé.¹⁹

Belgium 1830-ban rendelte el az ország kataszteri földmérését 1:2500, 1:1250, illetőleg (a városok belterületén) 1:625 méretarányban.²⁰ Ugyanebben az időben kezdtek hozzá, (de egyáltalában nem egységesen) a kataszteri földméréshez a különböző német államok is.

A cári Oroszország 1870-ben, a Kurlandi részekben 1889-ben, Livlandban 1906-ban kezdte meg a kataszteri földmérést.²¹ Lichtenstein 1865-ben (1:2000-es méretarányú felvétellel),²² Olaszország pedig 1840 és 1888 között a régi osztrák minta szerint kapcsolódott bele ugyanebbe a munkába, 1888-ban pedig új, önálló kataszteri földmérésbe kezdett.²³

Századunk elején még volt néhány európai állam, amely nem érezte szükségét a kataszteri földmérés megszervezésének. Így például Norvégiában 1908-ig semmiféle

¹¹ FÖRDÖS L.: *A II. József-féle kataszteri földmérés Magyarországon*. Szeged, 1931.

¹² FEHRENTHEIL-GRUPPENBERG L.: *Régi magyar földmérők*. Térképészeti Közl. 1937. 226—249. l.

¹³ HADFALUSI SPILLENBERG Pál: *Szabad elmélkedések a földek kimérése szerint felállítandó adózás systemájának tökéletlenségéről*. Kassa, 1790. (Ellinger János és Tsa kiad.)

¹⁴ IRMÉDI-MOLNÁR L.: *Aus der Vergangenheit der Ungarischen Kartographie*. Acta techn. Acad. Sci. hung. 1959. Tom. 23. p. 267.

¹⁵ BENDEFY L.: *Kézírtos térképeink catalogusának kérdéséhez*. Geod. és Kartogr. 1957. 170—175. l. és Uő.: l. a. id. m.

¹⁶ X [GÁNÓCZY S.]: *Idegen államok katasztere*. Kataszteri Közl. 1908. 150—151. l.

¹⁷ DOBROVIC V.: *A francia kataszter*. Uo. 1893; 1898; 1899.

¹⁸ X [= GÁNÓCZY S.] 16. a. id. m. 17. évf. 248—249. l. Pozsony, 1908.

¹⁹ Uo. 17. évf. 117—120. l. Pozsony, 1908.

²⁰ Uo. 17. évf. 135—137. l. Pozsony, 1908.

²¹ Uo. 17. évf. 76—80. l. Pozsony, 1908.

²² Uo. 17. évf. 148—149. l. Pozsony, 1908.

²³ Uo. 18. évf. 23—29. l. Pozsony, 1909.

rendszeres földmérés nem volt, hanem a községi előljáráások jelölték ki az elfoglalható területek határát.²⁴ Angliában 1912-ben,²⁵ Romániában pedig még 1916-ban sem volt kataszteri földmérés. Ez utóbbi országban, ha egy földbirtokos felméréste birtokát, arról (mérőasztallal és busszólával) két térkép készült, s egyiket a törvényeszk irattárában helyezték el.²⁶

Ilyen körülmények között nagyon is tisztos hely illeti meg a magyarországi kataszteri földmérést, amely az 1849. október 20-i nyílt parancs értelmében az 1853-ban megindított országos háromszögeléssel vette kezdetét. A kataszteri térképlapok felvételét 1854-ben kezdték meg, de 1856-ban 1:2880-as méretarányban az egészet előlről kezdték. Ez a földmérési periódus „Állandó kataszter” elnevezéssel 1894-ig tartott. Ettől kezdve 1918-ig „Országos kataszteri felmérés” volt a neve.²⁷ Mai nevét („Állami Földmérés”) akkor nyerte.

A kataszteri földmérés köz- és népgazdasági jelentőségéről e helyütt nem kívánunk beszélni. Több igen jó tanulmány foglalkozott a múltban ezzel a kérdéssel.²⁸

Kataszteri földmérésünk első lapjai 1854–1855-ben készültek, tehát több mint 100 évesek. Azonban az 1856 és 1895 között készült térképlapok is tulajdonképpen az 1800–1850 közötti állapotokat tükrözik, mert a mezőgazdasági viszonyokban a múlt században alig volt valami változás. Belátható tehát, hogy a múlt századi birtok-, település-, mezőgazdasági stb. viszonyok tanulmányozása lehetetlenség lenne e térképek nélkül.

Az eredeti kataszteri térképekről az eredeti méretarányban hártypapír-másolatok készültek. Ezeket tojásfehérjével kemény kartonlapokra ragasztották, majd a művelési ágaknak megfelelően kiszínezték. Nevük: „*birtokvázlat*”. Ezek a birtokvázlatok parcellánként tartalmazzák a birtokos(ok) nevét, illetőleg a belsőségekben a házsámokat is. Tehát kitűnő eligazítást adnak birtoklási ügyekben. Éppen ezért a községi előljáráások (ma: tanácsok) kapták meg azokat. Sajnos, a gyakori használat következtében a legtöbb községben tökrementek. De még ha — történetesen — nem is mentek tönkre, kutatási célra alkalmatlanokká váltak, mert a községi tanácsok illetékes tisztviselői ezeken a birtokvázlatokon vezetik át (hozzávetőlegesen) a változásokat.

Nagy szerencsénkre a II. József korabeli I. katonai felvétel térképlapjai megőrizték a hasonló korbéli kataszteri földmérés megsemmisített lapjainak számos elemét. Így vált lehetővé például, hogy GYÖRFFY István rekonstruálhassa az ősi magyar falvak és települések formáit, s megállapíthassa azok törvényszerűségét.²⁹

Semmivel sem kisebb értékűek azonban a kataszteri térképekről készített „*földművelési*” térképek. Ezek a birtokvázlatokhoz hasonló módon hártypapíron készült, majd kartonra felragasztott, s végül kiszínezett, kis alakú, mindössze 21 × 21 cm nagyságú vázlatok. Mivel a birtokvázlatok nagyjából elpusztultak vagy megrongálódtak, a tudományos: elsősorban agrártörténeti, növényföldrajzi, hidrográfiai és morfológiai kutatások céljára ezek a térképek állanak rendelkezésre. Jelenleg az Állami Földmérési

²⁴ Uo. 17. évf. 119. I. Pozsony, 1908.

²⁵ [GÁNÓCZY S.]: *Az angol földmérő*. Uo. 1912. 206–209. I.

²⁶ [GÁNÓCZY S.]: *Felmérési viszonyok Romániában*. Uo. 1916. 180–190. I.

²⁷ ANTALFFY A.: *A Magyar Állami Földmérés*. Térképészeti Közl. 1934. 1–2. füz. 9–51. I.

²⁸ A[NTALFFY A.]: *A hazai felmérés alapvető munkálatairól*. *Kataszteri Közl.* 1892. 6. sz. 49–51. I. ANTALFFY A.: *Az országos kataszteri felmérés és annak közgazdasági jelentősége*. Uo. 1914. 41–45. I. ROLLA J.: *Az ország felmérése és annak nemzetgazdasági jelentősége*. Uo. 1911. 145–161. I.

²⁹ GYÖRFFY I.: *Magyar nép, magyar föld*. Bp. 1942. és Uő: *Magyar falu, magyar ház*. Bp. 1943.

és Térképészeti Hivatal Központi Adattára őrzi őket. Véleményünk szerint helyesebb lenne átadni azokat az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának, mert az azokat kiegészítő térképanyag is ott található, és a kutatók is ott juthatnak hozzájuk a legkönnyebben.

A millénium táján merült fel az a gondolat, hogy a földművelési térképekből nagyobb területeket ábrázoló, összefüggő térképeket szerkesszenek. Ez a szándék 1900-ban valósult meg. Ekkor kezdette meg az Államnyomda a „Magyarország vármegyéinek közigazgatási és földművelési térképe” c. sorozat kiadását³⁰. Ennek a munkálatnak több változatban feldolgozott eredményét az Országos Széchényi Könyvtár térképtára őrzi.

Mindenekelőtt itt vannak ennek a különösen becses, 1:144 000-es méretarányban készült sorozatnak az *eredeti kéziratos és kézzel színezett lapjai*, valamint 21 vármegyének hét színnyomással előállított, ugyancsak 1:144 000 méretarányú földművelési térképei. Végül készültek ezekből nagyobb kataszteri egységeket 6–10 térképlapon összefogó összeállítások is, hasonló méretarányban.

Mindegyik egységnek külön címe van. Például egyiké: „*Culturen Croquis des Ofen-Pester Districtes in Ungarn, 1855.*”

E címből látható, hogy a szóbanforgó földművelési térképek a kataszteri földmérés kezdeti időszakának tőlünk egy évszázad távolában levő mezőgazdasági viszonyairól adnak tájékoztatást. Mivel nagy területeket fognak össze, rendkívül becses források a kutatók számára. A térképek a közigazgatási határokat hatféle jelzéssel, a művelési ágakat hat színnel, a vízzel borított területeket pedig a kék szín ötféle árnyalatával tüntetik fel. Emellett a térképeken 28 különböző topográfiai jelet használtak; ezeken kívül feltüntették a történelmi nevezetességű helyeket, emlékeket, romokat és az ütközetek helyét is. Nem túloz FODOR³⁰, amikor azt írja, hogy ezek a földművelési térképek a későbbi térképeknek és a tudományos kutatásnak „kimeríthetetlen forrásává” váltak.

Vajon a ma készülő kataszteri térképlapok is hasonló értékűek? Minden bizonynyal! A ma térképei 200–300 év múlva ugyanolyan keresettek és megbecsültek lesznek, mint napjainkban a XVII–XVIII. századi kéziratos térképek. Értéküket az sem fogja csökkenteni, hogy ma művi sokszorosítással számos példányban készülnek. Azokon a példányokon kívül, amelyeket a levéltárak, térképtárak és néhány hivatal őriznek — miként azt tapasztalatból tudjuk — alig lesz belőlük egy-két példány.

Napjaink kataszteri térképeinek forrásértékét még egy lényeges szempont növeli. A birtokviszonyok a szocialista államokban, így hazánkban is, az utolsó tíz esztendő alatt gyökeresen megváltoztak. Ennek a változásnak kézzelfogható és maradandó képét a mai kataszteri térképeken találjuk. Agrártörténészeink számára azonban e térképek csakis akkor lesznek teljes értékűek, ha a régi (1945 előtti) kataszteri térképek eredeti példányai *érintetlenül* maradnak fenn az utókor számára.

Korunk mezőgazdasági képe, szocialista iparunk, városaink, falvaink nagyarányú fejlődése térképileg csakis a kataszteri térképeken lesz nyomon kísérhető. S éppen a fejlődés eddig soha nem tapasztalt irama mellett *a ma kataszteri térképei sokkal hamarabb válnak forrásértékűvé, mint bármelyik elődjük.*

BENDEFY LÁSZLÓ

³⁰ FODOR F.: *A magyar térképírás*. Bp. 1952–1954. 409. l.

450 évvel ezelőtt született Konrad GESNER svájci polihisztor. Orvos, természet-tudós, fizikus, nyelvész és tanár volt, számos olyan könyv szerzője, amelyekkel új tudománysszakok alapjait rakta le (összehasonlító nyelvészet, geológia, rendszerező növénytan és állattan). Írásai tanúsítják, hogy elsősorban saját megfigyeléseire támaszkodott, de azt is, hogy igyekezett minden őt foglalkoztató kérdésről elolvasni minden rá vonatkozó könyvet. Az akkori irodalomkutatásban nagy nehézséget okozott az a tény, hogy bibliográfiák, átfogóbb könyvtári katalógusok vagy más hasonló jellegű referenz-könyvek nem segíthettek, mert ilyenek nem voltak. Nyilván ez vezette arra a gondolatra, hogy egy olyan bibliográfiát állítson össze, amely felsorolja a tudományos kutatás szempontjából fontosabb műveket.

A fiatal tudós szorgalmára jellemző, hogy ehhez a munkához 25 esztendő korában fogott hozzá, és négy évvel később, 1545-ben már nyomdába adhatta a *Bibliotheca universalis*, fólió alakban, 1264 lapon. (Tíz évvel később pótlást is készített hozzá *Appendix Bibliothecae Conradi Gesneri* címmel.) Teljességre törekedett, nyelvi szempontból azonban válogatott. A nemzeti nyelven írt könyveket nem tartotta elég tudományosnak, s így csak a latin, görög és héber nyelvűeket vette számba, összesen 3000 szerző kb. 30 000 művét. A gyűjtéshez felhasználta barátai, ismerősei könyvtárát, a kiadói katalógusokat, és ezeket kiegészítette a hallomásból, irodalmi utalásból ismert munkákkal.

Korában a családnevek még kialakulóban voltak, s ezért a könyvtári katalógusok nagyjából keresztnév alatt sorolták fel az állományt. GESNER is ezt a gyakorlatot követte, s ehhez abban az időben szokatlan következetességgel ragaszkodott. LUTHERT is Martin alatt osztotta be a névsorba, s a beosztás alapja a római auktoroknál sem a sokkal ismertebb nomen (Horatius) vagy cognomen (Cicero), hanem a mi keresztnévünknek megfelelő praenomen (Quintus, Marcus). A könnyebb keresés céljából a *Bibliotheca* elején közöl egy indexet a családnevek, római nomenek, cognomenek betűrendjében. Ha valaki nem ismeri a keresztnéveket, innen megtudhatja, hogy például PANNONIUS QUINQUEECCLESIENSISnek Janus a keresztnéve, munkáit tehát a J betűnél kell keresni. Általában arra törekedett GESNER, hogy a több néven ismert szerzőket is könnyen meg lehessen találni. Így II. PIUS pápa nevével utalt AENEAS SILVIUSra, Henricus Archiepiscopus EBREDIENSISről a Henricus DE SEGUSIA formára.

A név után többnyire egy-két rövid életrajzi adat tájékoztat a szerző származásáról, foglalkozásáról, születéséről, arról, hogy melyik szerzetesrendnek volt tagja stb., de néha hiányzik ez a biográfiai bevezető. Ezután következik a művek felsorolása, nem egyszer ötvené, hatvané, sőt olykor száznál is többé. A nyomtatásban megjelent kötetek egy részénél megtaláljuk a kiadás helyét és évét, a kötet alakját (2°, 4° stb.), más-kor pedig csak a címét.

A bibliográfia felsorolja a kéziratok műveket is, mint Bernardus ORICELLARIUS Rómáról írt könyvét, amely csak majdnem két évszázaddal később, 1724-ben került sajtó alá. Az *Appendix* egyik adata szerint Georgius COLLIMITUSnak, a Bécsben élt humanista csillagásznak és matematikusnak — akit mi inkább Georgius TANNSTETTER néven ismerünk — egyik kéziratok és azóta valószínűleg elveszett munkája Magyarországról szól.¹

A *Bibliotheca universalis* azok számára, akik azt keresik, hogy egy őket érdeklő tárgyról milyen munkák jelentek meg, használhatatlan. Hatalmas adattömegében csak a szerzők ismeretében lehet tájékozódni. GESNER ezt jól tudta, s ezért három évvel később *Pandectarum sive partitionum universalium libri XXI* című összeállításában a *Bibliothecában* felsorolt műveket újból kiadta szakok szerinti csoportosításban.

¹ Appendix. 40. l. „Ungariam descripsit.”

Szakrendje² szerves egészbe próbálja összefoglalni a tudományok különböző ágait. Lényegében kora oktatási rendjét követi. 21 szakja közül az első kilenc a septem artes liberalest, a középkor és a reneszánsz alapismereteit tartalmazza, a következő kilenc a bölcsészettudományi kar tantárgyait, a három utolsó pedig a három magasabbrendűnek tartott kar (jogi, orvosi, hittudományi) anyagát. Ennek megfelelően a tudományokat két főrésztre osztja, előkészítő szakokra (praeparantes) és a tulajdonképpeni tudományokra (substantiales), az előkészítő szakokat pedig ismét kétféle, szükségesekre (necessaria), s olyanokra, amelyek széppé teszik az életet, felékesítik ezt (ornantes). A necessariákhoz tartozik a beszéddel foglalkozó négy szak, a grammatika, a dialektika-logika, a retorika és a poétika, továbbá a számok és arányok törvényeit ismertető öt szak, az aritmetika, a geometria-optika, a muzsika (!), az asztronómia és az asztrológia. (Figyelemre méltó, hogy a csillagászatot külön választotta a csillagjóslástól). Az ornanteshez sorolhatók a jóslás-varázslás (de divinatione et magia), a földrajz, a történelem, továbbá a különböző művészetek és mesterségek (de diversis artibus illiteratis, mechanicis etc.) A lényeges tudományok a következők: természetbölcselet, metafizika — pogány teológia, erkölcsbölcselet, gazdaságbölcselet (de philosophia oeconomica), a politika, beleértve a hadtudományt is (de re politica id est civili ac militari) és végül a jog, az orvostudomány és a teológia. Mindegyik szak több alszakra oszlik.

Ez a tudományrendszerezés kora színvonalán áll, bár számunkra a jóslásoknak tudományként való megbecsülése nevetségesnek hat. Kialakítására az arisztoteleszi hagyomány és a humanista gondolkodás egyformán hatott. A teológia itt már nem foglal el kimagasló helyet, csak egy a huszonegy szak között. (Összehasonlítás kedvéért érdemes megemlíteni, hogy a nagyszombati Egyetemi Könyvtár XVII. század végén kidolgozott szakrendjében tizennyolc szak közül tíz teológiai.)

GESNER még a *Pandectarumot* sem tekintette teljesen kielégítő segédkönyvnek. A bibliográfiájában szereplő műveket harmadszor is ki akarta adni, ezúttal tárgyszó-szerűen. Hozzáfogott ehhez a munkához is, de egyéb elfoglaltsága miatt nem sokáig folytatta, hanem átadta két barátjának, s ők sohasem készültek el vele. A *Bibliotheca universalis* és a *Pandectarum* azonban enélkül is, mint a világ könyvtermésének egyetlen műbe való összefoglalása és rendszerezése, igen népszerű, sokat használt referenz-mű maradt. Ezt bizonyítja egyebek közt a számos későbbi, GESNER 1565-ben bekövetkezett halála után megjelent bővített kiadás.

GESNER rendszerességével, következetességével, bibliográfiájának hatalmas anyagával, betűrendes és szakosított részével maradandó hatást gyakorolt a könyvtárügyre és a bibliográfiára. Joggal és méltán tisztelhetjük személyében a „*bibliográfia atyját*.”

VÉRTESY MIKLÓS

Hat évszázad könyvdíszítéseinek és miniatúráinak kiállítása a Szépművészeti Múzeumban. A Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztályának most megnyílt kiállítása a középkori és reneszánsz képzőművészet egyik jelentős művészeti ágával, a kódexek művészetével ismert meg. Az elragadóan szép anyag, melyet tárlatlátogató közönségünk még alig ismer, a XI—XVI. század könyvdíszítéseiből és miniatúráiból ad ízelítőt. A kódexek és az egyes lapok, illetve laptöredékek anyagát szellemesen egészíti ki az Országos Levéltár néhány címereslevele, melyek OLÁH Miklós 1548-as címereslevele

² Részletes ismertetését ld. BESTERMANN: *The beginnings of bibliography*. London, 1935. 17. l. GULYÁS P.: *A bibliográfia kézikönyve*. I. köt. Bp. 1941. 245—246. l. BABICZKY B.: *Könyvtári osztályozás*. I. 2. kiad. Bp. 1960. 15—16. l. (Egyetemi jegyzet).

kivételével a Levéltár Mohácselőtti Gyűjteményéhez tartoznak. Ezek az oklevelek, melyek egészen más rendeltetésűek, mint a kiállítás nagy anyaga, stíluskritikailag kitűnően egészítik ki a tárlatot, mintegy illusztrálva a miniatúraművészet és a címereslevelek műhelyi és technikai azonosságát.

Arra, hogy a kiállítás kódexművészetünk minden problémáját bemutassa, a kiállítás rendezője nem vállalkozhatott. Talán nem is annyira a rendelkezésére álló anyag, mint inkább a kiállítás terjedelme nem tette ezt lehetővé. Így példaként említjük a hazai kódexművészet fejlődésének részletes végigvezetését, a sajátosan itthoni alakulás és a különböző külföldi hatások bemutatásával. Ha mégoly izgalmas és adósságot törlesztő feladat is ez, nem lehetett ennek a tárlatnak célja. De nem vetjük el a gondolatát annak, hogy egy ilyne jellegű kiállításra is szükségünk lesz, amely a most megrendezetttnél szűkebb tematikájú, de a magyar kódexművészet illusztrálása szempontjából mélyebben tárja fel a fejlődés problémáit. Hangsúlyozzuk azonban, hogy ezt nem a kiállítás hiányságaként említjük, hiszen éppen ez a tárlat segít ahhoz, mint egyik első lépés, hogy felmerüljön egy ilyen bemutató szükségessége, a teljességre törő magyar anyag kiállításával.

Természetesen a Múzeum kiállítása kódexművészetünket kizárólag a művészet-történet felől közelíti meg. Azonban nyilvánvaló, hogy a kódexművészet vizsgálata komplex módszereket kíván, a művészettörténetnek, irodalomtörténetnek és a könyvtártudománynak egyaránt anyaga és elsősorban az utóbbi tudományra vár a feladat, hogy irányítsa és összegezze a kódexművészet teljességre törő feldolgozását és publikálását. Így bár a Múzeum szükségképpen nem vállalkozhatott többre, mint amennyit a kiállításon megoldott, de felvetette a gondolatát egy komplexmódszerű tárlat megrendezésének.

A Szépművészeti Múzeum kiállítása, a rendelkezésére álló anyag lehetőségeivel az európai könyvdíszítés és miniatúra általános alakulásával ismertet meg. Illusztrálni tudja az európai kódexművészet kialakulását meghatározó gyökereket, a bizánci és az angol-szász ellentétes indulást, és azt, hogy hogyan formálódik ezeknek szintéziséből a középkori európai miniatúraművészet. Bár éppen az indulást bemutató anyag szegényes, az első két évszázadot csupán hat kódex képviseli: két bizánci (katalógus szám I. II.) egy angol (IV.), majd egy francia, magyar és délnémet (III–V.), a lapok megválasztásáva, és az anyag elrendezésével nagyszerűen vezet át és stílustörténeti alapot ad elsősorban a XIII. századi anyaghoz. Ezt a kort már a laptöredékekkel és kódexekkel együtt 14 tárgy képviseli, ami után továbbvezet a mindinkább résziskolákra és műhelyekre bontható későbbi anyaghoz.

Mindenki részére nagy élmény olyan kitűnő művek megismerése, mint a CSATÁRI Bibliával rokon *Expositiones in Cantica Canticorum*, a XIV. századi kaligrafikus kolostori művészetet reprezentáló *Pozsonyi Missale*, a NAGYSZOMBATI Mihály pozsonyi kanonok által írt és díszített *Missale*, a VITÉZ János udvarába tartozkodó REGIOMONTANUS MÁTYÁS királynak ajánlott *Canones-e*, a *Divina Commedia* XIV. századi velencei kódexe, a Szépművészeti Múzeum XIV. és XV. századi *Biblia Pauperuma* és sorolhatjuk a kiállításon látható és európai viszonylatban is jelentős darabokat.

A kiállítás AGGHÁZY Mária munkájának eredménye, aki túl a rendezésen, a kiállításához kapcsolódó katalógusban írt tanulmányával nagyszerű vezetőt ad az anyaghoz összefoglalva az európai kódexművészet legjelentősebb kérdéseit.

DÁVID KATALIN

SZEMLE

Sallai István — Sebestyén Géza: A könyvtáros kézikönyve. 2. átdolg. és bőv. kiad. Bp. 1965. Gondolat. 832, XX l. 1 t.

Tíz éve jelent meg *A könyvtáros kézikönyvének* első kiadása. Akkor a *Magyar Könyvszemle* recenziója, DOMANOVSKY Ákos ezt az eseményt „újabb mérföldkő”-nek nevezte könyvtári szakirodalmunk fejlődésében. Az 1956 óta eltelt évtized igazolta ezt a megállapítást. DOMANOVSKY akkor mérlegre tette a kézikönyv értékeit, az adottságok kényszeréből eredő nehézségeit, javításra szoruló kisebb hiányosságait. Kérdés, hogy most, a bővített és javított új kiadás megjelenésekor szükséges-e a változtatások áttekintésén túl ismét számbavenni elvi, szerkezeti, módszertani kérdéseket is? Azt gondoljuk, igen. Az eltelt tíz évben könyvtári irodalmunk és egész könyvtári életünk sokat fejlődött, változott. Változtak szempontjaink is. A kézikönyv, jelentőségénél fogva, megérdemli, hogy újra megvizsgáljuk, milyen mértékben tölti be hivatását a jelenlegi körülményeink közt, mostani, bizonyos pontokon módosított és lényegesen bővített kiadásában.

Hogy a feladat, amelyre a szerzők vállalkoztak, rendkívül nehéz és hogy az adott keretek közt nemzetközi viszonylatban is kitűnően oldották meg feladatukat, azt most is hangsúlyoznunk kell, ugyanúgy mint az első kiadás bírálója tette. Hiszen nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy olyan segédeszköz készüljön, amely minden könyvtárosnak jó, ugyanakkor, amikor a könyvtárosok feladata és képzettsége igen különböző természetű. Más igénye van egy termelőszövetkezet és egy kutatóintézet könyvtárosának, másfajta segítséget vár a gyermekkönyvtár pedagógusa, mint egy nagykönyvtár speciális tudományos jellegű részletfeladatának végzője. Érthető tehát, hogy a kézikönyvben átdolgozott formájában is maradtak bizonyos egyenetlenségek s a szerzők a további, remélhető új kiadások esetében újra és újra az előtt a feladat előtt fognak állni, hogy az egyre

fejlettebb körülmények adta lehetőségek fölhasználásával mindig jobban fokozzák a könyv értékét és a kritika se térhet ki a kézikönyvre váró feladatok elvi és gyakorlati szempontból való megvizsgálása elől.

Vizsgáljuk meg tehát közelebbről, mi ennek a kézikönyvnek a célja? Semmiképpen nem az, hogy minden könyvtáros minden igényét kielégítse, hogy minden fajta könyvtárosi munka minden problémájára feleletet, alapos kiképzést adjon. Nem lehet egyetemi tankönyv és lexikon sem. Főleg nem úgy, hogy minden fokú és minden típusú könyvtáros egyetlen segédkönyve legyen. Hiszen ha csak a tudományos könyvtárosok igényeit venné figyelembe, akkor is legkevesebb egy második MILKAU elkészítését kellene várnunk a szerzőktől. Csakhogy egy ilyen nagy terjedelmű — sőt a sokféle igény miatt annál még sokkal nagyobb — többkötetes kézikönyv nemcsak anyagi lehetőségeinket haladná meg sokszorosan, hanem elvesztené eredeti célját, a gyakorlati használhatóságot.

Nézetünk szerint egy gyakorlati célú könyvtári kézikönyv esetében a következő szempontokon kell lennie a főhangsúly-nak:

1. Legyen benne tömören a könyvtárra vonatkozó minden olyan alapvető ismeretanyag, ami minden könyvtáros számára szükséges, aki hivatását komoly érdeklődéssel végzi, aki ismerni akarja pályája múltját, jelenét, feladatait és aki fontosnak tartja azt, hogy a leglényegesebb szakmai kérdésekben tájékozódást tudjon adni a hozzáférőknek. Ezért szükséges például a röviden, de alaposan kidolgozott könyv- és könyvtártörténeti rész, vagy a könyvtárügy egészét bemutató fejezet.

2. Meg lehessen ismerni belőle minden könyvtártípus és minden könyvtári munka lényeges vonásait. Kisebbségi könyvtárak könyvtárosa számára azért, hogy meg tudjon birkózni minden ráváró feladattal, nagyobb könyvtárak könyvtárosa számára

pedig azért, hogy ne váljék szakbarbárrá, aki harminc évig egyetlen íróasztali lámpa fényének körén túl semmi mást nem ismert meg saját könyvtárából, akinek fogalma sincs kollégái munkájának lényegéről, értékéről, nehézségeiről, hanem ellenkezőleg, ha más munkakörbe kerül, nagyjából már előre tudja, milyen feladatai lesznek ott.

3. Megadja a fölvilágosítást olyan kérdésekre, amelyekkel akár alkalmilag, akár mindennapi munkájában szembekerül. Ilyen például a könyvkötészetéről szóló rész. Egy ilyen fejezetből természetesen senki nem fog megtanulni könyvet kötni, de mindannak benne kell lennie, amit a könyvtárosnak tudnia kell, ha állományának szakszerű köttetéséért felelős.

4. Benne kell lennie olyan lexikális adatoknak, amelyekre bármikor szüksége lehet a könyvtárosnak, de sem ideje, sem lehetősége nincs hosszabb kutatásra: pl. a papírvék méretei, nyomdai betűtípusok, a vízjelek helye a méretmegállapítás szempontjából, könyvtárosi némenklátúra.

5. Végül olyan szakirodalmat és olyan formában kell közölnie, amelyen keresztül mindenki a maga feladatai, szakképzettsége szerint szükség esetén tovább tud haladni a részletesebb ismeretek felé.

Természetesen mindez csak ideális elképzelés. Gyakorlati megvalósulása csak részben lehetséges. Amíg nincsenek minden területen alapos, használható kézikönyvek, addig *A könyvtáros kézikönyvének* kell bizonyos részletkérdésekben is messzemenő tájékoztatást adnia, főleg azok számára, akiknek nem áll a rendelkezésükre bővebb szakirodalom. A kézikönyv most még meglevő kényszerű egyenetlenségeit remélhetőleg fokozatosan ki lehet majd küszöbölni, ha sorra megjelennek a speciális részletkérdések kézikönyvei.

A következőkben a most megadott szempontok figyelembevételével próbáljuk meg a kézikönyv áttekintését a főfejezetek sorrendjében, mert a szerkezet logikus, azon lényegesebb változtatás nem szükséges.

Az első fejezet az új kiadásban nagyon értékes résszel gyarapodott. Ez az új rész, amely a könyv előállításáról szól (papírgyártás, papírméret, nyomtatás technikája, betűtípusok, illusztráció-technika) a könyv legsikerültebb szakaszai közé tartozik. Pontosan az, aminek lennie kell. Senkit se akar bevezetni a nyomdásztechnikai ismereteibe, hanem annyit ad, amit a könyvtárosnak mulhatatlanul tudnia kell és a gyakran szükségessé válható adatokat.

Sajnos nem bővült azonban a történeti rész. Pedig a könyv és a könyvtár annyira történeti képződmény, hogy múltjának

ismerete nélkül a könyvtáros egy kicsit mindig idegen marad a maga egész munkaterületén. Ez a rész, amint már az előző ismertető is szóvátette, még egy közepes méretű közművelődési könyvtár könyvtárosának is kevés. És még hozzá kell tennünk, hogy mivel a legrövidebb összefoglaláskor a legnehezebb az elengedhetetlen minimum kiválasztása, sok egyenetlenség érezhető itt. Mindenekelőtt teljesen hiányzik a paleográfia, az írás történetének, legfőbb típusainak bemutatása, ha csak egy oldalon is, néhány illusztrációval. Szó van viszont egy állítólagos második hellenizmusról, ami a IX. században befolyásolta Bizánc műveltségét, de a mi művelődési körünkben nem tudunk semmi hatásáról. Ellenben hiányzik még a megemlítése is az európai íráskultúra hullámzásának, a Karoling reneszánszról és vele kapcsolatban mai írásunk kialakulásáról. Nem kapunk még futó képet se az európai humanizmus, az iskolázás, az írástudó és olvasó réteg, az egyetemek kialakulásának döntő szerepéről. A kézikönyv használója szinte semmit se tud meg az egyetemes és magyar nyomdászattörténetéről, a fontosabb régi könyvtípusokról. Pedig föltétlenül szükséges, hogy még egy egészen kis könyvtár könyvtárosa is találjon egy-két szót aldinákról, elzevirekről, FROBENIUSRÓL, HELTAL GÁSPÁRRÓL és TÓTFALUSI KIS MIKLÓSRÓL, KNER IMRÉRRŐL és az Egyetemi Nyomdáról. Hogy lehet azokat a kisebb könyvtörténeti kiállításokat létrehozni, amelyeket a kézikönyv említ, ha a könyvtáros ezen a téren semmi tájékoztatást nem kap? Igen nagy értékek kallódhatnak el, ha pl. egy vidéki könyvtáros még a legelemibb ismereteknek se tud utánanézni azzal kapcsolatban, hogy egy fölbukkanó régi könyv ér-e valamit és érdemes-e továbbítani megfelelő nagyobb könyvtárba. Ugyanilyen nagy hiánynak érezzük a könyvművészet és a bibliofília teljes hiányát. Ezek pedig rendkívül fontos kérdések az olvasás kultúrája, a könyvszeretetre nevelés tekintetében.

Talán soknak látszanak ezek a kívánások, főleg ami a könyv- és könyvtártörténeti rész lényeges bővítését illeti, — (a két részt jobb lenne egybefoglalni), — de az a szerző, aki olyan remek tömörséggel tudta összefoglalni a könyv előállításáról szóló fejezetet, ezzel a kérdéssel ugyanolyan jól megbirkózott volna. Másrészt pedig a bővítések ellensúlyozására sok mindent el lehetne hagyni. Így mindenekelőtt el lehetne hagyni a kézikönyv egyes fejezeteit bevezető kisebb történelmi viszapillantásokat. Ezek a történelem egészéből kiszakítva úgyse mondanak semmit. Pl. a decimális szakozó munkáját nem

fogja jobban megismerni valaki azáltal, ha arról hall, hogy az ókori Alexandriában vagy a ninivei könyvtárban még más volt a rendszer. A mai könyvtáráépület tervezőjén se segít, ha a könyvtártörténeti részben 30 lappal előbb már olvasott Assurbanipál névvel találkozik. Ami ezekből a részekből fontos, azt bele kellene foglalni az összefoglaló történeti részbe, az ismétléseket pedig elhagyni. Az egyes kérdések tárgyalásánál csak a közvetlen előzményekre kellene utalni, amik csakugyan világosabbá teszik a mai állapot kialakulását, fontosságát, az új teljesítmény értékét. Így a magyarországi könyvtárak tarthatatlan szakkatalógus-állapotát, ami indokolta a decimális rendszer sürgős és szükséges bevezetését. Főlöszleges illusztrációkat is el lehetne hagyni, pl. a FETTERICS-kódex gyöngye képét, ami az új kiadás színes RANSANUS-képe után már fölösleges. Elhagyható a rotációs gép sok helyet foglaló homályos képe éppen úgy, mint a BADIUS-nyomda jelvényének ügyetlen rajzból átvett másolata. (Nem is 1498-ból való, mert a nyomda csak 1501 óta működött.) Helyet lehetne nyerni a kiadványfajokról szóló rész elhagyásával, mert egy könyvtárosnak nem kell példákkal magyarázni, milyen egy szótár vagy egy lexikon. (A megkülönböztetés lexikon és enciklopédia közt fölösleges, hiszen a *Filozófiai lexikon*, a *Lexikon des gesamten Buchwesens* és még rengeteg tudományos enciklopédia viseli a lexikon nevet.)

1. A könyvtáráépítésről és berendezésről szóló, az új kiadásban átdolgozott és bővített rész nagyon hasznos segítség, főleg olyan kisebb könyvtárak vezetőinek, ahol mód nyílik új épület emelésére, új berendezésre. Egy-egy nagykönyvtár építése ritka esemény s akkor olyan összetett feladat, hogy igen sok szakember közös munkájára, az egész könyvtári kollektíva éveken át tartó erőfeszítéseire, dokumentáció gyűjtésére stb. van szükség s a speciális adottságok, feladatok, funkciók folytán minden terv más és más lesz. Ezekről csakugyan kár volna itt sokat beszélni. Ezzel kapcsolatban csak néhány alapszempont, alaptípus említése szükséges. Nagyon ügyes ebben a tekintetben, kis és nagy könyvtárak számára egyaránt a raktárelhelyezési lehetőségeinek vázolója képes ábrázolásban. Ez a fél oldalnál is kisebb illusztráció többet mond mint oldalas szövegek. Ugyanílyen lehetett volna a főbb funkcionális összefüggések, a főbb tervezési típusok sematikus bemutatása. Például kár, hogy egyáltalán nem szól a katalógusok és a segédkönyvtár épületet szervező szerepéről, pedig döntő fontosságú az, hogy egy vagy két kataló-

gusra épül-e a tervezet, központi vagy osztott segédkönyvtár van-e stb. Egyáltalán a katalógus nagyron mostoha szerepet kapott ebben a fejezetben. A külön katalógusteremnek még a neve se fordul elő, a katalógusszekrényről szóló rész pedig idokolatlanul a katalógizálási fejezetbe került, amikor a többi berendezési tárgy mind itt van. Itt csak egy katalógusszekrény-kép van, ami szerencsétlen módon olyan, hogy a fiókoknak nincs kihúzójuk. Ha már a katalógusszekrényeknél tartunk, érdemes lenne megemlíteni azt az üveglapos fiókokhoz hasonló, de jobb és olcsóbb megoldást, ami a pozsonyi egyetemi könyvtárban van, ahol az üveglapot két fémpálca helyettesíti. Nem kapunk adatokat a katalógusok helyigényéről se. A munkaszobák helyiségméreteinél pedig olykor érthetetlen túlméretezéssel találkozunk: a feldolgozó osztály egy dolgozójára 25–30 m², minden további után 9 m² sokkal nagyobb a szükségesnél, adminisztratív dolgozónként sem kell 12–16 m². Ugyanakkor a könyvkötészetben 4 dolgozó gépekkel és minden fölszereléssel, asztalokkal együtt csak 40–50 m²-t kap.

Nem tartjuk szerencsésnek azt se, hogy ennek a fejezetnek s szerzője szinte mint egyetlen modern megoldásról szól a szakosított olvasótermekről. Amennyire igaz, hogy a kisebb olvasótermek jobbak a nagyoknál, de kétséges, hogy ez okvetlenül együtt kell, hogy járjon a szakosítással. Ellene mond ennek a kutatófülkék terjedése, nehezíti is az olvasótermek egyenletes kihasználtságát és alig megoldhatóvá teszi a kézikönyvtárak szétválasztását, állandó, zavaró járkálást tesz szükségessé az egyes szakolvasótermek kézikönyvei közt. Jobb lett volna tehát inkább bemutatni a különböző lehetőségeket, előnyeikkel és hátrányaikkal, amelyek közül a könyvtáros a szükségletnek megfelelően választ. Még csak annyit ehhez a fejezethez, hogy korai arról írni, a megvalósult könyvtáráépületek közt, hogy „nagyszabású könyvtári létesítményünk az Országos Széchényi Könyvtár új épülete a Várban”. Legfeljebb új otthona, de még az is messze van a befecsközéstől.

2. Az állománygyarapításról szóló fejezet küszködik talán a leginkább a kézikönyv alapvető kompromisszumával s ezen sok változást nem is nagyon lehet várni. Hiszen nehéz elképzelni, hogy külön kézikönyv tárgyalja ezt a kérdést. Ennyiben tehát indokolt, hogy a fejezet egyrészt teljes részletességgel mutassa a beszerzés mindenfajta technikai részletkérdését, de mellette olyan kiadványokat is közöl, amelyekre a legnagyobb könyvtáraknak is csak ritkán lehet szükségük. A nemzeti

bibliográfiák fölsorolását azonban jobb lenne áttenni a kézikönyv bibliográfiai fejezetébe, hiszen ezek nagy részét beszerzési célokra még legnagyobb könyvtáraink sem használják. Itt általában csak jelezni kellene a főbb fölhasználható bibliográfia-típusokat, példák említése nélkül és csak utalni a bibliográfiai fejezetre. Ezáltal sok fölösleges ismétlést, címek kettős közlését lehetne elkerülni. Ugyancsak átfedés van az olvasók beszerzési javaslataival kapcsolatban a kézikönyv olvasószolgálati részével. Itt is elég lenne az utalás. Viszont teljesen el lehetne hagyni az Orsz. Mezőgazdasági Könyvtár gyűjtőköri tervezetének sok helyet foglaló közlését. Meg kell még jegyezni, hogy a régi könyvek bekötésére adott irányvonalak irreálisan magasak.

3. Kitűnően sikerült a kézikönyvnek a katalógusokról szóló része. A katalógus a könyvtárosnak annyira mindennapi eszköze, hogy — bár van részletes címfelvételi és besorolási szabványunk a katalogizáló könyvtárosok használatára, — de annyit minden könyvtárosnak, a katalógus használatához is tudnia kell, amennyit a kézikönyv itt ad. Legföljebb azt jegyezzük meg, hogy jobban ki lehetne fejteni a katalógusoknak mint egységes katalógushálózatnak a szempontjait, azt, hogy hogyan egészítik ki egymást, mennyiben kell a teljes állományt tartalmazniuk, vagy bizonyos pontokon elhagyhatók a fölösleges átfedések (pl. szakkatalógus és tárgyszó-katalógus együttes készítése esetén, vagy a tárgyszó-katalógus és földrajzi katalógus egymást tehermentesítő lehetőségei).

Azt, amit SEBESTYÉN Géza a könyvtári osztályozás elméletéről ír, aligha lehetne tömörebben és jobban megfogalmazni. El lehetne azonban hagyni a száz ETO szám című táblázatot, nemcsak azért, mert sok helyet foglal el és ilyen minden könyvtár a maga számára állíthat össze a legjobban, hanem azért, mert az ETO újabb átdolgozásai miatt részben már nem érvényes, illetve rövidesen érvényét veszti. Jó lenne viszont fölhívni a figyelmet a folyamatos pótlásokkal kapcsolatban a *DK-Mitteilungen*-re.

4. A raktározási fejezet könyvkötésről szóló része megint olyan mintaszerű, mint a könyvelőállításról írott. Az van benne és annyi, amennyi a könyvtárosa tartozik. Indokolatlanul körülményes azonban a raktári revízióról adott leírás, főleg pedig hosszadalmas és költséges az ajánlott mód. Sokkal egyszerűbb a hiányjelölés magában a raktári katalógusban. A könyvekben is fölösleges bélyegzéssel föltüntetni, hogy a revíziókor megvoltak, ha ez a katalógusból úgyis kiderül.

5—6. Némileg problematikus az olvasószolgálatról és a tájékoztatásról szóló két főfejezet egymástól való elválasztása. Főleg, ha a kézikönyv alapbeállítottságát tekintetbe vesszük, azt kell mondanunk, hogy a tájékoztatás a könyvtárak túlnyomó többségében az olvasószolgálat szerves és nélkülözhetetlen része. Inkább a bibliográfia és dokumentáció kerülhetne külön fejezetbe. Főleg akkor, ha az új kiadásban egyébként is lényegesen bővített bibliográfiai részbe illesztené bele a szerző a jelenleg a könyvbeszerzési fejezetben közölt bibliográfiákat.

Ami magát az olvasószolgálati fejezetet illeti, ez a rész túlzottan részletes, mintha semmit se akarna a könyvtáros egészséges érzékére, józan eszére hagyni. Főleg az igényfeltárásról szóló rész látszik szinte nyomasztónak és a könyvtárost és olvasót egyaránt túlterhelően módszeresnek. Ellenkező irányú maximalizmusnak érezzük viszont azt, hogy olyan hatalmas fogalmat és technikai fölkészültséget föltételező eljárásokkal és gépi berendezésekkel is megismerkedünk, mint a diktafonos kölesönzés, a fotoeljárásos kölesönzés, az elektronikus szuperautomata berendezés. Nem valószínű, hogy magyar viszonyok közt belátható időn belül még a legnagyobb könyvtárak is találkozzanak ezekkel.

7. Ami a különgyűjteményekről szóló részt illeti, nem lehet hibáztatni rendkívüli tömörségét, mert hiszen ezekben annyira speciális szakmunka folyik, hogy egy általános kézikönyvben csak a legfőbb vonalat lehet bemutatni róluk. Inkább csak azt lehetne még jobban érzékeltetni, hogy ezek a munkák milyen természetűek, mennyiben térnek el komplex jellegűknél fogva a futószalagmunkától, milyen föltételeket kívánnak meg a könyvtárostól és mi hasznuk van az egész könyvtárra nézve. Ezért nem szerencsés az, hogy elvi tisztázás, feladatok, típusok és lehetőségek általános megvilágítása helyett gyakran csak annyit mond, hogy így van az OSZK-ban. Igy azután erősen háttérbe szorul a kéziratári részben az irodalmi kéziratokkal szemben a tudományos kéziratok problémája, hiányzik a régi könyvekkel való foglalkozás általános, elvszerű kifejtése. Erdemes lenne aránylag részletesen felsorolni a kéziratok gyűjtésével foglalkozó szakintézményeket is, mert ilyen nagyon sok van (Orvostörténeti Könyvtár, Orsz. Természettudományi Múzeum, Nemzeti Galéria, a Néprajzi Múzeum adattára stb.). A gyermekkönyvtárakról szóló részt a magunk részéről a különgyűjtemények keretei közt nem tárgyalnánk, mert ez inkább könyvtártípus vagy olvasószolgálat kérdése.

8. A különgyűjteményi rész rendkívüli tömörségével ellentétben, a könyvtártervezésről írottak túlságosan részletesek és elméleti jellegűek. Pl. egy majdnem két oldalas szakasz szól a vezető kijelöléséről. Ez nem való egy könyvtárosi kézikönyvbe, mert nem a könyvtáros választja ki a maga vezetőjét, aki pedig kijelöli, az nem a *Könyvtáros kézikönyvét* fogja ehhez elolvasni. Főlölesleges a Műszaki Egyetem Könyvtára belső szervezetének kétoldalalás táblázata. Egy nagykönyvtár szervezete annyira a funkcióktól és történeti fejlődéstől függő, egyedi valami, hogy más könyvtár számára nagyon keveset mond. A Munka törvénykönyve egyes rendelkezéseinek felsorolása is nyugodtan elmaradhat. A vezető kézikönyvei közt föltétlenül ott kell lennie magának a Munka törvénykönyvének. A hosszú és erősen elméleti statisztikai rész is lehetne sokkal rövidebb, mert a veszedelem úgyis mindig fönnáll arra, hogy a ténylegesen végzett munkával szemben túlzott jelentőséget kap a statisztika. A szerző maga is hangsúlyozza, hogy a statisztika csak a munka segítője lehet, nem öncél, mégis félő, hogy a „változási viszonzyszámok”, „tervteljesítési viszonzyszámok”, „megoszlási viszonzyszámok”, „intenzitási viszonzyszámok” számítgatása túlságosan sok időt vesz el a könyvtári munkától és a vezetési életszerűségétől.

9. Az utolsó fejezet, a magyar könyvtárügy egészének rövid összefoglalása, minden könyvtáros számára nagyon hasznos segédanyag.

Végül külön szerenénk néhány szót szólni az egyes fejezeteket bezáró bibliográfiai részekről. Ezek a bibliográfiák teljesítenek azt a célt, hogy az egyes szakterületeken dolgozó könyvtáros vagy ilyenek iránt érdeklődő, megkapja a további tájékozódás lehetőségét. Talán jobb megoldás lenne, inkább kevesebb címet közzölni a mostaninál, de tartalmi és értékelési megjegyzésekkel, mert így a használója nem tudja, mire van éppen szüksége a sok cím közül. Sok fölölesleges címet el lehetne hagyni, pl. dán vagy norvég nyelvű könyveket, amelyeket nyelvi okokból úgysem tudnak elolvasni nálunk. Elavult könyvek is akadnak a címek közt, pl. KUDORA *Könyvtártana*. Főlölesleges helypazarlással jár az, hogy igen sok cím kétszer fordul elő, olykor még ugyanannak a fejezetnek a bibliográfiájában is, különböző alfejezetekben. Elég lenne ilyenkor az utalás is.

Befejezésül még annyit, hogy míg az első kiadás ismertetője jogosan bírálta a kézikönyv elég silány külső kivitelezését, most elismerés jár a kiadónak és a nyom-

dának: (egy-két bosszantó hibát leszámítva, pl. a 262. ábra fejtetőn van, a 237. lapon az ó-egyházi szláv betűk átírása fölött elmaradt a fölirat) : a papír jó minőségű, a műnyomó papírra készült, szép illusztrációk vonzóvá teszik a kötetet, amelynek most már ott lenne a helye minden könyvtáros asztalán. Azért is foglalkoztunk olyan részletesen a kézikönyv azon vonatkozásaival, amelyekben még további tökéletesedést szeretnénk látni a jövőben, mert reméljük, hogy a második kiadást nem tíz év múlva, hanem sokkal gyakrabban egymás után fogják követni az újabb átdolgozott kiadások, mindig tökéletesebb, mindig csiszoltabb alakban és a kézikönyv speciális könyvtári szakirodalmunk erőteljes kibontakozása után is évtizedekre megmarad a részmunkákat összefogó központnak.

CSAPODI CSABA

Literárny archív. Martin, 1964. Matica Slovenská.

Figyelemreméltó az egyre fejlődő szlovák irodalomtudomány új publikációja, az évenként megjelenő *Literárny archív* első kötete. Az évkönyv szerkesztője, Peter LIBA tömör előszóban összegezi a kiadvány hivatását.

A *Literárny archív* a szlovák irodalom forrásaiból és dokumentumaiból közöl első sorban kevésbé ismert vagy ismeretlen adatokat. Ez azért szükséges, mert egyrészt az eddigi adatközlések szétszórtságuk miatt nehezen hozzáférhetők, másrészt az irodalmi folyamatok, jelenségek értékelése lehetetlen rendszeres és alapos szövegkiadások nélkül. Az évkönyv létének szükségességét az is alátámasztja, hogy a Matica slovenská, ez a nagy múltú kulturális, egyesület ez idő szerint Szlovákia központi levéltárának szerepét is betölti.

A publikált anyag a bevezető szerint irodalmi jellegű lesz. Főként a Matica levéltári anyagának folyamatos kiadására gondolnak, de „a Literárny archív nem von maga köré sem idő-, sem földrajzi határokat”. Helyet biztosít az irodalomkritikának és az irodalomelméletnek, sőt kész XX. századi anyagok közzétételére is. A szerkesztő mindennek figyelembevételével öt részre osztja az évkönyvet: I. eredeti szövegek; II. forrástanulmányok; III. a kiadott dokumentumok kritikája; IV. bibliográfia, elméleti-módszertani tanulmányok a textológia köréből.

A mindenképpen dicséretes kezdeményezés első kötete változatos, értékes

anyaggal gazdagítja a szlovák irodalomtudományt, sőt nem egy szövegközlés közvetlenül számot tart a magyar tudomány érdeklődésére is.

Anton A. BANIK, a régi szlovák irodalomtörténet kiváló kutatója Szent PROKOP, Szent VENCEL és Szent VITUS középkori latin legendáinak podolini kéziratát publikálja. A megfelelő cseh—morva vonatkozásokkal való részletes egybevetés után közli a legendák teljes szövegét, amely a kötet végén gazdag fénykép-anyag illusztrációval bővül.

Jozef MINÁRIK népi próza-közleménye az Országos Széchényi Könyvtár anyagából készült. Vladimír MATULA Stanko VRAZ és A. B. VRCHOVSKÝ kapcsolatát dolgozza fel, a szlovák-délszláv kapcsolatok részeként. Pavol VONGREJ szövegközlése Ján KALINČIAKNAK, a szlovák széppróza első kiemelkedő mesterének ismeretlen és elfelejtett költeményeit tartalmazza. Ugyancsak VONGREJ PETŐFI forradalmár kortársa, Janko KRÁL' újonnan feltárt kéziratot anyagát közli. Ján V. ORMIS Ludovít KUBÁNI, a szlovák JÓSIKA kéziratot folyóiratának szövegeit publikálja.

A *Literárny archív* II. részének apróbb közleményei között alig akad olyan, amelynek ne lenne magyar vonatkozása. Jozef ŠIMONČIČ például két ismeretlen BÉL Mátyás-levelet közöl Nagyszombat magisztrátusához; Jozef AMBRUŠ a XVIII. századból publikál dokumentumot, nagyrészt budapesti gyűjtés alapján. VYVÍJALOVA az MTA könyvtárából tette közzé a szlovák diákok Societas Slavica Aquila Nigrae néven Wittenbergben, 1783-ban működött egyesületének felvételi lapját és a társaság programját. Ján KOLLÁR méltatlanul elfelejtett kortársáról és harcostársáról, a késmárki líceumi tanár Matej SLVAKOVSKÝRÓL Eugen KLEMENTIS írt forrás-tanulmányt. Rendkívül érdekes a pozsonyi Szláv Intézet 1839-ben RUMY Károlyhoz írt levele is, ugyancsak Mária VYVÍJALOVÁ közlésében.

A III. rész mindössze egy, tartalmában azonban gazdag és igen fontos bibliográfiából áll. Címe: *A Sborník Matice slovenskejben a Literárnohistorický sborník-ban és a Slovenská literatúra-ban 1923—1960 között megjelent irodalmi dokumentumok jegyzéke*. Augustín MAŤOVČÍK bibliográfiája egybefoglalja a három évkönyv, illetve folyóirat szövegközléseit, és külön névmutatójával együtt kitűnő eligazodást nyújt a kutatóknak.

A *Literárny archív* gazdag anyagával úgy hisszük nemcsak a szlovák, hanem a Közép-Kelet-európai tudományosság fóruma is lesz.

KÄFER ISTVÁN

Perényi József: A történész műhelytitkaiból. Bp. 1965. Gondolat. 179 [5] l. (Gondolattár 27.)

A Gondolat kiadó jól szerkesztett új ismeretterjesztő sorozata mint *jelenség* is a *Magyar Könyvszemle* figyelmére méltó. Minden kötet ismertetésére mégsem vállalkozhatunk. PERÉNYI József kis könyve azonban közel áll folyóiratunk történészolvasóihoz, akik — tudunkkal — összefoglaló módszertani munkát magyar szerzőtől régen nem olvashattak. PERÉNYI a feladatot több szempontból mintaszerűen oldotta meg. Három nagy fejezetben keresztül mindvégig sikerül az érdeklődést ébrentartania azzal az egyszerű fogással, hogy minden tételét a magyar történelem egy-egy fontos részletére, eseményére alkalmazva adja elő: az olvasó így fáradság nélkül megkapja történelmünk legrövidebb korszerű előadását s annak kapcsán felébred kíváncsisága a „műhelytitkok” iránt, amelyek segítségével a modern történész eljut ezekhez az értékes eredményekhez.

A második nagy érdeme PERÉNYINEK az, amiben minden magasabbrendű tudomány-népszerűsítés szerzőjével osztozik, vagy osztoznia kellene: olvasóit megtiszteli azzal, hogy saját új, máshol még le nem írt teóriáit szövi bele előadásába. Mindhárom fejezet tartalmaz ilyen, a szakembernek is érdekes, új felfogást, amellyel persze vitatkozni lehet, de hallgatással elmenni mellette nem. Legérdekesebb ezek között a periodizáció problémájának megszabadítása az elmúlt évtized dogmatikus erőltetésétől: PERÉNYI tér es idő dialektikusan összefolyó fogalmaival próbálja helyreilleszteni a történelmi materializmust vulgáris merevséggel alkalmazó tudósok tévedését.

Ha van hibája a kitűnő könyvnek, az talán a néha túlzásba vitt „társalgó” hang. Idetartozik az is, hogy a három fejezetcím látszólag szemléletessé teszi, valójában elburkolja az igazi tartalmat: a történelmi kritika, a történelmi elmélet és a történelmi ábrázolás *fejezeteken belül* mesteri módon és elegáns rövidséggel összefoglalt problémáit.

Da.

Parkhi, Raghunath Shatanand: Decimal classification and colon classification in perspective. London, 1964. Asia Publishing House. 545. l.

PARKHI 38 éves könyvtári gyakorlattal rendelkezik. Képesítését a madraszi egyetemen szerezte, RANGANATHAN tanítványa volt. A könyvtári munkában eltöltött 38 esztendő alatt 12 könyvtárban végzett

szakozási munkát és pedig a tizedes osztályozás szerint éppen úgy, mint a kettőspontosossal. 1944 óta az indiai egyetemeken adja elő az osztályozást. Jelen könyvének anyagát 1958/59-ben és 1962/63-ban a rttott egyetemi előadásai szolgáltatták.

PARKHI könyvének célja a DEWEY-féle tizedes osztályozás és RANGANATHAN kettőspontos osztályozása legfontosabb jellemzőivel megismertetni az olvasót, összehasonlítva a két rendszert RANGANATHAN-nak az osztályozásra vonatkozóan megállapított szabályai fényében. PARKHI úgy látja, hogy a kettőspontos osztályozás megértése körül jelentkező nehézségeknek két oka van: először is az a körülmény, hogy nem ismerik RANGANATHAN összes írásait, másodszor pedig a megfelelő gyakorlat hiánya. PARKHI igyekszik e megállapításának tanulságait levonni. Könyvében RANGANATHAN minden az osztályozásra vonatkozó gondolatát vizsgálat alá veszi, a szükséges gyakorlatot pedig úgy próbálja olvasói számára biztosítani, hogy bőséges példákkal illusztrálja az elmondottakat.

A könyv három főrészből áll. Az elsőben DEWEY életének és művének méltatása után a tizedes osztályozást tárgyalja, a másodikban RANGANATHAN munkáját és életpályáját ismerteti, majd a kettőspontos osztályozás mibenlétét világítja meg, végül a harmadikban összehasonlítja a két rendszert olyan módon, hogy sorra veszi RANGANATHAN 33 osztályozási törvényét és miután részletesen elmagyarázta azokat, bemutatja érvényesülésüket mind a tizedes, mind pedig a kettőspontos osztályozás területén. Mondanunk sem kell, hogy az összehasonlítás a kettőspontos osztályozás javára dől el. A könyvet RANGANATHAN, majd a szerző előszava vezet be, bibliográfia, valamint betűrendes mutató zárja.

Sikerült-e PARKHINAK célját elérnie? Érthetővé, könnyen felfoghatóvá tudat-e tenni RANGANATHAN rendszerét? Aligha volna őszinte a válaszuk, ha erre a kérdésre, minden további nélkül, igennel felelnénk, hiszen más könyveket is elő kellett vennünk, hogy PARKHI munkájának egyes részeit világosan lássuk. Ennek ellenére — úgy érezzük — igaztalanok lennénk, ha PARKHI könyvét nem értékelnék pozitívan. Nem szabad ugyanis elfelejtenünk, hogy PARKHI első sorban az indiai egyetemek könyvtárszakos hallgatói és előadói számára írta azt. Már pedig a keleti és a nyugati gondolkozásmód mégiscsak különbözik. Ennek a különbségnek számlájára írjuk az elméleti általánosításnak azt a hypertrofiáját, amellyel PARKHI könyvében találkozunk s amit — a magunk részéről — szükségtelenül bonyolultnak talál-

lunk. Valahogy így vagyunk a terminus technikusokkal is. Kétségtelen — és ezt RANGANATHAN maga is hangoztatja — hogy a könyvtártudománynak elsősorban terminológiáját kell kialakítania. De az önkényesen megállapított szakkifejezéseknek az a tömege, amellyel szerzőnknél találkozunk, szinte meghaladja nyelvújítás-korabeli íróink teljesítményét. S ha ehhez hozzávesszük, hogy a szakkifejezések betűjelzetekre rövidítve szerepelnek a szövegben, nem zárkozhatunk el az elől az érzés elől, hogy PARKHI a tudományos színvonal keresésében egy kissé túlló a célon. Erre vall egyébként az a körülmény is, hogy a mutató nem lapszámokra hivatkozik, hanem rejtélyes jelzeteket ad, amelyeknek megfejtése néha nem kis fejtörést okoz az olvasónak.

Mindeme — hangsúlyozzuk! — formai és nem tartalmi kifogások ellenére nagyon hasznosnak kell mondanunk PARKHI könyvének tanulmányozását. Két dolgot tanulhatunk meg belőle. Először is azt, hogy tisztelettel beszéljünk RANGANATHAN óriási munkájáról. Lehet, hogy néha fölösleges aprólékosságnak érezzük egy-egy „kánont”, de nem lehet el nem ismernünk, hogy RANGANATHAN az osztályozási munka logikáját, jóformán minden előzmény nélkül, olyan alapvető érvénnyel fektette le mint — *sit venia verbo!* — ARISTOTELES az egyetemes gondolkozását. A másik dolog, amit PARKHI könyvének áttanulmányozása sugall az, hogy vegyük elő RANGANATHAN rendszerét és lépésről-lépésre haladva hasonlítsuk össze az ETO-val. Amíg ezt a munkát el nem végezzük, RANGANATHAN rendszere — bár véleményünk szerint alaptalanul! — mindig fenyegető ismeretlenként ül tudatunk hátterében és azzal ijesztget, hogy egy talán sokkal tökéletesebb rendszert alkalmazhatnánk könyvtárainkban, ha vennők a fáradságot, hogy alaposabban megismerkedjünk vele.

TAKÁCS MENYHÉRT

MacKinney, Loren: Medical illustrations in medieval manuscripts. London, 1965. Wellcome Historical Medical Library. XVII, 263 l. (Publications of the Wellcome Historical Medical Library. New series 5.)

A világ legnagyobb orvostörténeti szakkönyvtára, a londoni Wellcome Historical Medical Library — miután már közreadta 1641 előtt megjelent könyveinek és 1650 előtt készült kéziratának a katalógusát — ismét olyan kötetet adott ki, amely nemcsak a tudománytörténet művelőinek az érdeklődésére tarthat számot. Az új ki-

advány a középkori kódexekben található orvosi tárgyú miniatúrákkal foglalkozik. Célja — mint a szerző az előszóban kijelenti, — nem az, hogy a laikusoknak népszerű képeskönyvet vagy a szakmabeli tudománytörténészeknek orvostörténetet adjon, hanem a történelmet kedvelő orvosoknak és az emberi gyógyításért folytatott évezredek küzdelem iránt érdeklődő laikusoknak az igényét igyekszik kielégíteni a képek bemutatásával és magyarázatával. A könyvnek azonban csak az első fele felel meg ennek a célkitűzésnek. Itt ugyanis 14 fejezetbe csoportosítva a kötet végén található képeket elemzi, s mintegy szemléltetés útján ismerteti a középkori orvoslást.

Számunkra azonban érdekesebb a könyv második része, amely a világ 24 országában található, illusztrált orvosi kódexek jegyzékét tartalmazza. A szerző személyesen is átkutatott egy sor könyvtárat, s ahova nem jutott el, onnan levelezés útján szerezte be a szükséges adatokat, illetve lehetőleg a mikrofilmeket is. A gyűjtést eredetileg három irányból is leszkiftette: csak az 1500 előtt készült, csak a nyugati nyelvű és csak az orvosi tárgyú kódexek miniatúráival akart foglalkozni. Ezeket a határokat a munka során mindhárom vonatkozásban túllépte. A jegyzékben ugyanis szerepel 22 kódex a XVI—XVII. századból, ezek nagy része (valamint néhány korábbi is) arab vagy török nyelvű. Orvosi tárgyú ábrázolást számos nem orvosi műben is talált, s ezért számos naptárt (érvágás!), bibliát és más művet is felsorol a jegyzékben. Főleg ez utóbbi vonatkozásban a gyűjtés még csak szórványos, s itt lát a szerző további feladatokat a maga számára.

A jegyzék 169 könyvtár 826 kódexét írja le. Mindegyiknek megadja a jelzetét, lehetőleg a szerzőt és a címet, ha ez nincs, akkor röviden megjelöli a tartalmat, továbbá a keletkezési időt, végül a nyelvet, ha az nem a latin. Ezután sorolja fel a miniatúrákat lényegében az első részben alkalmazott tárgyi csoportok (pl. anatómia, sebészet, diagnosztika, szülészet) szerint. A kódexek a lelőhelyek (városnév, könyvtár) betűrendjében, egy-egy gyűjteményen belül pedig jelzetek szerint szerepelnek a jegyzékben.

A kódexek túlnyomó része a XIII—XV. században készült (381 a XV., 266 a XIV. és 92 a XIII. században). A legrégebbi az Österreichische Nationalbibliothek híres DIOSKORIDES-kódexe az 500-as évek elejéről. A szerzők között természetesen a három nagy ókori orvos szerepel a legtöbb művel: GALENUS (54 kódex és 17 Pseudo-Galenus mű), HIPPOKRATES (51 kódex) és DIOSKORIDES (32 kódex és 15 Pseudo-

Dioskorides mű). A középkori szerzők közül a két nagy arab tudós: AVICENNA (36 kódex) és ALBUCASIS (31 kódex) emelkedik ki.

A kötet végén 18 színes és 86 fekete-fehér kép ad bőséges betekintést egyrészt a középkori orvoslásba, másrészt a miniatúrafestészetbe, bár a képeknek elsősorban nem művészettörténeti, hanem tudománytörténeti jelentőségük van. A képek közül a művészileg legjelentősebbek általában nem orvosi kódexekből származnak (pl. a két MANTEGNÁNAK a Brooke-Antiphonaléból származó gyönyörű miniatúrája).

A jegyzékben egy Magyarországon levő kódexet találunk: az Egyetemi Könyvtár híres ALBUCASIS-kódexét, amelyet BERKOVITS Ilona a Magyar Könyvszerkesztés részletesen ismertetett (1937. 229—240. l.).

DÖRNYEI SÁNDOR

Strasser, Kurt: Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit. Wien, 1962, Notring der wissenschaftlichen Verbände Österreichs. 148 l.

A bécsi egyetem sajtótudományi intézetében folyó alapos munka dokumentuma Strasser könyve az osztrák sajtóról II. JÓZSEF császár korában. Megérdemli, hogy ha megkésve is, de legalább rövid beszámoló formájában foglalkozzunk vele: hiszen ez a kor a magyar nyelvű sajtó első megjelenésének ideje is. Önként adódnak a párhuzamok, az összehasonlítási lehetőségek adatokban és módszerben egyaránt, annál inkább, mert mind a magyar, mind az osztrák sajtótörténetírás sokáig volt elhanyagolt terület és a felszázadnál régebbi időre visszamenő régi feldolgozások sokszor inkább akadályt, mint segítséget jelentenek.

Amellett úgy látszik, hogy az újságok történetének a forrásai éppoly veszendők, mint az újságok maguk — ezt olvassuk ki STRASSER művének bevezetéséből. A XVIII. századi osztrák — és részben magyar sajtótörténet forrásait kétszer is érte végzetes csapás: 1927-ben a Sztizpalais, 1945-ben a Reichsrat levéltári gyűjteményének pusztulása.

Az 1780-es évek világviszonylatban is legjelentősebb életszakasza a Habsburg-birodalom sajtójának. A bécsi sajtó mind a lapok számát, mind tárgykörük változatosságát tekintve a német nyelvterületen a legmozgalmasabb, leggazdagabb. STRASSER három fő fejezetben tárgyalja előbb sajtó és állam kapcsolatait — II. JÓZSEF sajtópolitikájának és cenzurarendszerének a gyakorlati kihatásait helyezi inkább előtérbe, mind elvi-világnézeti alapjait (utób-

biak tárgyalásánál egyébként nem mulasztja el a mi SASHEGYI Oszkárunk könyvére is utalni) — majd a lapok „spektrumát” — a német és más nyelvű hírlapokat, a napilapokat (az első 1783-ban indult Bécsben) és az igen korán jelentkező „digest”-szerű újságkivonatokat (tudjuk, hogy ANDRÁD Sámuel Magyarországon is akart ilyet kiadni), a különböző átmeneti formákat hírlapok és folyóiratok között, azután a valóságos folyóiratokat tárgykörük (tartalmuk) szerint tagolva — végül az előállítás és kiadás kérdéseit, valamint az újságírók helyzetét. Különösen levéltári vonatkozásban értékes forrásjegyzék, bibliográfiai és biográfiai függelék, valamint szemléltető táblázatok zárják le az alapos monográfiát.

A könyvtári állományok hiányosságára vezethető vissza, hogy STRASSER a kor bécsi magyar nyelvű sajtóját 7 sorban intézi el. A *Magyar Kurir* és a *Hadi és Más Nevezetes Történetek* címét ismeri, viszont az elsőnek melléklapját nem említi. Helytelenül tünteti fel Szacsvey lapjának megszűnési dátumát. Magunk is tapasztaltuk, hogy a bécsi nemzeti könyvtár katalógusából a XVIII. századi bécsi magyar lapok hiányzanak. STRASSER adatai tehát levéltári nyomokon nyugszanak. Ilyen vonatkozásban viszont új és bennünket is érdeklő adat, hogy a *Magyar Kurir* postai példányszáma 530 volt, az összes bécsi nem-német nyelvű lapokénál magasabb.

Magyar vonatkozásban helyesen ítéli meg az *Ephemerides Vindobonenses*-t, feltételezi, hogy annak terjesztési területe elsősorban Magyarország volt. (Sajnos, a magyar nyelvű tudományos irodalmat, így KÓKAY György idevágó tanulmányát sem ismeri.) Az *Ephemerides Vindobonenses* évfolyamaiból is csak *egy félév* van meg Bécsben! Mindez újabb fényt vet az Országos Széchényi Könyvtár utóbb sokszor bírálgatott Hírlaptára teljes példányainak értékére: STRASSER műve bizonyítja, hogy amit itt épségben és jól megőriztünk, azt eredeti megjelenési helyén sem tudnánk többé fellelni.

Igen érdekesek többek között — hiszen még sok fontos részletet kellene idézni a kis könyvből — a lapok jövedelmezőségének adatai. Általában nagyok a kiadók bevételei: a nettónyereség például a már naponta kétszer megjelenő *Wiener Früh- und Abend-Blatt*-nál elérte az évi 100% -ot, pedig az előfizetők száma mindössze 780 és a lap hirdetésekét nem közölte! Itt is van magyar vonatkozás: a legjelentősebb lapkiadó TRATTNER János Tamás.

STRASSER könyvével ezentúl a magyar sajtótörténet művelőinek is számolniuk kell.

DEZSÉNYI BÉLA

Bulling, Karl: Die Rezensenten der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung im zweiten Jahrzehnt ihres Bestehens 1814—1823. Weimar, 1963, Böhlau Nachf. 345 l. (Claves Jenenses 12). — **Bulling, Karl: Die Rezensenten der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung im dritten Jahrzehnt ihres Bestehens 1824—1833.** Weimar, 1965, Böhlau Nachf. 304 l. (Claves Jenenses 13.)

A *Magyar Könyvszemlében* (1964. 96—97. l.) már megemlékeztünk Karl BULLING értékes forráskiadásáról, amelyben a múlt század első felével foglalkozó német irodalom- és sajtótörténezők számára feltárta a *Jenaische Allgemeine Literaturzeitung*-ban megjelent recenziók szerzőit. Akkor az első évtizedre vonatkozóan közölte az eredeti szerkesztőségi iratok alapján az ismertetések és szerzőjük jegyzékét. Ezt a munkáját folytatta, s két újabb kötetben a további húsz évfolyamot dolgozta fel. Az újabb kötetek szerkezete híven követi az elsőben kialakított módszert: az első részben az ismertetéseket sorolja fel a megjelenés, az ismertetett könyv és a recensenz legfontosabb adataival. A második rész a recensenz-nevsor folytatása utalással az ismertetésekre. A köteteket végül a recensenzek névmutatója zárja le.

A *Jenaische Allgemeine Literaturzeitung* 1814 és 1833 között továbbra is a vezető német kritikai orgánumok közé tartozott, s évenként mintegy 800—1200 új könyvről számolt be olvasóinak. Munkatársi gárdája is változatlanul széles maradt. Az első tíz évben működő 716 recensenzhez a következő évtizedben 284, majd 1833-ig további kerekén 300 új munkatárs csatlakozott. (Természetesen az idők folyamán a korábbiak közül számosan „lemorzsolódtak”.)

Az első években — mint annak idején már említettük — két magyar névvel: RUMY Károly Györggyel és SCHEDIUS Lajossal is találkozunk a recensenzek névsorában. Ők tovább nem dolgoztak a lap számára, s Magyarországról újabb munkatárs sem jelentkezett. A két új kötetben azonban számos magyar szerző művét találjuk az ismertetett könyvek között. BULLING — sajnos — a műveket csak a szerző vezetéknevével vagy a cím első szavával jelzi, nem ad teljes címléírást, s utal a Messkatalogra, ahol a többi adat is megtalálható. Így — a Messkatalog nélkül — nem lehet megállapítani minden esetben, hogy melyik mű hungarikum, hiszen a „Versuch”, „Archiv”, „Schreiben” „Sammlung”, „Über die...” stb. címkezet semmit sem árul el a tartalomról. A szerzői nevek között azonban így is számos magyar tudós nevét találjuk, akik a legkülönbözőbb tudományágakat képviselik: stilisztika és élettan, numizmatika és

agrártudomány, klasszika filológia és földtan egyaránt szerepel. Így 1814-ben Galletti gothai tanár ismertette RUMY Károly György *Theoretisch-praktische Anleitung zum deutschen prosaischen Styl* (Wien, 1813) c. munkáját. LENHOSSÉK Mihály két élettani munkájáról is jelent meg recenzió: 1819-ben DIRUF bambergi orvos a *Physiologia medicinalist* (Pest, 1816–1818. 1–5. köt.), 1823-ban pedig WILBRAND giesseni tanár az *Institutiones physiologiae-t* (Vienna, 1822. 1–2. köt.) mutatta be. 1815-ben LIPSIVS drezdai könyvtáros gróf VICZAY Mihály *Musei Hedervarii in Hungaria numeros antiquos graecos et latinus descripsit* (Vindobonae, 1814. 1–2. köt.) c. művéről írt. 1816-ban JOHN berlini tanár GERGELYFFI András *Analysis quarundam aquarum mineralium Magni Principatus Transylvaniae* (Claudiopoli, 1814) c. könyvével foglalkozott. 1822-ben RUMY Károly György *Über Horazens V. Satyre* (Wien, 1822) c. munkáját DIETZ, a gustrowi gimnázium szubrektora recenziálta. A példákat meg folytathatnánk, de ennyiből is látszik, hogy tudománytörténetünk számára is érdekes adalékokhoz nyújt forrást BULLING műve.

DÖRNYEI SÁNDOR

MacDougall, Curtis D.: The press and its problems. Dubuque (Iowa), 1964, WM. C. Brown. [6] 532 l. (Brown Journalism series.)

Az Evanston-i (Illinois) North-western University sajtótudományi professzora terjedelmes könyvében teljesen eltér a megszokott amerikai sajtó-kézikönyvek módszerétől. A könyv címében a második főnév fejezi ki a tulajdonképpeni témát, nem rendszerezés, nem mindenre kiterjedő monográfia a célja, hanem problémák felvetése. Fejezetei ezeknek a legújabb időkben felvetődött vagy kieleződött problémáknak a sorrendjében haladnak és minden fejezet végén gazdag irodalmat, téma-bibliográfiát adnak, amely egy-két maradandó értékűnek tekintett könyvfeldolgozás mellett a kérdés körül a legutóbbi években zajló vagy lezajlott vitákat öleli fel főleg hírlap- és folyóiratcikkek bőkezű felsorolásával. Az irodalommutatók tehát a legmodernebb forrásanyag kritikai bibliográfiájává állnak össze — de maguknak az egyes fejezeteknek az anyagát is példák és viták adják, nem elvek és definíciók. Csak a különféle álláspontok és a sokágú gyakorlat szabatos, de eleven ismertetése után fogalmazza meg saját állásfoglalását egy-egy kérdésben. A tényeket megvilágító példák néha történelmi visszapillantások —

mint a sajtó hatására vonatkozó szkeptikus vélemények bevezetésére az 1936. évi elnökválasztás eseményei, amikor a lapok túlnyomó része ROOSEVELT ellen írt és a közvéleménykutatások többsége sem hitte, hogy az elnököt mégis újra fogják választani — még többször a jelen irodalmából és vitáikraiból vett kiadós idézetek.

Adatok és szembenálló felfogások gyűjteményével állunk tehát látszólag szemben és a fejezetek egymásutánja — a modern sajtó szerepe, sajtó és demokrácia, sajtó és közönség, tények és vélemények, a sajtó-ellenőrzés, sajtó és törvény, az egyén és a hír, mit illik megírni, mit nem, a sajtó szerepe az antiszociális magatartásban, a hír és a szenzáció, a jövő újságja és újságírása — is inkább a problémák fontossági rendjét, nem valami rendszerben elfoglalt helyét követi. (Megjegyzendő, hogy nem minden fejezetcímet soroltunk fel és a címeket nem szöszterint fordítottuk.) És mégis, egy egységes, átgondolt felfogás vonul végig MacDougall könyvében.

A sajtót, — persze elsősorban az amerikaiakat — úgy, ahogy van, realitásnak fogja fel és a vele szemben támasztott követelményeket a reális lehetőségek szempontjából bírálja el. Elterjedt vélemények, hiedelmek reális analízisét igyekszik adni. Persze, ebből a modern nagytőkés sajtóra nézve kedvező következtetések adódnak: ez a sajtó, ha nem is tökéletes, de megfelelő etikai mércével rendelkezik, különleges esetekben körültekintéssel jár el. Ha bizonyos híreket elhallgat, vagy elmellőz, gondosan megfontolja: a közlés vagy a hallgatás szolgálja-e inkább a közérdeket. Vitatja, hogy a hirdetőik döntő befolyást gyakorolnak-e a lapokra. Sok példát hoz fel — persze különösen a legnagyobb példányszámú lapok gyakorlatából — amikor a kiadó csábító ajánlatoknak is ellenállt, ha politikai vagy etikai elvet látott veszélyeztetve a nagy hirdetőik által. Persze, az újságok — főleg a kisebb tekintélyűek — „ellenállása” sem mindig lélekemelő: vannak fenyegetéssel kicsikart hirdetések is. A fenyegetésekkel „dolgozó” „Pressure group”-ok, valamint a nem mindig ellenőrizhető eszközöket használó „public relations”-vállalkozók terrénuma nem kizárólag az újság, működésük az egész közléltre kihat Amerikában és hatásuk rajzában a szerző egyáltalán nem kíméletes.

Nem helytálló MACDOUGALL adatai szerint az az elterjedt vélemény sem, hogy az újság „szenzációs” beállítású hírei fokoznak a bűnözési hajlamot: a bűnesetekre fordított lapterjedelem aránylag igen kicsi és a bűnügyi hírek fogalmazása — noha például bírósági tárgyalások és kivégzések színes leírását határozottan el

kell ítélni — inkább elrettentő, mint csábító. Magát a „szencziót” is több szempontból kell megítélni, mondja a szerző (425 s. kk. l.): nem lehet elemi csapásról tudósítani részvétet és rémületet keltő részletek nélkül, nem lehet ma már úgy bánni egy döntő csata hírével, mint a *Times*, amely annakidején a Waterloo-i ütközetet $\frac{1}{4}$ hasábon intézte el.

Ehhez a példához kapcsolódik MACDOUGALL könyvének számunkra legérdekeesebb módszertani tanulsága. Történelmi példákra is hivatkozik a modern adottságok ismertetése mellett. Sőt, több fejezeténél alapos történelmi visszapillantással teszi érthetővé a mai helyzetet. Az amerikai sajtókutatók a legutóbbi években mintha kezdenének kiábrándulni vizsgálataik eddigi legerősebben és legtudományosabban művelt ágából a statisztikai módszerű felmérésekből, amelyek között a legérdekeesebbek az újság tartalmának és az olvasók érdeklődésének analizésére vonatkoztak. A történelmi módszer újabb megbecsülésén kívül a társadalmi szükségletek, a jogi problémák és technikai követelmények mélyebb hatásával való foglalkozás látszik előtérbe kerülni.

Ennek az átalakuló módszernek egyik eredménye például az információ és az állásfoglalás új viszonyának meghatározása az újságban. (182. s. kk. l. „Presenting Facts and opinions”.) Míg azelőtt az amerikai sajtó legfőbb erősségének a pártatlanság és befolyásolhatatlanság garanciájának hitték a hír és a szerkesztőségi kommentár éles és szigorú elválasztását, a „tisztá információt, addig MACDOUGALL, mintha a hosszú európai tapasztalathoz térne vissza, feltárja, hogy a tiszta hírszolgálat nem csak lehetetlen, de nem is mindig hasznos és helyes. A hírt és a hírmagyarázatot, hírügynökségi anyagot és szerkesztőségi véleményt egybeolvasztó újfajta tudósítói munka értékét bizonyítja az utóbbi három évtized alatt elterjedő „news magazine”-ok, riportokat, tudósításokat, hírosszefoglalókat és magyarázatokat tartalmazó hetilapok nagy sikere.

Az utolsó fejezet az újságírás legújabb problémáit: az elektronika és az automatizálás várható hatását tárgyalja, de olyan izgalmas új társadalmi jelenségeket is, mint a külvárosi és peremvárosi sajtó jövője Amerikában. Az amerikai nagyvárosok dolgozóinak nagyrésze — New-Yorkban 3 ötöde — a város peremén és a külvárosokban lakik. A meglévő helyi sajtó egyszerre új feladatok előtt találja magát egy hírtelen felduzzadt új közönséggel szemben.

Index teszi teljessé az igen tanulságos és sok új megállapítást hozó könyvet, saj-

nos az indexben a fejezetek bibliográfiai függelékében idézett szerzők neve nem szerepel.

DEZSÉNYI BÉLA

Papas, William: *The press.* London, 1964, Oxford University Press. [16] lev.
Hudson, Derek: *The boys' book of the press.* London, 1964, Burke. 144 l.

Két népszerűsítő könyv a sajtóról, a második kifejezetten ifjúsági olvasók számára. Mindkettő külső megjelenésével is propagálja azt a mesterséget, amelyet megértetni és — úgyszólván pályaválasztási tanácsadóként — a fiatalokkal, szinte már a gyerekeken kezdve megkedveltetni kíván.

Az első tulajdonképpen nem is más, mint képsorozat a sajtó történetének, a szerkesztőségek berendezésének, munkamegosztás szerinti tagoltságának, az újságüzemnek — nyomdai és kiadói apparátusnak — szemléltetésére. A finom technikával reprodukált rajzok különleges, korszerű „szép könyvvé” teszik ezt az albumformájú kis művet. A könyv és a modern hírlap ismerője előtt kedvező fénybe állítják a szerző művészetét, aki egyébként a *Guardian* és a *Sunday Times* közismert karikatúristája.

HUDSON könyvében már a szöveg a lényegesebb, bár ez is száznál több illusztrációval (köztük sok nem közismert régi újság-címoldal meg ugyancsak régi nyomdaábrázolás) teszi világosabbá az újságok történetét, a szerkesztőségek belső életét, a kiadói és a nyomdai tevékenység részleteit. HUDSON, a lelkiismeretes, tudományos módszerrel dolgozó népszerűsítő példájára, nem sajnálja a közismert anyagot új példákkal, új adatokkal is alátámasztani, így számos részletkérdésben — különösen az angol sajtó történetét, az angol szerkesztőségek munkamódszereit illetően — a szakember számára is tud értékes információt hozni. A történetben egészen a legújabb időkig megy el: a THOMSON-féle újságröszét éppúgy szerepel benne, mint az új, automatizált újságüzem, amely nem csak utópia vagy elképzelés ma már, hiszen a *Times* parlamenti tudósításai már néhány éve teletypesetter útján, közvetlenül a helyszínről kerülnek az újság kiszedett oldalaira.

Nem érdektelen, hogy a szerkesztőségi könyvtár külön fejezetet kap, nem csak kézikönyvtár ez, hanem nélkülözhetetlen, minden fontosabb kérdés eldöntésénél igénybevehető házi dokumentációs központ.

DEZSÉNYI BÉLA

(Ambur, Paul): 150 **ekslübrist puugravü-üris Johannes Juhansoo**. Ekslübriste näituse katalog. Tallin, 1964, Eesti Nsv. Kultuurministeerium. 31 l., 32 ill.

A Szovjetunió népeinek exlibrisművészetéből Európa-szerte az észteké a legismertebb. Az észt exlibrisművészet népszerűségét művészeik termékenységének, mai nyelvre áthangolt szimbolikájuknak, kitűnő metszőtechnikájuknak és európaiságukban is majd minden lapjukból kiáradó sajátosan hazai levegőjüknek köszönheti. Az észt kisgrafika felvirágzásához nagyban hozzájárult az állami támogatás is; mi sem mutatja ezt jobban, mint az a tény, hogy Johannes JUHANSOO exlibriskiállítását az Észt Kultuszminisztérium rendezte meg.

Johannes JUHANSOO Richard KALJO mellett Észtország legismertebb és legnépszerűbb exlibrisművésze. Munkásságát az 1964. okt. 2. és okt. 31. között megrendezett kiállítás katalógusában Paul AMBUR ismerteti, akit méltán nevezhetünk az észt exlibrisművészet európai nagykövetének, mert egymás után rendezi — belföldön és külföldön egyaránt — az exlibriskiállításokat, az észt exlibrisművészetet népszerűsítő cikkeivel pedig a világ minden exlibris-folyóiratában találkozhatunk.

JUHANSOO 1919. május 20-án született Väandrasban. Művészeti tanulmányainak befejezése után a grafika legkülönbözőbb

területein dolgozott: a karikatúra, a könyv-illusztráció, a plakát mind sokat köszönhet korszerű művészetének. Exlibriszelt 1957 óta foglalkozik, és fametszetű könyvjegyei csakhamar népszerűekké váltak. 1957 és 1963 között exlibris-munkássága 150 kitűnő lapot eredményezett; e gazdag termést mutatta be a kiállítás és katalógusa. Az 1960-ban megjelent *25 ekslübrist puugravüüris* c. kiadványban exlibriseit éppen úgy megtalálhatjuk, mint a Szovjetunió exlibrisművészetét bemutató legújabb kiadványokban. Legszebb lapjai 1960-ban Csehszlovákiában (Prága, Plzen), 1961-ben Lengyelországban (Sopot) és Dániában (Kopenhága) is kiállításra kerültek. Az 1962-ben Moszkvában megrendezett észt exlibriskiállításon a kiállított 478 lap közül 36 lap JUHANSOÓÉ volt.

JUHANSOO exlibrisművészetének a rafinált egyszerűség, a változatos és gazdag tematika, mély természetszeretet (fával, virággal, állatokkal majd minden lapján találkozhatunk) és a régi szimbolikát is új ötletekkel gazdagító fantázia a titka. Metszőtechnikáját a folthatóság és vonalas metódus téma-követelte változó alkalmazása jellemzi. Néhány kétszínű fametszete is megmarad az anyagszerűség határain belül. A betűmetszés igen erős oldala; a felirat szerves része exlibriseinek, és mindennütt a lap stílusához alkalmazkodik.

GALAMBOS FERENC

BIBLIOGRÁFIÁK

Hajdu Elemérné - Hámori Béla - Haraszhthy Gyula: **Közgazdasági Bibliográfia (Tervgazdaság, Statisztika, Számvitel). IV. kötet. 1959—1963.** Bp. 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 630 l.

Negyedfzben jelenik meg a magyar közgazdasági irodalom bibliográfiája. A bibliográfia I. kötete az 1945—53. évek anyagát tartalmazta és 1955-ben jelent meg, a II. kötet — az 1954. évi közgazdasági irodalomról — 1956-ban, a III. kötet (az 1955—58. évek bibliográfiája) 1962-ben. A jelenlegi kötet jóval nagyobb irodalmat tartalmaz mint az előzők: a III. kötet 3560 tételével szemben 9486-ot.

A közgazdasági szakirodalom mennyisége tehát jelentékenyen növekedett — az országunk életében végbement változásnak megfelelően emelkedett ennek az irodalomnak színvonalra és változott a jellege is. Az anyag korszerűbbé válását jól mutatja, hogy míg az előző kötetben csak nyolctíz ökonometria művet találunk, ebben a kötetben már több mint százat — köztük

olyan kiváló, nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő munkákat, mint KORNAI: *Kétszínű tervezés-e*, vagy két könyve a beruházások programozásáról és a nyereség-érdekeltség matematikai vizsgálatáról. A korszerűsödést, a színvonal emelkedést azonban nemcsak egyes speciális témáknál tapasztalhatjuk: végigvonul az egész anyagon. A közgazdaságtudománynak talán több kárt okozott a dogmatizmus, mint bármely más tudománynak: volt olyan esztendő, amelyekben — a klasszikusoktól eltekintve — tudományos mű meg sem jelent, csak az egyik oldalon a valóságtól teljesen elvonatkoztatott rossz propagandaművek, a másik oldalon a legszűkebb értelemben vett gyakorlathoz a legszorosabban tapadó munkák. Aztán megjelentek az első fecskék, számuk lassan szaporodott — és a jelenlegi bibliográfiai kötet nemcsak vastkosabb az előzőknél, hanem anyaga is magvasabb.

A hatalmas anyag csoportosítása nagy feladat elé állította a szerzőket: nehéz

feladatukat jól oldották meg. Nem követék az ETO-t, inkább a kutatók igényeit igyekeztek kielégíteni. Az anyagot — a függelékkel együtt — kilenc nagyobb és 145 kisebb fejezetre osztották. A marxista klasszikusok közgazdaságtani műveit (I. fejezet) az elméleti közgazdaságtan (II. fejezet), majd a (III. fejezetben) gazdasági tervezés, az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, a beruházás, az építőipar, a kereskedelem, a műszaki fejlesztés, a munkaügy, az önköltség, az árképzés, a pénzügy, a népgazdasági mérleg, a regionális tervezés, a gazdaságosság, a szabványosítás és a készletgazdálkodás követi; a legtöbb említett fejezetben további alcsoportokat képeznek a Magyarországra, a szocialista- és a tőkés országokra vonatkozó művek. A negyedik fejezet tartalmazza a statisztikai irodalmat: ezen belül az általános statisztikát a gazdaságstatisztika, ipar-, építőipar, mezőgazdasági, kereskedelmi, közlekedés-, népesség-, egészségügyi-, település- és kulturális statisztika követi. Az ötödik fejezet tartalmazza az ipari, mezőgazdasági, kereskedelmi és közlekedési vállalatok valamint a pénzügyintézetek pénzügyi gazdálkodása és számvitele mellett az üzemszervezés, ügyvitelgépésítés és automatika anyagát; a hatodik fejezet az ellenőrzés irodalmát, a hetedik a matematikai gazdaságtant, a nyolcadik a szociológiát, a függelék pedig a tájékoztató és bibliográfiai munkák jegyzékét.

A fejezetbeosztás jelentékenyen módosult az előző kötethez képest, követve a szakirodalom korszerűsödését. Az előző kötetekben — az akkori idők voluntarista szellemének megfelelően — közgazdaság nem is volt, csak tervgazdaság, számvitel, statisztika. A gazdasági valóság azokban a kötetekben csak úgy jelentkezett, mint a tervezés tárgya és produktuma. Először a III. kötetben jelent meg a közgazdaságtan, jellemző módon még függelékben, negyvennégy tételben. Ma már végre eljutottunk odáig, hogy nemcsak gazdaságpolitika van, hanem gazdaság is, nemcsak ipartervezés, hanem ipar is. Új fejezetként jelenik meg a kötetben a matematikai közgazdaságtan és a szociológia, nagyobb hangsúlyt kap a pénzügytan és a statisztikai irodalom belül a tőkés országok statisztikája, viszont — nagyon helyesen — elmaradt a gazdaságtörténet.

A szerkesztők 66 hírlep és folyóirat anyagát dolgozták fel — többet mint az előző kötetekben. Véleményünk szerint fel kellett volna dolgozniuk a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatót*, valamint a *Valóságot* is: jóval több és értékesebb közgazdasági anyagot találunk bennük, mint a legtöbb felhasznált sajtótermékben.

Amennyiben a szociológiai irodalmat a következő kötetben is szerepeltetni akarják, a *Magyar Filozófiai Szemle*t sem nélkülözhetik és talán érdemes lenne megfontolniuk az irodalmi folyóiratok figyelését is: az utóbbi időben egyre több szociológiai és közgazdasági témájú tanulmányt találunk bennük.

Közgazdászaink sajnos idegenkednek a bibliográfiai kiadványok forgatásától. Reméljük, hogy a jövőben változtatnak negatív álláspontjukon, nemcsak szóban fognak érdeklődni témájuk irodalma után, hanem kézbeveszik ezt a kötetet is.

K. I.

Mazal, Otto — Unterkircher, Franz: *Katalog der abendländischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek.* „Series nova” (Neuerwerbungen). Teil 1. Cod. ser. n. 1—1600., Teil 2/1. Cod. ser. n. 1600—3200. Katalogtext., Teil 2/2. Cod. ser. n. 1601—3200. Register. Wien, 1963—1965. Prachner. X, 317; XV, 510; 293 l. (Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek.)

A tudományos nagykönyvtárak anyagának nyomtatott katalógusokban való feltárása több mint kétszáz éves múltra tekinthet vissza. Ebben a gyakorlatban a bécsi Nationalbibliothek (korábban Hofbibliothek) kitűnő szerepet vitt. Kiváltképpen sok szép eredmény született a bécsi kéziratgyűjtemény feltárása területén. 1765 óta, amikor Peter LAMBECK híres *Commentarii*-jának I. kötete megjelent, szinte minden könyvtáros-nemzedék egy-egy új nyomtatott kéziratkatalógust tett közzé. A megtett út főállomásait Fr. KOLLAR, J. B. GENTILOTTI, St. ENDLICHER részletkatalógusai, valamint az 1864—1912-ig tizenegy kötetben megjelent általános katalógus, a *Tabulae codicum manuscriptorum praeter Graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum* c. tekintélyes kiadvány jelzi. Ez az utolsó vállalkozás azonban az I. világháború miatt elakadt, mégpedig éppen az ún. Series Nova, vagyis az 1890 után szerzeményezett kéziratanyag ismertetése közben. A Nationalbibliothek két kiváló szakembere, Franz Unterkircher és Otto Mazal vállalta most a fél évszázaddal ezelőtt magakadt publikáció folytatását. Nem lehet tudni, hogy munkájuk mikor indult el s mekkora apparátussal folyt, mindenesetre az első eredmények (Series Nova n. 1—3200). 1963-ban, illetőleg 1965-ben elhagyták a sajtót s három impozáns kötetben rendelkezésünkre állnak.

Annak a feladatnak nagyságát és nehézségét, amely a szerkesztőkre hárult, leginkább a könyvtáros-kézírtáros szakemberek tudják felmérni. Tudniillik nem kisebb dologról volt itt szó, mint egy hetven éven át felgyülemlett, több mint 13 000 kötetre, illetőleg kötegre menő, rendkívül heterogén jellegű kézirati gyűjteménynek egységes elvek szerint való, lehető mélyre hatoló feltárásáról. Olyan gyűjtemény ez, amely legnagyobb részében szinte minden rendszerezést nélkülöz, amelynek egyes darabjai többnyire szerves összefüggés nélkül sorakoznak egymás mellé, s amelyeknek tömkelegében középkori (XII—XIII. századi) kódexek éppen úgy előfordulnak, mint jelen századi kuplészövegek. Elképzelhető mennyi megfontolásra volt itt szükség, hogy a legkülönfélébb kutatói igényeknek egyenlő gondnal való kielégítése mellett se álljon elő olyan visszás helyzet, amelyben valamely darab jelentőségén alul vagy felül nyer ismertetést. De az egységes leírás kényes problémájának megoldása mellett még egyéb gondjuk is volt a szerkesztőknek, ti. az immenzis anyagban való könnyű, gyors és biztos eligazodás kérdése, vagyis a katalógushoz tartozó korszerű mutató-apparátus megalkotása.

A köteteket áttanulmányozva megállapíthatjuk, hogy a szerkesztők kitűnő erudícióval és ügyességgel jártak el mindkét tekintetben. Ami a kéziratleírás módját illeti, úgy véljük, sikerült nekik olyan általános eljárást kidolgozni, amely teljes mértékben alkalmas a kutatásnál számbajöhető legkülönfélébb adatok feltüntetésére, ugyanakkor azonban rugalmasan kezelhető, változtatható az esetenként felmerülő szükségletek szerint. Megoldásuk tehát — ezt ők maguk is hangsúlyozzák — nem szkéma, nem valami általános érvényű leírási forma, hanem józan, világos metódus. S ami ugyancsak fontos: ez az eljárási mód nem valami hirtelen felbukkant zseniális felfedezés, hanem az előttünk járt nemzedékek és a jelenleg is világszerte dolgozó szakemberek erőfeszítéséből szinte észrevétlenül lesűrődött tanulság és eredmény. A szerkesztők a rájuk különös hatást gyakorolt nagy katalógus-kiadványokat (Biblioteca Apostolica Vaticana: *Norme per l'indice alfabetico dei manoscritti*. Citta del Vaticano 1938. — V. ROSE: *Verzeichniss der lateinischen Handschriften der königlichen Bibliothek zu Berlin*. Berlin 1893, 1912. — A. KERN: *Handschriften der Universitätsbibliothek Graz*. Leipzig 1942, Wien, 1956. — L. C. MOHLBERG: *Katalog der Handschriften der Zentralbibliothek Zürich*. 1. *Mittelalterliche Handschriften*. Zürich 1952.) konkrétan fel is említik.

Nincs terünk arra, hogy ennek a kiforrott leírási struktúrának példákkal illusztrált részletes ismertetését adjuk, — csak annyit jegyzünk meg, hogy a formai leírás elemeinek gazdag változatossága és a tartalmi leírásnak szükség szerint tömör, egymondatos, máskor (komplex munkák esetében) hallatlanul gondos, minden hasznavehető tényre figyelemmel levő taglalása mintaszerű, s mintául is szolgálhat minden ezután készülő kéziratkatalógus számára.

Hasonlóképpen a legteljesebb elismerést érdemi a katalógus kutatói használatát biztosító index-szerkezet is. Szándékosan beszélek szerkezetéről, mert nem a köznapi értelemben vett régi típusú egyszerű mutatóról van itt szó, amely rendszerint csupasz személynevek vagy szimpla tárgyszók sorát ölelte fel a hozzájuk tartozó lapszámok tömkelegével, hanem ennél sokkal többről: egy egészen újszerű, a tárgyba mély bepillantást nyújtó indikálási módszerről és rendszerről. Először is — a dolog természetébe szerint — külön regiszter tartozik a katalógusban foglalt középkori kódexekhez: egy ún. incipitmutató, vagyis a kódexek szövegkezdeteinek alfabetikus elrendezésű jegyzéke. Hangsúlyozni kell, hogy itt sem mechanikus megoldás érvényesül: nem csupán két-három, önmagában kevésbé értelmes kezdőszó kerül kivetítésre, hanem a kezdő sornak valamely értelmes egysége, ha kell 10—12 szóból álló mondatrészlet. Ezzel kizáródik az esetleges hasonlóságokból eredő összetévesztés lehetősége. — Még akribiásabb az újkori kéziratok indikálása. A regiszter itt keresztalkatosság formájában egybefoglalt személynév-, helynév-, cím- és tárgymutató. Ezzel az igényes komplex mutatózással az volt a szerkesztők célja, hogy a kutatásnak messzemenőleg módot nyújtsanak a kéziratokat tartalmi elemeik és formai részleteik, valamint történetük szerint is megragadni. Ezért a szerzőneveken kívül, amelyeket minden esetben rövid életrajzi adatok egészítenek ki (hivatás, vagy foglalkozás, valamint évszám, továbbá születési és halálozási évszám, vagy csupán az utóbbi, esetleg csak évszázad, végül szükség esetén származási hely), valamint — ha anonim munkáról van szó — a címen kívül feltüntetésre kerülnek az olyan személy- és helynevek is, amelyeknek a kézirathoz valami közik van s ugyancsak az olyan tárgyi fogalmak, amelyek alkalmasak a kéziratok műtartalmának kifejezésére. A személynevek gyakran gyűjtőfogalmak (pl. possessorok, levéltírók, uralkodók, szentek stb.) alatt vannak tömörítve, a tárgynevek pedig országok szerint. Pl. Magyarország címszó alatt találjuk meg a Magyarország adóügyére,

bányászatára, hatóságaira, könyvtáira, orvosaira stb., stb. vonatkozó kéziratokat. Kítúnó eligazító apparátus ez, amelynek segítségével valóban bámulatosan egyszerűen és sokoldalúan lehet tájékozódni a leíró részben felsorolt kéziratok bármiféle vonatkozásairól.

Nem lehet szó nélkül hagyni azt sem, milyen messzemenően felhasználták a szerkesztők a tipográfiában rejlő disztinktív lehetőségeket. A különféle betűnemek pompás sorozatát, valamint a sor-elrendezés mesterfogásait vették igénybe, hogy a leíró részben és a regiszterekben fokokozzák a logikailag egymástól elkülönülő részek gyors, tévedhetetlen felismerését.

Az elmondottakat összefoglalva megállapíthatjuk, hogy UNTERKIRCHER és MAZAL értékes katalógusával a humán tudományosság rendkívül fontos segéd-eszközhöz jutott, amely a világ bármely részén lehetővé teszi, hogy a kutatók percekben belül megbizonyosodhassanak arról, miféle anyaggal segítheti elő munkájukat a bécsi Nationalbibliothek kéziratára. Ebben van különben a nyomtatott katalógusok felmérhetetlen jelentősége! S különösen fontos az új apparátus, — amelynek folytatását örömmel várjuk — a magyar társadalmi tudományok kutatói számára, minthogy a nagyhírű bécsi kéziratgyűjtemény bőven tartalmaz magyar tárgyú és magyar vonatkozású anyagot is.

BERLÁSZ JENŐ

A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája. 1962. Szerkesztette a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének bibliográfiai munkaközössége. Bp. 1965. LII, 236 (2) l. Soksz. (A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének közleményei. Új folyam 2.)

E műnek az 1961. évi címbeli anyagot magában foglaló első kötetéről beszámoltunk annak idején (*Magy. Könyvszle.* 1964. 80. évf. 4. sz. 391—2. l.); szóltunk keletkezésének viszontagságairól, s eléggé részletesen ismertettük figyelemre méltó szakrendszerét. Az újabb kötet a körülményekhez képest hamar követi az elsőt. Szerkesztő munkaközösségének tagjai voltak: BALÁZS János, majd FABRICIUS-KOVÁCS Ferenc felelős vezető, TUSZKAU Antónia, URAY Géza és VÉRTES O. András munkatársak. A lényegében URAY Géza szerkesztette szakrendszer már az első kötetben igen jól bevált, nem kellett módosítani. A mindenkorai anyag természetének megfelelően persze itt-ott szükség van kis elhagyásokra, kiegészítésekre, de mind-

ehhez könnyen hozzátárgul-szüksül az eredeti keret. Érthető módon a legtöbb ilyen módosulást a különféle idegen nyelvek és a határterületek fejezetcímeiben tapasztaljuk, az irodalmi termés témabeli ingadozása szerint. A szaksoportokról most már fölösleges szólnunk, de talán nem árt megjegyeznünk, hogy a magyar nyelvi forrásokról szóló részben most is, az előbbi kötetben is csak az 1772 előtti irodalmi szövegeket veszik számba, s a rájuk vonatkozó művek közül is csupán azokat tüntetik föl, amelyek nyelvészeti tárgyúak.

Ez a kötet is tágabb értelemben tekint a nyelvtudományt; megtaláljuk benne az 1962-ben Magyarországon és magyarországi szerzőktől bárhol másutt megjelent nyelvészeti és nyelvtudományi vonatkozású publikációk címléírását, azonkívül a Magyarországon közzétett nyelvészeti művek 1962-i külföldi ismertetésének és az előbbi kötetből kimaradt műveknek könyvészeti adatait. A pótlásokra külön jelzéssel hívják föl a figyelmet. A feldolgozott periodikumok, sorozatok és gyűjteményes munkák címjegyzékének az előbbihez képest való változása, bővülése egymagában is mutatja, hogy növekedett a kiadók tevékenysége, de — úgy látjuk — szaporodott a szerzők száma, s gyarapodott munkásságuk is. Eszerint nagyobb lett a földolgozandó anyag. Világosan kiténik ez a címléírások számából; az előbbi 1370 sorszámozott tétellel szemben most 1499-et találunk (az egy-egy megismételt sorszám után tett *a*-val jelzett kevés betoldást nem számítjuk). Pedig az erejükkel és idejükkel való ésszerű gazdálkodás kedvéért nem folytatták a szerkesztők csaknem félszáz olyan időszakos és sorozatos kiadványnak rendszeres átnézését, amelyben kevés nyelvészeti vonatkozású munkát kevtak közölni. Pótlólag belevették a forrásjegyzékbe (tájékoztató megjegyzéssel) azoknak a periodikumoknak, sorozatok és gyűjteményes kiadványoknak a címét is, amelyek 1961-ben szüneteltek. Természetesen az 1962. évi szünetelés tényét szintén tudunkra adják. Egy-két olyan cím is akad a forrásjegyzékben, amelynek rövidítését az ismertett írásművekkel kapcsolatban használnák; noha magát az ilyen időszakos sorozatos vagy gyűjteményes munkát szükségtelen volt feldolgozniuk.

A címléírások mintaszerűek. Azok az aprócska követezetlenségek is eltűntek belőlük, melyek az 1961-i anyagban még előfordultak a sokszori újratervezés, átdolgozás miatt. A helyrel való takarékosságból most már nem vették föl a könyvek lektorainak és technikai szerkesztőjének a nevét. Ha mégis ráakadunk néhány ilyenre a címléírásokban és a névmutatóban (vagy

csak itt, de amott nem), az csupán az előző kötet egy bibliográfiai érdekességének véletlen maradványa. A három felüli társszerzők nevét továbbra is meghagyták. A műnek, bár csupán sokszorosítvány, mégis jó nyomtatványokéval egyértékű a szövege, nyomira pontosan követi az eredetit, ékezetes, mellékjeles betűiben is, jól lehet számos idegen nyelvű, köztük cirillbetűs kiadvány, közlemény nehezítette meg a gépiró dolgát. Nem tudom, de nem is akarom elfojtani azt az észrevételemet, hogy a címleírásoknak ez a mintaszerűsége nemcsak a dolgozótársak jó munkáját dicséri, hanem a sokszorosítvány technikai munkatársának, CSERNUS LUKÁCS Istvánénak meg az Akadémia sokszorosító üzemének hozzáértését is. Ennek a kötetnek címlapja egyébiránt már nyomtatással készült; az egész kívül-belül csinosabb az előzőnél. Hogy anyagát külföldiek is könnyebben áttekinthessék, orosz és francia nyelvű tartalomjegyzék csatlakozik a magyarhoz.

Meg sem rezzentheti a mérleg másik serpenyőjét, mikor néhány összböngészett hibát vetek oda. Jó lett volna megemlíteni a bevezetésben, hogy ha hivatkozáskor a címben vagy az annotációban nem találjuk meg a keresett nevet, amelyről oda utalnak, az nem tévedés; helymegtakarítás okáért maradt el ott annak megemlítése, hogy abban a műben szó esik arról a szerzőről. — Az eredeti címek helyesírási pontatlanságának helyesbítését másként kellene végrehajtani. A szögletes zárójelbe tett helyreigazított betűből nem következtethetünk a hibás eredetire; meg kellene hagyni az eredeti téves szót teljes alakjában, s ugyancsak a teljes szónak javított formáját kellene utána szögletes zárójelben közölni. Ez felel meg a filológiai hűség követelményének. — WEÖRES Sándor költőnknek a neve mind a névmutatóban, mind az ott megjelölt helyeken tévedésből így van írva (bizonytal a kiejtés hatására): WEÖRÖS. — Egy másik névnek írásmódja szintén helytelen, de ez már nem e mű szerkesztőinek vétke. CSÖRÖS Zoltán akadémikus hosszú ű-vel írja nevét, ezt a helyes névalakot mégis egy olyan kiadvány helyesíráshoz szabták amely helytelenül közli a nevet.

Ez a kitűnő könyvészet nemcsak a maga szűkebb szakterületén igazítja el a kutatás eredményeiről tájékozódni akaró nyelvészt vagy más érdeklődőt, hanem az egyre termékenyítőbb ösztönzésű határterületekre is elcsalogatja. Szokásos szakmai könyvészeti értékén kívül ebben látom különleges hasznát, jelentőségét.

FERENCZY GÉZA

Dias, R. W. M.: A bibliography of jurisprudence. 2. ed. London, 1964, Butterworth. 234 l.

A bibliográfia időrendi határok nélkül, a szerző mérlegelése szerint szelektálva közli az angol nyelvterületen (Angliában, Ausztráliában, Kanadában, New Zealandon, Dél-Afrikában), angol nyelven megjelent jogi szakirodalmat; önálló műveket és 95 figyelt folyóirat cikkeket.

Az összeállítás jellemzője, hogy elsődlegesen kézikönyv segédletének készült, a szerző azonban önállóságát is hangsúlyozza.

Az összeállítás a tárgyalt irodalmat 20 csoportra bontja, a tartalomjegyzéknek ez a felosztás azonban jelentősen bővül az egyes csoportokon belül — gyakorlati szempontokat követő — további alcsoportokra tagolással.

A bibliográfia összeállítója azt a célt tűzte maga elé, hogy a bemutatott irodalom a jogtudományokban való további elmélyülésre és a különböző nézetek megismerésére adjon alkalmat. A bevezetőben hangsúlyozza, hogy ez volt a szelektálás vezető szempontja. Ennek a célnak rendeli alá az összeállító az egyes művekhez, illetőleg tanulmányokhoz adott rövid annotációkat is.

A szerkesztés és a könyvészeti szempontok is a szakmai, tartalmi célkitűzéseket szolgálják. Az egyes — szakmai — csoportokon és alcsoportokon belül az önálló műveket általában a cím aláhúzása és a kiadó (olykor a nyomda) feltüntetése jelzi. A könyvek címe, rendszerint aláhúzással, idézőjel nélkül, a folyóiratokban megjelent tanulmányok címe pedig aláhúzás nélkül, idézőjelben található. Azonban — nem is ritkán — eltérésekkel is találkozunk. Az egyes címfelvételek ezenkívül a kiadás (megjelenés) évét is feltüntetik, de nem közlik a mű terjedelmét. Minden esetben jelzik viszont, hogy a jelzett műben hol található bibliográfia. Összefoglalva: sajátos szempontok szerint szerkesztett annotált bibliográfiát készített az összeállító.

Egy könyvészeti segédlet — természetesen — soha sem lehet öncélú s csak helyeselni lehet azt az alapvető szempontot, hogy a szakbibliográfia tudományának elmélyültebb megismerésére készteszen és módot adjon a különböző elméletek, nézetek megismerésére. Más kérdés — és erre még visszatérünk — hogy a bibliográfia használhatóságának és tudományos rangjának kialakult könyvészeti-szerkesztési határai is vannak, amelyek az egységes elvek biztosításán kívül, nagyrészt éppen a szakmai hasznosítás érdekét szolgálják.

A szakmai szerkesztési szempontokat illetően mindenekelőtt le kell szögeznünk, hogy az összeállítónak nem sikerült teljesen biztosítani a bibliográfia önállóságát s az erősen tükrözi a kézikönyvhöz viszonyított, alárendelt szerepét. A jogtudományának csoportokra és alcsoportokra bontása, a polgári társadalmak jogtudományában bizonyos klasszikus hagyományokkal rendelkezik. Ez — természetesen — nem lehet tabu és minden szerzőnek joga van arra, hogy a szakágazati bontásra új, akár egyéni elméletet dolgozzon ki. Az osztályozás kérdése önmagában is olyan tudományos probléma, amely vitalehetőséget kínál és biztosít. Ez egy monográfiának éppen sajátos értéket adhat. A bibliográfia azonban — éppen általános használhatósága érdekében — szükségképpen a megszokott csoportosítást kell, hogy kövesse s attól csak igen indokolt esetben térhet el. A csoportosításnak megfelelő fejezetek tartalmilag és értékrendileg sem egyenlők. Fokozottabban vonatkozik mindez a fejezeteken belüli további tagolásra, az alcsoportokra. Az ezeken belüli eligazodást az is nehezíti, hogy a tartalomjegyzék nem mutat rá s így — szükségképpen — végig kell olvasni egy-egy fejezet anyagát annak, akinek érdeklődését valamelyik csoport felkeltette. A bemutatott művek és tanulmányok súlyának értékelését megnehezíti a terjedelem közlésének elhagyása. Kétségtelen, hogy nem a terjedelem a tudományos fokmérő, de nem véletlen, hogy a bibliográfiák utalnak arra. A szakemberek igénylik is a keresett irodalomra vonatkozó tájékoztatásban ezt a, bár szekundér jellegű, de hasznos utalást.

Feltétlenül hasznosak a címfelvételek mellett közölt rövid annotációk. Kétségtelen, hogy alapjában véve jobb tájékoztatást nyújtanak a művek értékeléséhez, mint a terjedelemre való utalás, viszont — legalábbis bizonyos fokig — kevésbé objektívek s a szelektálásban érvényesült első szubjektív mérőeszköz mellett, a további szubjektív szemlélet veszélyét rejtik magukban.

A bibliográfia könyvészeti értékelését részben — óhatatlanul — már a szakmai elemzés során is adtuk. A kérdés egyébként elválaszthatatlan, éppen azért, mert a bibliográfiai szerkesztési szempontok és jórészt nemzetközi viszonylatban is egységesen kialakult előírások nem öncélúan, hanem eleve a gyakorlati és tudományos igényeknek megfelelően alakultak ki. Szokatlan az összeállításnak néhány szerkesztési szempontja, ebben a vonatkozásban is. Az impresszum hiányosságai: a terjedelem jelzésének elmaradása, a nyomda, illetőleg kiadó feltüntetésének ötletszerűségei, az

időzőjelek közvetlen alkalmazása s a címléírásokban, illetőleg szövegrészekben önkényesen alkalmazott aláhúzások, mutatják, hogy a praktikus szakmai szempontok érvényesítése során a szerkesztő mostoha-gyermekként kezeli a könyvészeti segédletek megszokott, sokszor kifejezetten előírt szabályait. Sajátos szempontjainak szolgálata mellett sem precíz és következetlen a szerkesztési elvek alkalmazásában is.

Mindezek ellenére értékelnünk kell ezt az új angol jogi bibliográfiát, amely a szakembereknek irodalmi tájékoztatást nyújt a források tekintetében. A tarifálás szubjektív szempontjai nem zárják ki az irodalom felhasználójának objektív állásfoglalását s az annotáció — amely az összeállítás legfőbb pozitívuma — sem köti az irodalom felhasználása során. A könyvtári reference-szolgálatban azonban az ilyen jellegű összeállításnak csak szubszidiárius értéke van: a jogi bibliográfiák kiegészítőjeként jöhet számításba.

Végül néhány szóban a bibliográfia kiállításáról is meg kell emlékeznünk. Hasznos tanulság számunkra, hogy a sokszorosítás egyszerűbb, gyorsabb és olcsóbb formái a tudományos irodalom segédleteiben sem vetendőek el, s hogy külföldön is egyre inkább szakítanak a minden áron nyomdai úton való előállítás igényével. Ennek érdekében — mint ez a bibliográfia is — további engedményeket is tehetünk. Sem a fotorotás előállítás, sem a sorvégek egyenlőtlensége nem von le a bibliográfia hasznosságából, de még értékéből sem s ha a szakmai szempont mellett a bibliográfiai igények mellőzését nehezményeztük is, nem kárhoztathatjuk az egyszerűbb és olcsóbb kiállítást.

TAKÁCS JÓZSEF

Bibliografia literaturii romine 1948—1960.

Sub redacția Acad. Tudor VIANU. București 1965, Ed. Academiei Republicii Populare Romine. XV, 1123 l.

Fenti címen régóta nélkülözött, terjedelmes könyvészeti segédeszközt jelentett meg a Román Népköztársaság Akadémiája. E mű a román irodalom tervezett általános bibliográfiájának egyik kötete. A Népköztársaság kikiáltásától (mely eglecses a romániai kultúrforradalom kezdetével) a munkálatok megkezdéséig terjedő időszakot öleli fel.

A szerkesztők legfontosabb célkitűzése az irodalomkutatás megkönnyítése volt. Ez a törekvés mutatkozik meg a kötet belső elosztásában is, mely három nagy fejezetre tagolódik: 1. Népköltészet: szöve-

gek és tanulmányok. 2. Írók: szövegek, tanulmányok, képanyag. 3. Bibliográfia és dokumentáció.

Az első fejezet időrendi sorrendben tartalmazza a jelzett időszakban kiadott, vagy újrakiadott népköltési gyűjteményeket, bel- és külföldön megjelent fordításokat és tanulmányokat, valamint a román folklór összefoglaló bibliográfiáit. A magyar kutató számára különös jelentőségű az a tény, hogy az együttélő nemzeti kisebbségek — így a romániai magyarság — népköltészete is szerepel.

A második, legterjedelmesebb fejezetben az írók betűsoros felsorolását találjuk. A jelenkoriak mellett itt is helyet kaptak a régebbi írók is, ha műveik a címbeli időközben újra megjelentek. Elsőként az önálló kötetek, majd a fordítások bibliográfiája szerepel. (Összes művek, vagy antológiák esetében az egyes kötetek tartalma is fel van véve.) Ezt követik az író fordításai, továbbá a nem önálló kötetben megjelent írások. (Előszók, kötetvégi tanulmányok, folyóiratokban közölt írások a folyóirat egyezményes jelzetével stb.) Az író saját munkáinak bibliográfiája után a rá vonatkozó művek, tanulmányok felsorolása következik, nem hagyva ki az esetleg külföldön keltett visszhangot sem. Végül az arcképek és hasonmások bibliográfiája zárja a sort. Az első fejezethez hasonlóan, itt is szerepel a kisebbségi írók bibliográfiája is.

A harmadik, legrövidebb fejezet a tárgyalt időszakban megjelent általános és irodalmi szakbibliográfiákat tartalmazza.

A kötet elején található rövidítések jegyzéke, valamint a kötetvégi névmutató a könnyebb keresést hivatott szolgálni.

A románból fordított művek, úgyszintén az idegenből románra átültetett művek eredeti címének elhanyagolása sok esetben megnehezíti az azonosítást. Az is csökkenti a kötet értékét, hogy igen nagy késéssel jelent meg. Mégis, mindezek ellenére szakembernek és irodalomkedvelőnek egyaránt hasznos segédeszköz e régen várt kötet, melynek a korszerű dokumentáció színvonalán álló folytatását kívánjuk.

GÁBOR DÉNES

Shunami, S.: Bibliography of Jewish Bibliographies. 2. ed. enl. Jerusalem, 1965. XXIV, 992, *XXIII l.

Nem sokan maradtak életben azok közül, akik e hatalmas bibliográfia első kiadását (1936) ismertették. E sorok írója

még diák volt, amikor ismertetést írt róla (Magy. Zsidó Szle. LIII. 1936. 79—87.) s most megadatott neki, hogy harminc év után megbeszélheti a második kiadást is. Magyarországi recenzensei közül eltávozott az élők sorából WIDDER Salamon. Kár, hogy nem történik említés róla az előszóban. Talán nem tud a szerző az ő bírálatáról (Libanon. III. 1938. 58—59.).

Az elmúlt három évtized történelmi eseményei nyomot hagytak az új kiadásban és három fejezettel bővítették: 1. A Holt-tenger-parti tekercek (1967—1972. sz.); Izrael Állama (2038—2066. sz.); s az európai zsidóság katasztrófája (2495—2563. sz.).

A könyv több mint kétszeresére nőtt s közel ötezer bibliográfiát tartalmaz. Hogy adatai ennyire gazdagodtak, annak is betudható, hogy a szerző hivatalos minőségben többször járt a fasizmus pusztította európai országokban s könyvanyagukat átvizsgálta. Mint a jeruzsálemi Héber Egyetem könyvtárosa — negyven évi működés után — nyugalomba vonult 1961-ben s így ideje volt gyűjtését sajtó alá rendezni. A magyarországi kiadványok szépen vannak benne képviselve, amin nem lehet esodálkozni, hiszen szerzője is magyar származású és még jól beszéli anyanyelvét.

Hadd fejezzük ki a könyv iránti elismerésünket azzal, hogy gondos áttanulmányozása után néhány pótlást iktatunk ide. A harmadik kiadás hadd legyen még tökéletesebb.

Mindenekelőtt sajnáljuk, hogy egy külön fejezet nem gyűjtötte össze a régi könyvkatalógusokat. Elsősorban a genizából előkerült s nyomtatásban is napvilágot látott, tekintélyes számú könyvlistákra gondolunk, amelyek lelőhelyeik szerint osztályozva most megtalálhatók SHAKED geniza-bibliográfiájában. Úgy tudjuk, foglalkoznak azzal, hogy kötetbe gyűjtve kiadják őket újból. Ezek a legkorábbi zsidó bibliográfiák, amelyek betekintést nyújtanak a középkori magánkönyvtárakba.

Kiegészítéseink az alábbiakban következnek:

109. l. 609. sz. A pozsonyi zsidó sajtó bibliográfiáját kiigazítottam: Kirjat Széfer XXXVII. 1961/62. 415—416.

111. l. 622. sz. A magyarországi héber sajtó bibliográfiáját kiegészítettem: Uo. XXXV. 1960/61. 582; XL. 1965/66. 572.

111. l. 623. sz. A magyarországi zsidó sajtó bibliográfiáját kiegészítettem: Uo. XXXVII. 1961/62. 416.

126. l. 714. sz. Az IMIT Évkönyveinek tárgymutatója: F(RIEDMAN) D(énes): *Mutató az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat*

huszonöt Évkönyvéhez (1895–1918. 1929). — IMIT Évkönyve. 1930. 349–386.

127. l. *Indice della Rassegna Mensile di Israel*. Volumi XI–XX (1936–1954). — Rassegna. XX. 1954. I–LVIII.

262. l. A bolygó zsidó a dán ponyván: E. DAL: *Ahasverus, den Evige Jøde*. — Fund og Forskning. XII. 1965. 31–42.

328. l. Magyarul is van ilyen lexikon: *Palesztina-Szótár*. Bp., 1948. 123. l.

335. l. A magyarországi Palesztina-utazók összeállítás: MÁRKI Sándor: *Magyarok a Szentföldön*. — Földrajzi Közlemények. IX. 1881. 149–154.

413. l. A magyar zsidóság történetére vonatkozó irodalomról a következő bibliográfiai összeállítás tájékoztat: I. TÓTH Zoltán: *Magyar Történeti Bibliográfia*. 1825–1867. III. Bp., 1950. 392–394.

415. l. 2341. sz. A *Magyar Rabbikból* öt évfolyam jelent meg, 1908/9-ig.

484. l. A budapesti Orsz. Rabbiképző Intézet könyvtárának ósnyomtatványai fel vannak sorolva: KLEIN Miksa, *Magy. Zsidó Szle*. XXXIV. 1917. 186–195.

498. l. 2812. sz. Mesullam ZIML illusztrátori működéséről van még egy bibliográfia: E. RÓTH: *Biblos*. VIII. 1959. 4–6. (Kny.)

Még két illusztrátor munkásságáról készült összeállítás:

Sámuel DREZNITZÉRŐL: A. SCHEIBER, *Areshet*. I. Jerusalem, 1958. 254–259; *Acta Orientalia*. XIII. 1961. 135–145.

Chájjim b. Aser Anseléről: A. SCHEIBER, *Yeda-Am*. III. 1955. 22–23; *Studies in Bibliography and Booklore*. VI. 1964. 133–141.

538. l. 3015. sz. Mégegyszer megjelent: *Actes du XXIe Congrès International des Orientalistes*. Paris, 1949. 122–123.

538. l. A M. Tud. Akadémia KAUFMANN-gyűjteménye genizáiról van katalógus: S. WIDDER, *Semitic Studies in Memory of Immanuel Löw*. Bp., 1947. Héber rész: 15–113.

551. l. 3077. sz. A párizsi Consistoire genizagyűjteménye ma az Alliance Israélite könyvtárában található.

631. l. 3547. sz. A Gaster-bibliográfiához pótlást adtam: *Antik Tanulmányok*. V. 1958. 307; *Acta Orientalia*. VIII. 1958. 335.

631. l. GRÜNVALD Fülöp bibliográfiája: *Magyar Zsidó Oklevéltár*. VIII. Bp., 1965. 12–17.

658. l. 3702. sz. A HIRSCHLER-Emlékkönyv helyes címlappal is megjelent.

669. l. 3769. sz. A KAHLE-bibliográfia folytatása: *Verzeichnis der Schriften von Paul Kahle*. — *Opera Minora*. Leiden, 1956. XI–XVIII.

685. l. M. LIBER bibliográfiája: R. SOMMER: *Bibliographie des travaux de grand-rabbin Maurice Liber*, (1884–1956). — *Rev. Ét. Juiveg*. CXVIII. 1959/60. 95–119.

688. l. LÖWINGER Adolf bibliográfiája: A. SCHEIBER: *Yeda-Am*. IV. 1956. 101–103.

771. l. Albert VAJS bibliográfiája: *Albert Vajs*. 1905–1964. *Spomenica*. Beograd, 1965. 199–204.

Ez a mű nem hiányozhat egyetlen könyvtárból és egyetlen judaista íróasztaláról sem. Már eddig is meghordozta szerzője nevét szerte a világon, mert bárhol kéri, bárhol idézik, címe helyett ezen a megjelölésen szerepel: SHUNAMI.

SCHIEBER SÁNDOR

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21, telefon: 111-010, MNB egyszámlaszám: 46. csekkbefizetési számla: 05.915. 111-46. Az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest V., Váci u. 22, telefon: 185-612. A POSTA KÖZPONTI HIRLAP IRODA. 1. számú HIRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest, V., József nádor tér 1. rs bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61.251, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8. Előfizetési díj egy évre 60.—Ft.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat a nyomdába érkezett: 1966. I. 26. — Példányszám: 1100 — Terjedelem: 8,05 (A/5) ív

06.61874 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

<i>Radó Polikárp</i> : Két értékes szegedi emlék: Pesti Mihály bibliája és Pécsi Ferenc kódexe — Zwei wertvolle Szegeder Handschriften: die Bibel von Mihály Pesti und der Kodex des Ferenc Pécsi	113
<i>Bisztray Gyula</i> : Fejezetek a magyar könyvkiadás történetéből. Babits Mihály három munkájának kiadástörténete — Histoire de l'édition de trois œuvres de Babits	126

KÖZLEMÉNYEK

<i>Halász Margit</i> : A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család története..	138
<i>Csatkai Endre</i> : Nyomdászinas-sorsok a XVIII. században.....	144
<i>Barcza József</i> : Egy felvilágosodáskori magyar főúri könyvtár árverése	145
<i>Dezsényi Béla</i> : A Honderú válsága 1847 decemberében.....	152
<i>Herepei János</i> : Méhes Sámuel lemondása az Erdélyi Híradó szerkesztéséről....	156
<i>Busa Margit</i> : A Religio és Nevelés 1849. évi második kiadásáról.....	157
<i>Kelecsényi Ákos</i> : A Nagy István-féle gyűjtemény.....	158
<i>Markovits Györgyi</i> : Írók harca a szabad sajtóért.....	163

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Holl Béla</i> : Ismeretlen régi magyar iskolai nyomtatványok	168
<i>Schulek Tibor</i> : Két ismeretlen lőcei kiadvány 1694-ből.....	177

FIGYELŐ

<i>Bendefy László</i> : A kataszteri térképek forrásértéke.....	178
<i>Vértessy Miklós</i> : 450 évvel ezelőtt	183
<i>Dávid Katalin</i> : Hat évszázad könyvdiszítéseinek és miniatúráinak kiállítása a Szépművészeti Múzeumban	184

SZEMLE

Sallai István—Sebestyén Géza: A könyvtáros kézikönyve (Ism. <i>Csapodi Csaba</i>)...	186
Literárny archív (Ism. <i>Kájer István</i>)	190
Perényi József: A történész műhelytitkaiból (Ism. <i>Da.</i>)	191
Parkhi, R. S.: Decimal classification and colon' classification in perspective (Ism. <i>Takács Menyhért</i>)	191
MacKinney, L.: Medical illustrations in medieval manuscripts (Ism. <i>Dörnyei Sándor</i>)	193
Strasser, K.: Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)...	193
Bulling, K.: Die Recensenten der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung im zweiten Jahrzehnt ihres Bestehens 1814—1823. — Bulling, K.: Die Recensenten der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung im dritten Jahrzehnt ihres Bestehens 1824—1833. (Ism. <i>Dörnyei Sándor</i>).....	194
MacDougall, C. D.: The press and its problems (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>).....	195
Papas, W.: The press — Hudson, D.: The boy's book of the press (Ism. <i>D. B.</i>)...	196
(Ambur P.): 150 eksläbrist puugravüüris Johansoo. (Ism. <i>Galambos Ferenc</i>)	197

BIBLIOGRÁFIÁK

Hajdu Elemérmé — Hámori Béla — Haraszthy Gyula: Közgazdasági Bibliográfia IV. (Ism. <i>K. I.</i>)	197
Mazal, O. — Unterkirchner, F.: Katalog der abendländischen Handschriften der österreichischen Nationalbibliothek (Ism. <i>Berlász Jenő</i>)	198
A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája. (Ism. <i>Ferenczy Géza</i>)	200
Dias, R. W. M.: A bibliography of jurisprudence (Ism. <i>Takács József</i>)	201
Bibliografia literaturii Romine 1948—1960. (Ism. <i>Gábor Dénes</i>)	202
Shunami, S.: Bibliography of Jewish Bibliographies (Ism. <i>Scheiber Sándor</i>)	203

TABLE DES MATIÈRES

P. Radó: Deux précieux manuscrits médiévaux de Szeged: la Bible de Mihály Pesti et le manuscrit de Ferenc Pécsi (Avec résumé en allemand) 113
Gy. Biztray: Chapitres de l'histoire de l'édition des livres en Hongrie. L'histoire de l'édition de trois ouvrages du poète Mihály Babits (Avec résumé en français) 126

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

M. Halász: Contributions à l'histoire de la famille Fischer, relieurs et libraires à Pest 138
E. Csatkai: Le sort des apprentis typograpes au XVIIIe siècle..... 144
J. Barcza: La licitation de la bibliothèque d'un aristocrate hongrois à l'époque des lumières 145
B. Dezsényi: La crise de la revue *Honderű* en décembre 1847..... 152
J. Herepei: La démission de Sámuel Méhes de la rédaction du journal *Erdélyi Híradó* 156
M. Busa: La deuxième édition de la revue *Religio és Nevelés* en 1849..... 157
Á. Kelecsényi: La collection de livres et manuscrits anciens de István Nagy..... 158
Gy. Markovits: Lutte des écrivains hongrois pour la liberté de la presse 163

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

B. Holl: Les programmes inconnus des anciens drames scolaires de Hongrie 168
T. Schulek: Deux livres inconnus imprimés à Lőcse en 1694..... 177

CHRONIQUE

L. Bendefy: La valeur des cartes cadastrales au point de vue de la recherche scientifique 178
M. Vértesy: À la mémoire de Konrad Gesner 183
K. Dávid: Exposition des illuminations et miniatures de manuscrits 184

COMPTES RENDUS CRITIQUES

Sallai István — Sebestyén Géza: A Könyvtáros Kézikönyve (*Cs. Csapodi*) 186
Literárny archiv (*I. Käfer*) 190
Perényi József: A történész műhelytitkaiból (*Da.*) 191
Parkhi, R. S.: Decimal classification in perspective (*M. Takács*) 191
MacKinney, L.: Medical illustrations in medieval manuscripts (*S. Dörnyei*) 193
Strasser, K.: Die Wiener Presse in der josephinischen Zeit (*B. Dezsényi*) 193
Bullig, K.: Die Rezensenten der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung im zweiten Jahrzehnt ihres Bestehens 1814—1823 — Die Rezensenten der Jenaischen Allgemeinen Literaturzeitung im dritten Jahrzehnt ihres Bestehens 1824—1833 (*S. Dörnyei*) 194
MacDougall, C. D.: The press and its problems (*B. Dezsényi*) 195
Papas, W.: The press — Hudson, D.: The boy's book of the press (*B. D.*) 196
Ambur, P.: 150 ekslibrist puugravüiris Johannes Johansoo (*F. Galambos*) 197

BIBLIOGRAPHIES

Hajdu Elemérné — Hámori Béla — Haraszthy Gyula: Közgazdasági bibliográfia IV. (*K. J.*)
Mazal, O. — Unterkirchner, F.: Katalog der abendländischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek (*J. Berlász*) 197
A magyarországi nyelvtudomány bibliográfiája (*G. Ferenczy*) 200
Dias, R. W. M.: A bibliography of jurisprudence (*J. Takács*) 201
Bibliografia literaturii Romîne 1948—1960 (*D. Gábor*) 202
Shunami, S.: Bibliography of Jewish bibliographies (*S. Scheiber*) 203

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1966

3. SZÁM

MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 82. ÉVF., 3. SZ. 205—284. I. BUDAPEST, 1966. JÚL.-SZEPT.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK

könyvtörténeti, bibliográfiai és dokumentációs folyóirata

Megjelenik negyedévenként

Szerkesztő bizottság

DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MEZEY LÁSZLÓ,
RÓZSA GYÖRGY, V. WALDAPFEL ESZTER

Felelős szerkesztő

KÓHALMI BÉLA

E szám munkatársai: MEZEY LÁSZLÓ, az irodalomtudományok kandidátusa, egyetemi docens, CSAPODI CSABA, az Akadémiai Könyvtár osztályvezetője, JAKÓ ZSIGMOND, egyetemi tanár (Cluj), BAKOS JÓZSEF, a nyelvészeti tudományok kandidátusa, főiskolai tanár, FÜVES ÖDÖN egyetemi vezető nyelvtanár, HERPEI JÁNOS ny. múzeumigazgató, GALAMBOS FERENC tudományos kutató, PÉTER LÁSZLÓ tudományos kutató, REGULI ERNŐ, a Szegedi Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, HOLL BÉLA tudományos kutató, KÓHALMI BÉLA Kossuth-díjas, az irodalomtudományok kandidátusa, ny. egyetemi tanár, RÓZSA GYÖRGY, a közgazdaságtudományok kandidátusa, az Akadémiai Könyvtár igazgatója, SALLAI ISTVÁN, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, MUNKÁCSI PIROSKA, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, BORSA GEDEON, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, BABICZKY Béla egyetemi adjunktus, DEZSÉNYI BÉLA, az irodalomtudományok kandidátusa, az Országos Széchényi Könyvtár főosztályvezetője, PETHES IVÁN, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, NÉMETH MÁRIA, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, DÁVID KATALIN muzeológus, NIEDERHAUSER ÉMIL, a történettudományok kandidátusa, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, TOMBOR TIBOR, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője

Technikai szerkesztő: KÓKAY GYÖRGY

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és a MSZ 9651. sz. szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum krt. 14–16. Telefon: 134–400

MEZEY LÁSZLÓ

A latin írás magyarországi történetéből

II. Az írásgyakorlat kettéválása

A latin írás magyarországi történetének kezdetein élt írástudókat eddig inkább a források és általában az írásos emlékek mutatta be nekünk.¹ Lehetséges-e velük és mesterségükkel ez utóbbi gyakorlása közben, az írás-technikán keresztül is megismerkedni? A források vizsgálatát azzal a megállapítással kellett befejezni, hogy ámbár a fejlettebb írás technikára, a kurzív írásra vonatkozóan a megmaradt emlékek, igazság szerint, semmit sem mondanak, egy ilyesfajta gyakorlat megléte, az írástudókról emlékező egyéb források vallomása szerint, aligha lehet kétséges. A nótával író vagy jegyző nótáriusok rendjének írásos emlékeit nem a kódexek sorában kereshetjük. Mesterségük az oklevelek kiállításával hozta őket egészen szoros, rendeltetészerű kapcsolatba. Hogy azonban az oklevél adás maga is differenciált munkafolyamat volt a XI. századi lecsökkenő írásbeliségben is, az előzőekben már láthattuk. A jegyző, fogalmazó, formulázó és végül kalligrafikus írásban tisztázó oklevél adási technika nem minden részletében, hanem csak végső eredményében: a letisztázott és közreadott oklevélben áll a paleográfiai analízis rendelkezésére. Hozzátehetjük: ha az oklevél maga eredetiben maradt ránk. És azt is tudjuk, hogy a XI. századi magyar írásgyakorlat emlékei ebben a vonatkozásban éppen nem kényeztetik el a kutatót a vizsgálati anyag gazdagságával.²

*

A XI. század említésben, vagy szövegszerint is reánk maradt oklevelei között csak egy néhány van, amelyik eredetiben jutott el hozzánk, ezek sorában az első a tihanyi apátság alapító levele.³ 1055-ben, a tihanyi bencés apátság monostor egyházának fölszentelése alkalmából állíttatta ki az alapító I. ENDRE király.⁴ Az alapító levél legelső és igen fontos nyelvi emlékünk; hatalmas irodalom foglalkozik vele.⁵ Mind diplomatikai, mind nyelvészeti és középlatin filológiai szempontból, beható, tudós vizsgálódások tárgyát képezi már hosszú évtizedek óta. Írástörténeti méltatása eddig csak szűkszavúan fogalmazott utalások formájában történt. Hiszen az írás maga különösebb problémákat nem is jelenthet. A 11. század minuszkuła írásának egy inkább,

¹ *A latin írás magyarországi történetéből. A kezdetek írástudói és írásuk.* Magy. Könyvszle. 1966. 1. sz. 9. l.

² Uo. 3–4. l.

³ SZENTPÉTERY: *Kritikai jegyzék* 12. sz.

⁴ *Az alapítólevél kiállításáról, az egyház szentelés napján: Csutmonostor alapítás-története és első oklevelei.* Tanulmányok Budapest múltjából 15. 1963. 29. l.

⁵ SZABÓ D.: *Magyar nyelvemlékek*, Bp. 1963. 73. l.

hogy csak negatíve fejezzük ki magunkat, nem-német változatából származik.⁶ Ami pedig az egyház szentelés alkalmából letisztázott, megpecsételt és datált, azaz „kézből kelt” oklevelet, annak előzményei szerint illeti, KOMJÁTHY Miklós véleményéhez kell csatlakoznunk,⁷ hogy a birtokok összeírása egy még az alapítás kezdetein, tehát még a negyvenes évek végén történt birtok és szolganép poliptika-szerű összeírása a le nem fordított, tehát nyelvtörténetünk szerencséjére, magyarázatul megmaradt határjel és helynév említésekkel, kancelláriai szempontból nyersen került az oklevél végső fogalmazatába. Meg kell azonban említeni, mert az írástörténeti gyakorlatot figyelő szem el nem kerülheti az arenga — mondhatnánk — anomália-szerű fogalmazását az írás és az írásbafoglalás hasznáról. Arról van itt szó, hogy mindazt, amit láttak, vagy hallottak, s amit a feledésből ki akartak ragadni, az emberi nem fiai „humane filii propaginis” „per manus scriptorum, iugi studio litterarum memoriis commendarent . . .” Az írásbafoglalás hasznának oly szép megfogalmazása ez, amelyre hasonlót, majd csak a 13. századi, a „scripturae patrociniumot” lelkesen magasztaló arengákban fogunk találni.⁸ Bizonyosan tudjuk, hogy a 11., de még a 12. századi magyarországi írásgyakorlat messze volt ennek a szépen megfogalmazott nézetnek elfogadásától. Az arenga két kiinduló ponttal is szolgál. Az egyik a „doctores, philosophi patresque nostri quam plurimi” említése. Ez a felsorolás korántsem valami stílári igény szülötte. A doktorok és filozófusok a régi műveltség letéteményesei és továbbadói, a jogi művelődésé is.⁹ Az írás társadalmi hasznának tanítása természetesen az antik, és közelebbről a római művelődés legfontosabb elemei közé tartozik. 1055-ben Magyarországon az ilyen doktorok és filozófusok egyáltalán nem nagy számmal lehetnek és még ha voltak is, az ő „tanácsuk és okosságuk” a még éppen csak szerveződő állami és egyházi életben, nem is beszélve a még szinte alakatlan kezdeti feudalizmusról, nem sok meghallgatásra talált volna. Más művelődési klímát tette lehetővé az arengában kifejtett állásfoglalás létrejöttét. Ennek nyomozásában viszont ismét a formulázó egy — véleményem szerint — elszólása, jön segítségünkre. A tihanyi apátság megadományozását András király „iussu auctoritativo” írásba foglaltatta, amit az oklevél körülményes ünnepélyességgel így mond el: „. . . sub cartali testamento huius privilegii edixit, thomo presente seriatim monstrante . . .” a *cartale testamentum* kifejezés kétféleképpen értelmezhető. A szerint, hogy a *carta* a későbbi pergamen, azaz bőrhártya vagy pedig a korábbi papirus értelemben használjuk. A két lehetőség közül az utóbbi elfogadását ajánlja az idézett kifejezésben előforduló „thomo presente”. Ennek az értelme ugyanis az, hogy a jelen „levágott darab”: *tomus*. Ez meg nem volt más, mint a gyakran több méteres pergamen tekercs egy, az oklevél kiállítás céljára felhasznált darabja.¹⁰ A 11. században azonban a papirus oklevél már csak Itáliában, de ott is csak a pápai és a Normand-Szicíliai kancelláriában volt szokásos. Így tehát valóban az írásbeliség folyamatosságának klasszikus földjére, Itáliába jutunk. A tihanyi alapítólevél arengája ezekben az írástörténetileg markáns kifejezésekben nem hivatkozhat a magyarországi,

⁶ *Magy. Könyvszle.* i. h. 5. l.

⁷ KOMJÁTHY M.: *A tihanyi apátság alapítólevelének problémái.* Levéltári Közl. 1955. 27–47. l. — (*Magy. Könyvszle.* i. h. 30. j.-ben a cím így helyes.)

⁸ HAJNAL I.: *Írástörténet az írásbeliség felújulása korából.* Bp. 1921, 3–7. l.

⁹ SCHIAPARELLI L.: *La scrittura latina nell' età romana.* Como 1921, 58–65.

¹⁰ THOMPSON E. M.: *Latin Paleography, SANDYS: A Companion to Latin Studies,* pp. 765–789. Cambridge 1913.

hanem a formula keletkezési hazájának, Itáliának írásbeliségi közfelfogására és gyakorlatára.

Ennek a gyakorlatnak hordozója, mint már ismételtlen említettük, az antikvitásból örökölt *notariorum ordo* volt.¹¹ Az ő első jelentkezésüket a 11., 12. századi magyar történelem forrásai eléggé határozottan tárták elénk. A tihanyi alapítólevélben a notariusról kétszer is történik említés. Az első esetben, mint a birtok összeírás eszközlőjéről („notarii manu ad signata”), a második esetben viszont a királyi udvar jegyzőjéről, a most már püspök MIKLÓSRól van szó, akit a görög egyházi címzés „Makariótatos” latin megfelelőjével „Beatissimusnak” nevez az oklevél. A kérdés most már az, hogy a notarius az alapítólevél korának írástörténeti helyzete szerint, csak a királyi udvarban fordulhatt-e elő? Más lehetőségünk nincs, mint az írást magát vallatóra fogni. Az oklevél kontextusának írása, mint említettük, eléggé gondos könyvírás, minusz-kula. A szkriptor kezének gondossága és jó gyakorlata a megadományozott monostor, esetleg az anyamonostor skriptóriumának színvonalát dicséri.

De notariusok, ha nem a király mellett, még a püspökök és a királyság világi nagyjai a comesek mellett is szerepelhettek. Velük találkozunk az oklevelek tanú sorában, mint *aláírókkal*, vagy talán csak *aláírásokkal*. A *signumok* BENEDEK érsek, MÓR, KELEMEN, MIKLÓS püspökök, LÁZÁR apát, továbbá a nádorispán, nyolc comes, egy bíró (Cupan), egy lovászmester, egy „insertor” nevét őrizték meg. Az kétségtelen, hogy a *signumok* — összességükben — a kontextustól eltérő írást mutatnak. Ha azt tételezzük föl, hogy ezeket, amint vannak, egy kéz írta és legföljebb a *signumok* előtti kereszt a tanú kézjegye, még akkor is más volt a *signumokat* író kéz, mint az oklevél egészének írójáé. A *signumok* közelebbi vizsgálata azonban azt mutatja, hogy az egyes nevek írása is különböző kezeket mutat. Nézzük először az *egyháziak* aláírását. A vizsgálatnál elsősorban az *a*, *c*, *e*, és *g* betűket, mint leggyakrabban előfordulókat használhatjuk föl.¹²

a Előfordul Benedek „*archiepiscopus*”; *Maurus*; *Lazari abb.* és *Nicolai* szavakban. A betű két alkotóeleme, a szár és a hurok, minden esetben más alakítást mutat. Más a szárnak az alapvonallal zárt szöge, más a huroknak az öblössége, és más a kettőnek illeszkedése. Így LÁZÁR apát *signumában* az *a* betűszár csaknem derékszögben áll az alapvonallal, *Benedek érsek archi.* írásában az *a* szöge kisebb, viszont MIKLÓS püspök *a* betűje vaskosabb és alul kerekben fordul el az alapvonalról. Finomabb a betű formálása MAURUS püspök kicsiny *a* betűjének. A hurkolt BENEDEK és LÁZÁR *a* betűiben a szárhoz másként illeszkednek és azonkívül BENEDEK szögletesebb mint LÁZÁR apát *signuma*.

c Előfordul BENEDEK, MIKLÓS *signumában* az előbbiben kétszer, az utóbbiban egyszer. Mindkét esetben jellemző a *c* betű félkörének a kurzív gyakorlat szerint ketté-osztása, mégpedig ez esetben egy pontra egy alul behajló vonásra. Tisztább a *c* betű a BENEDICTI szóban mint az *archi.* szóban. Mindazonáltal mindkét esetben kerekesebb a betű alakítás, mint NICOLAUS megint csak vastagabb, a pontot és a vonalat észrevehetőbben elkülönítő traktációjában.

¹¹ *Magy. Könyvszle.* i. h. 5. l.

¹² A paleográfiai analízisben a CENCETI nyomán kialakított alapfogalmak felhasználásával jártam el, l. Egyetemi jegyzetemben (*Paleográfia. A latin írás története.* Tankönyvkiadó 1964. 21—23.)

e Az előbbinél jóval gyakrabban fordul elő, és ezért biztosabb következtetéseket tesz lehetővé. Az *érsek* signumában az *e* kurzív szokásos két részes betű. A felső kisebb rész a vonalhoz lehajlik, inkább egy egészen rövid vonal mint pont formájában. A fővonal azonban alul kerekebben és jelentősebben hajlik az alapvonalról vissza, mint MAURUS püspök az alapvonal érintésével megszűnő *e* betűje. Finom de kevésbé kerek ívelésű KELEMEN püspök és megint igen határozott és ámbár két tagban de mégis a litterák módjára, a betűk főszárához kapcsolódó második vonással írt *e* betű MIKLÓS püspök signumában.

g Előfordul minden *signum* szóban, tehát a megkülönböztetési lehetőségeket szintén növeli. A kurzív *g* betűből alakult kis betű *g* elemei egy eredetileg vízszintes rövid vonal, melyre alulról kapcsolódott egy egyenes vonaltól félkörbe átmenő vonás. Az utóbbit a későbbi gyakorlat visszakanyarította a vonal és a félkör választójához és így egy kört zárt be. Később még a felső rövid vonalat is elől lehúzták és így az átalakulás előtti végső formában felismerhetően előttünk van, a mi folyóírásos kis *g* betűnk. A főpapok signumaiban a *g* betűk a szemlélő előtt azonnal és oly világosan megkülönböztethetők, hogy részletesebb elemzésük valójában nem is látszik szükségesnek.

S Valamennyi signumban egyformán előforduló betű, amelyiknek vizsgálata még az előbb említetténel is több tanulsággal szolgál. A rövidség okáért a comesek signumaiban ennek az elemzésére helyezük majd a fősúlyt. A főpapi neveknel az *érsek S* betűje nagy lendülettel mintegy a betűsor magasságának négyszereséig széles öblösödéssel emelkedik az alapvonal fölé; felül hajszálvonalba fut ki, amihez egy erőteljes igen rövid, külön alkotott vonal csatlakozik. MAURUS püspök *S* betűje szerényebb és arányosan finom azonban a pontszerűen csatlakozó rövid vonal, szintén a kurzív gyakorlottságot árulja el, KELEMEN püspöké karesű magas fővonal, lefelé hajló rövid második vonallal. MIKLÓS püspök *S* betűje olyan mint az egész névirás, erőteljesen előrehajló öblű fővonal, attól világosan elszakadó és alig észrevehető félkörben lehajló második vonal; talán a sorvégi szűk hely miatt is igen kevés helyet foglal LÁZÁR apát *S* betűje, egy gyenge hajlású fővonal, tőle elválasztott pontszerű kis vonallal.

Az *érseknek*, négy püspöktársának és LÁZÁR apátnak aláírása tehát bizonyosan öt különböző kéz műve. És ez talán nem is meglepő, hiszen még a régebbi nézetek szerint is, az egyháziak írástudása nemigen volt kétségbe vonható. És bár *e* vonatkozásban ma sem lehet más véleményt kialakítani, mégis azt mondjuk: *lehetséges*, hogy az öt főpap maga írta alá az oklevelet. E fenntartás értelmét alább hamarosan kifejtjük.

Az *ispánok* aláírásainak a vizsgálatát már egyszerűbben végezhetjük el. Nincs okunk ugyanis föltételezni, hogy a névaláírásokban szereplő személyek valóban maguk írták le neveiket. Az összehasonlításra a legalkalmasabbnak kínálkozik a minden signumban előforduló *S* betű. Ezeknek vizsgálata a következő eredményeket hozza. Az első helyen GILCO ispán nevével találkozunk a signum *s* betűje egy alsó hajlásában nagyobb öblű a vonal vastkosabb, a két vonal összeillesztése nem vehető ki. Lehetséges, hogy egy kézmozdulattal írták a betűt. ZACHE palotaispán signuma föltételezhetően szintén egy kézvonással íródott, de a betű vonala az előbbivel ellenkező sajátosságokat mutat. WOITEH ispán neve előtt eléggé nehézkes és sikerületlen az *S*. Mintha az alulról visszahajló ív tört volna két részre és az alapvonalról egy második kézmozdulattal odavetett kiegészítő vonal vagy vonás emelkedne csak ki. LUTOVIC

ispán *S* betűje három részből tevődött össze, három kézmozdulattal írták. Felül egy egészen rövid, szinte pontszerű vonalka, azután a fővonal nagyíve és végül ehhez csatlakozik egy külön írt kisebb ív, egészen az alapvonalhoz simulva. ERNE ispán signumát író kéz a kurzív hagyományoknak megfelelően két vonallal alakította az *S* betűt, a felülső kis vonal a fő vonallal nem is érintkezik. VIT ispán neve előtt viszont a vizsgált betű az alsó ívben oszlik meg. A nagy ívhez — megszakítás után — egy pontszerű vonalka kapcsolódik. MÁRTON ispán *S* betűje nehézkes és vaskos, az előzőtől világosan megkülönböztethető. ÉLIÁS ispáné szintén különbözik az előzőtől; az elég nehézkesen rajzolt *S* betű alul nehézkesen simul az alapvonalhoz. ANDRÁS ispán signumában a rövid vonal ívelése mélyebbre szaladt és mintegy a kereszt felső végével egy magasságban találkozik a fővonal. FANCEL ispán signuma egy karsú felsőrészből alul is csak kissé öblösödő ívet produkál. A további négy signumban szereplő NÁNA főlovász-mester CUPÁN bíró, PRECA insertor, CELU miniszter signumai ugyanígy egymás között is különböznek, de különböznek a most felsorolt ispáni signumok *S* betűitől.

De nemcsak a névjegyeket kezdő nagy betű, hanem a nevekben és hivatal megjelölésekben szereplő többi betű is, a figyelmes szemlélő előtt világos különbözőségeket tüntet fel. A *Comitis* szó gyakori ismétlődése lehetőséget szolgáltat az *m* betű írásmódjának összehasonlítására. A betű három lábának alakítása, összeillesztése, vastagsága és az alapvonalhoz illeszkedése, a signumok összességében sokféle eltérést mutat. Hasonló megállapításokat tehetünk több más betű kivitelezése — traktációja — tekintetében is. (Különösen *e c a*).

A tihanyi alapítólevél tanúinak felsorolása, tehát számos kéz vonásait őrizte meg számunkra. Kik írták le a tanúk neveit? Mint említettük a főpapi signumokban föltételezhetjük maguknak a névszerint említetteknek a kézírását. Valójában biztosat még itt sem mondhatunk. Hiszen szokás volt, hogy a főpap-tanúk helyett a teljes névalírás és hivatal megjelölést káplánjaik, azaz titkáraik készítették el. Maga a főpap, csak nevének kezdőbetűjét és esetleg még a keresztet, vagy az ss. (subcripsi) kézjegyet írta le.¹³ Még fokozottabb mértékben általános lehetett ez a gyakorlat a világi méltóságokat viselő tanúk esetében. Ha a névalírások egyeznek egymás között és valamennyien együtt azonosoknak mutatkoznak a kontextus írásával, nyilvánvalóan a kancellária scriptorának munkájával van dolgunk. Ha különböznek, a tanúk klerikusai írták alá uraik helyett. Az ispánok íródeákjainak, klerikusainak létéről más források már tudósítottak bennünket.¹⁴ A tihanyi tanúk névalírásainak vizsgálata működésük közben mutatta be őket. A *clericus comitis* tehát három évtizeddel LÁSZLÓ király törvénye előtt is mint nélkülözhetetlen kísérőtárs jelenik meg a magyarországi ispánok oldalán. Eggyel több okunk van tehát arra, hogy a világi szolgálatokat végző klerikus réteg jelenlétét a magyar állam és nem csupán az egyház magyarországi kezdeteivel hozzuk kapcsolatba. E klerikus-deákoknak hivataloskodása, az ország hasznára folytatott működése, tehát a tihanyi alapítólevél paleográfiai vizsgálatából újabb bizonyítékokhoz jutott. A paleográfiai analízis a könyvbetűk írásában mutatkozó kurzív hatásokat is

¹³ KATTERBACH B.—PEITZ W. M.: *Die Unterschriften der Päpste und Kardinäle in den »Bullae Majores« vom 11. Bis 14. Jhdt.* — *Miscellanea Francesco Ehrle*. Volume IV., *Paleografia e Diplomatica* Roma 1923. 177—274.

¹⁴ *Magy. Könyvszle* i. h. 7. l.

számba vette. Így közelebb jutottunk a használati írás 11. századi magyarországi gyakorlatának feltárásához. E kísérletek eredményesebb elvégzése újabb emlékanyagot igényel.

*

GUDEN, aki „sokáig fáradozott László király szolgálatában”, 1080 táján „Szent Mihálynak”, azaz az Arkangyal veszprémi egyházának adományozta „minden nyilván tudott, vagy általa titokban tartott javát”, amivel Paloznagon rendelkezett. Az adománylevél eredetiben maradt reánk, s arról is nevezetes, hogy bár a király engedélyével és pecsétje alatt kelt, mégis a legrégebb eredetiben reánk maradt magánoklevél.¹⁵ Ami az írás sajátosságait illeti, mint már korábban megállapíthattuk, a kor egészében könyvírásos emlékanyagának egy darabja.¹⁶ Mégis az első pillantásra elkülönül társaitól, mégpedig feltűnően esetlen, nehézkes és bizonytalan duktusú írása miatt. Ebben a korban, amikor még az adományozásban érdekelt maga gondoskodott a donacionális levél tisztázásáról, arra kell gondolnunk, hogy az ügyetlen, nem egy hibával és azok javításával megtűzdelt charta, a veszprémi püspöki skriptorium nem sok dicséretet érdemlő terméke. Hogy sietve, kellő szépírói képesség és gyakorlat nélkül tisztázták le, vagy talán a fogalmazatot egyenesen pergamenre írták, a szemlélő számára eléggé nyilvánvaló. Az oklevél előnytelen külseje vajon az esetleges fogalmazó és leíró kezdetleges deákosságának bizonyítékait adja-e? A szöveg maga a sok javítás, a stiláris díszítés teljes mellőzése ellenére is, egy grammatikailag kifogástalan, bár kétségtelenül egyszerű, latin nyelvvezetű oklevelet ad elénk. A betűk könyvbetűk igyekeznek lenni. És ez az igyekezet az oklevél írásának összképét tekintve, sikerrel is jár. Az egyes betűk alakítását, traktációját tekintve, viszont kétség nélkül a könyvírás kánonszerűségétől, a szabályszerű traktációtól — nem egy betű alakításában — igen messze került a leíró keze. Különösen áll ez a következő betűkre: *c*, *e*, *G*, *s*, *o*. Az egyes betűk előfordulásainak vizsgálatát, a könnyebb tájékozódás érdekében, a sorokat megszámozva végezzük el.

C minden esetben és világosan megállapítható módon a használati írás két vonalas *c* formáját mutatja. Ez gyakorlatban az alul ívbehajló fővonalhoz felül csatlakozó kisebb vonalat pont, vessző, vagy egészen rövid kis vonal variációi szerint jelenti. Két esetben 20.: *uchuga* és *michael* szavakban, de különösen az első esetben a két vonal egymástól feltűnően elkülönül. Nyilvánvaló, hogy a könyvírásos *c* betűnek egy vonalas félkör íve nem tartozott az oklevél-író megszokott betűkészletébe, ezért téved „következtesen” keze a kurzív *c* formába.

e A betű „traktálása” a lényegét illetően ugyanúgy történt, mint a *c* betűé, azaz *kurzív* módra, két vonásból alakítják állandóan. Minden bizonynyal a *c* betűtől könnyebb megkülönböztethetőség érdekében a felső kis vonal egy alulról fölfelé húzott hajszálvonalba fut ki, és ez sokszor érintkezik a fővonallal. Felül azonban a kis vonal és a fővonal között észrevehető a különválás. 2.: *ego*, 4.: *manifesti*, 15.: *teuthonicos*, uo. *tore*. 17.: *Szella*.

G A könyvírásos *G* egy vonással írt főíve a kurzív írásban az *e*-hez és a *c*-hez hasonlóan két, esetleg három vonásra bomlott. Guden scriptora *e* praxis

¹⁵ FEJÉRPATAKY L.: *II. István oklevelei*. Bp. 1895, 7. l.

¹⁶ *Magy. Könyvszle* i. h. 5. l.

megszokottsága szerint írta a *G* betűt két esetben is. 17.: *Gurcu* és 19.: *GERAR-*
DUS.

s A minuscula-írásban köztudomás szerint kerek és hosszú formában volt használatos. Mindkettő a kapitális *S* leszármazottja, a hosszú alak azonban a kurzív közvetítésével, amely az *S* kettős görbületét a viasztábla írás technikájában egyenes vonallá alakította, majd e vonalat is megosztotta egy felső rövidebb és egy ahhoz közelítő vagy érintkező hosszabb alsó szárral. A két vonal összeérintése alakította ki a hosszú *S* betűnek az *f*-hez hasonló formáját. Oklevélünk ez írástechnikai megoldásra számos példát szolgáltat. Csak a feltűnőbb esetekre hívjuk fel a figyelmet. 9.: *arbores*, 10.: *servitium*, *sed*, 15.: *dimisiensi*,

1. ábra

A tihanyi alapítólevél *signumai*

21.: *testes*, 23.: *ipse*. (A két betű traktációjának hasonlósága miatt e vonatkozásban értékesíthető az *f* előfordulások megfigyelése.)

o Kurzív alakítása az *o* betűnek: két egymásfelé fordított fél körből eltorzult hajlott vonal. Lehetett közelíteni egészen addig, hogy az egy vonallal alakított könyvirásos *o* littera megközelítő pontosságú mása lett belőle. Az adománylevél scriptora általában vasos, nehézkes „pondus” *o* betűit, e vasos vonalba bújtatja, a két betűrész érintkező hajszálvonalba kifutó végződéseit. Mégis felismerhetők, az olykor ügyetlenül kikerekített, kétrészes *o* betűk. 13.: *notifico, quod*, 23.: *memor*, ou. *mor* (tuo).

GUDEN adománylevele scriptorának kezevonásaiban, a korántsem tetszeties írásban, amint látjuk, a használati írásnak a könyvirásos emlékmű felzárkózására bukkanó kevéske darabját őrizte meg. A *servitus clericalis* íródeák mesterségének technikai vonatkozásait, ennek a fáradságosan kielemezhető kurzív hatásnak segítségével állapíthatjuk meg.

III. ISTVÁN uralkodása alatt többször találkozunk BICEN királyi jegyző nevével. A király azt mondja róla, hogy az oklevelet vele íratta meg: „Scribi feci . . .” néha a pecsételést is rábízta. A scribere ige értelmével szótár szerint tisztában vagyunk és világos a szó paleográfiai értelme is: a könyvírás használat. Szemben áll tehát a jegyzetelő írással, a „jegyzéssel”, a notare szóval. A BICEN-re vonatkozó megjegyzésnek tehát csak az lehet az értelme, hogy BICEN maga letisztázta, azaz scripturába, „litterába” tette át a jegyzetelő írással készült fogalmazványt. Ha azonban BICEN említett tevékenységét említő három oklevelet vizsgálunk meg írásuk szempontjából, a királyi jegyző tisztázó és leíró tevékenységére vonatkozó nézet bizonytalanságra változik. SZENTPÉTERY kritikai jegyzékében 101., 104., és 107. alatt találjuk azokat az okleveleket, amelyeknek íratását az oklevél szövege szerint a király BICEN-re bízta: . . . per notarium Bicenum scribi . . . precepimus . . .”; „per Becen notarium sigillari et scribi precepi . . .”; „. . . per Bicenum notarium nostrum scribi . . . precepimus . . .”. Amint látjuk, az oklevél írása és BICEN notariusi tevékenysége között a kapcsolat nyilvánvaló. De miben állott ez a kapcsolat? Valóban BICEN maga tisztázta le a már jóváhagyott fogalmazatot? Vagy a király az oklevél kiadására, a pecsételést is beleértve, vonatkozó akaratának a kifejezése valami mást akar tudtunkra adni?

Az első oklevél 1162-ben kelt. A király FORCOS soproni várszolgát, ki magát a hűtlenektől ostromolt Copuu-vár védelmében kitüntette, a soproni vár szolgálatából kiemelve, szabaddá teszi. Ezt olvassuk az első oklevél tartalmáról Szentpétery regesztáiban.¹⁷ A másodikok levélben GAB fiát, BOTUST teljes szabadsággal ajándékozza meg,¹⁸ és a harmadikban az ÁLMOS herceg által alapított meszesi SZENT MARGITRÓL nevezett monostor számára, a sószállító kocsiktól a királyt illető részből egy darab kósót vagy annak értékét rendeli.¹⁹ Az első két oklevél címzettje magán személy, a harmadiké egy királyi monostor. De nemcsak ez teszi a közöttük fennálló különbséget, hanem írásuk is. Az előző kettőtől duktusa által erősen eltér a meszesi oklevél, az azonnal szembetűnő különbséget főként a betűszárak hosszú, erősen nyújtott vonalai okozzák. De különbözik egymástól a másik kettő is. FORCOS oklevele kevésbé gondos, széteső duktus, mint GAB fia BOTUSnak adott királyi szabadságlevél magasszínvonalú kora gótikus könyvírása. Ha pedig a részletekben próbáljuk a különbözőségeket meghatározni, ismét egyes kiválasztott betűk alakításának egyezéseit, vagy különbségeit kell vizsgálat alá venni. A különbözőségek szinte minden betű esetében azonnal megállapíthatók, nézzük meg azonban az *a*, *e*, *m*, *s* betűk alakítását. Az összehasonlításnál az okleveleket említett sorrendjükben A, B, C betűkkel jelöljük a sor feltüntetésével.

a A. Két vonással alakítja az *a* betűt. A betűszár különböző szögben illeszkedik az alapvonalhoz és ehhez változó magasságban csatlakozik az ív. Ennek következtében az *a* betűk alakja változatos, nem különösebben fegyelmezett és szigorú betű kánonhoz ragaszkodó scriptorra mutat. (A 1: *tam, quam, stephanus*; A 7: *palatino*; A 11: *regale*.) B. az előbbinél biztosabb kezű scriptor hajlott betűszárhoz, mely az alapvonalal megközelítőleg derékszögben illeszkedik, általában kisebb méretű ívet kapcsol. E traktáció eléggé következetes és a scriptori fegyelmezettség a szár és az ív egymással kialakított arányainak be-

¹⁷ SZENTPÉTERY: *Kritikai jegyzék* 101. sz. I. 34. l.

¹⁸ Uo. 104. sz. I. 35. l.

¹⁹ Uo. 107. sz. I. 35–36. l. a facsimile feltüntetése mindhárom esetben a megadott helyen.

tartásában — a kézírás lehetőségei között — következetes és biztos. (*B 1. actus, a memoria; B 2. apud; B 7. ab infancia.*) *C.* egyenes betűszár, melyhez felül egy hajszálvonalal induló vonalkával kezd hozzá a scriptor, és ezért egy jellegzetes háromszögű alakítás jön létre a szokásos kerek ívelés helyett. A csatlakozó ív kisméretű, néha egészen összeszorul. (*C 2. aie, pats; C 4. ad regiā partē; C 11. anathematizamus.*)

e *A.* Természetesen két vonásból alakítja a betűt. Ezek azonban egyenlőtlen méretekben csatlakoznak egymáshoz, de általában mégis a littera zárt egy vonalas kis *e* betűjének eszményét közelítik meg. (*A 1. regis hungarie, ego STEPHANUS.*) Mindazonáltal megtörténik, hogy a két vonal egymáshoz záródása nem egészen tökéletes. (*A 5. fidelitatem; A 6. manifestavi.*) *B.* Az *e* betűk egymáshoz pontosan és finoman illeszkedő két vonal, a felső kisebb vonal egy felfelé futó hajszálvonalal háromszöget alakít. Ez az általánosan előforduló alak. *C.* A fegyelmezett másoló keze az *e* betűket ugyancsak egységesen alakítja, különbség legföljebb a felső kisvonal hajszálvonalas befejezésében mutatkozik.

m *A.* Annak következtében, hogy a betűlábak alakítása szélesebb ívű hajlással kezdődik, az egész betűtest széles, és ez az írásra általában jellemző. Ettől az általános traktációtól eltérés, ami az alak lényeges változásához vezetne, nincs. *B.* Zártabb a lábak alakítása, mint ahogyan az egész duktus zártabb és fegyelmezettebb. A betű jellegzetességei ez utóbbiba pontosan beilleszkednek és *A*-tól világosan megkülönböztethetők. *C.* Még zártabban alakítja az *m* betűt és alacsonyra szorított betűsorában arányosan illeszti bele.

s. Különbözőségük azonnal kitűnik. *A.* Egy igen hosszúra nyújtott főszárhoz felül zászólószzerűen szinte illeszti a rendkívül rövidre szabott felső vonalat. Lásd az első sort végig. *B.* Ellenkezőleg, a felsőszárat megnyújtja lefelé és ahhoz középen, vagy azon alul, csatlakozik eléggé hangsúlyozott *f* módra az alsószár. *C.* A betűszárak oklevél írás szerű kancelláriai ízlésű erős nyújtásának megfelelően a felsőszár még magasabbra emelkedik a szerényebbre méretezett alsószár fölé, csatlakozásukat az *f*-re emlékeztető kiszögellés világosan mutatja. Az alsószár befejezése a hosszú szárok alakításában megnyugvó toll felfelé fordulása, egy jól észrevehető hajszálvonalat hoz létre befejezőképpen.

Az írás különbözősége mind duktus, mind traktáció tekintetében az elmondottak alapján nyilvánvaló. Az eredményen a további betű vizsgálatok sem változtatnának. *A három oklevél, amelyet egyaránt BICEN írásaként tarthatnánk számon, különböző kéz írása.* Valami mégis összeköti a három könyvirásos duktusú oklevelet. A kor kódex írására éppen nem jellemző, viszonylag sok rövidítésnek alkalmazása. Nem a szinte szokványosnak tekinthető kontrakciós jelekre gondolunk, és nem is az *us* megszokott rövidítésére. Vannak komplikáltabb rövidítések is: *B 1. sub^utun^ū* (subtrahuntur) *A 4. cō^u* (contra) *C 1. tⁱ-uphator* (triumphator). Ezek és társaik nem a kódexek, különösen a liturgikus kódexek mérsékelt rövidítési megoldásain iskolázott scriptort mutatják be nekünk, hanem a lehetőleg sokat, biztos grammatikai ismeretek birtokában a notát bőven használó *notáriust*. És most jutottunk el *Bicen* szerepének tisztázásához. A három oklevelet minden kétséget kizáróan nem *Bicen* tisztázta. De *Bicen* fogalmatát tisztázták le utasítása és ellenőrzése szerint a criptorok, s az ötletes rövidítési megoldások e dictamen tartozékainak tekinthetők. A királyi jegyző tehát fogalmazási és jegyzetelési ismereteivel a leg-

lényegesebb részt vállalta az oklevél létrejöttében, a „scribi fecimus” kifejezés pedig azt jelenti, hogy a jegyző a király parancsára a kiadhatónak ítélt oklevél szövegét, a saját fogalmazatát, a kéznél levő scriptorral lemásoltatta. A 12. századi királyi jegyző magasrendű klerikusi szolgálatára és természetesen tanultságára utal ez az eset, és tanultsági is.²⁰ Az írástechnika tehát a 12. századi Magyarországon kimutathatóan két ágba fejlődik tovább, a használati írás és a könyvírás vonalán. S a királyi kápolna klerikusai, közöttük Bicen, nem egyszerű tisztázó leíró munkássággal töltötték már idejüket, hanem a gyorsabb nota ismeretével és gyakorlatával készített diktatumok létrehozásával. Ilyen volt tehát az az *írástechnikai* állapot, amely az írásbeliség felújításának nagy fordulatát közvetlenül megelőzte és bizonyára elő is készítette.

²⁰ A notáriusok magasabbrendű, lényegében vezetőszerepe a kor írásbeliségében és írásos műveltségében általánosan ismert tény. Szerepükről a magyarországi írástudó réteg kezdeteinek vizsgálata során e tanulmány első részében írtam. (*Magy. Könyvszle* i. h. 4. l.) Ugyanott a legfontosabb irodalmat is idéztem. Sajnálatos módon a magyar és külföldi tudományosság eredményeinek tökéletes nem ismeretében még mindig napvilágot láthatnak olyan megállapítások, amelyek a notariust valami kezdetleges műveltségű tollforgatónak tüntetik föl. Ilyesmit lehetett olvasni az ANONYMUS-kérdés egyik kevés hozzáértéssel készült előadásában (*Vigilia* 1965. aug.)

- 2 ficti cultorib; qm̄ ego quaten diu fangat in labore
- 4 sua. quicquid secreta thesauri t^{un} manifesti qd habebā
- 9 prata agros. arboreis fructuū siluā. Hacc autē que
10 dedi scō michaeli non ad seruiciū ep̄i s; fr̄m. Et
- 13 id om̄ib; hominib; notaūdo quod hui; causę
- 15 cura diuitisiensi dū trithohicos unimale ip̄re
- 17 & instrucionis. Gureu Arigonensis comes. Sella
- 20 Abrahā. uehuga. michael pbr. Elicius. & ceteri
21 primates rociū pannonic. testes habentur. Hacc
- 23 ipse memor su mei serue i & ne destruat me mor

CSAPODI CSABA

Az úgynevezett „Liber de septem signis”

Kyeser „Bellifortis”-ának budapesti töredékéről

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kéziratára egy nyolc levélből álló, nagyértékű kódextöredéket őriz, amely a konstantinápolyi Eszki szeráj könyvtárából került ide és amely tévesen „Liber de septem signis” néven vált ismertté tudományos irodalmunkban. (Latin Codex 2° 14). A nagyméretű papírlapokon a bolygókat szimbolizáló lovas alakok színezett tollrajzai és hozzájuk tartozó, asztrológiai vonatkozású, latin nyelvű szövegek vannak.

Kódextöredékünkéről az első híradás a *Philologus* c. folyóirat 1850-i évfolyamában bukkant föl azoknak a nyugati kódexeknek a címei közt, amelyeket MORDTMANN a konstantinápolyi szeráj könyvtárában látott. A különböző latin és görög szerzők műveinek felsorolásában ezt olvassuk: „Acht Folioblätter mit allegorischen Reiterfiguren der 7 Planeten mit lateinischen Versen.”¹ Hogy ennek a töredéknek valamilyen magyar vonatkozása is lehet, azt MORDTMANN természetesen nem figyelhette meg, hiszen még a később hiteles korvináknak bizonyult kódexek címereit sem vizsgálta meg, mert akkor még csak a bizánci császárok egykori könyvtárának a maradványait keresték ott — eredménytelenül. MORDTMANN ezekről a korvinákról csak annyit mond, hogy díszes kiállításuk alapján valamilyen előkelő ember tulajdonából származhatnak. KUBINYI Ferenc, IPOLYI Arnold és HENSZLMANN Imre érdeme volt annak a gondolatnak a felvetése és megvalósítása, hogy Mátyás király könyvtárának maradványai után Isztambulban is kutatni kell. Útjuk eredménye ismeretes: ha nem is találtak sok korvinát, de kézbevehették és leírhatták mindazokat a kódexeket, amelyekről a hollós címer bizonyítja, hogy hiteles korvinák és többet a kétesek közül.² Az „Acht Folioblätter” azonban sem az ő jegyzékükben nem szerepel, sem abban a két jegyzékben, amelyet DETHIER készített, előbb a maga elhatározásából, utóbb az Akadémia megbízásából.³ Ennek az az oka, hogy a törökök semmiféle nyugati tudóst nem engedtek be

¹ F. W. S.: *Handschriften in Konstantinopel*. *Philologus*. V. 1850. 758—762. l.

² IPOLYI Arnold: *Mátyás király könyvtára maradványainak felfedezése 1862-ben*. Magy. Könyvszle. 1878. 103—120. l. PULSZKY Ferenc: *A Corvina maradványai*. Uo. 1877. 147. l.

³ *A sztambuli szerailban európaiak által látott, nyugati nyelveken írt codexek*. Magy. Könyvszle. 1877. 153—157. l. HENSZLMANN Imre az Akadémián 1864. ápr. 25-én bemutatott jelentése. *A Magyar Tud. Akadémia jegyzőkönyvei 1864*. Közzéteszi CSENGERY Antal. Pest 1864. 89—100. l. DETHIER eredeti, részletes jegyzéke, amely a konstantinápolyi korvinákat és egyéb kódexeket még átkötésük előtti eredeti állapotukban írta le, sajnos elveszett. A M. Tud. Akadémia régi irattárából (MTA Könyvtára Kézirattár. Régi Akadémiai Levéltár. Ezentúl röviden: RAL.) az irat helyén található őrlap szerint 1889. ápr. 9-én CSONTOSI János vette át használatra. Ez az irat CSONTOSI Jánosnak a MTAK és az OSZK kéziratárában őrzött hagyatékában nem található.

a könyvtár helyiségeibe, hanem csak kihozták onnan megmutatni, amit jónak láttak. A MORDTMANN-, KUBINYI- és DETHIER-féle jegyzékek tartalma tehát nem teljesen egyező. Eggyel több ok volt ez arra, hogy a magyar kutatók ne nyugodjanak bele a konstantinápolyi bizottság sovány eredményeibe. Tovább élt a reménykedés, hogy még előkerülhet a belső helyiségekből, pincékből BÁTORI László magyar bibliája, JANUS PANNONIUS elveszett magyar nyelv-tana stb.⁴

Így került sor a második akadémiai bizottság konstantinápolyi útjára. Az előző látogatással szemben most az volt a különbség, hogy míg 1862-ben az osztrák–magyar monarchia isztambuli követe, gróf PROKESCH-OSTERN, diplomáciai ügyessége nyitotta meg a szeráj kapuit,⁵ amelyek mögé olyan nehezen és olyan ritkán engedtek be nyugati tudósokat, most, 1889-ben az orientalista VÁMBÉRY Ármin tudományos érdemei eszközölték ki az engedélyt. ABDUL HAMID szultán 1889 elején magánkihallgatáson fogadta VÁMBÉRYT, aki ekkor maga is láthatott kódexeket — közülük a II. ULÁSZLÓNAK ajánlott *Rannusius*-t kölcsön is kapta. Mivel azonban ő nem tekintette magát illetékes szakembernek ezen a téren, megszerezte az engedélyt arra, hogy egy második akadémiai bizottság folytassa az 1862-ben megkezdett munkát.⁶

A bizottság, amelynek vezetője VÁMBÉRY, tagjai FRAKNÓI Vilmos, ÁBEL Jenő, THALY Kálmán és CSONTOSI János voltak, 1889 szeptemberében elvégezte a rábízott feladatot. A nagy reményekhez képest meglehetősen szerény eredmények közül itt most elég annyit megemlíteni, hogy 1850 után most először kerültek elő „a XV. század első feléből származó festett tollrajzok, melyek egy csillagászati műnek töredékét képezik és az égboltozat planétáit jelképes alakokban állítják elő, asztrológiai jelentőségüket és vonatkozásaikat magyarázó latin versekkel. Az alakok öltözete után ítélve burgundi festő művei, melyekhez analogonokat a kézi rajzok és fametszetek gyűjteményeiben kell keresni. Valószínű, hogy ezen díszmű Zsigmond király számára készült és az ő budai könyvtárának képezte alkotórészét. Ezen rajzokat, a Futaki által írt Antifonalét és a két ó-szláv codexet művészi reprodukció céljából magunkkal óhajtván hozni, azok szultán ő felségétől Vámbéry Ármin r. tagnak átadattak, minélfogva szerencsénk lehet azokat a t. Akadémiának bemutatni.” Így szól FRAKNÓINAK a Magyar Tudományos Akadémia 1889. október 28-i ülésén előterjesztett előzetes jelentése.⁷

Sajnos a részletes jelentés, amelyet az Akadémia megbízásából a bizottság tagjainak (ÁBEL Jenőnek a görög, CSONTOSINAK a latin kódexekről) a II. osztály legközelebbi ülésén kellett volna beterjesztenie, úgy látszik, soha se készült el,⁸

⁴ TOLDY Ferenc előadása az Akadémián. *A M. Tud. Akad. jegyzőkönyvei*. 1864. 99. l.

⁵ L. IPOLYI: *I. m.*

⁶ *Ung. Rev.* 1889. 222—223. l.

⁷ *Akad. Ért.* 1890. 39—40. l. L. még uo. 1889. 174. l., *Ung. Rev.* 1889. 732—735. l. és 1890. 632. l.

⁸ EÖRVÖS Loránd mint az Akadémia elnöke 1893. jan. 24-én jelentette BÁNFFY miniszterelnöknek, hogy abból az összegből, amelyet a király 1889-ben a konstantinápolyi kutatásokra adott, még 1274 Ft megmaradt. Mivel sem a végleges elszámolás, sem „az 1889. nov. 4-én . . . említett szakjelentések” nem érkeztek meg, BÁNFFY két év múlva, 1895-ben ismét megsürgeti ezeket. EÖRVÖS válaszfogalmazványa (MTAK Kézirattár. RAL 206/1895) közli, hogy leszámítva az ULÁSZLÓ-kódex és a szultán számára készített hálafőirat bekötési költségeit, az összeg többi része most is megvan, de a jelentésről nem szól.

mégpedig valószínűleg ÁBEL Jenő betegsége és röviddel utóbb, 1889. december 13-án bekövetkezett halála miatt. Sőt CSONTOSnak eredeti, konstantinápolyi följegyzéseit se ismerjük, amelyeket még 1915-ben „Irodalmi Jegyzeteiben saját kéziratgyűjteményében” őrzött.⁹ Csak annyit tudunk, hogy az Akadémia Történeti Bizottsága 1889. december 6-án betérjesztette a II. osztálynak a konstantinápolyi tudományos kutatások eddigi eredményeinek feldolgozása és a török állami levéltárban megindítandó munkálatok ügyében az összes ülés határozatából tett javaslatait; ezeket a javaslatokat az osztály továbbította az összes ülésnek.¹⁰ A régi akadémiai levéltár azonban ebből az időből nagyon hiányos s ez a fölterjesztés sincs meg, sőt a Történeti Bizottság iratai teljesen hiányzanak ebből az évből, a nagyon szűkszavú jegyzőkönyvek kivételével.

Csak annyit tudunk, hogy míg a Konstantinápolyból (két részletben) elhozott öt mű közül VÁMBÉRY négyet már a következő évben visszaadott a szultánnak, addig a ZSIGMOND császárral kapcsolatos kódextörődéket magánál tartotta és 1893-ban a Magyar Tudományos Akadémiának ajándékozta,¹¹ — föltehetően a szultán engedélyével. A Rannusius Crispus-kódexben ugyanis azt a török nyelvű bejegyzést lehet olvasni, hogy a szultán visszakapta VÁMBÉRYTÓL és 1890. január 18-án elrendelte, hogy adják át ismét a szeráj könyvtárának,¹² a másik három kódex ma szintén Konstantinápolyban van.¹³ 1894. április 22-én viszont arról értesíti az Akadémiát VÁMBÉRY Konstantinápolyból, hogy a milléniumi kiállításra Budapestre szállítandó magyar vonatkozású tárgyak ügyében „a magyar—osztrák kormány itteni képviselője már hónapok [!] előtt lépéseket tett a szultánnal . . . A szultán mindeddig nem adott határozott választ és csak most ittlétemkor az osztrák—magyar követnek megízente a fővezér által, jó lesz azt az egész ügyet nekem átadni, miután én teljes bizalmát bírom . . . most én, nem mint az Akadémia, hanem mint Magyarország képviselője fel vagyok jogosítva mindent átkutatni, paloták, mecsetek, kincstárak és pinczehelyiségeket kifürkészni és a mit találok, Budapestre szállítani”.¹⁴ Ilyen korlátlan bizalommal való fölhatalmazás nem képzelhető el, ha közvetlenül előbb VÁMBÉRY joggatlanul tartotta volna vissza az elhozott kódexrészletet.

Maga VÁMBÉRY olyan nagy jelentőséget tulajdonított ennek a kódextörődéknek, hogy az ajándékozáskor arra is javaslatot tett az Akadémiának, hogy „tudományos becsét kideríteni és ha jónak látja, közre bocsátani szíveskedjék.” Egy év múlva, 1894. május 27-én meg is sürgette, „mi történt a képekkel és hajlandó-e a tek. akadémia ezen majd csak ötszáz éves műemlékeket figyelemre méltatni? Tudtomra nem nagy számmal léteznek az ily fajtaképek Európában és akadémiánk azoknak közrebocsátásával annál könnyebben szolgálhatna a tudománynak, minthogy azon alapból, melyet ő Fölsége a Corvina bizottságnak engedélyezni kegyeskedett, még egy összeg fennmaradt, melyet e képek kiadására fordítani lehetne.”¹⁵

A Főtítkári Hivatal VÁMBÉRY javaslatát véleményezésre átadta a Történelmi Bizottságnak. Ez azonban június 18-i ülésén sajnos kevés megértést

⁹ CSONTOSI János hagyatéka. MTAK kéziratár. Tört. 2° 339/II.

¹⁰ MTAK Kéziratár RAL. A II. o. jegyzőkönyvei.

¹¹ MTAK Kéziratár. RAL 378/1894.

¹² DEISSMANN, Adolf: *Forschungen und Funde im Serai*. Berlin—Leipzig 1933. 83. l.

¹³ Uo. 97—98. l. (68, 70, 71. sz.)

¹⁴ MTAK Kéziratár. TAL 216/1894.

¹⁵ Uo. 378/1894.

tanúsított az ügy iránt: szorosán véve nem tartozik hatáskörébe a képek kiadása — mondja a jegyzőkönyv — mert nincs bennük magyar történelmi vonatkozás, „kivéve egyik csillagképleten ZSIGMOND királynak arczképileg felismerhető alakját, mely azonban őt szintén nem magyar királyi, hanem római császári díszben ábrázolja”. Arra nézve sincs semmi biztos támpont, hogy a budai királyi könyvtárból került volna Konstantinápolyba. A bizottság nem ellenzi ugyan a publikációt, de meggyőződése szerint hasznosabb lenne ezen a pénzen egy kutatót küldeni ki Konstantinápolyba.¹⁶

Pedig a kézirat „tudományos becsének kiderítésével” nem kisebb ember foglalkozott akkor, mint maga az Akadémia főtitkára, a sokoldalú természet- tudós és nyelvész SZILY Kálmán, akit, úgy látszik, tudománytörténeti érdeklődése vezetett arra, hogy vizsgálat tárgyává tegye azt a különös kódex-töredéket, amelyet a konstantinápolyi bizottság illetékes szakembere, CSONTOSI János „Zsigmond király és Czilley Borbála királyné színezett arczképeivel illusztrált . . . Zodiacus”-nak nézett.¹⁷ SZILY Kálmánnak erre vonatkozó föl-jegyzéseit nem ismerjük ugyan, de az bizonyos, hogy már ő pontosan megállapította, hogy KYESER *Bellifortis* című munkájának bevezető részéről van szó és teljes alapossággal hozzáfogott a kérdés közelebbi tanulmányozásához. Az Akadémia ugyanis még ugyanabban az évben, amelyben VÁMBÉRYTÓL megkapta ezt az ajándékot, a göttingai Egyetemi Könyvtárhoz fordult azzal a kéréssel, hogy két hónapra adják kölcsön a *Bellifortis* ott őrzött kódexét (Philos. N. 63.).¹⁸ Ugyancsak kérte Bécsből a Kunsthistorische Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses-tól egy másik, rokon tartalmú kézirat elküldését.¹⁹ Bécsből elutasították a kölcsönzési kérést;²⁰ Göttingából viszont közölték a kölcsönzés föltételeit,²¹ de annak már nincs nyoma, hogy a kikölcsönzés meg is történt volna. Ellenben a megfelelő szakirodalmat, amit a göttingai könyvtár igazgatója, DZIATZKO ajánlott neki,²² SZILY meg is szerezte, részint Bécsből,²³ részint a budapesti Egyetemi Könyvtárból. Éppen az Egyetemi-könyvtári kölcsönzés ügyében SZILÁGYI Sándorhoz írt levél fogalmazványa a bizonyítéka annak, hogy SZILY a *Bellifortis* ügyében való egész levelezést nem egy harmadik személy érdekében, pusztán hivatalból folytatta, hanem a maga tudományos munkájához: „légy szíves 2 heti használatra számomra kikölcsönözni” — írja. A levél kelte 1893. április 25.²⁴

A Történelmi Bizottság kedvezőtlen hangú válasza azonban, úgy látszik elvette SZILY kedvét attól, hogy tovább foglalkozzék a kérdéssel, mert nem találjuk nyomát annak, hogy eredményeit publikálta volna. *A kódextöredék sikeres meghatározásáról tehát senki nem vett tudomást.* Mindössze két lapot, a Napot és a Venus bolygót jelképesen ábrázoló lovas alakokat, az előbbit mint ZSIGMOND, az utóbbit mint BORBÁLA királyné gyanítható képét közölte SCHÖNHERR Gyula 1895-ben, a SZILÁGYI Sándor szerkesztette *Magyar nemzet történetének* harmadik kötetében. A képek aláírásában és magyarázó jegyzetei-

¹⁶ Uo. 419/1894.

¹⁷ MTAK Kézirattár, Tört. 2° 339/II.

¹⁸ MTAK Kézirattár. RAL 177/1893.

¹⁹ Uo. 323/1893. („Kriegs und Pixenwerck”)

²⁰ Uo. 343/1893.

²¹ Uo. 194/1893. (1893. ápr. 5.)

²² SZILY ápr. 9-i levelére DZIATZKO ápr. 20-án közli, hogy a *Bellifortis*ról milyen munkákban van szó. Uo. 213/1893.

²³ Uo. 227/1893.

²⁴ Uo. 213/1893.

ben fordul elő először az a téves megállapítás, hogy a „*Liber de septem signis című*” kéziratból valók.²⁵ Ilyen cím nincs és nem is lehet a kéziratban, mert nem a „Zodiacus” „signum”-jait, az állatöv csillagképeit ábrázolja, hanem a planétákat, a bolygókat, közéjük számítva természetesen, a kor csillagászati elképzeléseinek megfelelően a Napot és a Holdat is. Tehát, ha már a töredék meghatározását nem ismerték, a tárgyat kifejező mesterséges cím akkor is csak *De septem planetis* lehetett volna és nem *Liber de septem signis*.

Sajnos a magyar tudományos irodalom többé nem foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy tulajdonképpen milyen mű töredékéről van szó, hanem a figyelem, a tartalom mellőzésével, kizárólag a képekre irányult. *Liber de septem signis* néven került hát az Akadémiai Könyvtár katalógusába, ilyen néven ismertette HOFFMANN Edit a régi magyar bibliofilekről szóló alapvető munkájában:

„nagy méretű vízfestményekben, szimbolikus alakokban ábrázolja a naprendszer bolygóit. Mivel a rajzok a délnémet vagy bodensei vidékről származó, kitűnő munkák és valóban 1420—1430 táján készülhettek s ezenfelül a konstantinápolyi Eszki szerájából kerültek elő, nem lehetetlen, hogy a királyi könyvtárból valók . . . A császári koronát viselő Nap . . . hasonlít Zsigmondhoz s nagyon valószínű, hogy őt is akarja ábrázolni: Arcának jellegzetes vonásait, hajlított orrát, kéthegyű szakállát és keskeny arcát mind felismerjük a rajzon s ezzel megerősödik annak a valószínűsége, hogy a rajzszorozat Zsigmond gyűjteményéből származik”.²⁶

Ugyanígy vette át a *Liber de septem signis* címet HORVÁTH Henrik, ZSIGMOND királyról írt kitűnő monográfiájában,²⁷ amelyben — erősen kicsinyítve — valamennyi lovasképet közölte is.

Pedig addigra Fritz SAXL professzor ismét meghatározta a téves néven szereplő kódexet. SAXL ugyanis összegyűjtötte és publikálta a középkori latin asztrológiai és mitológiai illuminált kéziratok corpusának jelentékeny részét.²⁸ Gyűjtőmunkája közben bukkant rá arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában is van egy *Planetenbuch*, amelyből egy képet Josef MADER közölt *Die Handzeichnung, ihre Technik und Entwicklung* c. munkájában. Ezért 1929-ben az Akadémiai Könyvtárhoz fordult azzal a kéréssel, küldjenek fényképeket a „Figuren der sieben reitenden Planeten”-ről. Amint a levélben írta: „Die reitenden Planetendarstellungen sind eine besondere Gruppe, zu der auch Ihre Handschrift gehört. Im allgemeinen kenne ich diese reitenden Planetendarstellungen nur in den Handschriften des Kyesser'schen Buches über Kriegskunst, genannt Bellifortis. Es ist durchaus möglich, dass auch die Budapester Bilder sich in einer Kyesser-Handschrift befinden.”²⁹ Mikor SAXL a kért fényképeket megkapta, megerősítette előzetes feltételezését: a bolygószorozat valóban olyan, mint a KYESER-kéziratokban. Mégpedig a budapesti kézirat legközelebb a vatikánihoz áll, de közel áll hozzá egy bécsi kézirat is.³⁰

²⁵ 533, 588, 645, 646, 1.

²⁶ Budapest 1929. — 33—34. l.

²⁷ HORVÁTH Henrik: *Zsigmond király és kora*. Bp. 1937. (Budapest Székesfőváros Várostarténeti Monográfiái. 9. k.)

²⁸ SAXL, Fritz: *Verzeichnis astrologischer und mythologischer illustrierter Handschriften des lateinischen Mittelalters*. 1. In *Römischen Bibliotheken*. 2. *Die Handschriften der Nationalbibliothek in Wien*. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Kl. 1915. Abh. 6—7. — 1925/26. Abh. 2.) — 3. SAXL, Fritz—MEIER, Hans: *Handschriften in englischen Bibliotheken*. London 1953. Warburg Inst. 1—2. köt.

²⁹ MTAK Kézirattár. Könyvtári iratok. 50/1929.

³⁰ Uo.

SAXLnak ezt a megállapítását, sajnos, az Akadémiai Könyvtár ismét nem regisztrálta katalógusában, SAXL pedig a római és bécsi kódexek után, egyelőre újabb gyűjtemények anyagát nem publikálta. Levelei, mint akták süllyedtek el a könyvtár irattárában anélkül, hogy kutatóink az eredményről tudomást szerezhettek volna. KYESER *Bellifortis*ának budapesti töredéke (ezentúl: FB = *Fragmentum Budapestiense*) továbbra is a téves *Liber de septem signis* álnevet viselte.³¹

*

Konrad KYESER von Eichstätt Frankenből, nemes családból származó zsoldoskapitány volt³² (1366—1405.) Életéről nem sokat tudunk; csak annyit, amennyit ő maga elmond a *Bellifortis* elején, illetőleg, ami kevés konkrétumot ki lehet olvasni az egyik göttingai KYESER-kézirat³³ végén található epitaphiumokból. Innen tudjuk, hogy hosszú időt töltött — ránk nézve ismeretlen okokból — száműzetésben [in] „montibus Bohemorum” és ezalatt, 1395 és 1402 közt³⁴ írta munkáját, amelyet nyomorúságos helyzetében „sub castro Mendici in habitatione exulis” 1405. június 23-i keltezéssel a letett VENCEL helyett német királlyá megválasztott pfalzi RUPRECHTnek ajánlott.

A *Bellifortis* a legrégebbi fönmaradt „*Kriegsbuch*”, vagyis képes hadtudományi, pontosabban *haditechnikai munka*.³⁵ Szerzője a maga tapasztalatain kívül a római VEGETIUS, „aliisque autoribus authenticis” fölhasználásával készítette. Példájára azután a XV. sz. folyamán több hasonló munka is keletkezett.³⁶

KYESER munkájának legteljesebb és egyben legszebb kézirata a göttingai Egyetemi Könyvtár Cod. Philos. 63. sz. kódexe (ezentúl: CG1). A többi papírkézirattal ellentétben a CG1 az egyetlen pergamen kódexe a *Bellifortis*nak és ugyancsak az egyetlen, amely többé-kevésbé vázlatos rajzok helyett kidolgozott miniatúrákat is ad. A kötet rövid *Exordium*-mal kezdődik, melyben a szerző megnevezi önmagát és munkája címét. Ezután hosszú ajánlás következik RUPRECHT királyhoz és a többi keresztény királyokhoz, sőt végtelen hosszú felsorolásban Németország minden rendű és rangú emberéhez. Ebben a felsorolásban egyformán helyet kapnak a bárók és nemesek, kapitányok és katonák, polgármesterek és külvárosi munkások, „izzadó falusiak” és „szép, viruló ifjak” és még számtalan más foglalkozás képviselője.

Maga a munka színezett tollrajzokból áll és tíz fejezetben mutatja be a XV. század elejének valódi és a csak elképzelt haditechnikai eszközeit is. A képek melletti rövid verses magyarázatok csak másodrendű szerepet játszanak. A tíz fejezet a következő:

³¹ Így a *Magyar művelődéstörténet* 3. kötetében (500 és 659. l.), valamint az 1940-ben megjelent *Mátyás király emlékkönyvben* is (2. köt. 37. l.) csak VAYER Lajos közli egy lapját azzal a helyes distinkcióval, hogy „az úgynevezett liber de septem signis” (*A rajzművészet mesterei. A Szépművészeti Múzeum régi külföldi rajzgyűjteményének legszebb darabjai*. Bp. 1957.)

³² STAMMLER, Wolfgang: *Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon*. Bd. 2. Berlin—Leipzig 1936, 1003—1006. h.

³³ Göttinga. Egyetemi Könyvtár. Cod. Philos. 63.

³⁴ A göttingai kézirat egy helyen jelenben beszél arról, hogy ZSIGMOND király fogságban tartja testvérét, Vencelt, ez pedig 1402-ben volt.

³⁵ JÄHNS, Max: *Geschichte der Kriegswissenschaft*. 1. Abt. München—Leipzig 1889. 249—256. l. (Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit. 21. Bd.) SIXL, P.: *Entwicklung und Gebrauch der Handfeuerwaffen*. Zeitschrift für Historische Waffenkunde. 1. 1897/99.

³⁶ JÄHNS: I. m. 258—291. l.

1. harcsizmekerek; 2. ostromszerek; 2. vízitechnika (hidak; víz alá merülés); 4. várfalak megmászására való eszközök; 5. hajítófegyverek; 6. ostromháború; 7. világítóeszközök; 8. tűzfegyverek, rakéták (Feuerbuch); 9. a tűz békés fölhasználása (pl. fűtés); 10. különféle fegyverek és eszközök.

Ezzel azonban még nem végződik a kötet, hanem — a többi KYESER-kézirattal ellentétben — a szöveghez csatlakozik egy több oldalas rész a szerzőről: arckép, születéséről szóló adatok és két epitaphium. A kézirat különlegesen szép kivitelezéséből és abból a körülményből, hogy a kódex egész írása, az 1405 júniusban keltezett ajánlástól a szerző halála évéül ugyancsak 1405. évet megjelölő epitaphiumig, egy kéztől származik, arra következtethetünk, hogy ez maga az a példány, amit KYESER Ruprecht király számára készíttetett, de elkészültét már nem érte meg s a másoló csak az ő halála után fejezte be, hozzáfűzve a gyászverseket.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a szerző, bár pfalzi RUPRECHTnek ajánlotta munkáját, mégis, — legalábbis ZSIGMOND császárral szemben — erősen VENCEL király pártján van. ZSIGMONDOT csalfának és semmirekellőnek („Fallacem, nequam”) nevezi és mélységesen elítéli azért, hogy a „princeps perfidus Sigismundus rex ungarorum germanum proprium detinet regem Wenceslaum, cui carceres rumpat Deus, [a]lemulosque dirumpat.”

Minket ezen a helyen a *Bellifortis* első fejezete érdekel. Ez a fejezet ugyanis egy a fejezet tulajdonképpeni tartalmától teljesen független asztrológiai részszel kezdődik, azokkal a szimbolikus bolygóábrázolásokkal, amelyek a FB-ben is láthatók. A bolygókat színezet tollrajzok: kopjás zászlót tartó lovas alakok ábrázolják a következő sorrendben: Saturnus, Jupiter, Mars, Nap,³⁷ Venus, Mercurius, Hold. (A CGI-ben az illető bolygóval kapcsolatos állatövi kép is ott van a lovas fölött.) A képek kísérőszövege mindig megmondja a zászló színét, a bolygó asztrológiai „ház”-át, keringési idejét, a bolygó alatt született ember lelki és testi tulajdonságait, végül a bolygó jó és rossz hatását az egészségre.

Mi lehet a szerepe ennek az asztrológiai résznek egy hadtudományi munka elején? JÄHNS abban kereste a megoldást, hogy a szerző ezzel bizonyos mértékig kozmikus háttérrel akart adni a következő földi dolgoknak.³⁸ Sokkal valószínűbb és teljesen elfogadható magyarázatot ad azonban SAXL azzal a föltételezéssel, hogy tulajdonképpen lovagi tornákon és ünnepi játékokon fölvonuló alakok lehettek ezek. Szerinte az is bizonyítja ezt, hogy vannak olyan KYESER-kéziratok, amelyekben minden bolygót — még a Venuszt is — férfi alak ábrázol.³⁹

A CGI-en kívül a *Bellifortis*nak több kézírata ismeretes, de egyáltalán nem tartozik a gyakran másolt munkák közé. A fönmaradt KYESER-kéziratok közül a következőket tudtuk mikrofilmen vagy fotomásolatban részletesebben megvizsgálni:⁴⁰ az eddigi tárgyalásunk alapjául vett CGI-et, a

³⁷ A Nap az egyetlen alak, amely kivételesen ebben a kéziratban nem tart zászlót.

³⁸ I. m. 250. l.

³⁹ I. m. 2. rész 114. l.

⁴⁰ Ezen a helyen is köszönetet mondok a göttingai Sächsische Staats- und Universitätsbibliotheknek, a bécsi Österreichische Nationalbibliotheknek, a Vatikáni Könyvtárnak és a konstantinápolyi Eszki Szeráj Könyvtárának, hogy mikrofilmek, illetve fotomásolat megküldésével és a képek közlésének engedélyezésével lehetővé tették tanulmányom elkészítését. A mikrofilmek az MTA könyvtárának mikrofilmtárában vannak, a FC-ről készült fotomásolat a MTAK Kézirattárának Analecta-gyűjteményében.

göttingai könyvtár másik hasonló kéziratát (Cod. Philos. 64. = CG2), a bécsi Österreichische Nationalbibliothek három kódexét: Cod. Lat. 3068, Cod. Lat. 5278, Cod. Lat. 5518, (ezen túl CW1, CW2, CW3), a Vatikáni Könyvtár Cod. Palat. Lat. 1968. sz. kódexét (= CV) és a konstantinápolyi Eszki Szeráj Könyvtárának töredékét (*Fragmentum Constantinopolitanum* = FC). Ezeket kívül elég részletes katalógus-leírás állt rendelkezésünkre az Innsbruck-i példányról.⁴¹ Amennyire a katalógus adataiból megállapítható, a CG1-hez ez az utóbbi áll a legközelebb, ez az egyetlen olyan, amely a RUPRECHT-féle ajánlást és az Exordium-ot tartalmazza, ezért föltételezhető, hogy a ZSIGMOND-ellenes kitételek is megvannak benne. A FC mindössze egy oldalnyi szöveg, benne az Exordium és 7 sor szöveg a Saturnusra vonatkozólag. Az Exordium szövege itt 4 sorral hosszabb, mint a CG1-ben, amennyiben a másoló ide csatolta a CG1 vége felé található és föntebb ismertetett ZSIGMOND-ellenes sorokat VENCEL elfogatásáról. Úgy látszik a benne szereplő dátum miatt tette ide a másoló, aki ezzel akarta helyettesíteni a RUPRECHTnek szóló ajánlás elhagyása miatt elmaradt évszámot.

A ZSIGMONDOT gyalázó sorok a többi kéziratból mindből hiányzanak, ami érthető is. RUPRECHT halála (1410), VENCEL kiszabadulása és ZSIGMOND-dal való kiegyezése (1403 és 1411), Zsigmond római királlyá választása (1411) után nem sok értelme lett volna mindennek. A fönmaradt KYESER-kéziratok pedig mind nagyjából ZSIGMOND uralkodása idejéből valók⁴² és dél-német munkák; talán az egy FC kivételével, amely talán későbbi másolat. (Erről az utóbbiról később még lesz szó.)

Szövegükben és képeikben az egyes kéziratok közt kisebb-nagyobb eltérések vannak. A legföltűnőbb az, hogy a CG2 és a CW1 a lovasképeket nem a munka elején, hanem a végén közli. A másoló nyilvánvalóan érezte pusztán járulékos jellegüket és ezért tette a hadigépek után. Hogy a CW3-ban hol voltak ezek a képek, azt nem tudjuk megállapítani, mert a kódex eleje is, vége is hiányzik, a lovasképekből egy sincs már meg. Végül még csak annyit ezekről a kódexekről, hogy az egyes kódexek lovasai közt annyiban is vannak bizonyos különbségek, hogy egyes kéziratok békésebb, mások harciasabb, fegyveresebb típusokat közölnek. Ennek talán az az oka, hogy egyik rajzoló inkább lovas-fölvonulásokra, másik pedig tornajátékokra gondolt velük kapcsolatban. Pl. a mellékelt képekben bemutatott császár vagy király-alak, mint a Nap jelképe a CG1-ben csak egy országalalmát tart a kezében, se kopjás zászlója, sem páncélja nincs, a ló is minden vért nélkül van. A CW1 és CW2 királyának kezében már ott van a szokásos kopjás zászló, de egyébként fegyvertelen. A CG2 megfelelő figurája nagyon békésen lovagol, de páncélja föltűnően hangsúlyozott. A CV lovasának már a lova is páncélozott. De valamennyinél harciasabb a vezéri pálcáját magasra emelő, páncélos lován vágató ZSIGMOND király a FB megfelelő szerepében.

*

A *Fragmentum Budapestiense* 8 különálló papírlevélből áll. A levelek mérete 271/279/×394/403 mm. (Nem mindegyik lap méretét lehet pontosan megállapítani, mert kasirozás alkalmával egyes lapokat két keret közé foglal-

⁴¹ HERMANN, J. H.: *Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich. I. Tirol*. Leipzig 1905. 101–102. l.

⁴² UNTERKIRCHER, Franz: *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabeln und Frühdrucke der Österreichischen Nationalbibliothek*. Wien 1957.

tak, s így azoknak a széle nem látható.) Vízjel, ahol van, a lap közepén foglal helyet, tehát mindegyik lap egy ívnek a fele, illetőleg, mint látni fogjuk, ívrét formátumú kódexről van szó. A vízjel: hármas tagozású (halomszerű) alapból kinövő hosszúszerű kereszt. Pontosan ilyen vízjelet BRIQUET nem ismer; a hasonlóknak az elterjedtsége olyan széleskörű, hogy a papír készítésének sem helyét, sem idejét nem sikerült megállapítani belőle.

Az első kérdés a FB-val kapcsolatban annak az eldöntése, hogy csakugyan egy kódex lapokra szakadt töredékéről van-e szó ebben az esetben, vagy pedig önálló lapokról, festmények sorozatáról. Ebben a tekintetben már az a körülmény is a töredék kódex-eredetét bizonyítja, hogy az egyes levelek két lapján a margók szélessége váltakozik: az egyik lapon a jobb, a másikon a baloldali margó a szélesebb. Kétségtelenné teszi azonban a könyvformát az, hogy a versokon levő képekhez tartozó szöveg egy része többször is egy másik levélen, tehát a következő levél szemközti rectóján folytatódik. Önálló levelek esetében elképzelhetetlen lenne, hogy egy kép szövegrésze egy másik kép hátlapján folytatódjék. Éppen a szövegeknek ilyen beosztása teszi lehetővé, hogy az egyes levelek sorrendjét pontosan meg tudjuk állapítani, nem pedig csupán más Kyeser-kéziratok analógiájára kell támaszkodnunk.

Ezen az alapon a FB tartalma a következőképpen alakul:

1r üres

1v [C]apitulu[m] p[ri]mu[m] mart[is] q[uo]d tend[it] ad ymu[m]

Quia ualent isti manib[us] q[ui] g[ra]ndia ferunt.

2r üres

2v [S] Ideris sup[re]mi sat[ur]ni q[ui]ppe uexillu[m]

3r [Saturnus: sötétruhás, nagyszakállú férfi lóháton, bal kezében kopjás, fekete zászló 9 ágú fehér csillaggal.]

3v [Jupiter: zöldruhás, göndör hajú ifjú, lovon, jobb kezében kopjás zöld zászló 8 ágú fehér csillaggal.]

Su[m] iouis uexillu[m] uiridi depict[us] colo[r]e

O dulcis iupit[er] vitalis vi q[uoque] p[ro]sper.

4r [A lap felső szegélyén:] iupit[er] ille dule[is] calid[us] . . . incap[ri]corno [!] [Alatta szakállas férfi lovon, jobb kezében kopjás zászló, csillag nélkül, bal kezében pálca. Az egész kép egységesen barna színnel készült, elnagyolt kivitelben, sokkal primitívebb, mint a többi, hozzá tartozó magyarázó szöveg sincs, értelem szerint sem tartozik bele a sorozatba.]

4v [Mars: sisakos, páncélos férfi lovon, jobb kezében ütésre emelt kard, bal kezében tuskés nyelű, kopjás, barnásvörös zászló, 9 ágú kék csillaggal.]

SEueri mart[is] uexillu[m] cruore depictu[m]

Felix instabil[is] grossus rubeiq[ue] color[is]

5r Mars plenus furiositate pictus est . . . cadit in capricorno

5v [Nap: lovas alak Zsigmond király arcvonásaival, fején zárt korona, ruhája és vértje fakó sárga. Jobb kezében pálca, baljában kopjás, fakó sárga zászló a Nap képével. A ló fején tollforgós sisak, szügyén is tollas vért.]

CEsaris sup[re]mi uexillu[m] sum diade[m]a

[S]ic nat[us] q[uem] gignit sol loquax et sapiens fit

6r Oculus sol mundi . . . facit

6v [Venus: kék ruhás, kék fejkendős fiatal nő lovon, baljában kopjás, kék zászló 7 ágú fehér csillaggal.]

7r Venus temperate humidus . . . in virgine.

7v [Mercurius: kék—barna—zöld ruhás göndör hajú, fiatal férfi lovon. Jobbjában pálca, baljában kopjás, zöld—barna zászló 8 ágú fehér csillaggal.]

Mercurius hu[m]idus et t[em]p[er]ato calidus . . . in piscibus.

Su[m] salbonis uelu[m] bruno colo[r]e depictu[m]

Illi risus multi c[ri]spi c[ri]nes s[unt] et illi

8r [üres]

8v [Hold: fehér ruhás, göndör hajú fiatal férfi, lovon, baljában kopjás fehér zászló kék félholddal.]

Itt végződik a töredék. A hold képéhez tartozó szöveg (Lucibuli noctis sum vexillum . . .) már nincs meg, az már a következő levél rectójára kerülhetett. Nem több tehát a töredék, mint a *Bellifortis* első fejezetének első asztrológiai része. A hadtudományi rész, valamennyi képével hiányzik. De hogy eredetileg összetartozott vele, annak nemcsak az a bizonyítéka, hogy az asztrológiai szövegek teljes egészükben egyeznek más KYESER-kéziratokéval, hanem hogy megvannak a művet bevezető és a további haditechnikai részre utaló kezdősorok (Capitulum primum martis quod tendit ad ymum), illetőleg versszakok.

Az FB legérdekesebb és a közelebbi meghatározás szempontjából legfontosabb lapja a Nap szimbolikus képe, mert a koronát viselő lovas arcvonásaiban egészen világosan ZSIGMOND király portréjára lehet ismerni. Ugyanaz a keskeny, hosszúkás arcú, erős sasorrú, kétágú szakállt viselő idősebb férfiarc, mint amit DÜRER nürnbergi ZSIGMOND-képéről ismerünk.⁴³ Éppen ennek a két képnek szembetűnő hasonlósága lehet a fő bizonyítéka annak, hogy a száz évvel később élt DÜRER ZSIGMOND császár képéhez egykorú, hiteles ábrázolást használt föl. A két kép tehát vagy közös forrásra megy vissza,⁴⁴ vagy — ami még valószínűbb — az FB művésze közvetlen szemlélet alapján dolgozott.

A ZSIGMOND-képnek azért van különös fontossága a FB meghatározásában, mert ez az egyetlen ismert *Bellifortis*-kézirat, amelyben ZSIGMOND-portré van. A többiekben a Napot ábrázoló koronás alak egyszerűen „a király” vagy „a császár”, teljesen jellegtelen arc. Legföljebb a CW2-ben lehet bizonyos átmenetet látni a FB ZSIGMONDja felé. Alig lehet más magyarázat erre, mint az, hogy a FB ZSIGMOND király számára készült. Azt már láttuk, hogy a kéziratok többségéből hiányzanak a Zsigmondot támadó kitételek. Az egyébként eléggé jelentéktelen szerző ZSIGMOND-ellenessége tehát nem lehetett akadálya annak, hogy ez a hasznosnak tartott munka helyet kapjon az annyi harcban forgó király könyvei közt.

Hogy a többi képekben is konkrét személyek ábrázolásait kereshetjük-e, arra nincs semmi bizonyítékunk. Még arra sem, hogy — mint többször szóba került — a Venus bolygó BORBÁLA királyné lenne. Mégis elképzelhető, hogy van valami alapja CSONTOSI János föltételezésének, hogy ezek a képek „más XV. századi fejedelmi személyeket”⁴⁵ ábrázolnak, vagy talán inkább ZSIGMOND környezetének egyes tagjait. Nem lehetetlen, hogy valami konkrét esemény, ünnepség (talán ZSIGMOND római királlyá koronáztatása, 1414) alkalomával rendezett felvonulás emléke tükröződik a képsorozatban.

A FB keletkezési helyét, mint láttuk, HOFFMANN Edit Dél-Németországban, illetve a Bodeni tó környékén keresi, VAYER Lajos szintén Dél-Németországban. A festés idejeként HOFFMANN E. 1420–1430 táját, VAYER tágab-

⁴³ Reprodukcióját l.: *A Magyar nemzet története*. 3. köt. Bp. 1895. 609. l.

⁴⁴ HORVÁTH Henrik DÜRER képét „egy elkallódott őstípus”-ra vezeti vissza. I. m. 22. l.

⁴⁵ CSONTOSI János hagyatéka. MTAK Kézirattár. Tört. Qu 255.

ban a XV. század első felét jelöli meg. Nézetünk szerint ennél valamivel korábbi, illetve szorosabb időhatárokat lehet megállapítani. 1411 előtt, ZSIGMOND római királysága előtt kétségtelenül nem keletkezhetett, 1437, Zsigmond halála után pedig indokolatlan lenne az ő portréja. A kódex írásának jellege a minél korábbi időpontot ajánlja, mert jól beleilleszkednék akár a XIV. század utolsó két évtizedébe is; sokkal inkább, mint a XV. század 3–4. évtizedébe. Ha figyelembe vesszük ZSIGMOND életkorát, (1368-ban született) — az arckép alapján 1415-nél későbbi dátum valószínűtlen lenne. 1414–1415-ben ZSIGMOND különben is többnyire főleg Németországban tartózkodott, a kódex dél-német eredetének tehát nincs semmi akadályja. Ha igaz a BORBÁLA-ábrázolásra vonatkozó föltételezés, akkor nemcsak a Venus-arc fiatal-sága, hanem a BORBÁLA körüli bonyodalmak miatt is valószínűtlen lenne már 1420 táján egy ZSIGMOND számára készült kódexben a király mellett BORBÁLA királyné ilyen ábrázolása. Mindent egybevetve a *FB keletkezési idejét 1414–1415 tájára tesszük.*

A képek kivitele sokkal tehetségesebb művészre vall, mint bármelyik másik KYESER-kéziraté, még a díszesebb, gondosabb festésű CG1 készítőjénél is. Mégis vannak olyan mozzanatok, amelyek miatt föl kell tételeznünk, hogy a FB nem maga a ZSIGMOND számára készített végleges példány, hanem csak vázlata, előzménye annak. Először is nem pergamen-kódex, mint a RUPRECHT király számára készült CG1, hanem csak papírból van. Másodszor hiányzanak az iniciálék, a képeken kívül semmiféle dísz nincs a kódexben, még csak rubrumok, vagy piros és kék kezdőbetűk sem. A képek mellé írt szövegek sorai is ferdék. Maguk a képek pedig mintha nem egészen egységes technikával készültek volna. Főleg a sorozatból kiütöző, a Jupiter és Mars közt szokatlanul helyet foglaló, többlet-kép elnagyolt egyszínűsége a föltűnő. A szövegek elhelyezése is következtelen. Hol a kép mellett, hol a következő lapon. Annyiban is befejezetlen a kézirat, hogy az első fejezetet bevezető szöveg („Capitulum primum . . .”) az első fönnmaradt levél versoján van, a recto üres. Ide talán egy ZSIGMONDhoz szóló ajánlást terveztek. Arra viszont nem gondolhatunk, hogy egy ZSIGMOND-kódexről készített későbbi másolatról lenne szó, mert ennek ellene mond az írás koraisága.

Hogy a végleges, díszesen illuminált pergamen kódex elkészült-e vég-eredményben, azt természetesen nem tudjuk megállapítani, de az mindenképpen bizonyosnak vehető, hogy a FB mint Zsigmond király könyve Mátyás király könyvtárába került, mert másként nem lehetne megmagyarázni egy ennyire ZSIGMOND személyére visszamenő kódextöredék jelenlétét Konstantinápolyban. *A FB-et tehát hiteles korvinának vehetjük*, amely hasonló módon szállt MÁTYÁS királyra, mint a két ismeretes VENCEL-kódex, a Haly Aberudiam⁴⁶ és az Encyclopaedia medica.⁴⁷

A Corvina-könyvtárral kapcsolatban kell még néhány szót szólunk a FC *Kyesser*-töredékről.⁴⁸ Ez nem több mint 7 papírlevél. Közülük csak egyetlen oldalon van szöveg: az Exordium már említett, 4 sorral megtöltött szövege (az iniciálé számára nagy üres hellyel) és utána ugyanattól a kéztől, amely az Exordiumot írta, de jóval kisebb betűkkel a Saturnusról szóló vers második szakasza, a 2. számmal is megjelölve. Közül tehát hiányzik a „Capitulum

⁴⁶ Bécs. ÖNB Cod. Lat. 2271.

⁴⁷ Roma. Casanate Könyvtár Cod. Lat. 459.

⁴⁸ Leírását I. DEISSMANN: I. m. 77. sz.

primum . . .” kezdetű szövegrész és a Saturnus-szöveg első négy sora. Az írás inkább a XV. század második felére, utolsó évtizedeire utal, mint korábbra.

Talán nem túlzottan merész dolog annak a föltételezése, hogy egy készülő KYESER-korvina nyersanyagáról van itt szó. A ZSIGMONDTól fennmaradt FB-kéziratból hiányzott az Exordium. (Akár az Exordium, akár egy ZSIGMOND-hoz szánt ajánlás került volna az első lapra, az mai alakjában mindenesetre üres.) Talán ezt a hiányzó részt másolták le egy másik kéziratból, méghozzá egy teljesebb, még ZSIGMOND-ellenes kéziratból. Másként mi lenne az oka annak, hogy a 7 levél közül csak egy oldalon van írás? Arról sem lehet szó, hogy az FC az FB egy részlete lenne, mert nemcsak a papír vízjegye egészen más, hanem sokkal kisebb méretű is, mindössze 193×272 mm, tehát kb. a fele a budapestinek és nem is csak az FB-ből hiányzó Exordiumot tartalmazza, hanem néhány sort a Saturnus-szövegből is, ami megvan a FB-ben. A FB és FC tehát együtt talán egy pillantást enged a Corvina-másolóműhely munkájába, amely nem pusztán gépszerű másolómunkát végzett, hanem a lehetőséghez képest igyekezett hiteles és teljes szövegek összeállítására, — humanista világbán ez nem is igen lehetett másként.⁴⁹

CSABA CSAPODI: DAS SOGENANNTTE »LIBER DE SEPTEM SIGNIS«

(Ein Budapester Fragment des »Bellifortis« von Kyeser)

In der Handschriftensammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften wird ein aus 8 Blättern bestehendes Kodexfragment (Signatur: Lat. Codex 2° 14) aufbewahrt, in dem allegorische Reitergestalten abgebildet sind. Das Fragment erwarb der namhafte Orientalist Ármin VÁMBÉRY aus der Bibliothek des Serails zu Konstantinopel und schenkte es dann der Ungarischen Akademie. Das Bruchstück ist irrtümlicherweise als »eine Handschrift, betitelt *Liber de septem signis*« bekannt geworden, obwohl ein solcher Titel in der Handschrift gar nicht steht und auch nicht stehen könnte, da die Reiter nicht die Sternbilder des Tierkreises (signa), sondern die Planeten darstellen. Kálmán SZILY hat schon 1893 festgestellt, dass es sich um die Einleitung des kriegswissenschaftlichen Werks *Bellifortis* von KYESER handelt. Das Ergebnis seiner Forschungen wurde aber nie veröffentlicht. Zum zweiten Mal hat Fritz SAXL im Jahre 1929 die Handschrift bestimmt, aber auch dieser Feststellung folgte keine Publikation.

KYESERS *Bellifortis* stellt in farbigen Federzeichnungen und in hinzugefügten erklärenden Versen die realen und imaginären Geräte der zeitgenössischen (Anfang des 15. Jhs.) Kriegstechnik dar. KYESER widmete sein Werk 1405 dem Pfälzer König RUPRECHT. Der *Bellifortis* ist ein seltener Kodex. Die schönste und vollständigste Handschrift befindet sich in der Universitätsbibliothek zu Göttingen (Cod. Philos. 62); sie ist wahrscheinlich das für König RUPRECHT verfertigte Exemplar. Im Text dieser Handschrift gibt es Stellen, die SIGISMUND von LUXEMBURG kritisieren und verspotten. Das erste Kapitel des Werkes beginnt mit einem astrologischen Exkurs, mit jenen Reiter-

⁴⁹ Hogy a KYESER-korvina elkészült-e, azt éppen úgy nem tudjuk, mint nem ismerjük a végleges ZSIGMOND-kódexet sem, de alig lehet elképzelni, hogy ne lett volna meg MÁTYÁS király könyvtárában egy teljes másolat, mert tudjuk róla, mennyire érelkődött a hadtudományi munkák iránt. L. CSONTOSI János: *Hadtudományi könyvek Mátyás király könyvtárában*. Hadtört. Közl. 1890. 203—210. 1. Az FB-vel és FC-vel kapcsolatban talán az sem közömbös, hogy a párizsi Bibliothèque Nationale Cod. Lat. 7239. jelzetű SANTINI: *Tractatus de re militari* kódexe, amely a KYESERhez hasonló, illusztrált haditechnikai munka, szintén a konstantinápolyi Eszki szeráj könyvtárából került ki 1687-ben és hogy ugyanitt ma is megvan VALTURIUS *De re militari* c. munkájának ugyanaz a veronai 1472-es kiadása, amely kiadásból a Drezdában őrzött hiteles VALTURIUS-korvinát (Sächsische Landesbibliothek. R 28 m.) másolták.

gestalten, die auch das Budapester Fragment enthält. Die Planeten werden auf diesen Bildern von beflaggte Lanzen tragenden Reitern dargestellt. Der Geleittext spricht über das astrologische »Haus« der Planeten, über ihre Zirkulationszeit, über die körperlichen und geistigen Eigenschaften der unter ihren Zeichen geborenen Menschen und über die guten und bösen Einflüsse der Planeten. SAXLS wahrscheinlicher Meinung nach sind es Gestalten, die während Reiterspiele und Turniere auftraten.

Der Verfasser hat zu seiner vorangehenden Arbeit folgende *Bellifortis*-Handschriften überprüft: Göttingen UB Cod. Philos. 63 und 64; Wien ÖNB Cod. Lat. 3068, 5278, 5518; Vatikan Cod. Palat. Lat. 1968; Konstantinopel Deissmann Nr. 77. In keiner dieser Handschriften ist die gegen SIGISMUND gerichtete Tendenz zu finden, da sie aus der Zeit nach RUPRECHTS Tod und SIGISMUNDS Krönung stammen. Die Budapester Handschrift besteht aus einzelnen Papierblättern. Aus der Beschriftung geht aber hervor, dass die Blätter in Lagen geordnet waren, und es sich also um einen Kodex handelt. In den Gesichtszügen der Gestalt, die die Sonne darstellt, ist – von den anderen Handschriften abweichend – das Porträt SIGISMUNDS klar zu erkennen. Der Kodex wurde also für SIGISMUND hergestellt, oder genauer: er war wahrscheinlich ein Konzept für eine Prachthandschrift, die dem Kaiser gewidmet sein sollte. Es ist nämlich kein Pergamentsondern nur ein Papierkodex, von den Bildern abgesehen ganz schmucklos, auch ziemlich nachlässig geschrieben. Selbst die Ausstattung der Bilder ist nicht einheitlich. Der Grund der Konstantinopler Provenienz kann nur sein, dass der Kodex mit SIGISMUNDS Nachlass in den Besitz König MATTHIAS' kam und dann mit den Resten der Corvina-Bibliothek in die Türkei verschleppt wurde. – Das noch heute in Konstantinopel aufbewahrte KYESER-Buchstück besteht nur aus einer Textseite und ist bedeutend jünger (Ende des 15. Jhs.) als die Budapester Handschrift. Die beiden Fragmente sind auch an Grösse verschieden.

2. Göttinga. Col. Philos. 63.

3. Bécs ÖNB Cod. Lat. 5278.

4. Göttinga. Cod. Philos. 64.

5. Vatikán. Cod. Palat. Lat. 1968.

6. Bécs. ÖNB Cod. Lat. 3068.

De se et orationem belii fortis antitulationem
 Rex hominum quo rectem compellit futuram partem
 Atque victor victum domat sic Exultum
 Isephus Ambrosio scripsit na dco pralet dicit
 Et littera dicitur militio dicit atque mironem

Casulam cu scala stabna littea sola
 Illiterio cuncta sub sint dila quibus impat vni
 Isum flamen michi stabna rationem
 Donec pficiam ingema subtilioa
 Per que totus orbis cogitur vltute senca
 In omni aucti Cristi pncipes xpiam
 Hoc opus granda psto magnificentes
 Exulem Conradum Keyser natulum existenssem
 Gloria glorificent Altum & pferon
 Isum Altu exulem ex iolla pnditum
 Sidus supin danc audia vita pbeni
 Amos mlti nati adoptem glorificati
 Acta sut et data facta montibus Bobem
 Die Tomo quata en e fuit aserstoni
 Dum pncipis pfidus dicitur mlti dicit vntatoz
 Germanu pprii dicit rectem Wancellum
 Cui carere impat dicit vntatoz dicit impat

2. Anno victime tunc hinc quip: tunc meo
 Et homo qui nascitur: hic pndit dicit
 Prouidus ipse no nascendo nequiasue
 Dicit verbanis malis antiquis sui amicus
 hic cito auferat moribz malos nempe fuit
 Orulos id pultra h' mandilla: et auce
 et hinc omnes mltas nase mltis dicit

KÖZLEMÉNYEK

Erdély és a Corvina. E folyóirat hasábjain egyre gyakrabban megjelenő közlések, valamint a Magyarországon őrzött korvinákról újabban kiadott díszes album¹ jól mutatják a kutatás érdeklődésének megélnkülését a Corvina könyvtárral kapcsolatos kérdések iránt. Különösen tanulságosak azok a vizsgálódások, amelyek az előző nemzedékek által összehordott információk kritikai megrostálásával készítik elő a korszerű szintézist az európai könyvtörténet e reprezentatív fejezetéről. Ezek során CSAPODI Csaba alapos tanulmányban tisztázta a gyűjtemény szétszóródására vonatkozó adatok forrásértékét és a pusztulási folyamat részleteit.² Dolgozatában röviden érintette azt a kérdést is, hogy vajon a könyvtár maradványa 1541-ben, IZABELLA királynő udvarával együtt, Erdélybe kerülhetett-e vagy sem. Megállapítása szerint – bár nem teljesen kizárt ez a lehetőség sem – nincs közvetlen, hiteles bizonyíték arra vonatkozóan, hogy a török által 1526-ban Budán hagyott könyvtármaradványt a ZÁPOLYA-udvar Erdélybe hozta volna.³ Tekintve azonban a Corvina maradványainak Erdélybe kerüléséről szóló hagyományok százados múltját és szívós továbbélését, a végleges vélemény kifermálásához kívánatosnak látszik annak tisztázása, hogy mi is e hagyomány történeti magva, mikor és hogyan alakulhatott ki. E kritikai vizsgálatnak az elvégzése azért is halaszthatatlan, mert az eddigi Corvina-kutatás – Bethlen és Rákóczi sokat emlegetett kísérletein túlmenően – nem foglalkozott behatóbban az erdélyi információkkal, sőt nem is szerzett tudomást e forráscsoport egészéről.

A CSAPODI által idézett MARSIGLI-féle, XVII. századvégi közlésen kívül ugyanis más elbeszélő források szintén említik, hogy MÁTYÁS király budai gyűjteményéből nagyobb mennyiségű kézirat került HONTERUS brassói iskolájának könyvesházába. Mindezek az értesülések azonban – szövegelemzéseink eredményei szerint – végső soron egyetlen közös forrásra, Christian SCHESAEUS *Ruinae Pannonicae* című történeti eposzá-
nak (1571) Brassóval kapcsolatos alábbi soraira vezethetők vissza.⁴

Inter opes reliquas hic bibliotheca videtur
Munifici impensis studioque extracta senatus,
Innumeris fulgere libris, quos barbarus igne
E medio rapuit miles, dum nobilis arsit
Matthiae illa domus, Musis celeberrima, Regis
Pannoniorum in sede Ducum, variasque per orbis
Distraxit partes, quorum pars magna propinquis
Finibus ex Seythiae huc multo convecta labore est.

¹ BERKOVITS Ilona: *A magyarországi Corvinák*. Bp. 1962.

² CSAPODI Csaba: *Mikor pusztult el Mátyás király könyvtára*. Magy. Könyvszle. 1961. 399–421. l.

³ CSAPODI: *I. m.* 414. l.

⁴ Josephus Carolus EDER, ed.: *Christiani Schaesaei Ruinae Pannonicae libri quatuor*. Cibinii, 1797, 26–27. l.

Thrax Byzantina veniens mercator ab urbe
Armeniusque vafer, vicinaque regna Valachus
Servans, quotidie huc onerati mercibus intrant
Gazaque emporium celebratum divite complent.

SCHESAEUS tehát 1571-ben még úgy tudta, hogy a brassói könyvtár ritkaságait kizárólag MÁTYÁS király szétszóródott gyűjteményéből szerezték. Közvetlenül a Corvinával kapcsolatos sorok után azonban már ekkor olyan fogalmazásban szól e város kincseit érő keleti, bizánci és román kereskedelmi összeköttetéseiről, hogy az ott mondottak önkénytelenül magára a könyvtárra is érthetők. Amikor pedig SCHESAEUS 1580 májusában, a berethalmi zsinaton összefoglalta az erdélyi reformáció lefolyását, már azt állította, hogy a brassói könyvtárat a török által szétszórta görögországi könyvtárak anyagából szerelték fel.⁵ Ugyanazon személy egymáshoz viszonylag közelső időpontból származó ennyire eltérő információja ugyanarról az eseményről, önmagában is jogos kételkedést kelthet mindkét kijelentés megalapozottságát illetően. A hitelesség kérdésének felvetése előtt azonban még nyomon kell követnünk a SCHESAEUS által fentebb megfogalmazott vélemény további alakulását. A források összevetése ugyanis arról győz meg, hogy a későbbi elbeszélők mind SCHESAEUS kijelentéseit ismételtetik, minden ellenőrzés nélkül. A különbség lényegében csupán onnan adódik közöttük, hogy a brassói könyvtár jelentőségét aszerint vezetik le a Corvinából, vagy a görög könyvtárakból, illetve mindkettőből, hogy csak a *Ruinae Pannonicae*, vagy a berethalmi emlékbeszéd, vagy pedig mindkettő szövegét használták-e forrásnak.

E hagyomány meglepő gyorsan eljutott külföldre is. Daniel REIPCHIUS (1545 – 1612) brassói, majd vidombáki szász lelkész *Kleinod und Ehren-Kreuz der löblichen Stadt Kron* című kéziratos munkájában már a németországi Georg STAMPELIUS könyvére hivatkozva állítja, hogy a HONTERUS által alapított könyvtárat elsősorban az IZABELLA királynő beleegyezésével a Corvinából átszállított, valamint a konstantinápolyi patriarchától, illetve Németországban szerzett könyvekkel töltötték meg.⁶ Megjegyzendő, hogy STAMPELIUS kapcsolatban állott a brassói Paul HIRSCHERREL, ez az értesülése tehát szintén brassói, erdélyi szász forrásból származhat.

Lényegében ugyanígy tájékoztatta az erdélyi történetben járatos BETHLEN Elek 1690 körül a Brassóban többször megforduló MARSIGLI az ottani könyvtár latin és görög ritkaságainak eredete felől.⁷ MARSIGLI információja tehát szintén nem önálló forrás, hanem ugyancsak a XVI. század végére kialakult általános erdélyi hagyományt közvetíti.

Johann FILSTICH brassói rector (1684–1743) a fenti értesüléseket 1739-ben összeállított kéziratos egyháztörténetében úgy színezi tovább, hogy a brassói könyvtár azoknak a szétszóródott konstantinápolyi (patriarchatusi) bibliotékából származó görög patrisztikai kéziratoknak köszönheti hírnevét, amelyeket a keleti közvetítőkereskedelmet

⁵ „Conditur illius (sc. Honteri) consilio sumptuosissima bibliotheca et ex variis vastatae Graeciae immani furore Turcarum bibliothecis conquiruntur et coaerantur libri utilissimi.” Georg Daniel TEUTSCH: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A.B. in Siebenbürgen*. Hermannstadt, 1883. II. 235.

⁶ „... Ad quod amplo extracto aedificio libros hinc inde non sine sumtu conquisiverunt et praesertim ex Budensi bibliotheca, Isabellae Hungariae reginae et a Solymanno in Transsilvaniam ut ei praesertim missae consensu, magno numero transportari curarunt. Sicut et a Constantinopolitano Patriarcha Graecorum patrum copiam impetrarunt, nec non ex Germania D. Lutheri et aliorum sanorum doctorum opera acquisiverunt.” Julius GROSZ: *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek*. Archiv Ver. siebenbürg. Landeskunde 1887. 596. l.

⁷ SZILÁDY Áron: *Jelentése bolognai útjáról*. Magy. Tud. Akad. Ért. 1868., 135. A MARSIGLI által informátoraként megnevezett „vir eruditus ex domo Bethleniana, qui historiam moliebat principum transylvanorum” kétségtelenül nem BETHLEN Miklós, hanem B. Elek volt. Vö. CSAPODI: *I. m.* 414. — LUKINICH Imre, *A bethleni gróf Bethlen család története*. Bp. 1927. 354, 361. l.

kezükben tartó patricius dinasztiák (elsősorban a BENKNEREK és CZAKIAK) Moldvában és Havasalföldén összevásároltak és az iskolának adományozták. FILSTICH a Corvinával⁸ kapcsolatosan csupán annyit mond, hogy ritka kódexei tették a brassói könyvtárat MÁTYÁS budai gyűjteményéhez hasonlóvá.⁸

A XVII–XVIII. század fordulóján Martin SEEWALDT és Thomas BARTOLINI (1709), továbbá Thomas TARTLER (cc. 1750) viszont ismét a Corvinából,⁹ LAMPE ismert egyháztörténete (1728) pedig újra a törökök elől menekített görög könyvtárakból származtatja a brassói gyűjtemény gazdagságát – szó szerint megismételve SCHESAEUS Berethalmán elhangzott kijelentését.¹⁰

Mindezek után nem lesz érdektelen megvizsgálni, hogy a SCHESAEUS által elindított irodalmi-tudós hagyomány mennyiben támasztható alá egykorú történeti adatokkal. Mindenesetre elgondolkoztató, hogy a brassói Fekete-templom szentélyének falára a XVI. század közepén festett történeti feliratok semmit sem tudnak korvinák Erdélybe hozataláról, noha említik MÁTYÁS király gyűjteményének pusztulását.¹¹ Maga HONTERUS is a barcasági szász egyházak reformációjáról 1543-ban kiadott könyvében csak annyit mond, hogy Brassóban könyvtárat állított, amelyet szerény lehetőségeikhez mérten (*pro nostra mediocritate*) igyekezett az oktatás érdekében jól felszerelni.¹² A városi számadáskönyvek tényleg igazolják, hogy a tanács 1543 nyarán és őszén 312 Ft. fizetett ki a BÁLINT bibliopólától a könyvtár számára vásárolt könyvekért, valamint apróbb összegeket ezek bekötésért.¹³ A reformáció szolgálatára újjászervezett brassói iskolának azonban nyilvánvalóan nem bibliofil kéziratokra, hanem tankönyvekre és Németországból importált újszellemű kiadványokra volt szüksége. A fenti összeg tehát nem tekinthető Budáról Erdélybe menekített korvinák vételárának. A brassói könyvtárhoz fűződő, ismertett hagyomány alaptalansága egyébként legilletékesebb források, a könyvtárnak az 1689. évi nagy égés előtti időből való leltárai segítségével mutatható ki.¹⁴ A SCHESAEUS-féle értesülés hitelének elbírálása szempontjából különösen fontos az 1575. évi leltár bizonyágtétele. Az abban felsorolt kb. 100 kéziratos kötet közül azonban legjobb akarattal is csak egy PLUTARCHOSRÓL és az 1625. évi leltárban felbukkanó LUCRETIUSRÓL (*De rerum natura*) lehetne feltételezni, hogy a Corvinából került oda.¹⁵ A többi kéziratot az iskola könyvtára minden kétséget kizáróan a plébániától és a helybeli domonkos kolostortól örökölte. Hasonlóképpen semmi nyoma sincs az egykorú leltárakban a görög egyházatyák Konstantinápolyban, Moldvában és Havasalföldén vásárolt kéziratainak.

⁸ „Bibliotheca nostra ex bibliothecis urbis Constantinopolitanae per Turcas antea dirutis ac dissipatis suum accepit ortum, rarissimis patrum manuscriptis a Bankneriana, Czakiana, aliisque familiis Coronensium, apud quos specialium vigore privilegiorum a regibus datorum mercium Asiaticarum habebatur depositio, partim in Valachia, partim in Moldova coemtis, atque in usum docentium et discentium post reformationem in Gymnasio Coronensi oblatis. Quibus gazis sufficientissime haec Coronensium bibliotheca instructa omnibus per Transilvaniam et Hungariam existentibus praeipuit palmam excepta Budensium bibliotheca a Mathia Corvino instructa, cui raritate codicum similis reddita fuit Coronensium . . .” GROSZ: *I. m.* 597. 1.

⁹ GROSZ: *I. m.* 597–598. — *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt in Siebenbürgen.* Kronstadt, 1915. VI. 323, 571. 1.

¹⁰ Frid. Adolphus LAMPE, *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania.* Trajecti ad Rhenum, 1728. 681.

¹¹ *Breve Chronicon Daciae.* Quellen . . . Brassó, 1903. IV. 6. („ . . . bibliotheca Matthiae regis incenditur . . .”)

¹² Újraaközlő: Joseph DÜCK: *Geschichte des Kronstädter Gymnasiums.* Kronstadt, 1845. Anhang, 18.

¹³ *Quellen . . .* Kronstadt, 1889. II. 654.

¹⁴ Teljes szövegközlés: GROSZ: *I. m.* 603–708.

¹⁵ GROSZ: *I. m.* 616, 637. 1.

Ezek után felmerül a kérdés: megfelelő valóságos történeti alap hiányában hogyan kell elképzelnünk a Corvina és a brassói könyvtár közötti kapcsolat hagyományának kialakulását? Mint mondtuk, SCHESAEUST kell az 1570–1580-tól nyomon kísérhető irodalmi-tudós hagyomány elindítójának tekintenünk. SCHESAEUS nyilvánvalóan a HONTERUS alapította iskola humanista-tudományos tekintélyét kívánta öregbíteni azáltal, hogy könyvtárát a Corvina erdélyi utódjának tünteti fel. Ehhez az ötletet a szebeni származású Georg REICHERSTORFFER *Chorographia Transylvaniae* (Bécs, 1551) című munkájának Brassóról adott leírása szolgálhatta neki. Eszerint a törökföldi kereskedelméről híres városban nem régen olyan könyvtárat alapítottak, amilyen MÁTYÁS király gyűjteményének szétszóródása óta nem volt az országban.¹⁶ REICHERSTORFFERnek ezt a jogos büszkeségtől duzzadó megállapítását SCHESAEUS költői szabadsággal úgy fogalmazta át történeti eposzában, hogy azáltal a brassói könyvtár tűnjék MÁTYÁS király gyűjteménye örökösének. A hagyomány görög vonatkozású ágának kialakításához az indítást SCHESAEUS szintén REICHERSTORFFERnek Brassó keleti, görög és román kereskedelmi összeköttetéseit hangsúlyozó szövegéből nyerhette. Mi vezethette azonban a tudományos igényességgel dolgozó és általában jól értesült SCHESAEUST,¹⁷ hogy ennyire messze menjen REICHERSTORFFER megjegyzésének értelmezésében? Brassó abban az időben Erdély lelegevenebb művelődési központjának számított. Egyben úgy élt a köztudatban, mint a latin és a görög művelődési terület fontos érintkező pontja, mely kiemelkedő szerepet játszott a reformáció és az ortodox világ közötti kapcsolatokban.¹⁸ Minden erdélyi számára hihetőnek látszhatott, sőt egyenesen hízelgő lehetett tehát SCHESAEUS megállapítása, mely a későhumanizmus fellegrájának tekintett brassói könyvtár kezdeteit egyszerre kötötte a humanizmus latin ágában előkelő helyet élvező budai gyűjteményhez és Bizáncnak a hellén művelődési kincseket átörökítő nagymúltú görög könyvtáraihoz.¹⁹ Feltevésünk szerint azonban SCHESAEUST bizonyos tények ismerete szintén felbátoríthatta REICHERSTORFFER megjegyzéseinek a fenti értelemben való átfogalmazására. Aligha hihető, hogy SCHESAEUS, az élvonalbeli erdélyi humanista, ne szerzett volna tudomást budai eredetű könyveknek Erdélyben, s talán éppen Brassóban való felbukkanásáról. Ismeretes a bizalmas baráti kapcsolat HONTERUS és a ZÁPOLYÁK budai, majd erdélyi udvarában secretariuskodó PESTI Gáspár humanista között.²⁰ PESTI személyén keresztül adva volt a lehetőség, hogy ne csak a budai könyvtár sorsáról szóló hírek, hanem onnan származó egyes – talán nem is kéziratok – kötetek szintén eljuthassanak Brassóba. E lehetőség nyitvahagyása azonban semmiképpen sem gyengítheti azt az előbbi megállapításunkat, hogy a Corvina jelentős töredékeinek Brassóba kerüléséről szóló legenda történetileg nem igazolható. A lokálpatriotizmusnak hízelgő legendák kialakulásához

¹⁶ „... Corona ... civitas mercibus Turcicis celebris ... ibi nuper constructa bibliotheca, qua nulla in Pannonia post dissipatam Budensem Matthiae Corvini bibliothecam, cultior usquam fuit.” Joannes Bongarsius, ed., *Rerum Hungaricarum scriptores varii*. Francofurti, 1600. 574.

¹⁷ SZEKFI Gyula: *Schesaeus-kézirat a Nemzeti Múzeumban*. Magy. Könyvszle. 1906. 334. l.

¹⁸ „... emporium Coronense in ultimis partibus ecclesiae occidentalis constitutum assidue frequentari videamus a Graecis, Bulgaris, Moldavis et Valachis Transalpinis ...” HONTERUS: *Reformatio ecclesiae Corcensis ac tctius Barcensis prcvinciae*. 1543. Dück: *I. m.*, Anhang, 4. — Vö. TEUTSCH: *I. m.* II. 237.

¹⁹ A brassói könyvtárnak az erdélyi későhumanizmusban játszott kiemelkedő szerepe jut kifejezésre abban, hogy a fejedelmi udvar humanistái közül is hagynak ide könyveket. PL. GYULAY Pál 1592-ben kelt végrendeletében „deák és görög” könyveit hagyja „az Brassai város Bibliothecájának.” *Történelmi Tár* 1900. 146.

²⁰ Karl Kurt KLEIN: *Der Humanist und Reformator Johannes Honter*. Hermannstadt, 1935. 23. — Gustav GÜNDISCH: *Zur Lebensgeschichte des Humanisten Kaspar von Pest*. Magy. Könyvszle. 1965. 1–13. l.

azonban többnyire egészen kicsiny reális mag is elegendő. És ez a brassói tradíciónak a görög kéziratokról szóló részével kapcsolatosan a Corvina-hagyomány vonatkozásában bizonyítható is.

Honterus 1540-ben Brassóban kinyomtatta Nilus görög egyházatya *Κεφάλαια* című munkáját.²¹ Ennek eredeti kéziratát a szász reformátor — az 1559. évi bázeli kiadást sajtó alá rendező Michael NEANDER közlése szerint — egyik régi havasalföldi (kolostori) könyvtárban találta.²² Minthogy NEANDER ezt az információt Brassóból és minden jel szerint éppen HONTERUS legközvetlenebb munkatársától, Valentin WAGNERTől nyerte, semmi okunk sincs az értesülés hitelességében kételkedni. Jóllehet NEANDER szövegéből az is kiderül, hogy HONTERUST és WAGNERT korai haláluk megakadályozta egyéb görög kéziratok felkutatásában, mégis REIPCHIUS néhány évtizeddel későbbben azt írta, hogy a brassói könyvtár a konstantinápolyi patriarchától szerezte meg a görög egyházatyák műveit. A HONTERUS-féle Nilus-lelet valóságára felépülő legenda azonban — amint előbb láttuk — a XVII–XVIII. században tovább terebélyesedett, és FILSTICH már azokat a családokat is megnevezi, amelyeknek köszönhette a város ezeket a művelődési kincseket. A Nilus-kódex Brassóba kerülésének ténye tehát — SCHESAUS idézett szövegének hatása alatt — egymagában elegendő volt a legendaképződés elindításához. További alakulását viszont nyilvánvalóan olyan közismert tények befolyásolták a későbbi nemzedékek tudatában, mint Brassónak a Kelettel való kiterjedt kereskedelmi összeköttetései, a görög és különösképpen a román művelődéssel való állandó kapcsolatai.²³ Pl. aligha lehet kétséges, hogy a BENKNEREK, CZAKIAK és egyéb brassói patriciusok havasalföldi és moldvai kézirat-vásárlásainak legendáját a XVIII. század folyamán annak a nagyméretű könyvkereskedelemnek az emléke alakíthatta ki, amelyet ezek a családok az előző században CORESI nyomtatványaival a két fejedelemségben folytattak.²⁴

Az erdélyi szász elbeszélő forrásoknak a Corvina és a brassói könyvtár kapcsolatairól szóló értesüléseit tehát a történelmi anekdoták birodalmába kell utalnunk. Különös ellentmondásnak tűnhet az az állítás, hogy ennek ellenére hiteles és közvetlen adatokkal bizonyítható, miszerint az erdélyi hagyománynak bizonyos történeti magva mégis csak volt. Arra vonatkozóan, hogy a szétszóródó budai királyi könyvtárból egyes darabok már a XVI. században Erdélybe sodródtak, SZAMOSKÖZY Istvánnak egy eddig figyelmen kívül hagyott közlését idézhetjük. A bibliofilként is kitűnő, humanista történész a kolozsvári jezsuita rendház és könyvtár 1603-ban történt feldúlásának²⁵ elbeszélése során a következőket írja a tulajdonában volt korvina-kódex pusztulásáról:

„In iis Flavii Proculi Iustini de origine regum et regnorum Epitomen, in membrana elegantibus characteribus manuscriptam, ex Mathiae regis bibliotheca Budensi casu quopiam ad me delatam, totius meae librariae suppellectilis principem, quam ante hanc bellorum voraginem non contemnendam habebam, eadem intemperie stolidae multitudinis amisi. Hunc librum paucis ante mensibus, quam haec clades patriae incumberet, Antonio Marietto erudito Jesuitae, malo codicis genio et meo fato utendum accomodaveram, quod ideo libentius in hac publicae privataeque cladis memoria refero, quod praeclarus

²¹ RMK II. 23. — Vö. BORSA Gedeon: *Kisérlet az 1539. évi brassói nyomtatványok megjelenési sorrendjének megállapítására*. Magy. Könyvszle. 1963. 266. l.

²² KLEIN: I. m. 74–75. — Josef TRAUSSCH: *Schriftsteller-Lexikon... der siebenbürger Deutschen*. Kronstadt, 1870. II. 208.

²³ Radu MANOLESCU: *Schimburi de mărfuri dintre Țara Românească și Braşov în prima jumătate a secolului al XVI-lea*. Studii și materiale de istorie medie. Bucureşti, 1957. II. 117–204. — P. P. Panaitescu, *Inceputurile scrisurii în limba română*. Studii și materiale de istorie medie IV (1960), 152–155.

²⁴ Magy. Könyvszle. 1932. 40–41. l. — P. P. Panaitescu, *Inceputurile scrisurii în limba română. Noi contribuții*. Studii și cercetări de bibliologie V (1963), 121–122. — Panaitescu: I. m. IV. 158. — Eudoxiu Hurmuzachi: *Documente XI*. 656.

²⁵ VERESS Endre: *A kolozsvári Báthory-egyetem története lerombolásáig, 1603-ig*. Erdélyi Múz. 1906. 256–263. l.

auctor praenomine et nomine temporum iniuria amisso atque etiam libri titulo, quem adscripsi, intercepto solo cognomine residuo ex omnibus, opinor, typhographiis acephalus hactenus prodiit. De quo quid eruditi censeant, viderint, mihi satis fuerit ex fide haec referenti fidem haberi. Taceo multa alia quae in toto huius libri corpore aliter quam in vulgari legebantur.²⁶

SZAMOSKÖZY fenti leírásából úgy látszik, hogy a könyvtára díszét alkotó hártya Corvin-kódex humanista librariával íródott és feltehetőleg Marcus Iunianus IUSTINUS-nak ma *Epitomen historiarum Philippicarum Pompei Trogi* címmel nyilvántartott terjedelmes történelmi munkáját tartalmazta. Mégpedig a közkézen forgó szövegtől sok helyen eltérő variánsban. A IUSTINUS teljes neve és művének pontos címe körül egészen az újabb filológiai irodalomig kísérő bizonytalanság SZAMOSKÖZY fogalmazásán is megmutatkozik. Bár SZAMOSKÖZY nem árulja el, hogy honnan jutott e korvinához, legvalószínűbbnek az a feltevés látszik, hogy a BÁTHORY Zsigmond által első lemondásakor barbáruul elpusztított gyulafehérvári fejedelmi udvarból kerülhetett az akkor ott levéltároskodó SZAMOSKÖZYhez. Tudjuk, az ottani fejedelmi kincstárban őrizték MÁTYÁS király kardját és CORVIN JÁNOS keresztjét is, amelyek szintén Budáról kerülhettek oda.²⁷ A Budáról Erdélybe történt könyvtármenekítés kérdésének végleges eldöntéséhez a kulesot különben — úgy látszik — azoknak a könyveknek a módszeres átvizsgálása szolgáltathatja, amelyeket NÁPRÁGYI Demeter erdélyi katolikus püspök 1603-ban vitt magával Győrbe a gyulafehérvári fejedelmi könyvtárból.²⁸ Az eddigi szűkszavú közlések ugyanis megengedik azt a feltételezést, hogy a NÁPRÁGYI által elvitt könyvek között olyan kötetek is akadhatnak, amelyek Budáról kerültek le Gyulafehérvárra. Pl. ilyennek látszik az a budai scriptorium mellett működő könyvkötő műhely termékeire emlékeztető bársonykötésű, nyomtatott ERASMUS (Basel, 1516), amely — névbejegyzése bizonyossága szerint — egykor JÁNOS ZSIGMOND fejedelem tulajdonában volt.²⁹ Több hasonló kötet előkerülése esetén talán az válnék kézzelfoghatóan bizonyíthatóvá, hogy 1541-ben — ha nem is annyira az akkor már széthordott Corvina-kéziratokból, de a budai könyvtár egyéb, nyomtatott darabjaiból IZABELLA királynő udvarával és az ottani menekülőkkel együtt mégis csak komolyabb mennyiségű könyv kerülhetett Erdélybe. A budai királyi könyvtárnak ezek az esetleg JAGELLÓ, sőt ZÁPOLYA-kori nyomtatott darabjai, nagyobb számuknál fogva döntő módon hozzájárulhattak a fentebb elemzett helyi hagyomány kialakulásához. Néhány MÁTYÁS-kori kódex jelenléte csak igazolásul szolgálhatott ehhez a hagyományhoz az erdélyi köztudatban. Azt ugyanis minden további konkrét adat hiányában is joggal feltételezhetjük, hogy a SZAMOSKÖZYhez került kártyakódex nem egyedüli korvinája lehetett sem a gyulafehérvári könyvtárnak, sem pedig a XVI. századi erdélyi gyűjteményeknek.

Jelenleg azonban SZAMOSKÖZY kódexén kívül még csupán egyetlen korvináról bizonyítható, hogy már a fejedelmi korszakban is Erdélyben volt. Ezt a TIBULLUS, CATULLUS és PROPERTIUS verseit tartalmazó hártyakódexet jelenleg a bécsi National-

²⁶ SZAMOSKÖZY István: *Történeti maradványai*. Mon. Hung. Hist. Script. Bp. 1877. XXXIX. 105—106. — Magyar fordítása: SZAMOSKÖZY István: *Erdély története*, Monumenta Hungarica VII. Bp. 1963. 274. l.

²⁷ *Mon. Hung. Hist. Script.* XXVIII. 47—48.

²⁸ *Győri történelmi és régészeti füzetek* 1865. 144—145, 148. l. — ZALKA László: *A győri püspöki papnevelőintézet könyvtárának czímjegyzéke*. Győr, 1893. VI.

²⁹ KISFALUDY A. Béla: *A győri püspöki nagyobb seminarium könyvtáráról*. Magy. Könyvszle 1884. 30. l. — *Századok* 1876. 508. l. — HORVÁTH János: *A reformáció jegyében*. Bp. 1953. 97, 500. l. Az irodalomnak az az állítása, hogy e kötet ZÁPOLYA János tulajdonából való, azon az alapon igazítandó helyre, hogy az „electus rex Hungariae” címet nem ő, hanem fia, JÁNOS ZSIGMOND használta.

³⁰ FRAKNÓI—FÖGEL: *Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára*. Bp. 1927. 61. l.

bibliothek őrzi, ahová SAVOYAI Jenő könyvtárából jutott.³⁰ E kötet vándorlása azóta követhető nyomon, hogy APAFFI Mihály fejedelem könyvtárába került. Ismeretes, hogy az Érsekújvár ostromáról hazatérő fejedelem 1663-ban meglátogatta MÁTYÁS budai könyvesházát.³¹ Fel lehetne tehát tételezni, hogy e kódexet APAFFI akkor kapta ajándékba török patrónusaitól. Mindaz azonban, amit a királyi könyvtár kéziratának korai széthordásáról, illetve a Buda felszabadulásakor ott talált könyvekről tudunk, kevéssé valószínűsíti ezt a feltevést. Hihetőbbnek látszik, hogy ez a kódex is még a XVI. századi menekítés során Erdélybe került, esetleg szintén a gyulafehérvári könyvtárba, majd annak szétszóródása után valamelyik itteni gyűjtőtől jutott a könyveket kedvelő APAFFI fejedelemhez. Bizonyos azonban csupán annyi, hogy amikor a kincstár II. APAFFI Mihály halála (1713) után családai javait felleltározhatta, e kötet szerepelt az öreg fejedelemtől származó könyvtár anyagában.³² II. APAFFI Mihályné halálát (1725) követően aztán az Udvari Kamara sürgősen elrendelte, hogy az évtizedek óta Szebenben elraktározott Apaffi-ingóságokat árverés útján értékesítsék.³³ Az egykori fejedelmi könyvtár 1726. február 6-án került kalapács alá — teljes érdektelenség mellett. Így vásárolhatta meg a gyűjtemény legértékesebb darabját hat rajnai forinton NÁDUDVARI Sámuel († 1754) a későbbi nagyenyedi református pap.³⁴

A XVIII. század végén az erdélyi hagyomány már meglehetősen kiszínezve beszéli el e kódex további sorsát. Eszerint e korvina felbukkanására a Küküllővárott állomásozó Joseph Wenzel LIECHTENSTEIN herceg figyelt fel elsőnek. Miután Enyedre küldött megbízottja után a kódex egyetlen éjszakán át való tanulmányozásáért 30 rajnai forintot fizetett NÁDUDVARINAK, KÖLESÉRI Sámuel kérte meg, hogy a ritkaságot bármi áron szerezze meg neki. KÖLESÉRI a saját és az enyedi professzorátus tekintélyével kényszerítette NÁDUDVART, hogy mondjon le értékes szerzeményéről, amelyet aztán saját ajándékként a hercegnek adott. Bár így mondja el a dolgot TELEKI Sámuel 1770. szeptember 27-én Christoph SAXIUS utrechti professzorhoz írt levelében és így jegyzi ezt fel a Nádudvarival személyes ismeretségben állott HERMÁNYI DIENES József is, mégis alapos okunk van kételkedni e történet egyes részleteiben.³⁵ Lehetséges ugyan, hogy az erőszakos könyvszerzésről és zsugoriságáról egyaránt hírhedt KÖLESÉRI LIECHTENSTEIN hercegre hivatkozva

³¹ *Cserei Mihály históriája*. Újabb Nemzeti Könyvtár. Pest, 1852. 11.

³² THALLÓCZI Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára*. Magyar Könyvszle. 1881. 131—132. l. — Vö. JAKAB Elek: *II. Apafi Mihályné, Bethlen Kata hagyatéka*. Századok 1883. 684. l.

³³ Jakab: *I. m.* 678—682.

³⁴ HERMÁNYI DIENES József: *Nagyenyedi Demokritus*. Magyar Könyvtár. Bp. 1960. 247. — Az árverés időpontjára: NÁDUDVARI saját kezű bejegyzése az RNK Akadémiája kolozsvári Könyvtára II. sz. (volt ref. kollégiumi) részlegében őrzött RMK 321. jelzetű könyvben.

³⁵ HERMÁNYI DIENES: *I. m.* 247. — TELEKI a következőket írta Saxiusnak: „Codex Ms. Tibullo-Corvinianus, quo usus est Samuel Köleserius, ex reliquiis celeberrimae Bibliothecae, quam Mathias Corvinus Rex, literarum non minus cultura, quam bellica fortitudine et rerum praeclare gestarum laude maiorum nostrorum memoria clarissimus in Regia sua Budensi circa A. 1476 instruxerat, fato nescio quo in Transilvaniam delatus, cum tota supellex Principis Apaffi II. Viennae demortui A. 1726 Cibinii sub hasta venderetur, vili admodum pretio, ut merces talis apud rerum imperitos venire solent, a studioso quodam Enyediensi Samuele Nadudvario emtus fuit. Quod ubi Principi Liechtensteinio, tunc in statione sua Küküllővár degenti, innotuit, egit cum Köleserio sibi admodum familiari, ut hunc thesaurum quocumque tandem pretio ipsi redimeret. Köleserius vero, ut erat vir magnae apud suos auctoritatis facile a Professoribus Enyedinis impetravit ut Nadudvarium vel invitum in gratiam ipsius Codice privarent; quem mox ipse, gratiam apud Principem initurus suo nomine dono Principi obtulit, et hodie etiam in Bibliotheca Liechtensteiniana extare existimo. Membranaceus aut chartaceus sit nescio.” Saját kezű fogalmazvány a marosvásárhelyi Teleki-théka *Epistolae variorum* c. kéziratok kötetében (p. 96.). Kelemen Lajos: Bod Péter levelei. Erd. Múz. 1907. 390 l.

csikarta ki NÁDUDVARITÓL a kódexet, HERMÁNYI DIENES József szövegéből azonban arra is lehet következtetni, hogy KÖLESÉRI egyidejűleg 100 tallért adott az örökösen pénzügyi zavarokkal küzdő NÁDUDVARINAK Frankfurtban levő szorongató adóssága kifizetésére. Bármiként jutott legyen is KÖLESÉRI a kódexhez, az kétségtelen, hogy e raritást nem ajándékozta oda az Erdélyből 1726. augusztusában végérvényesen távozó előkelő pártfogójának.³⁶ Az erdélyiek később bizonyára azért gondolták, hogy e kódex a LIECHTENSTEIN-könyvtárba került, mert KÖLESÉRI e kézirat alapján készített TIBULLUS-kiadványát a hercegnek ajánlotta.³⁷ Az eredeti kódexszel azonban KÖLESÉRI, a kézirat utolsó lapja versójára írt feljegyzésének bizonyossága szerint, SAVOJAI Jenő hercegnek kedveskedett. Bizonyára azért, hogy biztosítsa maga számára ennek jóindulatát a bárói cím elnyerésére indított akciójához.³⁸ Ez a korvina tehát 1729 körül került, KÖLESÉRI Sámuel ajándékaént, Erdély akkori legnagyobb magánkönyvtárából Jenő herceg, majd pedig a császári ház gyűjteményébe.

Az irodalom még egy harmadik erdélyi korvinát is nyilvántart. A marosvásárhelyi Teleki-theca egykori TACITUS-kötete azonban (melyet jelenleg a New Haven-i egyetem könyvtára őriz) Budáról még a mohácsi vész előtt nyugatra került, és Erdélybe csupán a XIX. század első éveiben jutott. TELEKI Sámuel erdélyi udvari kancellár 1804-ben Strassburgban vásárolta.³⁹ E kódex tehát semmiféle szerepet sem játszhatott a Corvinával kapcsolatos erdélyi hagyomány kialakulásában.

Erdély és a szétszóródó Corvina kapcsolata — láttuk — másként festett a valóságban, mint azt a közel négy évszázaddal ezelőtt kialakult helyi hagyomány kiszínezte. Azzal azonban, hogy a budai gyűjtemény talán nem is olyan jelentéktelen töredékeinek útja Erdélybe vezetett — azt hisszük — a fentebbi fejtegetések után komolyan kell számolni. E töredékeket azonban nem annyira a brassói könyvtárban, hanem elsősorban a ZÁPOLYÁK és BÁTHORYAK gyűjteményében kell keresnünk. Jóllehet az erdélyi forrásanyag tanulmányozása egyelőre csupán egyetlen elpusztult korvina-kódexszel gyarapította az egykor MÁTYÁS király könyvtárához tartozó kötetek számát, remény csillant fel arra vonatkozóan, hogy sikerül pontosabb képet nyernünk, milyen könyveket is hozhatott le 1541-ben IZABELLA királynő udvara Erdélybe. Feltevésünk szerint a budai gyűjtemény újabb, nyomtatott anyagát hozhatta magával és ennek Brassóba is elvetődő egyes darabjai játszottak szerepet SCHESAEUS véleményének kialakításában. A kérdés végleges eldöntéséhez az út a XVI. századi erdélyi fejedelmi könyvtárból származó töredékek felkutatásán és elsősorban a Győrbe került darabok alapos tanulmányozásán keresztül vezet.

JAKÓ ZSIGMOND

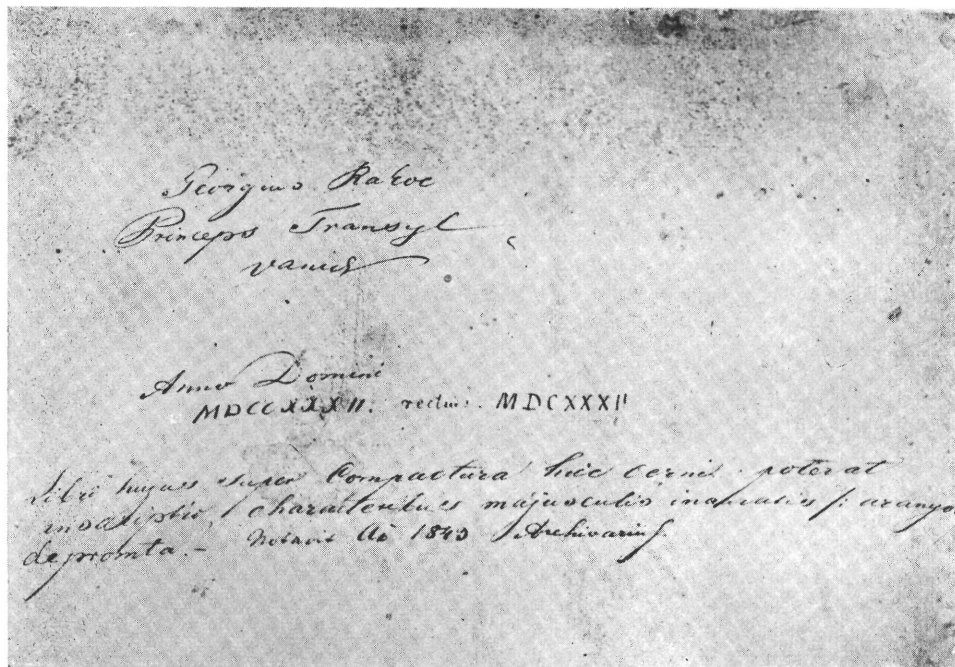
Rákóczi György könyvtárának történetéhez. Ismeretes, hogy RÁKÓCZI György korának egyik legértékesebb könyvtárával rendelkezett. E könyvtár könyveinek nagyrésze jelenleg a sárospataki Nagykönyvtár tulajdonában van. A most ismerttetendő adalék

³⁶ Samuelis KÖLESÉRI: *Protocollum expeditionum gubernium*, p. 307. Teleki-théka, Mss. fol. 1155.

³⁷ *Tibullus Corvianus*. Claudiopoli, 1727.

³⁸ FRAKNÓI—FÖGEL: *I. m.* 61. — Vö. JAKÓ Zsigmond: *Köleséri Sámuel irodalmi levelezése* (Kéziratban).

³⁹ A régebbi irodalomnak azt az értesülését, (Fraknói—Fögel, *i. m.* 69.) hogy e kódexet TELEKI 1759—1760. évi németországi tanulmányútja alkalmával vásárolta BORZSÁK István már helyesbítette (*Die Tacitus-Handschriften der Bibliotheca Corviniana, Annales Bibliothecae Univ. de R. Eötvös nominatae*. Bp. 1962. 142—143.) A megszerzés általa kikövetkeztetett időpontja TELEKI 1805. január 25-én ARANKA Györgyhez intézett levelével pontosan igazolható: CsÜRY Bálint: *Aranka Györgyhez írt ismeretlen levelek*. Irod. tört. Közl. 1935. 49—50. 1.

azonban arra utal, hogy ebből a könyvtárból több könyv más könyvtárakba is elkerült. Az Egri Főegyházmegyei Könyvtár tulajdonában van MERCATOR híres atlasza (ATLAS sive COSMOGRAPHICAE MEDITATIONES de FABRICA MVNDI ET FABRICATI FIGVRA). Ez a könyv is RÁKÓCZI György fejedelem könyvtárából való. Ezt bizonyítják a következő adatok. Az Atlasz díszes külső kötés tábláján olvashatjuk: „Georgivs Rakoci, Princeps Transylvaniae, Anno Domini MDCXXXII.” A belső lapon pedig ezeket a sorokat találjuk: „Georgius Rakoc Princeps Transylvaniae, Anno Domini MDCXXXII. rectius. MDCXXXII . . . Libri hujus super Compactura haec cerni poterat inscriptio, characteribus majusculis inauratis (aranyos) depromta. — Notavit An. 1843. Arhivarius.”

A könyvet különben COMENIUS is gyakran forgatta Sárospatakon. Erre bizonyíték a könyv *leíró* részében található néhány mondat. Az idézett mondatokat szinte változtatlan formában olvashatjuk COMENIUS *Gentis felicitas* című írásának lapjain is: „Seythica utuntur lingua ab omnibus finitimis, diversa, quae tamen alijs cum linguis permixta est . . .” „Hungariae incolae artificii parum incumbunt et negotiationibus . . .” stb.

Az Atlasz néhány ábrája például szolgált Comeniusnak a Sárospatakon készített Orbis Pictus szemléltető rajzainak megalkotásában.

BAKOS JÓZSEF

Egy pesti görög könyvtára 1820-ban. A XVIII. sz. folyamán sok görög vándorolt Magyarországra az akkor még török fennhatóság alatt álló Makedóniából és Epirusból.¹

¹SCHÄFER L.: *A görögök vezető szerepe Magyarországon a korai kapitalizmus kialakulásában.* Bp. 1930.

Ezek a Magyarországra szakadt görögök több mint egy évszázadon át — a teljesen idegen környezet ellenére is — meg tudták őrizni nemzetiségüket. A beolvadástól ugyanis megővta őket az anyanyelvükhöz való ragaszkodásuk. Ennek egyik legfőbb megnyilvánulása az volt, hogy a családban és kereskedői tevékenységük közben² a görög nyelvet használták, jóllehet több nyelven beszéltek és némelyikük egész nyelvtelenség volt. Az anyanyelv ápolására és a tudományok átadására a szórvány görögség 26 magyar városban hozott létre iskolát.³ Ezek közül a legismertebbek voltak a Pesten, Miskolcon, Zimonyban és Brassóban működő görög iskolák. Tudomásunk van egy görög tanítóképző iskola megnyitásáról is 1812-ben Pesten.

Ugyanezt az anyanyelv-megőrző és ismeretterjesztő célt szolgálták a Magyarországon⁴ és külföldön megjelent görög nyelvű könyvek is. Ezekhez a magyarországi görögök előfizetés vagy vásárlás útján jutottak. Sok könyv elején ugyanis megtalálható az előfizetők lajstroma. Így pl. a MELETIOS-féle Egyháztörténet 1783-ik évi kiadására 12 magyar városban 170 görög fizetett elő 200 példányra. Továbbá a görögök a görög vegyeskereskedőknél is szerezhettek be könyveket. A görög kereskedők boltjának zárólásakor készített leltárakban ui. gyakran találkozhatunk görög könyvek számszerű említésével. Minden iskola, templom rendelkezett kisebb-nagyobb könyvtárral, amelyek nemcsak vallásos tárgyú könyveket tartalmaztak. Fennmaradtak a miskolci, kecskeméti⁵ és egri⁶ egyházközség könyvei.

Akadtak görög magánszemélyek is, akik ugyancsak hazafias és tudományos céltól vezéreltetve, egész könyvtárra való könyvet gyűjtöttek össze. A Budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetem Görög Intézetének könyvtárában őrzik Georgios ZAVIRAS⁷ könyvtárát, amelynek katalógusa meg is jelent.⁸ E könyvtár eredeti állományáról két kéziratot katalógus is előkerült.⁹ A görög származású Dionysios POPOVICS budai püspök a szentendrei könyvtárat gazdagította a görög nyelvű könyvekkel¹⁰ és kéziratokkal. A püspök fia, Euphronios Rafael POPOVICS könyvtárát szülővárosának, Kozáninak ajándékozta.¹¹ Van tudomásunk ZAVIRASZ tanítványának, Konstantin EMMÁNUELnek¹² könyvtáráról¹³ is.

A Budapesti Fővárosi Levéltárban előkerült Athanasios POLYZOIS pesti görög hagyatéki irata az 1820. évből.¹⁴ Az iratot Demetrius ANGELAKY örökös mutatta be. A leltár 67 főleg latin és német nyelvű könyv címét adja meg s utána még 100-ra becsüli a görög könyvek számát, amelyeket azonban sajnos nem sorol fel. A felsorolt könyvek kötettszáma 136. A könyvtár összértéke 150 Ft-ot tett ki. A kb. másfélszáz könyvből álló magánkönyvtár akkoriban még Magyarországon nagyon ritka volt. Egész kivételes volt pl. az 1819-ben elhunyt PRANTNER József ezüstműves 102 kötetből álló könyvtára.¹⁵ A 67

² A balkáni kereskedelem nemzetközi nyelve a XVIII. században a görög volt

³ HORVÁTH E.: *Újgörögök*. Bp. 1943. 73.

⁴ HORVÁTH E.: *Magyar—görög bibliográfia*. Bp. 1940.

⁵ HAJNÓCZY I.: *A kecskeméti görögség története*. Bp. 1939.

⁶ BIHARI J.—FÜVES Ö.: *Az egri görög sírfeliratok és könyvek*. Egri Pedagógiai Főiskola Füzetek 132. Eger 1959.

⁷ HORVÁTH E.: *Zavirasz György élete és munkái*. Bp. 1937.

⁸ GRÁF A.: *Jeorjiosz Zavirasz budapesti könyvtárának katalógusa*. Bp. 1935.

⁹ HAJNÓCZY: I. m. 41. FÜVES Ö.: *Neumas énekeskönyveknek és Zavirasz György műveinek kéziratai Szentendrén*. Antik Tanulmányok 1961. 296. l.

¹⁰ FÜVES Ö.: *Κατάλογος τῶν ἐλληνικῶν ἐντύπων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ ἐλληνορθοδόξου σεραβικοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀπὸ Σαντι-Εντρε τῆς Οὐγγαρίας*. 'Ο 'ΕΠΑΝΙΣΤΗΣ. 1965. 97—105.

¹¹ Π. Λιοῦρη. *Ἱστορία τῆς Κοζάνης*. Athén 1924. 301.

¹² FÜVES Ö.: *G. Zaviras Übersetzer von Cornelius Nepos*. 'Ο 'ΕΠΑΝΙΣΤΗΣ 1964. 61.

¹³ Γ. Δ. Λαγᾶ-Αθ. Δ. Χατζηδήμου. *Ἑλληνικὴ βιβλιογραφία* Athén 1964. xδ'

¹⁴ Testamenta et Inventaria a. n. 377. — Ezúton mondok köszönetet MOESS Alfréd barátomnak, aki erre a kéziratra felhívta a figyelmemet.

¹⁵ *Élet és Tudomány*. 1964. X. 30. 2100. l.

felsorolt könyv tárgy szerinti megoszlása a következő volt: nyelvészet 22, filozófia 5, irodalom 20 és történelem 4. A lista csupán a szerzők nevét és a művek címét tartalmazza. A szerzők közül egyedül HORVÁTH Bapt. János neve ismétlődik többször, akinek 5 filozófiai-fizikai műve szerepel a leltárban.

Ki lehetett az örökhatározó Athanasios POLYZOIS? Az iratok szerint magányosan élő török alattvaló volt, vagyis nem lehetett állandó letelepült pesti lakos. A leltár szerint 3590 Ft-ot kitevő vagyonának nagy részét három adósának tartozása képezte. Egyébként lakásberendezése nagyon szegényes volt. Sajnos a pesti görög egyházközség anyakönyvei ebből az időből elvesztek s így közelebbit megállapítani nem tudunk személyére vonatkozólag. Az kétségtelen, hogy nem lehetett azonos a janinai származású író, Polyzois Kondos pesti majd tokaji pappal, aki a *Wiener Zeitung* tanúsága szerint 1801-ben már Bécsben tartózkodott.¹⁶ A könyvek címei arra engednek következtetni, hogy a könyvtár nem lehetett papé, hanem egy több nyelven olvasó, főleg természettudományok és irodalom iránt érdeklődő tanítóé, vagy egy ZAVIRÁSZ Györgyhez hasonló polihisztoré. Hogy az eddig teljesen ismeretlen Athanasios POLYZOISnak milyen szerepe volt a pesti görögsg szellemi életében, egyelőre még nem tudjuk. Az azonban kétségtelen, hogy egy ilyen nagy könyvtárral rendelkező görög nem cél nélkül gyűjtötte könyveit, okvetlenül hatással kellett lennie honfitársaira.

Az örökös Demetrios LASKARIS—ANGELAKY LASKARIS gazdag pesti görög kereskedő leszármazottja lehetett, aki az 1770. évi összeírás szerint 1746 óta volt pesti lakos és 1773 óta a pesti kereskedői társaság tagja.¹⁷ Arra vonatkozólag, hogy Athanasios POLYZOIS könyvtára hova került Demetrios ANGELAKYtól, s hogy hogyan szolgálta a hazai görögsg művelődését, sajnos nem rendelkezünk semmiféle adattal.

FÜVES ÖDÖN

Fülöp Zsigmond és a Darwin című folyóirat. Amikor Budapest székesfőváros polgármestere, 1912. július 8-i kelettel engedélyt adott a *Darwin* c. természettudományi folyóirat megindítására¹ és 1912. október 1-én az első szám megjelent a könyvkereskedések kirakataiban, még a természettudományok iránt érdeklődő közönség körében is felmerült a kérdés: mi szükség van erre? Az 1841-ben megalakított Természettudományi Társulat és 1869-ben megindult folyóirata, a *Természettudományi Közöny* elégnak látszott ama szűk réteg természettudományi érdeklődésének a kielégítésére, amely réteg Magyarországon a túlnyomórészt humanista szellemű iskolázás mellett is lépést kívánt tartani a természettudományok fejlődésével. A Természettudományi Társulatnak a *Darwin* megindítása évében, 1912-ben 10.100 tagja volt, folyóirata, a *Természettudományi Közöny* pedig 11.500 példányban jelent meg. Ez a szám, ha az ország lakosságához viszonyítva alacsony is, más tudományos folyóiratok példányszámához viszonyítva példátlanul állt hazánkban. Nem kis fába vágta tehát fejszjét FÜLÖP Zsigmond, a *Darwin* szerkesztője és kiadója, amikor minden külső anyagi támogatás nélkül, saját pénzén vállalkozott egy új természettudományi folyóirat kiadására.

FÜLÖP Zsigmond neve a *Darwin* megindításakor már nem volt ismeretlen a természettudomány hazai művelői és olvasói körében. Az 1882-ben született szerkesztő a budapesti tudományegyetem természettudományi karának elvégzése után Budapesten tanárkodott. Doktori disszertációja (Az átöröklési probléma története Hippokratestől napjainkig. 1906) már jelezte érdeklődési irányát. Az *Ébresztő-füzetek*ben két kis munkája

¹⁶ 32—33. ápr. 22—25.

¹⁷ GÁRDONYI A.: *Pest város keleti kereskedelme a XVIII. században*. Bp. 1930. 43.

¹ Az engedély száma 80944/1912—XI.

jelent meg *Mi az élet?* és *A föld története* címmel (1909). BÖLSCHE HAECKEL, FOREL, DARWIN-fordításával a modern materialista természettudomány nagyjainak magyarországi népszerűsítéséhez nagyban hozzájárult. Szinte ontotta a cikkeket, egymás után tartotta népszerűsítő természettudományi előadásait, elsősorban a munkásságnak, valamint a radikális gondolkodású haladó polgárságnak (tagja volt a Radikális Pártnak, az Országos Reform Clubnak, a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének, a Darwin Körnek, a Társadalomtudományi Társaságnak, a Magyarországi Tanítók Szabad Egyesületének stb.) és élete főfeladatának a természettudományok népszerűsítését, a széles néptömegekkel, elsősorban a munkássággal való megismertetését tekintette. E célok érdekében vállalkozott a *Darwin* megindítására is.

A *Darwin* kéthetenként jelent meg és évi előfizetése 10 koronába, egy-egy száma pedig 50 fillérbe került. Ezek az alacsony díjak aligha fedezték még a nyomdaszámlát is. FÜLÖP Zsigmondnak azonban nem is ez volt a fontos. Szerkesztői beköszöntőül Wilhelm BÖLSCHE *Népszerű természettudomány* c. cikkét hozta. Ez a cikk — a lap programjaként — igen érdekes szempontokat vet fel a tudománynépszerűsítés problémájáról. Hangsúlyozza, hogy „valamennyien annak a természetkutatásnak a diadalában élünk, amelyik új törvényeket adott kultúránknak, amelynek eredményei a mi mindennapi győzelmi távirataink, amelyek dönt egészségünk és erőnk fölött. Ebből a természettudományból minden művelt embernek ki kell vennie a részét. Ugyanakkor a műveltség fogalma is másmilyenné fejlődött . . . bebizonyult, hogy igen sok föld, amelyet régebben a műveltségi magvetés szempontjából köves talajnak tartottak, ma már befogadja a magot és termést hajt. Egyszerűbb szavakkal: több ma a „nép” amely jelentkezik a részéért, mint amennyi azelőtt a történésznek, az esztétikusnak, a bölcsésznek rendelkezésére állott és ezek is ki akarják venni a maguk részét a természettudományos műveltségből”. BÖLSCHE cikkében szembeszáll a szűkebb területen kutató specialistának a tudománynépszerűsítés elleni azzal a kifogásával is, hogy „avult és meghaladott tudományt közöl”. A népszerű munkának — hogy jó legyen — mondja BÖLSCHE, a művészi termékek nyugodtságára és érettségére van szüksége. „Inkább egy kissé régibb, de közben megérett tanításokat (kell) továbbadni, mint túlzott, ellenőrizhetetlen újdonságokat”. BÖLSCHE cikke végén a tudománynépszerűsítés és a világnézet kapcsolatáról ír: „A kételkedők kedvenc utolsó ellentétele a külsőségekre vonatkozik. A népszerű természettudomány túl sok vásári lármával és tarka menaszéria-képekkel dolgozik, melyek a komoly kutatásnak nem tesznek szolgálatot. De éppen ezen a téren erősen túloz az ellenfél. Egyesek a kissé festői stílust már vásári színezésnek tartják. Mások megint a világnézet kérdésének a bevonását jogosulatlan hozzáadásnak és hamis feldíszítésnek mondják, de elfeledik, hogy éppen a mai természettudomány oly nagy és mindenütt oly mélyen markol dolgainkba, hogy egyáltalán lehetetlen róla és belőle nyilvánosan előadni anélkül, hogy világnézeti kérdéseket ne érintenénk”.

FÜLÖP Zsigmond BÖLSCHE sorai után maga is írásba foglalta szerkesztői elveit: „Folyóiratunk címe egyáltalán nem akar csatakiáltás lenni és nem jelent egyoldalú biológiaművelést sem. Egyszerűen címül választottunk egy nevet, amely név ma már fogalom: azonos a felvilágosodás, a haladás fogalmával s az marad még akkor is, ha tanai valaha megdőlnének”. A szerkesztő e bevezető sorai után közölte, hogy az általános tárgyú cikkeken kívül *A technika haladása*, *Az orvostudomány haladása* c. állandó rovatokban e két, a XX. század emberének életére oly fontos tudomány fejlődéséről kíván állandóan tájékoztatni, *A mikroszkóp csodái* c. minden második számban megjelenő rovatban pedig „egy, a közönség előtt kevésbé ismert csodás és érdekes világot” kíván bemutatni. A *Krónika* c. rovat a természettudományok történetének érdekesebb és fontosabb eseményeiről akar megemlékezni, az *Új könyvek* c. rovat pedig „olyan magyar és idegen nyelvű könyveket kíván ismertetni . . . amelyek a természettudományok legújabb eredményeit az

egyetemes emberi kultúrába kapcsolják bele". „Az előadás élvezetes és világos volta, az elfogulatlan tudományos igazságra való törekvés lesznek vezérlő csillagaink.”

Ha ma, ötven év távlatából ismét kézbe vesszük a *Darwin* nyolc évfolyamát, megállapíthatjuk, hogy derekasan megfelelt mind a bölscsei, mind a szerkesztő által megszabott programnak. Bebizonyította, hogy szakmai tolvajnyelv nélkül is lehet tudományos eredményeket közölni és a közérthetőség egyáltalán nem jelent színvonalcsökkentést, ellenben új világot nyit meg olyan emberek előtt, akik az egyes tudományos szaknyelveknek nem voltak birtokában. FÜLÖP Zsigmond szerkesztői gyakorlatában mindig arra törekedett, hogy folyóiratának cikkeit az egyszerű emberek is megértsék és ezt sajátos didaktikai szemlélettel, világos stílussal kívánta megvalósítani. A *Darwin* sokszor szólaltatott meg neves külföldi tudósokat és egyetemi tanárokat is. Elég, ha Emil ABDERHALDEN hallei biokémikus (1877–1950), Konrad BLEULER zürichi ideggyógyász, DU BOIS REYMOND berlini egyetemi tanár (1818–1896), Alexis CARREL angol biológus, (1873–) Jean Henri FABRE francia természettudós (1823–1915), Sigismund GÜNTHER müncheni geográfus-professzor (1848–1923), Gottlieb HABERLANDT berlini botanikus (1854–1945), Martin KIRCHNER berlini egyetemi tanár (1854–1925), F. von KÖNIG marburgi sebész (1862–1910), LASSER-COHN königsbergi kémikus (1858–1922), Otto LUMMER breslauer fizikus (1860–1925), Max SCHOTTELIUS freiburgi biológus-professzor, August von WASSERMANN berlini egyetemi tanár (1866–1925) neveit említjük, nem is beszélve DARWINTÓL, BÖLSCHÉRŐL, HAECKELRŐL, akiknek nevével gyakran találkozunk a *Darwin* hasábjain.

A magyar munkatársak egy része azok közül került ki, akik a *Természettudományi Közlönynek* is állandó cikkírói voltak. BEHYNA Miklós, CSERNY Dezső, az állatpszichológus FEHÉR Jenő, FENYŐ Béla, HALTENBERGER Mihály, HILLEBRANDT Jenő, LAMBRECHT Kálmán, MENDE Jenő, MOLNÁR Jenő RÉVÉSZ Béla, SZILÁDY Zoltán, WELWART Benő nevét már ismerte a magyar természettudományos olvasóközönség. Mellettük azonban oly tömege jelentkezett a népszerű természettudományi íróknak – középiskolai tanárok, orvosok, mérnökök stb. – akiknek felsorolása is kötetet tenne ki. Itt jelentkezett népszerűsítő írásaival BARTÓK Imre, a ma is praktizáló orvos, BENKE Albert, a biológus DÉNES Ferenc, GOTTHARD Sándor, JANKÓ Elemér, LÁSZLÓ Arthur, a szociálhigiénikus MADZSAR József, PRAGER Márton, az ipari ártalmak későbbi kiváló szakembere, VEKERDI Béla, a csillagász és mellettük sok-sok, a *Darwin* megjelenése idejében még ismeretlen, vagy kevésbé ismert természettudományi népszerűsítő szakíró. Maga a szerkesztő, FÜLÖP Zsigmond negyvennégy nagyobb, szignált cikket írt a folyóiratba, nem beszélve a névtelen, kisebb cikkek óriási tömegéről.

A *Darwin* mind a tiszta természettudományok, mind az alkalmazott tudományok minden ágával foglalkozott. Ha a matematika terén keveset is nyújtott, annál többet foglalkozott a csillagászzal, amelyet FLAMMARION magyarra is lefordított munkái igen népszerűvé tettek a nagyközönség előtt. A fizika terén sok az alapproblémákkal foglalkozó tanulmány, a kémiával foglalkozó cikkek nagy számát pedig az a fokozott szükségesség magyarázza, amely elé a kémiát a világháború állította. Az ásványtani, geológiai cikkek is igyekeztek újabb híveket szerezni e nem nagy népszerűségnek örvendő tudományoknak. Az oceanográfiai cikkeket a magyar tengerkutató expedíciók és a *Najade* kutatóhajó működése magyarázza, amelyekről annak idején a napisajtó is gyakran beszámolt. A meteorológia, a pelontológia és az antropológia területén a cikkek főleg aktuális témákat tárgyaltak. A szerkesztő érdeklődésének megfelelően igen gazdag a folyóirat biológiai anyaga. Az általános biológia nagy kérdései mellett (Az élet keletkezése stb.) a botanika és a zoológia ismeretterjesztő cikkekben vonul fel. A zoológiai anyagban tekintélyes helyet foglal el az ornitológiai és entomológiai rész, amelyek iránt hazánkban mindig nagy volt az érdeklődés. A szerkesztő aktualitás-érzéke kiváló; hogy

csak egy példát említsünk, CAREL kísérleteiről már 1912-ben nagy cikk számol be FENYŐ Béla tollából. Az orvostudományi cikkek főleg az egészséges élet feltételeivel, valamint a népbetegségekkel foglalkoznak. A technikai rovat figyelemmel kíséri a fejlődést és a kor nagy találmányaival (autó, szikratávíró, repülés stb.) sokat foglalkozik. BECK Szi-lárd 1914-ben már a hangos mozi problémáját feszegeti.

Külön értéket jelentenek a folyóiratban a tudománytörténeti cikkek: a nagy természettudósokról való megemlékezések, egyes találmányok, tudományágak történetével foglalkozó írások. A filozófia, a szociológia, a pedagógia mind a természettudományokkal való kapcsolatukban jelentkezik. (POLGÁR Gyula: Természettudomány és filozófia, RÉVÉSZ Béla: Az elemi gondolatról — R. POTONÉ: A háború és a darwini létért való küzdelem, HERBERT SPENCER: A társadalom jövője és a háború — FÜLÖP Zsigmond: A természettudomány az iskolában stb.) GYÓRY Lajos az akaratszabadságról szóló cikkében leszögezi: „Az ember akarata sosem szabad, ellenkezőleg mindig determinált és az egész életen át a külső viszonyok és az agydiszpozíciók függvénye”.

A világháború nem nagyon segítette elő a *Darwin* és szerkesztője által kitűzött feladatok megvalósítását. FÜLÖP Zsigmond az 1918. december 1-i számban nagy várakozással köszönti a forradalmat, mint amely „a természettudományos kultúra harcosainak is új hajnalhasadást jelent”. Eddig „a művészeti, irodalmi, történeti ismeretek (és ezek is meghamisítva) tették a műveltséget, a természettudományoknak kussolni kellett, mert ez veszedelmes volt: ez gondolkodni tanít”. Mit vártak a természettudósok az új korszaktól? „Az úgynevezett általános műveltségnek egészen természettudományos alapokra való fektetését”. „A műveltség alapjává kell tenni a természettudományi ismereteket, be kell vinni a *falusi elemi iskolákba is csak mikroszkópot, a távcsövet, a vegytani laboratórium egyszerűbb eszközeit, mert a többtermelés is csak utópia a népszerű természettudományi műveltség nélkül.*” „Háborút pedig viseljünk ezután is, de nem egymás ellen, hiszen csak másfél milliárd ember él a földön, pedig kellő előkészítés után húsz milliárd embernek nyújthatna bőséges megélhetést. Hanem harcoljunk a természet mostohaságai és az ellenünk dolgozó természeti erők ellen. Ez a nagyszerű és igazi feladata az emberiségnek: legyőzni és rabszolgasorba hajtani a természet erőt. Ez az igazi feladat, mert ez a létért való küzdelem teszi az életet, ez a munka az, amely igazán nemesít.”

1919. május 1-ével új korszak kezdődött a *Darwin* életében. A kiadást a Közköztatásügyi Népbiztoság vette át. Egymás után jelennek meg a folyóiratban az iránymutató, programot adó cikkek (LÁSZLÓ Artúr: A földreform mezőgazdasági technikai szempontból, FÜLÖP Zsigmond: Tudományművelés és kommunizmus, KILIÁN Zoltán: Szocializmus és darwinizmus, KÓSA Pál: Természettudományos gondolkodás és kommunizmus stb.) amelyek azonban már nem jutottak el a megvalósulás stádiumáig, mert a szocialista Magyarország megalapításának első kísérlete elbukott és az ellenforradalom a *Darwin*t is betiltotta (utolsó száma 1919. július 1-én jelent meg), szerkesztőjét pedig a hatalom még tanári katedrájától is megfosztotta és kényszernyugdíjba küldte.

A *Darwin* olvasóközönsége nemcsak megbecsülését fejezte ki gyakran a folyóirat iránt, hanem szeretetet is. Nem lehet meghatottság nélkül olvasni ma sem a szerkesztőséghez intézett és fennmaradt levelek egyikét-másikát. GOTHARD Sándor így írt: „... nagy örömmel köszöntöttem a *Darwin*t, mikor első példányát egy barátom asztalán megláttam és olvastam. Nálunk a művelt elemek a természetek ismeretében analfabéták. Több! Akkora tökfilkók, hogy semmiről, ami körülöttük történik, sejtelmük sincsen.”² Az olvasók között nagy számban találunk tanyai tanítókat, vidéki iparosokat, a monarchia hadihajóin szolgáló magyar matrózokat. FEKETE Imre tanító 1916. február 15-én a habarovszki fogolytáborból sürgeti a folyóirat megküldését, azzal, hogy ha majd

² A levél a család birtokában.

hazatér, az előfizetést rendezni fogja.³ És folytathatnánk még nagyon soká. A *Darwin* kb. 2000–2500 példányban jelent meg. Fenntartása szerkesztőjének nem kis anyagi áldozatába került. Maga írta 1919. március 21-i keletű és a Magyar Tudományos Tanács-hoz intézett levelében, hogy „Nyolc évig tartottam fent a lapot (*Darwin*) és 20.000 aranykoronát fizettem rá.”⁴

FÜLÖP Zsigmond természettudományos népszerűsítő munkáját a *Darwin* betiltása és kényszernyugdíjazása után sem hagyta abba. Sok önálló könyve és fordítása mellett közel 1000 népszerűsítő cikket írt a legkülönbözőbb folyóiratokba és napilapokba, elsősorban a *Népszavába*. A Társadalomtudományok Szabad Iskolájában ő kezdte meg elsőnek a rendszeres munkásoktatást. Sajnálatos, hogy e kiváló tudománynépszerűsítőt, nagy elődök méltó utódát az Új Magyar Lexikon meg sem említi.

GALAMBOS FERENC

Péter László—Reguli Ernő: A Szikra kiadó szegedi tevékenysége. A főlzabradulás utáni magyar könyvkiadás Szegeden kezdődött. „A magyar könyvtermelés — írta CZIBOR János — a Szikra könyvkiadó működésével indult újra.” „Első kiadványai azt a célt szolgálták, amelynek elérése akkor a legsürgősebb volt: tájékoztatni a félrevezetett tömegeket a Szovjetunió belső, állami, gazdasági, erkölcsi életéről.” „A Szikra Könyvkiadó munkája kezdetének — mondja BORÚS József — legjellemzőbb sajátossága és egyben legnagyobb nehézsége az volt, hogy az adott szervezeti kereteket betöltő, politikailag és szakmailag megfelelő káderek a megindulásnál nem állottak rendelkezésre. A szocialista könyvkiadást Magyarországon marxista — leninista művek kiadásában járatlan gárdával, fordítókkal, szerkesztőkkel és lektorokkal kellett elkezdni, ilyeneket a munkával egyidejűleg, a munkán keresztül kellett kinevelni!”

CZIBOR János úgy tudta, hogy a Szikra HÁY Gyula kezdeményezésére alakult meg. HÁY Gyula azonban 1964. dec. 9-i levelében közölte velünk, hogy nem ő, hanem öccse, HÁY Károly László (1907—1961) Munkácsy-díjas festőművész és grafikus volt a kezdeményező. A bori haláltáborból hazatérőben, Budapest főlzabradítására várva időzött Szegeden, s mint a munkásmozgalom régi harcosa látott tüstént munkához.

BORÚS a kiadó működésének második jellemző sajátóságaként és nehézségeként említi, hogy kiadandó művek sem állottak rendelkezésre. Ezen segített a moszkvai Idegennyelvű Irodalmi Kiadó, amely kész, már szerkesztett magyar nyelvű kéziratokat, illetőleg magyarul megjelent kiadványokat adott át hazai kiadás, újrakiadás végett. Így jelent meg elsőként LENIN életrajza, BORÚS szerint 1944-es évszámmal, de 1945-ben. Ez azonban aligha így történt. Kortársi emlékezésekből tudjuk, hogy az első kiadvány a kiadó megindulását követő két hét alatt, tehát 1944 novemberének végére készült el. Vele részben párhuzamosan, részben ezt tüstént követve jelent meg még ebben az évben 13 kisebb-nagyobb kiadvány a gyomai KNER-nyomdában, továbbá debreceni és más szegedi nyomdákban. „A Szegeden, Gyomán előállított füzetek, könyvecskék — írta ugyancsak CZIBOR János — gyorsan terjedtek az országban, s tudunk olyan esetről is, hogy több helyre hamarabb érkeztek, mint a főlzabradító seregek.” A kiadó egyik munkatársa, TARDOS Béla pedig följegyezte: „Már itt tartalékoltak egy jelentős példányszámot, hogy azt majd Budapesten a főlzabradulás után terjesszék.”

BORÚS szerint 1945. január 25-ével költözött Pestre a Szikra Könyvkiadó. Szegedi működése alatt — mint bibliográfiánkból kitűnik — több mint harminc kiadványt jelentetett meg, jórészen kis füzetet, az akkor divatosá lett szóval: brosrát. Ezeket még

³ Levele a család birtokában.

⁴ A levél másolata a család birtokában.

a könyvtárak sem igen őrizték meg, jobbára elveszelődtek, összegyűjtésük, időrendbe sorolásuk ma már nem is könnyű feladat.

Az MSZMP Párttörténeti Intézetének könyvtára, az Országos Széchényi Könyvtár, a szegedi városi Somogyi-könyvtár, a szegedi József Attila Tudományegyetem Könyvtára, valamint néhány magángyűjtemény anyagából sikerült rekonstruálnunk az első kiadványok jegyzékét. Soknak szegedi mivoltát — impresszum-adatok híján — a tipográfia segített eldönteni. Időrendbe sorolásukat részint az egyes kiadványok utolsó lapjain, borítóin hirdetett — megjelent vagy megjelenendő — könyvek jegyzékéből, részint a helyi lapok hasonló hirdetéseiből kapott adatok egybevetése tette lehetővé. A *Munka* című szegedi hetilap 1945. jan. 28-i számának hirdetéséből tudjuk, hogy a kiadó a Kígyó u. 1. sz.alatt működött. A 25. évfordulón talán sor kerülhet az új magyar könyvkiadás bölcsőjének emléktáblával való megjelölésére.

Bibliográfiánk közzétételét sürgeti a *Magyar Könyvészet* retrospektív köteteinek folyamatban levő megjelentetése is. Az 1945-től 1960-ig terjedő időszak termését tartalmazó sorozat eddig megjelent 1. és 4. kötetének anyagában a felszabadult Magyarországon még 1944-ben megjelent kiadványok nem szerepelnek. Jó lett volna pedig az erre az időszakra eső, mindössze 14 darab — számunkra mégis becses — kiadványt legalább függelékben szerepeltetni, hiszen ezek a majdan elkészülő korábbi ciklus (1921—1944) anyagában elvesznek a kutató számára.

Az 1945-ben megjelent kiadványok — a 25. tétel kivételével — a *Magyar Könyvészet* említett kötetiben budapesti impresszummal szerepelnek, holott ezek bizonyíthatóan Szegeden készültek még, sőt: megjelenésük időpontjában Budapest még föl sem szabadt. Bibliográfiánk tehát helyesbítést is szükségessé tesz.

A magyar könyvkiadás az igénytelen külsejű kis szegedi füzetektől máig óriási utat tett meg. Ám a szegedi kiadványoknak, a szabad írás első fecskéinek művelődéstörténeti jelentősége mindig is emlékezetes marad.

Bibliográfia

1944

1. LENIN Vladimir Iljics. *Életének és tevékenységének rövid rajza*. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1944. 320 p. 20 cm. [Szegedi Városi Nyomda.]
2. *Sztálin rövid életrajza*. Kommunista Magyarországi Pártja [kiadása] [Szeged], 1944. 71 p. 20 cm. [Kner-nyomda, Gyoma.] Marx—Engels—Lenin Intézet, Moszkva.
3. [FEDOROV] Fjodorov, F.: *Vallás és egyház a Szovjetunióban*. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1944. 32 p. 20 cm. [Kner-nyomda, Gyoma.]
4. *Hogy mondjuk oroszul? Magyar—orosz beszélgetések szótárral*. Szeged, 1944. [4], 156 p. 15 cm. [Szegedi Új Nemzedék nyomdája.]
Boríték cím: Magyar—orosz szótár és társalgó. 2. kiad. is.
5. GERŐ Ernő: *Lesz magyar újjászületés!* — a Magyar Kommunista Párt Központi Vezetőségi tagjának beszéde a november 7-én megtartott szegedi nagygyűlésen. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1944. 15 p. 17 cm. Sz[egedi] Ú[j] N[emzedék nyomdája] Dugonics tér 12.
U. a. 2. kiadás. Szalagszöveg: Második kiadás. Az első kiadás 2 hét alatt elfogyott. 10.001 — 30.000 [r[ész]dány].
6. *Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja*. A Magyar Kommunista Párt javaslata. [Szeged, 1944] 8 p. 20 cm. [Kner-nyomda, Gyoma]
7. *Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja*. A Magyar Kommunista Párt javaslata. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. [1944.] 14 p. 11 cm.
8. *A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front szegedi nagygyűlése* [1944. december 3-án.] [Szeged, 1944.] [1], 32 p. 14 cm. [Szegedi Városi Nyomda.]
PÁLFY György megnyitója, BALOG István, ERDEI Ferenc, RÉVAL József, ÖRLEY Zoltán, VALENTINY Ágoston, KOMÓCSIN Mihály beszéde, határozat, üdvözlőtávíratok és program.
9. VAS Zoltán: *Tizenhat év fejjében*. Budapest, Kommunista Magyarországi Pártja kiadása. 1944. 167 p. 23 cm. [Szegedi Városi Nyomda.]

10. *Kommunisták a nemzetgyűlésen.* [Szeged], „Szikra” kiadása. [1944]. 24 p. 20 cm. „Szabadság” nyomda- és kiadóvállalat, Debrecen. Előszó (a kiadó); GERÓ Ernő, KERESZTES Mihály és RÉVAI József beszédei.
11. RÉVAI József: *Kossuth Lajos.* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 97 p.
12. [GROSZSZMAN] Groszman, Vaszilij [Szemenovics]: *Írások a háborúból. Az öreg tanító.* [Elbeszélések.] Fordította GYÁROS László. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1944. 111 p. 20 cm.
13. [LAVRENEV] Lavrenyev, Borisz [Andreevics]: *Egyszerű emberek.* [Elbeszélések.] [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1944. 114 p. 17 cm. [Szegedi Városi Nyomda.]
14. *A Magyar Kommunista Párt ideiglenes szervezeti szabályzata.* [Szeged], 1944. 7 p. 16 cm.

1945

15. [GROSZSZMAN] Groszman, Vaszilij [Szemenovics]: *Élet.* [Elbeszélés.] [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 48 p. 14 cm.
16. *Gyűlölet. Történetek a nagy honvédő háborúból.* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 95 p. 14 cm.
17. TITO, Josip Broz: *A leigázott Jugoszlávia népeinek harca.* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 55 p. 14 cm.
18. *A Magyar Kommunista Párt ideiglenes szervezeti szabályzata.* [Szeged], 1945.
19. SZTÁLIN, [Joszif Viszszarionovics]: *A Szovjetunió nagy honvédő háborúja.* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. [1945]. 219 p. [Kner-nyomda, Gyoma].
20. *Kommunisták a nemzetgyűlésen.* 2. kiadás. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 29 p.
21. *A Magyar Kommunista Párt ideiglenes szervezeti szabályzata.* [Szeged], 1945. 7 p. 16 cm. „Szabadság” nyomda, Debrecen.
22. SZTÁLIN, [Joszif Viszszarionovics]: *A leninizmus alapjai.* A Szverdlov-Egyetemen 1924. április elején tartott előadások. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 83 p. 21 cm. Szabadság nyomda, Makó.
23. SZTÁLIN, [Joszif Viszszarionovics]: *A dialektikus és történelmi materializmusról.* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 63 p. 17 cm.
24. KARPINSZKI [J], V[jaceszlav] A[lekszeevics]: *Hogyan kormányozzák a Szovjetországot? A Szovjetunió államszervezete, a szovjetpolgárok jogai és kötelességei.* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 84 p. 15 cm.
25. LENIN, [Vladimir Il'ics]: *Az ifjúsági szövetségek feladatai.* Beszéd az Oroszországi Kommunista Ifjúsági Szövetség 3. összoroszországi kongresszusán, 1920. október 2-án. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. [1945.] 32 p. 17 cm.
26. KALININ, M[ihail Ivanovics]: *Lenin a szocialista haza védelméről.* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 23 p. 16 cm.
27. KONONOV, [Alekszandr Terent'evics] Alexander: *Igaz történetek Leninről.* Fordította SÍK Endre. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. (1945.) 63 p. 21 cm. „Szabadság” nyomda, Makó.
28. KALININ, M[ihail Ivanovics]: *Miért erős a szovjetállam?* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 38 p. Olvashatatlan nevű nyomda, Kisújszállás.
29. HÁY Gyula: *Végeladás.* Színmű. [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 84 p. 20 cm.
30. *Bíróági tárgyalás a német-fasiszta rabló-hódítók és cinkosaik által Krasznodár városában és vidékén az ideiglenes megszállás alatt elkövetett vadállati kegyetlenkedések ügyében.* [Szeged], „Szikra” könyvkiadó. 1945. 48 p. Új Dunántúl nyomda, Pécs.
31. RÁKOSI Mátyás: *Föld, kenyér, szabadság.* (A Magyar Kommunista Párt 1945. február 11-iki debreceni nagygyűlésén tartott beszéd.) [Szeged], „Szikra” kiadás. 1945. 23 p. 20 cm. „Szabadság” nyomda, Debrecen.

Föltételezett vagy lappangó kiadványok

32. *A Szovjetunió Kommunista Pártjának története*
33. LENIN: *Allam és forradalom*
34. SZTÁLIN: *Leninről*
35. SZTÁLIN: *Az októberi forradalom 27. évfordulója*
36. SZTÁLIN: *A leninizmus kérdései* [1944.]
37. [GIL, Sz. K.] Gill: *Hat esztendő Lenin mellett.*

Irodalom

- CZIBOR János: *Az új magyar könyvtermelés mérlege*. Valóság. 1945. okt.—dec. 1. évf. 2—4. sz. 67—74. l.
- A Szikra tíz éve*. Kézirat a Kossuth Könyvkiadó irattárában. [1954.]
- Beszámoló a Szikra Könyvkiadó működéséről. 1945—1948*. Szikra [1949.] Számozatlan.
- Tízéves a „Szikra”*. Szabad Nép. 1954. nov. 10. 12. évf. 314. sz. 3. l.
- TARDOS Béla: *A Szikra könyvkiadó első éveiről*. A Könyv. 1962. ápr. 2. évf. 4. sz. 9—10. l.
- BORÚS József: *A hazai marxista könyvkiadás néhány kérdése (1944—1956)*. Párttört. Közl. 1964. 10. évf. 2. sz. 1—28 l.
- PÉTER László: *Szegeden született a Szikra. A huszadik évfordulóra*. Dél-Magyarország. 1964. nov. 29. 54. évf. 280. sz. 5. l.
- BALOGH Sándor: *A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának felszabadulás utáni történetéből*. Századok, 1965. 99. évf. 3. sz. 469. l.
- A Párttörténeti Intézet könyvtárának anyagában való tájékozódásért, szíves segítségéért köszönetet kell mondanunk PRÁCER Miklósnak.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

A Ponciánus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről. PONCIÁNUS császár, a gonosz császárné, a császár DIOCLETIANUS nevű fia és a hét bölcs a szereplői annak a keretes elbeszélésbe foglalt, Európa-szerte népszerű novella-gyűjteménynek, amelynek a XVI. századból két magyar fordítását is ismerjük. Az elsőt, egy névtelennek latin eredetiből készült munkáját EBERUS Balázs adta ki Bécsben 1573-ban.¹ Ezzel nagyjából egy időben Kolozsvárott idősebb HELTAI Gáspár ültette át, mégpedig németből. WALDAPFEL József megállapította ugyanis, hogy a bécsi kiadás szövege eltér a XVII. századi lőcei kiadásokban található fordítástól.² Ennek oka, hogy a bécsi a *Pontianus, dicta et facta septem sapientium* című latin, a lőceiek viszont a *Die sieben weisen Meister* című német változat alapján készültek. Ezen kívül még a lőcei kiadásokban olvasható *Az kegyes olvassonak közzenetet mond az könyvnyomtato* című előszó, valamint magának a fordításnak tartalmi, nyelvi, szókincsbeli sajátosságai az idősebb HELTAI Gáspárra vallanak. A nyelvi érveket nyomatékozta még az a megfigyelés is, hogy 1577 és 1636 között a kolozsvári nyomda több kiadványában felbukkan nyole olyan azonos méretű (55×68 mm) fametszet, amely a *Ponciánus históriája* egy-egy jelenetét ábrázolja és amelynek mintája — egy kivételével tükörképben — a *Die sieben weisen Meister* 1565-ben és 1570-ben Frankfurtban megjelent kiadásában látható. Ezek a metszetek elsődleges céllal egy PONCIÁNUS-kiadáshoz készülhettek, amelyet HELTAI fordított és amelynek szövege a lőcei kiadásokban élt tovább. Ez a nyomtatvány 1577 előtt, pontosabban az idősebb HELTAI életének utolsó éveiben, 1571 és 1574 között jelenhetett meg. Ezekben az években ugyanis BÁTHORY István fejedelem cenzúra-rendelete miatt az öregedő HELTAI-nak fel kellett hagynia a vallási vonatkozású nyomtatványok kiadásával és inkább a nyomda fennmaradását biztosító népszerű világi irodalom terjesztésére vállalkozott.³

Ennek a feltételezett kolozsvári PONCIÁNUS-kiadásnak példányát mindmáig nem ismertük. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában azonban nem régen előkerült egy XVI. századnak látszó PONCIÁNUS-töredék, amely WALDAPFEL következtetését igazolja. A töredék betűtípusai, helyesírási sajátosságai ugyanis egyaránt a XVI. századi kolozsvári könyvnyomtató műhelyre vallanak, szövege pedig — csekély helyesírási módosítással — a lőcei kiadások szövegével teljesen azonos. Ez a töredék az élőfej tanúsága szerint is a PONCIÁNUS HISTORIANAC ötödik, E-vel jelölt ívéből négy csonka és négy ép levelet tartalmaz. A nyilvánvalóan áztatásból származó füzet nem bekötött könyvből

¹ RMK I. 92.

² RMK I. 630., 872. és 1203.

³ WALDAPFEL József: *Heltai Gáspár és a magyar Ponciánus*. Irod. tört. Közl. 1938. 31—44, 119—129. l. WALDAPFEL József: *Egy népkönyv illusztrációinak vándorlása*. Magy. Könyvszle. 1965. 64—69. l. A kolozsvári PONCIÁNUS-illusztrációkra vonatkozólag lásd: SOLTÉSZ Zoltánné: *A XVI. századi kolozsvári nyomtatványok könyvdíszei*. Műv. tört. Ért. 1957. 141—160. l. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században*. Bp. 1961. 62—65. l.

esett ki, hanem a könyvkötő krudából, makulatúraként használhatta fel és ma is hajtogatott állapotban található. Az E1 és E2 foliók felső harmadán a XIV. fejezet („RÉSZ”) második negyedének néhány töredékes mondata olvasható. Az E3–E6 foliók épek és rajtuk a XIV. rész második fele, valamint teljes egészében a rövid XV. rész van meg. Az E7 és az E8 foliók az első kettőhöz hasonló mértékben csonkák. Ezekben a XV. rész utolsó kilenc során kívül a XVI. rész címerének töredéke olvasható; ugyanennek a fejezetnek szövege töredékesen körülbelül az egynegyedéig követhető.

A leírt nyomtatvány-töredékekben nincsenek illusztrációk. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a nyomtatvány többi, ma hiányzó részében nem lehettek meg. Ez a hiány nem ok arra sem, hogy a WALDAPFEL által kikövetkeztetett egyetlen XVI. századi kiadás helyett esetleg kettőt: egy illusztráltat és egy, az E-ívben töredékesen reánk maradt illusztráció nélkülit kellene feltételeznünk. A képek ugyanis a kolozsvári kiadásban nem feltétlenül a töredékből ismert fejezeteknél lehettek, amint ez az alábbiakból is kitűnik. Nehezen képzelhető el továbbá, hogy ezek a metszetek, amelyek a töredék tükrének szélességével pontosan egybevágnak és amelyek 1577-től már másodlagos helyeken szerepelnek, ne kerültek volna bele egy XVI. századi kolozsvári PONCIÁNUS-kiadásba. A mintának tekinthető frankfurti német kiadásban mind a harminennyolc fejezetnél egy-egy illusztrációt találunk. Ezek közül ugyan egyik-másik (pl. az akasztási jelenetet, a lakomát vagy a felesége szobájába lépő PONCIÁNUST ábrázoló) több helyen is előfordul, mégis a kolozsvári kiadásba valamennyinek másolata aligha kerülhetett át; még akkor sem, ha egy-két dúcnak nyomtalan elveszésével is számolunk.⁴

Az Akadémia könyvtárának PONCIÁNUS-töredékén meglevő három fejezethez a másodlagos előfordulásból ismert nyolc kép közül csupán kettőt lehetne elképzelni; azokat sem okvetlen szükségszerűséggel, mert a tartalom szerint más fejezetekhez is illenek. A XIV. résznek tartalmát a német címe így foglalja össze: *Desz andern Meiszters Lentuli Beyspiel wie ein Römerin jren Mann gab in Tod mit einem falschen geschrey*; a magyarban: *Mint beszéllette-meg Lentulus az ő példabeszédét a tsászárnak, és mint szabaddította meg a' tsászár fiát az akasztó fától*. Az eredeti kiadásban ennél a fejezetnél a képen ablakon kitekintő öreg férfi látható, az udvaron pedig csapodár fiatal felesége, aki a kútba nagy követ dob. A kép megfelel a címben jelzett „példabeszéd” tartalmának. A kép magyar megfelelőjét nem ismerjük. A XV. fejezetnek sem a németben, sem pedig a magyarban nincsen külön címe. A benne olvasható történet lényege, hogy a kudarca miatt síró és jelenetet rendező császárné szobájába belép PONCIÁNUS, hogy megvigasztalja. Az eredetiben szereplő illusztráció másolatát Aeneas Sylvius PICCOLOMINI *Eurialus és Lucretia*jának magyar átdolgozásáról ismerjük, amely 1592-ben Kolozsvárott jelent meg.⁵ Az eredetiben azonban ez a kép mindazoknál a fejezeteknél megtalálható, ahol *Ponciánusnak* síró feleségéhez való bemeneteléről van szó. Feltűnő, hogy a históriának ezt a többször ismétlődő motívumát a magyar fordítás is mindig szinte szó szerint azonos fordulattal adta vissza. Így például a IX. rész elején: „Es estve bé-menvén a' Tsászár a' kamorába, találá a' feleségét nagy sirásban és jaगतásban . . .”; vagy a XXVII. részben: „Mikoron a Tsászár meg hallotta volna az Tsászárnének kiáltását és sirását, Bé méne az feleségének házába . . .”; ugyanez a XV. résznek elejéről a kolozsvári töredék helyesírással: „Mikoron meghallotta volna à Cszaszárné, hogy fel nem ackasztottác volna à Cszászár fiát, be méne à kamoraba, és igen kezdé sirni és iaygatni, és magát körmelmiszaggatni, monduán fel szoual: Aszt akarnám, hogy soha nem születtettem volna ez világra, Mert eszt è nagy szégyent műuelte raytam és ninczen ki boszszut állyon érötte etc. Midön eszt meg értötte volna à Cszászár, be méne hozzáia à kamoraba, es szólla à Cszaszárnének,

⁴ Az említett képeket lásd: SOLTÉSZNÉ: *I. m.* XXIII. tábla 2. és 5. ábra; *Magy. Könyvszle* 1965. 67. 1a–b és 2a–b ábrák; *Műv. tört. Ért.* 1957. 152. l. 65. ábra.

⁵ *RMK* I. 259.

monduan . . .”. Az illusztráció tehát a magyar kiadásban is – miként a szöveg fordulatainak ismétlődése sugallja – több fejezetnél elképzelhető; annak nem kellett szükségszerűen a XV. résznél szerepelnie. A XVI. rész címe a németben: *Das dritt Beyspiel der Kayserin*; a magyar fordításban: *Mikeppen altatta-el a tsaszarne a' tsászárt az harmadik példával, az nemes vitéztől, etc.* Ehhez a fejezethez tartozna a frankfurti minta szerint a kincsraoló apát és fiát ábrázoló, 1590 és 1597 közötti kolozsvári nyomtatványokban négyszer is előforduló fametszet.⁶ A töredék azonban, amint az a leírásból is kitűnik, ennek a viszonylag hosszabb fejezetnek csupán egy jelentéktelen részét tartalmazza. Ennek az A7 levélen levő darabján a képnek nincs nyoma; aminek a meglevő csonkon látszania kellene. Az E8 levélen csupán hat sor olvasható, a hetediknek csak a nyoma látszik. A fejezetnek azonban a nagyobbik része, mintegy kilenc oldalnyi szöveg hiányzik; erre az ide tartozó illusztráció bőven elérhető. Az ismert kolozsvári metszeteknek tehát a XVI. századi PONCIÁNUS-töredékben nem okvetlenül kellett előfordulniuk. Ha pedig a nyolc képnek a harminnyolc fejezetben a tartalom szerinti elhelyezkedését is megfigyeljük kiderül, hogy a kolozsvári könyvnyomtatónak bőven volt alkalmja a metszeteket egyenletesen úgy eloszlatni, hogy abból a fennmaradt töredékbe egy se jusson:

1. Lakmározó társaság. Ez a kép a mű elejére illik: PONCIÁNUS lakomával fogadja messze földről hazaérkezett fiát. Elsődlegesen a VI. fejezethez tartozik. A frankfurti kiadásban a XXXI. és XXXVIII. fejezeteknél ismétlődik.⁷
2. PONCIÁNUS a császárné szobájába megy. A német kiadásban a IX., XIX., XXIII., XXVII. részeknél ismétlődik.⁸
3. DIOCLETIÁNUS-t akasztani vizik. A német kiadásban ismétlődik a X., XIII., XXI., XXV., XXIX. és XXXII. részeknél.⁹
4. BANCILLÁS példázata a hú kutyáról, A német kiadásban csak a XI. résznél.¹⁰
5. A kincsraoló apa és fia. A német kiadásban csak a XVI. résznél.¹¹
6. A császárné hatodik példája egy királyról és az ispánjáról. A német kiadásban csak a XXVIII. résznél.¹²
7. A hatodik böles példája a három lovagról. A német kiadásban csak a XXX. résznél.¹³
8. DIOCLETIANUSnak, a császár fiának példázata a fülemüléről. A német kiadásban csak a XXXVI. résznél.¹⁴

Végül az akadémiai könyvtár PONCIÁNUS-töredékének terjedelmét az E-ívből megmaradt szövegrészek és a lőcei negyed- és nyolcadrés nagyságú kiadások lap- és

⁶ SOLTÉSZNÉ: *I. m.* XXIII. tábla 4. ábra; *Magy. Könyvszle.* 1965. 68. l. 5a–b ábra.

⁷ SOLTÉSZNÉ: *I. m.* XXIII. tábla 2. ábra; *Magy. Könyvszle.* 1965. 67. l. 2a–b ábra. Másodlagos előfordulásai: 1577 (*RMK I.* 128.), 1578 és 1583 között (*RMK I.* 343.).

⁸ *Műv. tört. Ért.* 1957. 152. 65. ábra. Másodlagos előfordulása: 1592 (*RMK I.* 259.).

⁹ SOLTÉSZNÉ: *I. m.* XXIII. tábla 5. ábra; *Magy. Könyvszle.* 1965. 67. l. 1a–b ábra. Másodlagos előfordulása: 1578 (*RMK I.* 144.).

¹⁰ *Magy. Könyvszle.* 1965. 68. 4a–b. ábra. Másodlagos előfordulása: 1631 (*RMK I.* 600.).

¹¹ SOLTÉSZNÉ *i. m.* XXIII. tábla 4. ábra; *Magy. Könyvszle.* 1965. 68. l. 5a–b. ábra. Másodlagos előfordulásai: 1590 (*RMK I.* 234.), 1592 (*RMK I.* 257. és 259.), 1597 (*RMK I.* 292.).

¹² Másodlagos előfordulása: 1578 (*RMK I.* 143.).

¹³ SOLTÉSZNÉ: *I. m.* XXIII. tábla 3. ábra. Másodlagos előfordulásai: 1578 és 1583 között (*RMK I.* 343.), 1578 (*RMK I.* 157.).

¹⁴ SOLTÉSZNÉ: *I. m.* XXVI. tábla 1. ábra; *Magy. Könyvszle.* 1965. 68. l. 6a–b. ábra. Másodlagos előfordulása: 1591 (*RMK I.* 243.).

sorszámának arányos összevetésével tudjuk rekonstruálni. Ezek szerint az 1 levélnyi címlapot 4 levélnyi ajánlás és 134 levélnyi szöveg követhette. Ha ehhez még az illusztrációk elhelyezésére 5 levelet számítunk, a nyomtatvány A-S jelzésű 18 nyolcadrétű íven 144 levél terjedelmű lehetett.

HOLL BÉLA

Hornius György Szent genealógiájának magyar kiadása. (RMK. I. 938.) BOD Péter *Magyar Athenasában* arról emlékezik meg, hogy „Hornius György a' Historiában hires Leidai Professor, írt egy Könyvet, mellyet nevezett: Sz. Genealogiának; a' melyet Magyarra fordított és ki bocsátott P. J. Váradon 1658-dik eszt. Volt Váradon azon időben Professor Püspöki János; Pap Putnoki János, mellyik tselekedte, bizonytalan.”¹ E feltevést SZABÓ Károly, sőt eleintén ZOVÁNYI Jenő is átvette,² későbbben azonban már megállapította, hogy PUTNOKI 1646 táján elhunyt s ezért a szerző csakis PÜSPÖKI lehetett. De ugyancsak ZOVÁNYI bizonyította be, hogy ez a nemrégben hazatért egyházi férfiú e könyv megjelenése idején Ecseden rektoroskodott.³ Kétség nem fér hozzája, hogy a magyar szerző azonosságát ZOVÁNYI helyesen állapította meg s csupán PUTNOKI elhunytának időpontjában tévedett, minthogy az 1642-ben következett be.⁴

Ennek a P. J. által fordított munkának eredetije — eddigi tudomásunk szerint — nem maradt reánk; címét egyedül BOD Péter könyvtárában találjuk meg.⁵ Csatoljuk ehhez hozzá még azt a körülményt is, hogy e könyvnek ZOVÁNYI teológiai lexikonának 1940. évi adattárában — forrását nem nevezvén meg — teljesebb címe: *Orthodoxae religionis genealogia sacra*. Emellett gondolhatunk arra a körülményre is, hogy a könyvek fordításában általában eléggé gyakran más címet ad a fordító, mint amit az eredeti mű szövege elé illesztett a szerző, különösen akkor, ha a magyar munka csak sűrített tartalmilag egyezik az eredetivel. Ezért nincsen semmi értelme annak, hogy a további kutatást feladjuk, mert hiszen éppen nem lehetetlen, hogy ZOVÁNYI forrása BOD Péternek netalán harmadik, teljesebb adatmegnevezése lehet.

Bizonyos, hogy BOD mind külső országokbeli tanulmányai közben, mind pedig az itthoni könyvtárakból már ismerte az eredeti szerző nevét és munkáját, s ezért netalán emlékezetből nevezhette meg a tudós író könyvének címét.

Tudjuk, hogy HORN György történetíró 1620 táján született Greussenben, Felső-pfalzban, a harmincéves háború miatt azonban Bayreutban vonta meg magát; majd Nürnbergbe s más szomszédos helységekre költözött. Felnevekedve, Haagában egy angol nemesnek lett udvarmestere. Angliába menve, ott még jobban megerősödött a felfogásává lett puritánus nézetekben. Útjából visszatérve, a harderowicum akadémiára választották meg a történelem, politika és földrajz professzorának. Majd innen a leydai egyetemre ment át. JÖCHER szerint: „er war zwar ein trefflicher Orator, Historicus, Politicus, schrieb aber seine Sachen meist aus eigenem Kopfe bey der Pfeife Taback, ohne andere Autores nachzuschlagen; daher er oft geschlägelt.”

JÖCHER megnevezte HORN munkáit, de közöttük egyet sem találunk, amelyik cím szerint megegyeznék a BOD Pétertől felsorolt könyvvel, ellenben tartalmilag legjobban megközelíthetik: *dissertatio de aetate mundi, auctarium defensionis pro vera aetate mundi*,

¹ BOD Péter: *Magyar Athenas*. Nagyszében, 1766. 194—95. l.

² RMK. I., 938. és ZOVÁNYI Jenő: *Theológiai Ismeretek Tára*.

³ ZOVÁNYI Jenő: *Könyvészeti és irodalomtörténeti apróságok*. Magy. Könyvszle. 1909. 316—17. l. és ZOVÁNYI lexikoni cikkei. Bp. 1940. 369. l.

⁴ D. *Parei Thesaurus Biblicus*. Heidelberg 1620. ? c. s a debreceni nagykönyvtárban őrzött példány 17. l.-ra írott bejegyzése.

⁵ B. K. P.: *Gróf Bethlen Kata magyar könyvtára lajstroma*. Erdélyi Múz. 1912. 164. 171. l.

*historia ecclesiastica et politica, orbis imperans, arca Noae és arca Mosis.*⁶ Nem lehetetlen, hogy az utolsónak említett mű azzal a Debrecenben őrzött kéziratból azonos szövegű, amelynek magyar címe: *Horniusn[a]k az Ecl(es)iakrol irt Historiából valo rövid Memoriale. Az Ecl(esi)a dolgain[a]k fojása. Világ Teremtetéstől fogva a Mosesig egy Szakasz[n]a]k mondatik.*⁷ Ennek folytatásául van feljegyezve: *Constantinus Magnus Csász.-tól az Antixtusig, tovább pedig A Reformatiotol fogva az mái időig.*⁸ Sajnos, hogy HORNÍUS többi munkáihoz nem tudtam hozzájutni.

Ugyancsak a debreceni református nagykönyvtár őriz egy 8° nagyságú, két különböző, mégpedig egy XVII. s egy XVIII. századbéli kézzel folytatólagosan másolt kéziratot, amelynek tartalma: „A Kegyes Olvasohoz” 3 lap magyarul, azután 42 lap párhuzamos latin-magyar szöveggel. A címlap felirata pedig „Scala Triumphalis | Qua Protestantium verè Christia- | na Professio, a Christo, et ejus Apostoli | ad praesentem aetatem descendit; et ea | ad Deum. Authorem Suum, Sine inter rup- | tione Continuante Serie ascendit. | Avagy Győzdelem Lajtor | jaja. Melyben az igaz Vallá | son levőknek, igazán keresztyeni | Vallások a Christustól, és az ő Apostolitol, a jelen valo időre le száll, vi- | szont az is az Istenhez mint szerző | okához minden közben vetett meg | szűnis nélkül következő | rend szerint fel | mengyen | - | Anno MDCLVIII.” címezést tartalmaz.

Ezt figyelembe véve, egybevetésül, illetőleg mintegy mutatványul idézem az ajánlás mondatát, nemkülönbén a latin szöveg kezdő mondatát, azután a 3. + 5. + 6. „Állatás”-t; végezetül pedig a zárómondatot.⁹

Az ajánlás első mondata: „Az Igazságot Szerető követő kegyes olvaso az oltatol fogva kezdé Romát nagj tisztelettel imádni e tetovázó világ miolta születese után az Anti cristus annyira nevedekék, hogj az ü nagj Paráznságának czégéirivel szilajkodo Bucéfalussát hizelkedve tapogató Simogatással, és törölgetessel magához edesgetvin meg nyergelé azonban hirtelen reá ülvin hankodasa miatt noha nap kelet felől valo része el szakada, de ugjan csak Sebessigiben meg maradtott felit vitezi modon nyargallya e mái nap is.” . . .

„1. Ubi fuit vestra Ecclesia ante Zvinglium et Lutherum? Aamane Papistae. Reclamant Protestantes: Ubi fuit vester Papat, Anti christian, ante Hildebrandum?” . . .

„3. Annak okéért csak új a Papistaság: de regi az Apostoli és igaz valláson levőknek Ecclesiájok. A melynek eredetirül, nevedesirül, változásáru apadasarul, harezairul, Martyromság szenvedesirül el nyomattatásáru, üldözetesirül es vegezetre meg ujtásáruól, az Ecclesiastica Hystoria szerint rövideden kell szolanunk.” . . .

„5. Két nagj állapoti voltanak peniglen az Ecclesiának: első Christ, ideitül fogva az Antichristusig. A másik az Antichristustól fogva a meg ujulásig.” . . .

„6. Az Ecclesiának elso állapottya ezer esztendőknek Historiáját foglalja be, és ismét az ü reszeire mint egj nigj idejire alá számláltatik: arany időre, ezüst időre, réz időre, és vas időre, a Nabugodonozor látott képének hasonlatosságára.” . . .

Majd ezenközben rövid és általános egyháztörténetet mond el, mígnem legvégső mondatl zárja: „Mit csudálad hát mint ha mint egj tellyességesen el fogjásban ered,

⁶ JÖCHER, Christian Gottlieb: *Allgemeines Gelehrten-Lexicon.* Leipzig, 1750. II. 1708. l.

⁷ Preces Communes Conscriptae per Josefum Kolosvári (1741. okt. 1.) A debreceni ref. nagykönyvtárban R. 551. jelzésű kézirat 53. l.

⁸ Uott. 64. és 68. l.

⁹ Könyvtári jelzése: R. 545. — 1. + 6—7. + 8. + 42. LUGOSSY József gyűjteményéből. Itt mondok köszönetet MÓDIS László főigazgatónak, amiért nemcsak a könyvtári kutatást s a kiválasztott munkákban talált adatok felhasználását engedélyezte, hanem hogy véleményével e cikkem kidolgozásában is segítségemre volt.

hallod, és látod az Ecclesiát, midőn énnyi ártatlanoknak ezerit ölik meg az Antichristusnak katonái. | Vege.”

Mindezekben a sorokban valóban reátaláltunk az egyház leszármazására, amely legalább tartalmilag megegyezik a *Szent genealógia* fogalmával. Ennél azonban még sokkal nyomósabb bizonyíték az ajánlásnak zárómondata, vagyis „Teneked K. O. üdvessiges jodat kevannya | több hasznodra köteles szolgálattyat is ajánlya *Váradon 1658. Maji 20 P. I.*”

Ez az utolsó sor csaknem bizonyossá teszi a BOD Péter tulajdonában volt könyv címlapjának hiányát és a *Győzedelem Lajtorjaja*-nak a *Szent genealógiával* való azonosságát s így a könyvnek netalán BOD-tól történt önkényes megnevezését.

Ehhez az érveléshez sorozzuk még hozzá, hogy mind HORNÍUS; mind pedig PÜSPÖKI a puritánus hitelveket vallotta s amellet az előbbi Leydában tanára volt ennek a magyar diáknak, aki amannak irányítása mellett 1655 március 20-án „De Origine, Incrementis et variis Rerum Publicarum Mutationibus” tárgykörből vitatkozást is tartott.¹⁰

HEREPEI JÁNOS

¹⁰ RMK. III. 1939.

FIGYELŐ

A „Magyar Könyvészet” újabb kötetei. Az 1964. évi kumuláció és a felszabadulásunk utáni első ciklus (1945—1960) I. kötete.¹ 1. Gyorsan követte az 1963-as kumulációt az 1964-es.² Szerkezete megfelel az előzőknek, de a kutatót megörvendeztetni a mutatók további gazdagodása. Visszakerült az 1963-as kumulációból lemaradt betűrendes *Tárgymutató* az ETO-táblázatokhoz. Ennek tárgyszavai most már a szakrendi címjegyzék — tehát a főrész — megfelelő lapjára irányítják a szakcsoportot keresőt.

A kötet terjedelme a könyvtermelés növekedése következtében további 92 lappal nőtt. Nyomdai kiállítása is tovább javult. Szerkesztője az OSzK Bibliográfiai osztálya élén Fügedi Péterné.

2. 1966 elején megjelent a felszabadulásunk utáni első (16 éves) ciklus már ismerttetett IV. kötete után az *I. kötet*. (Általános Művek. Vallás. Filozófia. Társadalomtudományok. Nyelvészet.)³ Ezzel a kötetel a 16 év könyvtermése címanyagának a fele immár a kutató asztalán van. A mű jól beütemezett megjelenése, de méginkább az *Előszó* tartalma megerősít bennünket abban a bizakodásunkban, hogy retrospektív nemzeti bibliográfiánk régi ügyei-bajai végül is tisztázódnak.

Ez az *Előszó* ugyanis fontos dokumentum, — külön kell róla beszélnünk, mert az Országos Széchényi Könyvtár további vállalkozásairól van benne szó.

Előjáróban tömör összefoglalást kapunk retrospektív nemzeti bibliográfiánk történetéről a XVIII. századdal kezdődően a mai napig. Nyilvánvalóan nem azzal a céllal, hogy az előszó műfajának hagyományai és követelményei szerint történeti bevezetést adjon, hanem azért, hogy teljes nyíltsággal adjon képet arról: miként állt elő az a helyzet, hogy az Országos Széchényi Könyvtár — amikor a felszabadulás után hamarosan — 10 évvel az 1956. évi V. t. c. kibocsátása előtt — újra vállalta a Magyar Nemzeti Bibliográfia ügyét és elindította havi majd kétheti könyvészetét és cikkrepertóriumát — a retrospektív bibliográfia körüli múltbeli mulasztások valóságos esődtömegével találta magát szemben. Elmondja az *Előszó*, hogy a feladatok sorrendjének megállapításában a Könyvtár — korábbi tervekkel szemben — elfogadta 1954-ben a MTA akkori Könyvtártudományi Főbizottságának döntését arról, hogy egyelőre ne az ellenforradalmi korszak (1921—1944) könyvészetének, hanem felszabadulásunk utáni tízéves ciklusának előmunkálataira kerüljön sor, és elfogadta azt a döntését is a Bizottságnak, hogy a készülő ciklus

¹ Vö. *Magy. Könyvszle.* 1965. 2. és 3. sz.

² *Magyar Könyvészet 1964. A Magyarországon megjelent könyvek, zeneművek, térképek és hanglemezek címjegyzéke.* Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. Szerk. az OSzK Bibliográfiai Osztálya. Fel. szerk. FÜGEDI Péterné. Bp. 1965. XXII, 829 l.

³ *Magyar Könyvészet 1945—1960. A Magyarországon nyomtatott könyvek szakosított jegyzéke.* Közreadja az Országos Széchényi Könyvtár. I. k. Általános Művek. Vallás. Filozófia. Társadalomtudományok. Nyelvészet. Főszerkesztő: SEBESTYÉN Géza. Szerk. az OSzK Bibliográfiai Osztályának retrospektív csoportja KOMJÁTHY Miklósné vezetésével. Bp. OSzK 1965. 719. l.

szakrendi legyen. Ez utóbbi döntés nem volt nehéz, hiszen VARJAS Béla, az OSzK akkori főigazgatója 1946-ban már az ETO szerinti szakrendben indította el a kurrens nemzeti könyvészetet és ezt a gyakorlat azóta is igazolta.

Tíz évi kemény munka árán ma ott tartunk, hogy rendbe van téve két 1945 után vállalt feladat: a kurrens könyvészet évi kumulációs köteteinek megjelentetése (ez megtörtént 1961–1964-ig terjedően kétévi és egyévi összefoglalókban) és szinte bevégezettnek tekinthető a nagy – a Széchényi Könyvtár eddig legnagyobb – vállalkozása, a tizenhat éves ciklus (1945–1960) Magyar Könyvészeté.

Az *Előszóról* mindenképpen beszélnünk kell, mert több, más okból is fontos *dokumentum*. Főként azért, mert teljes határozottsággal vállalja benne az OSzK: a) felszabadulásunkkal induló korszak retrospektív könyvészetének kiegészítését a határainkon kívül megjelent magyar nyelvű sajtótermékek címanyagával; b) az ellenforradalmi korszak és általában az 1945 előtti retrospektív könyvészetek kiáltó hiányainak pótlását.

A külföldön megjelent magyar könyvek dolgában azt mondja az *Előszó*: „... nehéz lenne nekünk érvet találnunk a magyar nyelvű (külföldi) művek kihagyására.” „... 1945–1960 között nem állt az Országos Széchényi Könyvtár rendelkezésére a teljes (vagy relative teljes) külföldi anyag, így a feladat számunkra egyelőre megoldhatatlannak bizonyult. Magától értetődik azonban, hogy később egy kiegészítő kiadványnak (*Külföldi Magyar Könyvészet*) kell pótolnia a keletkező hiányt.”

Természetesen ezzel a *hungarica* probléma nem nyer teljes megoldást. A századunk eleje – de különösen az első és második világháború után külföldre telepedett tudósaink életrajzi adatai, publikációik címanyagának begyűjtése valóban beleillik a kiteljesedő nemzeti bibliográfia rendszerébe, de úgy véljük, ez a feladat csak nagy könyvtáraink, szakkönyvtáraink kollektív munkájával oldható meg. Az OSzK új kezdeményei között – SZENTMIHÁLYI János javaslatára – kialakult már egy *hungarica* életrajzi referenzs – *katalogus*⁴ terve. Ez alapja lehet a javasolt kooperációnak.

Az ellenforradalmi korszak könyvészeinek összefoglalása ügyében egy korábbi döntése az OSzK-nak úgy szól, hogy egyetlen kiadványban adja közre a címanyagot. „A Horthy korszak összefoglalását – így az *Előszó* – fölösleges is indokolni, hiszen egy történetileg lezárt, szellemében egységes korszakról lévén szó, az anyag együtt tartása minden tudományág szempontjából előnyösebb.”

Hogy a Könyvtár korábbi szándékával szemben helyes volt az akadémiai Bizottság döntése, hogy előbb a felszabadulás utáni ciklus kerüljön sorra, ezt az *Előszó* így nyugtázza: „A döntés természetes volt: a szocializmust építő társadalom nem nélkülözheti azt a nagy összefoglaló bibliográfiát, mely a kultúrája, tudománya, irodalma és a könyvvel kapcsolatos egyéb gyakorlati tevékenysége számára a műben adódní fog.”

Nemzeti bibliográfiánk nagy gazdagodása, hogy a térképek, zeneművek s újabban a hanglemezek címanyagát is magában foglalja. Ez a megjelenésben levő öt kötet azonban csak a „könyvek szakosított jegyzéke”. Az *Előszó* bejelenti: „Párhuzamosan azonban (ugyanebben az évkeretben s hasonló szerkezetben) a *térképek* és a *zeneművek* bibliográfiáját is közre fogjuk adni. E kötetek a könyvek jegyzékének megjelenését közvetlenül követik.” Ami az *időszaki kiadványokat* illeti, a már megjelent tizéves sajtóbibliográfiához (DEZSÉNYI Béla – FALVY Zoltán – FEJÉR Judit: *A magyar sajtó bibliográfiája 1945–1954*. Bp. 1956.) előreláthatólag újabb tizéves kiadvány csatlakozik.”

*

⁴ BERLÁSZ Jenő: *A tudománytörténetírás és a könyvtári munka*. (Beszámoló egy szakmai megbeszélésről az OSzK-ban, melynek előadója VEKERDI László, korreferense SZENTMIHÁLYI János volt.) OSzK Híradó. 1966. 2–3. sz. 27 l.

Idáig főként az Országos Széchényi Könyvtárnak a retrospektív bibliográfiáinkat teljesebbé tevő vállalkozásairól volt szó. Szól az *Előszó* a munkálatokat irányító alapelvekről is. Ezeket három pontban foglalja össze:

„1. a fejlődés adott szakaszára vonatkozólag összefoglaló képet kell adnia a nemzeti kultúra, a tudomány és irodalom helyzetéről;

2. alapul kell szolgálnia a tudománytörténeti kutatás számára;

3. ki kell egészítenie a nemzeti szakbibliográfiai rendszer hiányosságait, általában *forrásanyagot*⁵ kell bocsátania a további bibliográfiai munkálatok rendelkezésére.”

Eddig az alapelvek. Kiindulásnak, irányításnak kielégítők.

A gyakorlat itt három kérdést vet fel. Az elsőről — a külföldi magyar irodalomról — már volt szó. A második: a műfajok problémája együtt jelentkezik a harmadikkal, a „teljesség” kérdésével. Korlátozásokra minden nemzeti bibliográfia rákényszerül, ha nem akarja kockáztatni a műhasználhatóságát. Egyes kiadvány- és nyomtatványfajták kirekesztését indokoló fejtegetéseivel az *Előszónak* általában egyet is lehet érteni, különösen ama megnyugtató alapján, hogy „feltétlenül vigyáztunk arra, hogy sértetlenül maradjon, ami primér irodalom, ne maradjon ki, ami a korra jellemző, aminek dokumentatív értéke van”. A kirekesztett anyagok felsorolásában jelentkezik az *f)* pontban a sokszorosított egyetemi, ill. főiskolai jegyzetek. Itt a műfaji kérdés eldöntése a tudománytörténeti kutatást is érdekli. A ciklus évkeretében ezekben a jegyzetekben jelentkezik *első megfogalmazásban* a marxista dialektika tanításaihoz igazodó új szellemű felsőfokú oktatás, a tudományos eredmények addig elért eredményeinek materialista kritikája. Az *Előszó* bejelenti, hogy az ugyancsak kirekesztett általános és középiskolai tankönyvekről a jelen kiadvány megjelenése után az Országos Pedagógiai Könyvtárral együttműködve speciális bibliográfiát szándékozik kiadni a Könyvtár. Indokolt volna tehát egy speciális bibliográfia szerkesztésének kezdeményezése kooperációs alapon az egyetemi, ill. főiskolai jegyzetekről is.

A 16 éves ciklus könyvészetének előkészítése — mint írtuk — kerek tíz esztendő munkáját vette igénybe. A cingyűjtés és a cédulaanyag felállításának munkálatai még 1954-ben indultak meg BÉLLEY Pálnak, a Bibliográfiai osztály akkori vezetőjének irányításával, a Magyar Tudományos Akadémia által nyújtott célhitellel. Az anyag áttekinthető szerkezetének kialakítása S. LENGYEL Márta munkája volt. A ciklus főszerkesztője SEBESTYÉN Géza főigazgató helyettes, szerkesztője az OSzK Bibliográfiai Osztályának retrospektív csoportja KOMJÁTHY Miklósné vezetésével.

Magyar vonatkozású tudományos tájékoztatásunknak értékes szerszáma lesz ez a kiteljesedő könyvészet. Ha sok a még megbeszélni való retrospektív nemzeti bibliográfiánk körében, párbeszédünket a jövőben jobb „bibliográfiai közérzettel” fogjuk folytatni.

KÖHALMI BÉLA

A hungarica-dokumentáció néhány vonatkozásáról. Mind általános tájékoztatási, mind pedig magyar szempontból figyelemre méltó kiadványt adott ki az Egyesült Államok Népszámlálási Hivatala „Foreign Social Science Bibliographies” c. sorozata keretében.¹ A sorozat 13. számaként megjelent *Magyarország* füzetet megelőzően jelent meg hasonló összeállítás Romániáról, Bulgáriáról, a két Kínáról, Görögországról, Dániáról stb.

⁵ Kiemelés tőlem. K. B.

¹ *Bibliography of Social Science Periodicals and Monograph Series: Hungary, 1947—1962.* U. S. Dept. of Commerce, Bureau of the Census. Washington, 1964, Supt. of Docs. 137 old. (Foreign Social Science Bibliographies Series P-92, no. 13).

A sorozat gazdája érdekes módon a Népszámlálási Hivatal Foreign Demographic Analysis Division-ja és a vállalkozást támogatja a National Science Foundation. A sorozat célja, hogy hozzáférhetővé tegye a szocialista országok és a nyelviileg nehezen hozzáférhető országok folyóirat és sorozati szakirodalmát. A sorozat feltehetően „mellékterméke” a Népszámlálási Hivatal külföldi népmozgalmat elemző tevékenységének, másképp alig volna érthető a kiadó érdeklődése.

A sorozat számbaveszi és mind szerkezetileg, mind tipográfiaailag kitűnő megoldásban (úgyiszlólván nincs sajtóhiba a füzetben) adja közre az 1947–1962 közötti időszak magyar társadalomtudományi folyóiratait és sorozatait (vagy annak minősített kiadványait), szám szerint 114 folyóiratot és 644 sorozatot a Library of Congress állománya alapján. Az összesen 758 címet 15 ágazat szerint csoportosítja: társadalomtudományok általában, kulturális antropológia (néprajz), közgazdaság, jog, nyelvészet, közegészségügy, statisztika stb. Mennyiségileg a vezető ágazatok: gazdaságtudományok (145 cím), történelem (144 cím), jog (120 cím). A bevezetés *statisztikai táblázatban* foglalja össze a folyóiratok és sorozatok ágazati megoszlását és egyéb hasznos útmutatásokat is nyújt a magyar társadalomtudományi kiadványok keletkezési idő szerinti megoszlásáról, a kiadó testületekről stb.² Nem nagy horderejű adatok ezek – hiszen a tartalmi kérdésekről mitsem árulnak el, nem is ez a feladatuk – mégis, mint a magyar társadalomtudományi folyóirat- és sorozati irodalomról mennyiségileg, földrajzi megoszlás szerinti stb. orientáló statisztikai adatokat és ezekhez hasonló elemzéseket szívesen látnánk a hazai hungarica-dokumentációs kiadványokban is.

A kiadvány egyéb *szerkesztési tapasztalataira* is érdemes felfigyelni. Az egyes címek leírása sokoldalú tájékoztatást nyújt a szóban forgó kiadványok profiljáról, szerkezetéről, rovatairól és az azonosításhoz szükséges valamennyi adatáról (kiadó, periodicitás stb.), a sorozatokba tartozó monográfiák esetében pedig *rövid tartalmi ismertetést* is közöl. (A tételeknél szerepel a Library of Congress folyóirat- raktári jelzete is). A 15 szakcsoportban közölt tételekben való eligazodást többoldalú, alapos *mutatórendszer* segíti elő, úm. tárgy, cím, szerző, testületi mutatók (a címmutató egyaránt tartalmazza a folyóiratok, a sorozatok és a sorozatokon belüli monográfiák címét).

A bibliográfia a teljességre törekszik, abban az értelemben, hogy minden a Library of Congress állományában, a témakörbe vágó kiadvány szerepel benne, tehát mellőz mindenféle válogatást. Jónéhány könyvtári sorozat is szerepel (OSzK, MTA Könyvtára, Közgazdasági Egyetem Könyvtára stb.) és könyvtári-könyvészeti monográfia (a 15. szakcsoport egyébként „Bibliográfia”, itt szerepelnek a könyvtári sorozatok, a Magyar Könyvszemle stb.).

A feldolgozott tételek gazdagsága és a teljességre törekvés – aminek egy ilyen típusú kiadványban létjogosultsága *elvileg vitatható, gyakorlatilag pedig megvalósíthatatlan* – mellett még futólagos átnézés is mutat hiányokat (pl. sorozatokból való kihagyások, többek között az MTA Könyvtára Kiadványai c. sorozatban a tárgyalt időszakban nem mindössze 3 füzet jelent meg 1., 10., 14.), ami nem más, mint a Library of Congress állományában levő sorozatok hiányainak tükrözése. Nincs itt hely annak megvitatására, hogy egy-egy ország nemzeti könyvtárán, vagy a nemzeti irodalom dokumentálásával megbízott szervén kívül máshol elvegezhető-e egyáltalán akár egy-egy részterület fo-

² Érdekes adat a kiadó testületeket illetően: a legjelentősebb a Magyar Tudományos Akadémia 115 sorozattal és 30 folyóirattal (az MTA természetesen nem az Akadémiai Kiadót jelenti, hanem az MTA-t mint *szellemi* kiadót, tehát az intézeti sokszorosított kiadványokat is), ezt követi a Központi Statisztikai Hivatal 91 sorozattal és 9 folyóirattal, majd a Szegedi Tudományegyetem következik 21 sorozattal és 2 folyóirattal. A kiadványok több mint 90%-a Budapesten jelenik meg, 23 Szegeden, 15 Gyulán, 15 pedig megoszlík különböző városok között.

lyóirat és sorozati irodalmának még egy periodust illetően is teljességre törekvő bibliográfiai számbavétele; az ilyen feladatok ellátását *elvileg a nemzeti bibliográfia és dokumentáció* feladatkörébe tartozónak tartom, más kérdés, hogy a gyakorlatban ennek ellátása hogyan történik. Erősen *válogatott, tematikus* összeállítások esetében persze a helyzet más. Minden esetre a jelen kiadványt példás szerkesztése mellett, tartalmilag az minősíti legjobban, hogy — a teljességre való törekvés nehézségei ellenére — a magyar könyvtáros, bibliográfus, vagy kutató is kitűnően használható munkaeszközt talál benne.

És ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés: vajon a *magyarországi hungarica-dokumentáció* nem tudna-e elsősorban hazai, de külföldi használatra is, hasonló munkaeszközöket produkálni? Pontosabban, most hogy már megjelennek a *magyar könyvészet kumulatív* kötetei (l. KŐHALMI Béla értékelését a *Magy. Könyvszle.* 1965. 3. és jelen számában) — amelyek maguk is azt tanúsítják, hogy teljességre törekvő bibliográfiát csak nemzeti keretben lehet megoldani — a hungarica dokumentációnak a hazai könyvtermésen kívüli vonatkozásával kell foglalkozni.

Tévedés ne essék: hungarica-dokumentáció alatt nemcsak a nemzeti könyvtárt értem (jóllehet ez *primér* nemzeti könyvtári feladat), hanem azt a tevékenységet és annak termékeit, amelyre a mi adottságainkat tekintve, kizárólag a funkcióiknál, állományuknál és szolgáltatásaiknál fogva, illetékes és érdekelt *magyar könyvtárak* (és dokumentációs központok) *együttesének összefogása* képes. Adottságaink alatt azt értem, hogy a teljes értékű nemzeti könyvészethez hozzátartozik a külföldön megjelent vonatkozó irodalom is az ismert kritériumok szerint, márpedig ennek a nemzeti könyvészet szempontjából történő feltárását nem végezheti egyetlen intézmény, különösen ha külföldi irodalma minimális — amint ez a mi nemzeti könyvtárunk esete — de talán még olyan nemzeti könyvtárak sem, amelyek egyben általános tudományos könyvtárak is. Így például a szakosított és kurrens szovjet társadalomtudományi bibliográfia elsődrendű műhelye a Szovjetunióban a Fundamentálnaja Biblioteka, nem pedig a Lenin Könyvtár, és az előbbiben folyik a külföldi *Sovietica* dokumentáció tekintélyes része is.

De még a hungarica-dokumentáció nehezebben megoldható külföldi problémái előtt vannak egyéb olyan hazai vonatkozások, amelyek figyelmet érdemelnek. Ilyen a *magyarországi folyóirat és hírlap bibliográfia*. A hazai — de a külföldi tájékoztatást is jól szolgálná, ha éves kiadásban sokszorosított formában, statisztikai elemző bevezetéssel megjelenne, akár két sorozatban (A. folyóiratok, B. napi- és hetisajtó; én idevenném periodicitástól függetlenül a képes magazinokat, a „kalauz” jellegű ismertetőket — de ezek már részletkérdések, amelyeket a szakértők megoldanak).³ Ha az éves kiadás túl nagy teher volna, lehetne — de rendszeresen — két, vagy háromévenként megjelentetni.*

A hungarica-dokumentációnak alighanem egyik legfontosabb feladata ez volna.

Visszatérve a *külföldi hungaricák* problematikusabb dokumentációjára, a megoldás alighanem csak az lehetne, hogy a nemzeti könyvtár a tudományos nagykönyvtárakkal *kooperálva* oldja meg ezek dokumentációját, nem az a fontos, hogy a külföldi hungaricák Magyarországon hiánytalanul meglegyenek — ez amúgy is irreális — hanem, hogy

³ Jelenleg a tapasztalatok szerint meglehetősen erőfeszítést kíván és csak külön feladat keretében oldható meg még egy körülhatárolt terület kurrens folyóiratainak számbavétele is, amint az például az Index Bibliographicus „Sciences Sociales” kötete magyar anyagának összeállítása esetében is történt, l. MTAK Publicationes 40. sz. 6. o.

* Az éves periodika-bibliográfiát a múlt században SZINNYEI tette közzé a *Vasárnapi Ujságban*, majd a *Magyar Könyvszemlében*. Ez a bibliográfia 1914-ben akadt el; 1927-től 1941-ig magánkiadványként, legutóbb *A magyar sajtó évkönyve* címmel folytatódott. Munkálatait 1958-ban újra felvette az OSZK, de csak az 1957-re vonatkozó füzet jelent meg a *Magyar Folyóiratok Repertórium*a mellékletként. Az éves periodika-bibliográfia munkálatait idén az OSZK Bibliográfiai Osztálya újból megkezdte. (Szerk.)

megközelítő teljességgel regisztrálásra kerüljenek, mégpedig könyvek és folyóirat cikkek egyaránt.

A külföldi hungaricák magyarországi nyilvántartásával kapcsolatos ezen elgondolások nem újak, éppen e folyóirat hasábjain fejtette ki ezeket 1962-ben alaposan dokumentált közleményében SZENTMIHÁLYI János.⁴ Kézszel fogható folytatása azonban javaslatainak nem lett.

Egy ésszerű munkamegosztás keretében azokkal a könyvtárakkal, amelyek jelentékeny külföldi szakirodalmi bázissal és a profil szerinti témakör ismeretével rendelkeznek, számottevő cédulanyilvántartás szervezhető, amelynek alapján azután a későbbiekben bizonyos kiadványjellegű szolgáltatás is elképzelhető volna.

Aligha tekinthető megnyugtatónak, hogy a külföldi hungarica-irodalom rendszeresen nem hozzáférhető (még leszűkítve sem) és valójában az egyetlen olyan hungarica bibliográfiái „célkiadvány”, amely ugyan elsősorban a magyar és szovjet források alapján, de az egyéb külföldi hungarica-irodalmat is feltárja, a Fundamentálnaja Biblioteka Obszesztvennüh Nauk im. V. P. Volgina (a SZUTA Társadalomtudományi Alapkönyvtára), *Novaja Literatura po Vengrii* c. havi szemléje.⁵ Ez egyaránt felöleli a könyv-, folyóirat- és hírlapirodalmat, sőt a fontosabb tárcaközönyöket is (a könyveknek megadja a lelőhely-raktár jelzetét is). A kiadvány profilja széles értelemben vett társadalomtudományok (és a külföldi hungaricák szempontjából ez is a legfontosabb), de szakcsoportjai között szerepel az ipar, a mezőgazdaság, a közlekedés, a műszaki fejlesztés is.⁶ Számonként 250–400 tételt sorol fel és ha még ezek nagyobb része magyarországi publikáció is, évente jelentős mennyiségű külföldi hungarica tétel szűrhető ki belőle. De vannak persze még más források is. A magyar szépirodalom külföldi megjelenéséről tájékoztatnak DEMETER Tibor (egyéni munkában készült) kéziratok kötetei (amelyek néhány nagy könyvtárunkban hozzáférhető), jelentékeny bibliográfiai feltárást végeznek a különböző *Ostforschung*-kiadványok, a szocialista országokkal foglalkozó strassburgi egyetemi intézet stb. stb.⁷ Mindezeket összevéve tehát rendelkezésre áll nem kis mennyiségben, megfelelő és folytatólagos kicédulázással külföldi (szocialista és nyugati) provenienciájú külföldi hungarica dokumentáció. Ezt fel lehet használni a magyarországi külföldi hungarica-dokumentációban — felhasználni igen, de azt nem pótolhatja. Annak kialakítása pedig ismétlem: nemcsak egyetlen intézmény feladata, hanem, ha szabad némi túlzással, tudományos könyvtári „közügy”.

A könyvtári együttműködés, a munkamegosztás formái kialakíthatók, nyilván meg lehet találni a megfelelő módozatokat — ha egyetértés van a feladat, a koncepció tekintetében. Alighanem a szakosítás volna célravezető (egyes tudományterületek iro-

⁴ L. A társadalomtudományok szakbibliográfiáinak néhány kérdése. Magy. Könyvszle. 1962. 2—3. sz. 16—17. 1. A szerző megállapításaival, amelyek szervesen illeszkednek be a közlemény címében jelzett témakörbe, mindenben egyet érteni.

⁵ Ez a bibliográfiai szemle is a népi demokráciákról kiadott egyéb füzetekhez hasonlóan *együttműködés terméke*: résztvesz benne az Idegennyelvű Irodalom Össz-szövetségi Könyvtára és a Moszkvai Állami Egyetem (MGU) Gorkij-könyvtára.

⁶ E kurrens bibliográfia külföldi anyagának rendszeres kicédulázása már számottevő dokumentációs bázisul szolgál, mert *meglehető teljességgel tartalmazza a Szovjetunióban megjelent hungarica-irodalmat és kisebb, de nem elhanyagolható mértékben az egyéb külföldi hungarica-publikációkat is.*

⁷ Az *Ostforschung*-termék folyóiratok, itt abban az értelemben jönnek számításba, hogy nem egy közülük jelentékeny *szakosított és kurrens* bibliográfiai feltárást végez és leszámítva az általuk regisztrált magyarországi irodalmat, bizonyos mértékig bibliográfiai bázisul szolgálnak a külföldi hungaricák dokumentációjához (különösen a nyugati publikációkat illetően.) Az *Ostforschung*-irodalom problematikája egyébként túlmegy e közlemény keretein.

dalmának figyelemmel kísérése az állományilag legalkalmasabb könyvtárak részéről), pontosabban *szakosított feldolgozás és központi nyilvántartás*. Ennek módozatai, feltételei, a hasznosítás lehetőségei mind-mind kidolgozásra várnak.

RÓZSA GYÖRGY

Kellner Béla állami díjas. A megyei könyvtárak eredményeit statisztikai mutatók tükrében nézve, Somogy megyét az elsők között találjuk, Kaposvár is az élenjárók sorában áll a városok lakosságának olvasói aránya tekintetében. Közművelődési könyvtárainkat látogató külföldi könyvtárosok a legnagyobb elismerés hangján szólnak a kaposvári új megyei könyvtár nagyvonalú, impozáns, nemzetközi mértékkel mérve is korszerű belső tervéről, szervezettségéről, olvasószolgálati rendjéről, sokoldalú művelődési tevékenységéről. Az utóbbi néhány évben a magyar közművelődési könyvtárügyre vonatkozó külföldi publikációk közül szinte egy sincs, amely ne emlékezne meg a kaposvári könyvtárról, annak munkájáról.

Ha azt vizsgáljuk, hogy a könyvtári munka társadalmi megbecsülése hol tart az ország különböző tájain, ugyancsak Somogy megyét látjuk az elsők között, ahol a munka jó szervezettsége, szolid vitele, a művelődés egyéb területével való szoros egybefonódása méltán adott alapot e megbecsülésnek.

Az eredmények mögött az okokat keresve kirajzolódik előttünk a tevékeny, lelkes könyvtáros, akinek nevéhez nem kis részben fűződnek e sikerek. KELLNER Béla derűs kedélye, soha nem esüggendő optimizmusa lendületet ad munkatársainak, határozottsága és tekintélye az ügynek, amelyet képvisel. Személye elválaszthatatlanul beletartozik szűkebb hazája, Somogy megye kulturális képébe, de az egész magyar közművelődési könyvtárügynek is jelentős személyisége.

Könyvtárosi tevékenységét 1952-ben kezdte Kaposvárott, mint városi könyvtáros, tehát közművelődési könyvtárügyünk „pionír” korszakában. A városi és a körzeti könyvtárból létrejött megyei könyvtár helyettes igazgatója, majd 1957-ben igazgatója lett.

Az egész magyar könyvtári közvélemény, de különösen a közművelődési könyvtárosok tábora nagy örömmel és meglelégedéssel fogadta a hírt, hogy Népköztársaságunk KELLNER Bélát állami díjjal tüntette ki. Kossuth-díjas könyvtárosaink — KÓHALMI Béla és LIPTÁK Pál — után ő az első állami díjas könyvtárosunk. Örömlünk kettős: egyrészt a könyvtárakért és a könyvtárosok ügyéért mindig kiálló könyvtárost ért a kitüntetés, másrészt abban az egész magyar könyvtáros társadalom megbecsülése is kifejezésre jut.

KELLNER Béla mint fáradhatatlan szervező tűnik ki, éppen a legnehezebb területen, a falusi könyvtárak megszilárdítása, a falusi könyvtárosok módszertani irányítása területén. A megyéből származó nem egy módszertani tapasztalat jutott el az ország minden könyvtárába. De ha a könyvtári szakirodalmat, vagy a könyvtári publicisztikát tekintjük, ott is igen gyakran találkozunk nevével. Aligha van vidéki közművelődési könyvtáros, akinek munkássága a könyvtári publicisztika területén felvehetné vele a versenyt. A Könyvtáros, a megyei lap, az országos lapok és külföldi szakfolyóiratok hasábjain mindig időszerű, a könyvtárügy érdekeinek megfelelő, lényeges témákról szól, agitál vagy tapasztalatot ad át.

Módszertani téren végzett munkássága régóta túljutott a megye határain. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ jó néhány útmutatóját adta közre, jelentős volt a szerepe a falusi könyvtárak állománygyarapításának irányelveit kialakító együttesben, a mezőgazdaság szocialista átalakításával járó könyvtári feladatok kialakításában, s nemrég hagyta el a sajtót a falusi könyvtárak módszertani irányításának átfogó munkája,

a *Módszertani munka a falusi könyvtárakban* c. összefoglalás, amelyben e téren a maga és munkatársai évtizedes tapasztalatait sűríti össze.

Szakirodalmi munkássága köréből e lap hasábjain tudományos munkásságáról is ejtsünk néhány szót. Szerkesztésében a vidéki közművelődési könyvtárak közül az elsők között jelent meg a megyei könyvtár évkönyve, amelynek tanulmányai — nem egy közöttük KELLNER Béla írása — példát adnak a közművelődési könyvtárügy problémáinak tudományos igényű elemzésére. A Somogy megyei évkönyvek hatására megyei könyvtáraink egész sora jelentkezőt évkönyvekkel. A helyismereti bibliográfiai munka terén is határhőnek számít a *Somogyi hírlapok és folyóiratok bibliográfiája* c. munkája, amely a megyére vonatkozó elsőrendű forrásmunka.

Kívánjuk, folytassa munkáját tovább jó egészséggel. Munkájával szerzett s e kitüntetéssel is emelt tekintélyét vesse latba továbbra is a könyvtárügy megbecsüléséért.

SALLAI ISTVÁN

J. Voorhoeve. Alig több, mint hetvenéves korban távozott az élők sorából a dokumentáció és a szabványügy nemzetközileg egyik legszámontartottabb egyénisége, Dr. J. VOORHOEVE.

A Philips-művek mérnökeként kezdte pályáját, ő szervezte meg a közismert nagy nyugati cég elektromos — gépgyártó üzemét, majd a cég szabványosító osztályát.

Helyettes vezérigazgatóként ő vezette a Philips-művek nemzetközi szabványosító bizottságát, majd a holland szabványügyi intézet helyettes elnöke lett. Ebben a minőségében hívták meg a Nemzetközi Szabványügyi Szervezet (250) 46. sz. „Dokumentációs” Bizottságának elnöki székébe, amelyet ismételt egyhangú választás alapján nyugalomba vonulásáig betöltött.

Az 1958-i ülészakon, Hágában, amelyen először volt képviselve a magyar könyvtárügyi és dokumentációs szabványügyi bizottság, még ő elnökölt, az 1964-ben Budapesten tartott jubileumi ülészakot már utóda, M. VAN DIJK vezette. Nyugalmozása után, tevékeny élete utolsó szakaszában választották meg a FID főtitkárává. Működése a nemzetközi dokumentáció területén is maradandó emléket hagyott maga után. Hét évvel ezelőtti hágai találkozásunkról VOORHOEVENAK nemcsak tekintélyét, nagy tudását, de végtelenül rokonszenves, közvetlen emberi tulajdonságait is emlékként hoztuk magunkkal.

DEZSÉNYI BÉLA

Orvosi szakkönyvtáros konferencia. Május 10–11-én zajlott le az Országos Orvostudományi Könyvtár és Dokumentációs Központ rendezésében az orvosi könyvtárosok és orvostanácsadók IV. országos értekezlete. A konferencián 230-an vettek részt, közöttük sok orvostanácsadó (ők segítik és irányítják orvosi-szakmai szempontból a szakkönyvtárosokat).

Az előadások az OOKDK munkájáról és terveiről; a hálózat helyzetéről és fejlődéséről; a szakkönyvtárak közötti kapcsolatokról; az orvosi dokumentáció és a *Magyar Orvosi Bibliográfia* szakrendjéről valamint a lyukkártyák használatáról szóltak. Az előadások után az egyes szakkönyvtári típusok (alközpont, tagkönyvtár, országos intézményi könyvtára, egyetemi könyvtár) dolgozói külön-külön, szekcióüléseken beszéltek meg speciális problémáikat.

A szakkönyvtári hálózat a legutóbbi, 1963-ban rendezett országos értekezlet óta sokat fejlődött szervezeten is, szakmailag is. A tagkönyvtárak száma 1962–1965 között

367-ről 451-re, a hálózatban működő szakképzett könyvtárosok száma 65-ről 140-re, a könyvtári munkát végzők száma 426-ról 494-re emelkedett. Ennek megfelelően fejlődött a könyvtárhálózat tevékenysége is, amely fejlődésnek nem utolsósorban az lett a következménye, hogy rendkívüli módon megnövekedtek a könyvtárakkal szemben támasztott igények. Ezeket az igényeket már a „klasszikus” módszerekkel nem lehet kielégíteni. At kell térni a dokumentációs módszerek fokozott alkalmazására.

És éppen e tekintetben bizonyos elmaradás van a többi szakkönyvtári hálózathoz képest. A konferencia egyik főcélja tehát az volt, hogy erre a problémára terelje a figyelmet. A konferencia megállapította, hogy a központi dokumentációt illetően csupán a hazai szakirodalom feldolgozása tekinthető kielégítőnek (teljes bibliográfiai feldolgozás valamint referálás a külföld számára). A külföldi irodalmat feldolgozó referáló kiadványok átfutási ideje túl hosszú, tárgykörük — részben — periférikus. A tagkönyvtárak közül csak kevésben végeznek dokumentációt és alig van közöttük olyan, amely korszerű módszerekkel (pl. lyukkártyák) is dolgozik. A dokumentáció gépesítése tekintetében még komoly kísérletek sem indultak meg, és rendkívül elmaradtak a reprográfiai lehetőségek is (pl. egyetlen xerox sincs az orvosi szakkönyvtárakban).

Az értekezlet a dokumentáció fejlesztése érdekében a következő ajánlásokat fogadta el:

1. Az OOKDK indítsa meg a gyorstájékoztató illetve témafigyelő szolgálatot, nyújtson folyamatosan bibliográfiai adatokat majd referátumokat 30—40 figyelt témáról.

2. A külföldi irodalom feldolgozását elsősorban a belgyógyászat és a gyermekgyógyászat területére kell kiterjeszteni — erre a két szakterületre jut a betegellátás több mint 60%-a.

3. Az alközpontok és az országos intézmények könyvtárai a legegyszerűbb módszerekkel (pl. tartalomjegyzék-sokszorosítás) fokozzák a külföldi szakirodalom használatát.

4. A szűkebb tematikával foglalkozó intézetek könyvtárosai a lehetőségekhez képest vezessék be a szakirodalom többdimenziós feltárását lyukkártyákon.

5. Az egyetemek központi könyvtárai törekedjenek korszerű reprográfias berendezések beszerzésére és üzembe helyezésére. Budapesten az OOKDK szervezze meg korszerű reprográfias módszerrel a folyóiratcikkek gyorsmásolat-szolgáltatását.

6. El kell készíteni a hálózat fejlesztési tervét a 3. ötéves terv időszakára különös tekintettel a szolgáltatások, a dokumentáció fejlesztésére.

A dokumentáció problémáin kívül természetesen a többi fent jelzett témát is alaposan megbeszélték. A résztvevők megállapították, hogy a tanácskozás hasznos tapasztalatcsere-lehetőséget nyújtott azon kívül, hogy meghatározta a következő években elvégzendő munka fő célkitűzéseit.

Sz.

1970-ben új épületbe költözik a belgrádi Nemzeti Könyvtár. A Szerb Nemzeti Könyvtár (Narodna biblioteka Srbije) 1832-ben alapították. A könyvtár története folyamán jelentős és gazdag állományra tett szert. Olyannyira, hogy nemcsak Szerbia, hanem a Balkán-félsziget legjelentősebb kulturális intézményévé fejlődött. 1941. április 6-án a fasiszták bombázása következtében az épület, és teljes állománya elpusztult. A tűz mintegy 500 000 könyvet, hírlapot és folyóiratot semmisített meg. Ezenkívül elpusztult még

1390 — többnyire publikálatlan — kézirat a XII—XVII. századból, és 800 db. régi — ritka könyv.

A második világháború után Belgrádban hozzáfogtak a Nemzeti Könyvtár megújításához. Napjainkban a könyvtár állománya 491 374 könyv, 53 260 évfolyam folyóirat, 17 480 évfolyam hírlap, 670 régi kézirat, 63 ősnymtatvány és 10 085 régi-ritka könyv, folyóirat, hírlap, zenemű stb.

Miután eddig a könyvtár egy volt szállodában nyert elhelyezést, nem teljesíthette

azt a kulturális és közművelődési célkitűzést, ami feladata lett volna.

Az új épület a Karagyorgye-park mellett épül fel. A szerb főváros városrendezési tervei szerint a Karagyorgye-park lesz Belgrád legjelentősebb kulturális központja, közel az ún. Szlávia-negyedhez, ahol a közigazgatási központ épül.

Az új Szerb Nemzeti Könyvtárnak több olvasóterme lesz, összesen mintegy 500 férőhellyel. A központi olvasóterem férőhelyeinek száma 300. A raktárakban mintegy 3 millió könyv számára lesz hely. A muzeális értékű könyvek részére külön földalatti helyiségeket terveznek, melyeket különlegesen biztosítanak mindennemű károsodás ellen. Ezenkívül kiállítási helyiségeket is terveztek. 300 férőhelyes előadótermet, mely filmvetítésre is alkalmas lesz, és az olvasók részére egy kisebb éttermet.

A Szerb nemzetgyűlés határozata szerint az új épület 1970-re készül el.

D. GY.

Nem rossz üzlet az ingyen képmelléklet.

Amikor az angol újságmágnások közt sorrendben az utolsó, Roy THOMSON (ma már ő is Lord, mint NORTHCLIFFE és ROTHERMERE és még annyi elődje) a *Sunday Times* mellett négyszínnyomású színes mellékletet indított, és azt ingyen adta az előfizetőknek, a tapasztalt szakemberek fejüket csóválták, jól tudván, hogy ez a kiadónak több milliós kiadást fog jelenteni. És amikor példáját az *Observer*, majd egy heti melléklettel a *Daily Telegraph* is követte, a vállalatok deficitje csillagászati magaslattal ért el.

Csak hogy a színes mellékletokon hamarosan eddig nem látott nagystílusú, szép külsejű hirdetések jelentek meg, egyre jobban duzzasztva a melléklet terjedelmét, 24, majd 54 végül 64 lapig. Ma már e vastag különszámok felét a reklám tölti meg. Amiből a szakemberek ma már könnyen ki tudják számítani, hogy a színes mellékletekre fordított költség hamarosan megtérül, nem is szólva a szép színes lapok olvasókat vonzó propagandisztikus hatásáról.

Da.

A mai észtl exlibris. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban 1965 decemberben. A kiállítást Paul AMBUR és BÉLLEY

Pál rendezte, a Kisgrafika Barátok Körének közreműködésével. A Könyvtár immár ötödik exlibris kiállításán 100 észtl exlibris került bemutatásra.

A kiállítás egy kis lélekszámú nép nagy könyvkultúrájáról, képzőművészeti igényességéről tanúskodik. Célja megismertetni a magyar közönséggel a mai észtl-szovjet könyvgyegy művészetét. Statisztikai kimutatások szerint az egész világon az Észtl-Szocialista Szovjet Köztársaságban jut a legtöbb könyv egy személyre.

A tizenkét mai kiállító művész munkásságának csak csekély százaléka kerülhetett kiállításra, a művek a művészeknek betűrendjében nyertek elhelyezést. A kiállító grafikusok a következők: Henno ARRAK exlibris művészetét szolid modernség jellemzi, Johannes JUHANSOO az autoidakta művész nagyon hatásosan ábrázolja a különféle mesterségek és hivatások exlibriseit. Richard KALJO a kiváló fametsző, a figurális kompozíció híve. Enn KERRA színházi díszlettervező, de e mellett a kisgrafika lelkes művelője is. Ernst KOLLOM, a polgári korszak legérdekesebb és legkeresettebb exlibris művésze, Esko LEPP a tájképmotívumok, különösen a tenger kedvelője, — az exlibrist sajátos műfajnak tartván, — a megrendelővel szemben saját elgondolásait helyezi előtérbe. Richard MUTSO exlibrisei város-történeti értékűek az általa ábrázolt tallini motívumok következtében. Ewald OKAS, az észtl legtermékenyebb exlibris grafikus, változatos technikával dolgozik, nemzetközileg is elismert, népművész. Vive TOLLI, főleg rézkarcban dolgozik, műveit egyszerűség, tárgyilagosság és archaizáló törekvés jellemzi. Asta VENDER a családi exlibris műfaj különös kedvelője, jellegzetesek gyermekek számára készített exlibrisei. Silvi VÁLJAL különösen a gyermek exlibrisek műfaját kedveli, mint illusztrátor sokat dolgozik gyermek-lapoknak. Edgar WALTER az ismert szovjet karikatúrista exlibrisei között mesterségéhez híven több humorisztikus hatású található.

A kiállítás anyagát leíró katalógus örökíti meg. Az ízléses kivitelű illusztrált katalógushoz két melléklet csatlakozik: 1) a Tallini Gorkij Könyvtár, 2) NAGY Árpád Dániel emlék exlibrise, melyet erre a kiállításra készített.

MUNKÁCSI PIROSKA

SZEMLE

Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I. köt. Budapest—Szeged 1965, XI, 627 l.

A szegedi egyetem magyar irodalomtörténeti intézete a MTA Irodalomtörténeti Intézetének támogatásával figyelemreméltó vállalkozásba kezdett e kötet megjelentetésével. A XVII. századból ugyanis, amely az utóbbi időben egyre inkább az érdeklődés és kutatás tárgyává vált, már lényegesen nagyobb számú dokumentum maradt reánk, mint az azt megelőző korszakból. Áll ez különösen Erdélyre, ahol a szellemi élet egyben a legpezsgőbb is volt ezekben az időkben. Módszertanilag is érdekes és helyes ez a kezdeményezés, amelynek során igényes kivitelű sokszorosításban — a nyomtatásnál tehát lényegesen olcsóbb megoldásban — adnak közre a XVII. század szellemi mozgalmainak történetére vonatkozó adatokból.

A most megjelent első kötet HEREPÉI János cikkeit, ill. adatgyűjtését tartalmazza *Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében* címmel. A fentebb említett ok miatt helyesnek látszik, hogy az *Adattár* elsősorban HEREPÉI gazdag erdélyi forrásanyagából merít. A szerző neve ismerősen cseng a könyvtörténettel foglalkozóknak, hiszen számos cikke éppen a *Magyar Könyvszemle* hasábjain látott napvilágot az utóbbi években. Az *Adattár* első kötete is több ilyen vonatkozású közlést tartalmaz, jóllehet az összeállítást elsősorban irodalomtörténeti szempontok vezették.

A kötet szerkesztője KESERŰ Bálint az anyagot tíz fejezetre osztotta. Az összefoglaló bevezetón kívül ezek mindegyike elé néhány oldalas áttekintést is írt. Ez a keret a különben meglehetősen heterogén forrású és értékű adatközlés áttekinthetőségét és rendjét lényegesen fokozta. A most publikálásra került forrásanyag egy része — nem egyszer igen nehezen hozzáférhető — már korábban megjelent ugyan, de még ezeken is csiszolt a szerző a mostani publikálásuk előtt. Így általában új és hasz-

nálható forrásanyag vált a kutatók számára hozzáférhetővé.

A források zöme, mint említettük, erdélyi. Ezeken belül HEREPÉI különös érzéssel és vonzódással a kolozsvári sáfárpolgárok feljegyzéseit vette bonckés alá. A hétköznapi eme igénytelennek tűnő könyvelése a szerző hozzáértő feldolgozásában igen értékes, nem egy esetben valóban páratlan adatokat nyújt. Az *Adattár* azonban nem csupán a korábbi erdélyi adatgyűjtéséből áll, hanem azt szerencsésen kiegészítik a debreceni és sárospataki nagykönyvtárak gazdag könyvanyagának bejegyzései, amelyeket HEREPÉI a közelmúltban tárt fel. Ez is jó példa, hogy a régi könyvekkel történő sokoldalú foglalkozás milyen széles körben használható adatokat tud feltárni.

A kötet használhatóságát igen hathatósan fokozza az ilyen adattárnál elengedhetetlen általános névmutató, amely a személyneveken kívül a földrajzi neveket is tartalmazza. Ez utóbbiak aláhúzással történő kiemelése helyes, viszont sajnálatos, hogy a különböző névalakok összevonására (Szeben-Nagyszeben, Várad-Nagyvárad stb.) nem került sor. Ez a kötet használóját könnyen megtévesztheti.

BORSA GEDEON

Uhlmann Aladár: A kohászat az Egyetemes Tizedes Osztályozás keretében. Az ETO 669 teljes táblázata. Kiad.: Nehézipari Műszaki Egyetem Központi Könyvtára, (Bp). 1965. 207 l.

A kohászat ETO táblázata UHLMANN Aladár bevezető tanulmányával, magyarázataival és összeállításában három évi munka eredményeként jelent meg. Keletkezéséről szólva a kötet előszavában ZSIDAI József, a könyvtár igazgatója hangsúlyozza, hogy amikor régi tervükhöz hozzákezdtek, az ETO teljes magyar kiadásának megvalósulása még nem látszott közel levőnek. Ennek ellenére, hogy ma

már ez is a magvalósulás szakaszába jutott, úgy vélik, hogy a kötet megjelentetése indokolt. Valóban ez a kiadvány a kohászati irodalmat gyűjtő könyvtárak számára már most nagyon segítség. A kiadók szándéka szerint a kötet valamivel több, mint az ETO 669 szak teljes kiadása. A kezdő, vagy a kohászati irodalmában kevésbé tájékozott szakozók számára a bevezető tanulmány a kohászati fogalmakkal, terminológiával is foglalkozik, a táblázatokban pedig a FID hivatalos táblázataiban közölt részeket is itt-ott kibővíti, hogy a jelzetelési megoldások tekintetében segítséget nyújtsanak. Ezt a célt szolgálják a fémek periódusos táblázata, a fajsúly és olvadáspont szerint összeállított táblázatok is. A bevezető tanulmány szerzője és a táblázati részek összeállítója komoly szakozói hozzáértéssel és a kohászati irodalmának és problémáinak alapos ismeretében végezte munkáját, melyet nem lehet egyszerűen fordítói és szerkesztési feladatnak tekinteni. Maga az, hogy a szakterület ETO számok tekintetében korszerű és az érvényes szakjelzeteket pontosan állította egybe, e recenzió megjelenésekor talán már nem is látszik akkora feladatnak, mint amekkora az az egybeállítás idején volt, hiszen közben a 8. nemzetközi teljes kiadás (német nyelven) szintén megjelent. Ha ezzel egybevetjük a magyar kiadást, világossá válik annak jelentősége, hogy ezt a munkát egy nagy nemzetközi kiadással párhuzamosan magas színvonalon megoldottuk és azzal egyidőben adhattuk a táblázatot a szakozók kezébe. A magyar táblázat kiadásában a legnehezebb feladat azonban nyilván a kohászati megfelelő, egységes magyar terminológiájának áttekintése és egyeztetése volt. A szerkesztőknek kohász szakértők bevonásával ezzel a feladattal is sikerült megbirkóznok. A kiadvány egyik legfőbb jelentősége éppen ebben van. De nem kevesebb az a gyakorlati haszon sem, mely a táblázathoz csatolt három nyelvű (magyar, angol, német) betűrendes tárgymutatóban rejlik. Ezek rendkívüli mértékben megkönnyítik a szakozók munkáját az idegen nyelvű szakirodalom osztályozásában. Egyúttal a táblázat esetleges külföldi felhasználását is elősegítik a magyar kohászati irodalom osztályozásában.

Talán csak néhány olyan hiányosságot lehetne felhozni, ami a kiadványban elkerülhető lett volna. A szerző az ETO sajátos szakkifejezései tekintetében eltér a magyar közhasználattól. Ez addig még nem zavaró, amíg a rosszhangzású „alszak” kifejezés mellőzéséről van szó, de nem helyeselhető, hogy a megszokott korlátozottan közös alosztások mellett a „különleges

csatlakozószámok” elnevezést tartja helyesebbnek. Zavaró a táblázatok közti magyarázó szövegekben használt ETO kifejezések között is több, pl. az „ETO számok közvetlen alosztásai” vagy „visszatérő jelzetek segítségével” vagy „Részletezés kettőspontos: 621 785 kapcsolással” vagy „Az egyes elemeket :669... kapcsolással jelöljük, vagy „közelebbi megjelölés: 621 365 viszonyítási formával”, vagy „Viszonyítással kifejezett alkalmazás: pl. alumíniumoké” (értsd: az egyes fémek alkalmazását viszonyítással jelölhetjük), stb.

Zavarja a használat az is, hogy a számok után a nagy ill. a kisbetűs sorkezdés nem következetes. Ha a számhoz több fogalom tartozik, előfordulhat, hogy a német jelzős szerkezet nyomán azt kis betűvel kezdi, de a pont utáni második fogalom már nagybetűvel következik. Helyesebb lett volna minden szám után nagybetűvel kezdeni a sort. Nem sikerült a fölrendelt fogalmak nyomtatott sorok beiktatásával való kiemelése sem teljes mértékben, a nyomtatással szedett címek harmadik fokozata ugyanis lényegesen kisebb és vékonyabb lett, mint a gépírási szöveg, s így tulajdonképpen ellenkező hatást ér el: előbb a részleteket veszi észre a szem, s keresnie kell a fölrendelt fogalmat.

Nem következetes az utalások tekintetében sem. Néha csak az utalt számot tünteti fel, máskor szövegét is megadja. Több esetben elmaradt a korlátozottan közös alosztásokat jelölő függőleges vastagvonal. Nem sikerült a *Rokon területek* fejezetében a 621—1/—8 és néhány egyéb szakcsoport kiemelése. Ezeket a *Rokon területek* végére, az ETO számok sorrendjétől függetlenül toldották oda, s így lényegében megnehezítették a szakozóknak felismerésüket.

A fenti nem túl lényeges hibákon kívül néhány érvényes jelzet és párhuzamos felosztásra való utalás kimaradására lehetne még felhívni a figyelmet. A kiadvány egészében véve magas színvonalú és minden bizonnyal igen nagy haszonnal fogják addig is forgatni könyvtárainkban még — amint azt az előszó végén hangsúlyozák — a 669 szak táblázatait tapasztalataikkal és ismereteikkel a teljes magyar ETO kiadás rendelkezésére bocsáthatják.

BABCZY BÉLA

Clair, Colin: A history of printing in Britain. London 1965. Cassell, [12], 314 l. 18 t.

A szerző maga említi könyve egyik helyén, hogy Stanley Morisonnak a nyomdász-művészet világtörténetét illusztráló könyvében (ismertetve *Magy. Könyvszle*

1963. 281. 1.) Angliának egészen 1702-ig nem jutott hely, egyetlen angol könyv képe sem szerepel benne a nyomtatás első másfél századából. Persze, ez nem jelenti azt, hogy nem volt angol könyvművészet, de nem vehette fel a versenyt például Franciaországgal, még kevésbé az olaszokkal. Az első angol nyomdász, William CAXTON is, jellemzően, Hollandiában sajátította el mesterségét és nem francia földön, ahonnan sokkal különb példákat hozhatott volna. Jellemző továbbá az angol nyomdászat őskorára a klasszikus szövegek teljes elmellőzése: a már fejlett humanizmus-kori igényeknek megfelelő tudós szövegek előállítására nem vállalkoztak. Késői indulás, lemaradás a művészi és tudós követelmények mögött egyaránt — ez jellemző az angol tipográfiát. Jellemző részletadat még, hogy a papírgyártás is később kezdődött, mint máshol. Angliában sok volt a bárány, tehát olesó volt a pergament... A könyvillusztráció terén sem voltak versenyképesek: a korai fametszet itt volt a legprimitívebb. A hatósági és az állami rend is gátolta a fejlődést: a nyomdák számát Londonban korlátozták, vidéken eleinte csak Oxford és Cambrigde tartott nyomdaműhelyt. És tilos volt fordításban kiadni a Bibliát...

Későn indult a hírlapirodalom is. Érdekes, hogy az első 1621-ből való, angol *Coranto* teljes címében 5 országot sorol fel, köztük Magyarországot is. Az első újságok csak külföldi híreket közölhettek.

A külföldi, főleg a holland uralomnak egy csapásra véget vetető William CASLON, az első nagy angol betűöntő, majd a nála is sokkal tehetségesebb BASKERVILLE. BASKERVILLE betűi már a világoralom felé viszik az angol könyvnyomó ipart. Egyébként CASLON betűöntő műhelye 1941-ig fennmaradt, sőt tevékenykedett, 1941-ben bombatámadás pusztította...

A 18. század végétől Anglia hátrányos helyzetéből minden tekintetben az élre szökik: itt alakulnak az első gépi berendezésű papírgyárak, itt működik az első gyorssajtó, itt kísérletezik ki a rotációs nyomást, az offset-technikát, a fotokémiai illusztrációs eljárásokat, még előbb a tarka-barka színes litográfia ezerféle csinját-binját. CLAIR egészen napjainkig kíséri a nyomdaterrákia fejlődési vonalát: szól a fotosetterről, a teletypesetterről, az elektronika és az automatizáció szerepéről a nyomdászatban.

De láthatólag a könyvművészet alakulása áll ennek a nehezen megfogható szempontú könyvnek az előterében. A könyv címe névelővel kezdődik: *egy* történetét írja az angol nyomdászatnak — tehát maga sem tekinti végleges szintézisnek, de

még központi szemponttal bíró monográfiának sem egyébként rendkívül szorgalmasan szerkesztett, megbízhatóan dokumentált és mégis olvasmányosan megírt művét. „Minden benne van”, lexikonszerűen tömör, de teljes adatszerűségben. Gazdag irodalomra támaszkodik jegyzeteiben, de lemond teljes igényű bibliográfiai jegyzék összeállításáról.

Az időszaki sajtó kezdeteiről szóló fejezetnél nem említi Joseph FRANK: *The beginnings of the English newspaper c. könyvét* (Cambridge, Massachussets, 1961. Ism. *Magy. Könyvszle.* 1962. 379. 1.) A FUGGER-féle gyűjtemény újságleveleit a régi tradíciókhoz híven összefüggő kéziratos újságnak tekinti. A STEELE-féle *Tallert*, a jellegzetesen polgári, felvilágosult ideológiájával ható folyóiratot „újságnak” minősíti, amely szerinte főleg a külföldi híreknek ad teret.

A néhány felfogásbeli és tárgyi hiba aligha von le az adatgazdag könyv értékéből, amelynek gyorsan használható adattár-szerepét kítúnó indexe is támogatja. Hasonló jellegű munkánál azonban — és olyan munkánál, amelynél a szép kiállításra is látható gondot fordítottak — felötlő, ha mégis akad sajtóhiba, mégpedig kurzív szedésű fejezetcímben is. (47. 1.) És az illusztrációkat tartalmazó táblák közül kétónél is találunk hibás nyomást, — legáltalább az elöttünk fekvő példányban.

D = a,

Livois, René de: Histoire de la presse française. I. Des origines à 1881. Lausanne 1965, SPES. 8, 318 l. 20 t.

Albumszerű, gazdagon illusztrált mű, a francia sajtó változatos történelmi képcsarnoka. Egyfajta ünnepi hang járul az ünnepi külsőhöz: dicsérete inkább a zsurnalisztikának, mint igazi, adatról-adatra mérlegelt élettörténete. De kétségtelen érdeme, hogy néhány az utóbbi években megjelent összefoglaló munkánál kiterjedtebb az anyaggyűjtése és érdekesen, olvasmányosan emeli ki a sokfelől összegyűjtött adatok mögött rejtőző társadalmi mozgalmakat, a publicisztikai forgalom eleven hátterét. Az összefüggő előadást a különösen drámáinak érzett fordulópontok szemléltetésére meg-megszakítja — összesen 19 esetben — egy-egy kiemelkedő újságíró-egyéniség részletesebb bemutatása: ezeket a betét-fejezeteket (Theóphraste RENAUDOT, Emile de GIRARDIN, Armand CARREL, Henri ROCHEFORT, stb.) nem a szerző, hanem általa felkért újságírók vagy közéleti személyiségek vállalták, köztük WEYGAND tábor-

nok, Henri MASSIS, André MAUROIS —, hogy csak a nálunk is legismertebb neveket említettük.

A részletes bibliográfiát a szerző a második kötet végére ígéri: annak megjelenéséig a mű mögött rejlő tudományos eredmény mélységét nem lehet teljes mértékben méltányolni. Csak két előzetes észrevételt teszünk: a könyv bevezetésében leszögezi a szerző, hogy vezető szempontja a sajtó történelmi szerepe, sajtó és történelem kölcsönös összefüggése. Ezt néha oly következetesen viszi keresztül, hogy a sajtó belső fejlődésének, önmagából folyó összefüggéseinek bemutatása szenved rövidséget. Így például a *Journal de Paris* bemutatása rövid, igen sikerült jellemzés — de kimaradt belőle, ami szerintünk a leglényegesebb: hogy ez volt Franciaországban az első napilap.

Másrészről: egy széles szintézis többet mondhatna a nemzetközi összefüggésekről. Ma már nagy hiba, hogy minden egyes ország sajtótörténete úgy dolgozik, mintha a sajtó fejlődésének egyes állomásai mindenhol új eredményként mutatkoznának. És olyan hibák folynak belőle, mint az a régen megcáfolt, de itt is újra felbukkanó vélemény, amely a FUGGER-családot, mint korai lapkiadót tünteti fel, holott az úgynevezett *Fugger-újságok* nem újságok, hanem egy sokfelől összeszedett levélújság-gyűjtemény darabjai.

A könyv illusztrációs anyaga igen gazdag, tudományos értéke is komoly, Néhány oklevél — faksimile mellett kiaknázza a Bibliothèque Nationale és más francia gyűjtemények metszetanyagát. Különösen a színes reprodukciók szépek. A könyvet Hollandiában nyomtatták.

D. B.

Ranganathan, S. R.—A. Neelamegham: *Classified catalogue code with additional rules for dictionary catalogue code.* 5. ed. London, 1964. 644 l.

A magyar könyvtárosok nagy tisztelettel emlegetik RANGANATHAN nevét és műveit. Ennek jelentőségét az sem csökkenti, ha megjegyezzük e mellett, hogy lényegesen kevesebben vannak azok, akik olvassák, értik és hasznosítják is munkájukban azok elméleti eredményeit. Ranganathan műveinek, így a most 5. kiadásban megjelent *Classified catalogue code* c. művének tanulmányozása azonban jó néhány tanulsággal hasznosítható a magunk számára.

Első kiadása 1934-ben jelent meg. Azóta a kiadások során kétszeres terjedelműre nőtt. A kiadások egybevetése, tartalmá-

nak bővülése, anyagának alakulása önmagában is igen tanulságos. Nem véletlen, hogy maga a szerző bevezetésében részletesen elemzi a mű keletkezésének és az újabb kiadások létrejöttének indítékait, körülményeit és munkamódszereit a kiadások előkészítésében. A mű keletkezése a húszas évek közepére nyúlik vissza, amikor a szerző a londoni egyetem könyvtáros szakán az angol-amerikai katalogizálási szabályzatot tanulmányozta. Indiába visszakérülve értek meg gondolatai ottani könyvtári gyakorlata során. A mű első megfogalmazására osztályozási rendszerének megjelenése után került sor. A szerző módszere a „végtelen spirális” elve szerint a kérdések újabb és újabb megfogalmazásában, a rögzített eredmények felülvizsgálásában, a terminológiai tisztázásban, majd az így kimunkált anyagnak a különféle egyéb szabályzatokkal való összehasonlító tanulmányok sorozatának eredményeként végrehajtott korrekciókban, pontosabb átfogalmazásokban, definíciókban és az anyag szükséges átrendezésében rejlik. A szerző a szanszkrit hagyományokra támaszkodó sutra-stílusban, aforizma-szerűen fogalmazza meg alapszabályait.

A mű új kiadásában külön hangsúlyozni kell az anyag átcsoportosítását, és azt, hogy a címek sokszor új megfogalmazásban térnek vissza. A fejezetek új alá és főrendeltségi viszonya a fejezetek új jelölésében is kifejezésre jut. A két nagybetűvel világosabban tagolt, önálló fejezetek keletkeztek. A címek átfogalmazásában egyetlen szónak is elvi jelentősége van, pl. a periodikus kiadványokról szóló fejezetben a folyóiratok egyesítésével járó katalogizálási problémákkal foglalkozó szakasz címét az előző kiadásokkal szemben nem elnyelés (absorption) hanem összeolvadás, ötvöződés (amalgamation) szóval fejezik ki. Az ehhez hasonló apró finomítások igen jellemzőek az új kiadásra. Jelentkeznek természetszerűleg művében a könyvtári és dokumentációs munka során kialakult modern problémák is mint új fejezetek, új bekezdések. Így szól a megjelenés előtti katalogizálási problémáiról, a folyóiratok kivonatolásának szabályairól, a mikromásolatok, az audio-vizuális anyagok katalogizálásáról stb. Művének 5. kiadása hat új fejezettel (A szimmetria törvénye. A könyvtári katalógusok fizikai formái. A központi katalógusok. Homonimák a szakmutatók rendszőiben. Tárgyszó fajták. Nem hagyományos dokumentumok) bővült. Az elvi fejezetek előbbre, a formai kérdések tárgyalása hátrább került a fejezetek sorában. A problémák külsőleg és tartalmukban rendeződtek, a tények és

szabályok felsorakoztatása mellett kibontakoznak az elméleti megfogalmazások.

A könyvtártudomány általános törvényeiből kiindulva vizsgálja a katalógizálás általános érvényű szabályait, értelmezésüket és a kérdésekkel kapcsolatos egyes törvényszerűségeket, mint pl. az elfogulatlanság, a szimmetria, a takarékoság, a helyi variációk és a különféle szabályzatok egymásba való átszivárgásának (ozmózisának) törvényeit.

A katalógusok problémái közül külön tárgyalja a könyvtári katalógusok, a központi katalógusok, a dokumentációs címjegyzékek és a bibliográfiák, továbbá a szakkatalógus, a tárgyszó-katalógus és a szótárkatalógus kérdéseit.

A személynevek elemzésével foglalkozó fejezetekben kitér a különféle, nem-európai (ázsiai, arab, izlám, ind stb.) nevek sajátosságaira is, bőségesen sorol fel példákat, sőt jegyzékeket közöl. Egyik fejezetében a leggyakoribb rövidítések (utónevek, földrajzi nevek, általános rövidítések stb.) felsorolási is megtalálhatók. Ily módon az elméleti megfogalmazások és a gyakorlatilag hasznosítható szabályok és összeállítások szoros egységben jelentkeznek az egyes fejezeteken belül.

A szerző a betűrendes szerzői és betűrendes tárgyi katalógus szabályait is egységben szemléli. Kifejti a katalógizálás törvényeit, az általános irányelveket, fejlődésének problémáit és a terminológia kérdéseit. Tárgyalja a „szerzőség konfliktusát”, a személynevek és egyéb nevek besorolásának, az utalások és az indexekbe való besorolás problémáit. Foglalkozik az egyes kiadványfajták (egy-kötetes, többkötetes, gyűjteményes és sorozati művek és a periodikus kiadványok) katalógizálásával. A könyvek és a periodikus kiadványok központi katalógusainak, a nemzeti bibliográfiák címlírásainak, továbbá a periodikák indexelésének és kivonatolásának kérdéseivel. Utolsó fejezeteiben az őnyomtatványok és a nem könyv jellegű anyagok katalógizálását tárgyalja. Függelékében a katalógizálási szakkifejezések angol és hindi szójegyzékét, a mű bibliográfiái hivatkozásait és tárgyszavas indexét adja.

Meg kell említeni végül, hogy a szerző műve új kiadásának átdolgozását munkatársával 320 munkaóra alatt végezte el. Ez az adata önmagában is sokat mond Ranganathan alkotó módszeréről. Elméleti és gyakorlati szempontból érdeklődésre méltó részletein felül számunkra a mű állandó, következetes továbbfejlesztésének módszere szolgálhat fő tanulságul.

Paupié, Kurt: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte. Band II.: Die zentralen pressepolitischen Einrichtungen des Staates. Wien—Stuttgart 1966. Braumüller, 3, 200 l.

PAUPIÉ alapvető műve — az 1848 utáni osztrák sajtótörténet első tudományos rendszerezése — eredetileg két kötetre volt tervezve. Az első még 1960-ban megjelent,¹ és az általános sajtófejlődést, a sajtójogi vonatkozásokat, végül a sajtó megosztásának háttérét képező osztrák pártpolitikát tárgyalta, majd részletes képet adott a bécsi sajtóról, annak legfontosabb orgánumait monografikus ábrázolásokban mutatva be. A második kötetnek a vidéki sajtóról, a hírgyűnökségekről és a hivatalos sajtótájékoztató és irányító szervekről kellett volna szólnia. De munka közben az anyag szétfeszítette az eredeti kereteket és így a most hozzánk érkezett 2. kötetet szerzője kizárólag az 1848-tól máig tartó korszak osztrák állami sajtópolitika intézményeinek és szerveinek, az ő meghatározásának szavait használva „a pozitív sajtópolitika műszereinek” szentelte. A vidéki sajtó története egy később megjelenendő harmadik kötet tárgya lesz.

Paupié hű maradt eredeti alapfelfogásához és a mai német sajtótudomány fogalmi meghatározásaihoz; a sajtó mint aktuális tudattartalmak közlő eszköze, ugyanakkor mint véleményformáló és irányító tényező jelenik meg nála. Megmarad eredeti célkitűzésénél is, amely pedig a mű fejlődését figyelve ma már inkább túlszerűnek látszik: csupán tudományos segédeszköznek számlálja a könyvet, előmunkaként a még meg nem írt teljes osztrák sajtótörténethez.

Ezen a legjobb német hagyományokhoz csatlakozó „Grundriss”-igényen valójában már túljutott a szerző. Egy még teljesebb szintézisnek mindenestre legalább a vezető szempontjait megadja. Nemesak az anyaghoz vezet el és nem csupán körvonalakat vázol fel. Ilyen vezető szempont a jelen kötetben a pozitív sajtópolitika kialakulása és fokozatos megvalósulása, ami jellemzi a negyvennyolc utáni kort az azt megelőző kizárólag negatív állami szemlélettel szemben, amely a sajtó kezelésében jóformán csak rendőri feladatot látott. 1848-ban változik az állam, a császári udvar magatartása a sajtóval szemben, mint ahogyan a sajtó maga is megváltozott. Tudatára ébredt tényközlő feladatán túl véleményformáló és irányító szerepének is. Míg az addigi állami sajtóirányítás aktívabbá tételét legfeljebb a külpolitika vonatkozásában kísérte némi siker (meg, hozzátehetnénk, talán a magyar sajtó Habsburg-szempontú

aktivizálásáról folyt több vita a kormánytényezők körében, mint amennyi eddig nyilvánosságra került) — addig a forradalom éve megérlelte a sajtó belpolitikai fontosságának belátását is. Felállították az ausztriai lapok figyelésére és irányítására hivatott *Centralbureau*-t. De az új intézmény igazi kiépítése elmaradt, mert a forradalmat levették, s így nem volt akadálya a rendőri módszerekhez való visszatérésnek.

1852-ben létesült a *Pressleitungscomité*, amely a belpolitikában megint a régebbi fegyverekre szorítkozott, cenzúrával és gazdasági nyomással fegyelmelte az ellen-szegülő orgánumokat. A külpolitikában azonban már nagyvonalúbb kampányt kezdett: újságírók és lapok rendszeres irányított információján keresztül törekedett a fenyegetett osztrák hatalmi pozíciók megerősítésére a Német Birodalom keretében.

Solferino és Villafranca után a BACH-korszaknak ez a politikája végleg csődbe került. A kormányzat levonta a tanulságot, figyelmét a belpolitikára vonta össze, a központi sajtóhatóságot *Pressleitungs-bureau* névvel 1860 decemberében újjáalakították. További fordulatot hozott a kiegyezés. Emelkedett a sajtópolitika aktivitása a nyugati nagyhatalmak és a balkáni államok irányában, ugyanakkor belpolitikai vonatkozásban a nemzetiségi helyzet figyelése és aktív befolyásolása lett a másik főcél. Ezekkel a feladatokkal alakult az 1867-ben felállított *Pressdepartement im Ministerratspräsidium*, voltaképpen az osztrák-magyar államszerződés alapján újonnan létesült közös külügyminisztérium III. Osztálya. (III. vagy *Pressdepartement*.) Az új hivatal az osztrák belügyminisztérium keretében meghagyott (de jóformán csak a hivatalos *Wiener Zeitung* és társai kezelésére korlátozott hatáskörű) sajtóosztállyal éppolyan fokon tartotta a kapcsolatot, mint a külföldi (a diplomáciai hálózatba épített) sajtóreferensek jól szervezett együttesével és mint az új magyar minisztérium (miniszterelnökség) sajtóosztályával, amelynek első vezetője, LUDASSY-GANS Mór a bécsi sajtóhatóság aktáiban is ismételt szerepet. A külügyi sajtóosztály magyar kapcsolatai — a dolog természeténél fogva — ettől az időponttól az első világháború végéig a legélénkebbek. A III. *Departement* (amelyet a későbbiek folyamán legtöbbször a *Literarisches Bureau* elnevezéssel illetnek) végleges ügyrendjét 1876-ban ANDRÁSSY Gyula gróf adta ki, mint közös külügyminiszter. Igaz, hogy ezen túlmenően PAUPIÉ adatai szerint ANDRÁSSY személyes szerepe inkább negatív volt, nem volt érzéke a hírlapokhoz és a hírlapíráshoz, az osztály régi vezetője és

nagymúltú szervezője, HOFMANN báró a nézeteltérések megamiatt, hogy ANDRÁSSY rendszeresen elmulasztotta a sajtóosztály informálását fontos diplomáciai ügyekről, le is mondott. A hivatal ügyköre fokozatosan bürokratikus ténykedésre szűkült. A továbbiakban egyébként a *Literarisches Bureau*-nak magának is volt két magyar vezetője: 1895-től kezdve néhány évig DÓCZI Lajos, 1905—1913 között KÁNYA Kálmán.

A pozitív osztrák sajtópolitika negyedik fázisa az első világháború éveire esik. A háborús sajtóirányítás szervei — *Kriegsüberwachungsamt*, *Kriegspressesequatier*, *Pressediens für die Allerhöchsten Herrschaften* — főleg a központi hatalmak szerepének, hadvezetésének, hadicéljainak védelméért és magyarázatát szolgálták szemben a nyugati hatalmak nagyhatású propagandájával. A sajtóhadiszállásnál akkreditált újságíróknak a PAUPIÉ által ismertett iratok közt levő jegyzékében csak egy magyar név szerepel: MOLNÁR Ferencé, aki mint *Az Est* tudósítója van a névsorban felemlítve.

PAUPIÉ előadásában az osztrák sajtópolitika utolsó, ma is tartó fázisa az 1918-ban alakult új polgári köztársaság érdekében folytatott propagandát és tájékoztatást veszi központi feladatának. Célja az induláskor a volt ellenség megnyerése volt, főleg a szomszédállamok Bécsellenes „ressentiment”-jának feloldása. 1918-ban eredetileg két állami sajtószerv létesült: *Pressedepartement im Staatsamt für Äusseres* és *Pressestelle in der Staatskanzlei*. Ezeket központosította, majd a náci megszállás és a második világháború után az egész hivatalos sajtópolitikát újra felébresztette a *Bundespressediens*.

PAUPIÉ könyvének minden fejezetét a benne tárgyalt sajtóhivatalra vonatkozó levéltári anyag — hol csak utalás formájában megadott, hol gazdagon kivonatolt, vagy éppen teljes szövegben közölt — ismertetése és bibliográfiai áttekintés kíséri. Nem világos, miért hozza a *Pressleitungs-bureau*-ra vonatkozó forrásokat is a *Pressdepartement*-től szóló fejezet, után. Így éppen az a két fejezet látszik némileg összefolyni, amelyet pedig a világháború idejég legfontosabb korszakhatár, az 1867-es év választ el. Részletes aktaközlési néha túl vezetnek fejezeteinek kijelölt keretén, de az Ausztrián kívüli sajtókutatás ezekért bizonyára éppoly hálás lesz, mint egyébként mindig tömör, a logikus fonalat soha el nem engedő összefoglaló ismertetéseiről. Ilyen szempontból különösen érdekes az egykorú német sajtó vezető orgánumainak nyilván német szakemberek számára is sok újat mondó ismer-

tetése az osztrák sajtóbüro irataiból. Ezek a kis lexikon-cikkyszerű feljegyzések közlik a lapok szerkesztői és munkatársai, különösen az osztrák (benne természetesen egyben a magyar) kérdésekkel foglalkozók nevét, felfogásuk jellemzését, a lapok irányát, a mögöttük álló állami és gazdasági tényezőket, a példányszámot, a felvevő területet, az olvasóközönség összetételét stb.

Részletes bibliográfiai függelék zárja le a kötetet, valamint az I. és II. kötet együttes (de nem egybeolvasztott) mutatója.

Érdeklődéssel kell várnunk a nagy alaposságú, amellel részletmegfigyeléseiben is mindig érdekes, szép előadásban megírt könyv további folytatását. Vagy folytatásait, mert a sajtó tudományos kutatói bizonyára csak örömmel fogják fogadni, ha PAUPIÉ műve anyagának és szempontjainak további gazdagodása miatt a harmadik kötetrel sem lesz befejezhető.

DEZSÉNYI BÉLA

Alexander Hyatt King két könyvéről.¹

Örvendően megszapordtak azok a művek, melyek az angol zenei könyvtáros gárda mindinkább erőteljessé váló munkálkodását tükrözik. Ez a csoport, mely az angol zenetudósok élvonalába tartozik, jelentős, kétirányú — zenetudományi és zenei könyvtári — tevékenységet folytat. Működésük egyrészt felöleli az angol zene valamennyi nagy korszakát, mind a történeti vizsgálatok, mind a forrásanyagok feltárásában. Másrészt fontos és alapvető dokumentumokkal gyarapítják a zenei könyvtári szakirodalmat. B. BANNER, Ch. CUDWORTH, R. J. HAYES, R. W. HUNT, V. LEACH, M. LINTON, A. N. L. MUNBY, P. MUIR, J. PEMBERTON, W. STOCK, A. P. VLASTO, J. A. WESTRUP ma már világviszonylatban is igen jelentős és ismert tagjai annak a zenetudós csoportnak, melyhez többek között Alexander Hyatt KING is tartozik. Sokoldalú érdeklődése a zenetudomány kérdései iránt, már „hivatalból” is alátámasztást nyer, hiszen A. H. KING a British Museum zenei osztályának vezetője. Régóta foglalkozik a zenetudományi kutatás periferikus kérdéscsoportjába tartozó olyan problémákkal, mint a zenemű-nyomatás, vagy a zenemű-gyűjtés története.

A zenemű-nyomatás 400 esztendeje című rövid összefoglalásában azon kisszámú és alapvetően fontos dokumentumoknak egyikét üdvözölhetjük, mely e tárgykörben

megjelent. A zenemű-nyomatás, mely a könyvnyomatás alapjaitól jelentősen eltér, a tárgyalt időszak alatt hatalmas fejlődésen ment keresztül. Mai ismereteink szerint a legelső zenei kiadványa a kb. 1473-ban készült, kézzel rubrikált, kettős nyomtatású, gótikus notációjú *Constance Gradual*; tőle hosszú út vezet a fa-, kő-, rézmetszésen keresztül a modern zenei nyomtatásig. Szinte hihetetlennek tűnik, hogy már az ősnymatvány-korszak 270 liturgikus zenei nyomtatványt eredményez a számos egyéb, zenével illusztrált kiadványon kívül. KING könyvében a zeneműnyomatás legfontosabb állomásait tárgyalja felkülönös tekintettel a német, olasz, francia, angol és holland nyomdatermékekre, de az áttekintés az amerikai zenei nyomtatás kezdeti időszakára is kiterjed. A kis és igen hasznos könyvecskét a benne levő számos szép illusztráció csak vonzóbbá teszi.

KING másik könyve a *Néhány angol zenemű-gyűjtő 1600–1900 között* a maga nemében eddig páratlan mű. Mind a mai napig az egyetlen olyan összefoglaló írás, mely — ha egy országon, Anglián belül is — egy eddig teljesen feltáratlan kérdéssel foglalkozik. A kötet KING Sanders-i felolvasásait tartalmazza. A források és alapelvek sommás tisztázása után a mű négy nagy korszakra bontja a vizsgálatot. Az első korszak kb. 1600–1799-ig, a STUARTOK és GYÖRGYÖK korára, a második 1800–1849-ig a nagy GYÖRGYÖK és kisebb viktoriánusok, a harmadik a nagy viktoriánus aranykor idejére 1850–1899 között, végül a negyedik a huszadik századi periódusra tagolódik. A négy nagy fejezetet két függelék egészíti ki. Az egyik a Royal Music Library — mely többek között a HÁNDEL-kéziratokat őrzi — gyűjteményének rövid történetét, valamint Frederic NICOLAY-nek, CHARLOTTA királynő zenei könyvtárosának munkásságát tárgyalja. A másik függelékben KING kronologikus táblázatok formájában ismerteti a 18–20. századi és anonim angol gyűjtőket, vagy gyűjteményeket. E fejezet, az érintett korok legfontosabb dokumentumai, az árverési és könyvkereskedői katalógusok alapján készült. KING könyvében fel-

¹ KING, Alexander Hyatt: *Four hundred years of music printing* London, 1964, British Museum. 48 p. 2 t.

KING, A. H. *Some British collectors of music, c. 1600–1960*. Cambridge, 1963, Univ Press XVI, 178 l. 4 t. 150. pp.

használ minden, — többségében igen nehezen — elérhető forrást és ezeket érezhetően nagy szeretettel, gondnal és odaadással tárja fel. A zenei magángyűjtemények sorsára, azok fejlődésére vonatkozóan szá-

mos lényegre ható megállapítása van, melyek általános és fontos értékűek, mind zenetudományi, mind könyvtári vonatkozásban.

PETHES IVÁN

BIBLIOGRÁFIÁK

Gábor Imréné: Kommunista röplapok bibliográfiája. 1919—1944. 1—2. Bp. 1965, MSzMP Párttörténeti Int., Kossuth Kiadó soksz. 535 l.

A két kötetes 1316 tételt magában foglaló bibliográfia értékes forrásanyag, fontos kortörténeti dokumentumgyűjtemény a tudományos kutatóknak és az olvasóknak. Az 1919 és 1944 között illegálisan kiadott röplapok komoly segítséget nyújtanak a párttörténet tanulmányozásához.

A két kötetes mű négy fejezetre oszlik: 1. az illegális kommunista mozgalom röplapjai 1919—1944. 2. egyéb forradalmi munkásszervezetek röplapjai 1925—1929. 3. a hitlerellenes antifasiszta harc röplapjai 1942—1944. 4. az úgynevezett Függelék azt a viszonylag kis számú röplap-anyagot tartalmazza, amelyek szorosan nem tartoznak a magyarországi mozgalomhoz, de azokkal mégis összefüggnek. A röplapok tematikája igen változatos, a Kommunista Magyarországi Pártja és a forradalmi munkásszervezetek felhívásait kiáltványait tartalmazza az ország különböző társadalmi rétegeihez az ország sorsát érintő legégetőbb problémákról.

A gyűjtemény nem teljes, mert sok illegális kiadvány megsemmisült a harcok során. GÁBOR Imréné azonban a Párttörténeti Intézet Archivumának anyagát kiegészítette az Országos Széchényi Könyvtárban, a Legújabbkori Történeti Múzeumban, a Hadtörténeti Múzeumban és a Fővárosi Levéltárban található röplapok, röpiratok adataival.

Az egyes fejezeteken belül a röplapok, a közrebocsátó szervek szerint a megjelenés sorrendjében követik egymást, ezen belül pedig abc-rendben vannak sorolva.

A könyvtári szabályoktól eltérően a szerző a megszólítást tekintette címnek, mivel azonban a megszólítás több röplapnál ugyan az, ezért az egyes tételek közlik a röplap első sorait is, amennyiben az első sorokból nem világos a röplap fő mondanivalója, rövid annotáció következik.

A címleírások után az impresszumadatok, a röplapok jelzetei és a lelőhely megjelölése következik.

A tájékozódás megkönnyítését magyarázó jegyzetek és mutatók szolgálják.

Egy tárgy, illetőleg téma mutató, rajzos röplapok mutatója, egy helymutató, mely vidéki városok mellett budapesti utcákat, a reket és vendéglőket is jelöl, melyek egy-egy fontos gyűlés, tüntetés színhelyei voltak.

A jól olvasható szöveg az egyes tételek helyes elosztása és az izléses címlap a Kossuth Könyvkiadó Sokszorosító Üzemének jó munkáját dicséri.

GÁBOR Imréné alapos, nagy körültekintéssel, szakmai felkészültséggel és gondnal végzett műve első ízben publikálja az ellenforradalom korának röplapjait a bibliográfia ilyen értelemben is úttörő jellegű.

MUNKÁCSI PIROSKA

List of current—serials. The John Crerar Library. 5. ed. Chicago, 1965. VI, 286 l.

A John Crerar Library kurrens folyóiratainak jegyzéke a könyvtárba járó 12 000 cím közül kb. 9000-et sorol fel. A két szám közti különbség abból adódik, hogy a szerkesztők általában eltekintettek az állami hivatalos kiadványok és az adminisztratív jellegű periodikumok adatainak közlésétől. A katalógusban szereplő folyóiratok elsősorban a természettudományok, illetve az alkalmazott tudományok területéről valók.

A betűrendes jegyzék a címek mellett a raktári számokat és az állományadatokat közli. Utóbbiak nemcsak az adott évre vonatkoznak, hanem a közölt tételnek a könyvtárban meglévő állományát tükrözik, mégpedig igen világos és áttekinthető formában. Érdekes az, hogy a kiadvány nem tünteti fel az egyes periodikumok megjelenési helyét, de még az országát sem. Erre csupán akkor kerül sor, ha több azonos címet kell egymástól megkülönböztetni.

Külön kell szólni a katalógus szép külső kiállításáról: modern spirál kötéséről, kifogástalan nyomásáról, áttekinthető beosztásáról, amely a használatát is nagymértékben megkönnyíti. A kiadvány mind tartalmi vonatkozásban, mind pedig a formai megoldások szempontjából értékesnek, sőt példamutatónak mondható.

NÉMETH MÁRIA

Munkácsy Piroska: Az 1961 és 1962. évi grafikai plakátok és metszetek. Budapest 1965, 433 l. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai 62.)

A modern képzőművészettel foglalkozó kutatás részére lényeges kiadvánnyal jelentkezik az Országos Széchényi Könyvtár, amikor közrebocsátja azoknak a grafikai lapoknak kataszterét, melyek kötelesepéldányaként 1961–62-ben kerültek a Könyvtár gyűjteményébe. Jelentőségét az adja meg, hogy lehetővé teszi ennek a hatalmas gyűjteménynek áttekintését, amelynek művészettörténeti feldolgozása, egy ilyen összeállítás nélkül, az anyag természeténél fogva szinte lehetetlen, vagy legalábbis körülményes. A könyv megjelenése tehát kiindulást biztosít minden, e problémakörrel foglalkozó tudományos munkának.

A kiadványt e szempont alapján vizsgálva és értékelve, egyértelmű a szerkesztés féltelével. MUNKÁCSY Piroška a gyűjteményt az ETO rendszere alapján bontotta szakcsoportokba, ami a művészettörténeti kutatás részére egy kidolgozott, precíz tematika érvényesülését biztosítja. Nem akarjuk azt állítani, hogy a tematika általános kiindulása a művészettörténeti munkának, de feltétlenül helyes az adott anyagban, mert a szakcsoport itt egyúttal műfaj-meghatározást is jelent. A plakátoknál ezt az összeállítást szinte problémamentesen lehetett érvényesíteni, mert a plakátnál a tematika az alkotás rendeltetését, létrehozásának célját is jelöli. Így tehát a szakcsoportban megnevezett tematika és a plakát témája egybeesik.

A publikálásra kerülő másik csoportnak, a metszeteknek ez a besorolása már problematikusabb, mivel műfajilag nem tartozik az alkalmazott grafika körébe és ezért létrejöttét sem egy adott tematika határozta meg. Az ETO rendszere bár itt is lehetővé teszi a tematikus elrendezést, de hogy ez mennyire nem ad biztos eligazítást a műre vonatkozóan, néhány példával illusztráljuk. Így pl. az öszt, az alkonyt, a hóvihart bemutató képek vajon műfajilag nem tájképek-e, — szinte bizonyosan odatartoznak a művészettörténeti feldolgozás szempontjából — míg az adott rendszerben a művészi ábrázolás egyéb tárgyaihoz (762 : 7.049) kerültek. Vagy az úttörőtábor bemutató rézkare valóban a munkaábrázoláshoz kapcsolható, mint ahogy a könyv besorolja, vagy inkább életkép? Ugyancsak itt találjuk a paraszasszonyt vagy a nápolyi halászok utcáját ábrázoló rézkarcot, míg lehet, hogy műfajilag az első emberábrázolás, a második pedig városképábrázolás.

Itt tehát tematikán alapuló pontos

műfajmeghatározást nem adhatunk, illetve adhatunk, de igen sok a hibalehetőség. Mint szerkesztési elvet itt is elfogadjuk az ETO rendszerét, mert tudjuk, hogy ilyen hatalmas anyagnak megközelítőleg leghasználhatóbb összeállítását biztosítja, azonban nem tartjuk azonos értékűnek az alkalmazott grafikában elérhető precizitással.

A szerkesztés az egyes szakcsoportokon belül azután betűrendben közli a tételeket. A rézkare anyagánál ez az összeállítás teljesen egyöntetű, mivel a sorrend meghatározója az alkotó, így a betűrendezés művésznév szerint történik.

Nem ilyen tiszta a plakátanyag sorrendisége, mivel részben a művész neve, részben, amikor név nincs, a plakát címe adja az alfabetikus egymásutániságot. Ezzel a kettősséggel logikailag nem értünk egyet. Véleményünk szerint a cím szerinti betűrendet kellett volna egységesen végigvinni. Feltétlenül lényeges a művész nevének feltüntetése, de nem sorrend meghatározóként, hanem a méret vagy az annotáció után. Hiába különíti el a tipográfia a művész nevével azzal, hogy kiemeli a tükörből, a szerkesztés elvileg azonosan kezeli a címet és a művészt. Ha a szerkesztés a művész nevével akarja mindenképpen a betűrend meghatározójaként venni, akkor azokat a plakátokat, melyeknél nincs feltüntetve a készítő neve, együttesen a név nélkülieknél kell felsorolni. De a kettőt — címet és művészt — keverni, nem helyes az összeállítás logikai rendje szempontjából.

E kérdésnél jutunk el a könyv végén levő betűrendes mutatóhoz. A kiadvány bevezetőjeként közölt Útmutató szerint itt a „szerzők nevét, a grafikusok nevének feltüntetése nélkül kibocsátott plakátok címét, a címlírásban szereplő konkrét személy- és helyneveket” találhatja meg az olvasó. Ezt alapul véve a mutató megvizsgálásához, a következőket állapíthatjuk meg. A mutató igen helyesen a könyv teljes névanyagát magában foglalja. Ez egyúttal lehetővé is tette volna az általunk fentebb javasolt megoldást, ami szerint a művész nevével nem vesszük a tételek sorrendiségénél irányadónak, hiszen a művész a mutató alapján úgyis visszakereshető a szövegben. Így nyugodtan tartható a címszerinti felsorolás, anélkül, hogy a művész neve elszikkadna.

Azonban a mutató összeállításánál nem értünk egyet azzal, hogy a tételek címe szempontjából nem közöl teljes anyagot. Ez tulajdonképpen visszatüköröződése annak a hiányosságnak, amit a sorrendiségénél a művésznév és a cím összekeveredése okozott. Így azután a könyvet felhasznál-

náló kutatónak le kell mondani arról, hogy tárgyi szempontból is teljesnek vegye a mutatót, pedig sok esetben éppen ez segítené a munkáját. Ugyanakkor ebben sem következetes a mutató megszerkesztése, mivel bőven akad olyan tétel, mely szerzője és címe szerint is mutatózó van. Helyesebbnek tartottuk volna, ha a mutatózás nemcsak a név, hanem a címek szempontjából is teljességre törekszik. Ez természetesen csak a plakát anyagra vonatkozik, a metszeteknél elegendő a művész nevének mutatózása, amit a bevezetőben kellőképpen indokolni lehet.

A mutató hibájának tartjuk azt is, hogy hivatkozási számként az ETO számrövidítést adja meg. Ez a tétel visszakeresését igen megnehezíti. Helyesebb lett volna — az ETO számának megadása mellett — a könyv oldalszámának jelölése is. A mutató mindig az adott könyv segédeszköze, annak használatát van hivatva bizonyos szempontok alapján megkönnyíteni, ezért tartjuk helyesnek az oldalszám kivétlését.

E néhány probléma felvetését szükségesnek tartottuk, de hangsúlyozni kívánjuk, hogy a szerkesztés alapelveivel egyetértünk és a kiadványt rendkívül fontosnak tartjuk a művészettörténeti kutatás részére.

DÁVID KATALIN

Bücherkunde Ostdeutschlands und des Deutschtums in Ostmitteleuropa. Bearb. von. Heinrich JILEK, Herbert RISTER, HELMUTH WEISS. Köln—Graz, 1963, Böhlau Verlag, XXXVI. 560 l. (Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart 8.)

A marburgi J. G. Herder-intézet kiadásában megjelenő sorozat bibliográfiai kötete válogatott bibliográfiát ad témájáról, a lehetőség szerint a legújabb irodalmat (könyvet és folyóiratcikket egyaránt) közli, így már múlt századi munka meglehetősen kevés akad benne, forráskiadványokon túlmenően, s nagyjából az 1950-es évek végéig terjedt a feldolgozás. A lehetőleg rövidített címfelvételű, és a ritkább nyelvek esetében a cím német fordítását is közlő címfelvételek területi elrendezésben kerültek be a bibliográfiába, azon belül pedig nagyjából általános szakrendszerben. Az általános munkák után előbb az egyes szorosan vett kelet—német tartományok anyagát közlik (Nyugat- és Kelet-Poroszország, Pomeránia, Kelet-Brandenburg és Posen-Poznań, Szilézia), utána pedig az egyéb területek németjeire

vonatkozó anyagot (szudéta-vidékek, Szlovákia, Posen-Poznań és Lengyelország, balti államok, Észtország és Lettország együtt, Litvánia). Ezeket a főfejezeteken belül a mindig megismétlődő fejezetbeosztás az általános munkákat tárgyalja (bibliográfiák, kézikönyvek), azután a honismereti vagy földrajzi irodalmat (még geológiát is), településtörténetet, néprajzot. Utána következnek a történeti segédtudományok, a historiográfia, forráskiadványok, őstörténet, azután általános történet (nagyobb anyag esetén korszakokként tagolva), gazdaság és társadalomtörténet (ugyancsak a legtöbb esetben alfejezetekre bontva a gazdasági élet egyes ágai szerint), azután jog, közigazgatás, hadsereg, egyháztörténet, kultúra és szellemi élet (külön a közoktatás története, a tudománytörténet, képzőművészet, zene, színház, sajtó, nyelv, irodalom alfejezetekkel). Végül a helytörténet (egyes főfejezeteknél családtörténet) zárja a fejezetek sorát. Az egyes fejezeteken és alfejezeteken belül sem betűrendet használnak az összeállítók, hanem — véleményünk szerint igen helyesen — logikai és fontossági sorrendet. A közel 150 oldalas név- és helynévmutató, amely nagyobb címszavaknál analitikus és a kurrens számozásra utal, jól tájékoztat. A helynevek esetében az idegen névnél utal a német elnevezésre, kár, hogy a címszó maga nem közli az egyéb nyelvű alakokat.

A nagyon precíz, gondosan és szépen szerkesztett kötet összesen 7636 címszót közöl — voltaképpen igen keveset, hiszen a kelet-európai országok németisége esetében az illető országok egészére vonatkozó fontos irodalmat is felveszik. Különösen kevés az angol nyelvű anyag (pl. nem vették fel a Cambridge History of Poland két kötetét). Magyar vonatkozást közvetlenül nem kérhetünk számon, hiszen a kiadó Intézet felfogása szerint Magyarország már Délkelet-Európához tartozik. Szlovákiával kapcsolatban azonban akad magyar anyag is, de furcsa, hogy Kosáry nagy bibliográfiája hiányzik, a Tóth Zoltán-féle megvan (a szerkesztő nevének feltüntetése nélkül). A magyar címek pontos írása és fordítása feljogosít arra a reményre, hogy a lett, észt vagy litván címfordítások is jők. (Bár a magyar anyagban is akad pontatlanság: 5744. a Magyar történelmi emlékek. Diplomáciai emlékek sorozatot Denkmäler der Diplomatiknak fordították). Persze végeredményben nem a magyar történelmi anyagban való tájékoztatást várjuk ettől a bibliográfiától. Ami viszont eredeti célját illeti, tehát, hogy elsősorban a kelet-európai terület németiségéről nyújtson

tájékoztatót, ennek a feladatnak a könyv általában megfelel. Annotációk nincsenek sehol, s így fasiszta fertőzött anyag is található (F. HRUŠOVSKÝ szlovák története pl. 5753. sz.), a kiadás helye és éve az egyetlen óvatosságra intő támpont az ilyen esetekben. Tehát bizonyos óvatossággal és annak a tudatában, hogy a legfrissebb anyag hiányzik, a nyugati nyelvű pedig gyér, a könyvet tudományos könyvtáraink kutatói nyilván nagy haszonnal forgathatják.

NIEDERHAUSER EMIL

Saginati, Liana—Calcagno, Giacomina: La collezione dantesca della Biblioteca Civica Berio di Genova. Presentazione di Giuseppe Piersantelli. Firenze, 1966. Olschki. 506 l. XIX t. (Biblioteca di Bibliografia Italiana, XLVI.)

A *Bibliofilia* mellékleteként jelennek meg 1923 óta a firenzei Olschki kiadásában a *Biblioteca di Bibliografia Italiana* kötetei. A sorozat eddig közreadott 50 kötetével felöleli az olasz irodalom számos jelentős területét. V. MONTI, V. ALFIERI, G. LEOPARDI, G. PARINI egész életművét bemutató bibliográfiai nemzetközi hírnévretettek szert, de jelentős a sorozat többi tagja is, közöttük két olyan könyvtári segédlet, mint a nálunk is jólismert G. FUMAGALLI: *Vocabolario bibliografico* és O. PINTO: *Le bibliografie nazionali* c. kötet. E nagyműltű sorozatban mutatták be kiváló olasz könyvtárak több jelentős olasz könyvtár ritkabeccsű állományát, kódex és ősnymotvány gyűjteményét is.

SAGINATI és CALCAGNO munkája a genovai „Berio” városi könyvtár híres DANTE-gyűjteményét mutatja be pontos bibliográfiai leírásokban, szükségszerű elemzésekkel, jelezve minden esetben a kötetek provenienciáját s feltüntetve azokat a legnevesebb szerzőket, akiknek munkájában az adott műre utalás történik, vagy ahol a mű részletes leírása megtalálható.

A Biblioteca Civica Berio DANTE-gyűjteménye három különböző magánkönyvtár összevonásával jött létre. Legjelentősebb ezek közül az angol eredetű Evan MACKENZIE-gyűjtemény, amelyben a *Commedianak* nem kevesebb, mint 350 kiadása volt meg s amely 1939-ben adományozás révén került Genova tulajdonába. A város az értékes adományt 1958-ban adta át a Berio könyvtárnak.

A. BEER neves bibliofil DANTE-gyűjteménye a második világháború után

vétel útján került a könyvtárba. Jelentősége abban áll, hogy a dantológia egyik legfontosabb gyűjteménye Itáliában, amit legjobban igazol a következő adat: a *Divina Commedia* 518 kiadása van meg állományában (a legrégebb 1477-ből való). Ehhez a gazdag anyaghoz 226 olyan mű tartozik, amelyből 144 a *Divina Commedia* fordításait tartalmazza. A monografikus részt 3500 DANTERŐL szóló, folyóiratban s különlenyomatokban megjelent tanulmány egészíti ki.

Két kódex közül az egyik papírra, humanista minuszkulával írt, miniált, XV. századi, 281×184 cm méretű, 244 lapból álló kézirat, mely a *Commedia* szövegét tartalmazza. Egykor a genovai Durazzo GIUSTINIANI családi könyvtárnak volt a része. A másik kódex hártýára írt, 250×190 cm méretű, 162 lapból álló szövege a *Commediának*, 1454-ben készítették. E gótikus minuszkulákkal írt s gazdagon miniált kódex korábban ugyancsak a Durazzo GIUSTINIANI családé volt.

A *Commedia* ősnymotvány-példányai a velencei Vindelino da SPIRA (1477), a firenzei Nicolo di LORENZO (1481), a velencei Ottaviano SCOTO (1484), a breisciai Bonino de BONINI (1487), a velencei Bernardino BENALI és Matteo CODECÀ (1491), az ugyancsak velencei Piero di PIASI (1491), CODECÀ (1493) és Piero QUARENZI (1497) nyomdájából valók. E felsorolás azt jelzi, hogy a *COMEDIA* létező 15 ősnymotvány-kiadása közül 8 van meg a Berio könyvtár állományában.

A XVI. századi összes „biztos” kiadások a könyvtárban megtalálhatók. A XVII. században DANTE az irodalmi érdeklődés háttérébe került, de a XVIII. században valósággal „újra felfedezték”. A „la fortuna di DANTE” igazi kibontakozása azonban a XIX. század s ez a tény a könyvtár állományában is tükröződik: a *Divina Commedia* a múlt században négyszáznál több kiadásban jelent meg, amelyből a Berio könyvtárban csak 40 kiadás hiányzik.

A szerzők a két kódex leírása után az *Opera Omnia*-kat, majd az antológiákat, a *Commedia* kiadásait, DANTE kisebb munkáit, majd a fordításokat mutatják be.

A kitűnően szerkesztett és igen szép kiállítású bibliográfiának DANTERŐL szóló részében az egyes tételek a szerzők betűrendjében sorakoznak. Tárgyszómutatója nincs a vastkos kötetnek, ami a DANTERŐL szóló irodalom 2679 tétele között a keresést felelt megnehezíti.

Magyar szempontból — nem a szerzők hibája — az egyébként gazdag gyűjteményt fogyatékosnak kell tekintenünk. A *Divina Commedia* fordításai között 31 angol, 22

német, 7 latin, ugyanannyi spanyol, 6 holland és sok másnyelvű fordítás szerepel. A magyar fordítások közül sajnálatos módon csak Cs. PAPP József prózai átírása található a nagy mű első részéből. (Kolozsvár, 1896.) Hiányzik CSÁSZÁR Ferenc, SZÁSZ Károly, hiányzik BABITS...

A DANTE-ről szóló irodalmi felsorolásban már több magyar nevet találhatunk ARANY Jánostól KASTNER Jenőn át TERNAY Kálmánig de itt is hiába keressük PÉTERFY Jenő, FÜLEP Lajos, SALLAI Géza, MELLER Péter, KARDOS Tibor és még sok neves dantológus tanulmányát, hiányzik a kisebb művek fordításai közül JÉKELY Zoltán, RÓNAI Mihály András, KÉPES Géza és DANTE többi magyar fordítójának a neve. Úgy vélem, az ilyen hiányosságokban mi, magyarok is hibásak vagyunk. A kis népek kultúrájának eredményeit sokkal inkább maguknak a kis népeknek kellene a világ tudomására hozni s eljuttatni minden fontos helyre. DANTE vonatkozásában a genovai Berio könyvtárt ilyennek kell tekinteni.

TOMBOR TIBOR

Mestra di codici ed edizioni dantesche.

(20 aprile — 31 ottobre 1965.) Catalogo I. Comitato Nazionale per la celebrazione del VII. centenario della nascita di Dante. Firenze, 1965. R. Sandron. 278 l. XXVI t.

DANTE Alighieri születése 700. évfordulóját világszerte a nagy költőt megillető fényvel és méltósággal ünnepelték meg. Akadémiák és irodalmi társaságok nemes vetélkedésében is kimagaslott a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale-ban szervezett rendkívül gazdag jubileumi DANTE kiállítás. Szervezőbizottságát köztársasági elnökkel rendezettel már 1964 tavaszán létrehozták. E bizottság tagjain kívül a kiállítás munkáiban való közreműködésre 12 jeles külföldi dantológust is meghívtak, közöttük hazánkfíát KARDOS Tibort. A nagyszabású kiállítás gyakorlati megvalósítását N. MAZZARACCHIO, a Direzione Generale delle Accademie e Biblioteche elnöke, F. BARBERI bibliográfiai főfelügyelő és E. CASAMASSIMA, a firenzei Biblioteca Nazionale Centrale igazgatója irányításával szűkebb bizottság végezte el.

A kiállítás — mint az ismertetett katalógusból megállapítható — jelentőségében a korábbiakat messze felülmúlta azért, hogy a kiállított anyag provenienciáját illetően kiterjedt egész Itáliára, kizárta azonban a külföldi értékeket.

E nemzeti jellel nem kívánta elhomályosítani DANTE világirodalmi jelentőségét,

éppen ellenkezőleg, olasz részről az a szándék jutott ezzel kifejezésre, hogy a külföldi DANTE kiállításokat az ott őrzött jelentős, ritkabeccsű DANTE címéliumok körül kell kialakítani, jelezve, hogy DANTE-t olyan költőnek tekintik a világ, „cui mundus est patria”.

A kiállítás célja ezen túlmenően az volt, hogy kifejezze a DANTE iránti évszázados érdeklődést, megbecsülést nemcsak a tudományos kutatók, nemcsak a magas képzettségű irodalmárok, de a különböző társadalmi rétegek részéről is és pedig Itália egész területére vonatkoztatva. Másrészt: a kiállítás nemcsak a szakértők számára legyen élmény a maga finoman megfogalmazott mondanivalójával, hanem az „italiano comune”, az átlagkultúrájú olasz s a Firenzében megforduló idegenek számára is.

A 400 kiállított dokumentumnak közel a fele — 192 tétel — kódexből állt.

A kiállítást egy „eszmei DANTE-könyvtár” vezette be, állománya olyan korabeli művek voltak, amelyekből DANTE idézett, amelyeket tehát olvasnia kellett.

Dante „Commedia”-jának legrégebbi datált kódexét (1336) a toszkán, umbriai, casentinoi példányok, a romagnai, velencei, bergamoi, nápolyi átírások követik.

A kiállítás kódex-érdekességei közt is figyelemre méltó volt a *Commedia* legrégebbi latin fordítása a XIV. sz. közepéről; a hexameteres fordítás a *Commedia* legrégebbi, 16. századi francia fordítása.

A kódexeket a DANTE-ről szóló irodalom, TASSO postillái, LEOPARDI, CARDUCCI, PASCOLI, d'ANNUNZIO DANTE versei követték. A kiállításnak ezt a részét A. GRAMSCI híres füzetsorozatából a XIII. Quaderno zárja le, az *Il canto decimo dell'Inferno* c. tanulmányával.

Az *editiones principes* sort egy római ősnymtatvány — *Lactantii Firmiani de divinis institutionibus*, SWEYNHEIM, 1468 — nyitotta meg, amelyben az *Inferno* (XXIV. 106—11.) két terzinája található. Kiállították természetesen a híres folignoi *editio princeps*et is (Giovanni NUMEISTER, 1472), s a *Commedia* következő évszázadokból származó legszebb nyomtatott példányait, az 1472. évi mantovai, az 1477. évi nápolyi, az 1478. évi milánói, Aldus MANUTIUS 1502. évi s az 1555. évi velencei kiadást is, amely a *Commedia* cím mellett először használja a „Divina” jelzőt. A sort a G. DORÉ által illusztrált 1861—8. évi francia kiadás s még néhány érdekes dokumentum zárta le.

A költő *Vita Nuova* c. művét hat, a *Le Rimet* öt, az *Il Convivio*t, a *De Vulgari Eloquentia*t három-három, a *Monarchiá*t

négy kiadvány képviselte. Ezt követően a kiállítás rendezői az olasz nyelvű összes műveket mutatták be, majd a fordítások következtek. E sort méltó módon zárta le a KARDOS Tibor gondozásában 1962-ben megjelent *Dante összes művei* címet viselő igen szép kötet.

A kiállítás minden vonatkozásban kitűnően megfelelt a bevezetőben vázolt célkitűzéseknek: egybe tudta fogni a dantei humanizmus végtelen horizontját a nagy költő és halhatatlan remekművei minél mélyebb megismerésére.

TOMBOR TIBOR

TARTALOM

<i>Mezey László</i> : A latin írás magyarországi történetéből. II. Az írásgyakorlat kettéválása.....	205
<i>Csapodi Csaba</i> : Az úgynevezett „Liber de septem signis”. Kyesser „Bellifortis”-ának budapesti töredékéről — Das sogenannte „Liber de septem signis”. (Ein Buda- pester Fragment des „Bellifortis” von Kyesser)	217

KÖZLEMÉNYEK

<i>Jakó Zsigmond</i> : Erdély és a Corvina.....	237
<i>Bakos József</i> : Rákóczi György könyvtárának történetéhez.....	244
<i>Füves Ödön</i> : Egy pesti görög könyvtára 1820-ban.....	245
<i>Galamboš Ferenc</i> : Fülöp Zsigmond és a Darwin c. folyóirat.....	247
<i>Péter László—Reguli Ernő</i> : A Szikra kiadó szegedi tevékenysége.....	251

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

<i>Holl Béla</i> : Ponciánus históriája XVI. századi kolozsvári kiadásának töredékéről..	255
<i>Herepei János</i> : Hornius György Szent genealógiájának magyar kiadása.....	259

FIGYELŐ

<i>Kóshalmi Béla</i> : A „Magyar Könyvészet” újabb kötetei. Az 1964. évi kumuláció és a felszabadulásunk utáni első ciklus (1945—1960) I. kötete.....	262
<i>Rózsa György</i> : A hungarica-dokumentáció néhány vonatkozásáról.....	264
<i>Sallai István</i> : Kellner Béla állami díjas.....	268
<i>Voorhoeve, J.</i>	269
<i>Sz.</i> : Orvosi szakkönyvtáros-konferencia.....	269
<i>d. gy.</i> : 1970-ben új épületbe költözik a belgrádi Nemzeti Könyvtár.....	270
<i>Da</i> : Nem rossz üzlet az ingyen képmelléklet	271
<i>Munkácsi Piroska</i> : A mai észtl exlibris	271

SZEMLE

Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez I. köt. (Ism. <i>Borsa Gedeon</i>)	272
Uhlmann Aladár: A kohászat az Egyetemes Tizedes Osztályozás keretében (Ism. <i>Babiczky Béla</i>)	272
Clair, Colin: A history of printing in Britain (Ism. <i>D—a</i>).....	273
Livois, René de: Histoire de la presse française I. (Ism. <i>D. B.</i>).....	274
Ranganathan, S. R.—Neelamegham, A.: Classified catalogue code with additional rules for dictionary catalogue code (Ism. <i>Babiczky Béla</i>)	275
Paupié, Kurt: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte. Bd. II. (Ism. <i>Dezsényi Béla</i>)	276
Alexander Hyatt King két könyvéről (Ism. <i>Pethes Iván</i>)	278

BIBLIOGRÁFIÁK

Gábor Imréné: Kommunista rölapok bibliográfiája 1919—1944. (Ism. <i>Munkácsi Piroska</i>)	279
List of current serials (Ism. <i>Németh Mária</i>)	279
Munkácsi Piroska: Az 1961. és 1962. évi grafikai plakátok és metszetek (Ism. <i>Dávid Katalin</i>)	280
Bücherkunde Ostdeutschlands und des Deutschtums in Ostmitteleuropa (Ism. <i>Niederhauser Emil</i>)	281
Saginati, Liana—Calcagno, Giacomina: La collezione dantesca della Biblioteca Civica Berio di Genova (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	282
Mostra di codici ed edizioni dantesche (Ism. <i>Tombor Tibor</i>)	283

TABLE DES MATIÈRES

<i>L. Mezey</i> : Contributions à l'histoire de l'écriture latine en Hongrie. 2. La bifurcation dans la pratique de l'écriture.....	205
<i>Cs. Csapodi</i> : «Liber de septem signis». Le fragment du «Bellifortis» de Kyeser conservé à Budapest (Avec résumé en allemand).....	217

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Zs. Jakó</i> : La Transylvanie et la Bibliotheca Corvina.....	237
<i>J. Bakos</i> : Contributions à l'histoire de la bibliothèque de György Rákóczi, prince de Transylvanie.....	244
<i>Ö. Füves</i> : La bibliothèque d'un Grec à Pest en 1820.....	245
<i>F. Galambos</i> : La revue «Darwin» (1912—1919).....	247
<i>L. Péter—E. Reguli</i> : L'activité de l'édition Szikra à Szeged.....	251

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>B. Holl</i> : Le fragment d'une édition de l'histoire de Pontiane imprimée à Kolozsvár au XVI ^e siècle.....	255
<i>J. Herepei</i> : L'édition hongroise de la «Généalogie sainte» de György Hornius....	259

CHRONIQUE

<i>B. Kóhalmi</i> : La «Bibliographie Hongroise» (Magyar Könyvészet) 1945—1960....	262
<i>Gy. Rózsa</i> : Quelques problèmes de la documentation des Hungarica.....	264
<i>I. Sallai</i> : Béla Kellner.....	268
<i>J. Voorhoeve</i>	269
<i>Sz.</i> : Conférence des bibliothécaires médicaux.....	269
<i>d. gy.</i> : La Bibliothèque Nationale de Belgrad emménagera dans un nouveau bâtiment en 1970.....	270
<i>Da.</i> : Le supplément illustré gratuit fait un bon chiffre d'affaires.....	271
<i>P. Munkácsi</i> : L'exlibris esthonien d'aujourd'hui.....	271

COMPTE RENDUS CRITIQUES

Herepei János: Adattár a XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez (<i>G. Borsa</i>).....	272
Uhlmann Aladár: A kohászat az Egyetemes Tizedes Osztályozás keretében (<i>B. Babiczky</i>).....	272
Clair, Collin: A history of printing in Britain (<i>D—a</i>).....	273
Livois, René: Histoire de la presse française (<i>D. B.</i>).....	274
Ranganathan, S. R.—Neelamagham, A.: Classified catalogue code with additional rules for dictionary catalogue code (<i>B. Babiczky</i>).....	275
Paupié, Kurt: Handbuch der österreichischen Pressegeschichte. Bd. II. (<i>B. Dezsényi</i>)	276
Deux livres de Alexander Hyatt King (<i>I. Pethes</i>).....	278

BIBLIOGRAPHIES

Gábor Imréné: Kommunista rölapok bibliográfiája 1919—1944 (<i>P. Munkácsi</i>)	279
List of current serials (<i>M. Németh</i>).....	279
Munkácsi Piroska: Az 1961. és 1962. évi grafikai plakátok és metszetek (<i>K. Dávid</i>)	280
Bücherkunde Ostdeutschlands und des Deutschtums in Ostmitteleuropa (<i>E. Niederhauser</i>).....	281
Saginati, Liana—Calcagno, Giacomina: La collezione dantesca della Biblioteca Civica Berio di Genova (<i>T. Tombor</i>).....	282
Mostra di codici ed edizioni dantesche (<i>T. Tombor</i>).....	283

MAGYAR KÖNYV- SZEMLE

1966

4. SZÁM

MAGYAR KÖNYVSZEMLE, 82. ÉVF., 4. SZ. 285—416. I. BUDAPEST, 1966. OKT.-DEC.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK
könyvtörténeti, bibliográfiai és dokumentációs folyóirata

Megjelenik negyedévenként

Szerkesztő bizottság

DEZSÉNYI BÉLA (h. szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN, MÁTRAI LÁSZLÓ, MEZEY LÁSZLÓ,
RÓZSA GYÖRGY, V. WALDAPFEL ESZTER

Felelős szerkesztő

KÓHALMI BÉLA

E szám munkatársai: MEZEY LÁSZLÓ, az irodalomtudományok kandidátusa, egyetemi docens, KÓKAY GYÖRGY aspiráns, FABÓ IRMA tudományos kutató, KOVÁCS SÁNDOR IVÁN tanársegéd, Szeged, KULCSÁR PÉTER, a Szegedi Egyetemi Könyvtár munkatársa, SEMMELWEIS, KARL múzeumigazgató, Eisenstadt, DÁN RÓBERT, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, VÉRTESY MIKLÓS, az Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, SCHEIBER SÁNDOR főiskolai igazgató, TARDY LAJOS, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, BORSA GEDEON, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, PÁRICSY PÁL könyvtáros, NAGY BARNA tudományos kutató, HOLL BÉLA tudományos kutató, GÁBOR DÉNES, az Egyetemi Központi Könyvtár munkatársa (Cluj), NAGY LAJOS, a jogtudományok kandidátusa, az Állam és Jogtudományi Intézet Könyvtárának vezetője, NAGYDIÓSI GÉZÁNÉ, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN tudományos kutató, VÍZKELETY ANDRÁS, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, TÓTH ANDRÁS, az Egyetemi Könyvtár osztályvezetője, DEZSÉNYI BÉLA, c. egyetemi docens, az Országos Széchényi Könyvtár főosztályvezetője, ENGEL PÁL tudományos kutató, DÁVID KATALIN muzeológus, IZSÉPY EDIT, az Egyetemi Könyvtár munkatársa, SOMKUTI GABRIELLA, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, SÁNDOR LÁSZLÓ tudományos kutató, SZENTMIHÁLY ANDREA, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, HADROVICS LÁSZLÓ egyetemi tanár, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, GOMBOCZ ISTVÁN, az Országos Széchényi Könyvtár osztályvezetője, H. LAKATOS ÉVA, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa, PETHES IVÁN, az Országos Széchényi Könyvtár munkatársa

Technikai szerkesztő: KÓKAY GYÖRGY

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratot fogad el

Szerkesztőség: Budapest VIII., Múzeum körút 14–16. Telefon: 134–400

A kiadvány előfizethető A POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁNÁL, Budapest, V., József nádor tér 1. és bármely *postahivatalban*. Csekkszámom az enyém: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámom: 8. Előfizethető és példányonként megvásárolható: az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest, V., Alkotmány u. 21, telefon: 111-010, csekkbefizetési számla: 05.915. 111-46. MNB egyszámom: 46, az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLT-ban, Budapest, V., Váci u. 22, telefon: 185-612.
Előfizetési díj egy évre 60,— Ft.

MEZEY LÁSZLÓ

A latin írás magyarországi történetéből.

III.

Az írásbeliség intézményeinek írástechnikája.

A latin írás magyarországi történetének első két évszázadából a történeti fejlődés vizsgálata két tanulsággal szolgál. Az egyik, hogy a latin betűk használatát a magyarországi társadalom gyakorlatába nem csupán a kódex másoló scriptorok kezének munkája, hanem a notariusok és egyáltalában a klerikusi, azaz deáki szolgálatot teljesítő írástudók „fürge és ötletes tolla” vitte be.¹ A rendelkezésünkre álló, eredetiben megmaradt oklevelek írásának elemzése határozottan megmutatta a konvenció által erőltetett littera kialakításának technikájában a folyóírás gyakorlatára nevelt és abban felnőtt kezek beidegződött mozgását. Vizsgálódásainkat tehát úgy foglalhatjuk össze, hogy a felújuló, vagy talán helyesebben, a *III. Béla* által rendezett magyarországi írásbeliség előzményei között, a használati írás gyakorlatának meglétét is joggal számon tarthatjuk. És, mert egymást kölcsönösen föltételezik, okunk van arra, hogy e használati írás ismeretéből élő írástudó, értelmiségi réteg jelenlétét is biztosra vegyük.²

*

E két felismerés annyira összefügg egymással, hogy az írástechnika vizsgálata már magában is lényeges adalékokat szolgáltat az írástudás, és az írástudó réteg magyarországi történetéhez. Ez a megállapítás vonatkozik az előzmények, azaz a magyarországi klerikus szolgálat keletkezési, származási helyének megállapítására is. Mielőtt tehát a felújuló, vagy inkább elrendeződő hazai írásbeliség írástechnikájának megbeszélését elkezdenénk, vessünk egy pillantást az oklevél-kurzív keletkezését illetően kialakult nézetekre. Ebben a vonatkozásban különösen Walter HEINEMEYER³ és Jacques STIENNON⁴ eredményei érdemelnek különös figyelmet, a vizsgált anyag terjedelme és a levont konklúziók konkrét volta miatt. HEINEMEYER a közép-rajnai magán oklevelek írását vizsgálja 1140 és 1300 között, tehát abban a másfél évszázadban, mely a felvetett témával kapcsolatban a mi figyelmünket is különösen leköti. Módszerében az írás formái fejlődését tartja elsősorban szem előtt, külön és részletesen vizsgálja meg a nagy betűk, a kis betűk, a ligatúrák

¹ L. Magy. Könyvszle. 1966. 1. sz.: *A latin írás magyarországi történetéből, I. A kezdetek írástudói és írásuk.*

² Uo. 3. sz. II. Az írásgyakorlat kettéválása.

³ HEINEMEYER, Walter: *Studien zur Geschichte der Gothischen Urkundenschrift.* Könl—Graz, 1962.

⁴ STIENNON, Jacques: *L'écriture diplomatique dans le diocèse de Liège du XIe au milieu du XIIIe siècle.* — Requet d'une civilisation. Paris, 1960.

és a rövidítési jelek használatának mértékét, írástechnikai fejlődését. Általános konklúziója az, hogy a közép-rajnai magán oklevelek írása bár kétségkívül kezdetől fogva a kurzív formák felé törekszik, de mint kiindulási és alap-típusból, a cancelláriai kiadványok lényegében könyvírás, *littera* jellegű betű formáiból vezethető le.

Érdemi vonatkozásaiban ugyanilyen megállapításra jut Jacques STIENNON, aki az egykori Liège-i hercegpüspökség, tehát az északi Vallon-föld oklevél írását vizsgálta meg a 11. század elejétől a 13-ik század közepéig. A 13. század közepére és nem korábban a Pays de Liège okleveleiben is uralkodó lesz a kurzív. Az előzmények azonban STIENNON szerint, ismét csak a közös ősnak tekinthető karoling minuszskulára vezethetők vissza a kora gótikus textuális közvetítésével. A gótikus textuális szolgált a 12. században, e magas kultúrájú tájon is, a kódexek és az oklevelek írására egyaránt. A különbség csupán a betűszárak megnyújtásában, esetleg elcifrálásában, valamint a rövidítések gyakoriságában és egyes ligatúrák (st.) iránti előszeretetben mutatkozik meg. A közös eredet valóban olyan méretű hatást gyakorol a különböző rendeltetésű írástechnikára, hogy a betűszárak eltakarása után tökéletes könyvírás áll a szemünk előtt.⁵ A fejlődés vonalát STIENNON is oly módon rekonstruálja, mint HEINEMEYER, azaz a karolingból vezeti le a gótikus minuszskulát és különösen az oklevélírást. Mindazonáltal az általa közölt oklevél facsimilé írásának vizsgálata arra indít, hogy az előző vizsgálataink eredményét, hogy tudniillik az oklevél-kurzív a viasztabla írás ősi késő római folyóírásának leszármazottja, továbbra is fenntartsuk.⁶ Ezt a megállapításunkat egyébként STIENNON maga is — közvetve — alátámasztja azzal, hogy a kurzív írás elterjedését a Meuse-vidék kereskedő városaiban a 12—13. századi kereskedelmi fellendüléssel hozza kapcsolatba.⁷ H. PIRENNE nézetének helyességét emeli ki ezzel, hogy a kereskedelem íráshasználata magában véve a gyakori és gyors feljegyzések és az üzleti levelezés sűrűsége miatt a folyóírást tették a kereskedők sajátos használati írásává.⁸ Ez ugyan ellentétben áll HAJNAL István nézeteivel, melyek az új európai írásgyakorlatot kizárólagosan az egyetemi íráspraxisából származtatták.⁹ Valóságban mind a kereskedelmi, mind az egyetemi írásgyakorlat egyazon iskolás-kurzívitanítás folyamatosságából veszi eredetét. A késő római kurzív, melynek jellegzetességeit az előző közleményeinkben már érintettük,¹⁰ tovább élt a 11—13. század iskolázási gyakorlatában.¹¹ Ennek természetesen jó hasznát vette a racionálisabb ügyintézésre, tehát az írásbeliségre is rászoruló középkori kereskedő. Hiszen ily módon ügyvitelének rendezettségét, de jogainak nagyobb fokú biztonságát is el tudta érni.¹² PIRENNE és STIENNON egyaránt megemlítik¹³

⁵ STIENNON, Fig. 240—241; 250—251.

⁶ Magy. Könyvszle. 1966. 2. 1.

⁷ STIENNON, 378—380. 1.

⁸ PIRENNE H.: *L'instruction des marchands au moyen âge*. Annales d'histoire économique et sociale. t. I. 1929. 18. 1.

⁹ Különösen: HAJNAL I.: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales*. Bp.² 1959.

¹⁰ Magy. Könyvszle. i. h. (6. j.)

¹¹ Később majd látni fogjuk, hogy még tovább élt ez az írástanítási forma nálunk Magyarországon is. Egyébként l. HAJNAL: *L'enseignement*, (különösen) 48—52. 1.

¹² Vö. RENOARD, Yves: *Les hommes d'affaires italiens du moyen âge*. Paris 1949 73—80; SAPORI, Armando: *L'età della rinascità. Secoli XIII—XVI*. Milano 1958. 307—313.

¹³ STIENNON, 379. 1.

a Villers en Brabant ciszterci apátság egy szerzetesének esetét. 1189 táján született Huyban, az akkor félnk forgalmú kereskedő városban, ABOND, maga is egy gazdag kalmárnak fia, kit apja üzletének örökösévé és folytatójává akart nevelni. Ezért a város társas—káptalani egyházának iskolájában iskoláztatta. „Non ob aliud nisi ut patris sui debita siue commercia stylo in tabulis annotare discrete ne oblivioni traderentur”. Az írástechnikát illető kifejezésnek — „stylo in tabulis” — csak az lehet az értelme, hogy ABOND-t az iskolában megtanították íróvesszővel, stylussal viasztáblára írni. Hogy a viasztáblára írás milyen, *nem-littera* jellegű technikát eredményezett, már tudjuk, és azt is tudjuk, hogy ezt a másfajta írástechnikát jelölték nota és notare szavakkal.¹⁴ Nincs tehát okunk eltérni attól a korábban már megfogalmazott nézetunktől, hogy a használati írás a notariusok, az írástudók-klerikusok foglalkozási írástechnikája volt. Ha tehát ilyen írással találkozunk a hazai középkori emléksanyagban, az Árpád-kori notarius-íródeák réteg működésének emlékeit látjuk szemünk előtt.

*

Az oklevél-kurzív elterjedése Alsó-Lotharingiában okszerű összefüggésbe hozható a Meuse-vidék kereskedő városainak már említett fellendülésével és mozgalmas életével. De jogunk van-e a 12. századi Magyarországon ugyanilyen okokat föltételezni. Különösen áll a problémának ilyen felvetése III. BÉLA intézkedésének lehetséges magyarázatára. De úgy látszik nem is szükséges közvetlenül és kizárólagosan csak a kereskedelmi írásbeliségben keresni a magánjogi írásbeliség rendezésére vonatkozó királyi akarat nyilvánításnak fő motívumát. Bár kétségtelen, hogy az írásos kontraktusnak már KÁLMÁN király cartula sigillatái is kellő jelentőséget tulajdonítanak.¹⁵ III. BÉLA elhatározását mégis sokkal inkább saját bizánci neveltetése, a római magánjog bizonyító eszközeinek ezzel kapcsolatban elsajátított ismerete befolyásolhatta. Igaz viszont, hogy a Bizánchban tovább élő római kötelmijog gyakorlatilag a kereskedelmi életben nyert szélesebb körű alkalmazást. Lehetséges továbbá, hogy a király intézkedését, az írással kapcsolatos növekvő igények az egyháziak és az országban jelenlevő különféle kereskedő népek részéről, szintén sürgették. III. BÉLA intézkedésének eredményei természetesen nem azonnal, hanem az évtizedek során, egymás után jelentkeztek. Az írásbeliség új intézményei létesültek. Ezek sorában a kancelláriát és a hiteleshelyet kell elsősorban megemlíteni, a 13. század első évtizedeiben következik be a bírósági szer-

¹⁴ Magy. Könyvszle 1966. 1. sz.

¹⁵ KUMOROVITZ B. L.: *Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI—XII. Jahrhundert)* Studia Historica 21. Bp. 1960. 15. 1.

¹⁶ Erre vonatkozóan bővebben tölem: *Ungarn im 12. Jahrhundert. Kirche und Kultur zwischen Ost und West*. 1966. Tagung des Konstanzer Arbeitskreises für mittelalterliche Geschichte; *A pécsi egyetem alapítás előzményei. Iskola és hiteleshely*. Emlékkönyv a pécsi egyetem alapításának hatszázéves fordulójára. Pécs 1967. (megjelenés előtt).

¹⁷ Kancelláriáról és hiteleshelyről: SZENTPÉTERY Imre: *Magyar oklevéltan*. Bp. 1930. 121—147. 1. és az ott közölt irodalmat; a hiteleshelyről még az előző jegyzetben; *A pécsi egyetem alapítás előzményei*...; a cseh és dán kancelláriák íráshasználatát vizsgáltam: *L'écriture et chancellerie* címen. HAJNAL: *L'enseignement de l'écriture*...; A bírósági szervezetről HAJNIK Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád-és Vegyes-házi királyok alatt*. Bp. 1899. 1—33.

vezet differenciálódása és valamennyi intézménnyel egy mind szélesebb apparátus kiépítése. Mindez együttvéve az új írásbeliségi rendszert kiszolgáló nagyobb számú értelmiség iránti igényt is jelentett.

*

1181-ben kelt az az oklevél, amelyben III. BÉLA a magánjogi ügyletek írásba foglalását kötelező formában elrendelte.¹⁸ Bizonyos az, hogy a király intézkedését nem csupán ez a mintegy véletlenül reánk maradt oklevél tartalmazta. Lehet, hogy vele egyidőben, vagy esetleg már korábban is, elveszett oklevelekben a királyi intézkedés, hasonló formában, az országlakosok tudomására jutott. Az íráshasználat történetét e nevezetes oklevél — természetesen — írástechnikája szerint érdekli. Az írás tiszta, szép koragótikus könyvírás. Mindenesetre a scriptor előtt nem volt ismeretlen az oklevélírás nyújtott betűszárainak és a gyakoribb rövidítésnek használata. Feltehetjük a kérdést, hol készült a szép írásos és tartalma szerint olyannyira nevezetes oklevél? A tartalom, főleg pedig a tanúként említett pécsi ispotályos mester, meg pécsi kanonokok olyan válasz mellett szólnak, hogy az oklevél egy jól gyakorlott pécsi scriptornak a keze munkája. A tanulság ebből az, hogy a felújuló, helyesebben nálunk most rendeződő írásgyakorlat — akárcsak e korban még Nyugat-Európa nagy részében is — csak a könyvírás technikájában járatos kezeket vehette igénybe. Emellett szól még nagyobb hangsúllyal III. BÉLÁnak Modrus megyét BERTALAN comesnek adományozó oklevele 1193-ból. Az 1181-es oklevéllel szemben az írás még kifejezettebben littera jellegű. A scriptor még azt sem tartotta szükségesnek, hogy a szokásos koragót minuszkuła betűszárait — az oklevél írást utánóзва — felfelé vagy lefelé megnyújtsa, illetőleg meghosszabbítsa. A rövidítések jellege és mértéke nem megy túl a kor kódexírásában szokásos arányokon. A másolás helyének megállapítása még nehezebb, mint az előző oklevél esetében. Valamelyes valószínűséggel a fehérvári királyi monostor másolóműhelyére gondolhatnánk abból a tényből kiindulva, hogy az oklevél Katapán fehérvári prépost, „Magyarország kancellárjának” kezéből kelt.

A tiszta könyvbetűnek az oklevelek tisztázásánál való felhasználása a következő évtizedekben sem marad el. Példaként felhozhatjuk III. BÉLA ifjabb fiának, II. ANDRÁSNak három oklevelét 1212-ből (1)²⁰ és 1216-ból (2)²¹. Mind a három oklevél annyira azonos írástechnikai felfogású, hogy külön-külön való elemzésük nem látszik szükségesnek. A tiszta gótikus könyvírás mégis a betűszárok nyújtása, egy valamivel könnyedebb ductus és az abbreviációs jelnek megváltoztatása hozza közelebb egy kialakulóban levő sajátos oklevélírás eszményéhez. Ami a rövidítési jel megváltoztatását illeti, ez annyiban áll, hogy az általános jelentésűnek minősíthető, rövidítést jelző vonás bár az 1212-i oklevélben még gyakrabban, a másik kettőben viszont már ritkábban fordul elő — átadja a helyét a későbbi privilegialisokban szélteben használatos hurokszerű jelnek: 8. Az írás általános képét a betűsornak általában, s az egyes szavaknak külön-külön arányos, szimmetrikus

¹⁸ A következőkben előbb az itt mellékelt írásminta, utána pedig SZENTPÉTERY kritikai jegyzékének megfelelő számát adjuk: 1; 112.;

¹⁹ 2; 182.

²⁰ 3; 273.

²¹ 4—5.; 305—306.

közben a három különböző scriptor egy általánosnak mondható tendenciát bizonyít: a használati írásból kialakuló, de a litterával, az olvashatóság tekintetében mérkőzni képes, diplomatikus kurzív végleges kialakítását. Az 1239-i oklevél csakúgy, mint két másik társa, a térnek, sorok és szavak egymástól való távolságának pontos és következetesen betartott méreteit mutatja. A nem zsúfolt betűsor szinte mértani szabályossággal alakított betűformáival a jól olvashatóságot szinte nagyobb mértékben biztosítja, mint a kor zsúfolt, egybefolyó könyvírásának sokszor nehezen megkülönböztethető, szétválasztható litterája. Érdekes különben, hogy az 1258-as oklevél talán még merészebben nota jellegű írást hagyott ránk, mint az 1239-es. Nem kevésbé olvasható, mint elődei, de véglegesnek látszó rövidítési rendszerével: —, 8, 7, egyrészt a kancellária megnövekedett ügyforgalmára, másrészt az ezzel lépést tartó és biztossá váló írástechnikára szolgáltatt tanúságot.

V. ISTVÁN ifjabb király korában (junior rex) KOMPOLT ispán javára teendő földadományozás ügyében intézkedik (1261).²⁵ A keskeny, cédula jellegű oklevél írása olyan, mint amilyen a hasonló ügyben történő hivatalos levelezésnek az írása lehetett, tehát a legigazibb kurzív, a „*cursiva currens*”. Viszont egy 1264-i oklevél²⁶, amiben atyjának, egy a Nyulak-szigeti domonkos apácák javára — ISTVÁN hűgának, MARGITnak tekintetéből — tett adományát megerősíti, a királyi kancellária kiadványainak színvonalán tisztázódott le. Az írás lényegében a gótikus könyvírás benyomását kelti, de — és itt igazat kell adnunk HAJNAL Istvánnak — nem *littera*, hanem a *kurzív*ból fejlesztett egyetemi kódexírás — Hajnal szerint — *dictamen-írás* stílusára emlékeztet egészében. Az olvashatóság igénye, a kalligrafikus törekvés több teret nyert az oklevél tisztázásában, mint a „*littera Parisina*” használatával péciákról könyveket másoló, egyetemi kéziratokat sokszorosító, stacionárius munkában.

A III. BÉLA intézkedését követő egy évszázad királyi okleveleinek áttekintését IV. LÁSZLÓ egy 1282-ben kelt privilegiálisának említésével fejezhetjük be. A királyi oklevél világosan mutatja a kancellária oklevél-tisztázási elveinek végleges kiformalódását. Abban az értelemben történt ez, hogy a könyvírás a gótikus litterára való korábbi tudatos törekvés mellőzésével a két irányzat, a szoros értelemben vett *író*, és a fegyelmezett jegyzetelő írást használó *leíró*, tehát a *littera* és a *nota* párbeszédéből egy olyan megoldás született, amely lényege szerint a *notából vette eredetét*, de teljes mértékben és sikeresen asszimilálni tudta a *littera* tagoltabb írásmódját, betűket és szavakat pontosan megkülönböztethető, *jól olvashatóságot*. E jó tulajdonságok birtokában, a királyi oklevelek letisztázói bátran és nagy mértékben használhatták a rövidítéseket, és mivel ez utóbbiak, mint már ismételten említettük, biztos latin tudást, fogalmazó készséget, tehát jó deákosságot tételeznek föl, a királyi kancelláriában valóban az *európai notarius színvonalát képviselő klerikusok* dolgoztak. És ez áll írástechnikájukra is.

Meg kell itt említeni még, hogy a királyi kancelláriában dolgozó leíró scribák egy különös tulajdonságukkal tűnnek még föl. Nemcsak leírták az oklevelet, hanem díszítették is. Ez a törekvés IV. BÉLA kancelláriájában is világosan felismerhető és tovább megy a késői Árpád-kor kancelláriai kiadványaiban. Az iniciálisok tudatos, vagy nem tudatos díszítése, szimbólum ábrá-

²⁵ 14; 1802.

²⁶ 15; 1826.

elrendezése jellemzi. Megfelel ez a gótikus esztétika egyik alapkövetelményének: „ordo venustus et geometricus”.

IV. BÉLA még mint ifjabb király 1229-ben és 1230-ban kiadott egy-egy oklevélét²² szemlélve, mindkettőnél erőteljes eltolódást a *nota* irányában kell megállapítanunk. Az volt-e ennek az oka, hogy az ifjabb királynak nem állt rendelkezésére egy olyan tisztázó — másoló csoport, mint aminőt a királyi kápolna klerikusaiból a kancellária magának kinevelhetett, biztosan megállapítani nem tudjuk. Lehet azonban, hogy az ifjabb király a maga szerényebben méretezett „aulájában” kénytelen volt beérni notariusainak és az esetleg nekik segítő scribáknak az ünnepélyes könyvírásban való tisztázást kizáró, notában, azaz jegyzésben, tehát folyóírásban fogalmazó és expediálásra tisztázó írásgyakorlatával. Az 1229-i oklevél lendületes, erőteljes, a szárazakat tudatosan a könyvírás ízlésétől teljesen függetlenül alakító, sőt cifrázó írás. Rövidítésekben gazdag és merész (inspturis: a kimaradt *ec* szótagot egy supraposita *c* képviseli). A gyors, hibátlan latinságú diktamen biztos latinságú klerikus diktátort tételez föl, és ennek felel meg az írástechnikai biztonság is. Még több joggal mondhatjuk el ugyanezt az 1230-as oklevélről, melynek ductusa és betűalakítási technikája oly merészen mutat a jegyzetelő írás, mint a tisztázó kéz gyakorlatának sajátos területe felé, hogy meg sem kísérelje a könyv-írást akár távolról is utánozni. Egyben marad a littera továbbra is eszmény: az olvashatóság tekintetében. Egyebekben azonban, különösen az igen számos, csaknem minden szóban alkalmazott rövidítések technikája és olvasása csak jó iskolázottságú, a dictamen mesterségében járatos klerikus olvasóval számol. Ami a részleteket illeti, különösen az *s* betűk kétrészes megoldására és természetesen az *e* és *c* betűk ugyanilyen kivitelezésére kell felhívunk a figyelmet.

Amikor BÉLA atyjának örökébe lépett, okleveleinek tisztázásánál már mindkét technika alkalmazást nyert. 1245-ből, 1258-ból és 1259-ből mutatunk be egy-egy oklevelet.²³ A három együttvéve tanúskodik amellet, hogy BÉLA kancelláriája rendelkezett olyan tisztázó — leíró másoló csoporttal, amely a gótikus könyvírás legszebb példáit nemcsak megközelítette, de el is érte. Érdekes, hogy a könyvbetűtől való megkülönböztetést nem annyira a betűszárak megnyújtásával, hanem inkább egyes betűknek, így az *m* utolsó lábának alul szinte vízszintes elhúzásával igyekezett elérni. A rövidítések száma ezekben a kiadványokban nem nagy, viszont annál feltűnőbbben tudatos a betűknek, különösen az inicialis nagy *B*, valamint az 1258-as ünnepélyes priviligialis intitulációjában az országnevek mindegyikében, továbbá az oklevél-szerkezet egyes részeinek azonnal szembetűnő elválasztását szolgáló, díszesen formált, nagy kezdőbetűk iránti előszeretet.

BÉLA még ifjabb király korából hozta magával notariusainak jegyzetelő írástechnikájára, annak praktikus voltára vonatkozó felismerését. Bőséges alkalmazást engedett ennek az igazi notáriusi írásgyakorlatnak kancelláriája közbeeső, nem végleges intézkedéseket tartalmazó kiadványaiban. Így a birtokadományozásokat megelőző, a tényállás megállapítást elrendelő írásaiban. 1239-ben, 1244-ben és 1258-ban adta ki azt a három oklevelet,²⁴ amely a kancellária éppen nem gyengülő használati írás-praxisát bizonyítja. A húsz évi idő-

²² 6—7.; 582—593.

²³ 8, 9, 10; SZENTFÉTERY, 804, 1188.

²⁴ 11, 12, 13; 658, 778, 1190.

zolása, vagy egyszerű díszítő kedve, a kancelláriai scriptort az írásfogalom körének teljes gyakorlásában mutatja. *Ir* nemcsak e szónak legáltalánosabb, az olvasással korrelatív jelentése szerint, hanem oly módon is, ahogyan a népi hímzéseken dolgozó vagy díszítéseket festő asszonyok is *írják* mintáikat. Nagyon sok ilyen módon is megírt oklevél kerül szemünk elé a 13. század második feléből. IV. LÁSZLÓ előbb említett oklevele így is meg van *írva*²⁷. . .

*

A 11. és 12. században ismételen volt alkalmunk találkozni azokkal a klerikusokkal, akik klerikusi szolgálat okából egy-egy püspökhöz vagy ispánhoz csatlakoztak. Sikerült még írástechnikájukra vonatkozóan is bizonyos következtetéseket levonni. Az most már a kérdés, hogy az Árpád-kor utolsó évszázadában a püspökök és az ispánok, azaz — mondjuk most már — az ország nagyjai környezetében találkoztunk-e ugyanilyen klerikus-notariusi szolgálatot teljesítő írástudókkal. S ha direkt utalások személyükre és szolgálatukra nézve hiányoznak is, működésüknek megmaradt emlékei, az oklevelek és egyáltalán a 13. század „levelei”, milyen következtetéseket engednek?

Az első oklevél, amit kezünkbe vesszünk, TAMÁS nyitrai ispánnak ítéletlevele. Egy Trencsén megyei nemes, BENEDEK és a nyitrai püspök közötti birtokügyben 1208-ban kelt ez az oklevél,²⁸ amely „scriptorum vivacitate” örökíti meg az ispán döntését saját és az esztergomi káptalan pecsétje alatt. A terjedelmes oklevél írása könyvírás, a diplomatikus igényeknek már megszozott figyelembe vételével. Aligha tévedünk, ha a tisztázót az esztergomi scriptorium gyakorlott könyvmásolói között keressük. Az érseki székhelyen persze alkalmuk volt nekik okleveleket is látni, esetleg már korábban másolni is. Ezzel magyarázható az oklevél írásának magától értetődő, diplomatizáló jellege. Viszont a jó és világos fogalmazás jó deákra, a nyitrai ispán biztos latinságú klerikusára utal. A rövid arenga, mely ugyan kurzusának tökéletességével nem tűnik ki, mégis az írásbeliség felújulásának Európa szerte sokat hangoztatott gondolatát visszhangozza, éppen az írásnak tényeket örökítő erejéről: „Ut ea que in presencia bonorum hominum racionabiliter fiunt, per vetustatem a memoria ne elabiantur, inventum est a discretis viris ea scriptorum vivacitate perpetuare.”

1222-ben RÓBERT veszprémi püspök egyházmegyéjét járva Zalavárott egy leánynegyed ügyében intézkedik.²⁹ A kirografált rövid oklevél teljes egészében kurzív írásos. Méghozzá a legfejlettebb fogalmazó írást használta a püspök klerikusa vagy káplánja az ügy írásba foglalásánál. Ennek az írásfajtnak, e teljes értelemben vett folyóírásnak, egy egészen figyelemre méltóan szép példája, amelynek a diktamen racionális egyszerűsége is teljesen megfelel. Feltűnő viszont, hogy 1226-ban ugyanez a veszprémi püspök Segesden kiad egy bizonyáglevelet adás-vételi ügyben, a felek kérésére.³⁰ A rövid oklevél könyvírásos. Lehetséges, hogy a felek valamelyik monostorban már előre elkészítették a püspök elé datálásra és pecsételésre vitt scriptumot.

²⁷ 16; DL. 38995.

²⁸ 17; Orsz.Ltár.Dl.54.

²⁹ 18; Orsz.Ltár.Múz.Törzsanyag.

³⁰ 19; Dl. 128/4.

A zalai királyi szerviensek oklevele 1232-ből³¹ régóta nevezetes, mint a megyei bíraskodás első írásos emléke. Az oklevél írása teljesen kurzív, mindazonáltal a tudatos kaligrafálásnak olyan mértékével, amely egy. a könyv-írásban sem járatlan scriptorra utal. A következő évszázadban a megyéknek vannak már notariusai, akik fogalmazni és tisztázni — a maguk nota-írásával — egyaránt képesek voltak. Helytelen lenne azonban ezt a megyei oklevelet ugyanilyen módon írásba foglaltnak tekinteni. A fogalmazót és másolót mindkét esetben igen biztos felkészültséggel rendelkező klerikusnak kell tekinteni. Név szerint őt nem említi az oklevél, de talán elegendő okkal keressük az ügyben érdekelt veszprémi egyház klérusában. A tanúk között szerepelnek a veszprémi káptalan, valamint a zágrábi káptalan is, továbbá név szerint megemlítve néhány veszprémi kanonok; GERGELY dékán, BARNABAS misés pap, ENDRE mester. Talán ez utóbbi, mint a megfelelő *Arsban* járatos magiszter vállalta az oklevél fogalmazását, a sok rövidítésnek szabályszerű alkalmazását, míg a tisztázás maga már lehetett egy veszprémi klerikus, vagy scholaris munkája. Amint látjuk, e két oklevél az e korban jelentkező újfajta megyei szervezet életére vonatkozó emlék. Létrejöttük azonban nem nélkülözhetette még az egyházi vagy az egyháziakhoz közel álló írástudók közreműködését.

Ugyanez nem mondható el arról az 1235-ben kiadott³² oklevélről, amelyben ARNOLD zalai ispán és REDNOLD ispán tanúsítják, hogy ISTVÁN fia PÉTER földet ajándékozott HAHÓT ispánnak. Az oklevél minden stiláris díszítés nélkül, világos és ésszerű fogalmazással adja elő az írásba foglaltatni kívánt ügyletet. Különös érdekessége talán nem is ez, hanem az oklevél írása maga, amely még RÓBERT püspök káplánjának írásánál is tökéletesebb emléke a kor hazai kurzív gyakorlatának. A másoló technikáját erős, világosan felismerhető ősi kurzív hatások jellemzik. Az e és c két vonásos írását mint igen gyakori jelenséget most nem is említjük meg külön. Annál inkább föl kell hívni a figyelmet az *f*, *s* és *C* két vonalás írására. A közölt részlet első sorában a harmadik szó: *Saladiensis*. A két vonallal íródott *l* világosan kurzív eredetével, az írás nota-jellegét hangsúlyozza. A viasztábla írás e jellegzetességei kiegészíthetők még más betűk (o, r, t) írására vonatkozó megfigyelésekkel. Mivel semmi jel nem mutat arra, hogy az ügyletben közvetlenül, vagy akár tanúként egyházi intézmény is szerepelt volna, a rendkívül érdekes kis oklevelet a zalai ispán klerikusának (hamarosan notariusnak mondhatjuk) tulajdoníthatjuk.

Ugyanezen ARNOLD comes, KÁZMÉR veszprémi prépost, valamint több más comes ad ki egy oklevelet 1236-ban³³ HAHOLD ügyében, a várföldek visszavételével kapcsolatos eljárás folyamán. Valamennyien ráfüggesztették pecsétjüket a rövid oklevélre, melynek diktátora és scriptora pontosan meg nem állapítható. Az írás mindenesetre az előbb említettell ellentétben, a kurzív jelleg hangsúlyozása helyett, inkább a könyvírás eszménye felé való visszatéréssel jellemezhető. A tiszta, szép gótikus *littera* csak a szokott betűzárnányújtással és a sok rövidítéssel igyekszik magát a kódexek írásától elkülöní-

³¹ 20; 197. sz.

³² 21; Dl. 103/3.

³³ 22; Dl. 209.

teni. A tisztázó, feltételezhetően, a veszprémi egyház klerikusai között kérésendő. E feltevésre a veszprémi prépost jelenléte a bizottság tagjai között, némileg feljogosít. A *szlavon bánnak* 1240-ben kibocsájtott oklevele³⁴ egy várjobbágy birtokügyében, ugyanazokkal a sajátságokkal jellemezhető, mint amik a néhány évvel fiatalabb zalai ispáni oklevéllel kapcsolatban elmondhatók voltak. Dictamen és írás tökéletesen ugyanazt a notariusi gyakorlottságot mutatják. A bán klerikusa, vagy akár jegyzője, írás dolgában is igen fejlett, mozgékony gyakorlat birtokában volt.

Alig mondható más MÁTÉ tárnokmester és pozsonyi ispán 1244-ben kibocsátott okleveléről³⁵, mely egészében kurzív, azzal a figyelemreméltó törekvéssel, hogy a gyorsabb és biztosabb olvasás érdekében, az i betűket vonással különbözteti meg. Általában határozott, erős duktusával, a dictamen mesterétől függetlenül dolgozó, a leírásban gyakorlott, tisztázó klerikust enged feltételezni.

A következő 1245-ik évben ISTVÁN országbíró és nyitrai ispán, a nyitrai püspök kérésére, a püspök és a Trencsén megyei Razvag falu népe között hoz ítéletet.³⁶ Az oklevél egészében a királyi kancellária ünnepélyesebb, „litteraszerű”, kiadványait idézi. A tisztázat keletkezési helye lehetett maga a scriptorium a nyitrai püspöki várban, lehetett esetleg a kancellária gyakorlott scriba-csoportjának a munkája is. A kezdőbetű mérsékelt díszítése említést érdemel annál is inkább, mert az országbírói oklevelet ez a különlegesség még jobban eltávolítja, az előbb említett országnagyok klerikusainak egyszerű ügyirataitól.

ACHILES pécsi püspök 1252-ben az ürögi Szent Jakab egyház vizitálása alkalmából adott ki egy oklevelet,³⁷ mely a Szlavón bán és a tárnokmester előbb ismertetett okleveleivel mutat egész közeli rokonságot, de megközelíti a királyi kancellária kurzív jellegzetességű kiadványainak olvashatóságát, világos tagoltságát. Egészen természetes, hogy az oklevelet a püspök kíséretében levő jegyző vagy káplán alkotásának tekinthetjük — fogalmazás tekintetében biztosan — és feltételezhetően mint tisztázatot is.

CSÁK tárnokmester és zalai ispán ismét csak a királyi várföldek ügyeiben intézkedik 1257-ben.³⁸ Oklevele az említett pécsi püspöki oklevél sajátosságai-
val jellemezhető: tiszta és világos folyóírás, a rövidítések gyakori és biztos alkalmazásával, világos törekvéssel a litterát megközelítő jól olvashatóság megvalósítása felé.

Ugyanezt nem mondhatjuk el ISTVÁN nádor és pozsonyi ispán által, a nyitrai káptalanhoz intézett mandátum írásáról,³⁹ mely kurzív a szónak csaknem teljes értelmében. De mégis, a szavaknak megfelelő térközökkel történő tagolása, az egyes betűk fegyelmezett kivitelezése, a pontosan alkalmazott rövidítések segítségével jól és biztosan olvasható, notarius kezéből kikerült levél.

Az eddig vizsgált oklevelek tehát olyan esetekben, amikor a világi méltóságviselők, nem egyháziak ügyében vagy részvételével intézkednek, tel-

³⁴ 23; DI. 4760/7.

³⁵ 24; DI. 276/7.

³⁶ 25; DI. 1593/8.

³⁷ 26; DI. 368/9.

³⁸ 27; DI. 461/11.

³⁹ 28; DI. 466.

jesen és határozottan a kurzív gyakorlat termékeiként értékelhető okleveleket hagytak ránk. Egyháziak szereplése az ügyben a *littera* érvényesülésére ad lehetőséget. De két püspök, RÓBERT (veszprémi) és ACHILES (pécsi) okleveleiben magukat is az ispánok klerikusainak, oklevélírási gyakorlatának vonalán állóknak mutatják. *Nem beszélhetünk tehát kifejezetten egyházi és világi írástechnikáról, hanem egy klerikus-notariusi és klerikus-scriptori praxisról.* A két tendencia azonban itt is egyesül egy olyan megoldásban, mint aminőt a királyi kancellária kiadványainál megfigyelhettünk. Bizonyosság erre ROLAND szlavón bán 1263-i oklevele,⁴⁰ amely a kurzív írásból kifejlődött oklevélírás szép példája. Megállapodott technika, világos tagoltság, betűsorban és sorközökben félreértést kizáró, de biztos latin tudást feltételező rövidítési rendszer. Egészében újabb bizonyosság a dictamen, a fogalmazási készség, a deákosság és az írástechnika szoros kapcsolata mellett.

*

A kancellária, valamint az országos méltóságok notariusainak technikája tehát mozgékony, eleven, a kor színvonalán álló. A könyviráshoz visszahúzó törekvések szinte számba sem jönnek, és végül, mint uralkodóvá lett kancelláriai tisztázási technika, egy lényegében a kurzívból formált most már valóban *oklevélírás* jelzi a fejlődés végpontját. Annál meglepőbb, hogy a kor nagy jövőre hivatott új írásbeliségi intézménye, a hiteleshely, írástechnika dolgában — eleinte — nem sok jót hallat magáról.

Az előzőekben láttuk a nyitrai ispánnak az esztergomi káptalannal együtt megpecsételt oklevélének írását és azt, hogy szinte teljesen a kódexmásolásban gyakorlott scriptor kezemunkája. Úgy látszik, hogy az eleinte még nem nagy számú hiteleshelyi kiadvány tisztázásának munkáját a székesegyházi scriptorium, a másolásban gyakorlott, tehát gyois kezű klerikusai el tudták végezni. Erre utal IVÁN királyi vitéz (aki a kalocsai érsek szolgálatában is állott) adománylevelének⁴¹ írása. A lovagadományában érdekelt volt a kalocsai érsek és a máriahegyi, másként borsmonostori ciszterci apátság (1206—18). Előző tapasztalataink alapján szinte már nem is meglepő, hogy az írás maga konzervatív, egészében könyvbetű, az oklevélforma felé törekvés minden jele nélkül.

Már kifejezetten hiteleshelyi kiadvány viszont MIKLÓS esztergomi prépost és az ottani káptalan által kiadott 1225-ös oklevél egy adás-vételi ügyletről.⁴² Bár az írás egészében könyvirás, de a ductus és a tractatio könnyedségével, fordulatosságával mégis az oklevélírás önállóbb fejlődési vonala felé mutat. A dictamenben járatos fogalmazó — BENEDEK mester esztergomi lektor vagy valamelyik neveltje — a rövidítések alkalmazásának módjában biztosan járt el, kifogástalanul, és ezért a notariusi mesterségre alkalmas klerikusnak látszik.

A kurzív technika, a sajátos oklevélírás felé törekvés az *esztergomi* hiteleshelyen is, szintén BENEDEK mester lektor datálásával, csakhamar egy figye-

⁴⁰ 29; DI. 537/9.

⁴¹ 30; DI. 782.

⁴² 31; DI. 118/4.

⁴³ 32; FORGÁCH es.

lemre méltó alkotást hoz létre. 1227-ben a káptalan kirografált kiadványának tisztázata a *littera* és a *nota* közös hatásaként kialakuló, egészében mégis kurzív írásos technika meglétét mutatja, a hiteleshely személyzeténél. Szinte lehetségesnek látszik, hogy a kiadvány egy záró megjegyzését: „sicut *audivimus, litteris fecimus annotari*” e technikai határhelyzetre alkalmazzuk.

A *győri* káptalan egy 1232-es levele⁴⁴ viszont ezzel ellentétben a könyvbetű felhasználásával bocsát ki egy oklevelet. Ennek oka bizonyára az előbb már említett helyzet, azaz a kis forgalmú káptalani hiteleshely, ekkor még a székesegyházi másoló tisztázó tevékenységével is beérhette. De öt évvel később⁴⁵ már ugyanez a hiteleshely a *csornai* monostoregyháznak tett adományról kibocsátott levelében a gótikus minuszkula könnyedebb, lendületesebb traktációjával, világos jelét mutatja az oklevél tisztázója ama törekvésének, hogy a könyvbetű használatának hagyományos gyakorlatától eltávolodjon. E törekvésnek különben legvilágosabb jele az, hogy az oklevélírára annyira jellemző hurokszerű rövidítési jelet — legalább részben — már alkalmazzuk.

A 14. században az ország talán legnagyobb forgalmú hiteleshelye az *egri* káptalan. Egy 1253-ik évi kiadványában⁴⁶ az írás, bár határozottan a *nota* technikájában járatos másoló munkája, de mégis még mindig az eszménynek tekintett *littera* hatása alatt készült. A *duktus* mindenestre mozgalmasabb, mint a kor kódexeinek írásképe, és az abreviáció gyakori alkalmazása szintén a notariusi mesterség gyakorlóinak körére utal.

Az *óbudai* káptalan egy 1257-i⁴⁷ oklevelének írása messze különbözik az előbb vizsgált oklevélírástól. A hiteleshelyi kiadványok sem korábban, sem később nem igyekeztek elérni azt a kalligrafikus gondosságot, amivel ez a kiadvány készült. A tisztázat alighanem a királyi kancellária valamelyik másolójának a munkája. Jogosult ez a feltevés, hiszen a királyi oklevél átírása IV. BÉLA kifejezett parancsára történt. Igen valószínű tehát, hogy az udvarban készült tisztázat, csak pecsételésre került a káptalanhoz.

A hiteleshelyek növekvő igénybevétele a tisztázó technikát határozottan a kurzív irányába tolta el. Akárcsak a kancelláriában vagy az országos méltóságok klerikusainak írásaiban a hiteleshelyi kiadványokban is megfigyelhető egy kifejezetten kurzív írásnak állandósult formák felé törekvése: „kanonizálódása”. A *gyors és könnyed kivitelezhetőség, a sok rövidítés* éppen úgy sajátja lesz majd ennek a technikának, mint a *jól olvashatóság*. 1288-ban adta ki a *váradi* káptalan azt az oklevelet,⁴⁸ amely e fejlődési folyamat befejeződését, mintegy a következmények teljes összefoglalásával mutatja be nekünk.

*

A magyarországi írásbeliség évszázadokra szólóan most — a 13. században — végbemenő intézményesülése a hazai írástörténeti fejlődés kezdeti jelenségeinek továbbfejlődését mutatja. Az írás tekintélyének megerősödése,

⁴⁴ 33; DI. 179/5.

⁴⁵ 34; BERÉNYI cs.

⁴⁶ 35; KÁROLYI cs. Oklevéltára, Bp. 1883. I. sz. melléklet.

⁴⁷ 36; DI. 437.

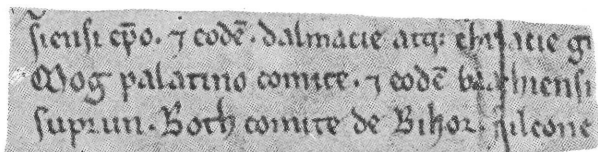
⁴⁸ 37; Károlyi Okl. I. II. sz. mell.

az írás-bizonyíték igénybevétele arányainak megnagyobbodása a fejlődés vonalát a gyors és könnyen kezelhető jegyzetelő írás, a használati írás irányába vezeti. A kancellária, világi és egyházi méltóságok és végül a hiteleshelyek kiadványai e fejlődés gyorsabb-lassúbb ütemű alakulásának tanúi. Egészben véve a magyarországi írásgyakorlat önmagában vizsgálva csakúgy, mint az európai írástörténeti fejlődés, összefüggéseiben szemlélve, a kor fő törekvéseivel egyirányú, és mint korábban és másutt elvégzett vizsgálódások mutatták⁴⁹ — együtemű.

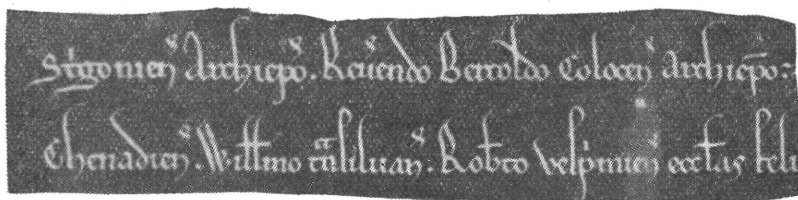
⁴⁹ HAJNAL: *L'enseignement... Album des spécimens, arrangé et introduit par László MEZEY.*

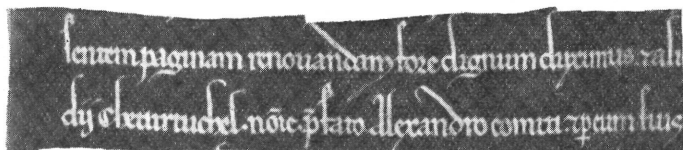
1. 1181. III. Béla az írásbeliségről.

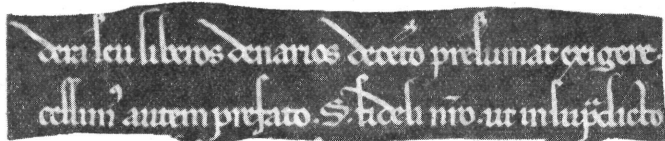
2. 1193. III. Béla Bertalan comeshez.

3. 1212. II. Endre.

4. 1216. II. András.

5. 1216. II. András.

...pōr dicitur quōdam possessioſ calum infide
...tra cal' ...gad. Saluor nullam zickam nullam

6. 1229. Béla ifjabb király Pósa comesnek.

...m. fides nri franco 7 Steph filij Beroldi
...Mubsa. sup q' dnyā fugat eudz p'sentiam

7. 1230. Béla ifjabb király Franco és István részére.

...la di grana Hungar' ...dmar' ...
...am habituris Saluor me qui regi' ...
...corq' gratantibus feruens carum' ...
...et feruoriorum munera feruentius murentur' ...

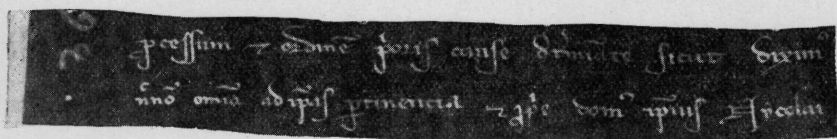
8. 1245. IV. Béla, adománylevél.

...vniuersis quibus presentes paruerint salutem in omnium salute
...em celsitudinis regie congruis fauoribus intelligit atollendas q'
...7 uirtutu seminaria animarū profectibus oportuna edificent arg'

9. 1259. IV. Béla, adománylevél.

10. 1258. IV. Béla Benedek mester notarius atyafisága részére.

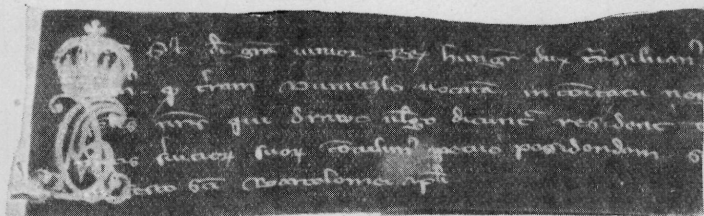
11. 1239. IV. Béla adománylevele.

12. 1244. IV. Béla adománylevele Füle zágrábi prépost részére.

13. 1258. IV. Béla adománylevele.

14. V. István ifjabb király adományozás ügyében.

Pie mentis desiderium ac laudande deliberacionis diffinitivem
 spectat nova et iusturum seminaria animarum perfectiois oportuna

15. 1264. V. István ifjabb király IV. Béla oklevelét átírja.

decimo secundo die kalendas Julii 1264. os uag. ipm pulegri no ab rasi
 mandauit igitur hu nre confirmacois series robor oponeat ppetue finit

16. 1282. IV. László Erzsébet királyné oklevelét átírja.

ne emmandum emiser. Tu u ad rimum pectoru
 dictor pdior in pntia mea r psaldi et alior bon
 qua emndos ad uel se nre r pletur emndos

17. 1208. Tamás nyitrai ispán ítéletlevele.

omub; pntes luras inspecturis salu i dia
 noue modor. peruisset opm nab aco sanguine

18. 1222. Róbert veszprémi püspök ítéletlevele.

armino mde; r Ibrachun. se
 ndam a rra caltri zalaich in

19. 1226. Róbert veszprémi püspök szerződést igazol.

p hoiat a gne suo. dict' qe pletur esse
 assignato dict' ban' no oparur n restet

20. 1232. A zalai királyi szerviensek oklevele.

manda. pmissioes athen mffp de bonis ad nob aliis
 eoz firmacionem 7 memoriam hinc mag pmissioes
 nauacionem em. Imo ab memoracione sui collegio.

26. 1252. Achilles pécsi püspök.

mysticalem' auctore fine dicitur in neyralis cally; nate
 rezime; hinc modum: qd cu qm carcaroz qd pau
 am fr. suo specularoz; faladient; e karba id

27. 1257. Csák tárnokmester a zalai várföldek ügyében.

Amo dicitur qd amos eius mpxe bms ayto
 e pua dicitur qd ratione pua. nam copimus d.

28. 1257. Nádori parancslevél a nyitrai káptalanhoz.

Amo Ladislaus filius Rendi & dicitur sup occupaco et
 qd Ladislaus tradit. Eodem modo filius Maurici de mado

29. 1263. Roland Szlavón bán.

Amo dicitur qd dicitur qd ego Iwan miles
 dñi mei archi epi solocan ad defendendu uroiu mee qd
 nudos reddidit. 7 beron dimuchos reddidit. 7 lucemaru

30. 1206. —18. Iwán királyi és érseki vitéz végrendelete.

Nicolaus p[ro]p[ri]e s[an]cti
loci cap[itu]l[ar]i om[n]ib[us] ad quos l[itte]re p[re]s[er]v[antur]
Andreas fr[ater] suus

31. 1225. Miklós esztergomi prépost és a káptalan.

inpositum. l[itte]ris fecim[us] anno d[omi]ni
sigilli Inno ab[ba]tis
nati[on]e d[omi]ni. cc. xx. vii. dat[um]
b[en]edict[us] lect[or]is Sigonien[si]s

32. 1227. Esztergomi káptalan.

P[ro]p[ri]e s[an]cti
m[un]d[us] n[ost]r[us] n[on] u[er]o

33. 1232. Győri káptalan.

Capit[ul]um
Eccl[esi]e om[n]ib[us] p[re]s[er]v[antur] l[itte]ras
decl[ar]and[um] d[omi]ni Nichola[us] fili[us] Sornay ad p[re]s[er]v[antur] a

34. 1237. Győri káptalan.

Capit[ul]um
S[an]cti d[omi]ni
Egurus
p[re]s[er]v[antur] m[un]d[us] n[ost]r[us]

35. 1253. Egri káptalan.

Hungarie. Dalmatie. Croacie. Rame. Serue. Gallice. Lodomire.
 Ita sic solet e subditis prospice ut si eadem solacia desint liborum
 cum nonquam hanc serie volumus peruenire ad fidelis nr. thome

36. 1257. Óbudai káptalan.

Incau dei memor. pcedis f
 feum bre. edeeca. iugis. dnm
 pñano. custod. eccle. nre. magis

37. 1288. Váradi káptalan.

KÓKAY GYÖRGY

Rát Mátyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében

RÁT Mátyás, a magyar nyelvű újságírás megteremtője, a *Magyar Hirmondó* első szerkesztője, miként az újabb kutatások eredményeiből kitűnik, felvilágosodás kori nyelvi és irodalmi megújulásunk történetében sokkal jelentősebb szerepet játszott, mint amennyire erről korábban tudomásunk volt.¹ Modern felvilágosultságának, valamint a nemzeti nyelv és irodalom ügye szolgálatának a viszonylag rövid ideig tartó szerkesztői tevékenysége után is számos tanújelét adta: RÉVAI Miklóssal és másokkal együttműködve, további lapalapítási, könyvkiadási és egyéb tudományos tervekkel foglalkozott. Tervezett munkái egyik legjelentősebbikének az a három-nyelvű szótár, illetve lexikon ígérkezett (RÁT mind a két névvel jelölte megalkotandó művét, bizonyítva ezzel is azt, hogy modern, enciklopedikus jellegű munkára gondolt), amelynek tervéről újabb nyelvészeti szakirodalmunkban is elismeréssel emlékeztek meg.² E szótár ugyanis, amelynek programja BESSENYEI óta egy ideig szinte állandóan napirenden volt. RÁT megvalósításában kétségkívül szintén azok szerint a modern, lessingi elvek szerint készült volna el, amelyek általában jellemezték RÁT gondolkodását, és amelyeket nyelvi téren is magáévá tett. Miként LESSING, RÁT Mátyás is szembehelyezkedett GOTTSCHEDEK és ADELUNGNAK a nyelv történeti fejlődését és a nép nyelvét figyelembe nem vevő, merev korlátozásaival, és szóújításaiiban is modern elveket követett. Ez is hozzájárult ahhoz — miként ez az adelungi álláspontra helyezkedő RÁDAY Gedeonnak RÁT szótár-tervével kapcsolatos rosszalló megjegyzéseiből is kitűnik³ — hogy a munka a közöny és a konzervativizmus következtében, végül is nem talált kellő támogatásra. Mindössze egy előfizetési felhívás, illetve *Tudósítás* látott napvilágot a készítendő szótárral kapcsolatban (*Ankündigung eines deutsch-ungarisch-lateinischen Wörterbuchs*), amely 1787-ben magyar, latin és német nyelven is megjelent, és amelyről hírt adott a bécsi *Magyar Musa* is.⁴ Mindaz, amit RÁT tervezett szótáráról eddig tudtunk, jórészt ez utóbbi közleményen alapult.

Elkerülte ugyanis a kutatás figyelmét az a körülmény, hogy a *Tudósítás*-nak a *Magyar Musában* megjelent változata nem azonos az eredeti szövegével. Bár az eredeti nyomtatványból nem ismerünk fennmaradt példányt, de mégis lehetőségünk van annak a megismerésére is. A *Tudósítás* német nyelvű

¹ L.: *Göttinga, Rát Mátyás és felvilágosodás kori irodalmunk kezdetei*. A Magy. Tud. Akad. Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. 1966. 121—145. l.

² GÁLDI László: *A magyar szótárírodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Bp. 1957. 8—10. l.

³ *Kaz. Lev. I.* 159. l.

⁴ *Magy. Musa* 1787. 57. sz.

változatát ugyanis RÁT elküldte Göttingába, volt tanárának, SCHLÖZERnek, aki meg éppen ezt az általunk eddig nem ismert változatot közölte le folyóiratában, a nagy népszerűségnek örvendő *Stats-Anzeigen* 1778. évfolyamában, *Ueber die Ausrottung der Ungarischen Sprache* címmel.⁵

A *Tudósítás* e szövege csak lazán kapcsolódik az előfizetési felhívást tartalmazó részhez: lényegében nem is más, mint szenvedélyes hangú, tiltakozó röpirat II. József németesítő törekvései ellen. A kortársak körében nem volt ismeretlen RÁTnak ez az írása, sőt: KAZINCZY, BATSÁNYI, RÉVAI, de mások is jelentősége és szerzőjének bátorsága miatt, nagy elismeréssel emlegették. A későbbiek során azonban feledésbe merült, pedig e röpirat mindenképpen figyelemre méltó tartalma miatt csakúgy, mint a hazai és külföldi visszhangjáért. Úgy gondoljuk, szerepe lehetett e népszerű folyóiratban leközlött tiltakozásnak abban is, hogy a felvilágosult körökben különösen kezdetben tisztelt II. JÓZSEF uralkodásának negatív vonásaira külföldön is felhívta a figyelmet. Könnyen elképzelhető, hogy HERDER, aki korábban szintén lelkesedett II. JÓZSEFért, részben a röpirat nyomán módosította nézeteit. A X. Humanitätsbrief-ben ugyanis elítélően nyilatkozott II. JÓZSEF germanizáló törekvéseiről, és síkraszállt a nemzeti nyelvükben és létükben fenyegetett kis népek jogaiért.⁶ SCHLÖZER megjegyzései, amelyekkel RÁT cikkét kísérte, szintén figyelemre méltók, bár HERDERREL többnyire éppen ellentétes irányúak.

A közlemény bevezetéseképpen SCHLÖZER bemutatta olvasóinak a cikk szerzőjét, RÁT Mátyást, jelezve, hogy ez az írás egy német—magyar—latin szótár kiadásáról szóló 8 lapos *Tudósításban* jelent meg. RÁTról elmondta, hogy 1780—1782-ig magyar újságot szerkesztett, majd 3 és fél évig Győrött egy 6000 főnyi gyülekezet magyar és német nyelvű prédikátora volt. Bár lelkeszi hivatalát általános tetszés kísérte, mégis nemrégiben önként lemondott a gyülekezet akarata ellenére; most pedig kiadta e *Tudósítását*. SCHLÖZER kiemelte, hogy még soha nem jelent meg ilyen *Tudósítás* egy szótárról, amelyek egy még nagyrészt ismeretlen világról ily fontos irodalmi és statisztikai tudósításokat tartalmazott volna. Majd rátért a *Tudósítás* második felének közlésére.

RÁT *Tudósítása*, miután az első részében hírt adott a tervezett háromnyelvű szótárról, áttér arra a röpiratszerű részre, amelyet SCHLÖZER is átvett. A szótárról, szinte észrevétlenül siklik át a nyelvtanulásra; majd erről a németesítő rendelkezésekre és az anyanyelvű műveltség jelentőségére.

„Der Unger, groß und klein, soll deutsch lernen, — soll in einer bestimmten ziemlich kurzen Zeit Frist deutsch wissen, — soll diese, unter allen mir bekannten europäischen und asiatischen Sprachen bei weitem allerschwerste Sprache verstehen, sprechen, und schreiben können!” — üti le RÁT mindjárt első mondatával a méltánytalan rendelet iránti szenvedélyes tiltakozás kezdőhangját. Majd átmeneti enyhítésképpen arról ír, hogy a német nyelv ismeretének szükségességét nem is vonják kétségbe a magyarok, de a nyelvtanuláshoz nincsenek megfelelő könyvek és szótárak sem. Majd annak a gyötrő és hiábavaló nyelvtanulásnak az illusztrációját adja, amelyre 30—40 éves és még idősebb emberek is kényszerülnek, akik éjjel-nappal kínozzák magukat míg

⁵ *Stats-Anzeigen* 1778. XII. 340—353. I. E cikk megjelenését említi KOSÁRY Domokos (*Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. II.* Bp. 1954. 298. l.) és BORZSÁK István (Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955.) de sem tartalmával, sem pedig egyéb összefüggéseivel nem foglalkozott még az irodalom.

⁶ HERDERS Werke. V. Hrsg. Eugen KÜHNEMANN. Stuttgart, é. n. 56. l.

néhány sort megértenek egy-egy német könyvből. Gyakran pedig inkább a legnagyobb ínséget választják, mint azt, hogy e hiábavaló munkát folytassák. Nem a magyarok hibája tehát, ha nem tudnak németül: a tisztviselők annyira elfoglaltak, hogy éjszakai nyugalmaikat áldozhatnák csak fel a német nyelv tanulásához. Majd merészen visszájára fordítva a kérdést: azt fájjalja, hogy a németek nem tanulnak magyarul. Még azok a tisztok és tisztviselők sem, akik magyar falvakban, városokban tartózkodnak. RÁT szerint pedig számukra a magyar környezet megkönnyítené a nyelvtanulást, de ők még ahhoz sem veszik a fáradságot, hogy a leggyakrabban használatos néhány magyar szót megtanulják.

E bevezető rész után tér rá tulajdonképpen RÁT a magyar nyelvvel kapcsolatos kérdésekre. Először a statisztikát, ezt a SCHLÖZERTŐL tanult módszert igyekszik érvei támogatására felhasználni.⁷ Mindenekelőtt a magyarság számára nézve akarja a német utazók által emlegetett felszínes megállapításokat, és a bécsi statisztikák adatait helyesbíteni. A politikai aritmetikának, ennek az újabb statisztikai irányzatnak a segítségével végzett számításaira hivatkozva kimutatja, hogy Magyarországon és Erdélyben hét millió ember él, és ezek közül négy millió a magyar anyanyelvűek száma. Ez RÁT szerint annyit jelent, hogy a birodalom lakosságának egyharmadát kitevő magyarság van olyan népes, ha nem népesebb, mint a monarchia német lakossága. Hozzáteszi még, hogy a magyarok számarányukon túl vesznek részt az egész monarchia védelmében, és az állami jövedelemhez is jelentős mértékben hozzájárulnak. Mindezek eléggé indokolttá teszik, hogy ők is kifejleszthessék és művelt, irodalmi nyelvvé tehessék saját nyelvüket.

A németek példájára, KLOPSTOCK szerepére utal RÁT ezután és azt állítja, hogy a magyaroknak száz évvel korábban már jobb költőik voltak, mint a németeknek negyven évvel ezelőtt. Szerinte egy általános tudós- vagy könyv-nyelvről szóló elképzelés csak agyrém, mint ahogyan nem hisz egy általános, filozófiai nyelvben sem. „Die Kultur eines Volks nimmt nach dem Maße zu oder ab, nach welchem dessen Mutter Sprache cultivirt oder vernachlässiget wird” — hangoztatja RÁT a nemzeti nyelv kulturális jelentőségének bizonyítása végett.

Ez utóbbi mondathoz SCHLÖZER, miként már a statisztikai adatoknál tette, ezúttal ismét megjegyzéseket, ellenvetéseket fűz. Szerinte a történelem ezt az állítást nem bizonyítja általánosan. Néhány példát hoz fel RÁT cáfolására, többek között a magyarság számára valószínűleg nem a legmegnyugtatóbbat a régi rómaiakét, akik minden déleurópai népet kiműveltek, de csaknem mindegyiknek az anyanyelvét kiirtották, mégpedig nem erőszakkal, nem is az iskolázás által, hanem csupán úgy, hogy az igazságszolgáltatást az uralkodó nép nyelvén intézték.

Majd RÁT a latin nyelvről állapítja meg, hogy az egykor a tudósok általános nyelve volt, de ma már minden nemzet az ő génusza és saját nyelve szerint, műveletlenné és torzára tette; a franciáról pedig azt, hogy az az udvarok és az előkelő világ nyelve.

SCHLÖZER itt ismét közbeszól. Szerinte három dolgot meg kell különböztetni egymástól: 1. egy általános tudományos- 2. egy általános udvari- és 3. egy általános állami nyelvet. Szerinte az uralkodónak az első kettőbe nem, de a

⁷ KÓKAY György: *A politikai aritmetika magyarországi történetéhez*. Statiszt. Szle. 1966. 898—908. 1.

harmadikba kell, hogy legyen beleszólása, mégpedig nem kényszerrel, hanem szelíd eszközökkel, generációk során megalkotva azt. A francia monarchiában legalább négy fő nyelv van (francia, provençal, basque, Bas-breton), de a hivatalokban az elsőt használják. Így van ez SCHLÖZER szerint Angliában, Spanyolországban, Dániában, Svédországban, sőt Oroszországban is, ahol a nemzetiségek különbözősége ellenére is csak egy állami nyelv van.

RÁT ezután egy magyarországi példával támasztja alá azt a tételt, hogy egy nemzet kultúráját idegen nyelven nem lehet kifejleszteni. Rámutat a hazai evangélikusok és reformátusok közötti, az utóbbiak javára meglévő kulturális különbségek ismertetésére. A magyarországi reformátusok kollégiumaiban, ahol németül többnyire nem tudó magyarok vannak, RÁT szerint sokkal alaposabb tudományosság uralkodik, mint az egész monarchia minden egyéb szögletében; igaz zárójelben azt is hozzáfűzi, hogy a legjobb ízlést nem akarja nekik tulajdonítani. Ugyanakkor az evangélikus németeknél és részben a szlovákoknál is, különösen a városokban valódi felvilágosultság, kultúra és ízlés található oly mértékben, ahogy az a birodalom egy részében sincsen. Viszont az evangélikus magyarok nagyon különböznek tőlük! Mióta megfosztották őket a magyar helységekből lévő magasabb iskoláiktól, ahol saját nyelvükön tanulhattak volna tovább, német és szlovák városokban a németekkel és a szlovákokkal együtt folytatják tanulmányaikat. Anyanyelvükön alig tanulnak valamivel is többet, mint rosszul olvasni és írni. Néhányan közülük külső egyetemeket is látogatnak és mégis: Sebaldus NOTHANKER, az ő egész távoli zarándoklatán ilyen eredeti ostoba embereket nem talált, mint ezek nagy része, szuperintendensektől a prédikátorokig. Sehol, az egész evangélikus világban nem lehet olyan érzéketlen, a közre ártalmas kinövéseket hallani, mint ezeknél. Ahhoz, hogy valaki közülük prédikátor legyen, alig kívánnak többet, mint egy havasalföldi pópától, azt ti., hogy olvasni és írni tudjon, és ha nem történik változás egyre rosszabb lesz a helyzet.

Mindennek okát RÁT abban látja, hogy ezek az emberek nem tudnak semmivel sem többet, mint amit anyjuktól tanultak. Alapjában véve egy nyelven sem tudnak jól. És mindig ez történik, ha az anyanyelvet elhanyagolják. Közülük már több mint 30 éve egy könyvet sem írtak. A tiszta magyar kiejtés, mint valami kálvinista dolog, gyanús és ellenszenves számukra. RÁT mindezt az anyanyelv elhanyagolása elmaradhatatlan eredményének tartja.

RÁTnak a hazai reformátusok iránti rokonszenve tehát — amelyet mint már láttuk — evangélikus lelkészársai szemére vetettek — abból táplálkozott, hogy szerinte a reformátusok tiszta magyarsággal, anyanyelvük megőrzésével végezték tanulmányaikat és ezért magas tudományosságra is jutottak. Az evangélikusok viszont anyanyelvüket is elfelejtették, az új — a német vagy a szlovák nyelvet sem tudták jól megtanulni — így kulturális szempontból szinte megszűntek létezni. Minderre igen érzékenyen figyeltek fel a luteránusok és az egész röpiratból csak ezt emelték ki. Már a kortárs SIKOS István is szóvá tette ezt 1810-ben, RÁT nekrológiájában: A magyar—német—deák szótár iránt kiadott *Tudósítása* „némellyeket érdekelvén, és sértegetvén, a maga célját el nem érte, nagyobb lévén a mellyékesen való fennakadás és per, mint a fő dologhoz való buzgóság.”⁹ Pedig RÁT az evangélikusokról elmondottakat csak érvként, illusztrációként hozta fel II. JÓZSEF nyelvrendelete ellen írt röpiratában. (Hogy

⁹ *Hazai s Külf. Tud.* 1810. okt. 3., okt. 5.

teljes legyen RÁT elszigetelődése és tragikumja: a reformátusok, Debrecennel az élen, szintén támadták őt.)

RÁT röpiratának befejező részében megismétli azt a különböző nemzeti-ségek nyelve, és természetesen a magyar nyelv egymással párhuzamosan haladó fejlesztésének és kiművelésének fontosságát, amelyet már a *Magyar Hirmondó*-ban is hangoztatott: „Ich hätte noch mehrere, aus den reinsten Grundsätzen der Politik hergeholte Gründe, die augenscheinliche beweisen: daß es für einen großen Stat, besonders für unser sämtliches Vaterland, vorteilhaft sei, märeere Sprachen darinn zu haben, und daß es die größte Notwendigkeit, der zu hoffende höchste Flor, erheische, alle zu erhalten, folglich zu cultiviren.”

Véleménye szerint a német nyelv Magyarországon sem a mostani, sem pedig a következő nemzedék alatt nem lesz általánossá. Majd II. JÓZSEF felé fordulva, elismeri, hogy nem kis érdem oly sok és különböző nép felett uralkodni, vezetni, kormányozni és boldoggá tenni őket. Azt kívánja, hogy az uralkodó még életében részesüljön abban az elismerésben, hogy uralmának értékeit népei valamennyi nyelvén felismerjék, olvassák és dicsőítsék. Ehhez azonban bizonyos műveltség kell, általános azonnali műveltség, amelyet minden nép csak az anyanyelvén szerezhet meg.

Ézután ismét az idegenek magyarul tanulására tér át. Katonáknak, tisztviselőknak, tudósoknak, orvosoknak, kereskedőknek és utazóknak, akik Magyarországon tartózkodnak, okvetlenül szükségesnek tartja, hogy jól tudjanak magyarul. Örömmel tapasztalta Göttingában, hogy néhány ifjú, aki monarchiai katonai szolgálatba lépett, elhatározta, hogy előbb magyarul tanul. RÁT ismét hangsúlyozza: Magyarországon is nagyon sok terület áll nyitva a természettudósok, orvosok, gazdasági szakemberek, történészek, politikusok, statisztikusok, földrajztudósok, ókorral és nyelvészettel foglalkozók előtt, hogy ismereteiket kiterjesszék, és hasznos felfedezéseket tegyenek. Ehhez azonban magyarul is kell tudni. Szinte kedvesinálás céljából azt írja, hogy a magyar nyelv tanulása összehasonlíthatatlanul könnyebb, mint a német. Bár a szókinés ismeretlen az idegenek számára, de a nyelvtanáról azt állítja, hogy az a legszabályosabb, legegyszerűbb, legfilozofikusabb és éppen azért a legkönnyebb mindama nyelvek közül, amelyeket ő ismer. Előnyként említi azt is, hogy az irodalmi nyelv nem különbözik a köznyelvtől, és az új, tudományos kifejezéseket az egyszerű emberek is megértik, ha analógia alapján képezték őket. Innen van, amit már többen is megfigyeltek, hogy a legműveltelebb paraszt, és a legegyszerűbb szolgáló, saját nyelvén könnyen megtanítható mindenre és mindenkivel értelmesen, udvariasan, nyíltan beszél, ami ilyen embereknél, más nemzetek esetében ritka jelenség Rát szerint.

Előzőleg azonban Rát felvillantotta a másik, a kollári--schlözeri jóslat lehetőségét, a magyar nyelv kipusztulásának a bekövetkezhetőségét is. Ha a nyelv egyszer egészen kihal, ami nem történhet meg ugyan a jóhiszemű emberek szerint, de ha mégis megtagadná a nemzet számára a legszentebb emberi jogot, akkor nem lenne történész a monarchiában, aki a magyarok fennmaradt írásos emlékeit nélkülözhetné. A litterátor fogja csak a régi magyar könyveket lapozgatni és csak néhány széplelek néhány régi dalt és verset előkeresni. SCHLÖZER és SAJNOVICS nyelvrokonságot kutató, összehasonlító nyelvészeti munkásságának ismeretét árulja el RÁT akkor, amikor azt kérdezi: hogyan lehet a népek eredetét és rokonságát kinyomozni másként, mint nyelvük összehasonlítása által? Hát a brittek s a saját őseik népdalai mellett a vadságban tévelygő népeket nem nyomozták ki, nem fordították le és saját dicső-

ségükre és hasznukra nem ismertették meg a világgal? — kérdi Rát, utalva PÉRCY népdalgyűjteményére és annak a „vad” népek dalaira is kiterjedő méreteire. Végül, e példák után a monarchiához intézi az utolsó kérdést: „Egyedül csak az osztrákoknak nem kell sohasem önálló kutatókká lenniök, felfedezéseket tenni, hanem mindig csak utánzók és mások tanítványai akar-nak maradni?”

Utaltunk már rá, hogy KAZINCZY mily elismeréssel nyilatkozott a későbbiek során is RÁTnak e röpiratáról. Úgy látszik RÁT az egész vállalkozással kapcsolatban összeköttetésben állt KAZINCZYval, miként az egyik Győrből, 1787. júl. 9-én kelt leveléből kitűnik. Ebben megköszöni KAZINCZYnak „törekedése jóváhagyását és annak véghezvételére végett tett ajánlását”. Ez utóbbi valószínűleg az lehetett, hogy könyvére KAZINCZY prenumeráció szervezését javasolta, mert azt írja RÁT: ő nem jár vásárokra, a könyvárusokra és kötőkre pedig nem ajánlatos bízni, mert „alattomban utánnanyomják” és megkárosítják az író.

Ezután tér rá — miután ő intette óvatosságra KAZINCZYt — azokra a vélekedésekre, amelyek őt — merészséggel vádolták. „Sokan bámulnak rajta, hogy Hir-adásaim olly merészen iratódtak. De én el-hittem magammal, hogy a mit a Censura helyénn hagyott, azt a F[elséges] Udvar sem ellenzi.” (VÁCZY a jegyzetek között tévesen magyarázza RÁT „Hir-adásaim” kifejezését. Szerinte ugyanis a *Magyar Hirmondót* kell rajta érteni, a valóságban azonban itt nem erről, hanem RÁT tervezett szótárának a *Hiradásai*-ről van szó.) Majd Rát egy „Jóakarójáról” beszél, aki Bécsből már másodszor közölte vele: félti nemcsak szándékát, hanem személyét is. Úgy értesült Bécsben, hogy nem akarják nyíltan tiltani szándékát, hanem ha úgy látják „hogy szerentsés lépéssel indult dolgában, tehát valami nagyobb polczra fogják az Urat fel tenni, a mellyen most fejében főzött munkáját meg unattassák az Urral.”¹⁰ Nem volt azonban szükség RÁTnak e „felfelé való buktatására”, mert a hazai társadalom közönye — felerősítve még a dunántúli luteránus lelkészek sér-tődöttségével — gondoskodott tervének a megghiúsításáról. 1788 júniusában már közismert volt RÁT kudarca: PRÓNAI László június 13-án keltezett leveléből értesülünk róla. Ebben PRÓNAI lelkesen írja KAZINCZYnak: „Ki tudja, nem remélhetjük é mink is azon derültebb időket, a mellyre most a Németek váratlanul virattak...” A baljóslatú látszatok ellenére éppen a fejlődéselmélettel önt reményt a csüggedőkbe: „Erősen el vagyok én arrúl hitelve, hogy a Magyar nyelv végső el mulásának czélja még nem jelent be: mert soha sem érte el azon magasságát vagy kiterjedését, a melly után mindenek öszve omlani szoktanak e mulandó Világban.” Majd rátér RÁT vállalkozására: példáját biztatónak érzi, noha sajnálattal veszi tudomásul terve megghiúsulását: „Méltán és biztosan igyekeznek tehát s a nemzet fő tekintetét jelentő iratában mindenek fellett már is meg mutatta! mit lehetett volna tehát várni magából a derék Munkából. Így sokszor a jó szándék, füstben megyen ki pótolhatatlanul. Táplállyon mindazonáltal az édes reménség benünket.”¹¹

¹⁰ *Kaz. Lev. I.* 140—141. l.

¹¹ *Kaz. Lev. X.* 190. l.

Terve meghiúsulásának oka a kortársak szerint a társadalom, főleg pedig a luteránus lelkészek közönye volt. Erre utalt SCHLÖZER is a *Stats-Anzeigen*-ben, („Vermutlich haben sich die evangelischen ungrischen Prediger nicht mit Pränumeranten Sammlung abgeben wollen,“) valamint a Rát munkásságáról megemlékező első hazai folyóiratcikkek.¹² PRÓNAI leveléből azonban az is kiderült, hogy Bécsben figyelemmel kísérték tervét és — ha szükség lett volna rá — közbe is lépnek. Persze, elképzelhető, hogy már ez — a talán erősebb és határozott formában is megnyilvánuló rosszallás — is bénítólag hatott Rátra, aki felvilágosult, nemzeti művelődési programjának megvalósítását kezdetben a felvilágosult abszolutista uralkodó segítségével kívánta végrehajtani. II. JÓZSEF nyelvrendelete után azonban számára is nyilvánvalóvá kellett hogy váljon: II. JÓZSEF nem támogatja a nemzeti nyelv kifejtését célzó törekvéseket. Így RÁT végképp magára maradt: sem a rendekre, sem pedig az udvarra nem támaszkodhatott. Maradtak csak az írók, akik körében a *Tudósításban* foglalt röpirat valóban élénk visszhangot támasztott.

Hogy KAZINCZY mily nagy jelentőséget tulajdonított neki, bizonyítja az a — különben nem megvalósított — terve, hogy a magyar, német és deák nyelven kiadott *Tudósításokat* „fontosságok miatt” rövidesen újra ki akarta adni „eggy alkalmas helyen”.¹³ KAZINCZY mellett BATSÁNYI is ismerte, felhasználta és még évtizedek múlva is tisztelettel, emlékezett vissza RÁT Mátyás bátor röpiratára. Már a *Magyar Musa* 1787. szept. 5-i, 8-i és 12-i számaiban megjelent *A fordításról* írt tanulmánya egyik jegyzetében hivatkozott rá. Amikor ugyanis azt fejtegette, hogy mely nyelvek fordítása könnyebb, melyeké nehezebb, és a németről azt állította: az közép-helyet foglal el az olasz és a francia között, jegyzetében hozzáfűzte: „Ez korántsem ellenkezik Ráth Mátyás Urnak a német nyelvről jelentett ítéletével, ki azt minden ő neki esméretes nyelvek között legnehezebbnek lenni állította; . . . — Lásd á Német, Magyar és Deák Szó-Tárról tett Német Tudósítását, á mellyből edgyszersmind a készitendő munkának mivóltáról-is ítélnéte.”¹⁴ Amikor pedig 1791-ben — talán éppen RÁT *Tudósítás*-ának a mintájára — BATSÁNYI maga is kiadott a *Magyar Museum* népszerűsítése végett egy *Tudósítást*, amely szintén nem egyszerű előfizetési felhívás, hanem publicisztikai jellegű írás is volt, ebben ismét hivatkozott RÁtra, és idézte *Tudósítása* latin változatának egy részét. Amikor ugyanis azt fejtegette Batsányi, hogy az európai népek tudatából a magyarság szinte teljesen kiveszett, és még szinte nevünket is alig ismerik, ezt a jegyzetet fűzi hozzá illusztrálásképpen: „Ipsi (Germani) quoties de vicina sibi gente, regioneque Hungara quidquam scribunt aut proloquuntur, quam misere quam praepostere, quam false aut certe deprauate fere omnia ut saepe ego, atque una mecum populares mei, cum Goettingae magni nominis in Germania Professores audiremus, nos comprimere, ne is cachinnos effunderemur, necesse haberemus. Matthias Rath, in suo Praenuncio Lexici Teutonico-Hungarico-Latini. 1787”.¹⁵ E részlet érdekessége — a RÁtra és a göttingai légkörre fényt vető tartalmán kívül — hogy a SCHLÖZER-folyóiratában leközölt német nyelvű változathoz e mondatok hiányoztak: vagy eleve bent sem vol-

¹² *Hazai s Külf. Tud.* i. h.; *Tud. Gyűjt.* 1826. X. 69—73. l.

¹³ OSzK Kézirattára An.Lit. és ItK 1966. 3. sz.: KAZINCZY Ferenc: *Rát Mátyás élete.*

¹⁴ BATSÁNYI János összes művei. Kiad. TARNAI Andor és KERESZTURY Deszö. Bp. 1961. II., 1. köt. 471. l.

¹⁵ *Tudósítás a Magyar Museumról.* BATSÁNYI: i. k. II. 255—256, 264 l.

tak a német *Tudósításban*, vagy SCHLÖZER egyszerűen kihagyta e ránézve sem kedvező megállapításokat. BATSÁNYI későbbi írásaiban, visszaemlékezéseiben is többször visszatér RÁT *Tudósítására*.

KAZINCZY és BATSÁNYI mellett mások is felfigyeltek RÁT *Tudósítására* csakúgy, mint magára a tervbevett szótárra. RÁT erdélyi kapcsolatai, talán BENKŐ József révén, kerülhetett el a *Tudósítás* ARANKA Györgyhez, aki, miként ezt az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság jegyzőkönyvei bizonyítják, többször hivatkozott és továbbra is számított RÁT tervezett lexikonjára. A társaság munkálkodásai között az első helyre állított nyelvművelés legfontosabb eszközeinek ők is egy jó magyar grammatikát és egy lexikont tartottak. Ez utóbbit pedig RÁTTól remélték. 1791-ben úgy tudták, hogy RÁT már el is készült vele, „csak a segedelem hija; reménylem ez is minden órán világot fog látni...” 1793. decemberében és 1794. májusában újra jegyzőkönyvbe került: „Ami a szótárt nézi, eziránt tanáltassék meg RÁTH Mátyás, hogy amelyet írt, közölje a Társasággal.”¹⁶ Ekkor írja GYARMATHI Sámuel Németországból ARANKÁNAK, aki a társaság részére a grammatika elkészítésével volt megbízva, de — mint levelei bizonyítják — szíven viselte a lexikon sorsát is: Lipsiában „az egész világ Lexikonját mind kinyomtatnák, mert ott van az igazi Lexiconfabrica”. Ott már régi belétanult betűszedők, és correctorok vannak, kiknek párjokat a még tanulatlan részibe Európának (mint Béts [!], Magyar Orsz. s a. t.) híjjába keressük. Éppen most olvasok egy négy Tomusu Lengyel Lexicont, mellyet 1780ba Lipsiába nyomtattak. Szörnyü Accuratio van minden rendibe, a millyent még otthon 200 esztendő mulva várhatunk.”¹⁷ És még négy évvel később, 1798-ban Göttingából írt levelében is foglalkozik e szótár ügyével és utal rá, hogy tisztában van vele: a támogatás hiánya miatt nem valósult meg:” A Magyar -Deák és Német Lexicon felett én már sok esztendeje hogy fejemet töröm, és hogy igen jó, talpra esett Lexicont lehetne a világra botsítani, életemnek legfőbb vigasztalásául venném, akárkik által menne véghez. Nemzetünk e részben szörnyü rest, nem akarja az írókat segíteni, azoknak pedig nints pénzek. Én a legnagyobb gyönyörűséggel dolgoznék rajta esztendőig is, (másokat is esmérek, kik erre készek) de fel kopnék az állam.”¹⁸

Tehát RÁT Szótár-tervezete Erdélyben, az ottani tudományos szervezkedések során is többször szóba került; számítottak megjelenésére, de anyagilag ők sem tudták támogatni. Maga a *Tudósítás* szövege is — úgy látszik — igen megbecsült kiadvány volt a magyar nyelvművelés hívei között. VIRÁG Benedekről tudjuk pl.: 1803-ban azt közölte KAZINCZYVAL, hogy — nyilván az ő kérésére — hozzá eljuttatott egyik példányát RÁT Híradásának, meg fogja tartani.

RÁT a magyar nyelv kiirtása ellen állástfoglaló röpiratával megelőzte a *Magyar Museumot*, *Mindenes Gyűjteményt*, BÁRÓCZI, DECSY és ARANKA munkáit. Megelőzte és elő is készítette őket, mint ahogy a *Magyar Hirmondó* megindításával szintén nagy ösztönzést adott nyelvi és irodalmi mozgalmaink kibontakozásához. Saját élete szempontjából azonban e kis munka tragikus mérföldkövévé vált. Ennek kudarca készíthette őt arra, hogy — 2 évvel később, előbbi elhatározásától eltérően — ismét visszavonuljon a tudományos élettől,

¹⁶ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság iratai*. Bukarest, 1955. 109, 132—133, 168. 1.

¹⁷ Levele Arankához. 1784. jún. 24. *Magy. Nyelv* 1944. 223. 1.

¹⁸ *Magy. Nyelv* 1950. 155. 1.

és a lelkészi pályán munkálkodjék tovább. Ezután már nem is tett több kísérletet a kitörésre. Pedig II. JÓZSEF rendszerének bukásakor, 1790-ben ő is bizakodóan tekintett az új uralkodó kormányzása elé, amint ez egyik nyomtatásban is megjelent német nyelvű beszédéből kitűnik.¹⁹

Az irodalmi élet új szervezői őt is számontartják: KAZINCZYNak a magyar írókról adott áttekintésében ott szerepel RÁT neve is.²⁰ RÉVAI *Planum*ában melegen ír róla, miközben az akadémiai kandidátusok közé vette fel őt. A magyar nyelvű újságírás megteremtését és a nagy bátorsággal kiadott Szótár-tervezetét emeli ki munkásságából.²¹ BATSÁNYINak pedig sikerült őt arra is rávennie, hogy ismét tollat fogjon: „Már csak reá veszem magamat, hogy ismét dolgozzam. És ugyan a M. Museumba való írásim lesznek legelső munkáim” — írta RÁT BATSÁNYIHOZ.²² Ez az újabb, immár harmadik kísérlete azonban — úgy látszik — csak elhatározás maradt.

Bár vannak nyomai annak, hogy RÁT kapcsolatban állt a jakobinus mozgalom egyes vezetőivel, elsősorban HAJNÓCZYVAL, úgy látszik magába a perbe nem keveredett bele. HAJNÓCZY SZECSANACZ Jakab kamarai titkárhoz írt leveleiben 1793 júniusában rendszeresen ismertette a *Moniteur* híreit. A jún. 22-i levélhez fűzött megjegyzéséből az derül ki, hogy RÁTTal kapcsolatban állt és tőle valamilyen államtitkokat kívánt megtudni. „Rath ist auch schon zurück gekommen, ich habe Ihn aber noch nicht gesprochen, obgleich er schon, seit einer Woche da ist, mithin weiss ich noch nicht seine Staatsgeheimnisse.”²³ A reakció erősödése, a *Magyar Museum* megszűnése, majd a jakobinus mozgalom elfojtása RÁT számára azonban úgy látszik végleg elzárta az útját annak, hogy profán tudománnyal, irodalommal és a magyar nyelvvel foglalkozzék. És bár azok az írók, akik nem kis mértékben az ő úttörését folytatták, miután Kufstein börtöneit megjárták, ismét ösztönözték őt is további munkára, a 90-es évek végéről fennmaradt nyilatkozatai szerint ő már erre nem vállalkozott. Megtörte a sok kudarc és értetlenség, a nemesi társadalom közönye tervei iránt és személyének ignobilissága miatti lenézése, megvetése. RÁT 1798-ból származó, BATSÁNYIHOZ írt leveléből kitűnik, hogy BATSÁNYI — aki akkor-tájt hozta létre Bécsben a *Magyar Minerva*-sorozat tervét, és talán éppen ezzel kapcsolatban — RÁTOT ismét munkára, pontosabban könyvírásra buzdította. RÁT válasza azonban már a körülményektől megtört embert mutatják, aki azonban élesen látja, hogy a gátló körülményeket kik személyesítették meg. „Köszönöm a jót-kivánást, — de még inkább az atyafiságos intést” — kezdődik RÁT levele. „Amazt formássan felváltanom már szinte késő. Azonbann elhíheted, hogy bizony minden jót kívánó buzgóságtól forr Eránytad a szívem.”

Majd rátér hallgatása igazi okainak feltárására. „Némelly ki-fejezésidből gyanakodom, hogy Te is más okát véled hallgatásomnak, mint a mellyből ez valósággal származott. Ha könyveket irhatnék, leg-elsőbben-is magam mentességét kellene immár irnom, hogy a felőlem támadott sok bal vélekedéseket el-oszlathatnám. Ha vóltak, avagy vagynak irigyeim, azokonn nem szoktam

¹⁹ *Frohe Aussichten treuer Bürger in die feyerlich angetretene Regierung Ihres weisen Erbkönigs*. Pressburg, 1790.

²⁰ *Kaz. Lev.* II. 45—46. l.

²¹ *Planum erigendae Societatis Hungaricae*. Vienna, 1790. 82—83. l.

²² Idézi: FERENCZY József: *A magyar hírlapirodalom története*. Bp. 1887. 29. l.

²³ *A magyar jakobinusok iratai*. I. Szerk. BENDA Kálmán. Bp. 1951. 889. l.

meg-indulni, nem-is gondolok velek. Más emberek s más dolgok azok, mellyek engem elkedvetlenítettek.” S hogy ez az elkedvetlenedés Rátban milyen nagyfokú volt, bizonyítja az a pesszimiztikus nyilatkozata, amelyet a nemzeti nyelvvel és tudományossággal kapcsolatban tesz — éles ellentétben e kérdésekben korábban vallott optimista nézeteivel. „Más emberek s más dolgok azok, mellyek engem elkedvetlenítettek. Ugyan azok miatt végképpen le-is tettem azon reménységről, hogy a Magyar Nemzet önnön nyelvében s tudományában valaha virágozzék.”

A levél további részéből világosan kiderül, mi váltotta ki RÁTBÓL a nemzeti nyelv és tudományosság jövőjét illető, végső kétségbeesést. Először Lexikonja megjelentetése érdekében a főrendek előszobáiban eredménytelenül eltöltött órákra emlékezik keserűen vissza, és a főméltóságoknak a nem-nemes ember önértését sértő gógjére: „Azt tudom, hogy nem bánnák, sőt szeretnék, ha valaki azt a gyalázatot le-venné rólok, hogy nemzetök nyelvének más élő nyelvenn való Lexikonja sincsen, mellyhez képest kívánhatnák, hogy a ki köztök forog s dolgaikat valamiképpen igazgatja, az ő nyelvekenn tudjon szólni. De hogy azt a jót-tehető nem-Nemes emberhez, nem mondom, tiszteletet, de csak közemberséget-is mutassanak, az, az ő nagy méltóságoktól ki-nem telik. Soha sem felejtkezem-el azokról az álló órákról, mellyeket az előszobákban töltöttem még akkor-is, mikor abbéli szándékomért szállítottam. Hóltig szígyenlem akkori magam el-vetésemet.”

Majd visszatekint egész életére: sikereire (amin valószínűleg újság-szerkesztői éveit érti), kudarcaira és ismét azokra, akiknek ezeket tulajdonítja: „a paloták uraira és az uzorával nemességet kereső s könnyen nyerő könyvnyomtatókra”. Mert — BATSÁNYI feltevése ellenére — nem az irigyeit (akiken valószínűleg a luteranus lelkésztársait érti) okolja balsikereiért, hanem a főrendeket: „Kétszer hagytam-el azokat a kiknek Te másokkal együtt láttatol tulajdonítani el-kedvetlenedésemet. Mind a kétszer olly szándékkal cselekedtem, hogy régi feltételeimet, mellyekhez még gyerkőcze koromban a két Hazábann tett hoszszas és költséges utazásokkal hozzá készültem volt, véghez vihessenem. Először folyamatosan esék az-meg; de másodsor mind sikertelenül, mind pedig magamnak nagy kárával s kissebbségével. S inkább szeretek hóltig az én vélt irégyeim között maradni, hogy-sem mint a magokhoz édesgető Uraknak elő-palotáikbann várakozni s előttök állani, avagy uzorával nemességet kereső s könnyen nyerő könyvnyomtatókkal szerződni.”

Ezután — valószínűleg BATSÁNYI kérésére válaszolva — azt írja, hogy jelenlegi hivatalában (amin lelkészi állapotát érti) nem a Lexikont, de annál sokkal kevesebb munkával járó könyvet sem tud elkészíteni. Majd arra hivatkozik, hogy ő többször próbált a Kancelláriánál olyan hivatalt kérni, amelyben véghez vihette volna „köz haszonra való szándékai”-t. Kérésével felkereste a Helytartó Tanácsot és az 1790-i évi Országgyűlés Litteraria Deputációja Praesesét is. „Többet vallyon mit tehettem? — teszi fel reménytelenül a kérdést. Nem könnyen tudott lemondani terveiről: „búban” több évig lebetegedett. Most pedig már öregszik és számításba kell vennie a közelgő vénséget. „Látod, hogy bajos, vagy szinte lehetetlen dolog immár, engem a Magyarorságnak szolgálatába vissza helyeztetni” — írja Batsányi „barátságos serkentése”-re.²⁴

²⁴ OSzK Kézirattára — BATSÁNYI-iratok II. 1315/Fol. Hung. 35—38.

RÁT Mátyás tehát, noha szinte egész életében foglalkozott szótára elkészítésének gondolatával, a kedvezőtlen körülmények miatt azonban végül is nem tudta tervét megvalósítani. A szótár *Tudósításába* rejtett röpirata azonban megjelent, és hazai valamint külföldi körökben is élénk visszhangot keltett. HERDER II. JÓZSEFFEL foglalkozó, már említett munkájában többek között ezt írja: „Wahrlich, wie Gott alle Sprachen der Welt duldet, so sollte auch ein Regent die verschiednen Sprachen seiner Völker nicht nur dulden, sondern auch ehren . . . Die beste Cultur eines Volks ist nicht schnell; sie läßt sich durch eine fremde Sprache nicht erzwingen; am schönsten, und ich möchte sagen in ihrer ererbten und sich forterbenden Mundart. Mit der Sprache erbeutet man das Herz des Volks, und ists nicht ein größer Gedanke, unter so vielen Völkern, Ungarn, Slaven, Wlachen, u. s. Keime des Wohlseyns auf die fernste Zukunft hin ganz in ihrer Denkart, auf die ihnen eigenste und belibteste Weiser zu pflanzen?“²⁵ HERDER kétségtelenül máshol is hirdette minden nép jogát az anyanyelvi kultúra kifejlesztéséhez — és RÁT valószínűleg éppen tőle tanulta azt a humanista megértést, amellyel ő is viszonyult a többi magyarországi nép nyelvéhez, — mégis úgy érezzük: ezúttal RÁT röpirata hívta fel HERDER figyelmét a HABSBURG birodalom kis népeit, ezek sorában is az első helyen említett magyarokat, nemzeti kultúrájuk kifejlesztése szempontjából ért méltánytalanságokra.

GYÖRGY KÓKAY: MÁTYÁS RÁTS FLUGSCHRIFT GEGEN JOSEF II. IM INTERESSE DER UNGARISCHEN SPRACHE

Mátyás RÁT, Bahnbrecher der ungarischsprachigen Publizistik zur Zeit der Aufklärung, hat auch in der Erneuerung der ungarischen Sprache und Literatur eine bedeutende Rolle gespielt, wie das von neueren Forschungen bestätigt wird. Nach dem Abschluß seiner publizistischen Tätigkeit beschäftigte er sich mit wissenschaftlichen Projekten. Sein interessantester Plan war ein deutsch—ungarisch—lateinisches Wörterbuch, das er auf Grund der Lessingschen Prinzipien zusammenstellen wollte. Obwohl das Wörterbuch — oder dem damaligen Sprachgebrauch nach das Lexikon — wegen Indolenz und Konservatismus nie erscheinen durfte, veröffentlichte Rát ein Heftchen (*Ankündigung eines deutsch—ungarisch—lateinischen Wörterbuchs*. 1787.), das außer der Subskriptionseinladung eine sehr beachtenswerte Flugschrift enthielt. Das Heft ist uns in keinem Exemplar bekannt, der zweite Teil der *Ankündigung*, die erwähnte Flugschrift, erschien aber auch in SCHLÖZERS Zeitschrift (*Stats-Anzeigen*, 1778. S. 340—353), so dass wir über ihren Inhalt orientiert sind.

Diese verkappte Flugschrift bedeutete einen scharfen Angriff gegen das Sprachedikt JOSEFS II., mit dem der Kaiser auch in Ungarn das Deutsche für die Amtssprache erklärte. Rát stellte mit den von Schlözer erlernten statistischen Methoden und arithmetischen Rechnungen dar: das Ungartum kann im HABSBURG-Reich wegen seiner Anzahl und seiner Teilnahme an militärische und andere Staatsgeschäften mit vollem Recht auf die Benützung seiner Sprache im Unterrichtswesen, in der Wissenschaft und im öffentlichen Leben Anspruch erheben. Er deutet aber auch auf die große Bedeutung der Muttersprache in der Kultur und Wissenschaft der Aufklärung hin und betont, daß eine jede Nation nur durch die eigene Sprache ihre Bildung fördern kann.

²⁵ HERDER: *Briefe zu Beförderung der Humanität*. I. k. 56. 1.

M. RÁT, der — wie es bereits bewiesen wurde — zweifelsohne auch von HERDER beeinflusst war, hat doch wahrscheinlich durch diese Flugschrift HERDER auf die Ungerechtigkeiten des josephinischen Sprachedikts aufmerksam gemacht. HERDER nahm nämlich in seinem X. Humanitätsbrief (*Briefe zu Beförderung der Humanität*), indem er sich mit den Fehlern JOSEFS II. beschäftigte, auch auf das Sprachedikt Bezug und erwähnte unter den Maßnahmen, die den Völkern des Reiches beschwerlich waren, an erster Stelle das Unbill Ungarns.

SCHLÖZER versah die Flugschrift mit mehreren Anmerkungen. Auch die sind beachtenswert, obwohl SCHLÖZER — seiner Einstellung gemäß — kein so großes Verständnis für die Nationalsprache der kleinen Völker hatte, als HERDER. Die Flugschrift fand übrigens auch in Ungarn einen Widerhall: BATSÁNYI und KAZINCZY, die fortschrittlichsten Schriftsteller der Zeit, haben ihr eine grosse Bedeutung beigemessen.

* E tanulmány sajtó alatt volt már, amikor az Országos Széchényi Könyvtár Hirlaptára állományába került az egyik antikváriumtól a bécsi *Magyar Művészet*nek egy 1787. évfolyamát tartalmazó kötete. A kötet végéhez ragasztva található RÁT Mátyás éppen általunk tárgyalt *Tudósításának* eredeti, német és latin nyelvű szövege. A német változat nagyjából megegyezik a *Stats-Anzeigen*ben, SCHLÖZER által leközölt szöveggel, a latin szövege eltérő. Mind a SCHLÖZER által kihagyott részek, mind pedig a latin változat ismertetésére még visszatérünk.

FABÓ IRMA

A radikális sajtó kialakulása: Világ 1910–1914

„Radikális sajtó nélkül nincs radikális közvélemény” — ez a jelmondat fejezi ki a *Világ* című napilap célját és értelmét. Irodalom- és sajtótörténet egyaránt szabadkőműves alapítású, radikális hírlapként emlegeti.¹ A szabadkőművesség célja „a felvilágosodás terjesztése, a lelkiismereti, vallási és szellemi szabadság megóvása”, de ennek mindaddig nem egyértelmű velejárója a radikalizmus, míg nem érvényesíti azt a felfogást, hogy „a szabadkőművesség csak az eszme érlelésére alkalmas, a harc aztán az egész társadalom feladata”.² A *Világ* is csak a szerkesztés többéves ár-apály hullámainak elültével jutott el jelmondatának találóan tömör megfogalmazásáig és az annak lényegét töretlenül tükröző lapig.³ Kialakulásának e változatos korszaka 1910 elején kezdődik és majdnem három évig birkóznak a megújulás eszméit érlelő erők a megalkuvó, tolakodó középsszerrel saját soraikban, míg 1913 első felében PURJESZ Lajos szerkesztése megszilárdítja az újságnak a köztudatban fennmaradt határozott jellegét. A lap alakulását az alábbiakban elkísérjük 1914 nyaráig, amikor a háború kitörése kényszerű változást hoz az újságíróra és az újságírásra is. Az az ötven hónap, amelyet a napilap életéből áttekintünk, tanulságaiban újságíróiskolának is beillik, s egyúttal figyelemreméltó történelmi és művelődéstörténeti mozaikokat rögzít.

Az erősödő polgárság haladó szemléletű rétege 1908 táján mind kevésbé használhatta ki az egész országban befolyásos fővárosi sajtót radikális eszméi terjesztésére. A századfordulón még a haladó polgári értelmiségnek szólt, sőt utóbb a merészebb *Szabad Gondolat* mellékletet hozta a *Budapesti Napló*, ekkor azonban már rohamosan zsugorodó, „eladottá” hanyatlott orgánium; a függetlenségi *Egyetértés* kelendősége is megcsappant, a szintén függetlenségi

¹ A *Világ* teljes pályafutásának rövid összefoglalását l. legutóbb KEMÉNY István: *A régi „Világ”*. Magy. Sajtó. 1965. 378–9. l. Jellemzi: BÖLÖNI György: *Magyarság — emberség*. Bp. 1959. 265, 526. l. DEZSÉNYI Béla — NEMES György: *A magyar sajtó 250 éve*. Bp. 1954. 235–6. l. GERÉB László: *Pogány József. (Kultúra — alkultúra.)* Bp. 1962. 312–3. l. HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló*. Bp. 1961. 331. l. *A magyar irodalom története*. 5. k. (BODNÁR György) Bp. 1965. 38. l. PINTÉR Jenő *Magyar irodalomtörténete* 8/1. k. Bp. 1941. 76. l. RÉVAI József: *Irodalmi tanulmányok. Ady Endre*. Bp. 1950. 124. l. (s további kiadások) VARGA József: *Böloni György. (Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből.)* Bp. 1962. 287. l. Vö. még DERSI Tamás: *A rejtélyes doktor*. Bp. 1965. 132, 133. l. Az egykorú adatok kiegészítését — megerősítését elsősorban BALINT Lajos (a továbbiakban megkülönböztetésül: az író B.L.) és MIKLÓS Jenőné, továbbá GERŐ Ödön leánya, GODA Gábor, PÉCHY Blanka szívességének köszönöm.

² *Váraday Zsigmond*. Világ. 1913. jan. 18. 1. l. (vezércikk-nekrológ)

³ A mottó: Világ. 1913. okt. 19. — „A Világ... sem volt mindjárt a kezdetben radikális.” BÖLÖNI György: *Ady az újságíró*. Bp. 1956. 61–2. l.

Budapest pártlap, s nem éri el a radikális mértéket; e párt félhivatalosa, a később JUSZT-párti *Magyarország* esti lap lévén, hatása nem azonos a reggeli újságokéval; a „nem szocialista, csak plebejus” *A Nap* ellenzékiességét túl-harsogja, majd eltompítja bulvár-jellege; az *Esti Újság* szinte kizárólag Budapesten kelendő, hírvívó rikkancs-lap; a liberális *Pesti Napló* talán csak a klérussal szemben valóban ellenzéki, üzleti szempontjai az elsődlegesek, a *Magyar Hírlap* konzervatívan liberális. A *Népszava* jellegénél fogva nem szócsöve a polgárságnak, a kormánytámogató lapok pedig természetesen nem lehetnek radikális propaganda támaszai.⁴ A hiányt nem tolthatik ki a megerősödött progresszív folyóiratok (*Huszadik Század, Nyugat*) sem: csatázó napilapra van szükség, és ez a törekvés egybefonódik a nagyközönségnek szóló, szabadkőműves eszméket terjesztő sajtó megteremtésének igényével.⁵

A szabadkőműveség alapszabályai „a közügyek körül kifejtendő hasznos munkára” serkentenek, viszont „kizárnak köréből minden politikai és vallási kérdést”.⁶ E két pont eltérő felfogású értelmezésével virultak ekkor Magyarországon — összesen mintegy öt-hatezer, jobbára értelmiségi taggal — teljesen konzervatív páholyok, amelyek kizárólag a jótékonykodást tekintették feladatuknak, meg eléggé sovíniszta ún. „nemzeti” páholyok és több radikális is. Tagjaik közt vannak hivatásos újságírók, akik a legkülönbözőbb érdekeltségű lapokba írnak, de persze óvatosan igazodva a szerkesztés irányához (így a *Budapesti Hírlap* munkatársai sorában!). A progresszívек ellenben sürgették a haladásra, szabadgondolkodásra oly veszedelmes „mind jobban előtérbe nyomuló klerikális irányzat” ellen az egyenlőség, testvériség, szabadság vezéreszméjének erélyesebb védelmezését. „Új harci módról, új fegyverekről és új fegyvertársakról kell gondoskodni” — fejt ki ezért közülük YARTIN (NYITRAI) József.⁸ Az Eötvös-páholy el is határozza napilap alapítását, anélkül azonban, hogy programját eleve szabatosan megfogalmazná és a szervező dr. BÁLINT Lajos ügyvéd ezt meglehetősen fellengzősen teszi meg;⁹ bár buzgó agitációja sikeres, sokban elfogult nézetű propagandájának eszméi kára utóbb megmutatkozik. Az anyagi alapot elérí ötezer előfizető és 300 000 korona, hamarosan túljegyzett alaptőkéjű részvénytársaság formájában.¹⁰ A lap címére pályázatot hirdettek, s *Világ* néven indult meg 1910 március 30-án úgy, hogy a kiadóvállalat vezetője dr. BÁLINT Lajos, felelős

⁴ *Budapesti Napló*ról. BÖLÖNI 3. jegyz. i. m. 49. l. LENGYEL Géza: *Ady a műhelyben*. Bp. 1957. 307. l. BN és *A Nap*-ról GERÉB László: *A munkásügy irodalmunkban*. Bp. 1961. 150. l.

⁵ A szabadkőműveseknek megvoltak ugyan a maguk időszaki tájékoztatóik, amelyek nyomtatásban jelentek meg — *Kelet* (Kézirat szabadkőművesek számára), s párhuzamosan a német nyelvű *Orient*; *Dél*; majd 1910-tól az Eötvös-páholy kiadásában *Progressió* — de ezek nem szóltak a nyilvánosságnak.

⁶ II. Alaptörvény 1. ill. 2. §. L. SZENDE Pál: *Szabadkőműveség és politika*. Dél. 1908. ápr. 29. 1–2. l.

⁷ Dél. 1911. márc. 15. 4–5. l.

⁸ *Munkánk reformja*. Kelet. 1908. ápr. 25. 160. l.

⁹ A lap „az intranzigens liberalizmus mellett a hazafias, erős magyar szellem ápolását tekintti irányadónak”. *Kelet*. 1909. márc. 15. 126. l., *Dél*. 1909. márc. 15. 8. l., márc. 30. 5. l. (A legradikálisabb páholyok — Martinovics, Petőfi — ösztönzése nem válhatott hangadóvá, mert — nem volt pénzük!)

¹⁰ *Dél*. 1910. márc. 15. 2–3. l. Laptulajdonos a Bárány Eötvös József Irodalmi és Nyomdai Rt. (1. még: *Világ*, 1910. máj. 1. 8. l.) Az alaptőke ötszázézer koronára emelkedett: I. *Progressió*. 1910. nov. 1. 1–2. l.

szerkesztő YARTIN József lett, „a szellemi irányítás és a szerkesztés zöme” pedig GERŐ Ödönre hárult.¹¹

A politikai célzattal induló újság programját most már a szerkesztők fogalmazzák meg a politikai helyzethez képest: „Általános, titkos választói jog, felekezeten közoktatás, teljes progresszív adózás és szekularizáció: ezek a nemzeti magyar állam legfőbb szükségességei.”¹² A pillanatnyi helyzet pedig az, hogy alig váltotta föl gr. KHUEN-HÉDERVÁRY Károly miniszterelnök és belügy-miniszter kormányzata a koalíciót, új választásokat írt ki a régi — se nem általános, se nem titkos — választójog alapján; az erősödő klerikális befolyás támaszaként gr. ZICHY János lesz az „inkább vallási, mint közoktatásügyi” miniszter; az ország gazdasági és szociális állapota a dualizmus, és az „agrárius” rendszer sanyarú függvénye; a feszültség Szerbiával Bosznia-Hercegovina annexiója és a hároméves vámháború lezajlása óta csak tessék-lássék enyhült; kényes kérdése a „magasabb politikának” FERENC FERDINÁND trónörökös változó mérvű befolyása az agg uralkodóra.

A *Világ* tartalmának részletes elemzésére, minden programpontja megnyilvánulási módjának bemutatására itt terünk nem lévén, a lap életének csak néhány fontos vagy jellegzetességéért kiragadott külső és belső eseményéhez kanyarodhatunk el.

Az előkészületekben még nem vettek részt, az újság megindulásakor kapcsolódnak be a polgári radikalizmus fő szószólói, így a szerkesztő munkatársaként politikai vezérük, JÁSZI Oszkár: a cikkek—vezércikkek sora élénk bizonyítéka a GERŐ Ödönnel barátsággá erősödött elvbarátságának. Jelentős vezércikkíró GERŐ Ödön mellett GODA Géza, s hamarosan fel felbukkannak ADY írásai is.¹³ Mindhárman méltánylói, de egyben bírálói is JÁSZINAK, mert doktriner voltában felismerik politikája gátló korlátját. Viszonyukat, felfogásukat, működésüket mégis legjobban értékeli JÁSZI Oszkár abban a levelében, amelyet a meseter- és bajtársként tisztelt GERŐ Ödönhöz a *Huszdik Század* szerkesztőjeként intézett: „Mindaz, ami ma csírázó, biztató, harcos az új intellektuális Magyarországon, az tetemes részben abból a publicisztikai talajból kelt ki, amelyet Ön és néhány — nagyon kevés — kitűnő társa művelt meg, kik megmaradtak néhez, keserves és gyalázatos időkben tiszta és európai férfiaknak.”¹⁴

A *Világ* első szerkesztőségének belső munkatársai közül a fontosabbak BÖLÖNI György, CSÁTH Géza, DÉRI Imre, ERDÉLY Jenő, ERÉNYI Nándor, GODA Géza, PÁSZTOR Mihály, PAYR Hugó, SOLTÉSZ Adolf. A lap külső megjelenése jobb a konzervatív újságokénál, mégsem elég modern; bár fejlécét a kiváló grafikus FALUS Elek rajzolta, tipográfiáját és papírját maguk az alapítók bélyegzik hamarosan avultnak.¹⁵ Címoldalán a vonal alatti tárca tartalma elbeszélésen kívül néha kritika, útirajz, jelesebb ismeretterjesztő cikk vagy

¹¹ L. *Kelet*. 1910. márc. 15. 150—1. l. — Az alapítás eredeti okmányai Budapest ostromakor elégték, csak az előzményekből maradt fenn annyi, hogy dr. BÁLINT Lajos ügyvéd *Budapesti Újság* című lapra nyújtott be — talán tapogatózó? — engedélykérelmet 1910. márc. 3-án, s azt még aznap elutasították, mert ilyen nevűt már előbb engedélyeztek. (Fővárosi Levéltár 1910. Tanácsai I. üo. I 20380—I. 960/910.)

¹² *Előfizetési felhívás*. Világ. 1910. ápr. 1.

¹³ GERŐ Ödön főszerkesztő már a húsvéti lapindítás előtt felkereste levelével Párizsban ADYt, s tőle készséges választ kapott, közli GELEJI Dezső. (*Ady ismeretlen levele a Világ szerkesztőjének*. Irod. tört. 1958. 457. l. + facsimile.)

¹⁴ A levelet, mely GERŐ Ödön leányának birtokában van, 1910. jan. 22-én írta.

¹⁵ *Dél*. 1910. márc. 31. 10. l. — A lapot 1913. márc. 23-ig a Globus, azután a Nap nyomda készíti.

irodalmibb riport, de vers igen ritkán tarkítja. Kisvártatva fölé kerül a *Hírek* élén megindított *Naptár*, ez a mindennapos emlékeztetés progresszív, vagy ellenkezőleg: elrettentően reakciós évfordulókra, világos kommentárral vagy anélkül, pusztán a tények erejére bízva a hatást. A hírfejcikk sem tűnik el egészen, újdonságokkal vagy akár egy-egy színfolttal, mint KRÚDYtól *A régi pesti polgár* vagy a *Vasárnapi versek*: GÁBOR Andor bökversei. 1913-ban azután újból visszatér erre a helyre a *Naptár*.

A lap állandó rovatai címükben csak kevésbé különböznek a nagyobb újságokban szokásosaktól, viszont arányukban és tartalmukban jelentősebbek azok, amelyeknek közvetlen szerepük van a radikális követelések támogatásában. Mindenekelőtt a *Közoktatás*: szinte szaklap gondosságával számol be minden idevágó eseményről,¹⁶ a hozzá kapcsolódó cikkek pedig az oktatásügy sok mélyreható baját világítják meg. Főleg ÁGOSTON Péter, KUNCZ Aladár, SOMOGYI Béla, SZABÓ Dezső, ZIGÁNY Zoltán fogalmazza meg tényekre támaszkodva meggyőzően az állami népoktatás követelését az elfogult és sikertelen felekezeti iskolák helyett; ismertetik a klerikális túlsúly, az erőszakos magyarosítás hatását és visszahatását, a tanítók és tanárok nyomorát és gúzsba-kötöttségét, a hosszú harcot nyugdíjuk rendezésére; szólnak reakciós egyetemi ügyekről, s az Akadémiáról, ahonnan „ami élet, az kívül maradt”.¹⁷ A rovatokban vagy a hírek között rendszeres tájékoztatást találunk a Galilei Körben, a Társadalomtudományok Szabad Iskolájában, a Női Liceumban és a Szabadgondolkodás Magyarországi Egyesületének rendezésében tartandó és tartott előadásokról. A *Főújság* rovatnak Budapest-szakértő vezetője, PÁSZTOR Mihály, érdekes közérdekű cikkeket is ír. Ha *Könyvekről* számolnak be, a selejteset meg sem említik, de haladó folyóiratokat ismertetnek és a könyvtárügy is helyet kap SZABÓ Ervin cikkeiben, népkönyvtárakról szóló hírekben. A *Testedzés* ügyét a lap modern, jó pedagógiai felfogásban karolja föl; a stockholmi olimpiáról 1912 júliusában BODOR Ödön tudósít. A *Közgazdaság* szerkesztésével a kortársak eleinte elégedetlenek, számunkra a rovatvezető KOVÁCS Sándor György cikksorozata vonzó: *Nagy nevek a Cityben*, közte JÓKAI és MIKSZÁTH kapcsolata a közgazdasági élettel, persze anekdotával fűszerezve.¹⁸ A *Szerkesztői üzenetek* apró szedésében sok nagy eszme tudományos megvilágítása búvik meg, amit persze a klerikális sajtó is észrevesz; a hirdetések sohasem nyomják el a szövegrészt úgy, mint az üzletiesebb vállalkozású lapoknál. Az általában szokásos folytatásos regény hosszabb időszakok kihagyásával fordul elő, de említésre méltó Anatole FRANCE két regényének első közlése magyarul BÖLÖNI György fordításában (*A pingvinek szigete* 1910-ben és *Az istenek szomjaznak az eredeti megjelenésével párhuzamosan* 1912-ben), azonkívül WELLS *Tono-Bungay*-ja és KRÚDY Martinovics-regénye: *A méceses elal-*

¹⁶ Igy szerepel ismételtlen SZABÓ Dezső mint a székelyudvarhelyi főreal, majd a sümegi alreal tanára: *Szabó Dezső fegyelmi ügye*. Világ. 1910. dec. 24. 13. l. (E megjegyzéséért: „Éhes gyomorral nem lehet a Himnuszt énekelni.”) *Válasz Tisza Istvánnak*. uo. 1911. máj. 4. 5. l. (Hivatkozik a „Még kér a nép”-re.) *Egy liberális tanár üldöztetése*. *Klerikális aknamunka*. uo. 1914. júl. 23. 9–10. l. (Nyílt levele a közoktatásügyi miniszterhez.)

¹⁷ A népoktatás helyzetére jellemző, hogy 1912-ben (l. *Világ* ápr. 23. 17. l.) 61 növendék jutott egy tanítóra és az iskolaköteles gyermekek öt százalékának nem volt sem iskolája, sem tanítója. Jellemző a klerikális felháborodás is: „Az új Reform-klubba mintegy negyven tanár és tanító lépett be.” Darázs: *Veszedelemes tünetek iskoláinkban*. A Cél. 1911. 42–44. l. Az Akadémiáról l. MIKLÓS Jenő: *70 év*. Világ. 1910. máj. 1. 9. l.

¹⁸ I. Jókai. 1912. ápr. 14. 15–6. l. II. Mikszáth. 1912. máj. 1. 13–4. l.

szik. Van viszont még egy szórakoztatásra szánt rovat, a *Kis tárca*. Csak nagynéha tartalmaz, többnyire sekélyes történetkéivel elárulja, hogy sokáig ingyen-rovat volt: a szerzői jogegyezménynek Magyarország nem volt tagja, s így a tárcába szinte mindig divatos francia, esetleg angol, néha északi íróknak a szerkesztőségben lefordított „lektűrjei” kerültek bele. Akad azonban világirodalmi értékű is közte, így CSEHOV, TOLSZTOJ, MAETERLINCK, MAUPASSANT, STRINDBERG, SIENKIEWICZ elbeszélései. A magyar irodalom megjelenése a *Tárca* rovatban döccenőkkel bár, de tartalomban és formában magasabb színvonalú oly művelőivel, akiknek prózáját KOSZTOLÁNYI szavával valóban „ízlelgetni kell a nyelvünk hegyével”:¹⁹ ADY, BARTA Lajos, KAFFKA Margit, KOSZTOLÁNYI, KRÚDY (szepességi történetei cikksorozatként is *Egy krónikás könyvből* gyűjtőcímmel), MIKLÓS Jenő, MOHÁCSI Jenő, MÓRICZ Zsigmond (*Lobogó szövétnék*-sorozata *Fáklya* című regényének alapja), NAGY Lajos, SOMLYÓ Zoltán, a könnyedebbek közül LAKATOS László, VAJDA Ernő — közben azonban sok jellegtelen, semmitmondó írás.²⁰ A cikkek között fáradhatatlan ismeretterjesztő DÉCSI Imre idegorvos, aki Florestan és Bartolo jelzéssel mint szépítő is érdekeset nyújt, éppígy SZÁSZ Zoltán (*Zenit*), és alkalomadtán többek közt BALÁZS Béla, BIRÓ Lajos, POGÁNY József, RÉVÉSZ Béla, SZENDE Pál, VÁRADY Zsigmond, később (gyakran jelzetlenül) az író BÁLINT Lajos, MAGYAR Lajos.

Hiába mondja azonban oly szépen az első előfizetési felhívás, hogy „A *Világ* az elszánt, megalkuvást nem tűró szabadelvűség újságja” és sorolja fel a „demokratikus szabad magyar államot” jelentő eszményeit, sokszor hajlik a lapot fenntartó, s a „szabadszellemeüknek csak töredékét” egyesítő konzervatív kis- és nagypolgár szabadkőművesség igényei felé.²¹ Így kerül az időlegesen szabadelvű igyekezetű dzsentrí SZEMERE György a szerkesztő munkatársaként az első számra, s szerepel hamarosan elapadó langyos tárcanovellákkal. Elég bő hely jut botránynak és pöröknek akkor is, ha nem ÁCHIM András gyilkosainak felmentő pöréről van szó — ezzel viszont a tárgyalások részletes közlésén kívül nagyhatásúan foglalkozik vezércikkben, riportban, cikkben, jegyzetben ADY, BÖLÖNI, JÁSZI, KOSZTOLÁNYI, MÓRICZ, POGÁNY.²² Máskor méltán rója meg a *Népszava* a lapot, mert a polgári sajtó „a *Világtól* az *Alkotmányig*” egyformán „terrorizmus, tapintatlanság, durvaság” szavakkal bélyegzi meg az APPONYI-ellenes tüntetést! Fél év múltán SZENDE Pál bírálata megállapítja, hogy „jó újságírókat szerződtettek, de nem toboroztak egységes felfogású embereket”, s a lap nem elég megértő a nemzetiségi és a munkáskérdésben. Egyes vidékiek viszont éppen azt dicsérik, amit az óvatos dr. BÁLINT előljáróban hangoztatott, hogy nem ijeszti el a konzervatívot és a nyárspolgárt, „tapintatos a modora”.²³

¹⁹ *Írók, festők, tudósok*. Bp. 1958. 1. k. 173 l.

²⁰ *A Világ. Vita az Eötvös-páholyan*. Kelet. 1910. nov. 1. 371—3. l. L. még BÖLÖNI *Magyarság—emberség*. 237. l. („Akkori lapvezérünk nem konyitott sem szerkesztéshez, sem irodalmhoz.”)

²¹ VÁRADY Zsigmond: *Szélmalomharc*. Világ. 1911. jún. 9. vezércikk a szabadkőműveseket ért parlamenti támadásokra, POLÓNYI Géza interpellációja után. (L. 1911. jún. 3., 8.)

²² 1911. máj. 16. 17. 18. (BÖLÖNI) máj. 19. (JÁSZI, MÓRICZ) jún. 4. (POGÁNY) jún. 20, 21. (KOSZTOLÁNYI) jún. 22. 23. 24. 25. 27., nov. 24. (ADY) 1912. jan. 13. 16. máj. 29.; utórezgése ÁCHIM-ügyben sajtóperről szóló hír, többek közt BÖLÖNI ellen is 1914. ápr. 17. 13. l.

²³ *Népszava*. 1910. jún. 27. 2. l. — Kelet. L. ²⁰ jegyz. — BÁCSKAY Béla: *Levél a szerkesztőhöz*. Progressió. 1910. okt. 1. 2—3. l.

Ennek a pártokon felüli középutat kereső, merészebb progresszivitástól óvakodó irányzatnak a befolyása erősödik azáltal, hogy amikor YARTIN József 1910 szeptember közepén fiai látogatására New-Yorkba utazik, a felelős szerkesztő tisztét dr. BÁLINT Lajos veszi át, s tartja meg (YARTIN időleges visszatérte után is) két és fél évig.²⁴ YARTIN elég passzívan, de GERŐ Ödönnel összhangban működött, míg dr. BÁLINTnak többször szemére vetett „ügyvédi” magatartása, mindvégig habozó, „amatőr” volta okozta az erősödő ellentéteket, amelyek GERŐ Ödön és JÁSZI Oszkár megválására, GODA Géza, POGÁNY József teljes eltávolodására vezettek. Már a lap előkészületei folyamán polémiát, sőt az alapító többség tiltakozását váltotta ki BÁLINT ügyvéd szélsőséges sovinizmusa, mert elengedhetetlen ugyan a lap hazafias szelleme, de elfogadhatatlan szervezőjének „tülerős nemzeti álláspontja”.²⁵ BÁLINT azután meghajolt „kompetens szabadkőművesi fórum állásfoglalása előtt”.²⁶ Magatartásának fő vonása a megalkuvás, sőt kapaszkodó dörgölődés, s ezt tükrözi ingatag szereplése a *Világnál*. Ártalmas hiba: tápot ad a „honfenntartó” szemzőgből amúgyis éleződő, és elvakult általánosítással a haladó eszméket is sújtó antiszemizmussal, amely a kapitalizmus visszás jelenségeit mind e „faj”-nak rója fel.²⁷ Köztudomású a zsidóság részvétele az egykorú sajtóban, számaránya a szabadgondolkodó polgárságban, s másrészt a burzsoáziában.²⁸ A *Világ* radikális programját a klerikális sajtó eleve a keresztény világrendnek szóló hadüzenetnek minősítette. Ezért szögezi le JÁSZI Oszkár a reakciós támasdásokra, hogy a „történelmi osztályok” uralmának megbuktatására törekvő felvilágosult radikalizmus nem zsidó szellemből, zsidó érdekek védelmére folytatott politika és nem azok a „jó hazafias” zsidók, akik „pénzzel és ésszel látják el az elaggott feudális szervezetet”.²⁹ A független szellemű Szász Zoltán *A jövő zenéje* fejléccel vissza-visszatérő, társadalmi és etikai—esztétikai kérdésekkel foglalkozó kitűnő cikkei egyikében óvja is a zsidóságot a „fajmagyar sovinizmus humbugjától” és kimondja, mily „korlátolt és ellenszenves” azoknak a viselkedés, akik közülük „a magyar túlzó faji ideológia úgynevezett imperialista politikájának szolgálatába” állnak be.³⁰

Dr. BÁLINT Lajos szerkesztői működésének anyagi kudarca hamarosan nyilvánvaló, azt maga is kénytelen bevallani. Szellemi kudarcát erélyes bírálatban összegezi 1912 vége felé a *Szabadgondolat*: nem használta ki azt az óriási erkölcsi erőt, hogy a *Világ* nem üzleti vállalkozás — félszemmél a kormány sajtóirodája, a másikkal pedig a részvényesek apró érdekei felé kacsintott —

²⁴ Az impresszumban 1911. máj. 3-tól 1913. febr. 1-ig. YARTIN csak 1912 júniusában költözik New-Yorkba és küld onnan levelezőként cikkeket.

²⁵ GELLÉRI Mór: *Sovinizmus*. Kelet. 1909. jan. 20. 12—3. l. „Minden nemzet szabadkőművességének nemzetinek kell lenni anélkül, hogy e téren túlzásokba ragadtatná magát... A sovinizmus ellenkezik minden szabadkőművesség legelemibb fogalmával.” Kelet. 1909. nov. 10. 390. l.

²⁶ *Pro persona*. Progressió. 1911. febr. 15. 2—3. l.

²⁷ [VALTNER Jenő] VJ: *Az új antiszemizmus*. Szabadgondolat. 1911. 2. sz. 71—2. l. 166. l. Körtörténeti jegyzetek. *A mi zsidóink*. Huszadik Század. 1908. 402—3. l. Szász Zoltán: *A magyar cionizmus*. Világ. 1910. máj. 18. 5. l. uő: *Magyarság és zsidóság*. Bp. [1926.] 224. l. DÉCSI Imre: *Az aszfalt beszél*. Világ. 1910. máj. 21. 1—2. l. *Igazolvány nélkül*. uo. 1912. okt. 30. 7. l. Idéz *A zsidó sajtó a kereszténység ellen* c. névtelennek jelzett, valójában BANGHA Béla előadását tartalmazó röpiratból. (L. a 60. jegyz.)

²⁸ *Zsidó-politika*. Világ. 1911. ápr. 30. vezércikk.

³⁰ *A magyar cionizmus*. 1910. máj. 18. 5. l. — Szász Zoltánról l. KOMLÓS Aladár: *A magyar költészet Petőfőtől Adyig*. Bp. 1959. 395—6. l.

teljes politikai analfabétaság találkozott benne az újságíráshoz való teljes hozzá nemértéssel.³¹ Még keményebben szókimondó KÓSA Miklós (előzőleg maga is a *Világ* munkatársa): BÁLINT gyáva és tehetetlen ingadozása minden fuvallat szerint egy felemás társadalmi osztályéval azonos. BÁLINT szerkesztő pedig — KHUEN-HÉDERVÁRY „liberális rezsim”-jét dicséri bősztón (hiszen abba beletartozik TISZA István is!).³² Nem ad helyet JÁSZI Oszkár nyilatkozatának, amikor a *Népszava* joggal „néhány aggályos tünetet sorol föl a *Világ* választójogi taktikájában”, amelyek a küzdelem diszkreditálására vezetnek. JÁSZI „hónapok óta érő” elhatározással kilép a *Világ* szerkesztőségéből. Véleményét a naiv ábrándozásról és kétségbeejtő rövidlátásról, a magyar polgárságról, mely „még mindig vak eszközeiben és gyáva küzdelmeiben”, KHUENRÓL, aki a bécsi akarat szolgálai eszköze, a „népnélküli” nemzeti munkapártról, és álláspontját *A választójog útjáról* cikksorozatban közli a *Népszavában*.³³ BÁLINT dr. taktikáját védő szólammal kíséri sajnálkozását.³⁴

A bírálatok is elismerik azonban a *Világ* máris tisztos pályafutását, vezető emberei korrektségét, néhány igazi újságíró tiszteletreméltó munkáját a színvonal megmentésére. Korántsem érdektelen e három évfolyam: említsünk belőle néhány nemes programjához méltó nevet és témát. Mindenekelőtt a nemzetiségi kérdést. A lap regisztrálja politikai, gazdasági kulturális tüneteit (kölesönös sovinizmus, közigazgatási és igazságügyi elnyomás, nyomor, analfabetizmus, egyházi zsarnokság), szóhoz juttat többirányú véleményt (bátran nemzetiségit is) és alapvetően a közös kizsákmányolót: „az agrár-klerikális feudalizmust” okolva, JÁSZI Oszkár összefoglalja a „romantikus” és a „realista” álláspontot.³⁵ A becületes igyekezet segíti a fogalmak tisztázását, de valóságos eredménye ekkor aligha több, mint az az apró hír 1912 augusztus 10-én, hogy LUKÁCS László miniszterelnök elrendelte: azontúl minden hivatalos adatgyűjteményben oláh helyett román álljon.

Érdeklődéssel kíséri a *Világ* az egyházi viszályokat és PROHÁSZKA Ottokár szocialista eszméket latolgató modernizálási törekvéseit. A szekularizáció témája meglehetősen beleolvad az előbbiekkbe, de ennyi is antiszemita támadást vált ki.³⁶

³¹ Kelet. 1912. febr. 15. 43. 1. Szabadgondolat. 1912. 343–4. 1. (Szemle.)

A Szabadgondolat a Világról. Dél. 1912. okt. 31. 6–7. 1. s már jóval előbb: *A szabadkőműves főszerkesztő. A „Világ” élete és halála.* Pesti Futár. 1911. máj. 15. 3–5. 1.

³² KÓSA Miklós: *Dr. Bálint Lajos. (Aktuális fejek. Emberek és osztályok.)* Pénzvilág. 1912. dec. 21. 1124–6. 1. [dr. BÁLINT Lajos]* *: *Liberalis rezsim.* Világ 1911. aug. 17. uó.: *Nyilatkozat.* uo. 1912. dec. 24. 3. 1.

³³ JÁSZI Oszkár: *A „Világ” és a magyar demokrácia.* Népszava. 1911. okt. 11. 1–2. 1. *A választójog útja.* uo. okt. 12, 13, 14. és röpiratként: *Miért léptem ki a „Világ” szerkesztőségéből. Obstrukció és választójog.* Bp. Világosság ny. 32.1. Előzménye a Népszavában: *Le az álarccal!* 1911. okt. 10. 4–5. 1., ill. a Világ 1911. okt. 8-i vezércikke: *Döntő pillanat.* — JÁSZI véleményét utóbb ADY is megerősíti: „Polgárságunk zöme korrupt s különben is gyenge.” L. *Hadd jöjjön a sajtórábság.* Szabadgondolat. 1913. 12. sz. (Sajtószám.) 369. 1. (Forrás nélkül idézi RÉVAI József: *Irodalmi tanulmányok.* Bp. 1950. 113. 1., ill. *Ady.* Bp. 1965. 14. 1. s jegyz. 239. 1.)

³⁴ Jászi Oszkár úr ma kilépett szerkesztőségünkéből. Világ. 1911. okt. 12. 8. 1.

³⁵ [JÁSZI Oszkár] (J.): *Erdély autonómiája.* Világ. 1910. szept. 25. vezércikk. *A nemzetiségi béke.* Jászi Oszkár: *Válasz az ellenvetésekre.* uo. 1911. máj. 28. 3–5. 1., máj. 31. 2–3. 1.

³⁶ *Az antimodernista eskü. A hiteles szöveg.* Világ. 1911. febr. 18. 6–7. 1. *Nemzeti létünk veszedelme.* uo. 1911. nov. 3. 14. 1. (BERECHY Endre ily című füzetének ismertetése.) KRÜGER Aladár: *A szekularizáció mint üzlet.* (1910. nov. 15-i beszéde a X. Katolikus Nagygyűlésen.) Nagyvárad 1911. 16. 1.

Kimagasló nyeresége a lapnak ADY Endre viszonylag gyakori szereplése. Tucatnál több tárcanovelláján kívül számos cikke, vezércikke, útlevele jelenik meg ebben az időszakban. *Szelíd, új jegyzetek* című, néhol versekkel élénkített sorozata publicisztikájának gyöngyeit hinti el például ÁCHIM András védelmében, vagy a hódmezővásárhelyi NAGY György köztársasági mozgalmaról szólva. Versben, cikkben egyképp erélyesen óv TISZA István végzetes politikájától: „háborítóbb és veszedelmesebb ötven ÁCHIM Andrásnál.”³⁷ Gyéribben előforduló versei a radikális eszmék páratlanul nagyhatású támogatói, így egyebek közt *A magyar tanítókhöz*, a Galilei Kört üdvözlő *Új tavaszi seregszemle*, az antiklerikális *Az Uristen nevében* vagy a perbefogására vezető *Rohanunk a forradalomba*.

A képzőművészet, építészet, zene új irányait — így BARTÓKOT, CSONTVÁRYT, LECHNERT, a Nyolcakat, a Nagybányaiakat, RODINT, VAN GOGHOT — ismerteti és segíti bírálataival BÖLÖNI, CSÁTH Géza, FEIKS Jenő festőművész, GERŐ Ödön, MEDGYES László, PAJZS Elemér (a *Május* szerkesztője), YARTIN, a színházét—irodalomét ERÉNYI Nándor, HEVESI Sándor, IGNOTUS, KOSZTOLÁNYI, MIKLÓS Jenő, RELLE Pál, esetenként más képzett írók is, akiket mind az igyekvés jellemez a haladó magyar szellem erősítésére.³⁸ DEZSŐ Alajos kitűnő rajzai tarkítanak néha ünnepi mellékleteket, de gyatrán áll a humor *Kis Világ* címen, meg PAULINI Béla rajzos vicchasábjain. Anekdotákkal akar szórakoztatni a *Szines mozi* sorozat, amelyet később SZENES Béla ír. Rovatszerű Janeiro (KANIZSAI Ferenc) *Kis Tükör* című jó kroszorosozata. Sok lapos tárcát közöltet BÁLINT szerkesztő, amikor reklámötletként az olvasók szavazataival eldöntendő novellapályázatot hirdet, de közönségének irodalmi ízlése kiemeli a díjra BARTA Lajos elbeszélését.³⁹

A *Világ* írógárdája jórészt azonos vagy azonosul a haladó, illetve a lázongó irodalmi folyóiratokéval — *Nyugat*, *Renaissance*, *Aurora*, *Május* — és szíven viseli az irodalom ügyét: bőséges helyet ad a *Nyugat* irodalompolitikai vitájának,⁴⁰ majd a *Huszdik Század* körkérdésére az írói becsületről SZÁSZ Zoltán cikkén kívül számos válasznak, köztük ADY, BIRÓ Lajos, IGNOTUSÉNAK. Részletesen értesülünk a Társadalomtudományi Társaság vitájáról irodalom és társadalom összefüggéséről. Megvitatják MOHÁCSI Jenő kezdeményezését a magyar írók szervezkedésére, szerzőjogi védegyelet létesítését sürgetve. Hírül hozzák, hogy megalakult a Magyar Irodalomtörténeti Társaság — a haladás ellen.⁴¹ Kiváló példája az irodalmi ismeretek terjesztésének, amikor

³⁷ *A tarisznyás ember*. Világ. 1911. júl. 16. 3. l.

³⁸ BÖLÖNI György: *Tihanyi Lajos*. (Magyarság—emberség. 423., ill. 416. l.) A cikk eredetije: *Tihanyi*. Korunk, 1938. 577—581. l. A kötetben szereplő Rodin művészete (343—352. l.) előzménye (részben azonosan): *Rodin*. Világ. 1913. máj. 4. 33—4. l. RODIN *L'Art* c. könyvét hosszan ismerteti KELEMEN Pál (1911. szept. 16. 7. l.) és részletét közlik: *A művészek haszna*. 1911. okt. 22. 33—4. l. Bizonyára BÖLÖNI írása: ZARÁNDY György: *A „Nagybányaiak”*. 1912. aug. 22. 1—3. l.

³⁹ *A gyöngyház látszó*. 1911. dec. 7. 1—4. l.

⁴⁰ *Irodalom-politika* c. 1911. dec. 30-i cikkében számos író nyilatkozatát közli RÉVÉSZ Béla, azután hozza a Világ HATVANY Lajos nyílt levelét ADY Endréhez (dec. 31.), OSVÁT Ernő válasznyilatkozatát (1912. jan. 3.), FELEKY Géza csitító hozzászólását (jan. 4.), POGÁNY József vita-előadását (jan. 20.), s persze közben a HATVANY—OSVÁT párbaj hírét (jan. 7.).

⁴¹ SZÁSZ Zoltán: *Hírlapírás és meggyőződés*. 1912. ápr. 28. 33—4. l. *Az írói becsület*. 1912. máj. 12. 13—4. l. *Irodalom és társadalom*. 1912. márc. 20. 8. l., ápr. 25. 13—14. l. (E vitáról l. CZINE Mihály: *Móricz Zsigmond útja a forradalmakig*. Bp. 1960. 145. l. és jegyz. 549—550. l.) *Magyar írók szervezkedése*. 1911. júl. 16, 20. júl. 30. (ADY véleménye). aug. 20. *Fekete irodalomtörténet*. 1911. dec. 14. 7—8. l.

JUHÁSZ Gyulának a szakolcai főgimnázium értesítőjébe írt tanulmányából (*Magyar poétika. Poétikai tanításom kis tükre*) egy újságoldalnyinak ad nagyobb nyilvánosságot.⁴² Sokat és nagyrabecsüléssel foglalkozik a *Világ* MIKSZÁTHAL nemcsak jubileumakor és halálakor, hanem számon tartja emlékezetét is.⁴³ Elég rendszeresen kapnak teret nőírók: részben elenyészett nevek, de novellával, verssel előfordul KAFFKA, CZÓBEL Minka is (meg a JUHÁSZ Gyula révén emlékezetes patétikus EÖRSI TÓTH Julia) és a szociális riportok sorából kitűnik az *Esti Újságnál* hírlapíróvá edződött ANTAL Gézáné.

Negyedik évfolyamába lépve, 1913 elején következik be a lap életében sorsdöntő változás: felelős szerkesztője február másodikától PURJESZ Lajos és április elsején lekerül a lapról dr. BÁLINT Lajos főszerkesztő neve. Erdemben már újévtől érvényesült PURJESZ Lajos befolyása, s ez rögtön kitetszik oly fontos politikai eseménnyel kapcsolatban, mint az 1912 utolsó napján benyújtott LUKÁCS—TISZA-féle választójogi javaslat: a *Népszava* azonnal megállapítja, hogy „a *Világ* tőle szokatlanul erélyes hangon írja meg a véleményét” arról, hogy a kormány kijátssza az ipari és a mezőgazdasági munkásságot.⁴⁴

PURJESZ Lajos tehetségének kibontakozása ismeretes: 32 éves ekkor, 23 éves kora óta főszerkesztője volt az *Egyetértésnek*, eszes, művelt, politikai áttekintése és ítélete biztos, polgári radikális nézetei szilárdak, jelleme tisztelretremelő, csiszolt modora hajbókolás nélkül kelt elismerést, ellenfelei is megbecsülik. Szerkesztői tehetsége átfogó, ennek alárendeli publicisztikai munkásságát — ritka, fontos alkalmakkor ír csak egy-egy vezércikket a *Világba*. Jelentős munkásságát és emberi erényeit összefoglalóan jellemezték egykori munkatársai: legtalálóbban visszaemlékezéseiben az író BÁLINT Lajos, annak idején a *Világ* nekrológja és BIRÓ Lajos a *Nyugatban*.⁴⁵ Ezeket az arcképeket aláfesti, ha akad más kortársi emlékezés és megerősíti a *Világ* tartalma, már működésének itt érintett másfél éve alatt is.

PURJESZ Lajos tehát hozzáfog, hogy hamarosan elmondhassa lapjáról: „ethikai értékei vannak”. Legelőbb a meggyőződés következetességét érvényesíti (osztatlan felelőssége idején mind merészebben) a politikai célok érdekében, azután apránként eléri az egész újság harmonikus egységét. Mindjárt eleinte frissítően hat, hogy a korábban jellegtelenül ismétlődő rövid vagy hangzatos előfizetési felhívást gyakran megújított, fogalmazásban és tipográfiában is szépen formált írásművek váltják fel *Az olvasóhoz*. A kapcsolat közvetlenné válik, kifejti a programpontokat és eszközeit, kikel a kongó frázisok ellen. Hamarosan megállapítja, hogy előfizetői szaporodnak és ötödik évfolyamába lépve merészen kimondja: „Nem a langyos közönyösökhöz szól a szavunk. A habozók maradjanak távol. Szívesen látjuk őket ellenfeleink táborában” — hiszen, nem tagadja: „ellenségeink is vannak minden vonalon.”⁴⁶

⁴² 1912. júl. 21. 33–4. l. — JUHÁSZ Gyula méltatásával hozza hírül a *Világ* (1913. okt. 29. 11. l.) székfoglalóját a szegedi DUGONICS-Társaságban és közli *Isten háta mögött* c. versét. (Ez utánközlés kiegészítés *Összes Művei* (Versek II. Bp. 1963.) jegyzetéhez: 448. l.)

⁴³ MIKSZÁTHAL kapcsolatos az első riporteri „szenzáció” is a *Világban*. (Külön közlemény tárgya. F.I.)

⁴⁴ *A kormány elszigetelten. A sajtó a Tisza-reform ellen.* *Népszava*. 1913. jan. 2. 4–6. l.

⁴⁵ BÁLINT Lajos: *Művészbemutató*. Bp. 1964. 358–367. l. *Purjesz Lajos*. *Világ*. 1925. jan. 8. 1–2. l. BIRÓ Lajos: *In memoriam Purjesz Lajos*. *Nyugat*. 1925. jan. 16. 100–102. l.

⁴⁶ *Világ*. 1913. febr. 23. 11. l., márc. 23. 13. l., máj. 11. 13. l., júl. 1. 13. l., dec. 14. 15. l. *Négy év után*. 1914. márc. 29. 12. l.

Mindig hatásos, világos célzatú az a jelmondat vagy beszédes statisztikai adat, mely a belső oldalakon két vonal közötti résben bukkan fel. Ilyen az előjáróban említett mottó, ezt az új sajtótörvény életbeléptekor tiltakozásul meg is ismétli. A korábban viszonylag csekély terjedelmű külügyi rovat bővül, a hírszerzés—hírfeldolgozás modernebb, *Külpolitikai szemle* járul hozzá (MÉRŐ Gyula írja) és cikket—riportot szánnak az érdeklődéssel kísért eseményekre (mint MAGYAR Lajos és SAS László sorozata Albániából és Montenegróból). Több figyelmet szentel a lap a munkásügynek (munkanélküliség, nyomor, sztrájk, kizárások, gyülekezési szabadság, tüntetések, végül munkások részvétele a törvényhozásban, persze: másutt).

A politikai állásfoglalás legfőbb tükre ezekben az években az általános, titkos választójogért folyó harc. A lap megindulásakor világos beszéd a *Nyílt levél Gróf Tisza István úr Ó nagyméltóságához*,⁴⁷ de nem változtathat azon, hogy a 18 milliós országban két hónappal később nyolcszázötvenötezer szavaznak, s jórészt a munkapártra. Azután következett BÁLINT ügyvéd főszerkesztősége idején az a már említett „bizonytalanság, amely ... a polgári áldemokráciával kacérokodott.”⁴⁸ Ennek vet véget PURJESZ Lajos és vezércikkírói: ÁGOSTON Péter, BIRÓ Lajos, GERŐ Ödön, IGNOTUS, JÁSZI, SZENDE Pál. Megszólal PURJESZ is: *Kié az ország* kérdi, RÓNAI Zoltán pedig kijelenti: csak egy erős szervezet van az államból élő uralkodó kikkel szemben, a munkásság.⁴⁹ Ekkor indul itt IGNOTUS nevezetes tárcasorozata: *Olvadás közben*, szókimondón TISZA ellen és így hadakoznak a „demokrácia archimedesi pontjára”-nak deklarált nemzetiségi kérdésben megszólalók is: ADY, BIRÓ Lajos, JÁSZI, ISAC Emil, SZENDE Pál, DINER-DÉNES majd MÓRICZ Zsigmond és BARTA Lajos nagyszerű riportjaikkal Máramaros és Bereg megyéből.⁵⁰ Megismerjük a *Világból* az Országos Polgári Radikális Párt hivatását és nézeteit formális megalakulása idején.⁵¹ Hamarosan megváltozik azonban minden addigi törekvéssé válik és aránya, mert kitör a háború. Az első felbuzdulás bakanótái mellett ott áll BIRÓ Lajos figyelmeztetése: „múltjék el az olcsó hősiesség, amely a biztonságos budapesti utcán tombol” — maga pedig MAGYAR Lajossal, PILISI Lajossal elindul haditudósítónak. BÖLÖNI elsiratja JAURÉST, s szeptemberben már sebesültje van a redakciónak: NAGY Andor.⁵²

⁴⁷ 1910. ápr. 10. 33—6. l. kilencszáz aláírással: ... „Mi testvéreinknek, a testi munka embereinek fokozott politikai érvényesülésétől nem félünk, sőt bennük látjuk és keressük a mi meggyőzőbb, leglelkesebb és legszilárdabb szövetségeseinket a magyar kultúránk kiépítésének fáradságos munkájában.”

⁴⁸ BÁLINT Lajos 45. alatt i. m. 364. l.

⁴⁹ PURJESZ vezércikke (1914. ápr. 12). szerint: akié az utca és a piac. RÓNAI Zoltán: *Tömegsztrájk és választójog*. 1913. márc. 1.

⁵⁰ IGNOTUS *Sorok Tisza Istvánról*. 1913. jún. 1. 1—3. l. JÁSZI Oszkár: *A demokrácia archimedesi pontja*. 1914. márc. 15. vezércikk. MÓRICZ és BARTA Lajos 1913 végén—1914 elején foglalkoznak a rutének ellen felségárulás címén indított máramarosi ún. skizma-per hátterével, okaival; MÓRICZ véleményének lényege: az elnyomatás robbantóbb erőket nevel, mint a nyílt ég alatt fejlődött életenergia (*Oroszocskák*. 1914. jan. 8.); a *Bereg-megye*. A *Schönbornok birodalma*. c., 1913. dec. 31-én kezdődő riportsorozat szerzőjeként BARTA Lajost BÖLÖNI fedi fel (utóbb i. m. 267. l.).

⁵¹ JÁSZI Oszkár: *Kell-e polgári radikális párt?* 1914. máj. 24. (vezércikk) Eszerint a polgárság „osztályhelyzeténél fogva ... nem csatlakozhatik a szocializmushoz”. BIRÓ Lajos: *A radikális párt*. 1914. máj. 28. vezércikk. SZENDE Pál: *A radikális párt hivatása*. 1914. jún. 3. vezércikk. *Megalakult az Országos Polgári Radikális Párt*. 1914. jún. 7.

⁵² BIRÓ Lajos: *A kockát elvetették*. 1914. júl. 26. vezércikk. BÖLÖNI György: *Jaurès*. 1914. aug. 2. 9—10. l. (tárca).

Az itt vázolt másfél évben múlhatatlanul meg kell emlékeznünk PURJESZ Lajosnak még néhány közelebbi munkatársáról: szerkesztő-cikkíró-elbeszélő-költő MIKLÓS Jenő, kritikus-cikkíró BÁLINT Lajos, zenekritikus CSERNA Andor, tovább működik BÖLÖNI, DÉCSI, KOSZTOLÁNYI, PÁSZTOR Mihály, RELLE Pál és főleg ADY: kevesebb cikkel, de sokkal több verssel! Vezető cikkeket ír KABOS Ede, JANCsó Károly, BERNÁT Ottó, szakcikkeket ORMOS Ede, SZABÓ Ervin és még sok jóeszű és jótollú publicista. A lap gárdájára mindig jellemző volt, hogy valóban hivatásnak tekintette az újságírást, s ezért érdekelte a szakma és a szakmabeliek sorsa. Amikor tehát 1914 augusztusában kényszerűen lezárul az újság „békés” fejlődésének korszaka, s befejezzük vizsgálatát, visszakanyarodunk az eddigi évfolyamaiban előforduló sajtótörténeti adatokhoz.

Tanulságosan ismerteti a *Világ* az elhunyt újságírók működését, hírt ad az új lapalapításokról, lényegesebb szerkesztőváltozásokról, megszűnésekor méltatja a valaha jelentős *Éggetértést*, foglalkozik az amerikai magyar sajtóval is, megtudjuk belőle némely lap színezetét, egyes írói álnevek felfedését. Megemlékezik az újságírók szervezkedéséről, természetesen az első újságíró-sztrájkjéről, s mint említettük, részt vesz az azt követő vitában az újságírói becsületről. Szól minden lapbetiltásról, ami leggyakrabban a *Népszavát* éri (1912-ben százttízszer!), de előfordul bulvárlapokkal is (*A Nap*, *Az Est*) és amelynek fokozatai az utcai, a trafik és a pályaudvari árusításra, meg a postai szállítás jogára terjednek ki. Számos kommentár kíséri LUKÁCS László kerékkötő kolportázs-rendeletét, szembeállítva vele, hogy a szószékről „igazolvány nélkül” izgathatnak „a bűn protektorai”-ként ócsárolt sajtó ellen. A harcos klerikalizmus megnyilvánul a pápa sajtóellenes nyilatkozatában (de lapvásárlásaiban is), meg a vidéki iskolákba és trafikokba kerülő újságok megrostálásában; a pénzügyminisztérium is a trafikengedély megvonásával fenyeget, ha „ellenzéki” lapokat árusítanak.⁵³

Nagyobb cikkek foglalkoznak a sajtóval és megállapítják, hogy „a reakció ágaskodása rendszerint a sajtó elleni hadjáratral kezdődik” és örvendetes a frissítő harc, mert „megindította a lavinát, amelynek egykor el kell pusztítani a reakciót”. Az újságíró munkája a mindennap történetírása. (HERODOTOS voltaképp az első riporter). A közvélemény hatalom, a riport irodalmi műfaj lett. A hírlapírás fejlődéséről, a sajtótudományról szóló előadásaiban GERŐ Ödön megvilágítja hogyan nyilvánulnak meg a sajtóban a „társadalmi alkotóenergiák”, amint „társadalmi alkotóelem” maga az újságírás is.⁵⁴

Heves önvédelmi harc előzi meg az 1914: XIV. törvénycikkben megvalósult új sajtótörvényt. 1913 szeptemberétől nyerünk bő tájékoztatást a *Világ*-ból a törvényjavaslatról, annak parlamenti vitájáról, diákok és munkások

⁵³ 136 000/1912. B.M. (aug. 26.) sz. rendelet: *Sajtótermékek házaló vagy utcai terjesztése*. (A Világban erről 1912. szept. 3., 5.) Rikkancs csak 18 éven felüli lehet, területre szóló hatósági engedéllyel. A háború kitörése után könnyítést kér (és kap) Jász-Nagykun-Szolnok megye főispánja, mert „a jelenlegi viszonyok mellett Szolnokon 18 éven felüli lapkihordót kapni bajos”. (L. Országos Levéltár Belügymin. V/a. oszt. 1914 : 3228 res. aug. 23.) *Igazolvány nélkül. Rikkancsok reverendában*. Világ. 1912. okt. 30. 7. 1. *A pápa a sajtó ellen*. 1912. dec. 15. 10. 1. *A harcos klerikalizmus*. 1913. febr. 11. 9. 1. *A pápa lapokat vásárol*. 1913. febr. 23. 7—8. 1.

⁵⁴ *A sajtó körül*. 1911. ápr. 9. 10. 1. G. R.: *Háború és kultúra*. 1912. aug. 1. 5—6. 1. *A hírlapírás fejlődése*. 1913. ápr. 24. 6. 1. (A TT Szabad Iskolájában tartott előadásában GERŐ Ödön figyelmeztet: az újságírás hatalma zsarnoksággá is fajulhat.) GERŐ Ödön: *A sajtótudomány*. 1913. dec. 14-i hír a 16-i előadásról.

tüntetéseiről, munkásküldöttségről, a főváros polgárságának nagygyűléséről a szabad sajtó védelmében. PURJESZ Lajos vezércikke, cikkek, hírek, kommentárok hasonlítják össze a javaslatot az érvényes 1848: XVIII. tc.-kel, sőt a cári kormány tervezetével, mert az is liberálisabb, mint a magyar sajtóreform. A sajtószabadság legsúlyosabb veszedelme, hogy a kiadó anyagi függősége (a magas kauciója terhére ráróható kártérítési kötelezettség) semmissé teszi az újságíró amúgyis megcsappant erkölcsi függetlenségét. Ezért fordul *A sajtó az ország közönségéhez!*, mégsem akadályozhatja meg a javaslat megszavazását 1914 januárjában és életbeléptét április elsején. Sújtja a sajtót az 1912: LXIII. tc. is a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről, lehetővé téve a „sajtócsőszők”-nek, hogy rendezetlen léptessék életbe a cenzúrát és tiltsanak be a kormányoknak nem tetsző lapokat.⁵⁵

Tekintsük át végül a *Világ* publicitását és visszhangját ezekben az években. Amit a publicitás érdekében kiadói eszközökkel tesz, vajmi kevés: nagy és kis sárga plakátokon hirdeti megindulását, fiók-kiadóhivatalt nyit kirakattal 1911-ben, kiragasztja a hirdetőoszlopokra apróhirdetéseit 1912-ben, de „nem ad ajándékokat” (mindössze a *Naptár*-rovatot gyűjti kötetbe). Természetesen nincs állami szubvenciója, és a közgazdasági életben dívó hirdetési átalányokban is oly szerényen részesül, ami nem haladja meg a díjértéket.⁵⁶

A lap példányszámának hiteles megállapítására nincs mód, az a hivatalos statisztikai felvételek nem tudakolták, mert „bevallása az adatszolgáltatóra nem egyszer kényes lehet.” A posta nyilvántartásából csak az így közvetített példányszám derül ki „representatív számlálás” alapján⁵⁷ és bár az akkor bizalmas adatok ma hozzáférhetőek volnának, az 1911 utániak elenyésztek, 1910 pedig, a *Világ* fennállásának első csonka éve csak az arányok tekintetében tanulságos. Az egybevetés hitelesnek mutatja azokat az utalásokat, amelyek szerint 1914 első felében a *Világ* mintegy tízezer példányt ért el és ezt határozottan megerősíti akkori belső munkatársa, BÁLINT Lajos is. Olvasottságát a kortársak a példányszám tízszeresére becsülték, mert különösen orvosok, tanítók és egyetemi hallgatók révén többszörösen terjedt.⁵⁸ Említsük meg

⁵⁵ PURJESZ Lajos: *Az új sajtótörvény*. 1913. okt. 26. vezércikk. *Magyar reakció — orosz liberalizmus*. 1913. nov. 25. Az újságírók és újságkiadók egyesülései az olvasóközönséghez: 1913. dec. 9. *A sajtócsőszők*. 1913. máj. 6. — ADY ³³ alatt id. cikkében így kiált fel: „... a sajtó bakóinak szörnyű szándékát csak az intellektuelek s a munkásság érzik szinte testi fájdalomként. Valóban siessenek a sajtótörvényükkel a bűnös szándékok kiküldött próbékjei, hadd verődjék össze az a nagy tábor, mely a félignéma sajtó egy messzi szavából megérti, hogy van világosság, lámpa és lámpavas.”

⁵⁶ *A sajtó hirdetési átalánya*, Pesti Hirlap. 1914. febr. 12. 5. l. (A *Világ* a Margitsziget rt.-tól 16 óra 3500 koronát kapott; a juttatások a példányszámmal állottak arányban; egy oldalnyi hirdetés díja már 1911-ben száz korona volt.) Pusztán közönségéből nyilvánvalóan a *Világ* sem élt meg, és 1911–12-ben van is utalás az Főtvőspáholytól származó ötven-százezer koronákra, de arra is, hogy inkább sörgyáros, semmint ELEK Pál (azaz a Magyar Bank) volt a mecénás, mert a bankigazgatót korruptnak minősítik. (*Kelevény*. Világ. 1911. dec. 7. vezércikk.)

⁵⁷ ELEKES Dezső: *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében*. Statisztikai Közlemények. 85. 1. sz. 1938. 135. l. NEMES György: *A sajtó műhelyütkéi*. Bp. 1948. 19. l.

⁵⁸ OL — MF 1910—V.—838, 2618, 4559, 6424. *Budapest székesfőváros területén postán feladott politikai hírlapokról szerkesztett kimutatások*. (Eszerint 1910-ben a Világ vidéki előfizetőinek száma szinte azonos volt az Egyetértésével, máris felülmúlta a polgári demokrata *A Polgárt*, és mintegy hetedrésze volt a legkelendőbb *Pesti Hirlapnak*.) PINTÉR Jenő i. h. húszezret ír, de nem jelöli meg, hogy 1910 és 1926 között melyik időszakban. PURJESZ jelentése szerint nemsokára százezren fogják olvasni a *Világot*: *A „Világ”-ért*. Kelet. 1914. 5. sz. 20—1. l.

itt, hogy a lap évi előfizetési díja megalapításától kezdve 28 korona volt és számonként 10 fillérért árusították. Az új sajtótörvény életbeléptekor leszögezi, hogy „független és szókimondó marad . . . becstelent nem közöl” és mert előfizetőiből él, csatlakozik ahhoz a néhány napilaphoz, amely 1914 július elsejétől 32 koronára emeli előfizetését.⁵⁹

A *Világ* érdemeit és jelentőségét mutatja, hogy mindvégig visszhangot kelt. Megindulásakor azonnal említette az *Egyetértés*, a *Magyar Hírlap*, *Pester Lloyd*, a bécsi *Die Zeit* (nyert is Ausztriából előfizetőket), viszont nem szól róla a *Budapesti Napló*. A *Polgárral*, mely agyonhallgatja, nincs kapcsolata a *Világnak*; VÁZSONYI Vilmosnak felrója „botlásait”. A *Nyugatot* viszont mint szellemben hozzá legközelebb állót ajánlja. Szükség esetén polemizál a *Világgal* a *Népszava*, de méltányolja is munkásságát és többször átveszi belőle a kultúra-ellenes és klerikális jelenségek ostorozását. A lap hatásának világos jele ellenfeleinek sok éles, gyakran durva vagdalkozása, elsősorban az *Alkotmány*, *Magyar Figyelő*, *A Cél* párhuzamos évfolyamaiban és BANGHA Béla jezsuita páter előadásaiban. S kell-e nyitabb bevallása a *Világ* sikerének, mint az a klerikális röpirat, amely azon kesereg, hogy „a keresztény magyar társadalom . . . mohón olvassa”⁶⁰

A *Világ* kezdeteiről szólva nem hagyhatjuk említetlenül pályafutásának végét sem, mert végleges betiltása 1926 május elsején „a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló vétség”-ért tradícióhoz hű bátorságának következménye a frankhamisítási botrány részleteinek felfedése során. Az ügyészégi iratok nemcsak kortörténeti adatok, hanem önkéntelenül rögzítik is PURJESZ Lajos nevének egybeforrottságát a köztudatban a *Világgal*. A betiltáskor ugyanis PURJESZ Imre volt a felelős szerkesztő és a megidézésére adott utasításban a két éve holt PURJESZ Lajos neve áll . . .⁶¹

A *Világ* ma kelendő radikális jelzője érdemben az itt vázolt, ötödik évfolyamáig terjedő időben alakult ki. A lap a zökkenőket is számbavéve tágabb látókörű haladó tartalommal telített, mint pusztán a polgári radikális pártprogram. Későn kialakult polgárságunk jó és rossz, hasznos és ellenszenves szerepléséből végül is kiszűri azt, ami becsületesen szolgálja a merev maradiság megtörését. Hatása a maga korában akkor is jelentős, ha nem terjed túl a polgári eszményeken, de előremutató például akkor, amikor az általános választójogot nem célnak tekinti, csak eszköznek, amelynek „demokratikus tartalmat

⁵⁹ A *Világ* és az új sajtótörvény. 1914. ápr. 7. 7–8. l. Az előfizetési díjat felemeli az *Alkotmány*, *Budapesti Hírlap*, *Magyarország*, *Pesti Hírlap*, *Az Ujság*. A *Világ* előfizetői túlnyomórészt nem a szabadkőművesek, akiknek a fele nem járhatja.

⁶⁰ *Vázsonyi*. Világ. 1912. márc. 27. vezéreikk. Botond: *A szabadkőműveség önleleplezése*. A *Cél*. 1911. 460. l. MIKLÓSSY István ily című röpiratáról. *Klerikális támadás a magyar sajtó ellen*. Világ 1912. márc. 12. BANGHA páter *A sajtó és kultúra* című, a Katolikus Sajtó-Egyesületben tartott előadása szerint a *Világ* „az egyházi vagyonra áhító szabadkőművesek drága pénzen fenntartott kéjlapja”.

⁶¹ A betiltás egy kihagyott idézőjel következménye volt, mert a bécsi tudósító telefonjelentésének közlésekor a magyar egymillió koronás bankjegy hamisításáról szóló rendőri hír egybeolvadt PERESZLÉNYI tudósító kommentárjával. FELEKY Géza főszerkesztő bűnügye majd két év múltán végződik csak felmentéssel, a *Világ* rt. lapkiadó vállalat felszámolása pedig 1932-ben fejeződik be. Az 1914-ben ötvenezer koronára emelt kaució teljes elértéktelenedése folytán a frankhamisítási ügyben rágalmazásért GERGELY István „kezdő hírlapíró” behajtottak hatszáz pengőt. (Fővárosi Levéltár — Budapesti Kir. Ügyészség. Sajtóügy. IV. 5/634/1926. 5/937/1926. 4/042241. 1926. máj. 4., ill. Polgármesteri iratok 230.767,(1932—IV.)

csak konzekvenciái kölesönöznek”.⁶² Mindenesetre jellemző, mily egybehangzó a korabeli és emlékező értékelések: a szabadkőműves eszméken túllépő, politikai, tudományos, művészeti radikalizmust képviselő orgánumként ítélik meg, amelynek van világnézete, azt sorsdöntő években vállalja, hisz benne és meggyőződését tanítva terjeszti. Hangja nem harsány, a sajtó sok más táján tapasztalható „bárdolatlanlanságra” tárgyilagos igazságkereséssel válaszol.⁶³ E vonásai révén jelentős a szerepe a publicisztika, a vezércikkírás történetében is: a szónoklat, a lírai szenvedély, a szecesszió, s másfelől az üres retorika⁶⁴ helyébe lép — mondhatni realizmusával —, modernizálja közönségének ízlését és emeli a magyar sajtó színvonalát.

IRMA FABÓ: DEVELOPMENT OF THE RADICAL NEWSPAPER “VILÁG” (“WORLD”)

“Public opinion cannot be radical without a radical press” — this motto of the daily *Világ* expressed its aim to spread then modern ideas of progress. The need for a radical press was felt since the turn of the century but former attempts failed either on account of ideological compromise or for lack of capital. *Világ* was founded early in 1910 by the Hungarian freemasonry which, however, consisted of lodges of very different shades of opinion, conservatives included. The variety in interpreting their ideals as to their practical duties was reflected — after half-a-year’s good start — in the second editor-in-chief’s uncertain attitude and thus led to an unclear or even contrary expression of the paper’s political program for almost three years. This critical and much criticized state of affairs perfectly changed to the best from the beginning of 1913 when the post of the editor was taken by L. PURJESZ, an exceptionally gifted journalist. He cared for an unshaken political trend of bourgeois radicalism in concordance with the program of 1910: to fight for universal suffrage, public education governed by the state (instead of the churches), progressive taxes and secularization of the vast ecclesiastic estates in the country. This meant a constant fight against the politics of the successive governments and against clericalism. The editor-in-chief was aided by a highly qualified regular staff and distinguished invited authors — i. a. the prominent poet ADY as publicist and novelist too — who produced a newspaper of manifold interest and high cultural rank. The volumes of the *Világ* studied here until the outbreak of World War I. show its development to what it is called to-day: a radical newspaper. Its contemporary influence has to be emphasized as it forwarded that much needed political education which gave an outlook beyond the activity of the parties on the stage.

⁶² SÁRKÖZY István: *Batthyány és a radikalizmus*. Világ. 1914. ápr. 22. 5. l.

⁶³ BÖLÖNI György: *Magyarság — emberség*. 265. l. „Nevezetes napilap volt ez, nagy szerepet játszott a magyar értelmiség fejlődésében és forradalmasításában. Az ADY által nyugtalanított emberek, a jobb létre törő szellemiség, ebből a lapból kapta világnézeti táplálékát, a haladás és változások vágyát.” BENDA Jenő: *A Világ*. Kelet. 1913. 226 — 7. l. „Amikor majd megírják azt, hogy a mai gyáva, szervilis, maradi, osztályönzéssel és klikkédekkel szétmardosott Magyarországból hogyan született meg az új, a dicsőségesen előretörő Magyarország, ebben a megírásban igen előkelő szerepet kell majd juttatni a Világnak és a Világ munkájának.” *Világ*. Világlexikon. Bp. 1925. 919 — 927. l. (Az Enciklopédia r. t., azaz a Lantos könyvkereskedés kiadásában megjelent lexikon hirdetései között a lap részletes, PURJESZ Lajos életében és bizonyára közreműködésével készült ön-ismertetése.) „A modern újság”-ról szólva kiemeli: „Mindenkor érezte a Világ, hogy az újságírás tisztességének kérdése egyúttal a társadalom tisztességének kérdése is” és „méltán büszke” a külpolitikai hírszolgáltatásban végzett, fejlődést jelentő munkájára, tárgyilagos gazdasági tudósításaira.

⁶⁴ GERÉB László: *A munkásügy irodalmunkban*. 148 — 150. l.

KÖZLEMÉNYEK

A Bedegi Nyáry família nyomtató mestere: ifjú Klösz Jakab. SZEPSI CSOMBOR Mártonnak (1595—1622) nevezetes útleírása, az *Europica varietas* (Kassa 1620. RMK. I. 500.) megjelenése után meg kell válnia a kassai iskola igazgatói állásától, s a magyar későreneszánsz kitűnő prózáírója a BEDEGI NYÁRYAK szolgálatába lépve Varannón lesz prédikátor s egyszersmind az ifjú NYÁRY Ferenc (1611—1622) nevelője, kinek oktatására összeállítja *Udvári schola* c. újszoitikus erkölestanító munkáját, s akivel együtt esik a Felvidéken dühöngő pestis áldozatául. Ez újabb könyvére már mecénásai viselkedésnek gondot, s a NYÁRY birtokokon forgolódo prédikátorok közreműködésével a kisgyermek a nyja, NYÁRY Istvánné TELEGDY Anna (meghalt 1635) jelenteti meg Bártfán (RMK. I. 527.), ahol egy év múltán a fia temetésén elhangzott *Négy szép hallottas Praedikatiok* gyűjteménye (RMK. I. 534.) is elhagyja a sajtót. E prédikációs könyv GNOSTIUS János verses latin orációját, valamint KOVÁSZNAI B. Imre, KIS-KAPOSI István, MISKOLCZI S. János és IRATOSI T. János — a NYÁRY birtokok lelkészei — temetési beszédeit tartalmazza.

Ekképpen vált szükségessé, hogy a SZEPSI CSOMBOR műveinek kritikai kiadását előkészítő munkálatok során az Országos Levéltárban átnézzük a ZICHY család levéltárának a VÁRDAY, NYÁRY, TELEGDY familiára vonatkozó, mintegy kétezer tételt számláló 17. századi misszilis anyagát,¹ s így bukkantunk az alább közlendő levelekre, melyek figyelemre méltó adatokat tartalmaznak ifjú Klösz Jakab (1601—1660) bártfai tipográfus tevékenységének első éveit illetően, s árnyaltabban jellemzik azt a szellemi környezetet, melyben életpályáján elindult.

Az első levél írója, a németországi egyetemeken tanult KOVÁSZNAI B. Imre, előbb Korlátón és Kassán, majd 1615-től CSOMBOR Márton szülővárosában, a NYÁRY birtokhoz tartozó Szepsiben lelkész,² kinek nevét mint a *Négy szép hallottas Praedikatiok* egyikének szerzőjét említettük; egyetemi vitatkozásain kívül ő írta TELEGDY Annához az *Udvári schola* elé illesztett *Vigasztalo beszédet*. Leveléből kitűnik, hogy SZEPSI CSOMBOR posztumus munkáját TELEGDY Anna asszony jelentette meg, s a négy beszédet tartalmazó kötettel együtt eredetileg Lőcsén akarták kinyomtatni. Ott azonban 1623—1624-ben nyomtató műhely nem működött. A fiatal Klösz Jakab Bártfára tette át székhelyét,

¹ OL ZICHY család lvt. P. 707. Fasc. 81. NB. Nr. 7345—7999., 9409—9855., 10136—11029. A továbbiakban csak a Nr. jelzetekre utalunk.

² Ld. ZOVÁNYI Jenő cikkei a „*Theologiai lexikon*” részére a magyarországi protestantizmus történetéből. Bp. 1940. 254.; RMKT. XVII/2. 290, 318, 350. Alább közlendő levele mellett másakra is rátaláltunk (TELEGDY Annához, Rozgony, 1628. március 19., Nr. 09586/b.), s utalhatunk olyanokra is, melyek őt emlegetik: VÁRDAY Kata — NYÁRYNÉ édesanyja — leányához (kelt 1623, „Vardaban makeden”, Nr. 0911.); TELEGDY Anna édesanyjához írva (Csicsva, 1623. szeptember 9., Nr. 10873.) utal kettejük levelezésére: „kovaznay ymre uramnak mynemö leuleket yrtam”.

SCHULTZ Dániel 1622-ig dolgozik, BREWER Lőrinc első nyomtatványa (RMK. II. 437.) pedig 1625-ben lát napvilágot. A nyomtatásról így másutt kell gondoskodni, s a kéziratosokat Bártfára viszik, ahol ifjú KLÖSZ Jakab már 1622-ben megkezdte működését.³ Előzőleg azonban a szerző — KOVÁSZNAI — betekintésre megkapja a kéziratosokat. A levélben két munkájáról esik szó, melyek egyike a *Vigasztalo beszéd*, — ezt Telegdy Anna lemásoltatta és visszaküldte —, másika pedig a négy temetési szónoklat közt lévő saját prédikációja, ugyanis csak erre vonatkozatható a levél „teobbi” prédikációt említő kitétele. Mint értesülünk, KOVÁSZNAI-nak egy szolgát kellett volna informálnia munkája kinyomtatása felől, ki azonban először távollétében járt nála, most meg nem jön, s így ő ez úton érdeklődik ez utóbbi írása sorsáról.

Különös érdekessége e levélnek, hogy szól az „Eoregh aszszon”-nak, vagyis VÁRDAY Katának egyik alumnusáról, „az Odera folio viz mellet levo Francofurtbā” lakozó „szegeny tanulo Deakia”-ról, kinek nevére s egy 1623. augusztus 3-án kelt, VÁRDAY Katához intézett levelére is ráakadhattunk.⁴ Úgy véljük ennek szövege sem érdektelen, hiszen SZENCZI MOLNÁR Albertről őrzött meg figyelemre méltó adatot, nevezetesen azt, hogy a Frankfurtban tanuló magyar diákok levelezésben álltak vele, további utazásaik tervezgetése közben tőle meg barátjától, Georg Remtól kértek s kaptak tanácsokat a „job állapotu heliek” felől. Első helyen ezek között a SZEPSI CSOMBOR által megírt és leírt Anglia szerepelt, s a tehetősebbek — utal rá a levél — már el is hajóztak a brit partok felé; menne a mi deákunk is, ha VÁRDAY Kata újabb forintjai megérkeznének. E korai adat irodalomtörténetírásunknak azt a megállapítását támogatja, hogy SZENCZI MOLNÁR orientáló tekintélye és szervező munkája nem kevés indítékot adott az angliai puritanizmus eszméinek hazai elterjedéséhez.⁵

A harmadik levelet 1624. március 25-én KLÖSZ mester írja SATHÓ Istvánhoz, VÁRDAY Kata varanói tiszttartójához, s számot ad benne arról, hogy a két megrendelt könyvvel sz. Gergely napjára (március 12.) elkészült, illetve, hogy az egyik már azelőtt is készen volt. Az egyik könyvet, melyet „Imadságos könyveczke”-nek mond, könnyen azonosíthatjuk Kecskeméti C. János *Szép és aytatos Imadsagos Konyveczkejével* (RMK. I. 533. és Sztripszky 1896a), melynek ajánlása VÁRDAY Katához szól, s valóban a levélben megjelölt 13 árkus terjedelmű (12r, 264 lap és 24 levél). Miután ajánlása 1624. Boldogasszony havának (január) 8. napján kelt, március 12-én csakugyan készen állhatott. Melyik lehet azonban a levélben említett másik, 12 árkus terjedelmű nyomtatvány, illetőleg mi lett a sorsa az első levél szerint nyomtatásra szánt két másik munkának? Nos, az *Udvari schola* — címlapja szerint — még 1623-ban elhagyta a sajtót, a temetési beszédgyűjtemény, a *Négy szép hallottas Praedikatiok* pedig 1624-ben jelent meg, mégpedig mindkettő a bártfai Klösz nyomdában. A pontosan meg nem határozott kiadvány csak az *Udvari schola* lehet, mert a 9 ½ 8r ív terjedelmű prédikációs könyvvel szemben ennek terjedelme (12r, 201 lap és 42 levél) éppen a levélben megadott 12 árkus.

Úgy látszik tehát, hogy a nyomtatónál 1623-ban megrendelték az *Udvari schola*, majd 1624 első hónapjaiban a Kecskeméti-féle imadságos könyv kinyomtatását. Az első — 1623-as kiadási évvel — 1624. március 12-én már készen volt, de a megrendelő a két

³ RMK. I. 518–520. Vö. FITZ József: *A magyar könyv története 1711-ig*. Bp. 1959 137.

⁴ PATAKI Imre levele VÁRDAY Katához (Frankfurt, 1623. augusztus 3., Nr. 10761.) VÁRDAY Katának egy másik, JÁNKI TÓRÖS János nevű alumnusával is találkozunk, ki két magyar nyelvű levélben tudósította patronáját boroszlói illetve frankfurti élményeiről (1623. július 10., Nr. 10922. és 1623. augusztus 5., Nr. 10921.)

⁵ Ld. pl. HEREFEI János: *Adattár 17. század szellemi mozgalmainak történetéhez. 1. Polgári irodalmi és kulturális törekvések a század első felében*. Szerk. KESERŰ Bálint. Bp.—Szeged 1965. passim.

kiadványt egyszerre akarta átvenni, amire 1624. március 25. után került sor. Miután a nyomdászmaster elszámolása csak két munkát említ — mint látjuk, az *Udvari scholdát* meg a *Szép és aytatos Imadsagos Konyveczkét* — a *Négy szép hallottas Praedikatiok* nyomtatására ezektől függetlenül s 1624. március 25. után került sor, de — mint címlapja tanúsítja — még ebben az évben ez is megtörtént.

Az elszámolás a nyomtatás költségeiről is pontos adatokkal szolgál. 1 árkus ki-nyomatása 4 magyar forintba kerül, az összesen 25 ív terjedelmű két könyv nyomdai költsége tehát 100 forint, éppen három csikó ára. Legalábbis SATHÓ István egy, néhány héttel később kelt másik levelében így szól: „Az Harom fekete gyermek louakat Lőczen el nem athattak Kglmes Aszonó, mind az haró gyermek louat saas forinton kertek.”⁶

A megrendelő azonban nem sietett a fizetéssel, mint erről a GNOSTIUS János által 1624 végén írt, negyedik levél tanúskodik. GNOSTIUS-ról eddig nem tudunk többet, mint amit *Brevis delineatio mortis pestiferae* c. beszédében magáról elárul:⁷ „Facta per Paedagogum Johannem Gnostium Suczanen[sem]”. SZEPSI CSOMBOR kollégája volt ő is, azoknak a kis NYÁRY Ferenc körül tevékenykedő mestereknek egyike, kikről TELEGDY Anna is megemlékezik.⁸ A fiúcska halála utáni életsorsa TELEGDY Annához írt siránkozó leveleiből követhető nyomon; kitetszik belőlük, hogy 1618-tól kezdve még 1632-ben is az ő szolgálatában állott⁹. Egyébként alighanem SZUCSÁNYI Jánosnak kellene őt neveznünk, hiszen a GNOSTIUS név aligha több humanista tudóskodásnál.¹⁰ Említett levele szerint a NYÁRY familia még 1624 végén is tartozik KLÖSZ mesternek 75 forinttal, s emiatt a nyomtató nem is adja át a kész köteteket, GNOSTIUS pedig pénz nélkül nem mer a nyomdász szeme elé kerülni. Ebben az összegben már a *Négy szép hallottas Praedikatiok* költsége is benne lehet, hiszen az év folyamán ez is elkészült.

A levelekkel kapcsolatban még azt említjük meg, hogy a KLÖSZ névnek a FITZ József által megfigyelt 9 változata¹¹ után itt egy tizedik, a sajátkezü levéllel megerősített KLÖCZ alak is felbukkan. A helyesírási bizonytalanság e tanújele mellett mégis fel

⁶ VÁRDAY Katához, Varannó, 1624. július 25., Nr. 10794.

⁷ A négy prédikáció egyike. Vö. ZOVÁNYI i. m. 158.

⁸ VÁRDAY Katához, Varannó, 1622. február 9., Nr. 10863. Itt többek között ezt olvassuk: „... az edes nyary Ferencem kegd t ygen emlegety igen örömet latna kegd t yolis tanul. nagi kedue kezdet hozza leny az varana y predykator mesterekel egöt kegre taniyttany az mag [!] mestere ys ot uagon. harman uadnak melete...” A „mag” talán „magiar” akarna lenni, s akkor SZEPSI CSOMBOR vagy GNOSTIUS rejtőzik mögötte, kiknek eredményes munkálódását ékesen bizonyítja az a két sajátkezü levél, mely a kisfiútól ránk maradt (mindkettő VÁRDAY Katához Varannóról, 1622. július 3., Nr. 10636. és ugyanazon évben augusztus 5., Nr. 10635.) TELEGDY Anna előbb idézett levelében a család és a könyv kapcsolatára is találunk utalást, édesanyjának könyvet küld ajándékba: „... en kegk nem tudvan egeb ayandekot köldeny hanem eg kys könuecket: kyben agya ysten hagi kegd oluashason. nagi yo esegegeben...” Hasonlóképpen könyvek forgatásáról tanúskodik az a Rozgonyból 1613. március 22-én kelt levél, melyet ZOLNAI György deák, VÁRDAY Kata ottani tisztartója ír úrnőjének (Nr. 11016.), s melyben így szól: „Az kónjweczkeketis az Compactorral be kötettem az harmat eo Ngnak azokotis ala kwldtettem. Az fejr kónjweczket azt móda hogj semmikeppen benē köthetj az fekete Aranas kóniweczkebe: Azokotis Ngnak ala kwldtettem.”

⁹ Varannó, 1624. október 25. (Nr. 09849.), uo. 1632. május 3. (Nr. 09855.), uo. 1632. július 11. (Nr. 09528.)

¹⁰ Az efféle névlatinositás korabeli humanista szokás volt. FECSKÉS doktor pl., kiről Telegdy Anna is megemlékezik („... az edes kys ferkóm ygen beteg... feckes es egi olaz doktor uolt melete de feckes ma cekkere mene...” — írja VÁRDAY Katához Kassáról 1622. március 22-én, Nr. 10867.), saját levelében „Doctor Martinus Hirundo”-nak írja alá magát (VÁRDAY Katához, Munkács, 1620. március 25., Nr. 10538.; a magyar nyelvű levél egyébként igen érdekes receptet tartalmaz).

¹¹ I. m. 180.

kell figyelniünk arra a szembetűnő különbségre, mely a négy levélíró között a helyesírás és a stílus tekintetében a nyomdász javára mutatkozik. GNOSTIUS pl. a saját nevét is meglehetősen szokatlan alakban (Janoss) írja, s a régies betűjelek (ý, ŷ, w, ű, gi stb.) mintha évtizedekkel korábban kerültek volna papírra. E ténynek van jelentősége, mert hiszen az ifjú Klósz nyomdája mintegy félszázados működése és több mint hetven magyar nyelvű terméke révén kiemelkedő szerepet játszott helyesírásunk alakulásában.¹²

A szóban forgó levelek — úgy véljük — jól érzékeltetik azt a légkört, mely a VÁRDAY, TELEGDY, NYÁRY familiát a 17. század első évtizedeiben körülvette. Az Ecsedtől Varannóig terjedő országrész ECSI BÁTORY István szellemét őrző kulturális életének jellemző mozzanatai bontakoznak ki belőlük, s a család levelezésének itt nem érintett, többi darabjából is. E levelek meglepő intenzitással sugallják azt a tanulságot, hogy a nagy mecénás és író udvarának széthulltával örökségét a NYÁRYAK ápolják tovább. A varannói, kisvárdai, helmeci, rozgonyi, kállói, szucsányi stb. kúriákat benépesítő prédikátorok, tanítók, deákok újsztoikus szellemű kulturális törekvéseit megértő patronusként támogatják, a Tiszahátnak és az attól északra eső területnek az 1630-as évekig nagyjában egységes kulturális arculata részben épp a NYÁRY család igényei és mecénási tevékenysége jegyében formálódik. A korábban kállói papságot viselt, majd LÓNyai Zsigmond udvari prédikátorává lett, tekintélyes és termékeny hitvitázót, KECSKEMÉTI C. Jánost is VÁRDAY Kata kéri szóban forgó imádságos könyvének megírására, ő viseli költségeit, tisztviselei bonyolítják le a nyomtatással kapcsolatban felmerülő ügyeket. A könyv bevezetőjében a nagyasszony udvara úgy kerül elénk, mint „pietatis Schola . . . kegyességnek Scholája, melyben bizonyos órákban az Davidnak Soltára olvastatik és énekeltetik vala.”¹³ Léleképítő olvasmányok igénye találkozott tehát szerencsésen össze a nagyra hivatott fiatal bártfai nyomdászmeister, ifjú KLÓSZ Jakab meginduló vállalkozásával. Működésének első éveiben teljességgel e szellemiség szolgálatába szegődik. Tevékenységét KECSKEMÉTI C. János három munkájának kinyomtatásával kezdi 1622-ben, majd a következő két évben, — mint látjuk — a NYÁRYAK rendelkezésére dolgozik, s ugyanezen körből bocsát ki ismét három munkát. A családdal való kapcsolatára a továbbiakban nem találhattunk utalást, megszűnt-e — talán éppen az utolsó levélből sejthető anyagi okok miatt — vagy csak emlékei lappanganak, egyelőre nem tudjuk megmondani. A felderíthető három év mind az irodalom, mind a nyomdászat számára gyümölcsöző kapcsolatot tár elénk.

A négy levél így hangzik:

I.

KOVÁSZNAI B. Imre levele TELEGDY Annához. Szepsi, 1623. május 31. Nr. 09586/a.

Alazatos szolgatónak utanna az Ur Istentoel Nagodnā sok lelki testi jokat boe-
sesegen megh adatni szivem szerent kivanok.

Az Ur Istenek neve diczirtessek, az Nagtok szegeny tanulo Deakia megh eleve-
nedet, es egessesben az Odera folio viz mellet levo Francofurtbā lakozik, de ighen megh
fogatkozot az pezbol. Mert az tallernak arra annira le szallot oda hogj az aszszoniō

¹² Uo. 137, 180.; DIVALD Kornél: *A bártfai Szent Egyed templom*. Archaeologiai Értesítő 1918/1919. 87. l.; GULYÁS Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a 15. és 16. században*. 2. füzet. Bp. 1931. 231, 267. l.

¹³ KECSKEMÉTI C. János: *Szép és aytatos Imádsagos Konyveczke*. Bártfa 1624. RMK. I. 533. és SZTRIPSZKY 1896a. ()()b—)()3a levél.

eo Nagatol¹⁴ adatot penz talam cziak szaz forintot sem teszen ott, mývel hogj eggik resze penzenek volt az Ferdinádus fel tallera, melliket eo Naga ket ket forintban szamalt, eo penigh cziak 4 garasban keolti el. Az Istenert eo Naga raita konieorwllion, es ne haggia oda hanē valczia ki Nagöd ebben Eoregh aszszoniö eo Nagānal' legien io teorekedo. Nagöd ithon nem letemben kildette volt viszsza az Praedicatit melliet le iratatot vala Nagöd, es iria hogj az teobbit az Udvari Scholaval eggiwt el kwldi Leoczere ki niötatatni, En mind vartā az Nagöd jambor szolgajat de ide nem jeot, en informaltā volna az kiniötatas felol. Ez az viszsza kildetet Praedicatit akariae Nagöd ki niötatatni auagj Nem azt Nagöd lassa, es felole tudosiczion. Az Ur Istennek boeseges aldasa szallio Nagödra.

Szepsini die ultima May A[nn]o 1623.

Nagödnak alazatos kaplania,
Kovasznai Imre Szepsi Praedicator
eoreomest szolgal.

P. S. Az eo Naga Deakia levelet vit aszszoniö eo Nagānak, es Helmeczi Praedicator Uramnak¹⁵ azokból allapotiat Nagtök megh ertheti.

Kívül: Spectabili ac Mag[ni]ficae D[omi]nae, D[omi]nae Annae Thelegdi conthorali S[pectabilis] ac Mag[nifici] D[omi]ni, D[omi]ni Stephani Niari de Bedegh gen[er]ossimae et D[omi]nae Patronae ac filiae benignissimae

II.

PATAKI Imre levele VÁRDAY Katához. Frankfurt, 1623. augusztus 3. Nr. 10761.

Az Attia Ur Istentől, szerelmes Fiaert az Ur Jesus Christusert, ki leött minden hiueknek igassaga bölczessege szentsege es ualtsaga, io egesseges es iduösseges hozzu eletet keuanok, Nagtokk tellies sziuemből.

Nagi halakat adok, az en Istenemnek azon, hogj Nagtök io egessege felöl ertetem, mellj Nagtök jo egessegenek, megh maradasaert ejeli napali imattsagomban könyörgöttem es könyorgeok naponkent, hofi eo felsege megh tarcza, megh algia es jo szerences elömenetellet minden dolgaik, s kivalkepen penigh ezt az Isten Anya szentegihazahozualo io akarattjat, megh koronazza: es mint az genge Aszonyallattól Christus urunk fejere öntettetet draga kenetnek jo emlekezetit, Az Évangelistak által mindenut hirdettette es az mai napigis hirdetteti, Nagkk es jo akarattjat az eö diczosege mellet valo szorgalmatos gonduseletet, terjesze kj nagi sok eztendökre.

El vöttem Nagödk levelet es azzal eggiwt Nagöd jo akarattjabol en szamomra kildetet aranyakatis Nrö 25. meli Nagöd jo akarattjat ha en Nagödk megh nem szolgalhatom, az akinek diczösegere uigiaz ez szent dologban Nagtök kiualkepen, mind ez eletben s mind az mas eletben Nagjsagodnak bössegesen fizesse megh: enis az en vekony allapatom szerintt eneggie az Ur Isten, hofi Nagk mint kegies patronaimnak szolgalhassak megh. Nagy szüksegemnek idejē es szinten keuanatos időben vöttem ell Nagtök jo akarattjabol zarmazott aranyakat: mert keues idő alatt: igen megh fogiatkoztam volna

¹⁴ VÁRDAY Kata.

¹⁵ KIS-KAPOSI István 1620-tól királyhelmei prédikátor. Ld. ZOVÁNYI i. m. 216. Az átnézett anyagban több érdekes, Helmecekről keltezett levelét találtuk meg (TELEGDY Annához 1632. november 17., Nr. 09557/a.; NYÁRY Istvánhoz 1638. május 28., Nr. 07687/c.; 1639. április 28., Nr. 07687/d.; 1642. március 31., Nr. 07687/c.)

ha az attjafiak által Nagtők leuele nem jutott volna hozzam miuel hogi az penznek semmi-ben ninczen job arra, minden marhanak penigh inkab neuekedet ez idejgh arrà. Tovab inset Francofurtombol, nem mehettem: mert mind az szük allapat az mezze es mas orzagokra valo uttol; s mind penigh az Norýmbergaj Remus doctornak es Szenczi Molnar Albert Uramnak leuelej, kiktől job allapatu helieket tudakoztunk, megh tartoztat-tanak: benünket ugi vagion, hogi az kikk bösegessen valo költsegek közzulünk, el mentenek inset Anglia fele minekük ninczen modunk benne, nemis lezen mind addigh, mig Nagtők leuelet nem vezzünk: Megh marattanak eo kegýelmekis velük az Nagtők alumnusi. Vadnak legien hala az ur Istennek jo bölcz es igaz tudomanýu Doctorink kik naponket az Sz: irast igaz foliasaban magiarazzak mýs szorgalmatossan, halgattjuk es tanulliuik, az menyre erónk es költsegünkis engedi. azon munkalkodvan, hogi mind Nagtők felölünk valo jo remensegenek megh felelhetnenk, s mind penigh egebeknek remensegenek, melire az Urttol kerünk segedelmet naponkent. Egessegemet az mi illeti Nagýsagos Aszonýom ennek elötte majd három holnapigh igen nagi változas alatt volt es közel három holnap alat sem etelnek sem itálnak ezeit nem erzettem, sótt megh az kenyéretis mind az azzu fa hejat kenzeritettem volna ragni, ugi öttem, hol egiczer napjaban, neha penigh harmad napban eggiczer mert az etelt mind az idő alat sem kevántam. im ket hete hogi neha neha ehetem, de még mostanis haborgat-nak az Canicularis napok.

Szükseges allapatunkat megh nem tagadhatjuk, mind azon által Nagöd jo akaratt-jaban tudom megh nem czalatkozom. Lattja az Ur Isten el tauoztathatatlan szüksege-men kjuöl Nagtoktol uött promotiomot semmi haszontalan dologra nem költöm, sem kis lakasomra es aztalomra, de miuel hogi ez szüksegh nagi es minden draga az [!] sem tuggiuik hova lezen egi tallerunk, melien ugi szivünk faj: sótt megh az mik szuksegesekis azokat el haggiuk: mert ha czak azokat zerzenenkis megh mi nemet orzagban igen keues ideigh lakhatnank. Mi mindenben Nagýsagod jo akarattjara hagyuk magunkat es jo remensegh alat az migh lehet ez szentseges tudomanýban forgolodunk: meliböl az Ur-nak, Nagöd kereztyenyé jo akarattjabol, engegie az elő Isten, hogi haznossan forgolodo saphári lehessünk. es Nagysagtők jo akarattjanak az idegen nemzet közöttis, idegen orzagokban hirdetőji.

Tarcza megh az elő Isten nagisagtokat jo szerenczes es egesseges eletben szent nevenek diczeretire Anýa szent egihazának epuletire es minden úgiefogiottnak giamo-litasara. Amen

Frankofurtomban. költ Anno 1623 Augusti 3.

Nagisaghtoknak

alazatos alumnussa.

Patachi Imre

Kívvül: Spectabili ac Magnificae D[omi]nae D[omi]nae Chatarinae de Kisvarda etc. quondam Spectabilis ac Mag[nifi]ci D[omini] D[omini] Pauli Nyari de Bedegh, consorti Patronae benignissimae ac gratiosae. pateantur

III.

Ifj. KLÖSZ JAKAB levele SATHÓ Istvánhoz. Bártfa, 1624. március 25. Nr. 08526.

Szolgálók kednek mint jó akaró Vramnak, Isten kēdet kívánsága szerént való jókkal áldgya megh. etc.

Jó akaró Vram, kēdet azért kellettē megh találnom ez levél által, mivel hogy kēd ez el mult napokban egy paraszt embert hozzam küldöt egy levéllel, irván, hogv ha

el vegeztemé az ő Nagyságok könyveit, egy azért kész vala akkor benne de az másik még nem, irtam akkor kǵdnek hogy sz. Gergely napjára készek lesznek, minék utánna érettek nem küldöt kǵd az könyvekért, nem tudom mi az oka, én azokat régen el végeztem. Kérem azért kǵdet, hogy érettek küldgyön kǵd egy embert mind pinzel, az Imadságos könyveczkének vagyon 13 arcusa, arcusat négy négy forinton, tészén 52 forint. Az másiknak vagyon 12 arcusa, tészén 48 forint. Tészén azért mindenestül az Summa 100 Magyar forint. Kerem kǵlet, mint jó akaró böczületes Vramat, az mint az elötis kérém kǵdet levélben, ha lehetne, hogy aranyot vagy tallýrokat küldőne kǵd, az mint most jár, igen nagy barátságot czelekedné kǵd, megh ügyekezem szólgálni az mivel lehet, kǵd né késsék, hanem küldgyön kǵd egy embert vagy az Hlavatit, mint hogy jól ismerem ötet reghi barátomat.

Az Vr Isten ő sz. Felsege ǵtesse kǵlet mind ő Nagyságat, sok esztendeigh nagy jó egészségben. Datum Bartphae 25 Marty Anno 1624.

Kǵdnek esméretlen barattya.
Klőcz Jakab könyv-
nyomtato Mpr

Kivül: Adassék ez levél az Nömös es Beczületes Satho István Vramnak, az Waranay Tisztartonak ennekem jó akaró esméretlen Wramnak Varanovian

IV.

GNOSTIUS János levele TELEGDY Annához. Varannó, 1624. december 21. Nr. 09527.

Alazatos es meltatlan zolgalatomatt Aianlom Nagōdnak mint ennekem mindenkoron kegyelmes Aszonnyomnak s Patronamnak. Az Vr Iñ minden szerenczes iokkal, es kedwes hosszú ideighlen valo elettel alǵya megh Nagōdatt, mind az Nagōd kedweesewel Egýetemben.

Megh atta enneké Egrý Gergely¹⁶ az Nagōd Levelétt, kiből az Nagōd hozzam valo kegyéls akarattýat beǵszegessen megh ertetté. Akartā volna sziwem szerenth Kegýelmes Aszonnyom ha Nagōd paranczolattýara mingýarast Helmeczre el mehetté volna, de tudgya Nagōd hogy az Aldot údnep napok eleǵtteǵnk vadnak, Kewantatik Kegýelmes Aszonnyom, hogy ollýan szent wdnep napokon az Ecclesianak zolgallýak, azert Nagōdul kegyelmes boczianatot kerek, azokat egeszegben el vegezwen mindgyart ala megýek Nagto'khoz. Az mi penigh Kegýelmes Aszonnyom az Bartphaý utamott illetj, bizony ío szivel el menté volna, de miwelhogý az kónyw nyomtatonak mindenestül az eǵ munkáýat Satto vrā megh nem atta, hané még tartoznank Egýnehaný forintal, kit Sato vrā Nagōd hire nelkwíl né akarýa megh adnj, azert Nagōd irion Satto vramnak hogi eǵ keglme adgya megh az kónyunyomtatonak az eǵ munkáýat, en minden kesedelmnelkwíl el megýek se Sarkant se Orozlant nem praetendalok, hanem Nagōd paranczolattýanak engedelmes lezek, es hatra maradott kónýueczkekett el hozom, Mert ha eddigis el menté volna, czak hiaban lett volna az en oda valo iarassǵ, holot még Sato vrā az kónyw nyomtatonak megh nem fizette, Még hatra volna Hetwen Eǵtt forint, azt eǵ

¹⁶ A NYÁRYAK egyik helmezi tisztartó deákja. Több levelet írt TELEGDY Annához 1621 és 1634 között (Nr. 09491—09503.)

keglme en tñlem akar masul el kwíldhetj, ha Nagöd megh paranczollýa. Ezek utan Az Vr Iñ ó Szenttfelseghe Sok Eztendeigh kedves io Egesegeben Eltesse es tarczia Megh Nagödatt. Datum In oppido Warano Die 21. Decembris Anno D[omi]nj 1624.

Nagödnak alazatos es meltatlan
zolgáyal zolgal mig áll.
Gnostius Janoss
Mpria.

Kívül: Tekintetes es Nagýssághos Telegdy Anna Aszoñnak Az Tekintetes es Naghós Bedeghy Niary Istwan Vramnak eo Naghañak szerelmes hazazarszanak nekem mindenkoron kegýels Aszonnyomnak

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN—KULCSÁR PÉTER

Ismeretlen XVI. századi nyomda a mai Burgenland területén. Az utóbbi időben egy eddig ismeretlen, a mai Burgenland területén működő nyomdáról sikerült tudomást szerezni három felbukkant nyomdatermék alapján, amelyek eddig a gráci ferencesek központi könyvtárában lappangtak.¹

A nyomda, amint azt az impresszum mutatja, a Lajta menti Wimpassing (Vimpác) faluban az 1593-ban felavatott obszerváns ferences-zárdában működött néhány éven át. Max GROLIG² említett ugyan egy 1599-ből származó wimpassingi nyomtatványt, melyet a göttweigi kolostor könyvtárából ismert, de a nyomda helyét az alsó-ausztriai Neunkirchen melletti Wimpassingban kereste³.

A wimpassingi ferences rendház alapítói, Leonhard von PÜCHLER leánya Magdalena és annak férje Ruprecht von STOTZINGEN, Hornstein (Szarvkő) Svárországból származó akkori birtokosai voltak.⁴ Mint hithű katolikusok igyekeztek alattvalóikat a reformáció hullámaintól távortartani. Erre a törekvésükre vezethető vissza mind a zárda alapítása, mind a nyomda berendezése. Ez utóbbinak az volt a feladata, hogy a hívek részére katolikus imakönyveket állítson elő. A három eddig ismeretes imáságos könyvön kívül feltehető, hogy még jelent meg több ilyfajta könyvecske is e nyomdából, de feltalálásukat, úgy mint ezeknél is, a véletlenre kell bízni.

A ferences kolostor — és vele együtt nyilván a nyomda is — hamar elenyészett. Egyesek az 1605. évi BOCSKAY-féle, mások az 1619. évi BETHLEN-féle háborúkkal magyarázzák a pusztulását. Tény az, hogy 1628-ban már a minoriták vették át a zárdát.⁵ A wimpassingi nyomda ma ismert termékei a következők:

1 (GIENGER Georg): *Der qantze Psalter [Des Königlíchten Propheten Dawids. Gedruckt zu Wimpassing an der Leytta/ im New erbawten Barfusser Closter /bey vnser*

¹ Az ottani könyvtár vezetője P. Theodor TABERNIGG hívta fel figyelmemet e nyomtatványokra.

² Max GROLIG: *Die alt-österreichischen Privatpressen.* „Archiv für Bibliographie, Buch- und Bibliothekswesen”. 1927. 2. évf. 20. BORSA Gedeon volt szíves erre az adatra figyelmeztetni.

³ GROLIG téves helymeghatározását azután a későbbi szakirodalom (pl. BENZING, Josef: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet.* Wiesbaden 1963, 463) is átvette.

⁴ *Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes.* Bd. II/2. Eisenstadt 1963, 1038.

⁵ *Allgemeine Landestopographie des Burgenlandes.* Bd. II/2. Eisenstadt 1963, 1032—33 és 1038.

lieben Frawen. M. D. xciii. (:)⁸):(4 A⁸-W⁸ = [12] 168 lev. — 8° A címlap következő részei vörös nyomásúak: Der Königlichen Propheten . . . Gedruckt zu Wimpassing . . . M. D. xciii. A cím alatt két címer: a jobboldali a PÜCHLER, a baloldali pedig a STOTZINGEN családé. Az egész címlap öntött cifrákból összeállított díszkeretben.

Az előszóban „Fraw Magdalena Freyn von Stotzingen/ gebornen Pühlerin von Weitteneck/ Freyn zu Hornstein vnd Seuberstorff” az olvasónak ajánlja e zoltárkönyvet a többi könyvecskével együtt, amelyeket az általa alapított és dotált wimpassingi kolostorban nyomtatattott. Ugyanott van említve, hogy Georg GIENGER által Dániel prófeta 150 újonnan lefordított zoltárát tartalmazza.

2. *Christliche Catholische Gebett, so auff die siben Tagzeitten, ein jedtweders in sonderheit /für alle Stände/ mag gesprochen werden.* (Gedruckt zu Wimpassing an der Leytta/ im New erbawten Barfusser Closter /bey vnser lieben Frawen.) 1593. A⁸ = [8] lev. — 8° Díszkeret mint a fenti.

3. *Das Leyden Jesu Christi /In die siben Tagzeit außgetheilt/ vnd in Gebetsweiß an die heilige Jungkfraw Maria Gestellt/ Sambt einer Dancksagung zu CHRisto/ vmb sein bitter Leyden vñ sterben/* Durch die Wolgeborne Fraw/ Fraw Magdalena Freyn von Stotzingen/ geborne Pühlerin von Weitteneck/ Freyn zu Hornstein vnd Seuberstorff/ in Druck gegeben/ vnd der auch Wolgebornen und Ehrwürdigen Frawen/ Fraw Vrsula Freyn von Stotzingen/ Abtißin des wirdigen Gottshauß Heggbach dediciert. Gedruckt zu Wimpassing/ an der Leytta. M. D. XCIII. A⁴ = [4] lev. — 8°.

Díszkeret mint a fenti.

A címlap következő részei vörös nyomásúak: In die siben Tagzeit außgetheilt vnd in Ge= . . . Gedruckt zu Wimpassing/ an der Leytta. M. D. XCIII, továbbá magában a szövegben az imádságok kezdetei.

A fenti három nyomtatvány, amint erre az első kötet bevezetése is céloz, szoros tartalmi összefüggésben áll egymással. Azonban a címlapok és az impresszumok, valamint az ívjelek önálló megjelentetésről tanúskodnak. Mindhárom mű egyetlen fehér préselt bőrkötésben maradt fenn, amelynek mindkét csatja hiányzik, a metszése pedig zöld. Eltekintve néhány folttól tökéletes példány. A kötetet Grazban a ferencesek újonnan létesített központi könyvtárukban A 44/44 jelzet alatt őrzik.⁶

4. NARCISCUS [HOLDIUS?], Leonardus: *Carmen Reverendi . . . Domini Erhardi Cristiani Ord. S. Ben. Monasterii J. Maria in Cellis in Austria Abbatis Natalem sexto Idus Ianuarii celebrans . . . scriptum a F. Leonardo Holdio Nansa [Narisia?] Ord. Min. Sacerdote . . .* Imprensa [sic!] in Wimpassing Nove eorundam Fratrum Minorum de Observantia Monasterio Anno 1599.

Ezt a nyomtatványt „NARCISCUS” szerző neve alatt Max GROLIG ismertette² az alsó-ausztriai göttweigi bencés kolostor könyvtárából, amely azonban eddig ott nem volt fellelhető. Legújabbán Michael KRIEG úr (Wien) volt szíves rendelkezésre bocsátani a nála levő GROLIG-féle kéziratos gyűjtésből a fenti, pontosabb leírást.

KARL SEMMELWEIS

⁶ A nyomtatványok leírása P. Theodor szíves közlése alapján történt. — Az első és második mű további példánya — BORSA Gedeon tudósítása szerint — a ljubjanai szeminárium könyvtárában található.

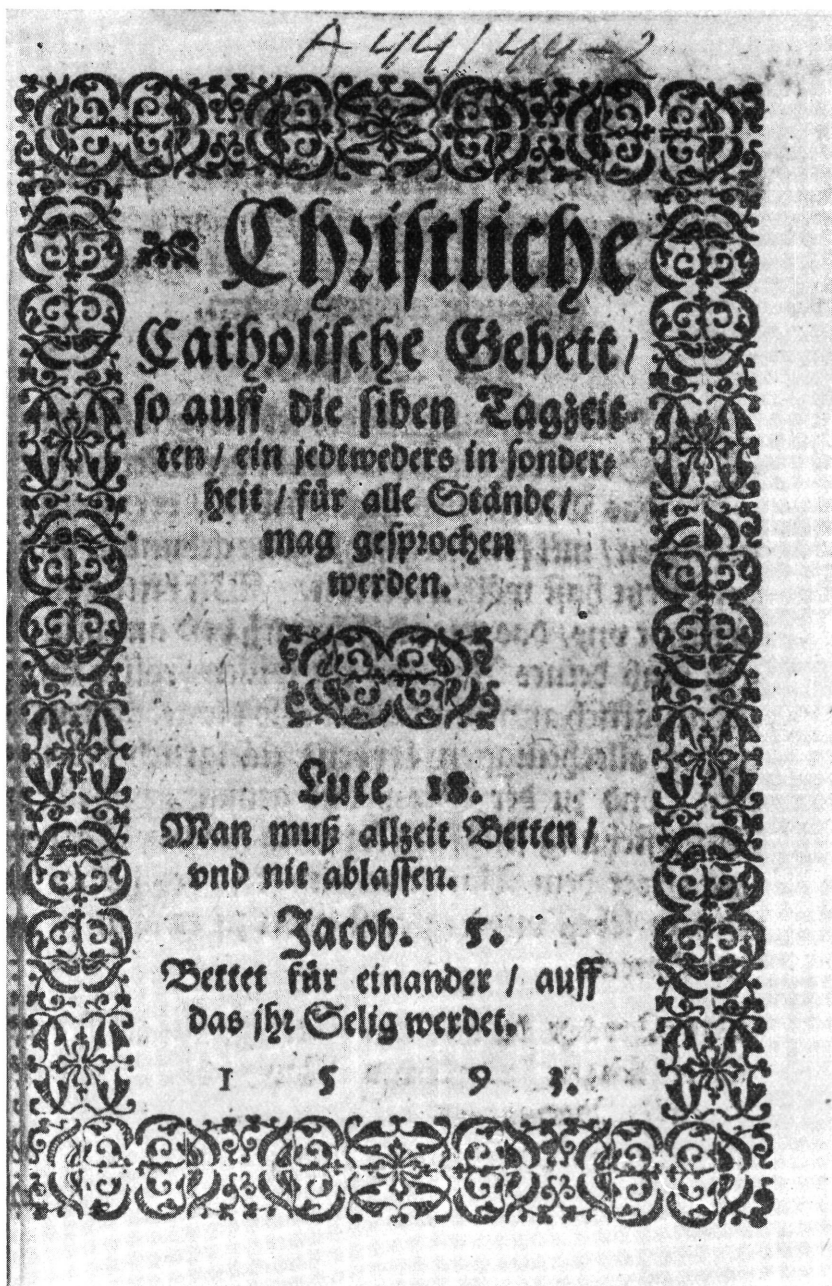
1. Az 1. sz. nyomtatvány címlapja

**Den Wolgeborenen Frawen/
Fraw Magdalena Loblin Freyn zu
Breinburg/2c. Brula von Weckhaw/Frey zu
Creusen /2c. Constantia Püßlerin von Weis-
tenck/Frey zu Hornstein vnd Eubersdorff/2c.
vnd Justina von Dresting / Freyn zum
Stain/ Weinen freuntlichen
lieben Töchtern.**

Wunsch ich Georg Genger zu
Kotteneck D. Röm: Kay: May: 2c.
Nacht vnd Burgvogt zu Enns/ vom
Allmächtigen Götliche Hulde/ Gnad/ Hapl/
vnd alle glückselige Volfart/ sampt anbedingung
meiner Väterlichen trew / lieb vnd freunds-
schafft. Wiewol bey der mähig vnd vñle der vns
terschiedlichen alten vnd Neuen teutschen Dres-
uer/ Curs vnd Betbücher / so vor / vnd zu vns
fern scitten offentlich im Druck außgangen /
auch noch täglich außgehn / vnd allenthalben
fapf getragen werden / nit vnbilllich für ein fürs
was vnd vberflus geachtet werden möchte, einig
ander New Betbüchel fürzubringen.

So hab ich doch auß eygentlicher erfah-
rung war genommen vnd befunden / das vil
(.) 11
Leu

An gützigsten frommen Leser.
Dise des H. Propheten Da-
uides Hundert sayffig Psalmen/
sind durch den Edlen vnd Gestrengen
Heren Georgen Genger / zu Kotteneck vnd
Kastl / D. dreyer Röm: Kayser Gehaimen
verständiger als zuvor verteusch / vnd in si-
ben Gebertzzeit / wie der H. David von ihme
bezeugt: O Herz sibenmal im tag lob ich dich/
vnd zu Mitternacht stehe ich auff dich danck-
barlich zu preysen / 2c. außgerbeyt: vnd serzo
wider durch die Wolgeborene Fraw / Fraw
Magdalena Freyn von Stoggingen, gebornen
Püßlerin von Weitenneck, Freyn zu Hornstein
vnd Eubersdorff / sampt seitlichen alten Kir-
chengebeten auff anhalten vñler frommen güt-
berzigigen Christen dem Allmächtigen zu lob-
che, vnd preys / vnd dann dem gemainen Las-
yen / Mann vnd Frawen / Jungen vnd Al-
ten vnd zusenderst iren Kindern vnd Kindes-
kofften zu Trost vnd Volfart / auff iren vns
ten Closter zu Wimpansing in Struck
gestehen worden.

3. A 2. sz. nyomtatvány címlapja

ters/ vnd Sohns vnd heiligen Geistes / sey alle
zeit ob vns / vnd behüt vns vor allem laid vnd
vbel/ Amen.

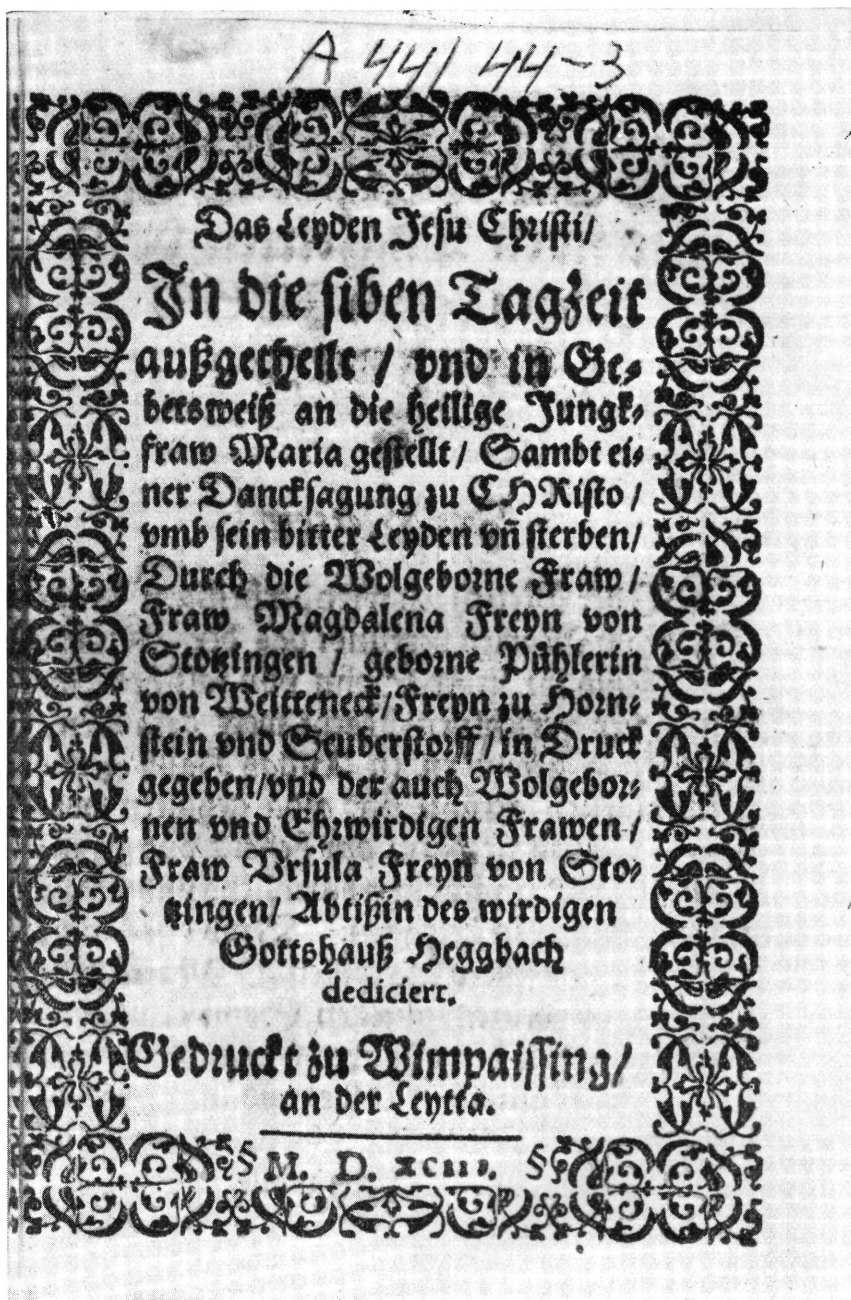
Vnd Gott laß die Seelen aller abgestorbenen
Christglaubigen durch sein milde Barmhertzigs
keit in frid ruhen/ Amen.

Vatter vnser.
Begrüßte sehest.
Ich glaub in Gott.

Gedruckt in Wimpfching an
der Seytta / im New erbawten Bar-
fusser Closter / bey vnser lieben
Frawen.

Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez. A magyarországi héberbetűs nyomdászat történetével kapcsolatban SCHEIBER Sándor az elmúlt évben volt szíves felhívni a figyelmemet az akkor még kéziratban levő Magyar Zsidó Oklevéltár VIII. kötetében található nyomdatörténeti adataira.¹ Eszerint DEBRECZENI Tamás a RÁKÓCZI birtokok sárospataki prefektusa egy 1633 aug. 7-én kelt levelében említi a tervezett sárospataki nyomda betűtípusainak egy részét. Ez az adat majdnem két évvel előzi meg a sárospataki nyomdáról eddig előkerült legkorábbi értesítést, TOLNAI P. Istvánnak 1635 március 2-án kelt RÁKÓCZIHOZ írt sokat idézett levelét.²

A RÁKÓCZI levéltár további vizsgálata során még néhány ide vonatkozó megjegyzés került elő. Mind DEBRECZENI, mind a fejedelem tollából.

RÁKÓCZI 1633 június 8-án kelt levelében³ így ír a prefektusnak „...ha mindaz 200 tallért megnem adatta volna a betűöntőnek, adja oda, hogy annál hamarébb mind görög mind sidó betűk készülhessenek el, ha pedig kegyelmed megfizetett, mind két rendbeli betűtől...” Ugyanez év július 11-én DEBRECZENI értesíti⁴ RÁKÓCZIT „...az görög betűt látni, és ha elkészült idehozni elküldtem, az sidó betűket is szollicitálom és Nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint cselekedem mihelyt elkészülnek...” Augusztus 7-én kelt levele már arról tanúskodik, hogy a görög betűk megérkeztek „...az görög betűket is megírtam 25. july, hogy ide hozták, de mivel annak előtte azt parancsolta Nagyságod, hogy az görög betűket itt tartsam, míg az sidó betűk is hozzá érkezhettek s egyszersmint küldjem be...” DEBRECZENI három szeptember elejéről keltezett leveléből, viszont arról értesülünk, hogy egy betűöntő mestert vár illetve indít útnak. Szeptember 4-én így ír⁵ „...Az betűöntő ez jövő szerdán érkezik ide, Nagyságod kegyelmes parancsolatja szerint küldöm el...” szeptember 11-én⁶ „...Az betűöntő mester az este érkezik ide, jó gondviseléssel holnap indítom innét meg kocsin...”

Az utolsó e tárgyban írt sorai szeptember 13-án kelték és személyes megjegyzéseket tartalmaznak⁷ „...az betűöntőt elküldöttem tegnap reggel jó gondviseléssel, én kedvét kerestem, nem sok étellel megéri de bort jót s sokat iszik, anélkül nem is lehet...”

A fenti levélváltás alapján kétségtelennek látszik, hogy a görög és héber típusok valahol elérhető földrajzi közelségben készültek és a később említett betűöntő mester is feltehetően nem távoli országból érkezett. Mindez fényt vet nyomdászattörténetünk egy eddig ismeretlen összefüggésére.

I. RÁKÓCZI György aki korának megfelelő kulturális színvonalra óhajtott emelni a fennhatósága alá tartozó területeket, átvette és tovább fejlesztette a BETHLEN Gábor által alapított gyulafehérvári nyomdát és jelentős erőfeszítéseket tett a kollégium érdekében is. Amikor 1630-ban J. ALSTEDT PISCATOR és BISTERFELD a fejedelem meghívására megérkezik Gyulafehérvárra tarsolyukban már ott van a még ebben az évben BRANDENBURGI KATALIN elé terjesztett javaslat,⁸ amely a nyomda új betűtípusainak beszerzését is említi. „...typographiam sic oportet reformare ut tipographus sibi pro-

¹ *Magyar Zsidó Oklevéltár VIII.* 1264—1760. Szerk. SCHEIBER Sándor. Bp. 1965. 262. l.

² TAKÁCS Béla: *Coménius sárospataki nyomdája.* A sárospataki nyomda története. I. 1650—1671. Sárospatak 1958. 6. l. és GULYÁS Pál: A könyv sorsa Magyarországon. II. Bp. 1961. 176. l.

³ Országos Levéltár KAM it. Rákóczi cslt. B. 1579—162.

⁴ u. o. 1579-182

⁵ u. o. 1579-202

⁶ u. o. 1579-206

⁷ u. o. 1579-208

⁸ Teljes terjedelmében közölve *Történelmi Tár* 1884. 199-201. l. Más változatban ld. KONCZ József: *A marosvásárhelyi partikula monográfiája.* Marosvásárhely, 1883-4. 549. l.

piciat de uno et altero qui typos recte ordinat, quinque ordinatos rite imprimat. Deinde typi graeci ex civitatibus Transilvano saxoniceis, et quidam hebraici curendi sunt . . .”⁹ vagyis az erdélyi szász városokból kívánják beszerezni a görög és héber típusokat. Bizonyos, hogy a pataki nyomda betűinek forrása ugyanott keresendő ahol a másik, RÁKÓCZI által támogatott nyomda szerezte be szükségleteit.

GULYÁS szerint¹⁰ a pataki és a gyulafehérvári nyomda betűtípusai is Hollandiából származtak, DEBRECZENI fent közölt 1633 július 11-én kelt levele ezt a feltevést kizárja. Mint már utaltunk rá, a levél szerint a betűknek valahol elérhető földrajzi közelségben kellett készülniük, ha a prefektus „az görög betűt látni, és ha elkészült idehozni . . .” elküldött.

A betűk forrása így — igen valószínűnek látszik — az ALSTEDTÉK által említett erdélyi szász városok egyike volt. Talán Brassó, ahol már a XVI. században nyomtak görög szöveget, sőt görög nyelvű könyvet is.

Az újabban előkerült megjegyzések azonban sajnos nem térnek ki részletesebben a héber betűk megérkezésére, és igen szűkszavúak a betűöntő mesterrel kapcsolatban. Annyi azonban bizonyos, hogy a gyulafehérvári nyomdában már 1635-ben megjelenik ALSTEDT héber nyelvtankönyve,¹¹ így lehetetlen, hogy az 1635 október 2.-án kelt I. RÁKÓCZI György TOLNAI P. Istvánhoz írt levelében¹² említett holland nyomdászok hozták volna magukkal az említett betűtípusokat, amint azt Gulyás Pál állítja.

A sárospataki nyomda egyébként még 1649-ben is használatlanul hevert,¹³ nagyobb összefüggő héber szöveg csak 1652-ben került ki a nyomda sajtója alól. A *Musae Patachiae* című gyűjteményben jelent meg TÓFEUS DOBOS Mihály II. RÁKÓCZI Zsigmond felett tartott hébernyelvű gyászbeszéde.¹⁴ A nyomda 1671-ben történt Debrecenbe költözéséig csupán teológiai művek jegyzetelésére használták a görög és héber típusokat. Az 1666 április 8-án kelt nyomdai leltár¹⁵ szerint ciceró típusban 1 cent 36 libra súlyösszegű héber betű, 1 cent 116 libra görög betű volt a nyomdában. Ez körülbelül megfelel annak a 200 tallérnyi értéknek amelyet DEBRECZENITŐL kér számon RÁKÓCZI a fent idézett, 1633 június 8-án kelt levelében.

DÁN RÓBERT

Kronogram minden sorban. A kronogram igen gyakori a barokk korban az alkalmi nyomtatványok címlapján. Ha a kiemelkedő verzálisokkal szedett *I, V, X, L, C, D* és *M* betűknek megfelelő római számok értékét összeadjuk, megkapjuk a mű megjelenésének vagy a benne tárgyalt eseménynek az évszámát.

⁹ VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. I. Nagyenyed 1903. 110. l.

¹⁰ GULYÁS Pál: *Nyomdánk belső élete a XVI—XVII. században*. Irod. tört. Közl. 1948. 3. l. 1641 március elején újabb betűöntőmester érkezett Patakra LISKA János személyében, a latin betűket valószínűleg ő öntötte.

¹¹ ALSTEDIUS, J. H.: *Rudimenta Linguae Hebraicae et Chaldaicae*. Gyulafehérvár, 1635.

¹² A levél szövege közölve: *Prot. Egyh. és Isk. Lapok* 1875. 779. l.: hivatkozik rá GULYÁS Pál: i. m. 267. l.

¹³ MEDGYESI Pál levelében l. TAKÁCS i. m.

¹⁴ *Musae Patachiae*. Sárospatak 1652. Eredeti példányt nem sikerült Magyarországon felkutatnom, tárgyalva: *Archiv pro badani o zwote a spisecch I. A. Komenskeho*. 1912. pp. 31-32.

¹⁵ HARSÁNYI István: *A sárospataki nyomda leltárai*. Magy. Könyvszle. 1926. 111. l.—tól.

Mint mindennek, ennek az elmeélesítő, ártatlan ügyeskedésnek is megvoltak a túlzásai. Legjobban látható ez az *Opus asceticum quotidianae pietatis*, vagy helyesebben szedve az *opVs asCetICVM qVotIDianaepietatis* című 4 leveles könyvecskében. Ennél ugyanis nemcsak a címlapon van három kronogram, hanem az a szövegnek mind a nyolcvanhat sora! Ha a bennük levő római számokat összeadjuk, eredményül mindegyiknél 1720-at kapunk.

Nagy munka lehetett az ismeretlen, magát meg nem nevező szerző számára az, hogy ennyi sort összeeskábáljon úgy, hogy az *I*-k, *V*-k stb. összege mindenütt egyforma legyen. A tartalomra így természetesen nem fordíthatott már elég gondot, s így ez nem érdemel figyelmet. Elragadtatott misztikus felkiáltásokból és jámborságra buzdító felszólításokból áll. Jellemzésükre lássunk három sort:

„CoeLestIs arX IerVsaLeM habItatIo DeI
ah! nIhIL DVLCIVs noMIne IesV!
aD CoeLVM LVX!”

A kis füzetben nincs megjelenési évszám, de a minden sorból kikiabáló 1720-ból következtetve bizonyos, hogy ennek kell lenni a megírás és megjelenés esztendejének. Ez könyvtörténeti szempontból annyiban érdekes, hogy a nyomdász, STREIBIG József Antal, a herceg ESZTERHÁZY-család udvari nyomdásza, eddigi tudomásunk szerint csak 1725-ben kezdte meg működését.

A könyvecske megtalálható az Egyetemi Könyvtárban, jelzete: „Aprónyomt. 327”.

VÉRTESY MIKLÓS

Hermányi Dienes József Talmud-kompendiumának még egy kéziratoss példánya. Volt tanítványom, DÁN Róbert, bemutatta az OSzK-ba került s ott „Quart. Hung. 4161” szám alatt katalogizált kéziratot, a *Sidok Talmudját* (*Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve*. 1963–1964. Bp. 1966. 235–240. 1.). Megállapította, hogy ez EISENMENGER *Entdecker* *Judenthum*-ának HERMÁNYI DIENES József készítette szabad és szemelgető fordítása. A másolat 1762-ből való és BOROSNYAI WAS Elek munkája.

Az Országos Rabbiképző Intézet kéziratárának is van e műből példánya (219. szám.). Az első lap jobbsarkában olvasható bejegyzés tanúsága szerint 1840-ben LUGOSSY József tulajdonába került, aki tudvalevően a debreceni református főiskola tanára volt (1812–1884).

Érdekesebb azonban ugyanennek a lapnak utolsó sora, egy ceruzajegyzet: „Ezen mű Bod Péter kézírata”. BOD Péter ezirányú érdeklődése már korábbról ismeretes volt, amikor *Szent Hilarius* című anekdóta-fordításában egy talmudi aggáda is helyet kapott (ZSOLDOS Jenő, *Libanon*. 1936. I. 212–213. 1.).

A mi kéziratunk 181 lapos, de befejezetlen, akár az OSzK-é. Ennek 169. lapjáig jut el („A’ malomba vitetett lelkekről”).

Az utolsó levélen (183–184. 1.) más írással egy előttünk ismeretlen példázat olvasható:

Az Ördög Házasságáról való Fabula

Az Ördög meg házasodván vette Feleségül az Istentelenséget és nemzett attól hat Leányokat és egy Fiját. Az első Leányát nevezte *Hazuagságnak*; ezt adta férjhez a Mester-

Lugosy József
1870
1369

SIDOK TALMUDJA

Talmud a Sidóknak vélekedések szerint az a könyv, amely-
ken vannak a fival mondott hagyományok vagy Devarim,
melyeket Avon Mosenek, a Sidó több dolgot mellett.

A Talmudnak két nagy része vagon, s mindenik Rabbi
honnan sok könyvekre góldak. Az első Rabbi mely mint U
Tevich, Mifnanak hívattatik. A második Rab, mintegy Ma
gazarat, s az Gemaranak neveztetik. Ezeknek az imin-
nen amonnan tea ívve Devarimeknek le-írására alkál-
matyiságot a Sidóknak romlaja s elgőljá adott.

É.É.É. A. Xri 190, Rabbi Juda a hagyományokat,
Magazaratokat s Televadokat, a melyek különböző idő-
ben feljártak a Synagogaknak, ívve hadvé s arokból képi
telte a Mifna. Ha vom há É.É.É.É.É.É.É.É. pedig a második
romlommá elromlaja után, a Gemara Rabbi Jochanan
ívvala, a mely a Mifnaval együtt Jeruzalemi Talmudnak
hívattatik. Hogy annakutanna a Sidók Perzsiába verek
magokat, hogy ott laknának, Rabbi Juda más Gemara ívvala,
mely a Mifnaval egybe-foglalva, a Babyloniai Talmud.

A Mifna írattat írta Rabbi Sidó nyelven, de olyan
keves hókkal s rövidvén, hogy az igen nehéz megőcedni.
A Gemara írattat Kaldéai nyelven, de olyan módon, hogy
az idegen hókkal és együtt meg vs. stegattat, és ívve zavarva
is írattat, így hogy az is kevés Sidók értik: következés hozt,
ők annak meg magazaratát a Rabbinusok ba bizak, s zá-
jok is kell hagyni is.

A Jeruzalemi Talmud olyan homályos, hogy arral magok
a

emberek. A másodikat *Kérkedékenységek*; ezt adta férjhez a Nemes emberek. Az harmadikat *Fősvénységek*; ezt adta a Kereskedők. A 4. diket *Irigységnek*; ezt adta a Papok, Kuldusok, és Tabularisták. Az 5. diket *Kétszínségnek*; ezt adta a Theológusoknak; nevezetesen pedig a Doctorok. Az 6. diket *Kevélységnek*; ezt hogy férjhez ne menyen, az Asszonyok egészen magokhoz hódították. A fiju gyermeket pedig, a Tisztátalanságot meg tartotta maga mellett, hogy minden rangban lévőkh kedveskedjék véle, és így az egész világ Sogora légyen.

Eddig a fabula. Talán valamelyik olvasónk felismeri, hogy eredeti-e, vagy kölcsönzés ez is.

SCHIEBER SÁNDOR

Egy XVIII. század végi magyar újságíró és könyvtáros élete és működése. A korai magyar sajtó, a XVIII. század végi hírlapirodalom ismerői előtt már régen felmerült a kérdés, hogy a lapot szignáló szerkesztők, a „lapengedélyesek” mellett kik voltak az újságok munkatársai, társszerkesztői, esetleges rovatvezetői. Ezek — mint arra DEZSÉNYI Béla rámutat — névtelenül maradtak.¹ Figyelemmel e hírlapok egyes számainak tekintélyes terjedelmére, a heti kétszeri megjelenésre, nem lehet kétséges, hogy egyetlen ember — legyen az mégoly jólétesült, vérbeli újságíró, bőtollú stilisza és polihisztor alkatú személy — képtelen tartósan egymagában ellátni az egyes cikkek megírásától, külföldi orgánumból átvett anyagok fordításától kezdve a tulajdonképpeni szerkesztésig (az anyag kiválogatása, bizonyos szempontok szerinti összeállítása, a nyomdával kapcsolatos munkák elvégzése stb.) terjedő valamennyi teendőt. Az akkori sajtómorál, az olvasóközönség érdeklődése még nem kívánta meg, hogy nyilvánosságra kerüljön a munkatársak neve — és így ezek kiletét egyelőre jórészt homály fedi.

Helyesen mutat rá erre a kérdésre DÖRNYEI Sándor,² aki a *Magyar Hírmondó* szerkesztői gárdáját állította össze alapos vizsgálatok után. A magam részéről a korai magyar sajtónak egy decenniummal későbbi, a *Magyar Kurírral* és a *Bétsi Magyar Merkuriummal* kapcsolatos szakaszával, illetve ezeknek az éveknél egy kevéssé ismert, ellentmondó emberi tulajdonságokban gazdag, sokkal inkább tehetséges, mint erősjellemű szereplőjével, SZACSVAY Sándor és PÁNTZÉL Dániel segédszerkesztőjével, majd BATHYÁNYI József hercegprímás könyvtárnokával: DOBSA Ferencsel foglalkozom.

1768 március 28-án, Érsemjénben született³ — ugyanott, ahol kilenc évvel korábban KAZINCZY Ferenc látta meg a napvilágot. A két családot rokoni, társadalmi és egyéb szálak fűzték egymáshoz, ami különösen a reánkmaradt KAZINCZY-levelezésből tűnik ki. Atyja DOBSA Ferenc biharmegyei birtokos és táblabíró volt, édesanyja a tiszántúli eredetű HUNYOR Borbála.⁴

Az alapfokú oktatást két fivérével, Lászlóval és Imrével a szülői háznál kapta. De további iskolázásuk is egy ideig otthon folyt, elsősorú nevelők — PÓKATELEKI SZOMOR Mátyás és FODOR Gerzson — keze alatt.⁵ FODOR Gerzson — aki utóbb a hazai jakobinus mozgalom szereplőjévé vált — ekkor mint iskolai rektor működött Érsemjén-

¹ DEZSÉNYI B.—NEMES Gy.: *A magyar sajtó 250 éve. I. köt. Bp., 1954, 23. l.*

² *Magy. Könyvszle.* 1958. 3. sz. 263—267. l.

³ SZINNYEI J.: *Magyar Írók Élete II. köt. 944—945. h.*

⁴ DOBSA F.: *Dicat et votet hocce tenrioris ingenii sui specimen instar prolusionis* etc. Jenae, 1804, 13. l.

⁵ Uo. 14. l.

ben.⁶ 1785. ápr. 28-án iratkozott be a debreceni kollégiumba;⁷ itteni professzorai közül SINAI Miklóstra és HATVANI Istvánra emlékezett vissza nagy elismeréssel.⁸ Debrecen után a kitűnő késmárki líceumban a híres POTKONITZKI Ádám, a jénai egyetem egykori neveltje volt a vezetője,⁹ aki „azt magyarázta diákjainak, hogy a franciák háborúja jogos és igazságos, Ferenc királyé nem”.¹⁰ 1787-ben már a megyei közigazgatásban működik; két évig Szepes-megye szolgálatában áll,¹¹ majd Bihar-megye tisztikarában, mint jegyzőkönyvvezető „cancellista” folytatja tevékenységét.¹²

Az alig huszonkét éves fiatalember *ekkori* politikai hitvallásáról az a tény tanuskodik, hogy Bihar — a legforrongóbb ellenzéki megye — a József császár halála után összehívott országgyűlésre őt delegálja a két követ — BEÓTHY János és DOMOKOS Lajos — mellé.¹³ Az országgyűlés szélső balszárnyán vezető helyet betöltő, a szabadkőműves mozgalomban erőteljes szerepet játszó bihari küldöttséghez tartozás eleve meghatározza DOBSA Ferenc helyét. Ezen túlmenően azonban bizonyos, hogy az országgyűlési ifjúság vezéralakjai közé tartozott; MARCZALI Henrik éppen az ő szavaival jellemzi a radikális követek mellett életre-halálra kitartó ifjúság hangulatát: „Dobsa Ferenc boldog” — írja MARCZALI, BERZEVICZY Gergely levelét idézve — hogy „azon fő és felséges emberek között lehet, kik majdnem maguk viszik az egész diaetát, a milyen DOMOKOS, ALMÁSY, GR. FEKETE, VAY József, MÁRIÁSY István”.¹⁴ Vagyis ALMÁSY, a „magyar Mirabeau” és a felfegyverzett tiszai nemesség többi képviselője között, akik által — a korabeli paszkvillus szerint — megdől a vallás, a kormány, a béke és közjó és akik — — — Galliát akarják felépíteni magyar földön. De ennél is többet mond, hogy ő a terjesztője — vagy talán szerzője? — a rendkívül radikális *Aut nunc, aut nunquam* című röpiratnak. 1790. okt. 1-én küldi el ezt a nagyon bátorhangú írást; ehhez fűzött levelében beavatottságát jellemző bizalmas politikai hírek mellett megírja, hogy sok jót lehet várni a királytól, mert „nem baráttya a papoknak”¹⁵

A hosszú országgyűlés után azonban DOBSA FERENC nem tér vissza Biharba, hogy újból elfoglalja megyei hivatalát, hanem rövid ideig Pozsonyban tartózkodik, majd Bécsben tűnik fel és várja, hogy az uralkodó kegye feléje forduljon. „... néhány hónapja miolta itten Bétsben vagyok már több ízben voltam Audientíán; jött is ki ő Felségének kegyes Válassza, hogy mindeneknek előtte applicáltassam; de ez mind ez ideig is, be nem tellyesedett és már nem győzőm tovább a várakozást költséggel” — írja 1791. nov. 15-én¹⁶ gr. ESTERHÁZY Károly egri püspöknek, majd így folytatja: „Itt létembe a Biblio-

⁶ BENDA K.: *A magyar jakobinusok iratai*. II. köt. Bp. 1952, 677. l.

⁷ THURY E.: *Iskolatörténeti adattár*. II. köt. Pápa, 1908, 464. l.

⁸ DOBSA i. m. 14—15. l.

⁹ Egri érseki lt., Arch. vet., No. 2472. Francisci Dobsa correspondentia. Továbbiakban: Corresp.

¹⁰ BENDA i. m. I. köt. LIX. p.

¹¹ Corresp.

¹² Uo. — Később táblabírói címet kapott.

¹³ „... post obitum magni Imperatoris, Iosephi Secundi, Deputatis ad Generalia Regni Hungariae Comitibus Budam Anno 1790. ablegatis, unanimi Inclytorum Statuum et Ordinum voto, adiungebar” (DOBSA i. m. 15. l.) Vö. Corresp.

¹⁴ MARCZALI H.: *Az 1790/I-diki országgyűlés*. Bp., 1907, II. 2, 44. l.

¹⁵ Vö. DOBSÁNAK volt főnökéhez, BERZEVICZY Gergely nagybátyjához: HORVÁTH STANSITH Imre szepesi alispánhoz írt 1790. jún. 26. júl. 23-i, pesti és 1791. febr. 11-i pozsonyi leveleit, melyekben a királyi despotizmusra panaszok stb. O. L., Csal. lt., Berzeviczy-cs. kakaslovníci lt., 1790—1791.

¹⁶ Hiába várakozott. Csaknem ugyanezen a napon veszi kézhez DOBSA a magyar udv. cancelláriától az elutasítást, pedig az udvar — az ügyiratból kitűnően — valóban közbelépett. (O. L., Canc., Acta gen., 1791:14.002). — Nem járt több sikerrel cancelláriai felvételi kérelme 1792-ben sem, pedig kétszer is szerencsét próbált. (O. L., Canc., Acta gen., 1792:1921, 12414).

theca volt az én leg kedvesebb idő töltő multságom,¹⁷ valamint Budán és Posonba is, az egész Diaeta alatt”.¹⁸

Eddig DOBSA életútja egyértelműen ívelt az érsemlyéni kálvinista udvarháztól FODOR Gerzson és POTKONITZKI Ádám tanításán keresztül a radikális nemzeti követeléseket, egyházellenességet hirdető bihari deputációig, a jobbágykérdés azonnali megoldását követelő röpiratig. De e levél — s az azt követő egész levelezés — egész tartalma, hangja nyilvánvalóvá teszi, hogy a radikális reformernek indult DOBSA pályája valahol a pozsonyi diéta végefele váratlanul megtört és egészen más irányt vett, amelynek semmi köze nincs sem a demokratikus értelmiség, sem az ellenzéki köznemesség célkitűzéseivel, hanem egyértelműen reakcióssá, sőt ezen túlmenően nemtelenné vált. Ismert tény, hogy a legradikálisabb szereplők egész sora lett a hosszúra nyúlt országgyűlésen keménygerincű ellenzékiből aulikus, legfeljebb látszatra „kuruckodó” politikussá, részint pénz, pozíciók, igéret, részint pedig fenyegetések útján és lehet, hogy a pénzzavarba, sőt később krónikus anyagi bajok közé jutott DOBSA — a szélső ellenzéki bihari követek titkára — a bécsi titkosrendőrség hálójába került és konfidensi szolgálatokat vállalt el. Nem egy kitűnő fő tántorodott el a haladás zászlajától II. LIPÓT uralkodásának utolsó hónapjaiban, aki sajtót, fizetett politikai írókat és kiterjedt kémszervezetet skrupulus nélkül használt fel céljai érdekében; a helyzet FERENC trónralépésével csak tovább rosszabbodott. Maga az a tény, hogy előbb idézett levelének címzettje ESTERHÁZY Károly egri püspök, a protestánsok legkérlelhetőlenebb üldözője, egymagában is arra utal, hogy az ekkor még kálvinista DOBSA nagyon jól tudta, kinél kell szolgálataival felajánlkoznia. Már ezekből a sorokból is kiderült, hogy bizonyos érdemeket szerzett az udvar előtt, hiszen II. LIPÓT már többször fogadta és mind ő, mind FERENC, a trónörökös megígérte alkalmaztatását.¹⁹ Az érdemek minőségét illetően nem maradnak kétségeink, ha megismerkedünk a püspök és DOBSA 1791. és 1795. közötti levélváltásával.

Az 1790—1791. évi országgyűlés után — leveleiből kitűnően — DOBSA egy ideig NAGY Sámuel, a magyarországi kálvinisták bécsi ágense²⁰ mellett dolgozott, majd csebi POGÁNY Lajos²¹ és ócsai BALOGH Péter²² oldalán is szolgálatot teljesített, de a *Magyar Kurír* intim belügyeibe való beavatottságát tükröző levlérrészletek, SZACSVAYHOZ való kapcsolatai arról tanuskodnak, hogy újságírói pályája már 1791-ben megkezdődött. 1804. évi visszatekintésének egy mondata is erre látszik utalni.²³ Annyi azonban mindenképpen bizonyos, hogy 1795 ápr. 6-án kényerét már kizárólagosan újságírással kereste meg, mert ekkor ezt írja Bécsből: „egy új Magyar Újságnak, a’ Magyar Mercuriusnak²⁴ Írójához vontam ad interim magamat ’s itt dolgozgattam mind ekkoráig”.

És DOBSA pálfordulásával — nem tudjuk, mily mértékig neki tulajdoníthatóan — el is jutottunk SZACSVAY elbukásának, szerkesztői széke kényszerű elhagyásának kü-

¹⁷ DOBSA jól tudta, hogy a püspök jóindulata megnyerésének ez is hatásos eszköze; ESTERHÁZY Károly Rómában, Velencében, Strassburgban, Tübingában, Halleban, Lipcsében, Prágában, Bécsben stb. tudós levelezői segítségével hozta létre 1793-ban már 16.000 kötetet kitevő roppant értékű, enciklopedikus jellegű könyvtárát. Vö. SZARVASI Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században*. Bp. 1939. 29—30. l.

¹⁸ Corresp.

¹⁹ Ld. 16. jegyz.

²⁰ Vö. MOLNÁR J.: *Vallásügyi vonatkozások Nagy Sámuel bécsi ágens leveleiben*. Prot. Egyházi és Iskolai Lap. 1912. 505. l.

²¹ 1740 körül — 1793. dec. 15. Protestáns közéleti személy, jozefinista, kancelláriai tanácsos

²² 1748—1818. Az 1790—91. országgyűlés protestáns vezérszónoka, főispán, szeptemvir.

²³ „... Postmodum, penes redactionem Ephemeridum Hungaricarum Viennae Austriae moras agens...” (Dobsa id. m., 15—16. l.).

²⁴ Az 1793. ápr. 23-án indult *Bécsi Magyar Mercuriusról* van szó.

szöbég. Tudvalévó, hogy SZACSVAY legkeményebb harcait éppen ESTERHÁZY püspök bizalmi embere, SZAI CZ Leó ellen vívta a *Magyar Kurir* hasábjain ezekben az időkben. A püspöki aula számára rendkívül értékesek lehettek a SZACSVAYRÓL és környezetéről érkező bizalmas jelentések, amit DOBSA nagyon is jól tudott és aminek anyagi ellenértékét a mecénásolta mellett oly takarékos mágnás-főpapból igyekezett is kisajtolni. Levelei magas intelligenciáról és a megszorult, erkölcsi aggályoktól szabadulni igyekvő ember lelki képletéről tanuskodnak; felkínálja a püspöknek, hogy ő, a régi protestáns nemesi família sarja, katolizál és bizalmas értesüléseket szállít SZACSVAYRÓL és embereiről — ezzel szemben 200 forint gyorssegélyt és rangjának s tudásának megfelelő elhelyezkedést kér.

A szélsőségesen vakbuzgó SZAI CZ Leo egri szerzetesről — ESTERHÁZY püspök bizalmasáról — és harcostársairól BALLAGI Géza igen találóan állapította meg,²⁵ hogy „midőn már minden szakadni készült, egy végső, kétségbeesett erőfeszítéssel megkísérelték visszavarázsolni nem is a József korabeli, de a József előtti állapotot . . . és hirdették, hogy az akatholikusokat a király és a nemzet üldözni és kiirtani kötelek.” SZEITZ most már — DOBSA felajánlkozása idejében — teljes erővel ráveti magát SZACSVAYRA és a többi „Aufklärungsfantasztára”, akik — szerinte — „bölcsek, hogy gonoszt cselekedjenek, jót cselekedni pedig nem tudnak”. Elérkezettnek látja az időt, hogy visszafizessen SZACSVAYNAK feltétlenül haladó szellemű, bátor, de a józáléssel gyakran hadilábon álló gúnyirataiért és hírlapi cikkeiért, melyekkel addig is szembeszállt. Ha az egyszerű szervita hangja nem is jut el Bécsig, annál inkább eljut a legbefolyásosabb magyar püspök, ESTERHÁZY Károly²⁶ szava.

Lássuk, hogyan festi le DOBSA 1791. nov. 15-i levelében SZACSVAYT, aki ekkor még szívvel-lelékkel csügg a francia forradalmon,²⁷ a *Magyar Kurir*ba író magyar literátusokat, a „sokféle viszketeg eszű tsábitót, a'kiknek Phantasiájok meg részegítik a tudatlan népet és tévelygésbe hozzák . . .; az elszakadtak szabadságot vévén magoknak a vétkek gondolatokra, lassan lassan több szabadságot vettek magoknak, szabadon írtak, szóllottak és tsábitottak. Így szármoztak a Freymaurerek, Athaeusok, Naturalisták, 's más egyebek. Mitsoda következeseket húzott maga után az illy Engedelem (értsd: engedékenység. TL), élő és legközelebb való Példa Frantzia Ország, ez a' siralmas vége a Szabad Phantasiának. . . Magyar Ország kitsibe állott, hogy benne is el nem áradott az illy portéka; és Isten tudja, mi léssz belőle, mert itt annyi a Szeles Ifjú, a'ki abba tartya a tudományt, mentül több égetni való motskos könyvet olvas, hogy száma nints, pedig tsak Fattyúk, alig hogy a' Csecstől el szakadtak. A' Catholicusok közzül még többen. Leg közelebről egy Vitéz²⁸ nevű gyerek Ember, ez előtt Egerbe Normalis visitator, most itt van Bétsbe, és a Miskóltzy Gymnasium Localis Directorságát munkállya: ez olyan rettenetes dolgozat visz itt végbe, szinte borzad az Ember haja benne. A napokba ollyan Imposturával élt, hogy egy hosszú motskos levelet componalt Pater *Leo Mich. Seitz* neve alatt,²⁹ mely

²⁵ *A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig*. Bp. 1888. 203. l.

²⁶ 1725—1799. A magyar „ecclesia militans” legmarkásabb megszemélyesítője. Szélsőséges hitvédelmi elvei és gyakorlata mellett áldozatkészségével igen sokat tett Vác, majd Eger fejlődése terén.

²⁷ ECKHARDT S.: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 106. l.

²⁸ VITÉZ Imre KAZINCZY Ferencsel együtt szolgált, mint kassai tankerületi felügyelő és KAZINCZYVAL együtt vesztette el állását. Régi barátság fűzte DAYKA Gáborhoz; mindketten élénk kapcsolatban álltak SZACSVAYVAL.

²⁹ DOBSA itt a *Magyar Kurir* 1791. nov. 8-i számában (1410—1415. l.) P. L. M. S. poligrammal jegyzett cikkre utal, mely a későbbi sajtóerkölcs mércéjével valóban több, mint kifogásolható. Nem kevesebbről van benne szó, mint arról, hogy a cikk alatt szerzőként feltüntetett P. L. M. S., vagyis az apokrif Pater Leo Mich. SEITZ szervita szerzetes felpanaszolja, hogy „Eger egy volna a' mi leg-boldogabb Városaink közzül, ha . . . a

sem Politiával, sem Józan Okossággal, sem semmi Természeti törvénnyel meg nem egyez; még a Datumot is Egerből tette, 's úgy nyomtatta ki az *Újságba*; sőt, a' mi a legnagyobb . . . publicus Helyeken ditsekszik vele, hogy ugyan meg bosszulta az Egri Püspököt magáért és valami *Dajkéért*, a'kit ő maga lopott el Egerből; 's most együtt fújják a' Követ".³⁰ Levelét azzal fejezi be, hogy diplomáciai pályára törekszik és titkári állást szeretne elfoglalni a püspök öcsse, ESTERHÁZY Ferenc gróf vezetése alatt rövidesen Nápolyba induló követségben és ehhez kéri a püspök támogatását, annál is inkább, mivel FERENC trónörökös jóindulatát már sikerült megnyernie; „4 nyelvet tudok tökéletesen, az olaszt még tanulom” — fűzi hozzá érveihez.

Félhónappal később, 1791 december 2-án újabb levéllel fordul a püspökhöz. Előjáróban az aggodalmas rossz lelkiismeret hangján megkérdezi ESTERHÁZYT, hogy kézhezvette-e előző levelét, mert „abba olyan Dolgok voltak megírva, melyeket ha el tévedtek volna, ki mondhatatlanul sajnállanék”. Utána — érzésünk szerint csalétekként — közeli szándékairól beszél: „Könyvet is irok, az Dögleletes Tudományt hitegetők ellen 's egyebekről” — majd ismét rátér a denunciálásra: „Látom én miket mivelnek az mostani Nyughatatlan eszűek 's tudom minden Titkaikat. Az ugyan azon levelemben említett Vitéz úr is, nem szűnt meg, még most is, ki kelni az Vallás, és a Papok 's Eger ellen írni, mindég együtt van a Magyar Kurirral és minden Újságba rakosgatnak Szurdáló Beszédek P. L. M. Sz. név alatt.”³¹

De a *Magyar Kurir* házi titkait első kézből, belülről ismerő DOBSA receptekkel is szolgál arra, hogy miként lehetne kenyéradó gazdáját, a *Magyar Kurirt*, illetve SZACSVAY Sándort elhallgattatni: „Az ilyen Dolgoknak könnyű volna elejét venni; tsak a Correspondenseit kellene meg szakasztani. A Vármegye Indzsinérje, SÁNDOR³² sűrjen correspondeál vele, és sok Dolgokról.” Majd teljes titoktartást kér a püspöktől, nehogy SÁNDOR mérnök megtudja, „hogy az Impostorságát feladtam”, mivel SÁNDOR erről nyomban tájékoztatná SZACSVAYT — és ezesetben SZACSVAYT őt (ti. Dobsát) lakat alá teheti, mivel kerek 50 forinttal adósa neki . . .³³

Ha figyelembe vesszük, hogy pl. RÁT Mátyás egész évi jövedelme 1200 forintot tett ki,³⁴ ami megfelelt ugyan a megyei alispán fizetésének, de ebből kellett fizetnie a

Világosodásnak tsak azon mértékéhez jutna is, a'melyre már sok Városaink szerentsésen fel léptek . . . ha a'helyett, hogy benne a' már-is számon fellyül lévő Lelki' Atyák napról napra szaporodnak, az emberi boldogságnak mindenek felett szükséges elő-mozdítására is gond volna” — és így tovább.

³⁰ DAYKA Gábor, a költő, Pestről visszatérve „lázadni kényszerül . . . Esterházy püspök s különösen Szaitz Leó hitszónok vakbuzgó felfogása ellen” (*Magyar Irodalmi Lexikon* I. köt. Bp. 1963. 240. l. és *A magyar irodalom története* III. köt. Bp. 1965. 135. l.) 1791. júl. 2-án — néhány hónappal DOBSA levele előtt — a szerviták egri templomában prédikált. SZAICZ Leó végighallgatta a szentbeszédet, melyből hatvan eretnek-tételt szedett össze és sürgősen feladta DAYKÁT ESTERHÁZY püspöknek. DAYKának ki kellett lépnie a szervita rendből.

³¹ DOBSA — aki feltehetően nem csupán ESTERHÁZY püspöknek jelentette a SZACSVAY-vezette szerkesztőség készülő cikkeit — megbízóját jobb ügyhöz méltó buzgalommal és szabatossággal szolgálta ki; a nagyrészt P. L. M. S. szignójú és az egri közállapotokat oroszlós cikkeket nov. 29-én, dec. 2-án (Dobsa fent idézett levele keltének napján!), majd dec. 20-án láttak napvilágot, de a következő évben is folytatódtak.

³² SÁNDOR József hevesmegyei földmérő (*Magyar Almanak MDCCXCIV esztendőre*, 258. l.); — ugyanakkor Hevesmegye főispánja éppen a levél címzettje, ESTERHÁZY Károly püspök volt! SÁNDOR Józsefről, ZOLLIKOFER magyarra fordítójáról ld. még *Magyar Kurir* 1792. évf. 44. sz., 698. l.

³³ „ . . . nem egyébért pedig tsak azért, mert Szatsvaynak adós vagyok 50 forinttal, 's e' tudva, bizonyosan arestáltatna”.

³⁴ DEZSÉNYI—NEMES i. h.

levelezőket és a segédszerkesztőket, úgy a SZACSVAY által DOBSA rendelkezésére bocsátott összeget tekintélyesnek kell neveznünk, mely arra enged következtetni, hogy DOBSA erősen beférkőzött principálisa jóindulatába, aki ekkor bizonyosan nem tudta — s lehet, hogy később sem tudta meg — kit méltatott bizalmára, talán barátságára is.³⁵

Harmadik, 1792 január 3-án kelt leveléből már leplezetlenül kicsendül a nyugtalanság hangja. Már két híradással szolgált a püspöknek SZACSVAY és baráti köre „impozitorságairól” és egyelőre szó sincs a nápolyi követségben betöltendő secretáriusi tisztségről, a 200 forint összegű segélyről — mi több, a püspök még csak válasza sem méltatta eddig a bécsi magyar szerkesztőségben rejtőzködő konfidensét. Minden eddiginél terjedelmesebb levélben döntő támadásra indul. Erkölcsei magaslatra helyezkedve indul rohamra: „Semmi sem eshetik nehezebben egy tökéletes igaz Szívű Férjfiúnak, mint az azon való töprenkedés; miért hogy az Emberi nemzet közt, a’ meg vesztegetett Erköltös annyira közönségessé lett, hogy mindég több, és nagyobb a rosszról, mint a jóról való Gyanu” — kezdi sorait, abban a nyilvánvaló feltevésben, hogy ESTERHÁZY Károly püspök — aki egyébként amúgyis csóstül kapta a bizalmas jelentéseket a „freymaurek” üzelmeiről,³⁶ esetleg elutasította felajánkozását, majd néhány sorral alább így folytatja: „...bátorkodtam olyan jelentéseket tenni, amelyek egy valóba megfontolt el-határozásból származtak . . . némelly jelekből úgy vettem, és talán nem Ok nélkül Észre, hogy Excellentiának némünemü diffidentiaja van ezek eránt”. Ezt követően hosszasan ír áttérési szándékáról, készülő kegyes tárgyú könyvről, majd lefesti, hogy „a’ Diaeta alatt azon Urak mellett voltam, a’kik koholói azon ő töllök soha nem observálandó híres Articulusoknak”, akiket a továbbiakban „Embort Csábító, Sectákat szaporító, Háborgást nevelő, a jó Társaságot lázszasztó Nyughatatlan Emberek”-ként jellemez. Leírja, hogy végső szükségében ezek vezetőemberéhez fordult anyagi segedelemért, ám minden esedezése haszontalannak bizonyult. Ha a püspök megsegíti, a segítség nem arra méltatlan embert fog talpra állítani. Bántja, hogy a püspök bécsi bizalmasa útján információkat szereztet be személyéről: „Történik, hogy hivat Agens T. Schulz Úr és amúgy félve és melleleg tapogat tőlem holmikát, s olyanokat is tudakoz, ha tudok é Deákul, s Németül etc. . . . és absolváltam é a Just. Ezek mind olyan kérdések, melylyeken én túl vagyok; ’s ha szintén a’ maga Cursusába nem absolváltam is a Just, nem következik, hogy azt csak az tudgya, valamint egyebet is, a’ki Oskola futást végzett. Producálhatom ugyan én az Collégiumok Testimoniumjait a’ felsőbb Oskolákból is, ha a’ szükség kívánnya; de mi Jóért? hiszen bizony meg ítélné akárki is valakit, tsak egy sor Írásából is, hogy mi lakik benne. Mit ér valakinek Just tudni tsak; és e’ mellett Geographiát, Statistikat, Politicat, Mathesist, Commerciumot s a. t. nem tudni. Ebbe hibázta leg többször sok Ország lépését, ’s ebbe vesztettek sokan, ’s ha meg kellene mutatni és nevezni, majd példákkal bizonyítanám meg”.

Ezt a minden időekben megszívlelendő, erősen SONNENFELS-hatást tükröző gondolatsort megint csak a konfidens felajánlkozása követi. A püspök előtt megvillant néhány adatot a *Magyar Kurír* belső titkaiból, melyekről eleve tudja, hogy közlőről érintik s mindennél jobban érintik a címzettet — de mindehhez hozzáfűzi most már, hogy amennyiben nem kap fix megbízást, úgy híradásait beszünteti: „Vitéz is dolgozik erőssen P. L. M. Seitz Úr ellen. Mindég együtt vagnak Szatsvayval. Ez segíti mindennel. Azt

³⁵ Pedig — éppen pénzügyi vonatkozásban — SZACSVAY erősen adott emberismeretére, miként az a *Magyar Kurír* 1791. évf. 7. számából kiténik (95. l.). Itt egy meg nem nevezett udvari tanácsos által elkövetett hűtlen kezelést pellengérez ki s hozzáfűzi: „de én sem biznám tsak a’ Kurir Cassáját is egy ilyen emberre”.

³⁶ Vö. Egri érseki lt., Arch. vet., Acta libertinorum societatem concernentia, 1779—1801, stb.

nem tudom, ha kedvesek é Excellentiád előtt az ezekről való Tudósítások, azért amíg parantsolatom nem lesz ezekről halgatok”.³⁷

1792 jan. 20-án ESTERHÁZY püspök végre kilép hallgatásából. Szép magyarsággal írt rövid levelében sürgeti DOBSA áttérését, bár hozzát teszi, hogy „azon végből Egerbe való jövetelét szükségesnek nem látom, mert afféle szándékát Bétsben akképpen, mint Egerben tellyesítheti”. Elismeri, hogy SCHULTZ János útján információkat szereztetett be Dobsáról, „Kegyelmed én előttem esmeretlen lévén”. A felajánlkozásra csak levele végén tér vissza, de azt minden tartózkodása mellett is igen pozitívan fogadja: „A' velem közlött Újságokat köszönettel veszem, kedves leszen előttem, ha ezentúl is enge-met effélékről tudósít”.³⁸

DOBSA újabb — ezúttal németnyelvű — levélben fordul a püspökhöz, melyben kétségbeejtő anyagi helyzetét írja le és közli, hogy közel áll az öngyilkossághoz. Sürgős pénzsegítséget kér és a püspök közbenjárását annak érdekében, hogy öccse, ESTERHÁZY Ferenc vegye fel a Nápolyba távozó követség állományába.

A püspök most gyorsan — február 13-án — válaszol. Levele kegyeshangú elutasítás és sovány biztatás elege. Bár a kapott információ kedvező, nem protegál olyan embert, akit személyesen nem ismer. Ezen kívül: DOBSA csak megígérte áttérését, de ezt eddig nem váltotta valóra; „az emberek ítéletét el nem kerülhetném, ha én tsak bizonytalanra indulnék, el is hitetheti azt Kgyled magával, hogy én nékem ki hányó pénzem nintsen; mert a'mi szükségemen kívül vagyon, azt, Istennek nagyobb ditsősségére betsületesen el tudom költeni; azomba, a'mint fellyebb említém, ha érteni fogom, hogy Kgyld a' Szentlélektől megvilágosíttatván, annak sugallatait követte és az igaz R. C. hitre valósággal ki-tért, azon esetre, a'miben Kgyldnek hasznára lehetek, attól magamat el nem húzom”.³⁹

Február 24-én DOBSA már célzást tesz arra, hogy a püspök által előfeltételként jelzett áttérés folyamatban van, önmagáról pedig megírja, hogy hathatósan dolgozik „az Eszelős Illuminata Phantasiák” ellen”.⁴⁰

Ezzel az újságíró és püspök levelezése hosszú évekre megszakad, illetve — s ez a valószínű — nem maradt reánk, vagy lappang. Nem egészen egy esztendővel e levél után az „Eszelős Illuminata Phantasiák” ellen dolgozók elérték célukat: 1793 febr. 1-én az erdélyi udvari cancellária értesítette az erdélyi főkormányzókat, hogy SZACSVAY Sándort a lap kiadásától elmozdították.

A már említettek kivül fennmaradt még DOBSÁnak 1795 ápr. 6-án — a magyar jakobinus mozgalom leplezése után, de még a fővádlottak kivégzése előtt — kelt, ESTERHÁZI Károlyhoz írt levele, melyben tudatja a püspökkel, hogy Bécsben, 1795 márc. 25-én P. LABOS János kapucinus atya, bécsi magyar hitszónok közbenjöttével áttért a római katolikus vallásra és közli, hogy ezidőszerint a *Bétsi Magyar Mercurius*nál dolgozik, de hozzáfűzi, hogy „ezen a' Poszton nyavajogni nékem sem születésem, sem nevelésem, sem pedig tapasztalásomhoz nem illő; azomban ruházkodni, élni és meg'hálni, 's a gondok miatt elfáradt Testet ki-nyugtatni, természet szerint kellett”.⁴¹

PÁNTZÉL Dániel ezidőszerinti munkatársa azonban néhány évvel később már egyáltalán nem restellte, hogy ezekben az esztendőkből újságírással kereste kenyerét és 1804-ben megjelent munkájában — tehát most már egyáltalán nem „sub incognito” — nyíltan is megírja, hogy „penes redactionem Ephemeridum Hungaricarum Vien-

³⁷ Corresp.

³⁸ Corresp.

³⁹ Corresp.

⁴⁰ Corresp.

⁴¹ Corresp.

nae Austriae moras agens, et similibus literariis negotiis occupatus" töltötte ekkor idejét.⁴²

DOBSA Ferenc egészen 1795-ig — tehát pozsonyi könyvtárosságáig — mint a *Bétsi Magyar Mercurius* munkatársa kereste meg kenyerét.⁴³ Ebben az esztendőben — mint az előbbiekből kitűnt — DOBSA katolizált és újból ESTERHÁZY püspök támogatását kéri.⁴⁴ És még ugyanebben az esztendőben meg is kapja kinevezését a pozsonyi primási könyv- és kéziratárhoz,⁴⁵ ahol 1799-ig működik, mint beosztott könyvtáros.⁴⁶ Aligha járunk messze az igazságtól, ha új elhelyezkedését ESTERHÁZY Károly püspöknek tulajdonítjuk, aki az előzmények után nyilván közbenjárt a hozzá hasonlóan könyv-értő és könyvgyűjtő, a primási könyv- és kéziratárta hatalmas összegeket fordító BATHYÁNYI József érseknél.⁴⁷

Pozsonyi könyvtárosi életének néhány részletére sikerült fényt deríteni.⁴⁸ Állását 1795. június 1-én foglalta el és ZITKOVSZKY Mártonnal együtt látta el segédkönyvtárosi teendőit. A primási kancellária vezetőjének, SZABÓ Ignácnak jelentéséből — többek között — megtudjuk azt is, hogy DOBSA munkáját teljes megelégedésre látja el, derék embernek tartják. SZABÓ szinte elismeréssel állapítja meg, hogy DOBSÁT újabb adósságok miatt nem zaklatják a hitelezők, de sajnos régi, Bécsből magával hozott adósságait még nem tudta rendezni.⁴⁹ Nem érdektelen, hogy a jelentésből megtudjuk segédkönyvtárosi fizetése mértékét. Évi jövedelme különféle jogcímenek összesen 300 forint összeget⁵⁰ tesz ki, ami nagyjából arányos IVÁNKA Imre 500 forintjával, akit a király „a' kassai Nemzeti Fő Oskolának Királyi Direktorává tenni méltóztatott”.⁵¹ Főnöke CALOVINO József kanonok volt, nagy irodalombarát és kéziratgyűjtő⁵² — az 1790. utáni esztendőkből még buzgó szabadkőműves, egyúttal azonban két irányban is konfidensi szolgálatot teljesít: a primást informálja a páholyokban elhangzottakról, GOTTHARDI rendőrfőnököt pedig GABELHOFER pesti könyvtárigazgató útján a püspöki értekezletek határozatairól.⁵³

Könyvtárosi munkája nem akadályozta meg abban, hogy résztvegyen — mint ablegatus absentium — az 1796. évi országgyűlésen.⁵⁴ Báró VÉTSEY Ignácot⁵⁵ képviselte, de szereplésének nyoma nem maradt reánk.

1799-ben kettős csapás éri DOBSÁT: mindkét patrónusa — BATHYÁNYI József primás és ESTERHÁZY Károly püspök — meghalt. Elhagyja — vagy elhagyni kényszerül —

⁴² Dobsa id. m. 15—16. l.

⁴³ Uo. 16. l.

⁴⁴ Corresp.

⁴⁵ „Anno subsequenti 1795 . . . Regni Hungariae Primas, Iosephus C. a Batthyán, me in sui servitia suscipere dignatur, et me Bibliothecario Excelsiae suae Bibliothecae et Manuscriptorum adsociat” (Dobsa id. m. 16. l.)

⁴⁶ „ . . . als Bibliotheks-Adjunkten” (*Zeitschrift von und für Ungern* 1804, 60. l.)

⁴⁷ SZARVASY M. id. m. 44—46. l.

⁴⁸ A primási levéltár mutatóiban, valamint a BATHYÁNYI-iratok könyvtári csomójában (Batth. Prot. III. No. 18. — Cancellarium suae eminentiae et bibliothecam concernentia) azonban nem fordul elő DOBSA Ferenc neve.

⁴⁹ O. L., Batthyányi-csal. lt., Batthyányi I. József iratai. Személyi iratok 1791—1799.

⁵⁰ „Salaria horum omnium consistunt in singillativis 150 florenis, et totidem titulo victus aplacidatis, insimul itaque in annuis 300 florenis” (uo.).

⁵¹ *Magyar Kurír* 1792. 11. sz. 164. l.

⁵² *Allg. Lit. Ztg., Intelligenzblatt*, 1805. máj. 18., 637. l.

⁵³ BENDA i. m. I. köt., 494, 495, 681. l.; vö. RIMELY C.: *Capitulum insignis Ecclesiae Collegatae Poseniensis*. Posenii, 1880, 284. l.

⁵⁴ „ . . . Sub hoc eodemque tempore, anno 1796. simul, qua Repraesentans, in Generalibus Regni Comitibus Posonii celebratis, comparui” (DOBSA i. m. 16. l.)

⁵⁵ Naponként-való jegyzései az 1796-dik esztendőben . . . Posony sz. kir. várossában Szt. András havának 6dik napjára rendelt Magyar Ország Gyűlésének. Posonyban, 1796, XX. p.

a primási könyvtárat és újból a magyar udvari kancelláriánál kopogtat kérelmével,⁵⁶ helyesebben megismétli hasonló tárgyú, de sikertelenül maradt 1797. és 1798. évi beadványait.⁵⁷ Már 1792-ben is megpályázta ezt a fényes jövővel kecsegtető állást, de akkor elutasították jelentkezését. Ám az időközben katolikussá lett DOBSA — talán különös szolgálatokra is hivatkozhatott — most eredményesen kopogtatott a magas főhatóság küszöbén: a titoktartási eskü letétele után⁵⁸ kancelláriai gyakorlatra bocsátják.

Kancelláriai munkakörét, sikereit vagy kudarcait nem ismerjük; de hogy az itt eltöltött három esztendő sem pergett le a boldogító alkotómunka jegyében, arról visszaemlékezése néhány mondatának keserű kicsengéséből szerezhetünk biztos tudomást. Az 1802. évi külföldre távozását megelőző néhány esztendőt így festi le később: „... az elmúlt három esztendő borzasztó emlékeket idéz fel lelkemben, mennyi bűnös megátalkodottságot, mennyi istentelenséget, mennyi mindenféle bűnt kellett tapasztalnom sorstársaimmal együtt különböző módon.”⁵⁹

Mindez — nyilván megpróbáltatások, csalódások következményeképpen — önvizsgálódásra, belső megújulásra, a korábbi ösvény keresésére utal. Mondanivalója értetetőbbé válik, amikor panaszkodását egy horatiusi költemény, illetve annak egy részlete zárja le és teszi plasztikussá az egész gondolatmenetet:

„Bizton jutalmat nyerhet a hű, aki
hallgatni tud, lám én is elűzöm a
házamból, el könnyű hajómból,
aki fecseg s a Ceres-i titkot
kiadja. Van, hogy Juppiter ingerült;
rosszak közé lök néha igaz-szívűt;
de ritka, hogy a Büntetés (bár
sánta) a bűn mögül elmaradjon.”⁶⁰

A szimbolum világosan utal — egyebek mellett — a szabadkőművesi beavatási szertartásra, a hallgatási kötelezettségre, a fogadalom megszegésének következményeire és szinte a mozarti Varázsfuvola hangulatát idézi. A vershez fűzött jegyzetekben⁶¹ ezt olvashatjuk: „A híres eleusisi Déméter (= Földanya) misztériumokon, ezeken a szent, titkos szertartásokon mindössze beavatottak vehettek részt, s aki az ott látott és hallott dolgokat kifecsegte, súlyos vétket követett el” és „Ha az igaz ember gonosszal kerül egy csónakba, a gonoszra lesújtó büntetés őt is éri.”

HORATIUS citálása azokban az években meglehetősen általános, de éppen a szabadgondolkodó körök orgánuma, a *Magyar Kurir* él — politikai aktualitások kapcsán — HORATIUS idézetésével;⁶² TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre mindehhez még hozzáfűzi: „az, hogy mit és hogyan fordítanak belőle, jellemző lehet egyéniségükre...”. Mindezt DOBSÁRA alkalmazva, arra az álláspontra helyezkedhetünk, hogy ezzel a horatiusi idézettel önmagába tekintő megbánását, letisztult megítélését juttatja kifejezésre.

⁵⁶ „Franciscus Dobsa supplicat penes Cancellariam hanc Aulicam ad praxim admitti, ut capta majori in rebus gerendis experientia utilia subinde Regi, et Patriae Servitiae praestare possit”. O. L., Canc., Acta gen., 1799:737.

⁵⁷ O. L., Canc., Acta gen., 1797:5181, 6949, 10301; 1798:4322, 4836, 6923.

⁵⁸ „Supplicantem, deposito praevis taciturnitatis Juramento, ad praxim admitti, (O. L., Canc. Acta gen., 1799:737) quod ipsum etiam medio indorsatae dicendum erit.”

⁵⁹ Dobsa i. m. 16. l.

⁶⁰ *Horatius összes versei*. Bilingualis kiadás. Bp. 1961. 185. l. (Illyés Gyula ford.)

⁶¹ Uo. 689. l.

⁶² *Magyar Horatius*. Összeállította TRENCSENYI-WALDAPFEL Imre. Bp. 1943. 186. l.

Valószínű, hogy a haladás eszméihez való visszakanyarodása felé vezető úton a döntő fordulat ezekben az években következett be. Karriervágya 34 éves korára kihimavadt, vagy inkább úgy mondhatnók: helyes irányba terelődött. „Komoly megfontolás után elhatároztam, hogy orvosi tudományt fogok tanulni külföldön, hogy ezáltal az emberiségnek majdan hasznára lehessek és ebben megnyugodva soha se legyen okom megbánni életemet”⁶³.

1802-ben e szándék jegyében, „pro medicinae studio Jenae absolvendo” útlevelet kér⁶⁴ és azt június 12-én meg is kapja. Úticélja — s ez furcsa a viszonylag frissen katolizált embernél — a protestáns magyar ifjúság egyik legkedveltebb alma matere: Jéna. Az, hogy újból a gyengébb, a kevésbé fényes pályát ígérő félhez kötötte a sorsát, egyéb vonatkozásokban is elgondolásra késztet. Több körülményből következtethetünk arra, hogy vagy sikerült jóvátennie korábbi eltévelyedéseit — vagy pedig azok nem jutottak egykori elvbarátai tudomására. Az a tény, hogy Kazinczy nem egyszer barátságosan emlékezett meg róla, egymagában is ezt látszik bizonyítani. A későbbiek pedig bizonyossá teszik, hogy az anyagi zavaraival, a reánehezhető nyomással és sok egyébbel magyarázható, de semmivel nem menthető vargabetű életében csupán epizód — igaz, hosszú és visszatetsző epizód — volt, nem pedig végleges erkölcsi eltorzulás. Azt, hogy egyáltalán útrakelhetett, csak annak köszönhetette, hogy áldatlan anyagi körülményei jobbra fordultak és adósságai rendezése után is maradt akkora összege, hogy abból fedezhette a több esztendő külföldi tanulmányokat. Édesatyja már csaknem egy évtizede meghalt, de ZOLTÁN Annával, az özvegygel — DOBSA Ferenc mostohaanyjával — nem sikerült egyességet létrehozni, bonyolult perek keletkeztek és csak 1800. ápr. 7-én jött létre a kompromisszum a DOBSA-fivérek és a mostohaanya között, melynek eredményeképpen az apai javakat felosztották egymás között⁶⁵. Ezzel, az életét oly hátrányosan befolyásoló anyagi gondoknak is egy időre vége szakadt.

1802. júl. 10-én érkezik meg Jénába⁶⁶ és aug. 23-án⁶⁷ iratkozik be a jénai egyetem orvoskarára. Életének következő — ezúttal harmonikus — szakasza abban a városban játszódik le, amely — GOETHE szellemi irányítása alatt — a napoleoni háborúk viharai között is a tudomány vára maradt.

DOBSA orvosi stúdiumai, publikációi tanulmányunk szempontjából érdektelenekek s ezért csak akkor térünk ki azokra, ha egyéb szempontból is jelentősek.

RUMY Károly Györgyöt 1802. nov. 28-án értesíti DIANOVSKY János Sámuel, hogy „Herr v. Dobsa (ein Catholik, Assessor beim Biharer Comitath), der sich seit einigen Monathen hier aufhält, besucht mehrere medicinische Collegia . . .”⁶⁸. Az 1802. után a nagy német egyetemi városokban — így Jénában is — megfordult SCHEDIUS Lajos⁶⁹ nyilván találkozott DOBSÁVAL, mert lapjában feltűnő melegséggel és részletesen foglalkozik egykori újságíróársával. Mindkét híradása az 1804. évből származik; az elsőben⁷⁰ beszámolót közöl arról, hogy a jénai Mineralogische Societät magyar tudósokat és literátusokat választott be tagjai sorába s ehhez hozzáfűzi: „Alle an obige Mitglieder eingesandte Diplome, sind unterschrieben von dem Präsidenten der Gesellschaft Fürsten Dimitri von Gallizin, vom Vice-Präsidenten, Ober-Berg-Hauptmann v. Trebra, vom Director, Bergrath und Professor Lenz, und vom Secretär der ungrischen Nation Blasko, endlich auch vom Bibliothekar, Franz v. Dobscha (aus dem Marktflecken Bihar

⁶³ DOBSA i. m. 17. l.

⁶⁴ O. L., Canc., Acta gen., 1802:5437.

⁶⁵ O. L., Canc., Acta gen., 1796:5667, 1797:8900, 10300, 1798:4322, 6923, 1800:7758.

⁶⁶ DOBSA i. m. 18. l.

⁶⁷ MOKOS Gy.: *Magyarországi tanulók a jénai egyetemen*. Bp. 1890. 90. l.

⁶⁸ BACHRACH I.: *Rumy Károly György és a jénai egyetem*. Bp. 1942. 60. l.

⁶⁹ DOROMBY K.: *Schedius Lajos, mint német — magyar kultúrközvetítő*. Bp. 1933. 68. l.

⁷⁰ *Zeitschrift von und für Ungern* 1804. V. köt. 55—56. l.

bey Grosswardein gebürtig) des I. Biharer Com. Gerichtstafel Assessor, mehrer gelehrten Gesellsch. in Deutschland⁷¹ ord. Mitglied"; a második⁷² ismerteti DOBSA 1804-ben, Jénában megjelent — bölcseleti és történeti vonatkozásokra is kiterjedő — közegészségtudományi szakmunkáját (ld. 4. jegyz.), mellyel egyébként az *Annalen der Literatur und Kunst in den Österreichischen Staaten*⁷³ is foglalkozik.

Az 1797 dec. 8-án alakult „Mineralogische Societät” a nehéz napoleoni esztendőkbén is virágkorát élte. Itt tanított FICHTE, itt tartotta előadásait SCHILLER. Ez a kis német egyetemi város „ekkor a világ egyik szellemi központja volt. Új korszakot hirdető forrongó eszmék keltek benne”.⁷⁴ Hogy a progressziót zászlajára tűző, majd azt megtagadó DOBSA az előzmények után éppen itt köt ki, bizonyítékát szolgáltatja annak, hogy a két tábor megismerése után végleg a haladót választja. A társaság magyar tagjainak összetétele — legyen bár a tagság mégoly passzív, inkább jelképesen működő — mégis sokat mond a kor ismerői számára. Helyet foglalt benne ARANKA György, BARCZAFALVI Szabó Dávid, DR. SÁNDORFI József, TERTINA Mihály, D'ESTE Victor, BENKŐ Sámuel, FESTETICH György, KULTSÁR István, BESSENYEI György, RUMY Károly György — írók, újságírók, orvosok, egyéb értelmiségiek, egykori jozefinusok, szabadgondolkodók, a magyar szellemi újjászületés lelkes előmozdítói. 1804-ben, GALICIN herceg halála után már GOETHE a társaság elnöke — aki ezekben az években még aktív módon vezeti, LENZ közreműködésével, az ügyeket — és mint KAZINCZY soraiból is látni fogjuk, a tagsági okleveleken a német költőóriás mellett ott szerepel DOBSA kézjegye is.⁷⁵

Több más kisebb-nagyobb jelentőségű jénai szereplésének is nyomát találjuk, de ezeknél — személyi vonatkozásuknál fogva — jelentősebbek azok a levelezési fragmentumok, melyek KAZINCZY Ferenc részéről maradtak reánk, még akkor is, ha jelentésükre ma már olykor csak következtetni tudunk.

Alig egy évvel szabadulása után, 1802 nov. 27-én KAZINCZY levelet ír jóbarátjának és jogtanácsosának, NAGY Gábornak, mely teljes egészében DOBSÁVAL kapcsolatos: „Dobsa Ferenc sürgeti a' pénzt Jénából, és ígér mindent. Az Urat nem eresztik a' Debreczeni lánczok, én pedig indulok Regmeczre, 's e' szerint nem tehetek egyebet, mint azt, hogy kérjem, méltóztassék az ide zárt Testimonialis megfontolása után, a' formulát úgy concinnálni, hogy Dobsa a' Dresdai vagy Gothai Cs. K. Minister előtt a' fassiót megtehesse, 's írjon neki az Úr egy instructiót, mit tegyen. Ezt a' pakétot osztán méltóztassék az Úr postán Regmeczre küldeni, hogy onnan néki és a Kapitány bátyjának kezébe juttathassuk. Áldást a kezdettekhez. Adieu”.⁷⁶ Mindehhez a szerkesztő — DOBSÁVAL kapcsolatosan — hozzáfűzi: „Miért sürgette a pénzt s mit ígért: mindez teljesen homályos, mivel Kazinczynak ez ügyben más levelét nem ismerjük”.⁷⁷ Ezzel annyiban egyetérthetünk, hogy az ügylet tárgyát, részleteit valóban nem ismerjük, de egyébként bizonyosra vehetjük, hogy — esetleg családi hagyatéki osztozkodás utójátékát képező — adásvétel forog szóban; az ügyvéd (NAGY Gábor) fogalmazzon meg egy erre vonatkozó okiratot

⁷¹ ti. a jénai Mineralogische Societätnek, a Societas Latinae Jenensisnek, majd később a veszfáliai kir. Orvosi Társaságnak, az Altenburgi Botanikai Társaságnak, a svájci Orvosi és Sebészeti Társaságnak

⁷² *Zeitschrift von und für Ungern*. 1804. VI. köt. 60. l.

⁷³ 1804. nov. 1 (121.) sz., 392. l.

⁷⁴ BENEDEK K.: *A jénai ásványtani társaság magyar tagjai. Levelek a magyar felújulás szellemi életének történetéhez*. Bp. 1942. 2. l. — Vö. FEYL, Othmar: *Die führende Stellung der Ungarländer in der internationalen Geistesgesch. der Univ. Jena*. Wissenschaftliche Ztschr. der Fr. Schiller-Univ., Jena, Jgg. 3., 1953/54, Heft 4/5, 425—426. l.

⁷⁵ Vö. még BENEDEK K. i. m. 41. l. Innen is kitérnek GOETHE-kapcsolatai.

⁷⁶ KAZINCZY Ferenc levelezése. (A következőkben: KAZINCZY-lev.) II. köt. 513. l.

⁷⁷ KAZINCZY-lev., II. köt., 603. l.

az ügylet tárgyában, melyet DOBSA a drezdai vagy gothai csász. kir. követ előtt fog aláírni.⁷⁸ Feltehetően erre utalnak KAZINCZYNak az ezt követő esztendőben NAGY Gáborhoz („Ha a' Jéni Doctor úgy ír, a hogy kell, írjon az Úr utánam Bécsbe”⁷⁹), valamint édesanyjához („...a' Doctor fiú az a DOBSA Ferenc Saxoniában nem felel...”⁸⁰) írt levelei.

Ugyancsak 1803-ból maradt reánk Johann Georg LENZnek, a Mineralogische Societät igazgatójának nem vitásan DOBSA sugalmazására KAZINCZYhoz intézett levele: „Eure Hochwohlgeboren bitte um Hochgeneigte Erlaubniss Dero wichtigem Geschäfte nur auf dem Augenblick unterbrechen zu dürfen, da ich mir die Ehre gebe, Ihnen, in Namen der Societät beyligendes Diplom gehorsamst zu überreichen. Wir schätzen uns übrigens glücklich in Euren Vornehmen Person einen warmen Beförderer unserer gemeinnützigen Zwecke künftig verehren zu können”.⁸¹

KAZINCZY először szinte bosszúsán utasítja el az illetéktelennek tekintett kitüntetést és saját kezével ezt jegyzi a levél végére: „Ezt a' levelet a' Diplomával együtt vettem Debreczenben a' NAGY Gábor úr szobájában. Azonnal írtam DOBSA Ferencnek Jénába, hogy én a' Mineralogiához annyit tudok mint az Arabiai nyelvhez és Heraldicához, következképpen a' nekem nyújtott megtisztelést el nem fogadhatom”.⁸² És vissza is küldte a diplomát. Annál érdekesebb, hogy alig néhány évvel később maga törekszik a tagsági oklevél megszerzésére, amint az RUMY Károly Györgyhöz intézett 1808. máj. 6-i leveléből kiténik: „Den unseligen *Dobsa* wahrlich sehr unselig! — habe ich einst das Diplom der Mineralogischen Gesellschaft zurück geschickt, weil ich mich zur Mineralogie gar nicht verstehe. Aber nach dem jetzt, diese Diplomen *Gothe unterschreibt* . . . so könnte ich die unverschämte Tollheit begehen, die Aufnahme darin zu suchen”.⁸³

Az utolsó KAZINCZY-levél, melyben DOBSA-vonatkozást találunk, 1809 dec. 13-ról származik és szintén RUMY a címzettje: „...Den herzlichsten Dank für die Bestellung der Übersetzungen von Sallust und die Anfrage, wegen den Kupferstich, so wie auch wegen der Nachricht von *Dobsa* . . .”⁸⁴ Ebben az időben *Dobsa* már Oroszországban élt — a „Nachricht von DOBSA” kétséget nem tűrően csak erre vonatkozhatott.⁸⁵

DOBSA 1808 nov. 6-án Pétervárról levelet írt GOETHE bizalmasához, LENZhez. Leveléből megtudjuk, hogy hol tartózkodik, azt is, hogy mikor kapta kézhez meghívását — de hogy mikor vert benne gyökeret a távozás szándéka, arra vonatkozólag nincs adatunk. Annyi bizonyos, hogy Jéna volt e korban — Göttinga mellett — a magyar és az orosz ifjúság kapcsolatfelvételének legfontosabb színhelye. Egyetemen a külföldet elsősorban magyar és orosz diákok képviselik — a helybeli tudományos társaságok vezetőségében is a házigazda németekkel egyenlő arányban szerepelnek a magyarok és oroszok,⁸⁶ köztük szép számban olyanok, akik hazájukba visszatérve, vezető helyet foglaltak el a tudományos vagy politikai életben.

⁷⁸ Hasonló atyafiságos osztozkodásról van szó KAZINCZYNak DOBSA Lászlóhoz — DOBSA Ferenc testvérbátyjához — írt, 1812. dec. 22-én kelt levelében is (Kazinczy-lev., X. köt., 203. l.)

⁷⁹ KAZINCZY-lev. III. köt. 62. l.

⁸⁰ KAZINCZY-lev. XXII. köt. 62. l.

⁸¹ KAZINCZY-lev. XXIII. köt. 68. l.

⁸² Uo.

⁸³ KAZINCZY-lev. V. köt. 423. l.

⁸⁴ KAZINCZY-lev. VII. köt. 150. l.

⁸⁵ RUMY és DOBSA — akik nem csupán névleges tagjai voltak a Mineralogische Societätnek, hanem valóban vonzódtak e tudomány iránt (vö. *Tanulmányok a magyar — orosz irodalmi kapcsolatok köréből*. I. köt. Bp. 1961. 116—117. l.) — e levelezésből is megállapíthatóan tartós kapcsolatban álltak egymással. DOBSA nyomán RUMY — egykor szintén POTKONITZKI tanítványa — is Oroszországba akart távozni — „kecsegettette több magyar eredetű Oroszországba vándorolt collégájának méltatása”. (Kőrösy L.: *Rumy élete*. Bp. 1880. 53. l.) Mint ismeretes, ez a terv nem valósult meg.

⁸⁶ FEYL i. m. 425—426. l.

Dobsa levelének egyes részletei fényt derítenek oroszországi kapcsolataira, kiérkezésének részleteire: „...Mein Engagement nach Russland zu kommen, habe ich in Dresden im vorigen August Monath erhalten. Da ich hier ankam, habe ich meine alte Freunde besucht, unter andern Herrn von Orlay, Hof Medicus und beständiger Secretair der Medizinischen Academie. Er und die anderen HE. Hofrätthe v. Kukolnik, v. Lódy und v. Palugyánszky sagten mir, dass Sie die Diplome der h. Mineralog-Societät bis zur Stunde nicht erhalten haben, wo ich ganz bestimmt weiss, dass wir selbe vor drey Jahren noch hierher zugeschickt haben.⁸⁷ Der Hofrath v. Orlay wollte schon deshalb an Sr Excellenz Geh. R. v. Göthe, mit dem er seit zwey Jahren in genauer Verbindung steht schreiben” — majd személyes jellegű közlemények után az aláírás: *Dr. Franz v. Dobscha*’.

Ha ehhez a konvencionális, baráti hangú, valójában mégis sokat mondó levélhez hozzáfűzzük *FESSLER* Ignác Aurél önéletrajzának⁸⁸ egy rövid passzusát, akkor a két forrást egybevetve fontos megállapításhoz jutunk. A Németországból kiüldözött és Oroszországban menedéket kapott *FESSLER* Ignác Aurél, a kiváló magyar történetész a kor szabadkőműves mozgalmainak reformálója a következőképpen írja le 1809 dec. 8-i megérkezését Pétervárra: „...Das behagliche dieser Eindrücke wurde beträchtlich erhöht durch die herzliche und freudige Aufnahme bei meinem ehemaligen Schüler, Professor Lodi, bei welchem sich bald meine übrigen Landsleute, Balugyansky, Dobsa und noch zwei meiner ehemaligen Schüler, Orlay und Kukolnik versammelten...”, majd a következő mondatokban *ADELUNG*gal, *KÖHLER*rel, *ELLISENN*el, *PESAROV*ius-szal, *HAUENSCHIL*ddel és *Alekszandr TURGENYEV*vel való találkozására tér rá.

Mindenek előtt figyelemreméltó, hogy *DOBSA* — *LENZ*hez írt leveléből kitűnően — ugyanazokkal az Oroszországban élő magyarokkal állt kapcsolatban, akiket *FESSLER* nevezett meg. De — ezen túlmenően — a *DOBSA* és a *FESSLER* által felsorolt névsorban szereplő személyeket egy közös ismérv köti össze: mind tagjai az Oroszországban akkor virágzó szabadkőműves mozgalomnak, a későbbi dekabrizmus melegágyának.⁸⁹

FESSLER híradásával — mely ha nem is bizonyítja, de erősíti azt a feltevésünket, hogy *DOBSA* gyökeresen szakított élete sötét szakaszával és visszatalált eredeti egyéniségéhez — véget ér a közvetlen adatok viszonylagos bősége. *DOBSA* leveléből még az tűnik ki, hogy első benyomásai nem voltak kedvezők és hiányos orosz nyelvismeretei is nyomasztóan hatottak rá. Úgy látszik azonban, hogy hamarosan magára talált, mert 1808-ban már mint a 12. rangosztályba sorolt orvos működik Pétervárott.⁹⁰

Pétervári éveinek történetét még nem sikerült rekonstruálni, csak annyi bizonyos, hogy a gyakorló orvosok névsorában⁹¹ 1813-ig szerepel. *AGÁRDI* Ferenc érdekes összefoglalásában⁹² megállapítja, hogy „...a XIX. század kezdetén egy *Dobsa* nevű szabadkőműves orvos élt Szentpéterváron” — anélkül azonban, hogy forrását megjelölne⁹³ *DOBSA* Ferenc fivérének egy ma is élő leszármazottja 1958. szept. 29-én kelt, hozzám írt levelében — édesatyja feljegyzésére hivatkozva — a következőkről tájékoztatott: „*Dr. Dobsa*

⁸⁷ Ebből kitűnik, hogy *DOBSA* már 1805-ben (de valószínűleg már régebben) kapcsolatban állt az oroszországi magyar tudóskolóniával. Vö. *SCHULTHEISZ E.* — *TARDY L.*: *Fejezetek az orosz — magyar orvosi kapcsolatok múltjából.* Bp., 1960, 138, 143. l.

⁸⁸ *Dr. Fessler's Rückblicke auf seine siebenjährige Pilgerschaft.* II. Aufl. Leipzig, 1851, 222. l. — Vö. *HOLÉCZY M.*: *Fessler Ignác Aurél élete* (kéziratban). OSzK-kézirat-tár, 657 Quart. Hung.

⁸⁹ Vö. *PYPIN A. N.*: Quellen u. Beiträge zur Geschichte der Freimaurerlogen Russlands. Riga, 1896, passim.

⁹⁰ ЦИЯЛ Медицинский департамент, "Российский медицинский список"

⁹¹ Uo.

⁹² *AGÁRDI F.*: *Magyarok a cári Oroszországban.* Bp. 1955. 34. l.

⁹³ Szóbeli érdeklődésemre a szerző közölte, hogy egy 1848. előtti magyar sajtóorgánumból merítette értesülését; vonatkozó feljegyzése azonban elkallódott

Ferenc (nagyapámnak *Tisza Kálmán* volt miniszterelnöktől nyert információja szerint) . . . Szentpétervárra került, innen szabad eszmékért Szibériába száműzetett és ott nyoma veszett". Ez a közlés összhangban áll AGÁRDI értesülésével, illetve kiegészíti azt. Mindez azonban ezidőszerint adatszerűen nem bizonyítható.

DOBSA Ferenc életében túl nagyok az ellentmondások ahhoz, hogy az adott kerek között végleges profilt rajzoljunk meg róla. Sajtótörténészeink feladata lesz, hogy előbb megállapítsák, mily mértékben vett részt a *Bétsi Magyar Mercurius* szerkesztésében, cikkei megírásában, irányvonala kialakításában, majd ezt követően kijelöljék helyét a magyar sajtótörténet korai fejezetében.

Így megelégszünk azzal, ha DOBSA életpályáját összegezve, annak a meggyőző-désünknek adunk kifejezést, hogy korai sajtónknak és könyvtárügyünknek ez a homályból felmerült szereplője rendkívül nagyműveltségű, táglátókörű, enciklopédikus alkatú egyéniség volt, veretes magyarsággal író kitűnő stilisztá, aki mint ember — vagy ha úgy tetszik mint politikus — az ország sorsalakulásának döntő szakaszában (a jozefinizmus elhalásának s az azt követő reakciónak éveiben) külső körülmények és belső, emberi hibák következtében gyengének, elvtelennek, opportunistának bizonyult, ám éppen a reakció fokozódásának idején visszatalált önmagához és ismét a haladás zászlóvivői közé állt be.

TARDY LAJOS

A könyvforgalmi zár (1915—1918). A magyar királyi minisztérium 5.483/M.E. sz. rendelete „Az időszaki lapok és más sajtótermékek ellenőrzéséről” 1914. július 27-i dátummal jelent meg a *Belügyi Közlönyben*.¹ Az ugyanazon napról keltezett 5. 484/M.E. rendelet beszünteti a „hadviselés érdekeit veszélyeztető belpolitikai lapokat”, s néhány hónappal később rendelet szabályozza a levélcenzúrát:

„A katonai érdekek megóvása céljából a külföldre menő összes postai küldemények katonai ellenőrzésnek vannak alávetve. Ennek következtében: 1. A külföldre szóló összes közönséges és ajánlott leveleket ezentúl nyitva kell postára adni, illetőleg a levélgyűjtő szekrénybe dobni” — mondja ki a „Külföldre szóló levelek nyitva feladása” 1919/B. sz. rendelet².

Az 5.485/M. E. sz. rendelet megtiltja a szerbiai lapok behozatalát, majd néhány nappal később az 5.858/1914. M. E. sz. rendelet ezt a tilalmat kiterjeszti Oroszországra is. Még a háború első hónapjában megjelenik „Az igazságügy, belügy és kereskedelemügyi miniszterek rendelete a sajtótermékek és időszaki lapok ellenőrzésének szabályairól” (12.001/1914. I. M. E.), majd a külföldi sajtótermékek ellenőrzéséről (5.720/1914. M. E.).³

1914 decemberében már „. . . önként értetődik, hogy a velünk ellenséges viszonyban levő országokba hírlapelőfizetést nem szabad elfogadni.”⁴ Az Egyesült Államokra ekkor

¹ *Belügyi Közl.* 1914. (19. évf.) 35. sz. 484. l.

² *Magyar Királyi Posta és Távirtdai Rendeletek Tára* (továbbiakban: PTRT) 1914. okt. 14. 411. l.

³ *Rendeletek Tára*. 1914. 2. köt. 1466. l.

⁴ *Külföldi hírlapok és folyóiratok vételárainak megváltoztatása*. — 22.212. v. sz. rend. PTRT 1914. 141. l.

még nem vonatkozik a tiltó rendelkezés, bár az Amerika felé irányuló tranzit-forgalom nehézségei miatt átmenetileg itt is fennakadás van a postai szállításokban.⁵

A *Posta és Távirdei Rendeletek Tára* szerint 1915. március 26-án ilyen a „külfölddel fennálló posta és távirda forgalom átnézete”:

Levelek küldhetőik: Németországba, Belgium egyes helyeire, Törökországba és a semleges országokba.

Csomag feladható: az Amerikai Egyesült Államokba, Bulgáriába, Dániába, Görögországba, Luxemburgba, Németalföldre, Németországba, Norvégiába, Olaszországba (beleértve Libiát), Romániába, Svájcba, Svédországba és Törökországba.

„Könyvet tartalmazó csomagokat azonban csak a vallás és közoktatásügyi m. kir. minister úr megbízottja által történt megvizsgálás és jóváhagyás után” lehet feladni.⁶

Alig két hónappal később, 1915. május 24-én lép életbe az a háború egész idején fennálló összminisztériumi rendelet, amely megtiltotta minden, ellenséges országokból érkező sajtótermék kézbesítését:

„A m. kir. ministerium a háború esetére szóló kivételes intézkedésekről alkotott 1912: XIII. t. — c. 11. §-ában nyert felhatalmazása alapján a következőket rendeli: A Szerbiából érkező időszaki lapok behozatalának és terjesztésének eltiltásáról és az onnan érkező más sajtótermékek ellenőrzéséről és lefoglalásáról szóló 5.485/1914. M. E. számú kir. ministeriumi rendeletben foglalt rendelkezések . . . megfelelően kiterjesztetnek a többi ellenséges államokból érkező időszaki lapokra és más sajtótermékekre is”⁷

E rendelet „alapos” végrehajtásáról és kezdeti szervezetlenségéről kapunk adatot a postaügyi miniszter ugyanazon év szeptemberében kiadott rendeletéből:

„Tudomásomra jutott, hogy egyes postahivatalok raktáron őriznek ellenséges államokból eredő csomagokat.

Felhívom a postahivatalokat, hogy a náluk bármely okból netán őrizetben levő, ellenséges országokból eredő csomagokat kísérfirataikkal együtt, haladék nélkül a budapesti 70. sz. postahivatalhoz küldjék el.

Az ily küldeményeket esetleg terhelő vám díjakat a háború befejezéséig a függő vám-tételek között kell nyilvántartani.”⁸

A rendeletből két fontos következtetést vonhatunk le. Az egyik az, hogy a külföldről érkező csomagokat nem küldik vissza, nem semmisítik meg, hanem a háború végéig őrzik — s hogy ennek a lassan több vagonnyi csomagnak — köztük a könyveknek és a folyóiratoknak — a kezelője kezdetben a budapesti főposta (majd helyhiány miatt a különböző vámhivatalok, sőt, néhány kisebb vidéki postahivatal is).

A külföldi propaganda elleni védekezés olyan erőteljes, hogy 1916-ban a belügy-minisztérium külön felhívja a figyelmet a Magyarországon elesett, vagy ott fogolyként tartózkodó idegen katonáktól zsákmányolt nyomtatványok beszolgáltatására.

⁵ A 600/B. eln. sz. utasítás megtiltja, a 22.601. v. rend. 1914. decemberében feloldja, majd a 19.289. sz. rend. 1915. okt. 26-án végleg megszünteti a csomagforgalmat az Egyesült Államokkal.

⁶ PTRT 1915. márc. 30. 103—104. l.

⁷ *Belügyi Közl.* 1915. máj. 30. 555. l.

⁸ PTRT 1915. szept. 9. 261. l.

„... az ellenségtől zsákmányolt nyomtatványokat és kéziratokat ... sokan megtartják, illetőleg museumoknak, könyvtáraknak, könyvkereskedőknek stb. eladják vagy oda ajándékozzák. ... Utasítom Alispán/Polgármester urat, hogy minél szélesebb körben tegye közhírré, hogy az ellenségtől zsákmányolt nyomtatványok és kéziratok beszolgáltatási kötelezettség szempontjából a katonai felszerelési tárgyakkal egy tekintet alá esnek, azokat tehát ... a legközelebbi katonai parancsnokságnak ... be kell jelenteni ...”⁹

A háborús szellem hivatalos egyeduralmának és mindenre kiterjedő figyelmének s a kor közhangulatának is kevés olyan szemléletes bizonyítéka van, mint az az 1915 augusztusában hozott rendelet, amelynek már elegendő csak a címét idézni: „A mielőbbi békéért való imákat tartalmazó csomagoknak a gyanús tartalmú csomagok módjára való kezelése”.¹⁰

A levelek ellenőrzéséről, a küldemények kézbesítéséről, a sajtótermékek betiltásáról és az ellenséges külföldi országokkal szemben felállított sajtótermék behozatali tilalomról hozott rendeleteket csak a KÁROLYI-kormány 1918. november 5-én kelt 4.802/1918. M. E. sz. rendelete helyezi hatályon kívül.¹¹

Az ellenséges országokból származó könyvek és folyóiratok behozatalát tiltó rendelkezések a háború egész idejére alapvetően meggátolták és megakadályozták a mind jobban megalapozott külföldi kulturális kapcsolatok érvényesülését. A behozatali és kézbesítési tilalom mindenképp a könyvtárakat, a könyvkereskedéseket és a kiadókat, mint az irodalmi termékek közvetítőit érintette. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, e rendelkezések a legkárosabban a könyvkiadásra hatottak. A megcsappant irodalmi termelés és a külföldi irodalom iránti érdeklődés egyaránt arra kényszerítette a kiadókat, hogy lehetőleg több fordítást jelentessenek meg. Választék hiányában még a legjobb és legszíneloniasabb kiadóknak sem volt lehetőségük a külföldi irodalom alkotásai közül azokat beépíteni a magyar irodalmi életbe, amelyekre elsősorban szükség lett volna. Mert fordítanivaló azért természetesen érkezett — elsősorban Svájcban keresztül, főleg 1916-ig.

A kor legkiemelkedőbb rangú s legkiterjedtebb külföldi kapcsolatokkal rendelkező könyvkereskedésének, a GRILL-cégnek volt munkatársa, GERGELY Rezső szerint nagyon érezték a külföldi könyvek beszerzésének nehézségét, de a tiltott angol, francia, majd később amerikai irodalommal úgy látták el vevőiket — például a budapesti nagy könyvtárak jelentős részét is —, hogy svájci kintlevőségeik terhére a világ minden tájáról rendeltek könyvet s ezeket Svájcban — azaz semleges országon — keresztül juttatták el címükre. De a könyvtári kapcsolatok is elősegítették ideig-óráig a külföldi könyvés folyóiratanyag behozatalát, a Városi Könyvtár és a Széchényi Könyvtár például 1915-ben még rendszeresen kapott könyvet — Svájcban keresztül — az angol nyelvterületről.

Az évek során a postahivatalok és a vámhatóságok raktáraiban hatalmas könyvanyag halmozódott fel. „A háború alatt a cenzúra által visszatartott könyvesomagok kiadása ügyében — miután a forradalom a cenzúrát teljesen elsöpörte — egyesületünk azonnal megtette a szükséges lépéseket — számol be a Corvina 1918 novembere végén a Könyvkereskedők Egyletének intézkedéseiről. — A háború hosszú tartama alatt ugyanis igen tekintélyes értéket képviselő könyvtömeg halmozódott fel a vámhivatalok és posták raktáraiban, azért, mert a régi rezsim politikai okokból nem akart semleges és ellenséges könyveket a magyar olvasóközönség kezébe juttatni” — írja a lap, majd biz-

⁹ 5.331/1916. B. M. sz. körrendelet. *Belügyi Közl.* 1916. (21. évf.) okt. 8. 1098—9.1

¹⁰ 52.787. sz. rend. PTRT, 1915. aug. 24. 243. l.

¹¹ A sajtószabadságot korlátozó háborús rendeletek hatályon kívül helyezése. 4.802/1918. M. E. *Belügyi Közl.* 1918. nov. 17. 1562. l.

tatóan hozzáteszi: „...megvan a remény arra, hogy mihamarább a könyvkereskedők kezébe jutnak a 4 és fél év óta visszatartott csomagok.”¹²

A Könyvkereskedők Egylete már 1918-ban felveszi a kapcsolatot a német könyvkereskedőkkel a könyvbehozatal megszervezése és biztosítása érdekében. A könyvimport széles körű, minden nyelvterületre kiterjedő megszervezése azonban a Tanácsköztársaság érdeme. Június elején — VARGA Jenő, a Népgazdasági Tanács elnökének felhatalmazása alapján — megbízták GERGELY Rezsőt, a GRILL-cég üzembiztosát a külföldi könyvek beszerzési tervzetének kidolgozásával. A javaslatot elfogadták s GERGELY Rezső még ugyanabban a hónapban kiutazott Svájcba, ahol angol, francia és német kiadókkal és könyvkereskedőkkel tárgyalva megalapozta a folyamatos könyvbehozatal, s ugyanakkor a Szellemi Termékek Országos Tanácsa megbízásából mintegy 110 ezer márká értékben könyveket is vásárolt a könyvtárak és a könyvkereskedések részére.¹³

A háború alatt visszatartott könyveket 1918. végén árusítani kezdték a könyvkereskedések. A következő nyáron ismét hatalmas idegen nyelvű könyvanyag került forgalomba s a következő években az idegen könyvanyag behozatala rendszeressé vált. Ez a nagy és folyamatosan érkező külföldi irodalom volt az alapja és az oka már 1918-ban is a fordításirodalom számottevő növekedésének.

PÁRICSY PÁL

¹² *Corvina*. 1918. nov. 30. 176. l.

¹³ KÓHALMI Béla: *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye*. Bp. 1959. 152—153. l.

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben. — *Institutio vera de praecipuis fidei articulis*, Debrecen 1571. — A genfi egyetemi és közkönyvtárral (Bibliothèque publique et universitaire) közös épületben van elhelyezve a Reformációtörténeti Múzeum és Kálvin-Könyvtár Társaságának (Société du Musée historique de la Réformation et de Bibliothèque Calvinienne) gyűjteménye. Ennek egyik kolligátumában húzódik meg — az idői sorrendnek megfelelően a második helyen — a „magyar KÁLVINNAK” nevezett MÉLIUSZ Péter eddig teljességgel ismeretlen latinnyelvű műve: *Igaz tanítás a hit fő cikkeiről*, KOMLÓS András debreceni nyomtatványa 1571-ből. Hogyan került ide? Miért nem tudtuk eddig róla? Mi van benne? Mi a jelentősége?

A könyv útjáról a címlapján olvasható szerzői dedikáció ad felvilágosítást. MÉLIUSZ ugyanis ezt a példányt KÁLVIN utódjának, a hazai reformáció történetében több szempontból nevezetes BÉZA Tódornak ajánlotta, akivel évek óta levelezésben állt s akitől korábban azt is remélte, hogy az itthoni nyomtatási nehézségek miatt őhozzá eljuttatott három latinnyelvű művét ott Genfben kiadhatja. Mint ahogyan e három — sajnos — nyomdafestéket sohasem látott s azóta is eltűnt (vagy talán még valahol Lengyelországban lappangó?) kéziratot, úgy bizonyára ezt a Debrecenben kinyomtatott művét is, külföldön tanuló diákok — valószínűleg a forrásértékű levelezésük révén emlékezetes PAKSI Mihály vagy THURI Mátyás — közvetítésével juttatta el Bézához. BÉZA ugyan teljes egészében aligha olvasta ezt a példányt: néhány lapját nekünk kellett felvágunk, hogy mikrofilmet készíthetessünk róla. Igen rosszkor érkezett az oda: a legdühöngőbb pestis idején, amelyről SKARICZA Máté is megemlékezik SZEGEDI KIS Istvánról írt életrajzában, sőt BÉZA is (aki akkor családja több tagját elvesztette) SZEGEDINEK óáltala Genfben kiadott egyik műve előszavában. Azután pedig bekövetkezett a „Szent Bertalan éjszakája” s a francia protestánsok szörnyű üldöztetése, amely miatt — mint maga BÉZA írja ugyanabban az előszóban — még fél év multával is alig-alig tudott magához térni. A kis magyarországi nyomtatvány így alámerült a BÉZA könyveinek és papírjainak tengerében. S bár ő könyvei és levelezése egy részét még élete végefelé eladta, szerencsére ez a MÉLIUSZ-mű, sok más nyomtatvánnyal és kézirattal együtt, a BÉZA hagyatékát öröklő egyik unokája révén, aki a provençe-i származású, de már az 1570-es évek vége óta Genfben megtelepedett hugenotta TRONCHIN-család egyik tagjához ment feleségül, átkerült a TRONCHIN-levéltár (Archives TRONCHIN) állományába. Jóllehet közben meg is csonkult kissé, el nem enyészett, hanem egy később összeállított s jól konzervált kolligátumban fennmaradt. A TRONCHIN-levéltár XVI—XVIII. századi anyagát, vagyis pontosabban azt a részét, amely a reformáció és a francia protestantizmus történetével szorosabb kapcsolatban van, 1937-ben a genfi Reformációtörténeti Múzeum és Kálvin-Könyvtár Társasága vette meg, többi részét pedig az ottani egyetemi és közkönyvtár. Tehát ez az állomány s benne MÉLIUSZ könyvecskéje azelőtt magánkézben volt, csak nemrégóta lett köztulajdonná; így korábban nem is válhatott egykönnyen ismeretessé.

Egyébként e reformációtörténeti múzeális gyűjtemény és speciális KÁLVIN-könyvtár két szerény helyiségben szorong a Bibliothèque publique et universitaire földszinti szárnyán. De így is fölöttébb eleven műhely az: ott készíti sajtó alá egy háromtagú munkaközösség BÉZA levelezését, amelyből eddig négy kötet jelent meg. (*Correspondance de Théodore de Bèze, I—IV. Genève 1960—1965. Librairie Droz.*) Nemsokára odaérnek már a minket oly közletről érdeklő korszakhoz: KÁROLYI Gáspár és társai, azután, MÉLIUSZ és KÁROLYI Péter, meg DUDITH András stb. leveleihez . . . Bizonyos, hogy MÉLIUSZ és BÉZA levelezése, kettőjük irodalmi és egyéb kapcsolatai s BÉZA sokrétű magyarországi hatása új, az eddiginél sokkal mélyebb és átfogóbb feldolgozást kívánnak.

Ehhez is kedves adalék az a kissé elmosódott és megfakult, de még mindig elég jól olvasható dedikáció, amelyet a mű címlapján (v. ö. 1. sz. mellékletünket) láthatunk: „Reuerendissimo viro do[m]i[n]o Theodoro Bezae Vezelio: Fideli Eccl[es]iae Dei Pastori Geneuae, in Chr[ist]o dilecto fr[at]r[i] ac praeceptor[i] obseruan[dissimo] Petrus Melius m. p.” Nevezetes mozzanat, hogy MÉLIUSZ, aki másfél évtizeddel korábban (1556—57) Wittenbergben MELANCHTHON tanítványa volt, most a franciaországi Vézelay-ból származó BÉZÁT titulálja „Krisztusban szeretett atyafinak és igen nagyrabecsült tanítónak”. Az sem érdektelen, sőt említésreméltó, hogy MÉLIUSZ BÉZÁnak egyik őhozzá írt levelét már az előző évben közzétette az ún. *Csengeri Hívallás* eredeti latinnyelvű kiadásának (RMK II. 124.) bevezetésében. Ezt a levelet azután Béza, egy másik, szintén MÉLIUSZhoz írt levelével együtt, maga is kiadta *Epistolae theologicae* című gyűjteményében, mely először 1573-ban, másodszer 1575-ben, THELEGGI Miklósnak szóló ajánlólevél kíséretében jelent meg. BÉZÁnak e három levele újra megjelent DEBRECENI EMBER Pálnak LAMPE által kiadott *Historia ecclesiae reformatae in Hungaria et Transylvania, (Utrecht, 1728.)* c. műve 268—274. lapján.

Könnyen lehet, hogy MÉLIUSZnak ebből a most felbukkant művéből idehaza nemcsak azok miatt az általános mostoha körülmények miatt nem maradt fenn egyetlen példány sem, amelyek miatt annyi más MÉLIUSZ-nyomatvány — a mintegy 50-ből több mint 12 — szintén elenyészett, hanem talán azért sem, mert SOMLYAI BÁTHORI István fejedelem, bár más indítékokból, de még szigorúbb és általánosabb cenzúrarendeletet bocsátott ki, mint elődje, JÁNOS ZSIGMOND. (Vö. Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon. Kézirat gyanánt. III. rész. Bp. 1961. 87. 1.*) — BÁTHORI István 1571. szeptember 17-én adja ki cenzúrarendeletét, mellyel teljességgel minden nyomtatvány kibocsátását és terjesztését az ő előzetes hozzájárulásához és engedélyéhez köti s ennek szigorú megtartására a különböző hatóságokat ismételten felhívja. (Vö. IVÁNYI Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331—1600. Bp. 1937. 61—62. 1.*) Így BÁTHORI István ezt a kiadványt, amely ugyan öneki, meg testvérének, Kristófnak ajánlva, de valószínűleg az ő előzetes fejedelmi engedélye és jóváhagyása nélkül jelent meg, nem részesítette védelmében. Ezt annál kevésbé tette, mert hiszen MÉLIUSZ ebben a művében nem csupán az antitrinitáriusok ellen hadakozik, hanem néhányszor igen élesen kikél a pápa, az áldozópapság, s a szerzetesrendek, meg az átlényegülés tana ellen is, ami az ellenreformációs restaurációra törekvő fejedelemnek aligha lehetett inyére. Annál jellemzőbb azonban MÉLIUSZ kezdeményező kedvére és küldetéstudatára, hogy alig hunyta le szemét az unitárius fejedelem s foglalta el székét az egészen más szellemű BÁTHORI, máris üdvözlésére siet és kötelességének tartja, hogy „igaz tanítást” adjon neki „a hit fő pontjairól” s „ex ore Dei”: az Isten beszédéből eléje tárja uralkodói kötelességeit, amelyek közt persze nem csekély szerepet játszik „az eretnekek és antikrisztusok” Illyés példája szerint való megbüntetése. Meg is mondja, hogy ezeket a tanításokat „mindenek előtt Ti Nagyságotoknak akartam ajánlani, hogy a fennhéjázók és francisco-blandratánusok (!) káromlásait megszegyenítsem”. Itt tehát olyan fejedelmi tanítással van dolgunk, amely egyúttal az antitrinitáriusok ellen irányuló vitairat. Innen van,

hogy második felében — a tanításokat tovább folytatva, de új cím alatt — éppen a HELTAL, DÁVID Ferenc és BLANDRATA követőinek „kárhuzatos tanai ellenében” megvitandó tételeket adja elő.

Azonban mielőtt a mű tartalmi ismertetésére térnénk, először külső állapotában és könyvészeteti sajátosságaiban kell bemutatnunk.

Példányunk 14 számozatlan, negyedréteg nagyságú levélből áll, de közből és a végen is kissé csonka: néhány levél hiányzik belőle. A címlap, több más MÉLIUSZ-kiadványhoz hasonlóan, egyúttal mintegy tartalomjegyzékül szolgál. A csupa nagybetűkkel szedett főcím: INSTITVTIO VERA DE PRAECIPVIS FIDEI ARTICVLIS. Alatta 13 pontban a tárgyalásra kerülő témák felsorolása. (Vö. az 1. sz. mellékletet.) A címlévi hátlapja üres. A SOMLYAI BÁTHORI Istvánhoz és Kristófhöz intézett ajánlólevél Debrecenben, 1571. június 1-én („debrecini: Calendis Iunij, An. d. 1571.”) kelt s az A2—A4 levélre terjed. B—C2 (hibásan: C3) levélen olvasható az első húsz „tanítás”, azonban a huszadik (Vicesima Institutio) már csak csonkán, mert a befejezése hiányzik: a szöveg a C2 (hibásan: C3) jelzetű levél hátlapjának alján az órszónál (Sed sicut v-nus so-) megszakad. Itt valószínűleg csak egy levél volt még, amelyen a 20. tanítás befejezése s a 21. és 22. tanítás is elérhető. Bizonyára azért is vesztették el, mert mint párja nélküli, árva lapot, nem fűzték hozzá, hanem csak kívülről ragasztották oda a művecske végéhez. Ezt követőleg, sajtószerűen, egy másik művecske veszi kezdetét, új címrattal és új ívjelzéssel, azonban az „Institutiók” folytatólagos továbbszámozásával. Ez az új cím a következő: PROPOSITIONES SVMTAE EX VERBO DEI, ET AD-ditae Institutionibus Principi Transylvaniae dedicatis, disputandae contra Helto Francisco Blandrata-norum anathemata, Tordae, 21. die Octobris. Anno Domini. 1571. (Vö. a 4. sz. fényképmásolatot.) Az újabb A—A4 levélen a 23. tanítással (Vicesima Tertia Institutio) kezdődően a 42. tanítás (Quadragesima Secunda Institu:) első 16 soráig terjed a szöveg, itt az A4 levél hátlapjának alján az et sub órszóval megszakad. Valószínűnek tartjuk, hogy ebből a második műből sem sok — csak néhány levél — hiányozhatik, mert végeredményében a címlapon felsorolt 13 témából 11 a meglévő lapokon, hol rövidebben, hol terjedelmesebben már tárgyalás alá került, úgyhogy csak a két utolsó kérdés (12. De officio Christiani principis; 13. De pace et concordia) kifejtése veszett oda.

Tehát voltaképpen két csonka művecske ez: olyan szerzői és kiadói kolligátum, amelyben az első darabnak (*Institutio*) a második darab (Propositiones) nem csak függeléke, hanem szerves folytatása.

Az a nyolc darabból álló könyvtári kolligátum, amelyben ez a kettős debreceni nyomtatvány fennmaradt, korábban a TRONCHIN-levéltárban C10 jelzetet viselt, jelenlegi jelzete a Reformációtörténeti Múzeum Társaságának tulajdonaként: Qd 18. A bekötő tábla belső oldalán erre és még régebbi elhelyezésekre utaló bejegyzéseken kívül a genfi egyetemi és közkönyvtár részéről végrehajtott legutóbbi, 1944. júl. 6-i könyvhygiéniai ténykedés igazolása is megtalálható (B. P. U. désinfecté le 6 Juillet 1944).

E gyűjteményes kötet tartalomjegyzéke a 2. helyet elfoglaló MÉLIUSZ-művön kívül a következő hét művet tünteti fel: 1. Societas et symbola doctrinae et morum Arii et Trideitarum modernorum Arianorum . . . H. n. 1565. (Alighanem ez az egyetlen darab, amely magyar egyház- és irodalomtörténeti szempontból ebben a kolligátumban még különös érdeklődésünkre tarthat számot. T. i. lengyelországi nyomtatvány, s szintén az antitrinitarizmus, közelebbről a GENTILIS-féle tritheista vagy trideita felfogás ellen polemizál, amely abban az időben az erdélyi unitarizmus kialakulására is jelentős hatással volt. MÉLIUSZ gyakran említi GENTILIST vitáiraiban, DÁVIDÉK pedig nem egy kiadványukban úgy hivatkoznak a Bernben kivégzett GENTILIS Bálintra, mint az igazság vértanújára. Ezekre az összefüggésekre tekintettel — a MÉLIUSZ-éval együtt — ennek a 11 levél terjedelmű műnek a mikrofilmjét is beszereztük. A névtelen lengyel szerző,

aki művét „urának és jöltevőjének”: NIEGOLIEWSKI Márton lengyel lovagnak ajánlja, ESTREICHER: *Bibliografia Polska XVII. 169.* szerint GLICZNER Erazm lehetett. (Vö. E. BARYCZ: *Erazm Gliczner. Reformacja w Polsce XII (1953—1955) No. 45—50, p. 251.*) Ugyancsak ESTREICHER adata szerint ez a könyvritkaság idáig csak a CZARTORISKY-könyvtár és a JAGIELLO-könyvtár állományában volt ismeretes. Most ezekhez harmadiként hozzáveendő a genfi példány. — 3. LONIGO, Michel: *Aphorismi de statu Ecclesiae restaurando* . . . Arcenni 1623. — 4. ULRICH, Joh. Jakob: *Vindiciae pro Bibliorum translatione Tigurina* . . . Tiguri 1616. — 5. USSHER, James: *Iudicium . . . de vera intentione . . . mortis Christi.* H. és é. n. — 6. TESMAR, Joh.: *Processus Gentilium in Christianos* . . . Marpurgi 1681. — 7. GODEFROY, Jaques: *De episcopi romani dioecesi observatio.* H. és é. n. — 8. (*Symbole de la foy duquel use la sainte Eglise romaine*) *Formulaire* . . . H. és é. n. — E műveknek ily módon egy kolligátumban való csoportosítása merőben esetlegesnek, régiségük és formátumuk által meghatározottnak látszik.

A most felfedezett MÉLIUSZ-mű szabványos könyvészeti leírása a következő:

RMK II. 127e

MÉLIUSZ Péter:

Institutio vera de praecipuis fidei articulis . . . [Folytatólagosan:] *Propositiones* . . .

contra Helto-Francisco-Blandratanorum anathemata . . .

Debrecen 1571. Komlós A., [14] // lev. — 4r.

Lelőhely: Musée historique de la Réformation, Genève.

Jelzet: Qd 18 (2, 2 bis).

E könyvecske külső állapota, az említett kétszeres csonkaságon kívül, nem mutat különösebb hiányt vagy károsodást. Igaz, hogy — mint a mellékelt fényképmásolaton is látható — a lapok szélei, kivált az alsó, kívülre eső sarkukon, kissé megrongyolódtak, de a szöveg emiatt nem csorbult meg. Az alsó, belülré eső sarkon viszont valamilyen folyadék beszívargása okozott némi szennyfoltot.

Példányunk minden tekintetben a debreceni KOMLÓS András-féle nyomtatványok jellegzetességeit mutatja: A festék elég gyakran átüt a papír tulsó oldalán (pl. mindjárt a címlevél hátlapján, vagy a B3—4 levélen). Az ívjelzéseken belül a levelek számozása feltűnően pontatlan: az *Institutio* című részben B után kétszer B3 következik, C után pedig mindjárt C3; a *Propositiones* című részben az A3 helyett is újra A2-t találunk. Az egyetlen iniciále: az ajánlólevél elején látható, díszes N betű, mely virágokon legelesző méhet és lepkét ábrázol. (Ld. 2. sz. mellékletünkön. Vö. SOLTÉSZ Zoltánné: *A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században.* Bp. 1961. 91—94. 1. és XLIII. tábla 8. ábra.) A kis- és nagybetűk használata sokszor következtelen és helytelen (pl. földrajzi neveknel: „vngariae”, kétszer is, vagy „debrecini”; aztán: diabolus — Diabolicus etc.). A külön irandó szavakat jó néhányszor egybeírja (pl. exore, Dijvoentur). Az írásjelek használata is meglehetősen következtelen és gondatlan. Sajtóhiba aránylag nem sok van, bár feltűnő, hogy a címlapon „sanctum” helyett meghagyta az értelmetlen „sacctum”-ot. Az elhagyott *m* és *n* betűk jelzésére az előttük levő magánhangzón gyakran alkalmazza a tildét. Bizonyos egyenetlenségek és gyámoltalanságok mutatkoznak a nyomdatechnikai tagolásban, az alcímeknél használt betűtípusokban és szedésmódban (ld. különösen a B-levél elülső lapját).

Nyomdászattörténeti érdekessége leletünknek, hogy újabb adatot szolgáltat KOMLÓS (latinosan: LUPULUS) András 1571-i debreceni működéséhez, amit KANYARÓ Ferenc (Magy. Könyvszle. 1906. 306. l.) elég könnyelműen kétségbevont, Csűrös Ferenc viszont (*A debreceni városi nyomda története 1561—1911.* Debrecen 1911. 314. l.) helyesen állí-

tott, miszerint „Komlós 1567-től 1575-ig mindvégig Debrecenben működött”. Így ez a mű, amelyet sem a korábbi, sem a legújabb történetírók (BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A négy száz éves debreceni nyomda*. Bp. 1961.) nem ismertek még, pótlólag beiktatandó a debreceni nyomdászat történetébe.

Érdeemes egy pillanatra a vízjegyekre is felfigyelnünk, mert ezek sem tanulság nélkül valók. Az *Institutio* A1 és A4, valamint B2 és B3 levelén látható azonos vízjegy (felül egyenes vonalban, alul félkörívben végződő címer, benne a ferdén elhelyezett pólya által kétfelé osztott mezőben egy-egy oldalra dült kereszt) C. M. BRIQUET: *Les filigrames*. Paris — London etc. 1907. című s az 1600-ig használatos vízjegyekről szóló nagy művében nincs feltüntetve. A C1 és C3 (recte C2) jelzetű leveleken azonban jól kivehető BRIQUET 8857. számú ábrája. A *Propositiones* A1 és A4 levelén pedig pontosan a BRIQUET 1188. számú ábrájának megfelelő vízjegyet találunk. Ha a nyomdász ilyen kis terjedelmű kiadványhoz három teljesen különböző vízjegyű papírost, vagyis háromféle papírmaradékot használt fel, ez arra mutat, hogy igen nagy papírhiánnyal küzdhetett. Úgy látszik, ez az ínség huzamosabban jellemezte KOMLÓS András üzemét. Ugyanis MÉLIUSZ *Az egész Szentírásból való igaz tudomány* c. művének (RMK I. 77.) 1570 március 1-én kelt ajánlásában, tehát már ötnegyed évvel korábban megemlíti, hogy papírhiány miatt kénytelen volt hat eretnekség cáfolatát elhagyni: „Maradt pedig még hátra az eretnekek refutálásába mint szám szerint hatnál az argumentom, kit nem nyomtathatánk ki, mert papirossonk elfogya” (B3 lev. recto). — Valószínű, hogy a folytonos, vagy egyre kiújuló papírhiány miatt MÉLIUSZnak ezekben az években kinyomtatott művei csak igen kis példányszámban jelenhettek meg, s egyebek közt ez a körülmény is bizonyára hoz zájártul ahhoz, hogy olyan kevés példány, vagy éppen egy sem maradt fenn belőlük.

A most talált MÉLIUSZ-irat irodalomtörténeti helye — szerzőjének munkássága keretében — idői, tartalmi és formai szempontból egyaránt világosan megállapítható. A legszorosabban összefügg ez a mű a közvetlenül előtte és utána keletkezett, hasonló jellegű méliuszi vitairatokkal, tehát egyfelől az 1570. július 26-i csengeri és augusztus 24-i miskolci zsinatokra készített tételekkel,¹ illetve a túlnyomórészt ezekből szerkesztett *Csengeri Hitvallással* s a hozzácsatolt 25 „alapelvvel”,² másfelől az 1571. november 5-re összehívott nyírbátori zsinat 14 tételével,³ amelyek szintén latinul készültek, valamennyien az antitrinitárizmus elleni, végsőkig kiéleződött küzdelem jegyében. Ezek igen tanulságos egybevetésekre adnak alkalmat, s több vonatkozásban annyira egybetartoznak,

¹ *Propositiones verae et consentientes Scripturis Sacris*, belső vagy alcíme szerint. *Summa confessionis verae de Deo et aliis articulis* (RMK II. 123b), melyet KOMLÓS Adrás még 1570-ben kinyomtatott, azonban csak kéziratossá és nem is teljes másolata maradt fenn SZILÁGYI Benjámint István *Synodalia* című s a Debreceni Református Kollégium kéziratárában R 575. szám alatt őrzött gyűjteménye 161—182. lapján. Itt csak az első 34 tétel van meg. A 43—52. számú tételek azonban beleépültek a *Csengeri Hitvallásba* (RMK II. 124., vö. KISS Áron: *A XVI. században tartott református zsinatok* . . . Bp. 1881. 668—672. l.), úgy hogy végeredményében csak a 35—42. számú 8 propositio hiányzik. — DÁVID Ferencék a csenger—miskolci vitatételeket cáfoló iratukban (RMK II. 125.) az A4—B1 levelén az első 9 propositio után 10. gyanánt adják a gyermekkeresztiségről szóló tételt, mely a *Csengeri Hitvallás* adata szerint eredetileg a 44. sorszámot viselte. A többi tételt DÁVIDÉK mellőzték, mert azokat nem tekintették a vita tárgyához tartozóknak.

² *Confessio vera ex verbo Dei sumpta* . . . (RMK II. 124.) Ennek függeléke új címmel és ajánlással, amelyet — sajnos — SZABÓ Károly nem tüntet fel, a helytelenül 24-nek sorszámozott, de valójában 25 „alapelv”: *Principia quaedam in theologia et philosophia immota*. (MÉLIUSZ egyik legjellegzetesebb, de kellő figyelemben nem részesített írása. — Viszont a *Csengeri Hitvallás* szövegének összeállításában KÁROLYI Péter és társai is részt vettek.)

illetve oly mértékben kiegészítik egymást, hogy csak egymással és e most felfedezett művel „koordinálva” válnak igazán érthetőkké. Témaköreik és fogalmazásuk rokonsága már első pillanatra szembeszökő: elég, ha pl. a csenger—miskolci *Propositiones verae* . . . és az itt ismertetett *Institutio vera* . . . címlapjait egymás mellé tesszük. Behatóbb elemzéssel a mélyebb, szervesebb összefüggések mellett az azonos írói sajátosságokat és a vitahelyzet konkrét vonatkozásait is megállapíthatjuk.

Ilyenekül említjük a következőket: 1. MÉLIUSZ most, az új fejedelem trónralépésével elérkezettnek látja az időt az antitrinitáriusokkal való végleges leszámolásra: sok sikertelen hitvita után is töretlenül bízik az általa képviselt igazság diadalában, az országszerte eláradt szentháromságtagadással szemben. 2. A bibliai argumentumok felsorakoztatásánál itt is ugyanazokat a jellegzetességeket lehet megfigyelni, mint többi írásaiban. (V.ö. Révész Imre: *Méliusz és Kálvin* c. tanulmányának az Erdélyi Tudományos Füzetek 85. számában, 1936-ban megjelent második részét, különösen 24—33. l.) 3. Viszont úgy látszik, mintha MÉLIUSZ most már megszívelte volna BÉZA korábbi figyelmeztetését, de bizonyára ellenfeleinek kizárólag bibliai érveket reklamáoló magatartása miatt is: ezúttal szinte teljesen mellőzi az egyházatyákra való hivatkozást. 4. Formailag fölöttébb kedveli a definíciókat és szillogizmusokat: többnyire ezek lépcsőin halad előre. Meg a folytonos egybevetések és összehasonlítások láncolatán. Legtöbb tételét a „miként — úgy; amiképpen — azonképpen; ahogyan — éppenúgy” (sicut — ita; ut — ita; quemadmodum — ita) szorítójába foglalja. 5. Sok más írásának fogalmazásbeli hevenyészettséghöz képest MÉLIUSZnak ez az írása — a benne feszülő indulat és az emésztő polemikus hév ellenére — higgadtabb, kiérleltebb stílusúnak látszik.

Témaköre most is elsősorban a szentháromságtan sokat vitatott alap- és részletkérdéseiből tevődik össze, de bevezetőül és közben-közben több más fontos, vagy periférikusabbnak látszó probléma is sorra kerül. A hat lap terjedelmű ajánlás a fejedelmek és hatóságok tisztéről szól: mintegy összegezi MÉLIUSZ politikai etikájának alapelveit. (Vö. a 2. sz. fényképmásolatot.) A tételek először az igaz vallás és az igaz istenismeret meghatározását adják (ld. a 3. sz. mellékletet), aztán a szentháromságtan és a krisztológia legtöbbet vitatott vonatkozásait elemzik. A bűn és a megváltás kérdéskörével hét terjedelmes tétel foglalkozik (30—36.); ez arra mutat, hogy ekkor már a reformátori kegyelemtant is erős támadások érték az antitrinitáriusok részéről. Ugyanez indokolja a gyermekkeresztség gyakorlatának hangoztatását. Az antitrinitárizmus nálunk is kezdetről fogva sokkal jobban összeszövődött az anabaptizmussal, mint ahogyan idáig képzeltük. Az úrvacsorát érintő tétel (37.) egyaránt elutasítja egyrészt a római katolicizmus átlényegüléstánát, másrészt a „sákramentáriusok” felfogását, akik pusztá jelképet látnak a sákramentomban, „holott Krisztus mint Immánuel a mennyei kenyérral és borral: testével és vérével valóságosan és jelenvaló módon (realiter et praesenter) táplálja lelkünket az ígéletben, az ige és a hit által”. Szintén az akkori vitahelyzetből érthető annak a jogi elvnek hangsúlyozása, hogy a gyermekek nem ölhetők meg szüleik vétkei miatt. Ugyanígy a korabeli polemikus szituáció magyarázza, hogy MÉLIUSZ szükségesnek látta a testi feltámadással együtt a lélek halhatatlanságának s a halál és a feltámadás közti ún. közbülső állapotnak summás körvonalazását.

Az azonban nyitott kérdés, hogy vajon a tordai, 1571. október 21-i hitvitát, amelyről MÉLIUSZ most ismertetett kiadványának második darabja címiratában szól (v. ö. 4.

³ *Theses contra anathemata et catharmata denuo a diabolo adversus Deum et Spiritum eius excitata* (RMK II. 127 b), mely címlapján *Gratia et pax* . . . kezdetű felirattal jelent meg KOMLÓSNÁL 1571. őszén. Szintén csak a *Synodalia* kéziratot másolatában maradt ránk (140—151. lap), melynek alapján újra kiadta Révész Imre: *Debrecen lelki válsága* (Bp. 1936.) c. értekezése függelékében, 83—92. l.

14

INSTITVTIO VERA

DE PRAECIPVIS FIDEI ARTICVLIS.

2

- 1 De Vera Religione.
- 2 De vera Dei cognitione.
- 3 De vno solo Deo.
- 4 De Trinitate & plenitudine Deitatis.
- 5 De vnigenito Dei filio.
- 6 De Spiritu subsistente Iehoua.
- 7 De peccato in Spiritum lacctum.
- 8 De infantium baptismo.
- 9 Quomodo Christus sit Dei filius,
Iehoua, Immanuel, filius Dei,
mediator.
- 10 Quomodo & cur sit filius Dauidis,
filius Dei, Deus verus.
- 11 De causis salutis.
- 12 De officio Christiani principis.
- 13 De pace & concordia.

PER PETRVM MELIIVM

Debrecinj Andras Lupulus An. D. M. D. LXXII

*Rimoldo Lupulus hinc dicitur Theodoro B. C. A.
Voznis: Filius est ecclesiae ad paganos
Cognoscere in Christo salutem.
In se ipsum non manet
Petrus Melius ait.*

SPECTABILIBVS AC MAGNI
 ficis Dominis D. Stephano Baroti de Somio, eiec-
 to Translyuanie & reliquiaru vngarie vniuersitatis, &
 conuicti Siculoru & Christophoro Baroti de Somio,
 supremo regni Translyuanie & reliquiaru vngarie
 capitaneo: Dominis in Domino coledis, Gracie
 Dei & illuminationis Spiritus Sanctj incrementum,
 & felicē successū in Domino in publicis guberna-
 tionibus, Petrus Melius de Horthi à Deo patre &
 Domino Iesu Christo precatur,
 Amen.

Accesarium & scitu dignum est, cau-
 sas atente et coelitus ex ore Domi-
 ni intelligere, cur principes sacr-
 pturis sacris Dei, & filij excelsi,
 uncti Domini, potestas, & ordina-
 tio Dei apellantur: Ideo enim Elohim aut Diju-
 catur, quia vt Dei nomen gerunt, ita et ipsa Dei
 uicem, in coelsti et sancta uira, in faciendo iudi-
 cio et iusticia, in defensione bonorum, et malorum
 punitione, supplicite debent. Turpe enim est, no-
 mine titulosq, tanquam spectrum inane, Deos uo-
 cari principes, re autem et operibus diabolos esse,
 A 2
 ut

Quos coram Deo & Angelis eius et ecclesia con-
 rector, gratiae dei praesidio, & Spiritus Sancti auxilio
 in Christo Iesu, me cum meis fratribus, inuisa
 veritate ex uerbo dei posse conuincere. Ni-
 hil enim illi ex suis falsis principijs literaliter confir-
 mare possunt, nisi ex stultis & inanis con-
 sequentijs. Valere. M V.

in domino cupio:

X X

(:)

debreccini: Calendis Iunij, An. d.

1 5 71.

V. M. obseruanti-
 mus: Petrus Melius

INSTITVTIO PRI- MA DE RELIGIONE

VERA.

X

RELIGIO vera & munda est fides a Spiritu San-
 cto ex auditu uerbi diuini Coelitus formata, quae
 ex scriptis prophetarum et Apostolorum ueram dei
 cognitionem habet, & omnium bonorum causas, ele-
 ctionem, creationem, uocationem, iustificationem,
 regenerationem & glorificationem, in unum solum
 uerum deum Patrem, Filium et Spiritum S. cum fi-
 de, Spe, Charitate & cultu Dei in Spiritu & ueritate
 refert, seruata uera pietate et poenitentia. Gen. 17.
 32-35. Exod. 3. 5. 20. 32. Ioan. 1. 3. 5. 6.

INSTITVTIO SECVNDA DE VE- ra Dei Cognitione.

Vera Dei cognitio est sapientia caelestis et Spiritu-
 alis a Spiritu Sancto ex uerbo Dei per fidem plani-
 tata, qua agnoscimus primum in Deo unitatem ra-
 turae, operationis et cultus. Secundo tres testium di-
 stinctiones. Tercio uoluntatis Diuinae parafactio-
 nem de lege & Euangelio: & de causis & finibus di-
 uinorum operum, in electione, Creatione, Saluatio-
 ne et

B

PROPOSITIONES

SVMTAE EX VERBO DEI, ET AD-
ditæ Institutionibus Principi Transylvaniae dedicatis,
disputandæ contra Helto Francisco Blandrata-
normin anathemata, Tordæ, 21. die Octobris.

Anno Domini. 1571.

VICESIMA TERTIA INSTITVTIO.

Sicut in Deo Patre, paternitas, & Deitas vna æterna
& infinita est, nec tempore coepit: Ita in vnigenito
Sermonem Deo, filialitas & vnitas Deitatis æterna & in
finita est, vt inquit Filius: Ego sum Iehoua, Creator,
Saluator, per me iuro, quia mihi flectetur omne genu
ante me, extra me, Deus alius non fuit: Ego in Patre,
Pater in me, sicut in se vitã ab æterno pater habuit, sic
dedit Filio vitam in se habere, Pater non reliquit me.
Sicut autem hominis caro & anima in fine seculi fa-
cta sunt: Ita homo crucifixus, Christus & Dominus
factus est, & exaltatus est propter Sermonem Deum,
per æternum Spiritum carnem suam deo offerentem,
Antilycon soluentem, peccatum, mortẽ destruentẽ,
& omnia restaurantem.

VICESIMA QVARTA INSTITVTIO.

Iniquè mentiuntur Hæretici, qui priorem esse homi-
nẽ Sermonem Deo, Filio Dei Immanuele fabulantur.
Nam vt effectus causa posterior est. Ita creatura om-

A

nis &

számú mellékletünket), megtartották-e a „Helto-Francisco-Blandratánusok” megcáfolására. Milyen alapon beszél MÉLIUSZ erről a hitvitáról? Ki hívta azt össze, hogyan folyt le, s mi lett az eredménye? Sajnos, ennek sem az eddig ismert történeti kútfőkben és forráspublikációkban, sem a köztörténetíróknál, sem a különböző felekezetű egyháztörténetíróknál, de még csak a BÁTHORI István valláspolitikájával foglalkozó monográfiákban sem találjuk nyomát. Mindenesetre, ez is egyik érdekessége ennek a MÉLIUSZ-iratnak: hírt ad egy ilyen hitvita tervéről, amely egyébként teljesen ismeretlen előttünk. — Az viszont bizonyosra vehető, hogy DÁVID Ferencnek az 1571. szept. 20-ra Marosvásárhelyre szóló zsinati meghívója s az abban közölt 10 vitatétel szoros kapcsolatban állt MÉLIUSZék ez idő tájt publikált tételeivel. Azonban, sajnos, ennek a műnek (RMK II. 128. — tudunkkal DÁVID egyetlen kiadványa ebben a számukra különösen megnevezült időszakban) csak az előszavát ismerjük kivonatossan a KÉNOSI TÓZSÉR — UZONI FOSZTRÓ-féle nagy kézirat unitárius egyháztörténetből. (Vö. a Bp-i Egyet. Könyvtárban Ab 70 ab szám alatt őrzött másolat I. k. 397—398. 1. és a M. Tud. Akad. Könyvtár mikrofilmtárában az 559 B számú filmen az I. kötet 555—556. 1.)

Az is nyitott kérdés a további kutatás számára: hogyan alakult BÁTHORI István és MÉLIUSZ viszonya ez utóbbinak másfél év múlva bekövetkezett haláláig? Reagált-e a fejedelem valamiképpen a debreceni reformátor gratulációjára, s igénybevette-e valamelyest szolgálatát az antitrinitárizmus visszaszorítására? — BÁTHORI végső célja természetesen „minden eretnokség” teljes felszámolása volt, a római katolicizmus minél tökéletesebb felvirágoztatása érdekében. Efelől a jezsuitákkal és a pápával folytatott levelezése s egész erdélyi és lengyelországi uralkodása semmi kétséget sem hagy fenn. Azonban ismeretlen levéltári dokumentumok idővel talán arra is napvilágot derítenek majd, hogy BÁTHORI államférfiúi bölcsessége hogyan próbálta hasznosítani még ezt a tüzes szerszámot is a maga közelebbi és távolabbi céljai szolgálatára. Vagy esetleg kezdettől alkalmatlannak találta e minden irányban vaskosan hadakozó embert s inkább a cenzúra fékje alá fogta? Ez utóbbi esetben nemcsak az elhatalmasodó betegség, nemcsak a tartós papírinség, hanem a fejedelmi hatalom szorítása is magyarázná: miért csappant úgy meg MÉLIUSZ irodalmi termelése életének utolsó másfél esztendejében, s azzal együtt miért zsugorodott annyira össze a debreceni nyomda tevékenysége az 1570-es évek elején.

Bármint legyen: MÉLIUSZnak ez a most előkerült kettős kiadványa irodalmi munkásságának legutolsó, legérettebb termékei közé tartozik, amely mindenképpen megérdemli, hogy ezentúl ne csupán mikrofilm vagy fotokópia segítségével, hanem gondos szövegkiadás formájában is — mégpedig lehetőleg a fent elősorolt, ma már csak kéziratban őrzött, hasonló műveivel együtt — közkinccsé legyen.

NAGY BARNA

Ein unbekannter Klausenburger Melanchthon-Druck aus dem XVI. Jahrhundert. Aus der noch unbearbeiteten Fragmentsammlung der Bibliothek der Ungarischen Akademie der Wissenschaften ist der erste Bogen eines Drucks aus dem XVI. Jahrhundert zum Vorschein gekommen, welcher einige Schriften („scripta quaedam”) MELANCHTHON'S bezüglich der Abendmahlslehre enthält. Die acht Blätter des mit A bezeichneten Oktavbogens hatte Ferenc TOLDY († 1875), der ehemalige Direktor der Akademischen Bibliothek von einem Buchdeckel abgeweicht. Aufs grünlichblaue Schreibpapierpallium,

das das Fragment noch heute umschliesst, hat er die Bemerkung: „Scheinbar ein Druck von Heltai“, dann mit Bleistift: „Vielleicht aus Krakau?“, dann wieder mit Tinte: „Aus der Zeit nach 1560“ geschrieben.

Die Vermutungen TOLDYS bezüglich des Druckortes sind nach Untersuchung der Drucktypen leicht zu entscheiden. Nach einem Vergleich derselben kann nämlich festgestellt werden, dass der Druck mit Verwendung von vier verschiedenen Antiquatypen, einer Frakturtype und einer griechischen Type der HELTAI-Druckerei in Klausenburg gefertigt wurde. Schwieriger ist es, den Zeitpunkt festzustellen, da diesbezüglich auf dem Titelblatt keine Angabe zu finden ist. Das Impressum aber wird — wie es bei den Drucken in Klausenburg oft Gebrauch war — am Ende des Werkes im Kolophon gewesen sein. Die Feststellung der Entstehungszeit ist also allein von einer inhaltlichen Untersuchung zu hoffen.

Diese in der Bibliographie der alten ungarländischen Drucke unbekanntenen Publikation wird ausschliesslich Briefe MELANCHTHONs bezüglich der Abendmahlslehre enthalten haben. In dem uns erhaltenen Fragmentbogen ist der Anfang in dieser Folge aufzufinden:

fol. A 1r: SCRIPTA / QVAEDAM MAGNI / ILLIVS PHILIPPI MELANTHONIS, / Viri optimi ac doctissimi, sancta, fe- / lici ac aeterna memoria dignissimi, / quibus manifestissime declarauit, / quid de sacra Domini Coena / senserit: cuius exemplum qui- / libet pius citra terrorem / sequi poterit. / PHILIP. MELANTH. / Vespera iam venit nobiscum Christe maneto, / Extingui lucem ne paciare tuam. / PSALM. CXIII. / Non nobis Domine non nobis, Sed Nomini tuo da gloriam. ¹

fol. A 1v: [ein aus neun Distichen bestehender Vers:] M. Joannes Stygelius De Philippo Melanthon. Incipit: Sicut apud vario sugens e flore liqorem. Zum erstenmal am Eingang von MELANCHTHONs Werk *In Vergilii Bucolica argumenta seu dispositiones rhetoricae*. In den verschiedenen Auflagen ist als Datum das Jahr 1555 angegeben.²

fol. A 2r—A 5v: [Epistola ad Fridericum Palatinum]. Datum: 1. November 1559. Der auf das Abendmahl bezügliche Teil ist auf fol. A 3r mit der Bezeichnung *Responsio* eingeleitet.³

fol. A 6r—A 8r: Epistola Philippi Melanthonis, ad Iohannem Cratonem Doctorem medicinae Wratislauensem scripta. Datum: 19. März 1560. Nach dem ersten Absatz wird auf fol. A 6v der auf das Abendmahl bezügliche Teil mit *De coena* eingeleitet. Am Ende des Briefes ist zum ursprünglichen Datum folgende Bemerkung hinzugefügt: „Quo anno XIX. April. e viuis excessit Dominus Philippus Melanthon, Et XXI. die April. sepultus est in arcis templo Witeberge“.⁴

¹ Die im Klausenburger MELANCHTHON-Fragment enthaltenen Texte sind aufzufinden in: *Ph. Melanthonis opera, quae supersunt omnia*. Herausgegeben von C. G. BRETTSCHEIDER und H. E. BINDSEIL. *Corpus reformatorum* (abgekürzt: CR) Bd. I—XXVIII. — Das Distichon auf dem Titelblatt *Vespera iam* . . . erschien unter dem Titel *Precatio ex Luca c. 24.*: CR X, Sp. 602; und erschien zum erstenmal in der Epigrammensammlung des Wittenberger Professors Petrus VINCENTUS (*Epigrammatum reverendi viri Phil. Melanthonis libri sex. Wittebergae* 1543. S. 39.).

² CR XIX, Sp. 305—306. Für die Textpublikation diente hier die Ausgabe des zitierten VERGIL-Kommentars aus dem Jahre 1565 als Unterlage. Darum datierte CR den Vers aufs Jahr 1565. Sowohl in der angeführten Ausgabe wie in sämtlichen uns erreichbaren Ausgaben steht nach dem Titel als Zeit der Verfassung das Jahr 1555. Es ist zu bemerken, dass der Zustand der Klausenburger MELANCHTHON-Publikation den Textvarianten des CR gegenüber einige Abweichungen zeigt. Die kritische Würdigung dieses Umstandes wird vielleicht bei einer neuen Melanthon-Ausgabe zu beachten sein.

³ CR IX, Sp. 960—963. Im Druck gleichzeitig lateinisch und deutsch im Jahre 1560 in Heidelberg erschienen. Neu herausgegeben von R. STUPPERICH: *Melanthon's Werke in Auswahl VI*. Gütersloh 1955. S. 482—486.

⁴ CR IX, Sp. 784—786. Hier steht als Datum der Niederschrift 21. März 1559. Die Datierung im Klausenburger-Fragment scheint eben wegen der hinzugefügten Bemerkung authentischer zu sein.

fol. A 8 — [?]: [Epistola ad Heinricum Bullingerum]. Der Brief hört auf A 8v unten auf. Das Fragment enthält nur ein Drittel des Textes. Datum: 25. März 1545⁵.

Im Sinne dieser Beschreibung bietet für die Feststellung der Entstehungszeit die auf den Tod MELANCHTHONs bezügliche Bemerkung im Datum des Briefes an CRATO den einzigen Anhaltspunkt. Diese wird auf dem Titelblatt auch durch die auf den verstorbenen Autor hinweisenden Beiwörter „felici ac aeterna memoria dignissimi . . .“ betont. Demnach kann die Druckschrift frühestens nach Ende April 1560 die Klausenburger Druckerei verlassen haben. Bei der Ermittlung des *terminus ante quem* können wir aber mangels sonstiger Angaben nur in Kenntnis der Geschichte der siebenbürgischen Abendmahlstreitigkeiten und mit einer weiteren inhaltlichen Untersuchung der beschriebenen MELANCHTHON-Publikation weiterkommen⁶.

Der bedeutendste Teil der gedruckten Denkmäler der ungarländischen Abendmahlsliteratur aus dem XVI. Jahrhundert erschien zwischen 1550 und 1565 in Klausenburg. Von diesen ist aus den ersten drei Jahren der genannten Druckerei, aus der kurzen Zeit der gemeinsamen Tätigkeit von Georg HOFFGREFF und Kaspar HELTAI, dem Älteren Schriften von zwei Luther-Anhängern zu erwähnen, die auf die von ungarischer Seite geäußerten Bitte hin verfasste *Confessio de coena Domini* von Martin BUCER und die als Anhang abgedruckte *Epistola* von Johann BRENZ an BUCER über die Worte des Abendmahls⁷. Um dieselbe Zeit erschienen eine deutsche und drei ungarische Varianten bzw. Bearbeitungen des auch die Abendmahllehre behandelnden Lutherischen Katechismus⁸. Auf die Zeit zwischen 1554 und 1558, wo HOFFGREFF allein tätig war, kam die siebenbürgische Agendmahlstreitigkeit zu voller Entfaltung, die man mit dem Auftreten Martin KÁLMÁNCSEHI SÁNTAS und des Peter MELIUS in Zusammenhang bringen kann¹⁰. Davon sind nur zwei handgeschriebene Abschriften bekannt, doch nimmt die Fachliteratur an, es müsse eine zeitgenössische gedruckte Ausgabe der Antwort seitens der Klausenburger Pastoren an KÁLMÁNCSEHI und der Antwort von Franz DÁVID unter den Titel *Responsum ministrorum ecclesiae Colosvariensis*, sowie der in 1557 entstandenen Schrift *Propositiones de coena Domini* zusammengefasst, gegeben haben.¹¹ DÁVID hat auch die

⁵ CR V, Sp. 342—343.

⁶ Die Abendmahlstreitigkeiten der gesamten Reformationsgeschichte hat M. BUCSAY zusammengefasst: *A reformátorok úrvacsoravütái* (Die Abendmahlstreitigkeiten der Reformatoren). Sárospatak—Budapest 1942. — Eine kurze Zusammenfassung derselben bei I. RÉVÉSZ: *A magyar református egyháztörténet I* (Ungarisch-reformierte Kirchengeschichte I). Debrecen 1938. S. 106—107, 113—116.; M. BUCSAY: *Geschichte des Protestantismus in Ungarn*. Stuttgart 1959. S. 50—58. — Über die Rolle MELANCHTHONs in den gesammten und einheimischen Abendmahlstreitigkeiten: A. SPERL: *Melanchthon zwischen Humanismus und Reformation*. München 1959. S. 171—174.; J. SÓLYOM: *Melanchthonforschung in Ungarn*. In: Luther und Melanchthon. Referate und Berichte des Zweiten Internationalen Kongresses für Lutherforschung Münster. Hgb. V. Vajta. Göttingen 1961. S. 178—188.

⁷ RMK II. 46. — Bibliographische Angaben: K. SZABÓ: *Régi magyar könyvtár* (Alte ungarische Bücherei) I—III. Bp. 1879—1898. (Abgekürzt: RMK I, II, III.) — Révész a. a. O. S. 101.

⁸ RMK II. 50.

⁹ RMK I. 22. und 31.; H. SZTRIPSZKY: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I—II. kötetéhez* (Beiträge zum I u. II Bd. K. Szabós RMK). Bp. 1912. Nr. I. 1789/5.

¹⁰ Révész a. a. O. S. 106—107.

¹¹ Ihre Erscheinung in Druck haben angenommen: K. SCHWARZ: *Die Abendmahlstreitigkeiten in Siebenbürgen*. Archiv des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. 1857. S. 249.; A. SCHULLERUS: *Die Augustana in Siebenbürgen*. Ebenda 1923. S. 196—202.; E. JAKAB: *Dávid Ferencz emléke* (Das Andenken Franz Dávids). II. Bp. 1878. S. 28.; cf. G. PAPP: *Kálmáncsehi Sánta Márton*. Bp. 1935. S. 32—51, 61—77 (mit Text).

Zusammenfassung der am 13 Juni 1557 in Klausenburg abgehaltenen Abendmahlstreitigkeit unter dem Titel *Consensus doctrinae de sacramentis Christi* zusammengestellt.¹² Als Anhang folgte noch das Protokoll der am 1. Mai 1558 in Torda abgehaltenen Synode: *Acta synodi pastorum ecclesiae nationis Hungaricae in Transsylvania*, in dessen Anhang auch die Erklärung der Universität in Wittenberg an die Reformatoren in Siebenbürgen bezüglich der Abendmahlslehre und auch die am 16. Januar 1558 unterschriebene Erklärung MELANCHTHONS (*Judicium inclytae academiae Witebergensis*). Letztere deutete auf die Thesen der *Confessio ecclesiarum Saxonicarum* aus dem Jahre 1551 hin, deren Abfasser ebenfalls MELANCHTHON war.¹³ All diese Drucke verkündigten die Lutherische Auffassung der Abendmahlslehre.

Von 1559 an kann man in den Publikationen der Klausenburger Druckerei eine Änderung der Konfession wahrnehmen. Das wurde durch die mit der Gall HUSZÁRSCHEN Altenburger (Magyaróvár), Ausgabe fast gleichzeitig erschiene Werkchen, *Libellus epistolaris* des zu den helvetischen Reformatoren gehörenden Martin BULLINGER angezeigt.¹⁴ Eine unmittelbare Ursache der Änderung mag der am Ende 1558 erfolgte Tod des bis zum Tode standhaften Lutheraners Georg HOFFGREFF gewesen sein.¹⁵ Sie kann aber auch mit dem im Jahre 1559 erfolgten Tod der Wittwe des Fürsten Johannes ZÁPOLYA erklärt werden. Nämlich ISABELLA, die gemeinsam mit dem Kanzler Michael CSÁKI und dem fürstlichen Regierungsrat Vormund des unmündigen JOHANNES SIEGMUND war, hatte es mit den Lutheranern gehalten.¹⁶ Ihr Sohn behielt eine Zeitlang noch den mütterlichen Glauben und nahm im Frühling 1563 in Kronstadt noch aus der Hand eines Lutherischen Pastors das Abendmahl; stand aber schon zu jener Zeit gemeinsam mit den Klausenburger Reformatoren und den bedeutendsten Untertanen unter dem Einfluss des antitrinitarischen Georg BLANDRATA.¹⁷

Diese wiederholte Bekenntnisänderung der Klausenburger finden wir auch in den Publikationen der Heltaischen Druckerei widerspiegelt. Im Jahre 1559 liess man die für die Synode in Vásárhely gesetzten Thesen (*Propositiones de coena Domini disputandae in synodo Vásárhelyiensi*)¹⁸, den von Franz DÁVID lateinisch abgefassten Text der

¹² RMK II. 76. Textausgabe; G. D. TEUTSCH: *Urkundenbuch der evangelischen Landeskirche A. B. in Siebenbürgen*. I. Hermannstadt 1862; cf. SCHULLERUS a. a. O. S. 206.

¹³ RMK II. 77.

¹⁴ RMK II. 80. Über die Altenburger Ausgabe: *Magy. Könyvszemle*. (Ungarische Bücherschau) 1902. S. 61. und *Egyháztörténet* (Zeitschrift „Kirchengeschichte“) 1959. S. 82—83.

¹⁵ A. PIRNÁT—F. VÉGH: *Új adatok Heltai Gáspárról* (Neue Angaben über Kaspar Heltai). *Irod. tört. Közl.* 1956. S. 73.; Zs. JAKÓ: *Újabb adatok a kolozsvári Heltai-nyomda kezdeteihez* (Neue Daten über die Anfänge der Klausenburger Heltai-Druckerei). *Magy. Könyvszle.* 1961. S. 60—65.

¹⁶ Die Beziehungen ISABELLAS mit der Lutherischen Reformation schildert am besten jenes titelblattlose lateinische Versheft, dessen Verfasser die verwitwete Fürstin und den Kanzler CSÁKI in je einer Ode bittet, bei dem jungen Fürsten die Zusammenberufung einer Synode (vermutlich der Synode von Torda) zu erwirken, um die Lehre der helvetischen Anhänger dort zu schlichten. Cf. J. FAZEKAS: *Pótlások Szabó Károly Régi Magyar Könyvtárának I—III. kötetéhez*. Második közlemény. (Nachträge zu den I—III Bden von K. SZABÓS RMK. Zweite Lieferung). *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960 (Jahrbuch des Landesbibliothek Széchényi 1960) Bp. 1962. S. 179.

¹⁷ RÉVÉSZ a. a. O. S. 116.

¹⁸ P. MELIUS hat diesen angeblich Klausenburger Druck in seinem 1564 in Debrecen erschienenen und HEBLERS *Brevis confessio* angreifenden Schreiben unter den Titel *Refutatio confessionis de coena Domini* (RMK II. 90. fol. k 2^r) zitiert. Es ist aber möglich, dass MELIUS hier auf die ungarisch verfasste Beschlüsse der Marosvásárhelyer Synode hindeutet, nur erwähnt er den Titel in lateinischer Übersetzung. Cf. Anmerkung 20.

Vásárhelyer Beschlüsse (*Defensio orthodoxae sententiae de coena Domini*)¹⁹ und die ungarische Abfassung derselben (*Az Urnac vaczoraiaiol valo közönséges keresztyéni vallás*)²⁰ abdrucken. Diese Publikationen verkündigten ausschliesslich die Lehren der helvetischen Auffassung. Dasselbe gilt für die in 1563 erschienene Tarcal—Tordaer Konfession (*Compendium doctrinae christianae*), welche eigentlich eine abgekürzte und zum Teil umgearbeitete Abfassung der in 1560 herausgegebenen *Confessio* von Théodore de BÈZE darstellt.²¹ Chronologisch folgte noch eine helvetisch gesinnte Erklärung: die der Heidelberger akademischen Professoren, die bezüglich der Abendmahlkontroverse im September 1564 an die Klausenburger Pastoren abgeschickt und daselbst unter dem Titel *Epistola professorum theologiae inelytae academiae Heydelbergensis* abgedruckt wurde.²² Aber ein Jahr später wurde der Heidelberger Katechismus mit der Approbation des Fürsten und einer Dedikation an ihn schon in Anpassung an die antitrinitarischen Lehren herausgegeben und im Anhang auch der von BLANDRATA und DÁVID gemeinsam verfasste Beschluss von Marosvásárhely (*Sententia concors*) mitgeteilt.²³

Aus diesem Überblick folgt, dass unsere Klausenburger MELANCHTHON-Publikation nach dem Aprilmonat 1560 allein die helvetische Auslegung des Abendmahls unterstützen durfte. Hingegen hat Kaspar HELTAI der Ältere nach 1565 die Druckerei gänzlich in den Dienst der antitrinitarischen Lehren gestellt. Nachdem aber die Melanchthonsche Briefsammlung dem Inhalt nach damit nicht in Verbindung gebracht werden kann, muss der Zeitpunkt des Druckes vor 1565 gesucht werden.²⁴

Die in Fragment enthaltenen Briefe zeigen, dass MELANCHTHON mit der Absicht, die Parteien zu einigen, gewisse Zugeständnisse zugunsten der helvetisch gesinnten Abendmahllehre getan hat, u. zw. hauptsächlich im Gebrauch der *termini*. Das widerspiegelt sich im letzten noch erhaltenen Brief, in dem an BULLINGER, dessen Adressat in den 50-iger Jahren gerade durch sein zuerst im Manuskript und später auch im Druck verbreitetes Werk *Libellus epistolaris* auf ungarischem Boden als Zwinglianer bekannt war. Auch in weiteren zwei Stücken der Sammlung untersucht er den Ursprung der *termini*, d. h. die verschiedenen Benennungen des Abendmahls. Eins von beiden, das vom 1. Nov. 1559 datierte, hängt mit der Disputation von zwei berühmten Professoren der Heidelberger Akademie, dem der Lutherschen Lehre treu hingegangenen Tilemann HESSHUSEN (HESHUSIUS) und dem mit der helvetischen Lehre sympathisierenden Wilhelm KLEBITZ (CLEBITIUS) zusammen. Ihr Streit war gerade in den letzten Lebensmonaten MELANCHTHONS am heftigsten und hatte schliesslich die endgültige Abkehr des Heidelberger Professors von der Lutherschen Lehre zur Folge. Kurfürst FRIEDRICH III. hiess die Gegner schweigen und bat MELANCHTHON zum Schiedsrichter. MELANCHTHON un-

¹⁹ RMK II. 81.

²⁰ Bibliographische Beschreibung: *Magy. Könyvszle*. 1878. S. 264. JAKAB a. a. O. Bd. II. S. 30. SZTRIPSZKY a. a. O. Nr. I. 1800/7.

²¹ RMK II. 310. Ungarische Übersetzung bei A. KISS: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései* (Beschlüsse der im XVI. Jhd. abgehaltenen reformierten Synoden in Ungarn). Bp. 1882 S. 286—411. Über seine Quellen: RÉVÉSZ a. a. O. S. 115—116.

²² RMK II. 96.

²³ RMK II. 99. Cf. ZOVÁNYI Jenő cikkei a *Theologiai Lexikon* részére a magyar protestantizmus történetéből (Die Artikel J. ZOVÁNYIS für das Theologische Lexikon aus der Geschichte des ungarländischen Protestantismus). Bp. 1940. S. 181.

²⁴ Es ist schwer aus geschäftlichen Gründen zu denken, dass in den 1560-er Jahren aus der Druckerei Kaspar HELTAIS des Älteren eine Publikation mit entgegengesetzter Gesinnung erschienen wäre. Nach 1570 aber, als die Censurverordnung Stephan BÁTHORIS die Herausgabe von Konfessionellen Streitschriften verboten hatte, war HELTAI bis zu seinem Tode gezwungen, seine Druckerei mit dem Druck von historischen Gesängen und anderen auf dem Markt gezugbaren Prosaheften zu sichern.

tersuchte der Reihe nach die bei HESSHUSEN gebrauchten, das Abendmahl betreffenden *termini* (conversio, transsubstantiatio, ubiquitas) und wies nach, dass diese bei den alten kirchlichen Schriftstellern unbekannt waren. HESSHUSEN habe demnach die Tradition der bewährten Autoren, „probatı veteri scriptores“ — namentlich die des ORIGENES, CLEMENS ALEXANDRINUS, AUGUSTINUS, AMBROSIUS, PROSPER, DIONYSIUS, TERTULLIANUS, BEDA, BASILIUS, NAZIANZENUS, THEODORETUS — verleugnet.²⁵ Dieselbe Belehrung ergibt sich auch im Brief vom 19. März 1560 an Joannes CRATO, wo er die Liste mit zwei weiteren Namen, THEOPHILACTUS und AVENTINUS ergänzte. Seine Behauptungen unterstützte er mit je einem Zitat aus den Werken der genannten Autoren.

Diese zwei Briefe rücken die Beweggründe und die Aktualität der Publikation unseres Fragments in ein besonderes Licht. Es ist anzunehmen, dass die zumeist mündlich, manchmal in handschriftlichem Briefwechsel ausgefochtenen Glaubensstreitigkeiten nicht nur bei den Klausenburgern, sondern auch bei den polemisierenden Lutheranern Schritt für Schritt auch in gedruckten Publikationen zu verfolgen ist. Aus dieser Periode kommen im Zusammenhang mit den Abendmahlstreitigkeiten drei in Kronstadt erschienene Drucke in Betracht. Die Grundtendenz aller drei Schriften war, den Lutherischen Ursprung, die Orthodoxie der Reformation bei dem siebenbürgischen Sachsenstum zu beweisen. Man kann aber bemerken, dass sie sich bei der Rechtfertigung der Lehren nicht nur auf LUTHER, sondern betont auch auf MELANCHTHON'S Autorität beriefen. So liess man im Jahre 1556 in Kronstadt ein früheres Werk MELANCHTHON'S, *Sententiae veterum de coena*, erscheinen: eine Zitatsammlung aus den Schriften der alten christlichen Schriftsteller zur Begründung der von LUTHER vertretenen Abendmahlslehre.²⁶ Aus den Schriften des CYRILLUS, CHRYSOSTOMUS, EUGENIUS, VULGARIUS, CYPRIANUS, HILARIUS und IRENAEUS bringt das Werk Zitate verschiedenen Umfangs. Diese Sammlung spielte auch in der Erwicklung MELANCHTHON'S eine entscheidende Rolle. Schon im Jahre ihrer Erscheinung, in 1530 hatte sie sich eine scharfe Kritik von OECOLAMPADIUS zugezogen, der in seinem *Dialogus* ebenfalls Zitate aus alten Quellen zum Beweis des helvetisch-Zwinglianer Standpunktes anzuführen suchte. MELANCHTHON wurde durch diesen Angriff zu weiteren Quellenforschungen veranlasst, deren Folge eine allmähliche Änderung gerade seiner Auffassung vom Abendmahl war. In der zweiten Hälfte seines Lebens wandte er sich sogar von der Lutherischen Lehre ab.²⁷ Nirgends finden wir einen Beweis dafür, dass die Siebenbürger Disputanten die Kritik des OECOLAMPADIUS gekannt hätten. Tatsächlich haben die Lutheraner, als sie in 1556 bei der Ausgabe von *Sententiae veterum de coena* zum Beweis ihrer Orthodoxie sich auf MELANCHTHON'S Autorität beriefen, eigentlich einen früheren, überholten Standpunkt des Verfassers im Auge gehabt. Das in gedruckter Form publizierte Dokument brachte die Klausenburger Reformatoren offensichtlich in Verlegenheit. Sie werden wohl in derselben Lage gewesen sein wie Gall HUSZÁR, der im Jahre 1557 BULLINGER bat, MELANCHTHON zu einer klaren Fassung seiner zweideutigen und dunklen Thesen bezüglich die Abendmahlslehre zu veranlassen.²⁸ In dieser Angelegenheit bestand in diesen Jahren eine unmittelbare Verbindung zwischen dem „praeceptor charissimus“ und den ungarischen Reformatoren

²⁵ Die Aufzählung der Namen der alten christlichen Schriftsteller erfolgte hier nach dem Originaltext. Über die Kontroverse in Heidelberg: *Melanchthons Werke in Auswahl*, a. a. O. S. 482.

²⁶ RMK II. 68.

²⁷ SPERL a. a. O. S. 172—174.

²⁸ Der Satz Gall HUSZÁR'S lautet: „Optime faceres si et D. Philippum Melanchthonem adhortaberis, ut suam iam tandem sententiam aperte ederet et publicaret tempestive de Sacramento Eucharistiae. Dissimulatio enim ipsius non parum discriminis peperit hactenus Ecclesiae Christi“. Cf. SÓLYOM a. a. O. S. 184.

Severin SCULTETI, und später Hans RIBINI haben in ihrer Kirchengeschichte ohne Quellenangabe ein MELANCHTHON-Zitat mitgeteilt, das an gewisse Ungarn („ad quosdam Ungaros“) adressiert war.²⁹ Die Datierung hat BRETTSCHEIDER, der den Text auch in das *Corpus Reformatorum* aufnahm, auf den 4. Februar 1560 versetzt.³⁰ Diese Schrift befasst sich mit der Geschichte und dem Ursprung der verschiedenen Benennungen des Abendmahls (coena Domini, eucharistia, missa); inhaltlich aber stimmt sie mit dem einschlägigen Kapitel *De coena Domini* des von MELANCHTHON im Jahre 1554 in Wittenberg erschienen *Examen ordinandorum* überein.³¹

Der unmittelbare Zusammenhang mit MELANCHTHON kommt auch in der Bemerkung bezüglich seines Todes und Begräbnisses bei der Datierung des Briefes an CRATO zum Ausdruck, welche in keiner sonstigen Ausgabe dieses Briefes aus dem XVI. oder einem späteren Jahrhundert vorkommt. Diese Bemerkung wurde von jemandem eingeschoben, der des verschiedenen MELANCHTHON kurz nach seinem Tode und mit persönlicher Betroffenheit gedachte. Es ist nicht ausgeschlossen, dass MELANCHTHON kurz vor seinem Tod einige von ihm selbst ausgewählte Werke und auch einige kürzere Manuskripte und Briefe den Klausenburgern zugeschickt hatte, die geeignet waren, gegenüber seiner früheren lutherisch gesinnten und in Siebenbürgen wiederholt erschienenen Sammlung *Sententiae veterum de coena* seinen veränderten, nunmehr helvetischen Standpunkt zu rechtfertigen.

Der Text zwei weiterer Publikationen der Kronstädter, so auch der Text der *Approbatio reformationis ecclesiae Coronensis ac totius Barcensis provinciae* — mit je einem Brief von LUTHER, MELANCHTHON und BUGENHAGEN — wurde ursprünglich zur Bekräftigung der Honterschen Reformation in Wittenberg, u. zw. in 1543 datiert. Károly SZABÓ datierte die gedruckte Ausgabe, da ihm kein Exemplar in die Hände gekommen war, auf das Jahr 1543. Nach Untersuchung der Drucktypen der Kronstädter Druckerei ergibt sich, dass sie nur nach 1557, und wegen der darin bestehenden Zusammenhänge mit den Abendmahlstreitigkeiten sogar erst um das Jahr 1563 gedruckt werden konnte.³² In diesem Jahr erschien nämlich eine dritte Kronstädter Publikation, *Brevis confessio de sacra coena Domini ecclesiarum Saxonicarum et coniunctarum in Transylvania*, von Mathias HEBLER, dem evangelischen Superintendenten von Hermannstadt zusammengestellt.³³ Darin sind an erster Stelle die *Propositiones de coena Domini*, eine in 14 Punkte verfasste, das Abendmahl betreffende Erklärung der am 6. Februar 1561 in Mediasch abgehaltenen Lutherischen Versammlung, das sogenannte Mediascher Glaubensbekenntnis zu finden. Diese Erklärung beruft sich nicht nur auf LUTHER, sondern auch auf MELANCHTHON: „Quam quidem confessionem non dubitamus consentire verae doctrinae vestrarum Ecclesiarum, cum ingenue agnoscamus, nihil in nobis esse, quod non vestris piis et paternis institutionibus, et in primis scriptis reverendi patris Lutheri et praeceptoris charissimi Philippi Melanthonis acceptum ferri debent“.³⁴ Die *Brevis confessio* enthält ausser dem Glaubensbekenntnis auch das Protokoll der Mediascher Versammlung, das HEBLER im Namen des Fürsten JOHANNES SIEGMUND als Manu-

²⁹ S. SCULTETI: Ὑπόμνημα, sive admonitio brevis ad christianos. Bartphae 1599. RMK II. 292. fol. 49. J. RIBINI: Memorabilia ecclesiae Augustanae confessionis in regno Hungariae. Bd. I. Posonii 1787. S. 173—175.

³⁰ CR IX, Sp. 1039—1040.

³¹ CR. XXIII, Sp. 60—67.

³² RMK II. 31. Den Zeitpunkt der Herausgabe der *Approbatio* hat G. BORSA mit Hilfe typographischer und historischer Gesichtspunkte mit höchster Wahrscheinlichkeit auf 1564 datiert.

³³ RMK II. 89.

³⁴ A. a. O. fol. A 4°.

skript auch den Universitäten in Wittenberg, Leipzig, Rostock und Frankfurt an der Oder zugesandt hatte. Auch die Antwort der Professoren kam in die Druckschrift.

Dass sich die *Brevis Confessio* auf MELANCHTHON beruft, beweist wieder, dass seine Autorität im Laufe der jahrelang andauernden Streitigkeiten als Beweis angeführt werden konnte.³⁵ Dasselbe ergibt sich auch aus einer unscheinbaren inhaltlichen Übereinstimmung zwischen einem Satz der *Brevis confessio* und des Klausenburger MELANCHTHON-Fragmentes: der Brief an CRATO, in welchem zu Aufhellung von Zweifeln das Heranziehen der *erudita antiquitas* empfohlen wird, enthält einen griechischen exegetischen Fachausdruck. Am Ende des Briefes schreibt nämlich MELANCHTHON, indem er ihm eine weitere Lieferung von Belegstellen verspricht: „Mittam cum primum potero multorum veterum dicta. Fuit enim mihi curae, ut quantum possem antiquitatem et inquirerem, et considerarem, cuius enarratio non est aspernanda, cum disseritur *περι ρήτοῦ καὶ διαβολᾶς*“.³⁶ Die griechischen Wörter, die im Wörterbuch als „Aussage“, „Sinne“ wiedergegeben sind, bedeuten den vom Verfasser der Stelle, hier den vom Beschreiber des Abendmahls gemeinten Sinn, die von ihm gewollte Deutung. Für uns ist der erste Ausdruck *περι ρήτοῦ* der wichtige. Seine Deutung hat MELANCHTHON selbst, als Gegensatz zur übertragenen, tropischen Deutung einer Stelle, in einer im Jahre 1560 wohl für seine Hörer bestimmten Aufzeichnung folgendermassen angegeben: „Consideranda est interpretatio verborum Christi, quae ab aliis *κατὰ τὸ ρήτον*, ab aliis *κατὰ τρόπον* accipitur. Nec sunt plures interpretationes quam duae“.³⁷

Der griechische Ausdruck *περι ῥητῶν* taucht auch im 6. Punkt der am 6. Februar 1561 datierten Mediascher Confession auf. Hier wird davon gesprochen, dass die Katholischen (papistae) die Rechtfertigung, hingegen die Anhänger der helvetischen Reformation (czvingliani) die vom Abendmahl berichtenden Bibelstellen konfundiert hätten. Die Anhänger LUTHERS hätten nicht die allegorische, übertragene Deutung der Wörter, sondern die wörtliche ins Auge gefasst. „Deploramus multorum audaciam, qui propter vitanda absurda rationis, discedunt a manifesto verbo, et plausibiles interpretationes commiscuntur, sicut Papistae in articulo Justificationis, et Czvingliani in hac sacramentissima Coena fecerunt. Nos autem captivantes rationem in obsequium Christi, *τὸ ρήτὸν* verborum Coenae ex animo amplectimur“.³⁸

Es Wäre den Mühe wert, nachzusehen, ob diese Ausdrücke bei den ungarländischen Reformatoren und Humanisten des XVI. Jahrhunderts allgemein gebraucht wurden, oder ob es persönliche, improvisierte Bezeichnungen Melanchthons waren. Die Antwort auf diese Frage wäre selbst in letzteren Fall nicht hinreichend, um die chronologische Reihenfolge der bei den Siebenbürgischen Druckschriften zu entscheiden. Doch scheinen die Teilnehmer der Versammlung in Mediasch, namentlich HEBLER, der Zusammensteller der *Brevis confessio*, die Klausenburger MELANCHTHON-Publikation bereits gekannt, und diesen exegetischen Fachausdruck und seine Anwendung zur Unterstützung ihrer Behauptungen bereits von MELANCHTHON übernommen zu haben.

³⁵ Ein hingeworfener Satz von MÉLIUSZ zeigt ebenfalls, dass die Autorität MELANCHTHON'S ein wichtiger Faktor in den ungarländischen Glaubensstreitigkeiten war. Im Jahr 1564 wirft er in seiner *Refutatio* an HEBLER seinem Gegner vor, dass er nicht einmal die Lehre Melanchthons geachtet habe: „Matthiae Hebler Confessio ab ipsa veritate scripturae sacrae, a Patrum Orthodoxorum, ab ipsius Philippi Melanctonis confessione differt, falso ergo veritatis titulum et pallium mendacio suo tribuit“; cf. RMK II. 90. fol. C 8r.

³⁶ A. a. O. fol. A 7v.

³⁷ CR IX, Sp. 1089.

³⁸ A. a. O. fol. D 2v.

SCRIPTA

QVAEDAM MAGNI
 ILLIVS PHILIPPI MELANTHONIS,
 Viri optimi ac doctissimi, sancta, fe-
 lici ac aeterna memoria dignissimi,
 quibus manifestissime declarauit,
 quid de sacra Domini Coena
 senserit: cuius exemplū qui-
 libet pius citra terrorem
 sequi poterit,

PHILIP. MELANTH.
 Vespera iam venit nobiscum Christo maneto,
 Extingui lucem ne pacare tuam,

PSALM CXIII.
 Non nobis Domine non nobis,
 Sed Nomini tuo da gloriam.

Nach dem Gesagten ist also anzunehmen, dass die vorgeführte Klausenburger MELANCHTHON-Publikation nach 1560, spätestens um das Jahr der Heblerischen *Brevis confessio* erschien. Das persönliche Anhängsel in der Datierung des Briefes an CRATO, wie auch das parallele Auftauchen des zitierten griechischen exegetischen Fachausdruckes dürften zur Annahme veranlassen, dass die Publikation schon im Jahre 1560 oder Anfang 1561, in den Monaten nach MELANCHTHON'S Tod gedruckt wurde.

BÉLA HOLL

FIGYELŐ

Vécsey Jenő. Nehéz objektív pályaképet vázolni arról, akit valaki szeret — és VÉCSEY Jenőt mindenki szerette. Műve és működése mögött az egyszeri emberi egyéniség titka szítja fel a megismerés kíváncsiságát, — és éppen ezt rejtette legmélyebben mindig jóindulatú nézése, lassú, szűkszavú beszéde, szerény mosolygása alá. Csak amit tett, arról írhatunk, aki tette, ismeretlen marad.

Korán elvesztett apa, nehéz gyermekkor, majd küzdelmes ifjúság, bölcsészeti és zenei tanulmányok párhuzamosan. Zeneszerzésből KODÁLY vezetésével szerez diplomát. Tanítás és zene osztják meg idejét. Éneket oktat a fővárosi és állami gimnáziumokban, mellette zenekart vezet, kísér, komponál. Harmincon túl szentelhet végre először egy egész évet igazi hivatásának: állami zenepedagógiai ösztöndíjjal Bécsben tanul és írja első, előadásra is került zeneműveit. (Suite, Vonósintermezzo.) Szép sor következik utána: zenekari és kamarazene, hangszerszólók. Krudy-concerto-ja ma is kedvelt műsordarab.

1942-ben mint beosztott tanár kerül az Országos Széchényi Könyvtár munkatársi gárdájába. Itt bontakozik ki VÉCSEY különleges adottsága; elmélyült zenész létére jó tanár volt, most kitűnő könyvtárosná képezi magát. Amit régi, a hivatást kezdettől fogva űző könyvtárosok is évekig, de legalább hónapokig tanulnak: VÉCSEY néhány hét alatt megismeri az ETO-rendszerű szakozást és évekig eléri vele a legjobbak teljesítményét. De megtanulja a katalogizálás, a cédulasokszorosítás módszereit is. Amikor a felszabadulás után átveszi a Zeneműtár vezetését, posztján nem csak méltó utód (KERESZTY István, ISOZ Kálmán, LAVOTTA Rezső után), hanem továbbfejlesztő, sőt merész újító is. Az Országos Széchényi Könyvtár történetéhez hozzátartozik, hogy VÉCSEY fejleszti a Zeneműtárt — évekig tartó hanyórádás, ideiglenes raktárakba való bezúfolás után — a mai, országhatárainkon túl is számontartott gazdag, modern módszerekkel kezelt gyűjteménnyé. Ő dolgozza ki és szabályozza az osztály ügymenetét, katalógusrendszerét. A betűrendes katalógus szabályzatát ő alkotja meg, ő kezdi meg a decimális rendszerre alapozott külön zenei szakkatalógust, elindítja a dalszövegkezdetek katalógusát. A nagyon kis munkatársi gárda élén minden erőfeszítést megtesz az előbb csak szűk szakkörök kevés tagja által használt gazdag kotta és zenei kézirat-anyag egyre sokoldalúbb feltárásáért. A zenei könyvtárosok külföldön is híreket veszik ennek a munkának, nemzetközi szövetségükben VÉCSEY személyén keresztül nemzeti könyvtárunk Zeneműtára előkelő szerepet visz. A nemzetközi zenei forrásbibliográfia (RISM) indulásában a Zeneműtár vezető helyet kap. De részt vesz Vécsey az első budapesti zenei népkönyvtár szervezésében is. És egészséges életének utolsó, megrendült heteit is még egy nagy könyvtári-dokumentációs munkának, a katalogizálási szabvány (MSZ 3424) zenei része revíziójának szenteli.

Zeneműtári vezető állásában merül el a zenei múltnak a nemzeti könyvtárban található emlékeiben. Rekonstruálja és a mai közönség elé állítja a magyar és az egyetemes

zenetörténet régi, részben elfelejtett értékeit. Ezt a célt főleg a *Musica rinata* című kotta-kiadványsorozat megalapításával és szerkesztésével a nemzetközi kritika elismerése mellett váltotta igazán valóra. Ő szervezte az 1959-i HAYDN-jubileum legfontosabb könyvtári programjait, ő szerkesztette a jubileumra kiadott reprezentatív HAYDN-katalógust. Egyik kötet szerkesztője volt a Kölnben készülő HAYDN-összkiadásnak és vezető munkatársa a teljes magyar ERKEL-kiadás nemrég megindult előkészületeinek. A nagyközönség is ismeri ezt a múltébredő munkásságát: a régi magyar zene sok értékes, elfeledett emlékét rekonstruálta a Magyar Rádió számára.

VÉCSEY Jenő, a zenei könyvtáros, a bibliográfus, a kottakiadások szervezője és munkatársa — a *Magyar Könyvszemle* halottja is, noha nem volt már ideje, hogy cikket is írjon számunkra.

Még sokat tehetett volna, még újabb és újabb eredményei lehettek volna egyéni-sége személyes varázsának.

Azért műve nem befejezetlen. Pedig mindössze ötvenhét éves volt.

D. B.

Trócsányi Zoltán nyolevan éves. ÉDES Gergely Enyelgéseit olvasom éppen — meghatóan gyöngé versek, de korukról milyen sokat mondanak! — ezzel kezdte eddig utolsóját azoknak a beszélgetéseknek, amelyekért a fiatalabb kortárs az idősebbnek talán hálásabb, mint segítő cselekedeteiért: mert az előbbieket a filológus megszokás a „szerző megjelölésével” raktározza el a tudatban, míg az utóbbiakat az önzés védekező ösztöne az emlékezet mélyére szorítja. Sokunkban van vagy lehet ilyen szelid önkritika, amikor TRÓCSÁNYI Zoltánra gondolunk.

ÉDES Gergely leoninusai mellett sok ezer magyar könyvet vállaltott előtte sosem keresett korjellemző részletek után. Vállalásainak mindenki által olvasott és máig is újra kiadott termékei a *Kirándulások a magyar múltba*, a *Történelem árnyékában*, a *Régi világ, furcsa világ*. Ő teremtette ezt a műfajt: az olvasmányos, szinte játékos műveltség-történetet, tudomány és szépirodalom határán, de mindegyiknek becsületére.

Könyvek között kezdődött az élete, mint a nála négy évvel idősebb Anatole FRANCE-é. A szinte állandóan viselt, kissé enyelgő de inkább megbocsátó, inkább szelíd mint széles mosolyt a nőiesen világoskék szempár alatt nála is, mint a franciánál, ezek a kedves, de többnyire nem igazán vidám társak támaszthatták. Könyvkereskedő család a vidéki diákvárosban, derengő bolt, ősi utcák. Kifelé ódon minden és keveset mutat, — befelé a régi kollégiumot éppen úgy mint TRÓCSÁNYI Bertalan könyvesboltját láthatatlan táviródrótok kötik a művelődés távoli központjaihoz a nagy világban, messzibb távlatokhoz talán mint amilyeneket a fővárosból láthattak az akkoriak. A kint esőndes Patak, belül évszázadok óta zsong, mint a méhraj tavasszal. Harcos prédikátorok korát FRANCE-i humorról tudja majd visszaidézni a könyvek és hugenotta emlékek közt érő fiú.

De a könyvek másféle vállatására is megtanították Sárospatakon, majd a budapesti egyetemen. Nyelvtudományi stúdiumai (nem is akármilyenek, hiszen jogulokról, finnekről jelentek meg könyvei, cikkei) vezették el a helyesírás történeti kérdéseire, rajtuk keresztül a könyveknek és koruknak írásbeli és nyomtatásbeli sajátosságaihoz. Már első művével, amelyet a XVI. századbeli nyomtatványok e jelöléseiről írt, akadémiai könyvjutalmat kapott s ebből a tárgykörből írta sorra alapvető tudományos dolgozatait: Régi magyar nyomtatványok változatai, Régi magyar nyomtatványok meghatározása, XVIII. századi nyomtatványok meghatározása. Az utóbbi alapján lett magántanár, majd a könyvtörténet rendkívüli tanára. De ez a kitüntetés már az érett, az átlag életút felén túljutott kutatót érte: annyira csak akkor értették meg munkásságának értelmét,

hogy próbaelőadása után a kari bizottság elnöke a meglepően nagy kutatói múlttal jelentkező „magántanárt” „a legszerényebb magyar tudósnak” nevezte.

Kora neki sem biztosított békés alkotóidőt. Doktori vizsgája után az Akadémiai Könyvtár, majd az Akadémiai Titkárság tisztviselője lett. 1919-ben a Közoktatásügyi Népbizottság megbízta az Akadémia adminisztratív vezetésével. A Tanácsköztársaság alatti emlékezetes első (DIENES és KŐHALMI által szervezett) könyvtárosi tanfolyamon ő adta elő a régi magyar nyomtatványok történetét. A Tanácsköztársaság bukása belső emigrációba vitte, nyugdíjazták, üldözték. Egy ideig könyvkereskedő volt, később lapot szerkesztett. 1934-ben térhetett csak vissza a közgyűjtemények szolgálatába: előbb a Nemzeti Múzeum elnökségi tanácsosa, majd hét évig az Országos Széchényi Könyvtár Hírlaptárának vezetője volt.

És ő volt ugyanebben az időben lapunk, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője. Az Országos Széchényi Könyvtár csak lassan ocsudott a világháborús vészeket követő szegénységből, a reformtörekvések TRÓCSÁNYI második könyvtárossága idején indultak meg egy fiatal főigazgató, FITZ József vezetésével. FITZ felszólítására vette át TRÓCSÁNYI az 1876-ban indult és a harmincas években elakadt *Magyar Könyvszemle* szerkesztését. A folyóirat fenntartására nem volt „keret”. Ezt a könyvtár helyett az ugyancsak FITZ kezdeményezésére alakult Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete biztosította: a folyóirat az egyesület orgánuma, a „magyar közkönyvtárak közlönye” lett. Több mint félszázados főleg könyvtörténeti és bibliográfiai hagyományaihoz az akkor lendületnek indult könyvtártant is felvette témái közé. Az idősebb könyvtörténészek és könyvtárosok (KÁPLÁNY Géza, GÁRDONYI Albert, HERPEI János) mellé TRÓCSÁNYI kiterjedt fiatal gárdát szervezett, de megnyert munkatársul a társtudományok művelői közül olyan kiemelkedő tudósokat is, mint HORVÁTH János, aki egyik legszebb, az első magyar hexameter keletkezéséről szóló cikkét TRÓCSÁNYI folyóiratába írta. A *Magyar Könyvszemle* mutatósnak nem nevezhető szerkesztőségi szobájában, olcsó Leventecigaretta mellett gyűltek össze a munkatársak, öregek és fiatalok, SZIMONIDESZ Lajostól HALÁSZ Gáborig és TOLNAI Gáborig, JOÓ Tibortól WALDAFFEL Imréig, GORIUPP Alicetól HUBAY Ilonáig. A segédszerkesztő évekig BERKOVITS Ilona volt. TRÓCSÁNYI minden kéziratot maga olvasott. Témákat, ötleteket adott. A könyvtörténet és könyvművészet művelése mellett az újonnan előtérbe került diszciplínákat — így a többi között a saját tudományos vizsgálatát — felkarolta, tanácsal és buzdítással látta el. A különösen eleven rovatok számtalan cikkét írta ő maga, akkor is, ha azok alatt a jellegzetes „Tr. Z.” betűk nem szerepeltek. Tanácsos sem volt mindig kiírni a szerzőt: egyszer egy a fiatal könyvtárosok szociális helyzetét felvető cikkért a szerkesztőt is, a kiadót is megleckéztették.

És a *Magyar Könyvszemlével* még mindig nem zárult le TRÓCSÁNYI életének egy szakasza sem. A felszabadulás után, a romok eltakarításának első napjaiban terelődött a figyelem TRÓCSÁNYI gazdag érdeklődési körének egy másik ága felé. Már fiatal korában vonzása körébe kerítette az orosz irodalom lebilincselő világa. Lengyelországban töltött osztrák-magyar hadseregbeli önkéntesi évét használta arra, hogy megtanulja ezt a nyelvet — mint a kutatásai közt előtérben álló rokon finn-ugor népek megismeréséhez vezetők eszközt. De csakhamar fordítani kezdett oroszról: sorra szólaltatta meg magyarul PUSKIN, GOGOL, GONCSAROV, DOSZTOJEVSZKIJ, TURGENYEV, Leo és Alekszej TOLSZTOJ költői és prózai műveit. Fordításai mellett még a huszas években kiadott egy DOSZTOJEVSZKIJ-breviáriumot, a felszabadulás után pedig *Az orosz irodalom kincsháza* c. kötetet. Meghívták az orosz irodalmi tanszékre; tíz évi tanítás alatt megismertette tanítványaival a szovjet tudomány akkor legkorszerűbb irodalomtörténeti irányait.

A képességek, az alkotó erő ilyen tartalékai rejtettek TRÓCSÁNYI Zoltán FRANCÉ-i mosolya mögött. A könyvek, gyermekkora búvóló és gondolatkeltő társai veszik körül

otthonában ma is. Trócsányiról, a könyvgyűjtőről és könyvismerőről is fog majd szólni egy fejezet életrajzában. Bízunk benne, hogy ezt ő maga mondja el.

Csak kedvet és sikert kívánunk hozzá a nyolcvanadik születésnapon.

D. B.

Az Országos Könyvtári és Dokumentációs Tanács október 18-án Kaposvárott tartotta ülését. A tanácsülés napirendjén a bibliográfiai tevékenység összehangolásának kérdései, valamint a magyar könyvtárügy nemzetközi kapcsolatai szerepeltek.

A bibliográfiai tevékenység koordinációjának kérdése már régebben foglalkoztatja az illetékeseket. A gyakorlat ugyanis bebizonyította, hogy a kötelező bejelentéssel kapcsolatos jogi szabályozás egyrészt nem biztosít kellő ellenőrzést, másrészt nem segíti elő a bibliográfiai tájékoztatás iránti tényleges szükségletek korszerű kielégítését.

A gödöllői országos bibliográfiai konferencia már 1961-ben tett ajánlásokat a bibliográfiai tevékenység koordinálása érdekében, az OKDT Bibliográfiai Szakbizottsága 1963. decemberében terjesztett elő javaslatokat, melyeknek lényege, hogy a nemzeti bibliográfiával kapcsolatos koordinációs munkáért az Országos Széchényi Könyvtár, az ajánló bibliográfiák összehangolásáért és tervszerűségük biztosításáért a Könyvtár-tudományi és Módszertani Központ legyen felelős, míg a szakbibliográfiai tevékenység irányítása és koordinálása az országos szaktájékoztatói központok feladatává teendő. Ezt követően a KMK is előterjesztette javaslatait az ajánló bibliográfiai munka koordinálása érdekében. Ezzel a kérdéssel egyébként az OKDT Bibliográfiai Szakbizottsága külön is foglalkozott.

Az eddigi javaslatok figyelembevételével készítette el PAPP István az OKDT tanácsulése elé terjesztett referátumát. A referátum célja egy későbbi jogi szabályozás szempontjából megvizsgálni a bibliográfiák koordinációjával kapcsolatos problémákat. Igen helyesen utal a referátum arra, hogy mivel a szakirodalmi tájékoztatói formák a gyakorlatban szorosan kapcsolódnak egymáshoz, az egységes jogszabálynak csak akkor volna értelme, ha ez a jogszabály nem csupán a bibliográfiai tevékenységgel kapcsolatos kérdéseket rendezné, hanem szabályozná a tájékoztatói tevékenység egészét. Mivel nem ez a jogszabályalkotó szándéka, egyelőre csak az ajánló bibliográfiai tevékenység újabb jogi rendezését tartja szükségesnek. A szakbibliográfiai tevékenység rendezését a referátum összekapcsolni kívánja a könyvtári gyűjtőkörök rendezésével és a szakbibliográfiai tevékenység összehangolását a gyűjtés összehangolása érdekében létrejövő koordináló körökre kívánja bízni.

A Tanács a referátumot behatóan megvitatta. A legélénkebb vita a szakbibliográfiai tevékenység összehangolásával kapcsolatos problémák körül alakult ki. A Tanács végülis úgy döntött, hogy a kérdést annak végleges rendezése előtt a Dokumentációs és Bibliográfiai tagozat is tárgyalja meg.

Nagy érdeklődést keltett GOMBÓCZ István referátuma is, melynek címe: „A magyar könyvtárügy nemzetközi kapcsolatai”. A gondosan előkészített referátum a rendelkezésre álló adatok alapján ismertette a nemzetközi könyvforgalom, a KGST keretei közötti információs együttműködés, a könyvtárügyi tájékoztatószere adatait, a magyar könyvtárügy képviselőinek a nemzetközi szervezetekben betöltött szerepét és a nemzetközi kapcsolatok szervezettebbé tétele érdekében javaslatokat terjesztett elő, melyeket a Tanács megtárgyalta.

Sz. J.

Az IFLA 1966. évi konferenciája. A 32. IFLA konferenciát 1966. szeptember 11—17 között rendezték meg a hollandiai Scheveningenben. 34 ország 331 delegátusa vett részt az összejövetelen, ez volt tehát az eddigi legnépesebb IFLA közgyűlés. A szocialista országokból összesen 73 könyvtáros jelent meg, ami ugyancsak az eddigi legmagasabb szám. Különösen sokan jöttek az Egyesült Államokból és a Szovjetunióból. Aránylag sok volt a csehszlovák résztvevő és ezúttal Magyarország is 12 személlyel képviseltette magát, közülük természetesen csak néhány volt hivatalos delegátus. A tag-egyesületek részéről megnyilvánuló nagyfokú érdeklődés részben annak tulajdonítható, hogy az IFLA egyhetes programja után közvetlenül került sor a FID 1966. évi konferenciájára, amit még az ASLIB-nak, az angol szakkönyvtárok egyesületének a közgyűlése is követett.

Az IFLA Végrehajtóbizottságának elnökévé ismét megválasztották Sir Francis FRANK-et, a British Museum könyvtárának igazgatóját. Elnöki megnyitó beszédében az elmúlt év eseményei közül három mozzanatot emelt ki: a British Museum 10 évi munka után befejezte az új 263 kötetes katalógusának kiadását; a Library of Congress javaslatot tett a katalógizálási munka megosztására nemzetközi síkon; többfelé elkezdődött a könyvtári katalógusok és bibliográfiák modern gépi eszközökkel való előállítására. A. THOMPSON, az IFLA főtítkára beszámolt a helsinki-i közgyűlés óta kibocsátott kiadványokról, a bizottságok munkálatairól, az új teljes jogú és társult tagokról, stb. P. KIRKEGAARD a Szövetség pénzügyeiről adott jelentést, V. PENNA pedig az Unesco könyvtári munkáját ismertette.

Az alábbiakban a konferencia egyik főtémájáról számolok be, majd röviden ismertetem azoknak a bizottságoknak a munkáját, amelyek bennünket közelebbről érdekelnek.

A könyvtárak és a dokumentáció.

Ez volt a címe az 1966. évi IFLA konferencia plenáris üléseinek. Talán azért is esett erre a témára a választás, mert több év után ismét egy városban ülésezett az IFLA és a FID. H. LIEBAERS a brüsszeli királyi könyvtár igazgatója és az IFLA egyik alelnöke az előre elküldött referátumában a könyvtári és a dokumentációs munka közötti viszony történetével foglalkozott és megállapította, hogy a két szakterület egyre jobban összefonódik. Ennek következménye esetleg a jövőben az lesz, hogy az IFLA és a FID egyetlen szervezetté fog összeolvadni.

A másik idevonatkozó referátumot L. P. KONDAKOV, a Lenin Könyvtár igazgatója készítette. Ő ugyancsak azt fejtette ki, hogy a könyvtári munka ma már elválaszthatatlan a dokumentációs és főleg információs tevékenységtől, amit a Szovjetunió könyvtárainak jelenlegi gyakorlata is igazol. Javasolta, hogy az IFLA és a FID a jövőben intenzívebben foglalkozzanak a könyvtárak és a dokumentáció közötti viszonytal és e téren indítsanak szélesebb körű adatgyűjtést.

Itt említjük F. A. SVIRIDOVNAK, a FID főtítkárának az IFLA közgyűléséhez intézett rövid beszámolóját, amely többek között kiemelte, hogy a fejlődő országok könyvtári és tájékoztatási rendszerének kiépítése terén különösen nagy szükség lenne a FID és az IFLA szorosabb együttműködésére.

A főtéma vitája során Anglia, Csehszlovákia, Lengyelország és Románia egy-egy képviselője beszámoltak arról, hogy hazájukban miként áll a könyvtárak és a dokumentáció közötti viszony. Bulgária és az NDK egy-egy hosszabb referátumot terjesztettek be a maguk tájékoztatási rendszereiről.

A vita során felmerült az Unesco küszöbönálló átszervezésének ügye, mely szerint az eddigi könyvtári osztály kikerülne a kulturális főosztály kereteiből és a különböző szakterületek dokumentációs munkakörét egyesítő új „dokumentációs főosztály” szervezetébe menne át. A szeptember 16-án tartott záró plenáris ülés elfogadott egy határozatot, amely felkéri az Unescot arra, hogy a jelenlegi tervezettől eltérően az új főosztály ne csupán a „dokumentáció” szót viselje a nevében, hanem neveztesék „a dokumentáció és a könyvtárak főosztályának”. Félő ugyanis, hogy az Unesco hatására a nemzeti kormányok is kevesebbet törödnének ezentúl a könyvtárakkal, ha az átszervezésből ezt a tendenciát vélik kiolvasni. Egyébként a „könyvtári” szó szerepeltetése annál is inkább indokolt lenne, hiszen éppen az Unesco maga kíván továbbra is nagy összegeket áldozni a közművelődési könyvtárak céljaira a fejlődő országokban.

A bizottsági munka

A scheveningeni közgyűlésen az IFLA valamennyi szekciója és bizottsága ülést tartott. Munkájukat a záróülésen elfogadott és kiosztott határozatok tükrözik, közülük az alábbiakban csak azokat ismertetem röviden, amelyek magyar szempontból többé-kevésbé érdekesnek tűnnek. A *nemzeti könyvtárak szekciója* fontos helyet foglalt el a programban. K. KÖSTER, a frankfurti Deutsche Bibliothek igazgatója részletesen ismertette a *Deutsche Bibliographie* új rendszerű előállítását számítógép segítségével. K. HUMPHREYS (Birmingham) a nemzeti és az egyetemi könyvtárak szakreferenseinek feladatokról adott be tanulmányt. DANTON professzor (USA) a szakreferensek előszereményező, könyvkiválasztó munkájáról számolt be. (Szerinte az amerikai nagy egyetemi könyvtáraknak követniük kellene azt a régi és jól működő európai gyakorlatot, hogy a könyvtári munka szellemi részének javarészt szakreferensek végzik el). Mindhárom tanulmány érdeklődést váltott ki. A szekció az IFLA vezetőségén keresztül az Unesco segítségét fogja kérni egy külön nemzetközi szeminárium összehívása érdekében, amely a szakreferensi munkakört fogja megtárgyalni. A szekció egyik legutóbbi (Helsinki) témájához (a nemzeti könyvtárak funkciója) egyébként SEBESTYÉN Géza részletes hozzájárulást küldött ki; ennek valószínűleg a *Libri* hasábjain lesz visszhangja.

A *közművelődési könyvtárak szekciója* előzetesen helyzetjelentést és állományi, olvasói stb. statisztikát kért be az egyes országoktól és ennek alapján táblázatokat állított össze. A gyermekkönyvtári szekcióval együtt elhatározták, hogy a standard könyvállományra stb. vonatkozó adatgyűjtést és összehasonlító munkát folytatni fogják. Ugyancsak folytatni kívánják az egyes országok könyvtári életét rendező átfogó jogszabályok szövegeinek gyűjtését és elemzését, ahogy az már Helsinkiben megkezdődött. Az angol könyvtárosegyesület javaslata alapján a szekció arra kérte az IFLA Végrehajtóbizottságát, hogy a szűkkörű vezetőséget egészítse ki egy olyan taggal, aki a közművelődési könyvtárakat képviseli. Magyar részről KELLNER Béla készített referátumot és ugyancsak referátumokat készítettek az idetartozó alszekciók magyar képviselői, azaz RÁCZ Aranka (gyermekkönyvtári alszekció) és SZÉKELY Sándor (kórházi könyvtárak alszekciója).

A *szakkönyvtári szekció* a FID-dal kíván szorosabban együttműködni különösen a képzés terén és 1967-ig kidolgozza saját statutumát. Itt említem meg, hogy ez a szekció INSPEL (International Newsletter of Special Libraries) címmel külön közlőnyt is kibocsát. Az IATUL (International Association of Technical University Libraries) az IFLA-val közösen 1966-ban kiadta a „Telecode and telex address book” c. kézikönyvet. A csillagvizsgáló intézetek könyvtárainak nemrég alapított alszekciója egy könyvtári címtárat fog összeállítani.

A *katalogizálási bizottság* az Unesco segítségét fogja kérni a) egy nemzetközi séma kidolgoztatásához, mely a címléírásokba illesztendő bibliográfiai adatok helyére vonatkozna, b) egy olyan tanulmányhoz, amely a betűrendes katalógus szerkezetéhez nyújt útmutatót olyan esetekben, amikor ugyanazon tárgyszó mögött sok címléírás sorakozik. A Szovjetunió katalogizálási bizottsága ezen kívül elvállalta, hogy a gyakran előforduló testületi szerzők egységes nemzetközi használatára vonatkozólag javaslatokat fog kidolgozni az IFLA legközelebbi közgyűlésére.

A *periodikák és sorozati kiadványok bizottsága* már évek óta készít egy útmutatót a fejlődő országok számára a folyóiratok és periodikus kiadványok katalogizálásának kérdésében. Most elhatározták a kalauz munkálatainak folytatását, valamint előfeltételként azt, hogy a periodikákra, számozott sorozatokra és nem periodikus sorozatokra, továbbá a kiadói sorozatokra vonatkozó ideiglenesen elfogadott definíciókat széles körben és sok nyelven terjeszteni fogják, hogy így a terminológiát egységesítsék.

A *nemzetközi kiadványcsere bizottsága* folytatja a csere országokon belüli koordinációjára vonatkozó adatgyűjtést, széles körben terjeszti most már a csereküldemények javasolt egységes kísérőiratát, továbbá tanulmányt fog készíteni a csere gazdasági vonatkozásairól. (E sorok írója a bizottság egyik titkára.) A hivatalos kiadványok cseréjének albizottsága a hivatalos anyag megjelenési és számozási stb. ingadozásaira vonatkozó határozatot hozott, felkért egy Belgiumban működő nemzetközi szervet az afrikai hivatalos kiadványok központi nyilvántartására és felkérte az egyes országokat, hogy hivatalos kiadványaikról bocsássanak ki jegyzékeket.

A *központi katalógus és a könyvtárközi kölcsönzés* azzal foglalkozott, hogy a kölcsönzési formulákat esetleg helyes lenne központi helyen előállítani. Tanulmányoztatni fogja azt is a bizottság, hogy miként lehetne a postaköltségeket kölcsönösen eltörölni.

A *bibliográfiai bizottság* széleskörű adatgyűjtéssel átfogó képet fog szerkeszteni a bibliográfiai és információs munka fejlődéséről az egyes országokban. Külön foglalkoztak a harmadfokú bibliográfia kérdéseivel.

A *régi és ritka könyvek bizottsága* ajánlásokat fogadott el a régi és ritka anyag alkalmi és állandó kiállítási technikájára vonatkozólag és a tagok figyelmébe ajánlotta BORSA Gedeon tervét, amely a XVI. századi nyomdászok jegyzékbefoglalására vonatkozott. A Gesamtkatalog der Wiegendrucke ügyét egy rövidített címléírással összeállított katalógus fogja előmozdítani.

A *könyvtárépítési bizottság* továbbra is gyűjti az új könyvtárépületekre vonatkozó adatokat, kidolgozza a közép és a kis könyvtárak állományelhelyezési és olvasóbefogadási szabványait, terjeszti hozzászólás végett a TOMBOR Tibor által kidolgozott osztályozási javaslatot (nevezett a bizottság új titkárává választották) és véleményeket kér a folyóirat-polcozásra vonatkozó nemrég megjelent kiadvánnyal kapcsolatban.

A *statisztikai bizottság* 1966 májusában már külön ülésezett és akkor elfogadtak egy definíciókat is tartalmazó tervezetet, amely az Unesco évi könyvtárstatisztikai kérdőívét módosítaná. Ehhez a KMK részletes hozzászólást küldött ki. Az említett tervezetet a bizottság szeptemberi ülése csak kevésbé módosította.

Ha az IFLA konferenciájának idei munkáján így végignéznünk, azt látjuk, hogy látványos eredmények ugyan ezúttal sem születtek, de a tanácskozások talán tartalmasabbak voltak az eddigi konferenciáknál és a magyar közreműködés területe és súlya fokozódott.

GOMBOCZ ISTVÁN

A FID C/3 Bizottság budapesti (14.) ülészaka és az állam- és jogtudomány könyvtári és dokumentációs osztályozásának továbbfejlesztése. A Nemzetközi Dokumentációs Szövetség FID C/3 Bizottsága, amely az Egyetemes Tizedes Osztályozás társadalom-

tudományi szakjainak reformmunkálataival foglalkozik, legutóbbi, 14. ülészakát Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián tartotta meg (1966. ápr. 25—28.). Az ülészakon nyolc ország képviselői vettek részt s az ülészak eredményei további előrehaladást jelentenek a kelet-nyugati együttműködés jegyében tevékenykedő Bizottság munkálataiban.¹

I.

A budapesti ülészak elég terjedelmes tárgysorozatában a közgazdaságtanra vonatkozó reformmunkálatok jelentősége volt kiemelkedő. Ennek során külön albizottság vitatta meg azokat a javaslatokat, amelyek előkészítése már hosszabb idő óta folyik. Az albizottságban és a plénumban lefolytatott viták eredményeképpen lényegében megtörtént a politikai gazdaságtan (330) átdolgozása, megállapodott a Bizottság a népgazdaság—termelés (338) és a szövetkezetügy (334), az anyagi javak megoszlása és felhasználása (339) szakok irányelveiben, végül kialakultak a kereskedelem—külkereskedelem— nemzetközi gazdasági együttműködés szakozásának irányelvei. Az egyes szakoknak az irányelvek alapján történő kidolgozására az egyes nemzeti delegációk kaptak megbízást (a magyar küldöttség — FÖLDI Tamás — a 338-as szakot fogja kidolgozni) s ezeknek a javaslatoknak a megtárgyalására, a következő 15. ülészakban kerül sor (1966. nov. Bad Gadesberg).²

Foglalkozott az ülészak a szociológia (30) reformmunkálataival is, ahol szintén kialakultak a további munkálatok körvonalai. Az ülészak napirendjén szerepeltek még a világnézeti közös alosztások és a nemzetközi szervezetek osztályozására vonatkozó javaslatok is. Ez utóbbira még visszatérünk.

Viszonylag keveset foglalkozott az ülészak — elsősorban időhiány miatt — a jogtudomány (34-es) reformjának a kérdésével. Ennek a szaknak a reformjára azonban a Bizottság legközelebbi tevékenysége során sor fog kerülni. Az alábbiakban az ezzel kapcsolatos kérdések áttekintésének célja elsősorban a gondolatébresztés, vitaindítás. A vázolandó kérdések ugyanis semmi esetre sem jelenthetik — még szocialista oldalról sem — az ETO 34-es szakában minden reformra váró kérdésnek, illetőleg az ETO-ba besorolandó minden fogalomnak teljes összefoglalását, hanem az összefoglalás úgyszólván kiindulópont, tárgyalási alap kíván lenni azoknak a kérdéseknek a megvitatásánál, amelyeket az állam- és jogtudomány időszerű osztályozásával kapcsolatban meg kell oldani.

II.

A budapesti ülészak azért fontos állomása a 34-es szak reformmunkálatainak, mert — bár a Bizottság már foglalkozott a 34-es szak egyes reformkérdéseivel³—, most első ízben került az ülészak elé a jogtudománnyal kapcsolatban a szocialista állam- és

¹ Az ülészak munkájának méltatására ld. még Rózsa György beszámolóját (*Könyvtáros* 1966. 8. sz.)

² A közgazdaságtudományi főosztály reformjával kapcsolatos kérdésekre l. bővebben FÖLDI Tamásnak: A közgazdaságtudomány dokumentációs osztályozásának továbbfejlesztése c. cikkét (*Magyar Tudomány* 1966. 9. sz.), amelyben részletesen beszámol a budapesti ülészak eredményeiről is.

³ A nemzetközi jog reformja szerepelt már a 13. ülészakon is (1965. nov. 4.), amikor a holland bizottságnak (J. D. KOREVAAR által készített) javaslatával foglalkozott a bizottság. Ez a javaslat — néhány általános kérdés mellett — a nemzetközi szervezetek (341. l) kérdését érintette; határozat a tárgyban azonban nem jött létre. Ugyancsak a 13. ülészakon vetődött fel a 348 (Egyházjog) és a 2 (Vallás stb.) párhuzamos revíziójának a kérdése is. Itt sem történt döntés.

jogtudomány osztályozási kérdéseit szélesebb körben átfogó javaslat, illetőleg munkanyag, s ennek alapján sor kerülhetett néhány kérdés megvitatására a szocialista és nemszocialista országok képviselői között.

A budapesti ülészak napirendjén a 34-es szak osztályozási kérdéseivel kapcsolatban egy igen részletes magyar tervezet — erre alább még visszatérünk — mellett két holland javaslat szerepelt: a nemzetközi jog reformjára vonatkozó (J. D. KOREVAAR) javaslat, továbbá a nemzetközi szervezetek jelzetelesére vonatkozó (J. C. WESSELING) javaslat. Ez utóbbi tulajdonképpen nem a FID C/3 Bizottság hatáskörébe tartozó anyag volt, mert a nemzetközi szervezeteket a testületekre, intézményekre stb. vonatkozó általános részben (06) kívánta szabályozni.

A nemzetközi jogra vonatkozó javaslat fontos elvi álláspontot kíván érvényre juttatni, amikor — a jelenlegi rendszer lényeges megváltoztatásával — a nemzetközi magánjognak megfelelő, logikus helyet kíván biztosítani.⁴

Az ETO 34-es szakjának reformjára vonatkozó és részletes előmunkálatok után kialakult⁵ magyar tervezet (NAGY Lajos) lényegesebb pontjai a következőkben foglalhatók össze:

1. A tervezet⁶ elsődleges feladatának azt tekintette, hogy a szocialista jogrendszerek új és az ETO-ban eddig nem szereplő jogfogalmait, jogintézményeit összegyűjtse és a szocialista jogfogalmak katalógusát a reform céljaira összeállítsa. Ez a gyűjtés részben a hazai könyvtári gyakorlatban felmerült és összegyűjtött adatok részben, pedig az eddig megjelent más, külföldi szocialista országok anyaga alapján készült el.⁷ A javaslat kb. 750—800 tételt tartalmaz (kiegészítés-módosítás) s így a kb. 3800—4000 tételből álló 34-es szakot megközelítőleg 20%-ban kívánta érinteni. A tervezet ugyanis abból a felfogásból indult ki, hogy elsősorban ezeknek az adatoknak: azoknak az új fogalmaknak stb. alapján, amelyeknek jelzetelesé feltétlenül szükséges, kell és lehet meghatározni azokat a kiegészítéseket és módosításokat, amelyek segítségével az ETO-t — esetleg

⁴ A KOREVAAR-tervezet — igen logikusan és gyakorlati szempontoknak is megfelelően — a diplomata (341.7) — és a konzulijogot (341.8) egy szám alatt kívánja összevonni (341.7), a nemzetközi magánjogot pedig a főcsoport végére helyezi (341.8).

⁵ A részletes magyar javaslattervezet előzményei a következők: Az ETO reformmunkálataival kapcsolatban a szocialista államok képviselőinek 1959. július 6—9-i budapesti konferenciája és a FID C/3 Bizottságnak 1959. szeptemberében, Varsóban tartott konferenciája a magyar munkabizottságot bízta meg az ETO 34-es szakára vonatkozó reformjavaslattervezet elkészítésével. Az Országos Könyvtárügyi Tanács szakbizottságaként működő Országos Osztályozási Bizottság javaslattervezetet 1961. júniusában elkészítette és megküldte a résztvevő szocialista országok illetékes szerveinek. A tervezettel kapcsolatban tett észrevételek, az időközi jogfejlődés és irodalom alapján 1965. év végén mind általánosságban mind pedig főbb részleteiben új javaslat készült, amelyet több szocialista ország szakértői (csehszlovák, német) is megvitatottak. A vita alapján készült újabb javaslattervezet került azután a budapesti ülészak elé.

⁶ *Vorschlag des ungarischen Arbeitskomitee FID C/3 zur Revision der DK 34 (Rechtswissenschaft) für die 14. Sitzung der FID C/3 in Budapest 25—28 April 1966.* [Budapest, Orsz. Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ soksz. 1966] 40 p.

⁷ Jelentősebb kiadványok ebben a vonatkozásban a : *Bibliotечно-библиографическая классификация*. Tablicü dlja naucsnuh bibliotek. Vűpuszk XVII. Goszudarsztvo i pravo — Juridiceszkie nauki. Moszkva, Izd. „Kniga”, 1965. 368 p. c. munka, mely a szovjet tudományos könyvtárak számára készített önálló osztályozást foglal magában, továbbá a: Zentralstelle für die staats- und rechtswissenschaftliche Information und Dokumentation — Institut für staats- und rechtswissenschaftliche Forschung der Deutschen Akademie f. Staats- und Rechtswissenschaft „Walter Ulbricht”, Berlin — kiadványa (*Dezimal-Klassifikation. Fachausgabe Staat und Recht*. 1. Auflage. 1. Lieferung. Potsdam—Babelsberg [ny. nélkül, soksz.] 1965. 238 p.), amely az ETO-rendszert belső használatra egészítette ki új fogalmakkal stb.

a 34-es szak jelentősebb, de feltétlenül szükséges szerkezeti módosításaival is — alkalmassá lehet tenni a szocialista jogi irodalom szakozásához.

2. A tervezet további feladatának tekintette, hogy az összegyűjtött anyagot — a jelenlegi szerkezet lehető legkevesebb változtatásával — beillesse az ETO jelenlegi rendszerébe. Ebben a vonatkozásban a javaslat valószínűleg még erős ellenzéssel fog találkozni.

A tervezetnek az ETO szerkezetét is jelentősebben érintő javaslatai a következők:

a) Lényeges és valószínűen még nehezen érvényesíthető a tervezetnek a jog típusaira és formáira, valamint az egyes társadalmi rendszerekre jellemző elméleti irányzatok jelzetelesére vonatkozó elgondolása. Az eddigi rendszerben a „Természetjog. Észjog. Jogbölcsélet” elnevezésű 340.12-es számnak részletesebb taglalása nincsen. A hatalmas irodalmi anyag viszont multhatatlanul szükségessé teszi a további differenciálást. A tervezet a szükségletnek megfelelően a 340.12-es számot a jog történeti típusainak és rendszereinek jelzésére, az újonnan létesített 340.15 számot pedig a jog elméleteire, a jogelméleti irányzatokra és iskolákra kívánja felhasználni. A jog történeti típusain és a jogrendszereken belül a rabszolgatartó, a feudális, a polgári és a szocialista társadalom jogtípusa és jogrendszere szereplnének, a szükségnek megfelelő további bontással. A jogelméleti irányzatok között mint legfontosabb kategóriák: a teokratikus és a teológiai, a természetjogi-észjogi, a történelmi-jogi, a pozitivistá-normativista, a tiszta jogtani iskolák, a szociológiai és biológiai iskolák, a pragmatizmus, a totalitarius és fasiszta irányzatok, végül a marxi-lenini elméleti irányzatok.

b) Gyakorlatilag is igen lényeges kérdés megoldására törekszik a tervezetnek az a része, amely a tételes jog további tagolására vonatkozik (340.130). A javaslat mindenekelőtt szakítani kíván az ETO egész eddigi terminológiájával és a „törvény” helyett, — a ma már minden jogrendszerben nem csupán törvényformában jelentkező nagy jogforrásanyag miatt — főfogalomnak itt mindenütt a „jogszabály” megjelölést használja. A törvény mellett önálló jelzeteletet javasol a tervezet más, írott jogszabályi formának (törvényerejű rendelet, rendelettörvény, kormányrendelet- és határozat, miniszteri rendelet és határozat, helyhatósági jogszabály stb.). Néhány kisebb jelentőségű módosítást javasol itt végül az íratlan jogforrások jelzeteletével kapcsolatban is.

Itt meg kell jegyezni, hogy amennyiben ez az álláspont elfogadható, a formai alosztásokban (094) is megfelelő módosítások szükségesegek.

c) A tervezet javasolja a katonai büntetőjog osztályának (344) megszüntetését és az anyagnak a büntetőjogba (343) való bedolgozását. Ezáltal a későbbi reformok céljaira — a tíz esztendő várakozási idő leteltével — egy további osztály maradna szabadon.

d) A szocialista joganyag osztályozása szempontjából igen lényeges a tervezetnek az a pontja, amely a munkajognak (345) és a mezőgazdasági termelészövetkezeti jognak (346) javasol új, önálló osztályt. A munkajog a polgári jogrendszerekben is önálló jogág, de az ETO-ban csak kötetmi jogi problémaként szerepel (347.454). Az új osztály további felosztását a tervezet az ETO-nak a munkára, munkaügyre stb. vonatkozó (331-es) osztályának megfelelően képzei el, amely osztály ma kb. 800—1000 fogalmat tartalmaz és legtöbb fogalomnak van jogi vonatkozása is (pl. a munkaviszony, munkabér, pihenési idő stb. jogi szabályozása). Ez a felosztás tehát megfelelően használható a munkajog, mint önálló jogág esetében is. A mezőgazdasági termelészövetkezeti jognak mint a szocialista jogrendszerek önálló jogágának a tervezet szintén új, külön osztályt kíván biztosítani, a szocialista jogtudományban kidolgozott további alosztások figyelembevételével.

e) A magyar tervezet felveti a gazdasági tevékenység jogi szabályozásával kapcsolatos fogalmak jelzetelesének a kérdését. A mai helyzet szerint a 347 (Polgári jog. Magánjog) alatt az ETO egész sor olyan fogalmat sorol fel, amelyek „magánjogi” jellegüket már minden jogrendszerben elveszítették. Ebben az anyagban — a tervezet indokolásának

megállapítása szerint — olyan gazdasági tevékenységről van szó, amelyben az állami befolyásolás — az egyes jogrendszerek sajátosságaitól függő mértékben — egyre erősebb és ennek megfelelően az igazgatási jellegű jogszabályanyag egyre nagyobb mértékben jelentkezik. Az idetartozó kérdéseket az ETO ma vagy — a polgári jogon belüli — kötelmi jogi fogalomként kezeli (pl. a munkaszerződést), vagy az anyagot a kereskedelmi jognak a részeként tartja nyilván (pénzügyi jog, hajózási jog, tengerjog, légi jog, éterjog, világűrjog, szabadalmi, találmányi stb. jog). Egyes polgári jogrendszerekben kialakult az ún. vegyes szakjogok csoportja (gazdasági jog stb.), de ez még az ETO-ban nem tükröződik. A szocialista jogrendszerekben viszont a gazdasági tevékenység jogi szabályozása (tervjog, pénzügyi jog stb.) jelentős mértékben államigazgatási vonatkozású probléma-kör. Tovább nehezíti a kérdés megoldását, hogy a gazdasági tevékenységnek jelentős részei már nemzetközi vonatkozásúak is (pl. nemzetközi védjegyjog, tengerjog, légi jog stb.).

A tervezet végkövetkeztetése mindezekkel kapcsolatban az, hogy a 34-es szak reformja kapcsán meg kell vizsgálni ezeknek a kérdéscsoportoknak a Polgári jog — Magánjog keretéből való kiemelését és valamilyen összefoglaló megjelölés (pl. „A gazdasági tevékenység jogi szabályozása”) alatti összefoglalását. Ez — a tervezet indokolása szerint — államigazgatási kérdés is s ezért ezzel kapcsolatban végleges állásfoglalásra s ennek alapján irányelvek kidolgozására csupán akkor kerülhet sor, amikor a Bizottság az államigazgatási joggal (35-ös szak) kapcsolatos reformokat is megkezdi kidolgozni.

3. Ezek mellett a lényegesebb szerkezeti változtatást is igénylő módosítások mellett a tervezet számos, további javaslatot tartalmaz, amely a szocialista jogintézmények besorolásával kapcsolatban szükségesnek mutatkozik. Ezek közül a tervezetnek a 34-es szak korlátozottan közös alosztásaira, az államjog-alkotmányjogra, a büntetőjogra, végül a polgári jogra vonatkozó javaslatai a jelentősebbek.⁸

III.

A budapesti ülészakon a Bizottság csak egész röviden érinthette a jogtudomány néhány kérdését. Ezzel kapcsolatos döntései a következők: 1. A nemzetközi szervezetekre vonatkozó WESSELING- javaslat a beterjesztett magyar tervezet annyiban érintette, hogy a magyar javaslat a nemzetközi jogban az ENSZ szakosított — újabb elnevezés szerint: államközi — szerveinek, amelyek az ENSZ alapszabálya alapján jöttek létre (ILO, UNESCO, Worldbank, IFC, GATT, ICAO stb., stb.) a nemzetközi szervezetek (341.12) körében önálló jelzetet kívánt adni. A Bizottság elvi álláspontja szerint azonban az ETO-ban konkrét szervezeteknek nem lehet önálló jelzetük s így a Bizottság ezt a megoldást nem tartotta elfogadhatónak. Viszont elismerte, hogy ezekkel a nemzetközi szervezetekkel kapcsolatos jogi kérdések számára a nemzetközi jogban önálló számot kell beiktatni, a konkrét szervezeteket pedig viszonyítással kell kifejezni.

2. Az ülészakon a 34-es szak reformjával kapcsolatban elhangzott néhány, általános jellegű megjegyzés után, a Bizottság egy jogi albizottságot küldött ki, azzal a megbízással, hogy készítse elő a jogtudományi anyaggal kapcsolatos teljes ülési tárgyalásokat.

⁸ Mindezekről l. részletesebben: *Az állam- és jogtudományi anyag könyvtári és dokumentációs osztályozásának időszerű kérdései* c. cikkemet (Állam- és Jogtud. 1966. 3. sz.)

A jogi albizottság (J. C. C. WESSELING — Hága, J. D. KOREVAAR — Hága, M. LESKA — Varsó és NAGY L. — Budapest) a magyar javaslat alapján tárgyalta meg néhány kérdést (korlátozottan közös alosztások, a tételes jogra vonatkozó önálló számok). Az albizottságnak ezzel kapcsolatos javaslatát a teljes ülés a legközelebbi ülészakon fogja tárgyalni. Az ülészak elfogadta az albizottságnak azt a további javaslatát, hogy a következő ülészakra az albizottság készítse elő a nemzetközi jog (341) és az államjog (342) anyagát — előzőleg a holland, illetőleg a magyar javaslatra tett írásbeli megjegyzések alapján —, majd ennek befejezése után kerülne sor először a büntetőjog (343) anyagára és ezzel kapcsolatosan a katonai büntetőjog (344) főcsoportjának megszüntetésére és az anyagnak a büntetőjogba való beolvasztására.

Mindezekhez szükséges még hozzáfűzni a következőket. A budapesti ülészak egyik gyakorlati tapasztalata az, hogy a Bizottság teljes ülése csak akkor tud eredményes munkát végezni, ha a teljes ülést megelőzően az ülés elé vitt anyagot megfelelően előkészítik. Ennek során az egyes írásbeli tervezeteket albizottságnak kell kiadni, amelynek munkájába szükséges elegendő, de nem nagy számban az illető tudományág szakértőit is bevonni. Itt megjegyzem, hogy gyakorlatilag talán igen célszerű, hogy az albizottság még a plénum összeülése előtt végezze el ezt a munkáját. A plénum az albizottságban kialakított javaslatot felülbírálja, esetleg annak kiegészítésére, módosítására ad az albizottságnak újabb megbízást s a szükséges esetben irányelveket alakít ki a megbízás teljesítéséhez. A végső döntés mindezek alapján alakul ki.

IV.

Annak ellenére, hogy a budapesti ülészaknak a 34-es szak reformjával kapcsolatos tevékenysége csak egészen szűk körre szorítkozhatott, a lefolytatott eszmecsere alapján a kezdeti és az elvi ellentéteket néhány vonalon jelző lépések ellenére is jogosultnak látszik az a remény, hogy a nehézségek áthidalásával sikerülni fog lényegében elérni az alapvető célt: — az állam- és jogtudományok általános fejlődése által megkívánt változtatások keresztülvitele mellett — az ETO-nak olyan formában való módosítását és kiegészítését, hogy az minden tekintetben megfeleljen a szocialista jogfogalmak, intézmények, a szocialista jogi jelenségek osztályozási szükségleteinek is. Az eredmények — amint ezt más tudományágak területén lefolyt reformmunkálatok példája is mutatja —, a lényegében most megkezdett és bizonyára még hosszú ideig tartó, mindvégig barátságos hangnemben lefolytatott, azonban sokszor igen éles elvi ellentéteket feltáró viták során, de az alapvető célkitűzést: a társadalmi fejlődés által szükségessé tett reformok mielőbbi végrehajtását mindig szem előtt tartó, közös és kölcsönös erőmegtisztítás után valósulhatnak csupán meg.

NAGY LAJOS

Kurrens nemzeti bibliográfiák Romániában. A rendszeres bibliográfiai tevékenység Romániában 1866-ben indult meg, amikor megalakult a tudományos akadémia elődje, a Societatea Academică Română (Román Akadémiai Társaság). Ezzel együtt létrejött a társaság könyvtára is (1867), a későbbi Akadémiai Könyvtár, mely hosszú időn át a román kultúrterület bibliográfiai problémáit is felkarolta. A korábban megjelent bibliográfiaiak közül legjelentősebb a D. IARCU által kiadott *Catalogul general pentru cărțile imprimate*, 1550—1865. Ez a felmérés két kiadást is megért s mindaddig, míg a I. BIANU és N. HODOȘ szerkesztésében 1903—1912 között napvilágot látott impozáns

mű, a *Bibliografia Românească Veche*, 1508–1830 három kötete meg nem jelent, nehezen lett volna nélkülözhető. Nem kisebb jelentőségű a másik hasonlóan impozáns bibliográfiai munka, a *Publicații periodice 1820–1906*. (N. HODOȘ, A. SADI-IONESCU) sem, mely a jelzett időszakban Romániában, vagy az ország területén kívül, de románul megjelent periodikákat veszi számba. Az ezután következő gyorsabb ütemű fejlődés a kurrens és szakbibliográfiák szükségletét állította előtérbe. Dokumentációs központok létesültek. A tudományos, technikai, vagy gazdasági intézmények mellett gyakran szakkönyvtárak alakultak, melyek sok esetben saját dokumentációs központtal is rendelkeztek, és különféle kurrens jellegű bibliográfiákat jelentettek meg. (Ilyen volt pl. a *Revista Științifică V. Adamachi* c. folyóirat hasábjain megjelent természettudományi profilú, vagy a *Dacoromania* c. folyóiratban megjelent történelmi-irodalmi-nyelvészeti profilú kurrens bibliográfia. Az egész országot átfogó, központosított könyvészeti kiadvány azonban, mely az évről-évre megjelenő nyomtatványokat számba vette volna, az 1944 előtti Romániában nem létezett.

A felszabadulás utáni első években már történtek próbálkozások a kurrens nemzeti bibliográfia tartós alapokra helyezésére. Ennek jegyében tartottak fenn állandó jellegű bibliográfiai rovatot pl. a *Contemporanul*, vagy az *Orizont* c. folyóiratokban. A növekvő követelményeknek azonban ezek a kísérletek egy idő után már nem feleltek meg.

A könyvkiadási rendszer nyilvántartása teljes értékű fórumot 1952-ben nyert, mikor a Román Népköztársaság Könyvkamarájának (Camera Cărții din Republica Populară Română) létrehozása után, ennek kiadásában megjelent 1952 májusában a román nemzeti bibliográfia: *Buletinul bibliografic al Camerei Cărții din Republica Populară Română. Seria A. Cărți*, broșuri, albume, hărți, plicuri, pliante, note muzicale címen, majd egy évvel később a folyóirat és hírlapcikk bibliográfia is: *Buletinul . . . s. Seria B. Articole de ziare și reviste, recenzii* címen. A két közlőny azóta is megjelenik kéthetenként, így az előbbi 1965-ben 14., míg utóbbi 13. évfolyamába lépett. Szerkesztését és kiadását 1957-től a Központi Állami Könyvtár (Biblioteca Centrală de Stat) vette át, ugyanakkor a kiadványok címét is megváltoztatta, Ettől kezdve, rendeltetését és tartalmát kifejezőbb címen jelenik meg: *Bibliografia Republicii Populare Române*. közös címmel, alcímekben pedig a korábbi A és B sorozatnak megfelelő részletezés: Cărți, albume, hărți, note muzicale (Könyvek, albumok, térképek, kották), illetve: Articole din publicații periodice și seriale (Időszaki kiadványok és gyűjteményes kiadványok repertórium).

A bibliográfiák belső felépítése a Szovjetunióban megjelenő *Knižnaja letopis, Letopisz gazetnüh sztatej* és a *Letopisz zszurnalnüh sztatej* című hasonló jellegű kiadványokra emlékeztet. Összeállításuk a Központi Állami Könyvtárba befutó kötelespéldányok alapján történik. A feldolgozott anyag 34 tárgykör szerinti csoportokra oszlik. A leírt címek mindkét közlőnyben sorszámozott rendben követik egymást, a közkézen forgó KLENOV, A. V. féle kézikönyv fordítása (*Bibliotecsnaia tehnika*) alapelveinek és az általánosan elfogadott bibliográfiai szabályoknak megfelelően. A szakcsoportokon belül legelől a marxizmus–leninizmus klasszikusainak műveit találjuk, ezután a párthatározatok és a kommunista és munkáspártok vezetőinek munkái következnek. Az anyag többi része a megszokott betűsoros elredezésben lelhető fel.

A könyvek bibliográfiája (A sorozat) a decimális rendszerű szakjelzetet is tartalmazza s ezzel a könyvtárak szakkatalógusainak egyöntetűségét kívánja biztosítani. A több tárgykört felölelő könyvek megfelelő számú szakjelzettel szerepelnek, vagy a közlőny témacsoportjain belül többször előfordulnak, de sorszámot csak az első, fő csoportban kapnak, míg a többi esetben utalással (vezi nr . . .) igazodhatunk el. Minden egyes füzet végén betűsoros névmutató és külön betűsoros címmutató található. (Régebben negyedévenként jelent meg egy-egy ilyen mutató). A bibliográfiai leírásán kívül

a nyomda, példányszám, terjedelem, alak és az ár is fel van tüntetve. Legvégén, szögletes zárójelben a központi köteles példány raktárban kapott helyrajzi szám áll.

A folyóirat és hírlapcikkek szelektív bibliográfiája (B sorozat), a legfontosabb időszaki kiadványok cikkeit tartalmazza. A füzetek elején a feldolgozott folyóiratok és hírlapok felsorolása található, az alkalmazott rövidítésekkel. A hírlapcikkek kiválogatása főképpen a fővárosi napilapok alapján történik, míg a folyóiratok között több vidéki kiadvánnyal is találkozunk. Nem szerepelnek a kimondottan szakfolyóirat-cikkek (orvosi, technikai), mivel ezek rendszerezése szakbibliográfiák feladata. A könyvek leírásához hasonlóan, ha valamely cikk két vagy több témacsoportban szerepel, teljes leírást és sorszámot csak az első esetben kap, míg a következőkben utaló igazít a fő leíráshoz. A szakcsoportokon belül az önálló hírlap és folyóiratcikkek, majd a könyv, film és színházi ismertetők szerepelnek. A könyvismertetések a szerző nevével, a filmek ismertetései a film címe alatt van felvéve, végül az ismertetés írójának neve zárójelben, a leírás végén található.

A román nemzeti bibliográfia említett két sorozata, a könyvek bibliográfiája és a folyóiratok repertóriumma ma már nélkülözhetetlen alapot képez minden olyan bibliográfiai tevékenységhez, mely a mai romániai kiadványokat dolgozza fel.

GÁBOR DÉNES

NDK könyvkiállítás. Ez a kiállítás nagyszabású demonstrációja annak a szoros tudományos, technikai és kulturális kapcsolatnak, amely az NDK-val összefűz bennünket.

„Könyvkiállításunk célja, hogy széleskörű áttekintést nyújtson a magyar könyvbarátoknak az utóbbi évek könyvterméséből... Ez a reprezentatív könyvanyag, — mintegy 1500 kiállított mű, azonban természetszerűleg csak korlátozott válogatást tartalmazhat, hisz csupán az 1965-ös esztendőben kb. 5500 könyv jelent meg országunkban, több mint 96 millió példányban” — vallja a kiállítás katalógusának előszava.

Ezt a hatalmas anyagot nagyjából két jól elkülöníthető részre osztva állították ki a Könyvklub helyiségeiben. A földszinten: ismeretterjesztő irodalom, zene, tánc, színház, film. Továbbá: képzőművészetek, iparművészet, nyelvészet, irodalomtudomány és szépirodalom. Az emeleten: történelem, politikai irodalom, természettudományok, és alkalmazott tudomány, útikönyvek.

A könyvek külső és tartalom szempontjából egyaránt méltó reprezentánsai a német szellemi életnek. Gondos, szolid, nívós munka valamennyi; sok darab remeke a könyvművészetnek. Ekkora és ilyen szép anyagból szinte lehetetlen objektív mércével egyeseket kiemelni, még illusztrációként is. De vállalva a szubjektivitás veszélyét, hadd említsük meg a *Musikgeschichte in Bildern* négy kötetét, az *Allgemeine Geschichte der Kunst* és a *Geschichte der russischen Kunst* köteteit. Küllemét és anyagát tekintve rendkívül megkapóak a *Buchkunst* és a *Buchgestaltung* bibliofil értékű albumai. Impozáns a *Geschichte der Deutschen Arbeiterbewegung* nyolc kötete, remek bordó-fehér borítóban, gyönyörű betűivel. És a nagyok mellett a kicsit is megemlítve: láttunk a gyermekkönyvek között egy bájos, ajánlóbibliográfia-jellegű kiadványt: *Schöne Kinderbücher aus der DDR* címmel. Mintegy ötven gyermekkönyvből ad ízelítőt két-két oldalon: címlap, rövid leírás és illusztrációk közlésével. Nagyon örülnénk, ha magyarul is megjelenne valami hasonló.

Végül a gazdag fordítás-irodalom, amelyet térben-időben egyetemes igény jellemez: Aiszkhülosztól DANTÉN és SHAKESPEAREN át CAMUS, SOLOHOV és HEMINGWAY-ig.

Örömmel láttuk, hogy a fordított munkák között milyen gazdagon van képviselve nemcsak a klasszikus, hanem a kortárs magyar irodalom is: PETŐFI, ADY, JÓZSEF Attila, MIKSZÁTH, MÓRICZ mellett — DÉRY Tibor, VERES Péter, FEJES Endre, THURY Zsuzsa stb.

A technikai részrel kapcsolatban kell egy megjegyzést tennünk: a katalógus nehézkes, felépítése nem követi a kiállítás menetét. De ha már ilyenre sikerült, elkelt volna elébe egy rövid mutató az eligazodás megkönnyítésére.

Az NDK kiadványok állandó segítői napi tudományos-technikai-kulturális munkáknak. A kiállított könyvek nagy többségét jól ismerjük az utóbbi évek könyvkiadásaiból is. Ennek a kiállításnak jelentősége seregszemle volta, és az az imponáló szellemi és műszaki apparátus, amely méreteiben is hatalmasan feltérképezi és birtokba veszi az embert, és az élet egészét.

H. LAKATOS ÉVA

Francia könyvkiállítás. Két, ültében háttal egymásnak támaszkodó, elmerülten olvasó figura. Mellettük franciául az elévülhetetlen figyelmeztetés: „Egy olvasó ember kettőt ér”. A francia könyvkiállítás plakátja ez, amely elsőnek ötlük a belépő szemébe. Szép és rögtönzöttnek tűnő voltában is maradandó élmény. Egy gazdag és nagy kultúrájú nép imponáló könyvterméséből minden különösebb szisztema nélkül felmarkoltak egy csoportot és tematika szerint csoportosítva tárták a látogatók elé. Mert arra az egyre ügyeltek, hogy a könyvtérmet legjavát mutassák be.

Az első tárlón a látogatóktól már megbontott rendben, tarka összevisszaságban, — hangulatkeltésnek kitéve — lakáskultúrával és művészettel foglalkozó folyóiratok.

A további tárlókon gyermekkönyvek. Jeanne d'ARC lovon, pompás páncélban, sugárzó arccal, mellette a nálunk is népszerű gyermeklap, a *Vaillant* figurái.

Két tarka mesekönyv között a Szárnyas Fifi mulatságos ábrázata, mellette EXUPÉRY *Kis hercege*-nek halvány finom arca.

Felvonul Franciaország gazdag történelmi múltja mellett a természet világát és a Föld exotikus tájait leíró történetek sokasága.

A tankönyvek. Bámulatosan szép, küllemét és tartalmát tekintve is páratlanul gondos munka valamennyi. A szemléltetés ötletessége, a színek gazdagsága, a didaktika okossága. Ilyen tankönyvekből öröm tanulni biológiát, történelmet, földrajzot egyaránt.

Az év 50 legszebb könyve tárlója. Valóban megérdemlik a jelzőt. A legérdekesebb, hogy nem csupán luxusigényességgel kiállított könyvek szerepelnek ebben a csoportban. Kiemelkedően szép egy pazar kiállítású PICASSO-album, és egy művészettörténelmi *Guide* gyufaskatulyányi reprodukciókkal. A legimponálóbb és leglátványosabb rész azonban a művészeti könyvek együttese. Itt bármilyen előkelő ízlés nyilvánul meg a könyvek külső formájában, annak aki belelapoz a tobzódó gazdagság és a lenyűgöző szépség marad az alapélménye. Franciaország katedrálisai az egyik albumban, kontrasztként egy PICASSÓ s mellettük egy hatalmas, kétkötetes gyönyörű album az ókori görögség táncművészetéről.

Az ismeretterjesztő és zsebkönyvsorozatok is irigységet keltenek. A zsebkönyvsorozatok ügye nálunk még csak most van a megvalósulás kezdetén. Szeretnők, ha a magyar zsebkönyvsorozatok tartósság és olvashatóság tekintetében szolidabbak lennének, mint ezek, amiket itt láttunk. Mindenesetre nagyon nehéz elvonatkozni egy ilyen 40—50 kötetes sorozat hatásától, amikor a tarka-fényes címlapokról olyan nevek ragyognak villámlóan, amelyek az európai kultúrát jelentik: APOLLINAIRE és CHATEAUBRIAND; FLAUBERT és MONTAIGNE; COCTEAU és PASCAL; PICASSO és ZOLA és a többiek . . .

A könyvek kötése és tipográfiája minden igényt kielégít. Túlnyomó többségükkel azonban az a gondolat is felmerül: vajon ki tudja megfizetni? A statisztikák tükrében

úgy tűnik: mi inkább olvasó nép vagyunk, mint a francia. Bár igaz: a könyvkultúra sok területén nem keveset tanulhatunk tőlük. Különösen áll ez a papír, a nyomdai kiállítás és kötés; a sorozatok dolgára és leginkább a képes kiadványok színvonalára.

Az összbnyomás tehát rendkívül kedvező és külön öröm a Francia Intézetnek az az ígérete, hogy a közeljövőben egy nagyobb szabású kiállításra is sor kerül, amelyen műszaki könyveket is kiállítanak.

H. LAKATOS ÉVA

Olvashatatlanná válnak a Holt-tengeri tekercesek. ALLEGRO, a manchesteri egyetem tanára bejelentette, hogy az egyetemen őrzött páratlan értékű 2000 éves Holt-tengeri tekercesek a levegő hatására egyre sötétednek és egyre kevésbé olvashatók. A régész szerint elkerülhetetlen ez a jelenség és egyelőre tenni sem lehet ellene. Úgy véli azonban, hogy ha a betűk teljesen eltűnnek, infravörös sugarakkal továbbra is el lehet majd olvasni, őket. ALLEGRO azt is megállapította, hogy a tekercesek restaurálása közben az Egyesült Államokban néhány hibát követtek el: egyes töredékeket megfordítva állítottak be a szövegbe. (N)

Restaurálták az Olmützi Bibliát. Az 558 éves Olmützi (Olomouc) Bibliát sok évi munkával teljesen restaurálták. A biblia 73 képes illusztrációjáról diafelvételeket készítettek, hogy a kutatók tanulmányozhassák az eredeti példány rongálása nélkül. (N)

SZEMLE

Staud Géza: A magyar színháztörténet forrásai Bp. 1962—63. Színháztudományi Intézet I. rész. (Szövegkönyvek, Színlapok. Zsebkönyvek.) 89 l., 8 t.; II. rész (A színházi sajtó, Emlékiratok, levelek. Levéltári anyagok) 82. l.; III. rész. (Képes ábrázolások. Jogszabályok. Tárgyi emlékek. Egyéb források. Szakirodalom.) 119 l. (Színháztörténeti Könyvtár 6, 8, 9. sz.)

STAUD Géza könyve egyedülálló nemcsak a magyar, de a külföldi szakirodalomban is. Nem ismerek még egy olyan művet, mely ilyen teljességgel tárná fel ennek a bonyolult tudományágnak forrásanyagát. De sokkal többet ad egyszerű ismertetésnél. Az anyagot nemcsak felsorolja, és világos áttekintésben rendszerezi, hanem forrásértékét megvizsgálva beállítja egy tudományos értékrendbe. Még tovább megy ennél: regisztrálja a források eddigi feldolgozásait és megjelöli az elvégzendő feladatokat. Végigkíséri az anyag provenienciáját, vándorlását, jelenlegi elhelyezését s ezt nemcsak ismerteti, hanem bírálja is, rámutatva a hiányosságokra és az anyag fennmaradásának és használhatóságának biztosításához szükséges teendőkre. És teszi mindezt kristálytisza egyszerűséggel és áttekinthetőséggel, mellőzve a tudományos tolvajnyelv elkődösítő eszközeit.

A bevezető fejezetben rövidrefogva ismerteti a magyar színháztörténet módszertanát anélkül azonban, hogy bármilyen lényegeset mellőzne. Az egyes fejezetek az ismertett forrásanyag megfelelő ágának fogalmi meghatározásával kezdődnek, amely nemcsak rendkívül szabatos, hanem érvényesül benne a gyakorlati színházi ember szaktudása és széleskörű tapasztalata, amely itt szerencsésen egyesül a tudós iskolázottságával, a tanár világos előadó készségével és az író stílárús művészetével.

A könyv legérdekesebb fejezete talán mégis a szövegkönyvekről szóló rész. Ahogy ezeknek válfajain átvezet a rendezőpéldányoktól a cenzúrapéldányokig, a gyakorlati rendező tudása és meglevenítő ereje mutat-

kozik meg, aki mindenesetre másképp viszonyul az anyaghoz, mint aki csak a könyvtári polcokról ismeri. De sok mindent lát meg a többi anyagban is, ami az egyszerű szemlélő figyelmét könnyen elkerüli. Erre egy példát idézek a színlapokról szóló fejezetből. Az a körülmény például, hogy a Vígszínház hosszú éveken keresztül nem foglalkoztatott jelmeztervezőt, hanem a ruhákat a legnevesebb fővárosi szabócégeknél készítette s ezeknek nevét hirdette színlapjain is, rendkívül jellemző a tőkés színház sznobizmussal kevert üzleties szemléletére. Legszebb fejezete a színészmemoárokról szóló. Ezek forrásértékét vizsgálva leszögezi, hogy íróik számára az emlékirat csak a szerepjátszásnak egy különös formája.

De mégis ez az egyetlen fejezet, ahol a teljességre törekvés folytán az anyag urrá lesz a szerző felett s a memoárok sekélyes tömege fárasztó felsorolássá válik. S talán itt van a könyv egyetlen tárgyi tévedése is. BLAHA Lujza emlékiratainak napló része ugyanis nem valóságos napló, mint ezt a szerző véli, hanem fiktív napló, ami kiderül, ha adatait egyéb források kétségtelen hitelességű anyagával összevetjük s így csak ellenőrzéssel használható.

A STAUD Gézától felmért, rendszerezett és kritikailag megrostált anyag bel- és külföldön a legkülönbözőbb lelőhelyeken van szétszórva. Tárolása, nyilvántartása, használhatósága az esetek kisebb részében kielégítő és sok esetben fennmaradása sincs kellőképp biztosítva. Mindenesetre sokat javított a helyzeten az Országos Színháztörténeti Múzeum s a Széchenyi Könyvtár Színháztörténeti osztályának megnyitása. Ez utóbbi a magyar színháztörténet írott emlékeinek leggazdagabb lelőhelye, ahol az anyag a történeti szempontok figyelembevételével szakszerű feldolgozásban áll a kutatók rendelkezésére. A rendezési elv az egyes színházakat s ezeken belül az egyes előadásokat mint egységeket kezeli és minden rájuk vonatkozó anyag lehetőség szerint együtt lelhető fel. Az ilyen minta-

szerű gyűjtemény a Vígszínház anyaga, mely egyszerre és szinte hiánytalanul került ide 1950-ben s magában foglalja a színháznál használatos szövegek könyvek összes válfajai mellett a teljes színlap- és iratanyagot is. Szinte csodálkozunk, hogy ennek az annyira korjellemző színháznak még nem akadt történetírója. A pesti Népszínház anyaga 1954-ben hosszú hanyattatás után került az osztályra. Ennek során a színlapanyag a Szabó Ervin Könyvtárban maradt, a kísérő leltárban felsorolt első 105 szövegek könyvet az Operaház tartotta vissza azon a címen, hogy ezek operák, végül az addig egységesen kezelt anyagot a Széchényi Könyvtárban tovább bontották, amennyiben a darabok zenei anyagát a Zeneműtárba vitték át. A sok hanyattatás következtében az anyag súlyos károkat szenvedett, számos mű elveszett, megcsonkult és megrongálódott.

De ez csak egy kirívó eset. Nem található meg ma már a *Mesterséges Kavaszság* 1784. szeptember 14-i színlapja, melyet HARSÁNYI István 1913-ban a Fővárosi Könyvtár anyagából közölt. Nem lehetők fel a Kisfaludy Társaság Ereklyetárában PETRIK András jelenetképei a pesti német színház előadásairól, melyeket 1923-ban facsimilében közöltem, (*A pesti és budai német színház története 1812–1847-ig*) és így tovább. A kérdés most már az, hogy kellő biztosíték van-e most az ilyen alkalodások megelőzésére? A Nemzeti Színház operai szövegek könyvei, a Népszínház anyagának egy része, egyéb ma már történeti értékű anyaggal együtt az Operaházban vannak, ahol sem raktározásuk, sem kezeléseik, sem nyilvántartásuk nem szakszerű és a kutatás számára sem hozzáférhető. Az államosítás ellenére regionális szempontok érvényesülnek az anyag elhelyezésében, ami a kutató munkáját föltöbb megnehezíti. Így pl. a Színháztörténeti Osztály nemzeti színházi színlapsorozatának hiányzó első két kötete a Veszprémi Múzeumban, a debreceni színház szövegek könyveinek egy része a Színháztörténeti Múzeumban, a másik fele bálákba kötve a debreceni egyetemi könyvtár egyik raktárhelyiségében van. STAUD Géza könyvének egyik nagy érdeme, hogy ezekre és több hasonló esetre felhívta a figyelmet, amit remélhetőleg hamarosan orvoslás fog követni.

PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN

Bibliothek und Wissenschaft. Ein Jahrbuch, herausgegeben von Heidelberger Bibliothekaren. Band II. Wiesbaden, 1965. Otto Harrassowitz.

A heidelbergi könyvtárosok nemrégén megszületett évkönyvének már a második kötete jelent meg. Az első kötet is sejtettette, hogy az évkönyv egyik célja nem publikációs lehetőség teremtése, a helybeli könyvtárosok számára, hanem a provinciális kötöttségekkel ellentétben, mind témáiban, mind szerzőiben, nemzetközi szempontok irányítják. A heidelbergi egyetemi könyvtár könyvtárközi kölcsönzéséből statisztikákkal foglalkozó tanulmány mellett (Heinz Martin WERHAHN, mely az évkönyv előző évi kötetében szereplő cikknek (Walter KOSCHORRECK: *Das gegenwärtige Bild des deutschen Leihverkehrs von einer Universitätsbibliothek aus gesehen*) folytatása és kiegészítése, találunk benne személyes megemlékezést (Siegfried Joost: *Erinnerung an Joris Vorstius*), dolgozatot a 15. és 16. századi magyar nyomdászokról (Borsa Gedeon), beszámolót a japán egyetemi, főleg teológiai könyvtárhálózatról (Walter HENNS), kísérletet liturgikus kéziratok egy csoportjának lokalizálásáról és keletkezésük sorrendjének megállapításáról (Wolfgang IRTENKAUF), vázlatot a nancyi egyetemi könyvtár történetéről (Albert KOLB) és Ewald JAMMERS terjedelmes elméleti munkáját a középkori hangjelzés, a neumák keletkezéséről és alkalmazásáról.

Magyar szempontból elsősorban BORSA Gedeon cikkéről kell megemlékeznünk, amely az 1600-ig, az akkori történelmi Magyarország területén működő nyomdászokat sorolja fel működésük helye és ezen belül időrendje szerint, feltünteti, hogy jelenlegi tudomásunk szerint hány mű jelent meg nyomdájukban és felsorolja a rájuk vonatkozó irodalmat. Az összeállításnak különös értéke a regiszter, amely a hely- és személynevek összes előforduló formáját feltünteti.

A történeti jellegű tanulmányok közül még W. IRTENKAUF munkáját szeretném kiemelni (*Noch einmal: Über die Herkunft des sogenannten St.-Blasien-Psalters*). Az első rész az évkönyv 1964-es kötetében jelent meg. A német könyvművészet 13. századi tűzhelye Weingarten volt, ahol a Berthold-misszálé mestere működött. A másik központot, mely jelentőségében Weingartent megközelítette, a hirsau reformmozgalomhoz csatlakozott kolostorok képviselték. Harry BOBER, a New York-i egyetem professzora, 1963-ban új német másoló- és könyvdíszítő-iskola felfedezését publikálta, melyet egy 13. századi zsoldároskönyv kalendárium alapján St. Blasien kolostorra lokalizált. Közkeletű igazság, hogy a liturgikus kódexek helyszerinti meghatározását a kalendárium és a litánia segítségével lehet elvégezni, ha a

scriptor- vagy possessor-bejegyzés ehhez egyértelmű támpontot nem ad. A nehézség azonban mindig a helyi fő- és mellékkultuszok ismerete, ezeknek kisugárzási iránya és távolsága, kéziratos rögzítésük különböző módja. Az ismeretanyag és az adatok felhasználása, mellyel IRTENKAUF, a Württembergi Tartományi Könyvtár (Stuttgart) kézirattárának vezetője, az ún. St. Blasien-i zsoltároskönyv keletkezési helyét Berauban jelöli meg és az összehasonlításához használt kéziratok egy részének lokalizálását is elvégzi, illetve helyesbíti, nemcsak imponáló és példászerű, hanem sok szempontból új is. IRTENKAUF hangsúlyozza, hogy a szentek neveinek nem egyszerű előfordulása a döntő, hanem bizonyos csoportosan ismétlődő ünnepeknek egymáshoz való kapcsolata, mely a kultusz különböző fokozatát mutatja.

Nagyon érdekes az a kép, melyet Walter HENSS már említett cikke (*Theologische Studienbibliotheken in Japan*) általában a mai japán könyvtárügyről: az ultramodernség és a megmerevedett tradíciók különös egymásmellettéléséről ad. A könyvtár-épületek nem egyszer üveg-, acél- és betoncsodák, a belső technikai munka és az adatfeldolgozás messzemenően automatizált, de az olvasó és a könyv közötti távolság oly nagy, hogy az olvasótermekben legtöbbször semmilyen kézikönyvtár sincs, ahol pedig van, használata ott is csaknem kölcsönzéssel egyértelmű adminisztrációhoz van kötve. HENSS tanulmánya beszámol még az egy idő óta európai és amerikai szakemberek segítségével folyó (a szerző is ilyen missziót teljesített) korszerűsítésről és a már mutatkozó eredményekről.

A cikkekben megnyilvánuló sokszínűség természetesen nem enged érvényesülni valamilyen egységes, előre meghatározott szerkesztői szempontot, de ez a *Bibliothek und Wissenschaft* köteteinek nem is célja. Az évkönyv — a szerkesztőség kifejezett szándéka szerint — a Robert NAUMANN-tól (1840—1870) kiadott első könyvtáros folyóiratnak (*Serapeum. Zeitschrift für Bibliothekswissenschaft, Handschriftenkunde und ältere Literatur*) hagyományait követi, helyet adva minden olyan tanulmánynak, amely a könyvtárral, állományokkal és a velük kapcsolatos kutatásokkal foglalkozik.

VÍZKELETY ANDRÁS

Buch und Welt. Festschrift für Gustav Hofmann zum 65. Geburtstag dargebracht. Im Auftrag der Bayerischen Staatsbibliothek hrsg. von Hans Striedl und Joachim Wieder. Wiesbaden, 1965. Harrasowitz, 532 p.

Az emlékkönyv egyik bevezetője, a „tabula gratulatoria” mutatja, hogy Gustav HOFMANN népszerűsége túllép országai határain: szovjet, lengyel, magyar, jugoszláv és bulgár könyvtárosok neveit látjuk ott közvetlen kollégái és a nyugati könyvtárosvilág nagy nevei mellett. Az ünnepelt, a Bajor Állami Könyvtár újjáépítője, a bajor könyvtárak közel két évtizeden át (1947—1965) főigazgatója, az IFLA elnöke (1958—1965) az elismerést nem tudományos, inkább szervező munkásságával érdemelte ki: szinte a semmiből teremtette újjá a bajor könyvtári szervezetet.

Az emlékkönyv három főreszre oszlik: az elsőkben könyvtárügyi, a másodikban könyv- és könyvtártörténeti, a harmadikban irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok olvashatók. A szerzői gárda szintén nemzetközi; itt csupán J. CAIN, J. STUMMVOLL, T. KLEEBERG, S. R. RANGANATHAN, M. J. RUDOMINO, A. C. BREYCHA-VAUTIER nevét említjük. Bennünket első sorban az első főresz tanulmányai érdekelnék; a történeti vonatkozású tanulmányok szinte kivétel nélkül elsősorban német vonatkozású részletkérdéseket tárgyalnak. Az első három tanulmány a Bajor Állami Könyvtár 1945—1964 közti történetével, ill. az ún. „müncheni szakrendszer” másfél százados múltjával foglalkoznak. A tanulmányokat bőséges statisztikai mellékletanyag egészíti ki. — Kiemelkedően érdekesek azok a tanulmányok, melyek könyvtárigazgatási és könyvtári gyakorlati kérdéseket érintenek. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár főigazgatója, J. STUMMVOLL könyvtára nyomatványtárának katalógustörténetével ismert meg az 1501—1929 közötti időszakban. Tanulságosak azok a statisztikai adatokkal kísért megállapításai, melyeket a régi katalógus modernizálásával kapcsolatban tesz, bemutatva azt a hatalmas műszaki apparátust, mely egyedül nyújt reményt e munkálatok kívánt módon történő befejezéséhez. — T. KLEEBERG, az uppsalai Egyetemi Könyvtár igazgatója *Egy egyetem könyvtári hálózata, mint egység* címen aktuális, mindenütt nehezen rendezhető kérdéstről ír. Sorai világosan utalnak az ott is meglevő, a miénkhez hasonló nehézségekre s elsősorban arra, hogy ezek csupán és egyedül a beszerzési, állománymegővési és személyi hitelek lényeges emelésével (s nem szervezéssel, átszervezéssel!) oldhatók meg. Ugyanezt a kérdést érinti az új frankfurti egyetemi könyvtári épületről írt tanulmányában C. KÖTTELWESCH, a neves bibliográfus is. A nálunk is ismert Gisela von BUSSE a gyűjtőkörégyeztetés mindenütt bonyolult kérdéséről értekezik. H. LIEBAERS (Belga Nemzeti Könyvtár) figye-

lemre méltóan gyakorlati tanácsokat ad a könyvtárakban rendezendő kiállításokkal kapcsolatban. — Elméleti szempontból érdekes P. SCHERRER (Központi és Egyetemi Könyvtár, Zürich) tanulmánya *Az idő a könyvtárosi hivatásban* címmel: a könyvtár időhöz kötött, de egyben időtlen művelődési jelenségként nem csupán használóit, de szolgálait, a könyvtárosokat is alakítja jellemben, formálja az időtlenségben, őrzi meg a pillanatok hatásától s neveli a tudás végtelenségének tudatára. M. J. RUDOMINO asszony (Össz-szövetségi Állami Idegennyelvű Irodalmi Könyvtár, Moszkva) könyvtára történeti múltjáról, funkciójáról és szervezeteről tájékoztat érdekes soraival.

A könyvtárügyi tanulmányokhoz hasonlóan érdekes és elmélyült történeti értékezések méltóan csatlakoznak az első főrészhez s járulnak hozzá ahhoz, hogy elmondhassuk: a Bajor Állami Könyvtár méltóan ünnepelte újjászervező főigazgatóját.

TÓTH ANDRÁS

Hubay Ilona: Incunabula der Universitätsbibliothek Würzburg. Wiesbaden, 1966. Harrasowitz. XVI, 516 l. 5 t.

A nemzetközi ősnymotványirodalom egy újabb, igen értékes gyűjtemény minztaszerű feltárával lett gazdagabb a würzburgi Egyetemi Könyvtár katalógusának megjelentetésével.

A rövid történeti bevezetéből megtudjuk, hogy milyen rendkívül változatos és viszontagságos volt az 1402-ben alapított főiskola, majd 1582-től würzburgi egyetem könyvtárának sorsa. A hercegei várost 1631-ben a svédek fosztották ki. Mintegy ezer egykori würzburgi kötetet őriz ma is az uppsalai egyetemi könyvtár, közel félezeret pedig a gothai Landesbibliothek. De a 42 soros GUTENBERG-féle biblia egyik papírpéldánya is Würzburgból került a londoni British Museumba. Magát az egyetemi könyvtárat rendkívüli módon gazdagította a XIX. század elejei szekularizációból származó könyvanyag, amelyek között mintegy 4000 ősnymotvány is volt. 1945-ben a várost ért bombatámadás során elégett az egész könyvtár. Így korábbi katalógusok hiányában ma már a hiányok sem állapíthatók meg. HUBAY Ilona mostani kötete 2232 ősnymotvány 2890 példányáról ad számot.

Miután az ősnymotványoknál ma már gazdag irodalom áll rendelkezésre, amelyek pontos leírást adnak a művekről, a korszerű katalógusok a korábbi bibliográfiai ismertetés helyett magukról az illető gyűjteményben őrzött példányokról

számolnak be részletesebben. Így történt ez esetben is: bibliográfiai leírás helyett pontos irodalmi utalásokat talál a kötet használója. (Érdekes és helyes megoldás, hogy a British Museum katalógusára csak a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* által még nem publikált művek esetében történik hivatkozás.) Fokozott hangsúlyt kaptak az ismertetés során a kötetek egykori tulajdonosaira, a könyvvásárlásra, ill. ezek időpontjára vonatkozó bejegyzések. A XV. és XVI. századi kötések esetében pedig a szerző, amennyire ezt a szakirodalom már felderítette, a könyvkötőmesterek meghatározására is törekedett.

A bibliográfiai célok fentebb ismertett, terjedelemben korlátozott volta azonban nem csökkentette a szerző igényességét. Így — ha ennek szüksége mutatkozott — kiegészítette (pl. 2029. sz.), ill. korrigálta a korábbi szakirodalmat (pl. 1512. sz.), vagy új adat alapján (datált bejegyzés) annak meghatározását pontosabbá tette (pl. 3. sz.). A proveniencia, ill. a könyvkötőműhelyek mutatója a kötet kimagasló értékeit képezik; ebben módszeranilag is például szolgálhat más hasonló kiadványnak. A katalógus használói nyilván haszonnal forgatták volna, ha a Hain és a GW-számkonkordancia kívül még a többi fontos szakirodalomról (COPINGER, REICHLING stb.) is hasonló áttekintést kaptak volna. Nem lett volna érdektelen, ha a korábban teljesen ismeretlen ősnymotványok felől, amelyek pontos leírással szerepelnek (pl. 2127. sz.), ugyancsak külön tájékoztatást kaptak volna az olvasók. Ezek elhallgatása túlzott szerénységnek tűnik.

Más külföldi ősnymotványkatalógus ismertetőjének mindig hálás terület az ottani hungarikák felkutatása és az azokban majd mindig felbukkanó hibák kiigazítása. HUBAY Ilona műve esetében természetesen ez nem adatik meg: GEORGIUS DE HUNGARIA, OSWALDUS DE LASCO és PELBARTUS DE TEMESVÁR neve alatt tíz jól ismert kiadás 12 példánya *Régi Magyar Könyvtár*-ra való hivatkozással (III. 37, 41, 47, 48, 53, 55, 56, 57, 81, 82) áll.

A kötet nyomdai megjelentetését rendkívül vonzó: jó papíron, szép betűkkel (eltekintve a más betűtípusból „beugró” egyetlen „pro”-ligatúráról) ízléses szedés. A rendkívül dekoratív illusztrációk különösen szépen sikerültek.

Ezek egyikéhez (2. sz.) kapcsolódik e sorok írójának megjegyzése, amely Hieronymus SCHENCK würzburgi költő könyvjegyet ábrázolja, és amelyet HUBAY Ilona (516. l.) SCHREIBER-re hivatkozva (SCHREIBER, W. L.: *Handbuch der Holz- und Metallschnitte des XV. Jahrhunderts*. Bd.

IV. Leipzig 1927, Nr. 2039e) 1500 tájára datált. Azonban SCHREIBER leírása SCHENCK egy másik exlibrisére vonatkozik. A würzburgi egyetemi könyvtárban található könyvjegyen fametszetes családi címer felett egy, alatta pedig két sornyi szedett szöveg áll. Az abban alkalmazott betűtípus alapján meg lehet kísérelni előállítási helyének és idejének meghatározását. A bastard betűk az ósnyomtatványok HAEBLER-féle típusrepertóriumában két helyen fordul elő: Bécsben Johann WINTERBURGER-nél és Würzburgban Martin SCHUBART-nál. Egy würzburgi költőnek würzburgi könyvtárban fennmaradt exlibrise esetében aligha problematikus, hogy ez esetben melyik nyomdára kell gondolnunk, azonban ezt a két műhelyben használt azonos betűtípusban mutatkozó kisebb eltérések is bizonyítják (pont a sorbázis felett, az „i” betű felett vessző stb.), amelyet éppen a legutóbb sikerült egy cikkemben tisztáznom (*Wiener Typenmaterial zu Anfang des 16. Jahrhunderts im Maingebiet*. — Gutenberg-Jahrbuch 1966). Az ebben részletesen kifejtett tapasztalatok szerint a betűtípus kopottsági foka alapján kikövetkeztethető, hogy a könyvjegy a würzburgi SCHUBART-féle nyomdában, amelynek ez a 15. számon tartott terméke, 1510–15 táján készült.

BORSA GEDEON

Mistler, Jean: La Librairie Hachette de 1826 à nos jours. Paris 1964. Hachette, 407 l., 33 t.

Louis HACHETTE vagyontalan vidéki polgári családból származott. Tanári pályára készült, de az Ecole Normale Supérieure ideiglenes megszüntetése 1822-ben félbeszakította tanulmányait. Négy évvel később 14 ezer frankért megvásárolt egy kis könyvkereskedést Párizsban, amelyet közel négy évtizedes munkával Franciaország egyik legtekintélyesebb könyvkiadójává fejlesztett. Nagyon szerényen indult: 1828-ban még egyetlen segéddel dolgozott és a júliusi forradalmat követő válságban csak alig-alig állt meg a lábán. Amikor meghalt, az évi forgalom meghaladta az évi egymillió aranyfrankot és az alkalmazottak száma a 160-at. Temetésén jelen volt a kormány két tagja is. Pályafutása tehát figyelmet érdemel, ha ebben a korban nem is mondható éppenséggel ritkának. Milyen módszerekkel érvényesül egy könyvkiadó a kapitalista konjunktúra kezdődő virágkorában?

HACHETTE elég tipikus módon alapozta meg szerencséjét: sikerült meglovagolnia az 1833-as elemi iskolai törvényt és ráve-

tette magát a tankönyvkiadásra; rövidesen többszázrezes tételekben kapott megrendeléseket, és ezzel belépett a számottevő kiadók sorába. Az új igényekhez mindig gyorsan alkalmazkodott; jellemző pl., hogy Algéria meghódítása idején egyszerre arab vonatkozású művek jelennek meg HACHETTE kiadásában. Az igazi „nagy üzlet” azonban csak 1852-ben következett, ekkor honosította meg az angol W. H. SMITH találmányát Franciaországban: a pályaudvarokon nyitott fiókküzleteket, az ún. Bibliothèques des Chemins de Fert. Az összes vasúttársaságtól sorra koncessziót szerzett, és azóta az ország valamennyi utasát az HACHETTE-cég látta el könyvvel és folyóirattal. A továbbiakban ez a monopólium biztosította a vállalat gyors és aránylag gondtalan felvirágzását. A századfordulón már közel 1200 lerakata működött szerte az országban, vasútállomásain összesen több millió frankos forgalommal. Jelentőségüket mutatja, hogy 1896 után a vasúti könyvtárakból képviselőházi ügy lett, amidőn a FLAMMARION és a FASQUELLE-cégek a kormány támogatásával próbálták megtörni — sikertelenül — az HACHETTE egyeduralmát.

A cég még az alapító életében családi részvénytársasággá alakult és az első világháború végéig ezt a formát tartotta meg. A fellendülés töretlenül folytatódott az utódok alatt is; legjelentősebb állomása 1897-ben a Messageries Hachette megalapítása, amely két hatalmas hírlapterjesztő iroda elnyelésével született és újabb jól jövedelmező monopóliumot jelentett; továbbá a világháború idején két nagy kiadó, a HETZEL és a LAFITTE beolvasztása. 1919-ben szükségessé vált a vállalat alapítójének nagybörméretű növelése, és ennek kapcsán az HACHETTE et Cie valószínűs részvénytársasággá alakult át Librairie HACHETTE néven. Ez a változtatás azonban mindmáig nem érintette a kiterjedt HACHETTE-dinasztiát vezető szerepét. A két világháború között egyre nagyobb mértékben hatolt be HACHETTE a külföldi piacokra és jelenleg a francia sajtótermékek exportjának 63%-át bonyolítja le. Fejlődése különösen az utóbbi években gyorsult meg: 1954 óta részvénytöbbsége révén irányítása alá vonta a Grasset, a Fayard, a Fasquelle és a Stock kiadókat, valamint számos lapkiadót is. Rajtuk kívül azonban különböző üzemek (nyomdák, papírgyárak stb.) egész sora áll az Hachette csoport szoros ellenőrzése alatt.

Ez a mammutvállalat természetesen már régen feladta azt a sajtósági profilt, amelyet Louis HACHETTE alakított ki. A múlt században még bizonyos tudományterületek elsőbbséget élveztek a

kiadó tevékenységében, így a klasszika filológia (auktorok és fordításaik, szótárak stb.), a földrajz (RECLUS és Vivien DE SAINT-MARTIN monumentális művei; az *Année Géographique*), a kor nagy liberális történetírói, MICHELET, TAINE, GUIZOT, DURUY számos művükkel; a kiadó nagyobb vállalkozásai közé sorolhatjuk LITTRÉ monumentális értelmező szótárának, valamint a LAVISSE-féle francia történetnek a közreadását is. A szépirodalom aránya is egyre jelentősebb lett, különösen a LECOQ kiadó anyagának 1855-ben történt megvétele után. Így került az Hachette szerzőinek sorába pl. George SAND, V. HUGO, T. GAUTIER és mások. A fordításokban eleinte az angol szerzők foglalták el az első helyet (köztük is DICKENS), de az 1880-as években már szinte valamennyi európai nyelvből fordíttatnak, s megjelentetik pl. JÓKAI Új földesurát is. A kezdeti profilhoz sorolhatnók még a gyermek- és ifjúsági irodalmat és nem utolsósorban az útikönyveket (Guides JOANNE, Guides BLEUS), amelyekben az Hachette mind a mai napig tartja monopolhelyzetét.

A reprezentatív megjelenésű kiadvány, amelynek legfontosabb közlendőit a fentiekben foglaltuk össze, a cégalapító Louis HACHETTE halálának centenáriumára készült a tröszt megbízásából. Forrásul a cég irattára szolgált, helyenként kiegészítve és színezve egyéb levéltári és főként publikált anyaggal (levelezések, visszaemlékezések stb.). A szerző számos dokumentumot teljes terjedelmében közöl, olykor indokoltan (pl. DICKENS levelét HACHETTE-hez), többször azonban célszerűen. Sajnálatos az a panegirikus célnak, amely a műben kezdetől fogva uralkodik. Nyilvánvaló, hogy a szerző túlzott tapintattal és diszkrécióval válogatta anyagát. A koncepció is bírálható. Négy száz oldalon többebe vártunk a múltól, mint adatok és dokumentumok halmazát, amelyben még egy index sem könnyíti meg a tájékozódást. Index helyett csupán az HACHETTE-dinasztia leszármazási tábláját találjuk, a szövegben is hemzsegnék az apró és érdektelen családtörténeti kitérők házasságkötésekről, születésekről, birtokvásárlásokról és egyébről, a múlt századi német elbeszélő genealógiák modorában. S ez nem csupán az olvasmányosság rovására megy: jóformán semmit sem tudunk meg pl. az alkalmazottak szociális és anyagi helyzetéről, az Hachette és más kiadók viszonyáról, a cég vezetőinek politikai állásfoglalásáról, hogy csak találmányra néhány kérdést említsünk. A „történeti háttér” a szerző számára nem egyéb, mint politikai események ismertetése; a francia gazdasági és szociális helyzet ala-

kulásáról nincs mondanivalója, meg sem kísérli, hogy az Hachette történetét a kapitalista fejlődés szemszögéből vizsgálja.

ENGEL PÁL

Denoyer, Pierre: La presse moderne.

Paris 1965, Presses Universitaires, 126, 2 l. („Que sais-je?” Le point des connaissances actuelles. N° 414.)

A sajtó nemcsak lapjain tükrözi a változó világ folytonos átalakulását, hanem követi ezeket a gyors változásokat a maga megjelenési formáiban is. Alakját, belső és külső kereteit állandóan és gyorsan változtatja; ezért csak nehezen követheti nyomon a megfigyelő, nehezen tud akár csak rövid időre is érvényes, rögzített képet adni róla, másrészt bármennyien is kísérlik meg egymásután ezt a rögzítést, mindnyájuknak van új mondanivalója, vagy legalább új részletadata.

Kis terjedelme ellenére es noha egy nagy példányszámú, népszerűsítő célú „paperback” sorozatban jelent meg, DENOYER könyve is telve van a történezt is érdeklő anyaggal, statisztikákkal és főleg a nagy nyugati lapokat illető gazdasági-technikai vonatkozású felvilágosítással.

Sommás, de mindenre kiterjedő, gyorsan kezelhető kézikönyvnek szánja szerzője, ezért oszlik mindössze két főrésze, amelyek közül az első a sajtót, mint üzemet ábrázolja a jelen pillanat keresztmetszetében (*L'industrie de la Presse*), a második részlet-tablókban mutatja be a legfontosabb nyugati országok és a Szovjetunió sajtóját. Hazánknak nem jut hely ebben a rövid áttekintésben, de a szocialista sajtót, különösen a szovjet hírlap- és folyóirat-kiadási viszonyokat elfoglaltság nélkül ismerteti. Mindenhol a sajtó üzemi-technikai vonatkozásait, anyagi életfeltételeit teszi első helyre. Ezáltal nem válik egyoldalúvá, sőt, a polgári sajtó lehetőségeiről, de költségeiről is reális megállapításokban számol be. A sajtó koncentrációs törekvéseit nem tartja egészségtelennek, általában a hirdetésekre alapozott nagy példányszámú újságoknak a további fejlődésben is nagy jelentőséget tulajdonít, noha méltatja az olyan kivételes orgánumoknak, mint a *Monde* és a *Times*, nagy fontosságát is.

A könyv alapkonceptiójából következik, hogy a sajtó társadalmi szerepéről csak egy rövid befejező fejezetben emlékezik meg.

Néhány pontatlanságát a bevezetőben említett gyors átalakulások teszik érthetővé. Így a munkáspárti *Daily Herald*

megszűnéséről még nem tud, viszont a lap előbbi kiadójának, az Odham-vállalatnak a *Daily Mirror*-csoport által történt felvásárlásáról már igen. A *Manchester Guardian* még ezen a címen is szerepel, néhány soros méltatással a tekintélyes vidéki lapok között — ugyanakkor a mai *Guardian* címen is az országos napilapok között. Az HAVAS-család eredetire nézve még a régi felfogást osztja. Teljes félreértésen alapulhat csak az a megállapítása, hogy a Szovjetunióban 1958 előtt nem volt sajtó a nők számára. És kissé furcsa, hogy a szovjet minisztériumokat népbiztosságoknak (Commissariat du Peuple) nevezi.

Da.

Gabriel—Robinet, L. La censure. Paris, (1965), Hachette, 220, 1 l. (Les grands problèmes.)

A cenzúra története a könyv és a sajtó történetének legkevésbé kidolgozott része. Ami eddig megjelent, csak egy-egy részletét, egy-egy történeti fejezetét dolgozta fel a kérdésnek, vagy éppen csak anekdotikusan, példagyűjteményekkel illusztrálja a cenzúra furcsaságait, eljárásbeli következetlenségeit, alapszabályainak ellentmondásosságát, változékonyságát.

Örömmel kell üdvözölni ezért ezt a népszerű, ismeretterjesztő sorozatban megjelent velős egyszerűségű, élvezetes előadású kis művet. GABRIEL—ROBINET, aki maga is újságíró, az egyik legjelentősebb francia napilap szerkesztője — érdeklődéssel kutatja a cenzúra nyomait egészen az ókorig, kifejtve a könyvek, majd főleg az újságok egyre szigorúbb előzetes vizsgálatának fokozatos kifejlesztését, az egyházi hatóságok kezéből fokozatosan az állami intézmények kezelésébe való átsiklását. A könyvnyomtatás felfedezésétől kezdve főleg a francia viszonyokra fordítja figyelmét és nem áll meg a történeti vizsgálatnál: könyve második része voltaképpen már a jelenkorról szól: a harmadik, negyedik és ötödik francia köztársaság intézményeinek és jogszolgáltatásának a gondolatok szabad áramlását segítő vagy gátló mozzanatairól. Nemcsak a nyomtatott művek kiadásának és terjesztésének kérdéseiről, hanem a színházi cenzúráról s végül a filmek, a rádió és a TV műsorok ellenőrzéséről is szól.

A cenzúra fogalmát a lehető legszélesebb, a mindennapi nyelvhasználatnak megfelelő értelemben fogja fel, tudományos meghatározását nem is kísérli meg. Persze érdekes, hogy a filmek ellenőrzése Franciaországban egészen 1909-ig megy vissza — de vajon az, amit ma filmcenzú-

rának nevezünk, ugyanaz-e, mint a könyvek vagy színdarabok előzetes elbírálása a múlt századokban, amikor a cenzor nemcsak törölt vagy tiltott, de — erre éppen szerzőnk hoz élvezetes példákat — néha hozzá is költött ma érinthetetlen örökértéknek elfogadott remekművekhez? Nem kellene-e a cenzúra fogalmát erre a már száz éve végleg archaikussá vált, lényegében a feudális társadalmi renchez kötött eljárásra szorítani, mint tudományos műszót kizárólag erre lefoglalni? Kétségtelen, hogy a gondolat kifejezése, a betű terjesztése napjainkban is számtalan akadályba ütközik, háborúk esetén vagy fasiszta diktatúrákban különösen súlyos korlátozást szenved — de ezek az akadályok és korlátok jellegükben, minőségükben eltérnek az archaikus, történelmileg időhöz kötődő voltaképpeni cenzúrától. Ilyen felfogás mellett egyértelműbben lehetne megítélni a cenzúra szerepét s nem tévednénk a sajtószabadság és a vele való visszaélés megítélésének csak a dialektikus szemlélet alapján kikerülhető útvesztőjébe.

Tanulságos tévedés, amikor GABRIEL — ROBINET a cenzúra által törölt sorok üresen hagyásának vagy kipontozásának szuggeráló szerkesztői fogását az 1820-as évek francia lapjaiban véli először megtalálni. Ismerték ezt a hatásos módszert már a XVIII. század végi *Magyar Kurír* és *Magyar Újság* szerkesztői is. De bizonyára ők sem voltak elsők. A sajtó történetével összefüggő minden kérdés megoldásánál egyre inkább a nemzetközi összehasonlító módszernek kell előtérbe kerülni. Ennek a módszernek az igénybevételére GABRIEL—ROBINET maga ad sok meggyőző és érdekes példát gazdag tartalmú könyvének főleg első részében.

D. B.

Keynes, Geoffrey: A study of the illuminated Books of William Blake Poet — Printer — Prophet. Paris, 1965. Methuen and Co. LTD.

William Blake Poet — Printer — Prophet címmel publikálja a londoni Methuen & Co LTD azt a könyvet, mely a nagy angolművész sajátkezűleg illusztrált műveiből ad válogatást, Geoffrey KEYNES bevezető tanulmányával. A kiadvány rendkívül értékes, hiszen anyaga mind az irodalomtörténet, mind a művészettörténet részére egyedülálló érték. Ezt a sajátos művészetet teszi közkinccsé a könyv, megjelenítve azt a víziósort, azt a szemléletet, mely utánozhatatlanul és megismételhetetlenül speciális stílust teremtett. A lapo-

kat BLAKE saját maga állította elő, magakészítette titkos sajtóján, s a műveletet, mint mondta „elhalt öccse szellemétől tanulta.”

Illusztrációnak mondtuk, pedig tulajdonképpen műfajilag más ez, mint egy szöveghez kísérő képanyag. Nem feladata a képeknek hangulati és tartalmi kíséretet adni a szöveghez, nincs alárendelve itt az irodalomnak a képzőművészet. Egyenrangú fél mind a kettő, csodálatosan alakított együtteskompozícióval formálják közösen a gondolatot. Ha műfaját tisztázni akarjuk ennek a sajátos alkotásnak, akkor ezt kell elsősorban megértenünk: összefonódott, együttél a kép és az írás, s a rendkívül intenzív érzelmi kiáradást, melyet különös látomásai alakítottak, mindkettő egyenlő erővel közvetíti. Szinte érezzük is, hogy e belső, sajátos energia megfogalmazásához, ahhoz a lángoláshoz, amely érzelmi-alkotói énjét fűtötte, szükséges volt mindkét művészet, hogy tökéletesen megfogalmazza ezt a sejtelmes, titkos látomássort.

Vonalak, színek, fények izgalmá: ezek hivatottak a művek sejtelmességét, irrealitását fokozni és megeleveníteni. Zene a szöveg és ritmus a kép, nem köti megfontolás, logika ezt a belső vallomást. A testek legyőzik a gravitációt és a növények a dekoratív ornamentika hálójával fonják be a képteret. A szenvedélyek végletességét átélő művész vall itt önmagáról és a korról, a XVIII. század végének naivul érzelmes világáról. „Igazi hangja valami szinte gyermeki muzsika, mely mintha az őszöntőnek paradicsomából zengene ki... Igaz, a paradicsomban tigrisek rejtőznek. Ez az idillikus egy látnokot álcáz. Ebből a naiv autodidaktából proféta lesz.” Milyen nagyszerűen jellemzi e szavakkal BABITS William BLAKE-t, mert összefoglalja mindazt, ami oly igen jellemző emberi és művészi magatartására. A szelidséget, mely szinte a gyermek ártatlanságával közelíti az élethez, az érzelmek kavargását, a szenvedélyek erejét és izgalmát: hiszen ezek formálják színeit, vonalritmusát és költészetét. Néhány publikált lap jelképi erővel tömöríti egyéniségét: a „The Fly”, a gyermeki öröm szabadsága és tisztasága, tánc, önfeledtség és a megvédettség szimbóluma. A „The Garden of Love”, a szerelem dicsősége, az érzékek érzelmes himnusza, ahol a tiszta színeket bontottság, a valőrök gazdagsága váltja fel. Majd megjelenik az „őszöntőnek bölcs tigrisének” magányos alakja, „éjszakánk erdejének sárka lángja”, súlyosan és félelmet keltően. Elvárásolt tájba, félelmetesen szépséges vidékre vezetnek a gondolatok, ahol életre kelnek alakjai. Megoldhatatlan titkok között járt ez a művészet, ahol a „szem többet lát, mint amennyit

a szív tud”, így fogalmazza és jeleníti meg a „Visions of the Daughters of Albion” címlapján, vagy a halál biztos iszonyatát átélve „America a Prophecy”-ben. De a borzalmakat felváltja az öröm és az önfeledt nyugalom, a harmóniának és szépségnek ragyogása. Ilyenkor színei a szivárvány gazdagságától fénylenek, mert itt az ember a paradicsom örököse. Gyönyörűen szimbolizálja ezt a „The sleeping figures of Poetry and Painting” és nem véletlen, hogy éppen e gondolatnál találja meg a kép és a vers legköltőibb formáját.

A könyv szerkesztését dicséri, hogy a benne publikált művekből kiolvasható BLAKE egyénisége, emberi és művészi törekvései: az író és grafikus, a költő és a festő szétválaszthatatlan egysége. A legjellemzőbb lapokat adja a közönség elé arról a művészről, aki valóban költő, nyomdász és próféta volt egyszemélyben, mint ahogy érzékletesen a kiadvány címe megfogalmazza őt.

DÁVID KATALIN

Turner, E. S.: The shocking history of advertising. (Revised edition. London, 1965), Penguin Books, 299,5 l.

A népszerű kiadványok és olesó olvasmányok közismert sorozatában első ízben még 1952-ben megjelent kis könyv a hirdetésről most, javított új kiadása alkalmából úgy látszott, érdemes a bemutatásra. Hiszen a sorozat tudománynépszerűsítő kiadványai közt olyanok is voltak, mint a sajtóról szóló munka nem kisebb szakember, mint Wickham STEED tollából. TURNER szintén régi újságíró, amellet verseket és regényeket is írt.

Könyve bevezetésében hangsúlyozza, hogy a hirdetéseknek nem minden fajtáját és a hirdetési üzletnek nem minden ágabogát kívánja felfedni ebben a könnyed stílusban írt összefoglalásban. Nagyobb baj ennél, hogy a hirdetésügy történetét szántszándékkal Angliára és Amerikára korlátozza — sőt, Amerika is úgyszólván csak függelékként szerepel: ahol ismétlés veszélye fenyeget, ott egy-egy tényt csak Angliával kapcsolatban mond el.

Ez az eljárás mindenesetre egy értékes, de negatív tanulsággal szolgál a könyv, a sajtó s a velük összefüggő gondolat- és hírterjesztő eszközök és módszerek vizsgálatánál. Az következik belőle, hogy ezeknek jóformán nincs *nemzeti* történetük. A folyamatok nagyjából egyezően vagy hasonlóan mennek végbe a világ minden táján. De éppen ezért, ha egy-egy új mód, típus, forma eredetét keressük, nem korlátozhatjuk a kutatást egyes országokra,

bármily vezető a szerepük a kultúra történetében. Hogy a jelen témánál maradjunk: kétségtelen, hogy a hirdetési ipar az angolszászoknál érte el legnagyobb kiterjedését, a gazdasági fontosság legfőbb magaslatát. Mégis, az első hirdetési „szakember” nem angol volt, hanem a francia RENAUDOT. Sőt, a hirdetés „feltalálásában” sokak szerint őt is megelőzte egy nem kisebb másik francia: MONTAIGNE. S miután az első angol újságok csak az 1620-as évekből ismeretesek, könyvünkben az első idézett hirdetés 1625-ből való, noha a kontinensen előbb volt már újság és újsághirdetés. Emile de GIRARDINnek, a hirdetési üzletre alapított olesó tőkés újság megteremtőjének, neve sem szerepel, mert francia volt.

Persze, az angol és amerikai példák anyaga annál gazdagabb. Az első csodadoktorok piruláitól az égre rajzolt szappanreklámig, sőt, a még alig bontakozó „tudatküszöb alatti” hirdetési módokig az érdekes példák százaft kapjuk a hirdetéssel űzött visszaélésekről. Aki a kapitalista újságkiadás, plakát-terjesztés módszereiről elretentő példákat keres — gazdag bányát talál Turnernél. Mintha az emberi hiszékenység kultúrtörténete mellett a ravasz-ságét is kidolgozná. Kár, hogy szintézisre, történeti összképre nem is törekszik.

Az angol és amerikai törvényhozásnak a hirdetés- és reklámbü szabályozását illető intézkedéseit azonban gondosan figyelemmel kíséri: az idevonatkozó adatoknak a szakember is hasznát veszi.

Kár, hogy az élvezetes olvasmányt nyújtó, célkitűzésének megfelelően szórakoztatva oktató kis kézikönyv amúgyis gyér illusztrációi igen gyatra kivitelűek.

DA.

Chojecka, Ewa: Dekoracja malarska ksiąg promotionum i diligentiarum Uniwersytetu Jagiellońskiego XVI—XVIII wieku. Kraków, 1965. 162, 1 l. (Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. 95. Prace z historii sztuki. 3. z.)

Hat gazdagon díszített, kézírásos liber promotionum és liber diligentiarum van a krakkói Jagelló Egyetem birtokában. A promóciós könyvek a filozófiai kar doktorrá avatásainak szízes jegyzőkönyvei, a liber diligentiarumok pedig az előadások és disputációk jegyzékét tartalmazzák az 1564—1782-es évekből.

Eleinte iniciálékkal s lapszéli növénydíszítésekkel illusztrálták a könyveket, majd ornamentális keretézéssel és kisebb

jelenetek képeivel is. Ezek a miniatúrák nem művészettörténeti, hanem kultúrtörténeti szempontból jelentősek s a Jagelló Egyetem szellemi életének értékes forrásai. Mivel nem hivatalos célből készültek, őszinték, nem volt szükségük szépítésre. Készítői nem hivatásos festők, hanem az egyetem hallgatói és diplomásai. Ezért a több mint hétszáz miniatúra szerény művészi színvonalat képvisel.

A rajzok témája és stílusa igen különböző, ami természetes is, hiszen kétszáz éven át keletkeztek. Nagyrészt az egyetem mély krízisének idején készültek. Ez a válság csak a XVIII. század második felében, KOŁŁATAJ Hugo reformjaival ért véget. A képek színvonalára hatással volt az egyetemi (Szent Anna) templom építése is, amikor sok kiváló művészt alkalmaztak annak díszítésére. Ettől kezdve a miniatúrák már késő barokk stílusúak.

A szerző témák szerint részletesen elemzi az egyes miniatúrákat. Irodalmi témák: a küzdő Herkules, az akadémia és a tudomány hajója, Minerva szigete, az erény pálmája, a munka és dicsőség szentélye, az akadémia cirkusza, a bölcsesség kútja, akadémiai Parnasszus stb. CHOJECKA kimutatja azoknak az írott és nyomtatott könyveknek, beszédeknek és dicsőítményeknek a hatását, melyek a miniatúrákon tükröződnek. Megszemélyesített allegóriák csak a XVII. század végén, a humanista tradíció gyöngülésével tűnnek fel. A mitológiai témák azonban soha sem öncélúak, hanem moralizáló szándékkal szolgálnak.

Természettudományi témák a XVII. században jelennek meg, bár korábban a reneszánsz illusztrációk közt is vannak növénytani, csillagászati és anatómiai képek. Ilyen témák: a pithagoraszi ötszögű erőd, a földgömb, holdfogyatkozás, a Nap pályája az állatkör jegyeivel, a heliocentrikus világegyetem vázlatja stb. Ezekben a témaválasztásokban már a racionalizmus hatása mutatkozik.

Az egyetem életéről, épületeiről és berendezéséről aránylag igen kevés a kép. Még leginkább a korabeli diák és professzori öltözeteket lehet megismerni. Jellemző, hogy az egyetemi ceremóniákat és szokásokat allegóriákban mutatják be. Leggyakoribb heraldikus dísz az egyetem címere, a két keresztbetett jogar. Az egyetem újjászervezésének háromszáz éves ünnepéről három miniatúrát találunk.

A XVI. századi miniatúrák a korszak humanista gondolkodásának kifejezői. Az olasz reneszánszból ered az az elmélet, hogy a költészet és a festészet összefonódik, („ut pictura poesis; ut rhetorica pictura”).

A képekre különböző filozófiai irányok és különböző stílusok hatottak. Olasz reneszánsz kép mellett németalföldi és fél népies hatású rajzok találhatók.

A XVII. század végén a humanista tradíció üres formává, túltengő barokk cikornyává fajult, nemcsak a versekben, hanem a miniatúrákon is.

A szerző, összehasonlítva képeit más középeurópai egyetemek kéziratok könyveinek miniatúráival, megállapítja, hogy az illusztrációk átlagszínvonala ugyan alatta marad a külföldi miniatúráknak, sokaságukkal és témagazdagságukkal mégis oly élő és jellegzetes karakterét adják a Jagelló Egyetem szellemi kultúrájának, mint egyetlen más egyetem festésze sem.

Hozzáfűzhetjük, hogy a mi egyetemünk filozófiai karának csupán egyetlen kései promóciós könyve maradt fenn a XVIII. századból, (melyet az Orsz. Széchényi Könyvtár kéziratára őriz) s ez nincs díszítve, még iniciálékkal sem.

IZSÉFY EDIT

Facsimile Querschnitt durch alte Zeitungen und Zeitschriften. Idee und Planung v. Rudolf Streit-Scherz u. Heinz Klüter. Bd. 1—5. Bern—Stuttgart—Wien—München, 1963—1965, Scherz.

Egy történeti korszak immanens megközelítésének legjobb eszköze a korabeli sajtó tanulmányozása. Az elmúlt százszázötven év történetének kutatói ezen a téren elsősorban az anyag bősége ejtheti zavarba, másrészt a régi hírlapok és folyóiratok nem is mindig és nem mindenütt hozzáférhetőek. E nehézségeken kíván segíteni a fenti sorozat, mely bő facsimile válogatást ad egy-egy németországi folyóirat ill. hírlap anyagából, sajtótörténeti bevezetővel és a szemelvényeket kommentáló jegyzetekkel.

A kötetek felépítése egységes: az élen egy rövid, inkább érzelmi-hangulati bevezető áll, mely kijelöli a lap korában elfoglalt helyét és jelentőségét. (A második kötet bevezetőjét Golo MANN írta.) Ezután következik a lap történetének behatóbb ismertetése, a főbb munkatársak rövid életrajza, a lapra vonatkozó bibliográfia. A facsimile rész foglalja el természetesen a legnagyobb helyet: folyóiratoknál kb. 180—190 egész oldalt, ívrét nagyságú hírlapoknál ez a felére csökken. A válogatást bő kommentáló jegyzetek kísérik, melyek megvilágítják a korabeli eseményeket s minden különösebb előtanulmány nélkül a mai olvasó számára is hozzáférhetővé, sőt élvezhetővé teszik a szemelvényeket.

Amit egy-egy több évtizeden át fennállott lapról ilyen formában adni lehet, az természetesen csak gyors keresztmetszet, ízelítő, további kutatásra csábító. A lap jellege, iránya, stílusa, szerkesztési módja mint cseppben a tenger, már ennyiből is tükröződik: a történész forráskutatásait nem pótolja, de jó segédeszköz számára. A kiadvány célja nem is szigorúan tudományos: a szerkesztők ebben a sajátos formában nyújtanak történelmet, elsősorban politikai- és kultúrtörténetet minden érdeklődő számára.

A bemutatott lapok köre az eddig megjelent kötetekben a következőképpen alakult. *Die Gartenlaube* (1853—1944. Lipcse) a képes polgári családi hetilap, a „Familienblatt” típusa. A múlt században hihetetlen népszerűségnek örvendett Németországban, előfizetőinek száma elérte a 382.000-et. (Hozzátehetjük, hogy külföldön, így Magyarországon is óriási volt az olvasottsága és nem is csupán a német anyanyelvűek között.) Alapítójának, Ernst KEILnek szellemében kezdetben demokratikus orientációjú, (a poroszok 1863-ban rövid időre be is tiltják) 1870/71 után azonban a kispolgári-nyárspolgári szentimentalizmus hű tükörképe. MARLIT giccsregényei első nyomtatásban itt jelentek meg folytatásokban 1865 és 1885 között; ekkor éri el a lap a csúspéldányszámot. Tudománynépszerűsítő cikkei viszont magas színvonalúak, a munkatársak közé tartozott A. BREHM is. A századfordulón azonban a lap hanyatlani kezd, a modernebb szellemű képes magazinokkal már nehezen bírja a versenyt, de ennek ellenére — önmagát túlélve — még csaknem fél évszázadig fennállott.

A *Simplicissimus* (1896—1944. 1953-München) polgári-liberális szatirikus képeslap, melynek munkatársi gárdája olyan neveket sorakoztat fel, mint Thomas MANN, Heinrich MANN, F. WEDEKIND, A. SCHNITZLER, R. M. RILKE, L. THOMA, K. TUCHOLSKY, E. KÄSTNER stb. A lap fénykora az első tizennyolc év, amikor vezető harcos orgánuma a haladó polgári köröknek s éles szatírával támadja a társadalmi visszasságokat. Támadásainak fő célpontja a porosz „Obrigkeitsstaat”, képviselőinek főbb típusait is megteremti és éles gúnnyal ostromozza. 1914-ben a lap behődol a szélsőséges nacionalista áramlatnak s csak a húszas években vált hangja újra radikálisra. Egészen 1933-ig küzd a fasizmus ellen írsaival, karikatúráival, — a hatalomátvétel után azonban teljesen a propaganda-minisztérium irányítása alá kerül. Találón jegyzi meg a lap életrajzírója, hogy a lap humora akkoriban annyiból állt, hogy a figurák a képeken nevettek.

A lap 1953-tól újra megjelenik Münchenben, de az egykori *Simplicissimus* társadalmi—művészi rangját nem éri el.

A *Frankfurter Zeitung* (1866—1943. Frankfurt am Main) nagypolgári liberális lap, típusa a komoly hangvételű, megbízható információkra támaszkodó újságnak. L. SONNEMANN alapítja bizonyos kezdeti előzmények, ill. betiltások után, (1856: *Geschäftsbericht*, *Frankfurter Handelszeitung*, majd *Neue Frankfurter Zeitung*, ez utóbbit tiltják be a poroszok) s benne BISMARCK politikáját támadja továbbra is. Egy-egy élesebb hangvételű cikk nem egyszer börtönbüntetést vont maga után. A lapnak egész fennállása óta jelentős részét foglalta el a neves gazdasági szakértők által szerkesztett „Handelsteil”. A polgári és polgári értelmiségi olvasóközönségnek szánt lapot 1917-ben 170.000 példányban nyomták, a hitleri időkben is 100.000 példány fölött kelt el. Az újság egészen 1934-ig megőrizte politikai-pénzügyi függetlenségét, ekkor a lap tulajdonosa, H. S. SONNEMANN emigrálni volt kénytelen s a főrézsvényes az I. G. Farben-industrie lett. A lap szemleli vezetése a katolikusok kezébe került s a hitleri idők „belső emigrációjának” vált központjává. Objektivitásából egyre kevesebbet tudott megőrizni, de 1943-ban így is betiltották. Kiadási joga 1958-ban átszállt a *Frankfurter Allgemeine Zeitung*-hoz.

Nem hisszük, hogy a sajtó- és kultúrtörténetnek komoly szolgálatot tettek volna a szerkesztők a *Das Reich* (1940—1945. Berlin) c. nemzeti-szocialista hetilapnak a sorozatba iktatásával. Az OBSERVER mintájára szerkesztett lapban a náci birodalmi gondolatot hirdették, az „új Európa” általuk elképzelt rendjét népszerűsítve. Mivel a lapot külföldi, elsősorban a megszállt országokban való terjesztésre is szánták, igyekeztek benne kulturált, európai hangot megütni, sőt „párton-felülinek” is beállítani. Ez utóbbi igyekezet teljesen feleslegesnek bizonyult: GÖBBELS minden héten megjelenő vezércikkei ez iránt semmi kétséget nem hagytak. A német értelmiség és tisztikar azonban mégis szívesebben olvasta, mint a náci párt hivatalos lapját a

Völkischer Beobachter-t; a példányszám 1944-ben 1,400.000-re rúgott. (Állítólag a semleges Svájcban is 50.000 előfizetője volt.)

A másik nagy múltú politikai-szatirikus hetilap a berlini *Kladderadatsch*, (1848—1944) alapítói A. HOFMANN könyvkereskedő-kiadó és D. KALISCH bohózatíró. A forradalomban született lap a betiltás feloldása után is baloldali-liberális maradt, nagy népszerűsége tett szert s jelentős közvéleményformáló erővé vált. A 48-as nemzedék kihalása után azonban iránya megváltozott, 1886-tól már Bismarck-ot támogatta. A liberális hang rovására egyre inkább a nacionalizmus nyomult előtérbe, a húszas években már nyíltan jobboldali s Hitler hatalomrajutását mint egy jobb korszak eljöveteletét üdvözölte.

A szemelvényeket kísérő bevezetők és kommentárok — néhol hangsúlyozottan és szándékkal — nem értékelnek szigorú kritikával s általában objektív bemutatásra törekednek. A szerkesztők jó arányérzékére vall, hogy a lapok haladó korszakaiból jóval több oldalt közölnek s a fasiszta idők-ből általában megelégednek néhány oldal bemutatásával. A kötetek külső kiállítása mintaszzerű, a kifogástalan minőségű facsimilek és a modern tipográfia szerencsés együttesben olvadnak össze.

A szép kiadvány láttán önként adódik a kérdés: nem lehetne egy hasonló sorozatot indítani a magyar sajtótörténet köréből is? Régi és nagy múltú satirikus lapjaink, mint pl. a *Borsszem Jankó*, *Bolond Istók* elsőként kínálkoznak, de sor kerülhetne egyéb lapokra és hírlapokra is. S ha könyvkiadásunk luxusnak tartaná egy folyóiratnak egy teljes kötetet szentelni, elképzelhető egy-egy korszak fontosabb sajtótermékeinek keresztmetszetét adni jól összeválogatott hasonmás lapokból.¹

SOMKUTI GABRIELLA

¹ Ilyen indítvány a Magyar Könyvszemle hasábjain hangzott már el egyszer. (*Magy. Könyvszle.* 1963. 252. 1.) (Szerk.)

BIBLIOGRÁFIÁK

A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. (1919—1938) Összeáll. és bev. BOTKA Ferenc. Bp. 1966. Akadémiai Kiadó. 376 l.

Irodalomtörténeti kutatásunk mind nagyobb érdeklődéssel és tervszerűséggel kezd foglalkozni szocialista irodalmunk kezdeteivel, és így természetesen fordul az első világháború után a szomszéd államokban, elsősorban a szabadabb légkörű Csehszlovákiában létrejött magyar nyelvű szocialista irodalom felé.

Mint ismeretes, a csehszlovákiai magyar munkássajtó felettebb gazdag irodalmi vagy irodalomtörténeti vonatkozású anyagban. Ez az anyag természetesen nemcsak irodalmi és irodalomtörténeti, hanem sajtó- és művelődéstörténeti szempontból is igen jelentős. A kutatók részéről eddig még módszeresen fel nem tárt hatalmas halmazban nyilván számos olyan írásmű lappang, amelynek első közlési helye Csehszlovákiában volt, és talán azóta sem került utánközlésre a hazai sajtóban vagy könyvkiadásban. S jóllehet e mű, amely először tárja fel és foglalja rendszerbe ezt az anyagot, korántsem lép fel a teljesség igényével (hiszen a szocialista, illetve népfront sajtó egy elég tekintélyes részét — több okból — nem vette vagy nem vehette figyelembe), mégis nagy értéket képvisel, összeállítás és kiadása jelentős tétnek számít. Botka úttörő jellegű bibliográfiája nemcsak megkönnyíti a tájékozódást és a kutatást, hanem egyben új feladatok vállalására is serkent: olyan jelenségekre vagy összefüggésekre hívja fel a figyelmet, amelyek a bibliográfia megjelenése előtt, fel sem merülhettek, illetve fel sem tűnhettek, mert feledésbe mentek vagy ismeretlenek voltak.

A bibliográfia gyűjtőköre a fentebb jelzett korlátozások ellenére helyesen alakult. A szerző nagyon helyesen nem vette figyelembe az újságírók (ANDREÁNSZKY István, JELEN Mihály stb.) vagy író-politikusok (FEHÉR Ferenc, FÉNYES Samu stb.) valamennyi megnyilatkozását. Nevezetesen azokat, amelyek tisztavirág életű napi eseményekhez fűződtek, vagy ismeretterjesztő, illetve közéleti szereplésükkel függtek össze. Ugyanakkor következetesen felvette néhány jelentős szerző (FÁBRY Zoltán, GÁBOR Andor, KASSAI Géza stb.) irodalmi riportját, vagy harcok publicisztikai írását. Egy másik — ellentétes előjelű és mindenképpen csak fájlaható — megszorítás az volt, hogy a bibliográfia összeállítójának néhány időszaki sajtóorgánium feldolgozásáról teljesen le kellett

mondania, mert a különböző könyvtárakban őrzött évfolyamok rendkívül hiányosak, bizonyos esetekben pedig a feldolgozott időszaki kiadványok egy részénél a teljességre törekvést megghiúsította az a körülmény, hogy a hiányzó számok sehol sem voltak fellelhetők. Így nem került sor például a hírlapok közül a Csehszlovákiai Kommunisták Pártjára megjelent hetilapjára, a *Munkás Újságnak*, a folyóiratok közül pedig a BARTA Lajos szerkesztette *Világnak*, a *Sarló* kiadásában megjelent *Vetés* négy számának, a haladó fiatalok *Indulás* folyóiratának, valamint több más sajtóorgánumnak még részbeni feldolgozására sem. Ez különösen az újsárai *Munkás Újság* esetében hiányolható. E csaknem két évtizeden át megjelent hetilap munkatársai között szerepeltek ugyanis BARTA Sándor, GERGELY Sándor, HIDAS Antal, ILLÉS Béla, KARIKÁS Frigyes, KAHÁNA Mózes, MADARÁSZ Emil, valamint Henry BARBUSSE, Fjodor PANFJOROV és mások. Irodalmi anyag kieséséről van tehát szó, amely az adott bibliográfia szempontjából nem közömbös.

Anyagának szerkesztésében a szerző általában a megszokott elvekhez tartotta magát, ezektől csak annyiban tért el, hogy — a gyűjtés csehszlovákiai jellegét kiemelve — hármas tagozást alkalmazott. Az első részben a magyar, második részben a csehszlovák, a harmadik részben pedig a külföldi irodalmat rendszerezte. A csehszlovák anyag kiemelésé az irodalmaink között kialakult kapcsolatokra utal és módot ad a kölcsönhatások vizsgálatára.

Az anyag zömét, mintegy négyötödét a magyar — és ezen belül a csehszlovákiai mellett a magyarországi, romániai, jugoszláviai és Szovjetunióbeli — rész teszi, ami a szomszéd államokban élő magyarok haladó, antifasiszta mozgalmával való kapcsolatokról tanúskodik, s mindössze egyötödét alkotja a cseh és szlovák, illetve külföldi rész.

A magyar anyag valóban meglepően nemcsak mennyiségével, hanem témaköre gazdagságával, változatosságával, sokrétűségével. Különösen gazdag és érdekes irodalmi anyaggal vonul fel benne BALOGH Edgár, BARTA Lajos, FÁBRY Zoltán, GÁBOR Andor, MÁCZA János, TAMÁS Aladár és VASS László, de aktív tevékenységről tanúskodik HIDAS Antal, ILLÉS Béla, ILLYÉS Gyula, JÓZSEF Attila, KASSAI Zoltán, KASSÁK Lajos, MÉLIUSZ József, RÉVAI József, SELLYEI József, VERES Péter és mások anyaga is. Aki tud a sorok között olvasni, annak erről a területről

aligha adhatnánk izgalmasabb olvasmányt a kezébe, mint ezt a bibliográfiát. Néhány beavatotton kívül ki tudta, vagy ki emlékezett például arra, hogy GÁBOR Andor számos írása a csehszlovákiai sajtóban Robogó Máté néven jelent meg, GEREBLYÉS László pedig hol GÓBÉ László, hol pedig ORONDI András néven publikálta verseit. A bibliográfiát lapozgatva meglepetéssel állapítjuk meg, hogy MÁRAI Sándor egyik első verse, az *Amerika* a szocialista *Kassai Munkás* hasábjain látott napvilágot 1919. október 11-én, a *Munkás* 1921. május 1-i és június 12-i száma pedig BABITS-verseket közölt.

BOTKA Ferenc a hatalmas anyagot nagy körültekintéssel, alaposan gyűjtötte össze és rendezte el. Külön értéke a bibliográfiának, hogy közli a feldolgozott kiadványok könyvészeti leírását, a források időrendi áttekintését, a kevésbé ismert szerzők adatait, s végül — nyilván nem kevés utánjárás és kutatás eredményeként — a nevek azonosítását, valamint az álnevek és szignók feloldását. A szerző lelkiismeretes, pontos munkája ellenére itt-ott mégis becsúszott a szövegbe elírás vagy sajtóhiba. Így például a cseh, illetve a szlovák anyagban ARNOŠT helyett ARNOST (275. l.), HALAS helyett HALAŠ (276. l.), PUJMANOVÁ helyett PUJMANOVA (278. l.), LUKÁČ helyett LUKAČ (280. l.) szerepel. A 280. lapon egy bibliográfiai adatban három hiba is előfordul: JILEMNICKÝ helyett JILEMNICKY, BÁLENTKA helyett BÁLENKA, és „Egy szem cukor” helyett „Egy sem ember” került a könyvbe. Előfordulnak eltérések is az akadémiai átírási szabályoktól: (EHRENBURG, FALYEJEV, HERZEN — 231. és 232. l.). A szovjet, illetve orosz szerzőknél BOTKA általában feltünteti az utó- és atyai nevet. Egyes esetekben azonban ez elmarad. Így például ZASZLAVSZKIJ ismert irodalomtörténész és publicista neve mellől is elmaradt az atyai név: Joszifovics (347. l.).

A bibliográfia kétségtelenül jól és megbízhatóan tájékoztat arról az értékes irodalmi anyagról, amely több évtizeden át különböző napi- és hetilapokban, folyóiratokban és más időszakos kiadványokban volt eltemetve. Aki a magyar szocialista irodalom előzményeit, indulásának körülményeit vizsgálja, kutatja, vagy valamelyik jelentősebb írónk életművét monografikusan dolgozza fel, e könyvben készen kapja a szükséges forrásanyagok jegyzékét. De utal e mű bizonyos régen esedékes feladatokra is. Olyan adósságokra, mint a fiatalon elhunyt VASS László vagy SÁRKÁNY Oszkár életművének feltárására, szerte a sajtóban megjelent tanulmányaik, cikkeik kiadására stb.

Ebben van BOTKA Ferenc bibliográfiájának értéke és érdeme. Szeretnők remélni, hogy a műve kiegészítő részét alkotó anyag kiadása nem várat majd sokáig magára.

SÁNDOR LÁSZLÓ

The Concise Cambridge Bibliography of English Literature 600—1950. Edited by George WATSON. Cambridge University Press. Cambridge 1965. Second Edition.

A *Concise Cambridge Bibliography of English Literature* 1958-i első kiadása iránti állandó bel- és külföldi érdeklődés tette szükségessé a 1965-i, második, javított és bővített kiadását.

A bibliográfia bevezető része referenz műveket, általános történelmi és kritikai munkákat, a verstannal, az angol nyelvtannal, könyvnyomtatással és könyvkereskedelemmel foglalkozó könyveket, valamint szótárakat sorol fel. A továbbiakban a bibliográfia az angol irodalmat hat korszakra osztja: ó-angol (600—1100), középanyol (1100—1500), a reneszánsz és a restauráció irodalma (1500—1660), a restauráció és romantika kora (1660—1800), a XIX. század irodalma és a XX. század 1950-ig.

A szerkesztő minden egyes korszakot általános irodalomtörténeti bibliográfiával vezet be, ezután következnek a szerzők alfabetikus sorrendben. Az egyes szerzőknek szentelt részekben először legfontosabb műveik annotált bibliográfiáját közli, majd pedig a műveikről írt kritikák és életrajzi művek jegyzéke következik. Érdekes megjegyezni, hogy míg az első kiadásban a kritikai cikkeken volt a hangsúly, ez most a könyvek javára tolódott el. A bibliográfiában szereplő szerzők Henry JAMES és T. S. ELIOT kivételével brit angolok, amerikai és nemzetközösségi országok íróit, költőit WATSON nem vette fel művébe.

Összesen mintegy 400 szerző szerepel az összeállításban, a *Cambridge Bibliography of English Literature*-ben első helyen álló szerzők közül valamennyit, a másodrendűeknek minősítettek közül pedig csak a legfontosabbakat tünteti fel.

A szerzői rész beosztása a következő: a szerző neve, születésének és halálának időpontja, a kiadás időrendi sorrendjében összegyűjtött legjelentősebb művei, levelei, cikkei, általános bibliográfia, kritikai tanulmányok.

A *Concise Cambridge Bibliography of English Literature* csak a legfontosabb korai kiadásokat tünteti fel; a legelső és a szerző által javított kiadást, melynek szövege a legtöbb esetben a modern kiadások alapjául szolgál.

A Concise Cambridge Bibliography of English Literature második kiadása az elsőhöz hasonlóan könnyen kezelhető, és világos áttekinthető képet ad az angol irodalom 14 évszázadáról.

SZENTMIHÁLY ANDREA

Bibliografija izdanja u Narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945. [Szerk. Miloš Pajković.] Beograd, 1964. 18, 824 l.

A jugoszláv Hadtörténeti Intézet (Vojnoistorijski institut) 1959-ben kezdte el a Nemzeti Felszabadító Háború időszakában megjelent szellemi termékek teljes bibliográfiájának összeállítását. A tizennyolc tagú gyűjtő gárda és a kilenc tagú szerkesztőség munkájának eredménye ez a hatalmas kötet, amely mind az összegyűjtött anyag gazdagságával, mind pedig a feldolgozás és elrendezés módszerével a jugoszláv bibliográfiai munka igen magas színvonalát dicséri. A munkában helyet kaptak az önállóan megjelent könyvek, füzetek (a többszöri kiadások külön-külön felvéve) valamint a periodikus sajtótermékek, mint folyóiratok, heti- és napilapok és egyéb időszakos kiadványok. Kimaradtak a feldolgozásból az önállóan megjelent hirdetések, röpcédulák, kiadványok, karikatúrák és plakátok. Ezeknek egy része még összegyűjtésre vár. A közzétett anyag így összesen 9.558 bibliográfiai egységet tartalmaz. Az egyes tételek szokásos kidolgozásán kívül mint igen jelentős többletet kell megemlítenünk, hogy minden sajtóterméknél meg van adva a jelenlegi lelőhelye. Fontos ez különösen a periodikus kiadványoknál, amelyekből igen gyakran csak néhány szám jelent meg és az is aránylag szűk körben vált ismertté. A feldolgozási részt tizenöt különböző mutató egészíti ki, közöttük egy olyan is, amely a nem délszláv nyelvű nyomtatványokat regisztrálja (801. l.), s ebben hat magyarnyelvű tétel is szerepel.

A korszak politikai- és hadtörténetével valamint irodalmával foglalkozók e művel igen jól használható, kényelmes segédeszközök kaptak.

HADROVICS LÁSZLÓ

Briant, E(ric) T(homas): Music librarianship. A practical guide. (Repr.) London (1963), Clarke. XI, 503 p. 6 t.

T. E. BRIANT a Borough Library of Widues (Lancashire) könyvtárosa összeállításában megjelent compendium a mű két főrészében zenei könyvtári alapsme-

reteket tartalmaz és egy — a zenei könyvtár alapgyűjtőkörének kialakításához nélkülözhetetlennek tartott művekből összeállított és annotált — ajánló bibliográfiát. Felépítését tekintve első pillantásra a mű tehát a McCOLVIN—REEVES-féle Music libraries c. gyűjteményhez hasonlóan, annak példájára készült. Ez azonban csak szerkezeti hasonlóság.

Műve első főrészének bevezetésében, a „Music Library Administration” c. fejezetben BRYANT az általános érvényű könyvtári ismeretanyagnak a zenei könyvtárra, mint speciális gyűjteményre vonatkozó alapvető irányelveket vizsgálja figyelemreméltó részletzettséggel. Itt nemcsak a tényleges adminisztratív és technikai vonatkozásokban nyújt hasznos segítséget, hanem az olvasók körének vizsgálata, a zenei könyvtári funkciók, a zenei könyvtáros hivatás jól összefogott elemzésével hasznos gondolatokat vet fel. A következő fejezetben számos referencia mű és a legfontosabb zenei folyóiratok szemléjét adja. A következő két fejezetet a címléírás és osztályozás kérdéseinek szenteli az idevágó szakirodalom egy részének az ismertetésével együtt. A címléírás rész részletesen kitér valamennyi problémára és különösen jól summázza a tárgyszókatálogos kérdéseit. Az osztályozásról szóló fejezet BLISS, CUTTER, DEWEY, a Library of Congress, COATES és McCOLVIN osztályozási rendszereinek analitikus ismertetése. Ezt követően elsőként összefoglalja a hanglemeztárakkal kapcsolatos tudnivalókat. Igen fontos része ez a műnek, hiszen a zenei könyvtárak gyűjtőkörébe vágó, ezen igen fontos auditív kiadványokról eddig nem jelent meg hasonló összefoglalás. A hanglemeztárak egész működési területe — akár önálló, akár zenei könyvtári különgyűjteményként fungáljon az —, most van kialakulóban. Az irányelvek megfogalmazása, az igen nagyszámú és fejlett angolszász lemezgyűjtemények problémaköreinek ismertetése tehát nagyon nagy érdeklődésre tarthat számot. Appendice I. jelzéssel az első főrész végén a zeneirodalom és zeneművek tárgyszójegyzékét találhatjuk, melyek segítségével BRYANT a zenei könyvtár tárgyszókatálogosát kívánja felépíteni.

A könyv második főrésze három fejezetre és három mutatóra tagolódik. A három fejezet az instrumentális, a vokális zene, valamint a kispártitúrák annotált bibliográfiája. A felsorolt műveket (a) — (e) jelzésekkel — a beszerzés szükségessége szerinti öt kategóriának megfelelően — látja el. (A kispártitúráknál hét kategóriát állít fel.) Minden főcsoportot általános bevezetővel, majd az ajánlott művekről szóló rövid megjegyzésekkel (mint nehézségi fok,

stb.) lát el. Ezek a tájékoztatások azonban inkább sortíler jelleűűek és helyenként nagyon szubjektívnek hatnak.

A három appendix: II. a második fő-részben felsorolt, a zeneszerzők betűrendjében közölt index; III. a fontosabb zeneműkiadó és az angliai terjesztőiket, valamint azok címét; IV. a zeneoktatási módszertanok és hangszeriskolák, hangszerek szerint csoportosított jegyzékét adja. Ezt követően az egész kompendium általános mutatóját találhatjuk.

Miként annakidején McCOLVIN-REEYES művével kapcsolatban is rámutathattunk, BRYANT könyvére is érvényes, hogy minden kiválósága mellett is erősen egyoldalú mű. Nagy és tiszteletreméltó apparátussal ismerteti a zenei könyvtári alapismereteket — de csak az angolszász gyakorlatot. Nem más ez a mű tulajdonképpen, mint az angol és amerikai közművelődési zenei könyvtárosok tankönyve. Ez mindkét főrészben egyértelműen jelentkezik. Az első főrészben — hogy csak egy röpke példával él-

jünk — az általános enciklopédiák és lexikonok ismertetésénél nem beszél sem az MGG-ről, sem a Riemannról, hogy a kisebb jelentőségűeket ne is említsük, de nem ismertet egy fontosabb nem-angol zenei folyóiratot sem. Különösen meghök-kentő és elgondolkoztató ez a második fő-résszel kapcsolatosan, ahol a művek főrésze a bécsi klasszicizmus és az impresszioniz-mus közti időszakra esik. Másod- harmad-rendű komponisták több művel szerepel-nek, mint pl. Igor SZTRAVINZSKIJ, hogy BARTÓK Bélát ne is említsük. Teljesen hiányzanak a legújabb irányzatok. SCHÖN-BERG három, Berg négy művel szerepel, WEBERNRŐL említés sincs, nem beszélve a többi, ma már világviszonylatban is jól ismert komponistáról NONOTÓL STOCKHAU-SENIG és PENDERECKITŐL LUTOSŁAWSKIIG.

E néhány megjegyzésünk, melyet a tárgyilagosság megkövetel — nem mond ellent annak a ténynek, hogy a könyv a maga nemében igen kiváló és nagy segítség lehet a zenei könyvtárosoknak.

J.

TARTALOM

<i>Mezey László</i> : A latin írás magyarországi történetéből III. Az írásbeliség intézményei- nek írástechnikája	285
<i>Kókay György</i> : Rát Máttyás röpirata II. József ellen, a magyar nyelv érdekében— — Máttyás Ráts Flugschrift gegen Josef II. im Interesse der ungarischen Sprache	305
<i>Fabó Irma</i> : A radikális sajtó kialakulása: Világ 1910—1914. — Development of the radical newspaper „Világ“ („World“).....	317

KÖZLEMÉNYEK

<i>Kovács Sándor Iván—Kulcsár Péter</i> : A Bedegi Nyáry familia nyomtató mestere: ifjú Klósz Jakab	331
<i>Semmelweis, Karl</i> : Ismeretlen XVI. századi nyomda a mai Burgenland területén	338
<i>Dán Róbert</i> : Újabb adatok a sárospataki nyomda történetéhez	345
<i>Vértessy Miklós</i> : Kronogram minden sorban	346
<i>Scheiber Sándor</i> : Hermányi Dienes József Talmud-kompendiumának egy kéziratos példánya	347
<i>Tardy Lajos</i> : Egy XVIII. század végi magyar újságíró és könyvtáros élete és munkássága	349
<i>Páricsy Pál</i> : A könyvforgalmi zár (1915—1918).....	362

MAGYAR KÖNYVESSHÁZ

<i>Nagy Barna</i> : Ismeretlen Méliusz-nyomtatvány Genfben.....	366
<i>Holl Béla</i> : Ein unbekannter Klausenburger Melanchthon-Druck aus dem XVI. Jahrhundert	376

FIGYELŐ

<i>D. B. Vécsey Jenő</i>	386
<i>D. B. Trócsányi Zoltán</i> nyolevan éves	387
<i>Sz. J.</i> : Az Országos Könyvtári és Dokumentációs Tanács	389
<i>Gombocz István</i> : Az IFLA 1966. évi konferenciája	390
<i>Nagy Lajos</i> : A FID C/3 Bizottság budapesti (14.) ülészaka és az állam- és jogtudo- mány könyvtári és dokumentációs osztályozásának továbbfejlesztése.....	392
<i>Gábor Dénes</i> : Kurrens nemzeti bibliográfiák Romániában	397
<i>H. Lakatos Éva</i> : NDK könyvkiállítás	399
<i>H. Lakatos Éva</i> : Francia könyvkiállítás	400
<i>N.</i> : Olvashatatlaná válnak a Holt-tengeri tekercek — Restaurálták az Olmützi Bibliát	401

SZEMLE

<i>Staud Géza</i> : A magyar színháztörténet forrásai. Bp. 1962—63. I—III. (Ism. <i>Pukán- szkyné Kádár Jolán</i>)	402
<i>Bibliothek und Wissenschaft. Ein Jahrbuch</i> , hrsg. von Heidelberger Bibliothekaren. Bd. II. Wiesbaden, 1965. (Ism. <i>Vizkelety András</i>).....	403
<i>Buch und Welt. Festschrift für Gustav Hofmann zum 65. Geburtstag</i> dargebracht. Wiesbaden, 1965. (Ism. <i>Tóth András</i>)	404
<i>Hubay Ilona</i> : Incunabula der Universitätsbibliothek Würzburg. Wiesbaden, 1966. (Ism. <i>Borsa Gedeon</i>)	405
<i>Mistler, Jean</i> : La Librairie Hachette de 1826 à nos jours. Paris, 1964. (Ism. <i>Engel Pál</i>)	406
<i>Denoyer, Pierre</i> : La presse moderne. Paris, 1965. (Ism. <i>Da</i>).....	407
<i>Gabriel-Robinet, L.</i> : La censure. Paris, 1965. (Ism. <i>D.B.</i>).....	408
<i>Keynes, Geoffrey</i> : A study of the illuminated Books of William Blake Poet— Printer—Prophet. Paris, 1965. (Ism. <i>Dávid Katalin</i>)	408
<i>Turner, E. S.</i> : The shocking history of advertising. Revised ed. London, 1965. (Ism. <i>Da</i>)	409
<i>Chojecka, Ewa</i> : Dekoracja malarska ksiąg promotionum i diligentiarum Uniwersy- tetu Jagiellońskiego XVI—XVIII wieku. Krakow, 1965. (Ism. <i>Izsépy Edít</i>)	410
<i>Facsimile Querschnitt durch alte Zeitungen und Zeitschriften. Bd. I—V.</i> Bern— Stuttgart—Wien—München, 1963—1965. (Ism. <i>Somkuti Gabriella</i>)	411

BIBLIOGRÁFIÁK

<i>A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája. Összeáll. és bev. Botka Ferenc.</i> Bp. 1966. (Ism. <i>Sándor László</i>)	413
<i>The Concise Cambridge Bibliography of English Literature 600—1950.</i> Cambridge, 1965. (Ism. <i>Szentmihály Andrea</i>)	414
<i>Bibliografija izdanja u Narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945.</i> Beograd, 1964. (Ism. <i>Hadrovics László</i>)	415
<i>Briant, E. T.</i> : Music librarianship. London, 1963. (Ism. π)	415

TABLE DES MATIÈRES

<i>L. Mezey</i> : Contributions à l'histoire de l'écriture latine en Hongrie. III. La technique de l'écriture des institutions et l'emploi des formules écrites.....	285
<i>Gy. Kókay</i> : La défense de la langue hongroise dans une brochure de Mátyás Rát contre l'empereur Joseph-II. Avec résumé en allemand	305
<i>I. Fábó</i> : Le développement de la presse radicale: l'histoire du journal „Világ” de 1910 à 1914. Avec résumé en anglais	317

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>S. I. Kovács—P. Kulcsár</i> : Le typographe de la famille Bedegi Nyáry: Jakab Klösz fils	331
<i>K. Semmelweis</i> : Une imprimerie inconnue du Burgenland au XVI ^e siècle.....	338
<i>R. Dán</i> : Contributions nouvelles à l'histoire de l'imprimerie de Sárospatak.....	345
<i>M. Vértessy</i> : Chronogramme dans toutes les lignes	346
<i>S. Scheiber</i> : L'exemplaire manuscrit du compendium du Talmud par József Hermányi Dienes	347
<i>L. Tardy</i> : La vie et l'oeuvre d'un journaliste et bibliothécaire hongrois de la fin du XVIII ^e siècle	349
<i>P. Páricsy</i> : Mesures prohibitives contre l'importation des livres en Hongrie pendant la première guerre mondiale (1915—1918)	362

ANCIENS IMPRIMÉS HONGROIS

<i>B. Nagy</i> : Un ouvrage inconnu de Méliusz retrouvé à Genève.....	366
<i>B. Holl</i> : Une édition de Melanchthon imprimée à Kolozsvár au XVI ^e siècle.....	376

CHRONIQUE

<i>D. B.</i> : In memoriam Jenő Vécsey	386
<i>D. B.</i> : Le quatre-vingtième anniversaire de Zoltán Trócsányi	387
<i>I. Gombocz</i> : La conférence de l'IFLA	390
<i>L. Nagy</i> : La 14 ^e session de la Comité C/3 de la FID à Budapest et la continuation à développer de la classification bibliothécaire et documentaire de la science du droit.....	392
<i>D. Gábor</i> : Bibliografia Republicii Populare Române (Les bibliographies nationales courantes en Roumanie)	397
<i>É. Lakatos</i> : L'exposition du livre allemand	399
<i>É. Lakatos</i> : L'exposition du livre français	400

COMPTES RENDUS CRITIQUES

Staud Géza: A magyar színháztörténet forrásai (<i>J. Pukánszky-Kádár</i>).....	402
Bibliothek und Wissenschaft (<i>A. Vízkelety</i>)	403
Buch und Welt (<i>A. Tóth</i>)	404
Hubay, Ilona: Incunabula der Universitätsbibliothek Würzburg (<i>G. Borsa</i>)	405
Mistler, Jean: La Librairie Hachette de 1826 à nos jours (<i>P. Engel</i>).....	406
Denoyer, Pierre: La presse moderne (<i>Da</i>)	407
Gabriel-Robinet, L.: La censure (<i>B.D.</i>)	408
A study of the illuminated books of William Blake (<i>K. Dávid</i>).....	408
Turner, E. S.: The shocking history of advertising (<i>Da</i>).....	409
Chojecka, Ewa: Dekoracja malarska ksiąg promotionum i diligentiarum Uniwersytetu Jagiellońskiego XVI—XVIII wieku (<i>E. Izsépy</i>)	410
Facsimile Querschnitt durch alte Zeitungen und Zeitschriften (<i>G. Somkúti</i>).....	411

BIBLIOGRAPHIES

A csehszlovákiai magyar nyelvű szocialista sajtó irodalmi bibliográfiája (<i>L. Sándor</i>)	413
The concise Cambridge bibliography of English Literature 600—1950 (<i>A. Szentmihály</i>)	414
Bibliografija izdanja u Narodnooslobodilačkom ratu 1941—1945 (<i>L. Hadrovics</i>)	415
Briant, E. T.: Music librarianship. London, 1963. (<i>π.</i>)	415